

BIBLIOTHECA INDICA,

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

BIBLIOTHECA INDICA,

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NOS, 420, 424, 428, 434, 437 AND 445.

The Vayu Purana :

A SYSTEM OF HINDU MYTHOLOGY AND TRADITION

EDITED BY

RAJENDRALALA MITRA, LL. D., C. I. E.

VOLUME I.

CALCUTTA.

PRINTED BY T. C. BISWAS, AT THE KALIKA PRESS.

1880,

वायुपुराणम् ।

—::—

महर्षिवेदव्यासप्रणौतम् ।

—::—

चीतश्ची—

वङ्गदेशीवासियातिक्-सोसाइत्याख्यसमाजानुज्ञया

श्रीराजेन्द्रकांतमिलेण

परिशोधितम् ।

प्रथमखण्डः ।

—

कलिकाताराजधान्याँ

कालिकायन्मे सुद्रितच्च ।

संवत् १९१०।

अथ वायुपुराण-प्रथमखण्डानुक्रमणिका ।

—४०६—

संख्या	विषयः	पृष्ठा	संख्या	विषयः	पृष्ठा
१	चतुर्मासणिका	...	१	मत्तोदेवताशुभ्रवर्णे	...
१	हुदारामाचिंक्षेपशुभ्रवर्ण	२०	२८	गृष्णवंशानुकोशीन्	...
३-५-७-९	क्षेत्रिकार्थः	...	२८	विश्ववशवर्णं	...
८	प्रतिशुभ्रवर्णान्	...	१०	दलशापवर्णान्	...
८	पत्तुरामसविसामः	...	११	देवतंशवर्णं
८	देवादिक्षितवर्णं	...	१२	भूतवर्णाः
१०	सम्मतादिवर्णान्	...	१३	साधनानन्दाशवर्णान्	...
११	पाष्टुपतवर्णामः	...	१४-१५	जाग्रुदीपवर्णं	...
११	योगीपर्वतः	...	१६-१७	पूर्वादिक्षितादिग्निमात्रम्-	
१२	घोरोक्षण्डिति	...	११	पालशेत्तादिकोशीन्	१८५
१४-१५	पाष्टुपतवर्णाः	...	१८	श्रीक्षितविषयदेवास्त्र-	
१६	स्त्रीचाचारस्तवर्णं	...	१९	कीर्तनं
१७	परक्षापत्राप्राप्तिकर्णं	...	२०	देवकृष्णतवर्णादा	
१८	वित्तप्राप्तिविषयिति	...	२१	कीर्तनं
१९	क्षतिहानि	२२	वैक्षापवर्णं	...
२०	कुंकामाप्तिकर्णं	...	२३	देवतदीपवर्णं	...
२१	कषपविकर्णं	...	२४-२५	वेतुमाकाशवर्णान्	...
२२	कषपसंक्षादिकर्णं	...	२६	भारतवर्णवर्णं	...
२३	साहेजापत्रादवर्णाः	...	२७	किंपुरुषादिवर्णवर्णान्	२१५
२४	ज्ञात्वंस्तवं	२८	साहेजापत्रवर्णं	...
२५	सप्तकैठमीपतिविमात्रवर्णं एवम्	१८८	२९	जाग्रुदीपाकार्यं लिंगोप-	
२६	स्त्रीपतिः	३०	दण्डं

चापाचे	विषय	पृष्ठे	चापाचे	विषय	पृष्ठे
४६	स्त्रीहोपादिष्टवर्णनं	... १०१	५८	चतुर्गुणाच्छान्नं	... ४८६
५०-५१	ज्योतिर्विषयः	... १८०	५९	प्रदिवस्तुत्य	... १०१
५२	मुखचर्या ११०	६०	मध्यास्थानस्तीर्थ्यवर्णनं ... ५१३	
५३	ज्योतिः स्त्रिवेदः	... ४७१	६१	प्रकाशविवरणानुकोर्त्त्वं ५११	
५४	नौस्त्रकगदस्त्रः	... ४४४			
५५	किञ्चोऽङ्गस्त्रः	... ४५०			
५६	पित्रवर्णनं ४५५			
५७	वायुप्रसादं च	... ४०३			

PREFACE.

The plan of publishing a large work in small fasciculi after long intervals, precludes the possibility of inserting the Introduction in its proper place at the beginning of the first volume. At the same time it is desirable that some preliminary account should be given of the materials used in the preparation of the work for the press. I propose, therefore, to confine this Preface to a short description of the codices which have been consulted in settling the text of this, the first edition of the Váyu Purána, reserving the Introduction, containing an analysis of the work and remarks on its age and character, for the concluding fasciculus.

The Mss. of the work at my disposal are the following:—

a. From the Government of India collection, No 975. Material, paper. Size, 14×5½ inches. Folia, 275. Number of lines on each page, 12. Character, Nágara. Date, 2nd. of the waxing moon in the month of Phálguna, Saka, 1688. Purchased by me at Virabhúma. Complete, but very incorrect.

b. From the Library of Bábu Hitalála Miára, of Mánakarn, Zillah Burdwan. Yellow paper, 20×4½ inches. Folia, 384. Lines 8 to 9 on each page. Character, Bengali. Date, none, apparently about a hundred years old. Complete, but nearly as incorrect as the last.

c. From the Library of Mahárája Kamalakrishna, of Calcutta. Yellow Paper, 17×5 inches, Folia, 408. Lines on each page, 7. Character, Bengali. Date, none, apparently of about the same age as the last. Incomplete; wanting 115 folia at the beginning, and incorrect.

II

w. From the Library of Queen's College, Benares. Paper, 13×5, inches. Folia, 180. Lines on each page, 9. Nágara. Date, none, about a hundred and fifty years old. Revised, and collated with another MS., the readings of which, where different, are given on the margin. Wanting several leaves at the end, but correct.

w. From the Library of the Deccan College, Púná. No. VIII of 1874-75. Paper, 11×5 inches. Folia, 408. Lines on each page, 9. Character, Nágara. Date, none. Incomplete, but correct.

w. From the Library of Rao Śāhib Viśvanātha Nārāyaṇa Mandalik, C. S. I. Yellow paper, 13½×7 inches. Folia, 300. Lines on each page, 12. Date, full-moon (Pūrṇimā) of Māgha, Samvat 1804. Copied by Prāṇanātha. Complete and generally correct. Received after 300 pages of this edition had been printed.

The first is the most incorrect of my texts; but, such as it is, it does not differ materially from the next two. The second and the third correspond very closely, and seem to have been taken from one original. The fourth codex represents the text as current in the North Western Provinces, and is by far the most correct. The fifth and the sixth, from the Western Presidency, correspond pretty closely; but they are not copies of the same original, nor are they so markedly separate in their readings from the Benares text as to indicate a distinct recension. In classifying these texts the first three may be taken to form one group, and the next three another. On the whole, however, the two groups correspond so closely, that it would be misleading to say that they constitute distinct recensions. They are all copies of one original, differing just enough to show that they have undergone the usual corruptions which a long course of copying and recopying under different circumstances renders unavoidable.

Ancient and mediæval Indian exegetes did not tolerate any

III

eclecticism. They were very particular in preserving the errors of their texts, so as not in any way to injure the authenticity of the originals. As regards the Vedas, the variations resulting from the practice of early chanters were classed under different schools or Sákhás, and, to preclude the possibility of further change, the words were recorded in various arbitrary forms under the names of Kramapátha, Jatápátha &c. The religious feeling which prompted these arrangements, did not apply to works of minor importance; but their commentators were particular in noticing the *varietas lectionis* of their texts, and in pointing out what they thought were apocryphal, or of doubtful authenticity. Modern Indian editors do not, as a rule, follow this practice. They, in a manner, repudiate "various readings." They assume that the original must be one, and the differences observable are merely copyist's errors, which it is their duty to correct. The consequence is, not unoften, a serious tampering with originals; and this is also the cause of the almost invariable absence of critical apparatus in their editions.

Generally speaking, European scholars follow a different course. As in their editions of Greek and Latin texts so in Sanskrit, they reproduce, either in footnotes or in appendixes, all the variations and blunders of the different codices they have at command. For critical purposes their practice is unquestionably the best, for it would be intolerable to permit editors to become the arbitras of what really were the original readings of their texts. They are, in the present day, so far removed from the language, habits, customs and surroundings of the authors whose works they edit, that they cannot be too careful in preserving, as far as possible, the materials at command for the proper elucidation of their texts.

European practice, in this respect, however, is not so uniform as to admit of being classed under one head, or to be generally set up as models for the people of this country to copy

While some European scholars are in favour of an intelligent discrimination between what are different readings and what are mere blunders of copyists, others insist upon a faithful reproduction of even the most obvious and unquestionable mistakes.

The learned Professor Max Müller, the prince of modern Sanskrit editors, belongs to the first class. In the Prefaces to his magnificent edition of the Rig Veda, he has discussed at great length the principles which he has followed. Denouncing most vehemently "the mischief done by conjectural criticism of classical scholarship, and deprecating most strongly any countenance given to it by Sanskrit scholars," he sets down the principle—"Let an editor give what there is, and let the commentator and translator say what might be, or what ought to be." He, nevertheless, adds: "it may be truly said that the chief business of modern critics is to cleanse the text of the classics from the improvements introduced by the ingenious editors of the last three centuries, and we ought not to neglect this lesson in preparing our own *editiones principes*." (V. p. xix.) The principle by itself is sound enough, but it is open to a grave practical objection, for it involves the question of "restoration" of texts, and opens a wide door to "ingenious editors" of our times to commit the very mischief of "conjectural criticism" which the learned scholar condemns. In carrying out this principle in his work, he says:— "I have not thought it necessary to give all the extraordinary corruptions that have crept into Śāyaṇa's text, particularly when they occurred in passages the wording of which admitted of easy restoration" (p. xxxvii).

On the other hand, some European Sanskritists, particularly those who are not perfect masters of their subject and are nevertheless conscientious, follow a different rule: they jot down all the blunders they meet with, not excepting printers' mistakes, as *varietas lectionis*. In very ancient, and in archaic, unintelligible, works, such as the Vedas and Chand's poems,

this is ordinarily a safe rule to follow, but, strictly enforced it, results in a Chinese tailor's work, copying patch and all. It cannot lay claim to the credit of intelligent critical editing. In dealing with mediæval Sanskrit works it would be absurd to follow such a rule, except in exceptional cases.

I think the proper rule to follow is what has been laid down by Dr. Max Müller — to give every reading that admits of a meaning, and every blunder in orthography, etymology, or syntax, which is constant, or generally prevailing; but to take no note of what are mere accidental lapses. There are many obvious blunders and lacuæna in MSS. which bear no relation to their authors, and for critical purposes are of no value whatsoever. The manner in which due discrimination is made between what are obvious blunders, and what are doubtful and unquestionable variations, marks the distinction between the critical and the uncritical editor. This is but a trite axiom to notice, but some differences of opinion having arisen in connection with the works published in the 'Bibliotheca Indica,' it is necessary to explain the principles which have been followed by me and some of those who have worked under my advice and guidance.

Variations in MSS. may be classed under six heads : 1, Sentences ; 2, Phrases ; 3, Words ; 4, Spelling ; 5, Grammatical concordance ; 6, Metre.

(1) A sentence may occupy one place in one MS. and another in a different one, or be present in one, and absent in others. In either case, I think, it is imperative on the editor to record the fact in a footnote. Should the absence occur in an apparently very correct and old MS. and later codices should supply the sentence, the fact is still of sufficient importance to be recorded; but if the absence be noticed in a modern and obviously corrupt text, it would, in my opinion, be a waste of time to take note of it. For my part I have systematically overlooked it.

(2, 3) Differences in phrases and words should always be no-

ted, except when undoubtedly corrupt and unmeaning, and occurring in one or two out of several MSS. In India, with the aid of Pandits who are experts in the branch of literature to which the works belong, it is not difficult, in preparing copy for the press, to correct such corruptions, and to restore the texts, and, as long as we have the advantage of Pandits who are unrivalled in their knowledge of the works to which they have devoted their lives, it would be a sin and a shame to overlook them. No European scholar in India has done so. In Europe, where they are not to be had, the case may be different, and, in conscientious editing, footnotes may be needed. When a corrupt form occurs in all the MSS. and a restoration is needed, the fact should always be recorded.

(4) In spelling it is not unfrequently seen that peculiarities are as uniform and regular as variations in words, phrases, and sentences, while in other cases they are quite accidental. In such cases the forms which are constant or generally prevailing in the texts before an editor, are those which should always be adopted, and mere blunders entirely overlooked. For instance, in Chand's poem the well known word *Anangapála* occurs repeatedly, spelled अनंगपाल. If in one place the dot on the top indicating then be absent, I think it would n be the merest pedantry to notice it. In some cases even persistent forms occurring in ancient works, such as the Vedas, may be safely corrected without a footnote, and I cannot illustrate this better than by reference to the letters ए, औ, उ, which, in MSS. copied in Northern India, are frequently misplaced, and which Professor Max Müller has not thought it worth his while to notice.

(5) As regards grammatical concordance, Professor Max Müller has not hesitated to change simple forms, such as अष्टि into अष्टिः where the context required the change. I fully subscribe to his rule; but in the use of the tenses and other more complicated questions the safest plan appears to be to adhere to the text as closely as possible.

(6) Errors in metre, when accidental, or the results of bad copying, are easily corrected. Ancient authors, however, were, in *anushtāp* particularly, careless, and their errors cannot be corrected without tampering with the original. In all sacred works they have been respected by mediæval Indian scholars, and accounted for as peculiarities of holy sages, *ārsha*. Modern editors can do no better.

In editing Sanskrit works for the 'Bibliotheca Indica' I have borne these rules carefully in mind. I have had the benefit, too, of the advice and co-operation of some of the ablest Pandits of my country in settling many doubtful questions and thereby obviating the necessity of crowding the pages of my works with long arrays of different readings, such as are common in European publications. The limited number of codices available for collation has also, in some cases, reduced the number of various readings. My texts, on the whole, must be taken as eclectic, and the notes to be critical so far as the most prominent peculiarities of my MSS. are concerned. Editors, disposed to be hypercritical, may record in footnotes all the errors they meet with, but there is no necessity for such a course where the object is a simple reproduction of an eclectic text, and not a commentary.

चौथीगणेशाय नमः ॥

वायुपुराणम् ।

चथ पूर्वभागे

प्रथमोऽध्यायः ।

—
—
—

अनुक्रमाचिका ।

नारायणं नमस्त्वय नरचैथ नरोत्तमं ।
देवौ सरस्वतौ व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥
जयति परामरसनुः सत्यवतौ हृदयनन्दनो व्यासः ।
वस्त्रास्थकमल्लगलितं वाङ्मयमनृतं जगत् पिवति(१) ॥
प्रपद्ये देवमीमानं गाम्भीर्यं भ्रुवमव्ययम्(२) ।
महादेवं महामानं सर्वस्य जगतः पतिं ॥ १ ॥
वद्याणं लोककर्त्तारं सर्वं ज्ञानपराजितम् ।
प्रभुं भूतभविष्यस्य साम्यतस्य च सत्यतिं ॥ २ ॥
ज्ञानमप्रतिमं वस्त्र वैराग्यच जगत्पतेः ।
ऐश्वर्यचैव धर्माश सहस्रिंचतुष्टयम् ॥ ३ ॥
य इमान् पञ्चते भावान्तिं सदसदावकान् ।
आविशन्ति पुनस्त्रं वै क्रियाभावार्थमीष्वरम् ॥ ४ ॥

१ दत्तमङ्गलाचरणालोकदस्त्रं च०, ग०, घ, छ पुस्तकोपु नालि ।

२ पद्मचन्द्रसिति च० ।

लोकक्लोकतत्त्वज्ञी योगमास्याय तत्त्ववित् ।
 अस्त्रज्ञत् सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ५ ॥
 तमजं विश्वकर्माचं चित्पतिं लोकसाधिणं ।
 पुराणास्यानजिज्ञासुर्वजामि ग्रहणं प्रभुं ॥ ६ ॥
 ब्रह्मवायुमहेन्द्रे भ्यो नमस्कृत्वं समाहितः ।
 कह पौष्णाच वरिहाय वसिहाय महाबने ॥ ७ ॥
 तत्त्वम् चातियश्चे जातूकर्णीय चर्षये ।
 वसिहाय च शुचये कृष्णदैपायनाय च ॥ ८ ॥
 पुराण सम्बवत्यामि भज्ञोत्तं वेदसञ्चितम् ।
 धर्मार्थन्यायसंयुक्तैरागमैः सुविभूषितम् ॥ ९ ॥
 असोमकाच्चे विक्रान्ते राजम्भेऽनुपमत्विमि ।
 प्रग्रासतीमां धर्मेण भूमिं भूमिपसन्तमे ॥ १० ॥
 नहवयः संग्रितामानः सत्त्ववतपरायणः ।
 नहज्ञो नष्टरजसः शान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ॥ ११ ॥
 धर्मचेते कुरुचेते द्वीर्बसद्रन्तु देविरे ।
 नद्यास्तीरे हृष्टत्वाः पुण्यायाः शुचिरोधसः ।
 द्वीचितास्ते यथाग्राच्च नैमित्तारस्यगोचराः ॥ १२ ॥
 द्रष्टुन्तान् स महावुडिः सूतः पौराणिकोच्चमः ।
 लोमानि हर्षयाच्चके शोतृणां यत् सुभावितैः ।
 कर्मणा प्रथितस्तेन लोकेऽचिन्त्योमहर्षणः ॥ १३ ॥
 तपःश्रुताचारनिधेऽद्व्यासस्य धौमतः ।
 गिर्यो वभूव मेषावौ चिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४ ॥
 पुराणवेदो छ्रित्वासञ्चित् सम्यक् प्रतिडितः ।

भारती चैव विपुला महाभारतवहिनी ॥ १५ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षार्थीः कदा यच्चिन् प्रतिहिताः ।
 सूक्ताः सुपरिभाषाव भूमादोषधयो यथा ॥ १६ ॥
 स तावग्रायेन सुधियो व्याविश्चुनिपुङ्गवान् ।
 अभिगम्योपसंख्या नमस्त्रये काताञ्जलिः ।
 तीष्ठवामास रीधार्वी प्रणिपातेन तानुवीर्ण ॥ १७ ॥
 ते चापि सच्चिणः प्रीताः ससदस्त्रा भज्ञीज्ञमः ।
 तस्मै साम च पूजार्थ यथावत् प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥
 अथ तेषां पुराणस्य शुश्रूषा समपद्यत ।
 हहा तमतिविश्चक्षं विहासं लोमहर्षंषम् ॥ १९ ॥
 तच्चिन् सत्रे गृहपतिः सर्वेशास्त्रविशारदः ।
 इक्षितैर्भावमालस्य तेषां सूतमनोदयत् (१) ॥ २० ॥
 त्वया सूत महाबुद्धिर्भगवान् ब्रह्मविशमः ।
 उत्तिष्ठासपुराणार्थं व्यासः सम्यगुपासितः ।
 दुदोह वै मतिं तस्य त्वं पुराणाश्चर्वां कर्त्ता ॥ २१ ॥
 एषाच चक्रिसुख्यानां पुराणं प्रति धीमतां ।
 शुश्रूषाऽस्ति महायुद्धे तस्माश्चदितुमर्हसि ॥ २२ ॥
 सर्वे हीमे महाज्ञानो नानागोचाः समागताः ।
 स्तान् स्तान् वंशान् पुराणैस्तु शुश्रूषुर्भज्ञवादिनः ॥ २३ ॥
 सपुत्रान् द्वीर्घसंब्रह्मिन् चावदेषा सुनीनश्च (२) ।
 दीक्षित्यमाणीरस्त्राभिक्षेन ग्रागस्ति संच्युतः ॥ २४ ॥

१ चूतमनीदशहिति च ॥

२ शुश्रूषान् चावद्य यो सुनीनिति च ॥, च ॥ ४ ॥

इतिसबोदितः १ सूतस्तैरेव सुनिभिः पुरा ।
 पुराणार्थं पुराणज्ञैः सत्यव्रतपुराणयौः ॥ २५ ॥
 स्त्रधर्मं एष सूतस्य सङ्ग्रहीष्टः पुरातनैः ।
 हेवतानामृषीशाच्च राजाच्चामिततेजसां ॥ २६ ॥
 वंशानां धारणं कार्यं श्रुतानाच्च महाकलनां ।
 इतिहासपुराणेषु दिष्टा ये ब्रूङ्गाचादिभिः ॥ २७ ॥
 न हि वेदेष्वधीकारः कथित् सूतस्य हृष्टते ।
 वैख्यस्य हि पृथ्योर्यज्ञे वर्तमाने महाकलनः ।
 सुत्यायामभवत् सूतः प्रथमं वर्णंवैकृतः ॥ २८ ॥
 एन्द्रेण हविया तत्र हविः चूक्तं हृष्टस्यते ।
 शुक्लवेन्द्राय देवाय ततः सूतो व्यजायत ।
 प्रमादाचाच्च सत्त्वज्ञे प्रायश्चित्तच्च वर्णसु ॥ २९ ॥
 शिवहव्येन यत् पृष्ठमभिभूतं गुरोर्हविः ।
 अधरीत्तरचारेण जग्ने तदर्थंवैकृतः ॥ ३० ॥
 यच्च चत्तात् समभवत्त्वाच्चात्त्रयोनितः ।
 ततः पूर्वेण साधर्म्यात्तुत्यधर्म्या प्रकीर्तिः ॥ ३१ ॥
 मध्यमो हेष सूतस्य चर्चाः चचीपजीवनं ।
 रथनागायचरितं जघन्यच्च चिकित्तितं ॥ ३२ ॥
 तत् स्त्रधर्मं पृष्ठे भवङ्गिवृङ्गाचादिभिः ।
 काच्चात् सम्युक्त्वा विद्युयां पुराणसंविपूजितम् ॥ ३३ ॥
 पितृणां मानसौ कन्या वासवी समपद्यत ।
 अपच्याता च पिण्डभिर्भूत्ययोनौ वभूव सा ॥ ३४ ॥

अरणीव हुताशस्य निमित्तं यस्य जन्मनः ।
 तस्यां जातो महायोगी व्यासो वेदविदां वरः ॥ ३५ ॥
 तस्यै भगवते खल्वा नमो व्यासाय विधसे ।
 मुहुष्टाय पुराणाय भृगुवाच्चप्रवक्ष्यने(१) ।
 मानुषच्छश्चरुपाय विचारे प्रभविष्यारे ॥ ३६ ॥
 जातमात्रच्च यं वेद उपतस्ये सप्तशूद्रः ।
 घर्मेमेव पुरस्कृत्य जातूर्कर्णाद्वाप तं ॥ ३७ ॥
 मतिं मन्मानमाविष्य(२) येनासौ श्रुतिसागरात् ।
 प्रकाशं जनितो लोके महाभारतचन्द्रमाः ॥ ३८ ॥
 वेदद्वुमय यं प्राप्य सशास्त्रः समपद्यत ।
 भूमिकालगुणान् प्राप्य वहुशास्त्रो दद्या ह्रुमः ॥ ३९ ॥
 तस्याद्विमुपशुल्य पुराणं द्रष्टवादिनः ।
 सर्वज्ञात्मव्यवेदेषु पूजिताहीस्तेजसः ॥ ४० ॥
 पुराणं सम्बवच्चामि यदुक्तं मातरिस्तना ।
 पुष्टेन सुनिभिः पूर्वं नैमित्रीयैर्महाक्षमिः ॥ ४१ ॥
 महेश्वरः परोऽव्यक्तश्चतुर्वाहुश्चतुर्मुखः ।
 अचिन्त्यापभियथ ऋयश्चूहेतुरौश्वरः ॥ ४२ ॥
 अव्यक्तं कारणं यश्चत्रित्यं सदसदाक्षकम् ।
 महादादिविशेषान्तं छजतोति विनिष्ययः ॥ ४३ ॥
 अश्च हिरण्यमयैव बभूवाप्रतिमन्ततः ।
 अश्चस्यावरणस्याद्विरपामपि च तेजसा ॥ ४४ ॥

(१) अनुवाकार्थार्थिनिः इति ख० ।

(२) मन्मानमाविष्यते ति य० ।

वायुना तस्य नभसा नभो भूतादिना त्रुतं ।
 भूतादिर्महता चैव अव्यक्तेनाङ्गतो महान् ॥ ४५ ॥
 अतोऽत्र विश्वदेवानासृष्टीणाञ्जोपवच्छितम् ।
 नदीनां पर्वतानाच्च प्रादुर्भावीऽत्र ग्रस्यते ॥ ४६ ॥
 मन्वन्तराणां सर्वे पां कल्पानाञ्जोपवच्छितम् ।
 कीर्तनं ब्रह्मचर्चस्य ब्रह्मजन्म च कीर्तये ॥ ४७ ॥
 अतो ब्रह्मणि स्वरूपं प्रजासर्वोपवच्छितम् ।
 अवस्थावात्र कीर्तये ब्रह्मोऽव्यक्तजन्मनः ॥ ४८ ॥
 कल्पानां वस्त्रं चैव जगत् स्थापनन्तरा ।
 ग्रस्यनस्त्रं हरेरत्र पृथिव्युदरणन्तरा ॥ ४९ ॥
 सत्रिवेशः पुरादीनां वर्णात्रिमविभागशः ।
 हृष्टाणां गृहसंस्थानां सिहानाच्च(१) विनाशनं ॥ ५० ॥
 योजनानां पवाचैव सर्वरं ब्रह्मविस्तरं ।
 स्वर्गे स्थानविभागञ्च मर्त्यानां भुविचारिणां ॥ ५१ ॥
 वृक्षाणामोषधीनाच्च वीक्ष्याच्च प्रकीर्तनं ।
 हृष्टनारकिकीटकं मर्त्यानां परिकीर्तनम् ॥ ५२ ॥
 देवतानासृष्टीणाच्च इ चतुर्विपरिकीर्तिते ।
 अग्रादीनां तनुनाच्च सृजनव्यजनन्तरा ॥ ५३ ॥
 प्रथमं सर्वं ग्रास्त्राणां पुराणं ब्रह्मणां स्मृतम् ।
 अनन्तरस्य वज्रे भ्यो विदास्तस्य विनिःसृताः ॥ ५४ ॥
 अद्वानि धर्मग्रास्तस्य व्रतानि नियमास्तथा ।
 पश्चानां पुरुषाणाच्च सम्भवः परिकीर्तितः ॥ ५५ ॥

१ चिह्नोनाहोति कौ ।

तथा निर्वचनं प्रोक्तं कथस्य च परियहः ।
 नव सर्गः पुनः प्रोक्ता ब्रह्मणी बुद्धिपूर्वकाः ॥ ५६ ॥
 लयोऽन्ये बुद्धिपूर्वास्तु ततो लोकानकल्पयत् ।
 ब्रह्मणीऽवयवेभ्यस्य धर्मादीनां समुद्घवः ॥ ५७ ॥
 ये हादस्य प्रस्तुत्ये प्रजाः कल्ये पुनः पुनः ।
 कल्यवोरत्तरं प्रोक्तं प्रतिसन्धिय यस्तु योः ॥ ५८ ॥
 तमोमाचाहतत्वाच्च ब्रह्मणीऽधर्मसम्भवः ।
 तथैव गतरूपायाः सम्भवत ततः परम् ॥ ५९ ॥
 प्रियब्रतोत्तानपादी प्रस्तुत्याकृतयव ताः ।
 कौर्त्त्वन्ते भृतयामानो येषु लोकाः प्रतिडिताः ॥ ६० ॥
 कृचेः प्रजापतेशीर्षमाङ्गुत्यां मिष्टुनीऽघवः ।
 प्रस्तुत्यामपि इच्छ्य कल्यानां प्रभवस्ततः ॥ ६१ ॥
 द्वाचायणोऽपु चाप्यूहं अहाद्यासु महामनाम् ।
 धर्मस्य कौर्त्त्वेते सर्गः सात्विकस्य सुखोदयः ॥ ६२ ॥
 तथाऽधर्मस्य हिंसायां तामसोऽग्नभक्त्यः ।
 महेश्वरस्य सत्वाच्च प्रजासर्गः प्रकौर्त्तितः ॥ ६३ ॥
 निरामयच्च ब्रह्मणं तादृशं कौर्त्तितं पुनः ।
 योगं योगनिधिः प्राह द्विजानां सुक्लिकाहिंशां ॥ ६४ ॥
 अवतारस्य बद्रस्य महाभास्य तथैष च ।
 चैवेदिकां कथाचापि संवादः परमो महान् ॥ ६५ ॥
 ब्रह्मनारायणाभ्याच्च यत्र स्तोत्रं प्रकौर्त्तितम् ।
 स्तुतस्ताभ्यां स देवेशस्तुतीष भगवान् शिवः ॥ ६६ ॥
 प्रादुर्भावोऽप्य बद्रस्य ब्रह्मणोऽहं महामनः ।

कीर्त्तने नाम हेतुव यथादृरीदीक्षामनाः ॥ ६० ॥
 रुद्रादीनि यथा ज्ञातो नामान्याप्नीत् स्वयम्भुवः ।
 यथा च तेव्वास्मिद् लैलोक्यं सच्चराचरम् ॥ ६१ ॥
 सूख्वादीनामूषीणाच्च प्रजासर्गीपवर्णनम् ।
 वशिष्ठस्य च व्रह्मपर्वतं गोचारुकोर्त्तनम् ॥ ६२ ॥
 अग्नेः प्रजायाः सम्भूतिः स्वाहायां यत्र कीर्त्तिता ।
 पितरां हि प्रकाराणां स्वधायास्त्रहनस्तरं ॥ ६३ ॥
 पितृवंशप्रसङ्गेन कीर्त्तने च महेश्वरात् ।
 दत्तस्य श्रापः सत्यं सूख्वादीनाच्च धीमतां ॥ ६४ ॥
 प्रतिशापव रुद्रस्य दत्ताद्भुतकर्मणः ।
 प्रतिवेधव वैरस्य कीर्त्तने यत्र विस्तरः ॥ ६५ ॥
 तेषां निवीगो हीपेषु देशेषु च पृथक् पृथक् ॥ ६६ ॥
 स्वायम्भुवसा सर्गस्य तत्काप्यनुकीर्त्तनम् ।
 उक्तो नाभेनिसर्गस्य रजस्य महाक्षनः ॥ ६७ ॥
 हीपानां ससमुद्राचार्यं पर्वतानाच्च कीर्त्तनम् ।
 वर्षाणाच्च नदीनाच्च तडेदानाच्च सर्वशः ॥ ६८ ॥
 हीपभेदसहस्राणामन्तर्भेदव सप्तसु ।
 विस्तरान् मण्डलाच्चैव जम्बुहीपसमुद्रवीः ।
 प्रमाणं वीजनापेण कीर्त्तने पर्वतैः सह ॥ ६९ ॥
 हिमवान् हिमकूटस्य निषधी भिरहेत्र च(१) ।
 नीलः खेतः शुक्लवादं कीर्त्तने वर्षपर्वताः ॥ ७० ॥
 तेषामन्तरविष्कम्भा उच्छायायामविस्तराः ।

१. शेषपर्वत इति ७० ।

कीर्त्तने शोजनायेण ये च तत्र निवासिनः ॥ ७८ ॥
 भारतादीनि वर्षाणि नदीभिः पर्वतैस्तथा ।
 भूतैशोपनिविष्टानि गतिमन्त्रित्वैस्तथा ॥ ७९ ॥
 जग्नुदीपादवी दीपाः समुद्रैः सप्तभिर्हीताः ।
 तत्थाप्यमधी भूमिलोकाकीकथ कीर्त्तते ॥ ८० ॥
 अङ्गस्तान्तस्त्रिमि कीकाः सप्तदीपां च मेदिनी ।
 भूराद्यथ कीर्त्तने वरणैः प्राजतैः सह ॥ ८१ ॥
 सर्वच तत्प्रधानस्य परिमाणैवादेशिवां ।
 सञ्चासपरिमाणज्ञ सहैपेणैव कीर्त्तते ॥ ८२ ॥
 सूर्याचन्द्रसोदयैव पृथिव्याचाप्यशेषतः ।
 प्रमाणं योजनायेण साम्यतैरभिमानिभिः ।
 महेन्द्राद्याः सभाः पुरुषा मानसोत्तरभूर्विनि ॥ ८३ ॥
 अत आदि॑ गतिशोला स्वर्गस्तात्तचक्रवर् ।
 नागवीयजवीयीच लक्षणं परिकीर्त्तते ॥ ८४ ॥
 काढदोलैखदोदैव मण्डलानाच योजनैः ।
 लोकासोकथ सम्बादा अङ्गी विषुवतस्तथा ॥ ८५ ॥
 लोकपालाः स्थितादीह॑ कीर्त्तने ये चतुर्हिंशं ।
 पितृणां देवतानाच पन्नानौ दक्षिणीतरौ ॥ ८६ ॥
 ऋषिणां न्यासिनाचोक्तौ रजः सत्त्वसमाचयात् ।
 कीर्त्तते च पदं विष्णोर्धर्माद्या यत्र धिषिताः ॥ ८७ ॥
 सूर्याचन्द्रसोदयै यहाणां ज्योतिषान्तथा ।
 कीर्त्तते भ्रुवसामध्यात् प्रजानाच शुभाशुभं ॥ ८८ ॥
 वच्छ्रणा निर्मितः सौरः स्वन्दनोर्धर्मात् स्त्रयं ।

कीर्त्ते भगवान् वेन प्रसर्पति दिवि सर्वं ॥ ८६ ॥
 स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैक्षिभिस्ताया ।
 गन्धवैरप्यरोभिय यामज्ञौसर्पदाच्चसैः ॥ ८० ॥
 अपां सारमयेन्द्रीः कौर्त्ते च रथस्ताया ।
 हृषिच्छौ च सीमस्य कीर्त्ते सुख्यकारितौ ॥ ८१ ॥
 सुख्यादीनां स्थन्दनानां भ्रुवादेव प्रकौर्त्तनं ।
 कीर्त्ते शिशमारश्य यस्य मुखे भ्रुवः स्थितः ॥ ८२ ॥
 तारारूपाणि सर्वाणि नच्चाणि अहैः सह ।
 निवासा यज्ञ कौर्त्ते देवानां पुण्यकारिणां ॥ ८३ ॥
 सुख्यरस्मिसहस्रे च वर्षयोतीष्णनिःस्त्रवः ।
 प्रविभाग्य इस्त्रीनां नामतः कर्मतोऽधीतः ॥ ८४ ॥
 परिमाणगतौ चीक्षे यहाणां सूख्यसंचयात् ।
 यथा चाढ विषात् यासा शम्भोः करणस्य नौलता ॥ ८५ ॥
 ब्रह्मप्रसादितस्याद्य विषादः शूलपाणिनः ।
 स्तूयमानः सुर्दिविष्णुः स्तौति देवं महेष्वरं ॥ ८६ ॥
 लिङ्गोद्भवकथा मुख्या सर्वपापप्रणागिनी ।
 विष्वरूपात् प्रधानस्य परिणामोऽथमङ्गतः ॥ ८७ ॥
 पुरुषवस एलस्य माहात्म्यानुप्रकौर्त्तनं ।
 पितृणां द्विप्रकाराणां तप्यगच्छान्तस्य वै ॥ ८८ ॥
 ततः पर्वीणि कीर्त्ते पर्वणाज्जैव सन्धयः ।
 स्तर्गसोकगतानां यासानाचाप्यधीगतिं ।
 पितृणां द्विप्रकाराणां आहेनानुयहो महान् ॥ ८९ ॥
 मुगसंख्या प्रमाणज्ञ कौर्त्ते च उते युगे ।

चेतायुगे चापकर्षीदात्तीयोः संप्रवत्त्नं ॥ १०० ॥
 वर्णीनामाश्चमाणाच्च संख्यानाश्च प्रवत्त्नं ।
 वर्णीनामाश्चमाणाच्च संस्थितिर्धर्मितस्तथा ॥ १०१ ॥
 यज्ञप्रवत्त्नस्यैव संवादो यज्ञ कीर्त्यते ।
 क्रष्णोर्णां वसुना साईं वसीवाषः पुनर्गतिः ॥ १०२ ॥
 प्रश्नानां दुर्वचत्वच्च स्त्रायम्भुवस्तुते मनुः ।
 प्रश्नसा तपसधोला युगावस्थाव लक्षणः ।
 इपरस्त कलेवाच सहीपेण प्रकौर्त्तनं ॥ १०३ ॥
 देवतिर्धर्मितस्तथा प्रमाणानि युगे युगे ।
 कौर्त्तन्ते युगसामर्थ्यात् परिणाहीच्छयायुगः ॥ १०४ ॥
 शिष्टादीनाश्च निर्देशः प्रादुर्भावय कीर्त्यते ।
 वैदस्य तदिजातानां मन्त्राणाच्च प्रकौर्त्तनं ॥ १०५ ॥
 याच्चानां परिमाणश्च वैदव्यासादिशब्दनं ।
 मन्त्रन्तराणां संहारः संहारात्मे च सम्भवः ॥ १०६ ॥
 देवतानाश्चवीणाच्च मनोः पिण्डगणस्य च ।
 न शक्य विस्तरादतु मित्युक्ताच्च समाप्ततः ॥ १०७ ॥
 मन्त्रन्तरस्य संख्या च मातुषेष प्रकौर्त्तिता ।
 मन्त्रन्तराणां सर्वेषामितदेव च लक्षणम् ॥ १०८ ॥
 अतीतानागतानाश्च वर्त्तमानेन कीर्त्यते ।
 तदा मन्त्रन्तराणाश्च प्रतिशन्धानलक्षणम् ॥ १०९ ॥
 अतीतानागतानाश्च ग्रीक्तं स्त्रायम्भुवेन्तरे ।
 मन्त्रन्तरचयस्यैव कालज्ञानच्च कीर्त्यते ॥ ११० ॥
 मन्त्रन्तरेषु देवानां प्रजेयानाश्च कीर्त्तनं ।

दद्वच्छ चापि दौहित्राः प्रियादा दुहितः सुताः ।
 ब्रह्मादिभिर्स्ते जनिता दज्जेणैव च धीमता ॥ १११ ॥
 सावण्हाद्याद्य कीर्त्यन्ते मनवो निर्माणिताः ।
 भ्रुवस्त्रोत्तानपादस्य प्रजासर्गीपिवर्णनम् ॥ ११२ ॥
 एवुनापि च वैख्येन भूमीर्होऽप्रवर्त्तनम् ।
 पाचाशां पथसाक्षैव वंशानाच्च विशेषणम् ।
 ब्रह्मादिभिः पूर्वमेव दुख्या चेयं वसुभ्यरा ॥ ११३ ॥
 दद्वच्छतु प्रचेतोभ्यो मारिषायाँ(१) प्रजापतेः ।
 दद्वच्छ कीर्त्यते जन्म सोमस्यांशेन धीमतः ॥ ११४ ॥
 भूतभव्यमवेशत्वं नहेन्द्राचाच कीर्त्यते ।
 भन्वादिका भविष्यति आश्चानैव हुभिर्हैताः ॥ ११५ ॥
 वैवस्तस्य च मनोः कीर्त्यते सर्गविश्वारः ।
 दद्वस्य महतो यज्ञे वाक्यां विभवतस्तत्त्वम् ।
 ब्रह्मशक्तात् ससुत्यतिभूम्बादीनाच्च कीर्त्यते ॥ ११६ ॥
 विनिष्ठते गजासर्गे चाच्छवस्य मनोः शम्भे ।
 दद्वस्य कीर्त्यते सर्गी ध्यानादैवस्ततेऽन्तरे ॥ ११७ ॥
 नारदः प्रियसंवादी दद्वपुत्राच्चहृष्टवान् ।
 नाशयामास ग्रापाय आत्मनो ब्रह्मणः सुतः ॥ ११८ ॥
 ततो दद्वोऽसूजत् कन्या वौदिष्णामेव विश्रुताः ।
 कीर्त्यते धर्मसर्गय कञ्चपस्य च धीमतः ॥ ११९ ॥
 अत जाहै ब्रह्माच्च विष्णोचैव भवस्य च ।
 एकात्म्य एवज्ञाच्च विशेषत्वस्य कीर्त्यते ॥ १२० ॥

ईशत्वाच्च यथा शस्त्र जाता देवाः स्त्रयम्भुवा ।
 मरुत्प्रसादो मरुतां दित्या देवांश्चसच्चवा: ॥ १२१ ॥
 कीर्त्यन्ते मरुताच्चाय गच्छास्ते सप्तसप्तकाः ।
 देवलङ्घिण्याक्षेन वायुस्त्रान्तेन चाच्चवाः ॥ १२२ ॥
 देवानां दानवानाम् गम्भीरग्रचसाम् ।
 सर्वभूतपिण्डाचानां पशुनां पञ्चवीक्षणाम् ।
 उत्पत्तयथाप्सरसो कीर्त्यन्ते वहुदित्यरात् ॥ १२३ ॥
 समुद्रसंयोगक्षतं जन्मैरावतहस्तिनः ।
 वैनतेष्वसमुत्पत्तिस्त्रया चाच्चाभिप्रेचनम् ॥ १२४ ॥
 भृगुणा विस्तारघोक्त्रस्त्रयाचाक्षिरसामपि ।
 कथ्यपद्य पुक्तस्त्रय तथैवाचेष्टाहाक्षतः ॥ १२५ ॥
 पदाश्वरस्य च मनेः प्रजानां यज्ञ विस्तारः ।
 देवतानामृषीणाच्च प्रजोत्पत्तिस्त्रयतःपरं ॥ १२६ ॥
 तिस्त्रः वाच्याः प्रकीर्त्यन्ते यात्रु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
 पितृद्वौहित्रनिर्देशो देवानां जन्म चोच्चते ॥ १२७ ॥
 विस्तारस्ते भगवतः पञ्चानां सुमाहावनां ।
 इलाया विस्तारघोक्त्रादित्यस्य ततःपरं ॥ १२८ ॥
 विकुञ्जित्यरितस्त्रीक्ता भुन्तीचैव निवृणम् ।
 हहुद्वलान्तसंचेपादित्याकाशाः प्रकीर्तिंताः ॥ १२९ ॥
 निम्यादीनां चितीशानां यावज्जुगच्छादिति ।
 कीर्त्यते विस्तारो यज्ञ यदातेरपि भूपतेः ॥ १३० ॥
 यदुवशससुहिशो दैहयस्य च विस्तारः ।
 क्षोष्टीरनल्लरं चोक्तस्त्रया वंशस्य विस्तारः ॥ १३१ ॥

ज्यामद्यस्त च(१) माहात्मं प्रजासर्वं कीर्त्तते ।
 देवात्मधस्त त्वक्स्य हुष्टे यैव महात्मनः ॥ १३२ ॥
 अतिमिच्छान्वयवैव विष्णोहि व्याभिश्चसनं ।
 विवक्षतोऽय संपासिर्मणिरदस्य धीमतः ॥ १३३ ॥
 सुधाजितः प्रजासर्वः कीर्त्तते च महात्मनः ।
 कीर्त्तते चान्वयः चीमान् राजवैहै बमौसुषः(२) ॥ १३४ ॥
 मुनव जन्म चाप्युक्तं चरितस्त महात्मनः ।
 कंपस्य चापि दोरात्म्यं एकान्तेन संसङ्गवः ॥ १३५ ॥
 वासुदेवस्त देवकर्ता विष्णोर्जन्म प्रजापतेः ।
 विष्णोरनन्तरकापि प्रजासर्वैपवर्णनम् ॥ १३६ ॥
 देवासुरे समुत्पदे विष्णुना लोबधे कृते ।
 संरक्षता शक्तवर्धं भाषः प्राप्तः पुरा भग्नोः ।
 भृगुओ तथापयामास दिव्यां शक्तस्य मातरं ॥ १३७ ॥
 देवानामसुरानां च संग्रामा इदंशयुताः ।
 नारसिंहप्रभृतयः कीर्त्तने प्राणनाशनाः ॥ १३८ ॥
 शुक्रेणादाधनं स्थाणोर्वैरिण तपसा कृतं ।
 वरदानप्रखुञ्जेन यत्र शर्वस्तुवः कृतः ।
 अनन्तरं विनिर्दिष्टं देवासुरविचेष्टितं ॥ १३९ ॥
 लयन्धा सह सतो(३) तु यत्र शुक्रे महात्मनि ।
 असुरान्मोहयामास शुक्ररूपेण बुद्धिमान् ।

१ ज्यामद्यस्त चेति च ।

२ देवसीकुप इति क ।

३ शुक्रे इति स ।

हृहस्यतिस्तु तान् शक्तः ग्रायाप सुमहांशुतिः ॥ १४० ॥
 उत्तम्भ विष्णुभावात्म्यं विश्वीर्जन्मादिशब्दनं ।
 तुर्वसुः शक्तदीप्तिको देवयान्वा यदीरभूत् ।
 अतुदुङ्गम्भावा पूर्वव्यातितनया लृपाः ॥ १४१ ॥
 अच वंश्वा महाकालस्तोर्धां पार्थिवसत्तमाः ।
 कीर्त्यन्ते दौर्बल्यस्तो भूरिद्रविष्टेऽसः ॥ १४२ ॥
 कुशिकस्य च विष्वेः सम्बन्धी धर्मसंचयः ।
 वाहृस्तत्वन्तु सुरभिर्विष्व ग्रापमित्तानुदत् ॥ १४३ ॥
 कौत्तनं जङ्गुवंशस्य शान्तनोर्विष्वशब्दनं ।
 भविष्यता तथा राज्ञामुपसंचारशब्दनं ॥ १४४ ॥
 अनागतानां सप्तानां मनूनांशोपवर्णनं ।
 भौमस्यान्ते कलियुगे चौणे संहारवर्णनं ॥ १४५ ॥
 पराहैपरयोर्वै व लक्षणं परिकौर्त्तंते ।
 ग्रन्थेष्वो योजनायेण परिमाप्यविष्विष्वः ॥ १४६ ॥
 नैमित्तिकः प्राक्तिकास्त्रथैवात्मग्निकः सृतः ।
 त्रिविष्वः सर्वभूतानां कौर्त्तंते प्रतिसञ्चरः ॥ १४७ ॥
 अनाहृष्टभीस्त्ररात्र घोरः संघर्त्तकोइनकः ।
 मिवो ह्येकार्थं वायुस्त्रावा रात्रिव्याहारनः ॥ १४८ ॥
 संस्थालक्षणसुहिष्टं ततो व्याघ्रं विशेषतः ।
 भूरादीनां लोकानां सप्तानामुपवर्णनं ।
 कौर्त्तंते चात्र निरथाः पापानां रौरवादयः ॥ १४९ ॥
 व्याघ्रलोकोपरिष्ठान्तु ग्रिवस्य खानमुत्तमं ।
 यच संहारमायान्ति सर्वभूतानि सङ्गये ॥ १५० ॥

सर्वेषांचैव भूतानां परिणामविनिर्णयः ।
 ब्रह्मणः प्रतिसंसर्गं सर्वं संहारयण्ठन् ॥ १५१ ॥
 अष्टरूप्यमतः प्रोक्तः प्राणस्थाप्तकमिव च ।
 गतियोर्जमध्ययीता धर्माधर्मसमाच्यात् ॥ १५२ ॥
 कल्पे कल्पे च भूतानां महतामपि सङ्कायः ।
 प्रसङ्गाय च दुखानि ब्रह्मणायाप्यनिल्वता ॥ १५३ ॥
 द्वोरात्म्यहैव भौगानां परिणामविनिर्णयः ।
 दुर्लभत्वज्ञं भौतिक्यं वैराग्यादीषदर्थं न ॥ १५४ ॥
 अक्लाव्यक्तं परित्वज्य सत्त्वं ब्रह्मणि संस्थितं ।
 नानात्वदर्थं नाश्चुर्वं ततस्तादभिवक्त्वं ते ॥ १५५ ॥
 ततस्तापवयातीतो नौरुपाख्यो निरञ्जनः ।
 आनन्दो ब्रह्मणः प्रोक्तो न विभेति कृतयन् ॥ १५६ ॥
 कौत्त्वं ते च युनः सर्गो ब्रह्मणोऽन्यस्य पूर्ववत् ।
 कौत्त्वं ते ऋथिवंशयः सर्वपापप्रणाशनः ॥ १५७ ॥
 इतिज्ञत्वसमुद्देशः पुराणस्तोपवर्णितः ।
 कौत्त्वं न्ते जगतोऽज्ञात्वं सर्वप्रलयविक्रियाः ।
 प्रब्रह्मयस्य भूतानां निहत्तोनां फलानि च ॥ १५८ ॥
 प्रादुर्भावो वशिष्ठस्य गत्वोर्जन्म तत्त्वैव च ।
 सौदासाचिग्रहस्तास्य विश्वामित्रातेन च ॥ १५९ ॥
 पराग्नरस्य चोत्पत्तिरहश्चत्वं यथा विभोः ।
 जग्ने पितृणां कन्दायां व्यासतापि यथा मुनिः ॥ १६० ॥
 शुक्रस्य च तथा अन्नं सह एुचस्य धीमतः ।

१ ततस्तादित्वं यस्तेत् रुद्रि ख० ।

परागरस्य प्रहोषो विज्ञामिचक्तती यथा ॥ १६१ ॥
 अग्निष्ठसच्चृतयामिविज्ञामिचविज्ञासया ।
 सन्तानहेतोविभुगा चौर्यैः स्वान्देन धीमता ।
 दैवेन विविमा विग्र विष्णवमिचहितैविष्णा ॥ १६२ ॥
 एकं वेदज्ञतुष्टाद्ब्रह्मतुर्बी पुनरीश्वरः ।
 यथा विभेद भगवान् व्यासः सर्वान् स्वबुद्धितः(१) ।
 तत्त्व शिष्यैः प्रशिष्यैव शाखाभेदाः पुनः लक्षाः ॥ १६३ ॥
 प्रयोगैः वल्लभ्यौर्यैव यथा पृष्ठः स्वयच्छुवा ।
 पठेन चातुपष्टासे सुनयो धर्मकाङ्क्षिणः ।
 देयं पुण्यमभीष्मन्तो विभुना तद्वितैषिष्ठा ॥ १६४ ॥
 सुनाभं दिव्यकृपास्यं सत्वाङ्गं शुभविक्षम् ।
 अनौपम्भमिद्वक्त्रं वर्त्तमानमतन्द्रिताः ।
 इडतो यात नियतास्ततः प्राप्यग्र यहितम् ॥ १६५ ॥
 गच्छतो धर्मचक्रस्य यज्ञ नेमिविश्वीर्यते ।
 पुण्यः स देशी मन्त्रव्य इत्युवाच तदा प्रभुः ।
 उक्ता चैव सप्तोन् ब्रह्मा आहृष्टवमगात्युनः ॥ १६६ ॥
 गङ्गागर्भसमाहारं नैमिषेयत्वमेव च ।
 ईजिरे चैव सचेष सुनयो नैमिषे तदा ।
 संते श्रद्धति तथा तस्य चौत्रयापनं स्तुतं ॥ १६७ ॥
 कष्टवद्यो नैमिषेयास्तु चब्रवा परद्या पुनः ।
 निः चीमां गामिमां ज्ञात्यां काखा राजानमाहरन् ।
 यथाविधि यथायास्त्रं तमातिष्ठैरपूजयन् ॥ १६८ ॥

(१) सर्वोदाहृष्टवादिति क०, ग०, च० च०

प्रीतं तथाक्षतातिष्यं राजानं विधिवत्तदा ।
 अन्तर्वानगतः क्रूरः सर्वानुरसुरोऽहरत् ॥ १६८ ॥
 अतुससुहृतं चापि लृपमैडं यथा मुरा ।
 गन्धर्वसहितं हृष्टा कलापशामवासिनं ॥ १७० ॥
 सत्रिपातः मुनस्तस्य यथा यज्ञे महर्षिभिः ।
 हृष्टा हिरण्यमयं सर्वं यज्ञे वस्तु महाक्षनां ॥ १७१ ॥
 तदा वै नैमित्येवाणीं सुचे दादश्यायिंके ।
 यथा विवदमानस्तु ऐङ्ग; संसापितस्तु तैः ॥ १७२ ॥
 जनयित्वा त्वरण्यान्मे ऐङ्गपुर्वं यथायुवं ।
 समापयित्वा तत्त्वमायुषं पर्युपासते ॥ १७३ ॥
 एतक्षर्वं यथाहृतं व्याख्यातं द्विजसत्तमाः ।
 ऋषीणां परमं चाच लोकतत्त्वमनुक्तं मम् ॥ १७४ ॥
 ब्रह्मणा यत्पुरा प्रीकं पुराणं ज्ञानसुचम् ।
 अवतारय चक्रस्य द्विजानुष्ठानकारणात् ॥ १७५ ॥
 तथा पाशुपता योगा खानानाचैव कीर्तनं ।
 लिङ्गोद्भवस्य देवस्य नौलकशठत्वमेव च ॥ १७६ ॥
 कथ्यते यद्य विप्राणां वायुना ब्रह्मयादिगा ।
 धन्वं यशस्वमायुषं पुरुषं पापप्रणाशनं ।
 कीर्तनं चवणं चास्य धारयच विशेषतः ॥ १७० ॥
 अनेन हि क्रमेणेदं पुराणं संपच्छते ।
 सुखमर्थः समाचिन महानप्युपलभ्यते ।
 तत्पात् किञ्चित्सुहित्या पश्चाद्यामि विश्वारम् ॥ १७८ ॥
 पादमाद्यमिदं सम्यक् योऽधीयीत जितेन्द्रियः ।

तेनाधीतं पुराणं तत् सर्वं नास्त्रव संशयः ॥ १७८ ॥
 यो विद्याच्चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषद्वी दिजः ।
 न चेत्पुराणं संविद्याचैव स स्त्रादिवचनाः ॥ १८० ॥
 इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपहृच्छेत् ।
 विभेदव्यञ्जनादेदो भास्यं प्रहरिष्यति ॥ १८१ ॥
 अभ्यस्त्रिमस्त्रियां साच्चात् प्रीत्यं स्वयम्भुवा ।
 आपदं प्राप्य सुचेत यदेषां प्राप्नुयाहतिं ॥ १८२ ॥
 यथा तपुरा आनतीदं पुराणं तेन तत् स्मृतं ।
 निरक्तमस्य यो वेदं सर्वं पापैः प्रसुच्यते ॥ १८३ ॥
 नारायणः सर्वं भिदं विश्वं व्याप्य प्रवर्त्तते ।
 तस्मापि लगतः स्त्रष्टुः स्त्रष्टा देवो महेश्वरः ॥ १८४ ॥
 अतथ संज्ञेयमिमं शृणु धर्मं
 महेश्वरः सर्वं भिदं पुराणं ।
 स सर्वं काले च करीति सर्वान्
 संहारकाले पुनराददीत ॥ १८५ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रीते अनुक्रमणिका नाम
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

हादृश्वनार्पिकमवनिहपर्य ।

शुक्र उवाच ।

प्रत्यव्रुवन् पुनः सूतस्त्रयस्ते तपीधनाः ।
 कुव सलं समभवत् तेषामङ्गुतकर्णिणान् ॥ १ ॥
 कियन्त्वाैव तत्कालं कथच समवत्संत ।
 आचच्च पुराणाच्च कां तेभ्यः प्रभज्ञनः ॥ २ ॥
 आचच्च विस्तरेणदम्परं कौतूहलं हि नः ।
 इति सत्रोदितः सतः प्रत्यवाच शुभं वचः ॥ ३ ॥
 शृणुष्ठं यत्र ते धीरा ईजिरे सत्त्वसुक्तम् ।
 यावन्त्वाभवत् कालं यथा च समवत्संत ॥ ४ ॥
 सिद्धचमाणा विष्णं हि यत्र विज्ञाहजः पुरा ।
 सत्रं हि ईजिरे पुण्यं सहस्रं परिवक्तरान् ॥ ५ ॥
 तपीश्वरपतिर्थ्यत्र ब्रह्मा वत्त्वाऽभवत्स्वर्यं ।
 इत्याया यत्र पल्लीलं शामिक्षं यत्र बुहिमान् ।
 महुषके महातेजास्त्रशिखान् सबे महाबर्णा ॥ ६ ॥
 विद्वधा ईजिरे तत्र सहस्रं प्रतिवक्तरान्
 भग्नतो धर्मचक्रस्य यत्र नेमिरशीर्थत ।
 कर्णिणा तेन विस्त्रातं नेमिषं सुनिष्पतिं ॥ ७ ॥
 यत्र सा गोमती पुण्या सिद्धचारणसेविता ।
 रोहिणी सुषुप्ते तत्र ततः सौम्योऽभवत् सुतः ॥ ८ ॥
 शक्तिर्थ्येष्टः समभवत् वशिष्ठस्य महाबनः ।

अंकुरभूत्वाः सूता यच्च शतसुप्तमतेजसः ॥ ८ ॥
 कल्पाषपयादी लृपतिर्यं च शतव शक्तिशा ।
 यत्र वैरं समभवहित्वा मित्रविग्रहयोः ॥ ९ ॥
 अहृष्टद्वयां समभवन्ति निर्यं च पराभरः ।
 पराभवो वग्रिष्ठस्य यज्ञिन् जातेष्यवत्संत ॥ १० ॥
 तत्र ते ईजिरे सत्रं नैमिषे ग्रह्यवादिनः ।
 नैमिषे ईजिरे यत्र नैमिषेवास्ततः सूताः ॥ १२ ॥
 तत्त्वात्तमभवत्तेषां समाः हादश धीमत्तुं ।
 पुरुरवसि विकान्ते प्रद्यामति वसुभरां ॥ १३ ॥
 अष्टादश समुद्रस्य लीपानश्चन्पुरुरवाः ।
 तुतोष नैव रत्नानां लीभादिति हि नः चुतं ॥ १४ ॥
 उम्बूर्गौ चकमि यथा देवहतिग्राणीदिता ।
 आजहार च तत्त्वं स्वर्वेश्वासहस्रातः ॥ १५ ॥
 तच्चिन्नरपते सत्रं नैमिषेयाः प्रचक्तिरे ।
 ये गर्भे सुपुत्रे गङ्गा पावकाद्वैसतेजसं ।
 तदुल्लं पव्यतेन्द्रस्त्र्यं हिरण्यं प्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥
 हिरण्यसत्ततयत्रे यज्ञवादं महाकानां ।
 विश्वकर्मी स्वयं देहो भावदन् लीकभावनं ॥ १७ ॥
 हुहस्यतिस्तातस्तात्र तेषामभिततेजसां ।
 ऐडः पुरुरवा भेजे तं देशं स्वगयां चरन् ॥ १८ ॥
 तं हृष्टा महदायव्यं वज्रवाटं हिरण्यस्यं ।
 स्त्रीभेन हतविज्ञानस्त्रादादातुं प्रचकमि ॥ १९ ॥
 नैमिषेयास्तातस्त्रास्त्रा चुक्षुधुर्वं पतेष्यं ।

निजज्ञुया पि संकुबा; कुशवच्चैर्मनीषिणः ।
 ततो निशान्ते राजानं सुनयो दैवनोदिताः ॥ २० ॥
 कुशवच्चैविनिषिणः स राजा अजहात्तनुं ।
 और्बैश्वयं ततस्तास्य पुत्रचक्रुर्वपं भुवि ॥ २१ ॥
 नहुषस्य महाकानं पितरं यं प्रचक्षते ।
 स तेषु वर्तते सम्यक् धर्मग्रीलो महोपतिः ।
 आयुरारोग्यमत्युर्यं तस्मिन् स नरसत्तमः ॥ २२ ॥
 साम्बवित्वा च राजानं ततो ब्रह्मविदांवराः ।
 सत्रमारेभिरे काञ्चुं यथावदर्थमूतये ॥ २३ ॥
 वभूव सत्रं ततोषां ब्रह्माद्युं महाकर्मा ।
 विष्वसिस्त्रचमाणाना पुरा विष्वस्त्राभिव ॥ २४ ॥
 वैखानसैः प्रियसखैर्बालखिलैसंरीचिकैः ।
 अन्यैव सुनिभिर्जुं द्वार्यैवेष्वानरप्रभैः ॥ २५ ॥
 पितृदेवाप्सरः सिहर्गन्यवौरुद्यचारणैः ।
 सम्भारैस्तु शुभैर्जुष्टैरेवन्द्रसदी यथा ॥ २६ ॥
 स्त्रोवस्त्रव्रह्मेवान् पितृन् पितृश कर्मभिः ।
 आनन्दुय यथाजाति गन्धर्वादीन् यथाविषि ॥ २७ ॥
 आराधयितुमिच्छत्तस्तः कर्मान्तरेष्वय ।
 जगुः सामानि गन्धर्वां नन्तु याप्सरोगणाः ॥ २८ ॥
 व्याजज्ञुसुनयो वाचं चिचाचरपदां शुभां ।
 मन्त्रादितस्वविहासी जगदुच्च परस्तरं ॥ २९ ॥
 वितर्णावचनाचैके निजज्ञुः प्रतिवादिनः ।
 अहमयस्त्रच पितृसः साङ्ख्याद्यन्वायकोविदाः ॥ ३० ॥

न तत्र दुरितं किञ्चिद्विद्भवेत्तराचसाः ।
 न च यज्ञहनो दैत्या न च यज्ञमुषोऽसुराः । ३१ ॥
 प्रायचित्तं दुरिष्टं वा न तत्र समजायत ।
 अक्षिपञ्चाक्षियायीगैर्धिरासीत् स्तु डितः ॥ ३२ ॥
 एवं वितेनिरे(१) सत्रं इदप्याच्च मनोधिषः ।
 स्म्बाद्या ज्ञवयो धीरा ज्योतिषीमान् पूथक् पूथक् ।
 चक्षिरे पृष्ठगमनान् सर्वानसुतद्विषयान् ॥ ३३ ॥
 समाप्तयज्ञास्ते सर्वे वायुमेव महापितं ।
 पप्रच्छुरमितामानं भवद्विष्यद्दहं दित्याः ।
 प्रग्नीदित्यं वंशार्थं स च तानब्रवीत्यभुः ॥ ३४ ॥
 ग्रियः स्वयम्भुजो देवः सर्वप्रत्यक्षमवश्यो ।
 अणिमादिभिरष्टभिरैर्घर्थ्यर्थः समन्वितः ॥ ३५ ॥
 तिर्थ्यर्थोन्यादिभिर्दैर्घ्यर्थः सर्वलोकान्विभृतिं यः ।
 सप्तस्तम्भादिकं शशात् ग्रवते योजनाद्वरः ॥ ३६ ॥
 विषये नियता यस्य संखिताः सप्तका गणाः ।
 व्यूहांस्त्रयाणां सुतानां कुर्वन्यव भवलाः ।
 तेजसवायुपश्चानन्दधातीमं शरीरिणः ॥ ३७ ॥
 प्राणाद्याहृत्यः पञ्च करणानां च उत्तिभिः ।
 प्रियमाणाः शरीराचां कुर्वते यास्त् धारणं ॥ ३८ ॥
 आकाशयोनिहिंशुशः शब्दस्त्रश्च समन्वितः ।
 तैजसप्रकातियोक्तोऽप्ययं भावो मनोधिभिः ॥ ३९ ॥
 तत्वाभिमानो भवतान् वायुयातिक्षियामकः ।

वातारणि; समाख्यातः गच्छमास्त्रविशारदः ॥ ४० ॥

भारत्या शक्ताया सर्वान् सुनीन् प्रज्ञादयविव ।

मुराणाङ्गः सुमनसः मुराणाययशुल्कया ॥ ४१ ॥

इति वौमहापुराणे रायुप्रीते द्वादशवार्षिकसत्रनिरपेण
नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

—०००—

प्रजापतिस्तुष्टिकश्चन् ।

सूत उवाच । महेश्वरायोत्तमवौख्यकर्मणे
सुर्वभायामितद्विजितेजसे ।
सहस्रस्त्र्यानलवच्चैसे नम-
स्त्रिलोकसंहारविस्तृष्टये नमः ॥ १ ॥
प्रजापतीन् कोकनमस्त्रातास्त्रादा
स्त्रवद्युक्तद्रग्नस्त्रीन् महेश्वरान् ।
न्त्युं मरीचिं परमेष्ठिनं मनुं
रजस्त्रमोषभूमथापि कश्यपं ॥ २ ॥
वशिष्ठदत्तान्निपुत्रस्त्रवकद्वामान्
कृचिं विवस्त्रमथापि च क्रतुं ।
सुनिन्तद्वैवाङ्मिरसं प्रजापतिं
प्रचय्य नूर्हुं पुस्त्रहच्च भावतः ॥ ३ ॥
तद्वैव चुक्रोधनमेविंकश्चितं

प्रजाविष्टहोरपि तकाय्यशामनं ।
 पुरातनानन्धपरांय शाश्वता-
 श्वरैव चान्यान् सगणानवस्थितान् ॥ ४ ॥
 तदैव चान्यानपि धर्यशीभिनः
 मुनीन् हहसत्युग्नः पुरोगमान् ।
 तपः शमाचारक्षणैन् दयान्वितान्
 प्रेषम्य वस्त्रे कलिपापनाधिनो ॥ ५ ॥
 प्रजापते: सृष्टिभिमामतुच्छमा
 सुरेणदेवविंगणैरक्षतां
 शमामतुत्याममडास्थिपियां ।
 प्रजापतीनामपि चोखनादिवाँ
 विशुद्धवाश्चुदियस्तीरतेजसां ॥ ६ ॥
 तपीभृतां श्रद्धादिनादिकालिकीं
 प्रभूतमाविष्टृतपौरुषश्चियैः ।
 शुतौ शृतौ च प्रसृतासुदाहृतां
 परा पराणामनिलगकीस्तिरां ॥ ७ ॥
 समासवैनिं यतैर्यवात्थं
 विग्रह्नेनापि मनः प्रश्चियैः ।
 यस्याच्च वदा प्रथमा प्रहृतिः
 प्राधानिको चेत्तरकारिता च ॥ ८ ॥
 यत्तत्क्षुतं कारणमप्रमेयं
 नह्य प्रधानं प्रकृतिप्रसूति ।
 आत्मा गुहा योनिरवापि चच्चः

चित्रं तथैवासृतमचरच ॥ ८ ॥
 शुक्रं तपः सत्त्वमतिपकाशं
 तद्वरष्टि नित्यं पुरुषं हितीयं ।
 तमप्रभेषं पुरुषेण युक्तं
 स्त्रयश्चुवा लोकपितामहेन ॥ १० ॥
 उत्तराद्वक्त्वाद्वजसीतिरेकात्
 कालस्य योगात्मियमावधेव ।
 चित्तज्ञानात् नियतात्मिकारान्
 लोकस्य सन्तानविहितितूल् ।
 प्रकृत्यवस्था सुषुप्ते तथाष्टौ
 सदृक्यमात्रेण महेष्वरस्य ॥ ११ ॥
 देवासुरादिद्वमसागराणां
 मनुपजेशर्विपित्रिहितानां ।
 पिशाचयच्छीरगराज्ञसानां
 तारायहाकीर्त्तनिशाचराणां ॥ १२ ॥
 मासत्तुसंवस्तुरराज्ञसानां
 दिक्कालयोगादिसुगायनानां ।
 वनौषधीनामपि वीहधात्र
 जलोकसामस्तरसां पशुनां ॥ १३ ॥
 विद्युत्करित्वेष्विहङ्गमानां ।
 वस्तस्त्वगं यद्युति यद्वियत्वं
 यत्प्रावरं यत्र यदस्ति किञ्चित् ।
 सर्वस्य तस्मास्ति गतिर्विभक्ति-

रामद्वारा यावदिवं प्रसूतिः ॥ १४ ॥
 कृष्णासि वेदाः स कहचो यजुःषि
 सामानि सोमव तथैव यज्ञः ।
 आजौव्यमेषां यदभीप्रसितच
 देवस्य तस्यैव च वे प्रजापतेः ॥ १५ ॥
 वैवस्तस्याच्य मनोः पुरस्तात्
 सम्भूतिरक्ता प्रसवच तेषां ।
 वेषामिदं पुष्यकृतां प्रसूत्या
 सोकत्रयं सोकनमस्तुतानां ।
 सुरेशदेवधिं भगुप्रधीना-
 मापूरितज्जोपरिभूषितच ॥ १६ ॥
 कृष्णस्य ग्रापात् पुनरुद्धरच
 दक्षस्य चाप्यत् मनुष्यलीके ।
 वासः चितौ वा नियमाङ्गवस्य
 दक्षस्य चाक प्रतिशापसाभः ॥ १७ ॥
 मन्वन्तराणां परिवर्तनानि
 युगेषु सम्भूतिविकल्पनच ।
 ऋषिवर्मामस्य च संप्रहृषि-
 ख्यथायुगादिष्वपि चित्तदत् ॥ १८ ॥
 ये चापरेषु प्रश्यवन्ति वेदान्
 व्यामाच्य तेऽच क्रमयो निवडाः ।
 काल्यस्य संख्या भुवनस्य संख्या
 व्याज्ञाच्य चाप्यत् दिनस्य संख्या ॥ १९ ॥

अष्टोऽधिज(१) स्वेदजरायुजानां
 धर्माभ्यनां स्वर्गनियासिनां वा ।
 ये यातनास्यानगताय जीवा-
 स्तकेण तेषामपि च प्रमाणं ॥ २० ॥
 आत्मिकः प्राकृतिकय योद्यु-
 नैमित्तिकय प्रतिसर्गहेतुः ।
 बन्ध भोक्तय विशिष्य तच
 प्रीता च संसारगतिः परा च ॥ २१ ॥
 प्रकृत्यावस्थेषु च कारणेषु
 या च स्थितिर्था च पुनः प्रडितिः ।
 तच्छास्युक्त्या स्वमतिप्रवद्धात्
 समस्तामाविष्कृतघीष्टिभ्यः ।
 विपा ऋषिभ्यः समुद्वाहतं यत्
 यथात्यन्तच्छृणुतोच्चमानं ॥ २२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोते स्वष्टिप्रकरणं नाम
 लतौयोद्यध्यायः ।

१ अष्टोऽधिज इति आर्यप्रथोतः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

सूषिगकरणं ।

करवयस्तु ततः श्रुत्वा नैमिषारण्यवासिनः ।
 प्रत्युच्छ्वसी ततः सर्वे स्तं पर्याकुरुतेच्चाः ॥ १ ॥
 भवान् वै वशकुशलो व्यासात् प्रत्यच्छदर्शवान् ।
 तस्माच्च भवनं शत्रुं लोकस्यासुखं वर्णय ॥ २ ॥
 यस्य यस्यान्वया ये ये तांकानिकामं विदितुं ।
 तेषां पूर्वविद्युष्टिविचित्रान्तां प्रजापतेः ॥ ३ ॥
 असृष्टात्परिपृष्ठस्तैर्यचाक्षा लोमहर्षयः ।
 विस्तरेणानुपूर्वां च कथयामास सत्तमः ॥ ४ ॥
 लोमहर्षणं उवाच ॥

शुष्टाज्ञेतां कर्त्ता दिव्यां ज्ञात्वां पापप्रणाशिनौ ।
 कथमानां मया चित्रां बहूर्थां श्रुतिसम्प्रतां ॥ ५ ॥
 यज्ञेमान्धारयेचित्रं शृण्यादाप्यभौद्ययः ।
 आवयेचापि विप्रेभ्यो यतिभ्यश्च विशेषतः ॥ ६ ॥
 शुचिः पर्वत्सु गुक्कामा तौर्ध्वं व्यायतनेषु च ।
 दौर्घ्यमायुरवाप्रोति स पुराणानुकीर्त्तनात् ।
 ऋवंशधारनं शत्वा ऋग्गलोके महीयते ॥ ७ ॥
 विस्तारावयवं तेषां यथागच्छं यथाश्रुतं ।
 कौत्स्मानं निवोधध्यं सर्वेषां कौत्स्मिवर्दनं ॥ ८ ॥
 धन्यं यशस्त्रं श्रुत्वा ऋग्यमानुर्विवर्धनं ।

कोर्त्तनं स्थिरकी तीर्त्तिनां सर्वपां पुरुषकारिणां ॥ ८ ॥
 समं च प्रतिसमं व वंशो मन्वन्तरालि च ।
 वंशात्तु चरितचेति पुराणं पञ्चलचर्चं ॥ १० ॥
 कल्पेभ्योऽपि हि यः कल्पः शुचिभ्यो नियतः शुचिः ।
 पुराणं सम्बूद्ध्यामि माहतं वेदसम्मितं ॥ ११ ॥
 प्रबोधः प्रलयघैव स्थितिरूपत्वित्तिरेष च ।
 प्रक्षिया प्रथमः पादः कथ्यवस्तुपरिचयः ॥ १२ ॥
 उपोदातोऽनुभवङ्गच उपसंहार एव च ।
 घन्मीर यशस्यामायुषं सर्वपापप्रणाशनं ॥ १३ ॥
 एवं हि पादाबलारः समाचारत् कौत्तिता भया ।
 वच्चाम्येतान्पुनरसांस्तु विस्तरेण वदाक्षमं ॥ १४ ॥
 तस्मै हिरण्यगर्भाय पुरुषायेष्वराय च ।
 अन्ताय प्रथमायैव विशिष्टाय प्रजाक्षणे ।
 ब्रह्मणे लीकतन्त्राय नमस्तुत्वा स्वयम्भूवे ॥ १५ ॥
 महदाद्यं विशेषान्तं सर्वैरुच्यं सलक्षणं ।
 पञ्चप्रमाणं पट्टखेतं पुरुषाधिष्ठितं तुतं ।
 असंशयात् प्रवक्षामि भूतमग्मनुक्तम् ॥ १६ ॥
 अव्यक्तं कारणं यत्तु नित्यं सदसदाभक्तं ।
 प्रधानं प्रजातिचैव यमाचुम्तस्त्वचिन्तकाः ॥ १७ ॥
 गन्धवण्णरसैर्हीनं गन्धस्यग्निवर्जितं ।
 अजातं ग्रुवमन्तर्यं नित्यं स्वाक्षर्यवस्थितं ॥ १८ ॥
 जगद्योनिं महद्वूतं परं ब्रह्म सनातनं ।
 विश्वहं सर्वभूतानामव्यक्तमभवत् किञ्च ॥ १९ ॥

अनायन्तमन्तं सूक्ष्मिणिगुणं प्रभवाव्ययं ।
 असाव्यतमविज्ञेयं ब्रह्मायें समवच्छैत ॥ २० ॥
 तस्यास्तना सञ्चिहं व्याप्तमासीनमोमयं ।
 गुणसाम्ये तद्वा तस्मिन् गुणभावे तमोमये ॥ २१ ॥
 सर्वकाले पधानस्य चेत्रज्ञापिष्ठितस्य वै ।
 गुणभावादाच्यमानो महान् पादुर्बभूत ॥ २२ ॥
 सूक्ष्मेण महता सोऽय अव्यक्तेन समाहतः ।
 सत्त्वोद्दितो महानये सत्त्वमाचप्रकाशवान् ।
 मनो महांश्च विज्ञेयो मनस्त्वकारणं चृतं ॥ २३ ॥
 लिङ्गमात्रसमुत्पन्नः चेत्रज्ञापिष्ठितस्य सः ।
 धन्यादीनान्तु रूपाणि लोकतत्त्वार्थहेतयः ।
 महांस्तु स्फुटं कुरुते नोद्यमानः सिसृज्या ॥ २४ ॥
 मनो महान्प्रतिर्वद्धा पूर्वुचिः एषातिरीक्षरः ।
 प्रज्ञा चितिः चृतिः संविद् विपुरं चोचते बुद्धैः ॥ २५ ॥
 मनुते सब्दमूतानां वस्त्राचेष्टाफलं विभुः ।
 सौक्रत्वेन विष्णुवानां तेन तत्त्वान उच्यते ॥ २६ ॥
 तत्त्वानामग्रजो यस्यान्महीय परिमाणतः ।
 शेषेभ्योऽपि गुणेभ्योऽसौ(१) महानिति ततः चृतः ॥ २७ ॥
 विभक्तिं मानं मनुत विभागं मन्यतेऽपि च ।
 पुरुषो भोगसम्बन्धात् तेन चासौ मतिः चृतः ॥ २८ ॥
 हहच्चादृङ्गत्वाच भावावां सलिलाश्चयात् ।
 यस्यादृङ्गत्वे भावान् ब्रह्मा तेन निरुच्यते ॥ २९ ॥

(१) शेषेभ्यो द्रुणतत्त्वेभ्य इति च०, ष०, च० च ।

आपूर्वविष्वः ॥ आच ज्ञानदेहानशुचते ॥
 तत्त्वमावौष निवतान् तेन पूरिति चोचते ॥ ३० ॥
 बुधते पुरुषवाच सर्वभावान् हिताहितान् ।
 यस्माद्वौधयते चैव तेन बुद्धिनिरुचते ॥ ३१ ॥
 स्वातिः प्रतुपपभीगच्छ यस्मात् संवर्तते ततः ।
 भीगस्य ज्ञाननिहत्वात्तेन स्वातिरिति च्यूतः ॥ ३२ ॥
 स्वायते तहुणैर्वापि नामादिभिरनेकाशः ।
 तस्माच्च महतः संज्ञा स्वातिरित्यभिधीयते ॥ ३३ ॥
 साज्ञात् सर्वविजानाति महाक्षा तेन चेष्टरः ।
 तस्माज्ञाता यहाचैव पञ्चा तेन स उच्यते ॥ ३४ ॥
 ज्ञानादीनि च कृपाणि कलतुकर्णिफलानि च ।
 चिनोति यस्माद्वीगार्थंन्तेनासौ चितिरुचते ॥ ३५ ॥
 वर्तमानान्यतीतानि तथा चानायतान्यपि ।
 ऊरते सर्वकार्याणि तैनासौ च्यूतिरुचते ॥ ३६ ॥
 कल्पस्त्र विन्दते ज्ञानं तस्मान्माहाक्षामासुचते ।
 तस्मादिवेन्द्रियेषैव संविदित्यभिधीयते ॥ ३७ ॥
 विद्यते स च सर्वस्त्रिन् सर्वस्त्रिंशं विद्यते ।
 तस्माक्षंविदिति प्रोक्षो महान्वै बुद्धिमत्तरैः ॥ ३८ ॥
 ज्ञानात् ज्ञानमित्याह भगवान् ज्ञानसत्रिधिः ।
 इन्द्रानां विषुरीभावादिषुरं प्रोचते कुर्वते ॥ ३९ ॥
 सर्वेगत्वाच्च सोकानामवस्थत्वं तथेष्टरः ।
 इहत्वाच्च चृतो भञ्जा भूतत्वाद्व उच्यते ॥ ४० ॥
 चत्रचेतनविज्ञानादेकत्वाच्च स कः च्यूतः ।

यज्ञातपुर्वकुशेते च तज्जात् पुरुष उच्यते ।
 नीत्यादितत्त्वात् पूर्वत्वात् स्वयम्भूदिति चोच्यते ॥ ४१ ॥
 पर्यावराचकैः शब्दैस्तत्त्वमात्ममनुसमग् ।
 यास्यात् तत्त्वभावपौरवेवं सप्तावचिन्तकैः ॥ ४२ ॥
 महान् सहिं विकुशेते चोच्यमानः सिरच्चिदा ।
 सहृद्योऽच्यवसायत्वं तस्य हत्तिदृष्टं चृतम् ॥ ४३ ॥
 चर्चादीनि च रूपाचि चोकतत्त्वाद्येतदः ।
 त्रिशुचसु स विज्ञेयः सत्त्वराजसत्तामसः ॥ ४४ ॥
 त्रिशुचाद्रजसोद्रिक्लादहृष्टारसातीऽभवत् ।
 महताचाष्टहः समी भूतादिविज्ञातस्त् सः ॥ ४५ ॥
 तत्त्वाच तत्त्वसोद्रिक्लादहृष्टारादचावत ।
 भूततत्त्वाचर्हस्तु भूतादिस्तामससु सः ॥ ४६ ॥
 चाकाशं द्विरं तज्जादुद्रिक्लं शब्दसञ्चाच ।
 आकाशं शब्दमात्रन्तु भूतादिबाष्टणीत् पुनः ॥ ४७ ॥
 शब्दमात्रतदाकाशं स्थर्यमात्रं ससर्जं इ ॥ ४८ ॥
 भूतादिसु विकुर्वाणः शब्दमात्रं ससर्जं इ ॥ ४९ ॥
 बलवान् जायते वायुः स वै स्थर्यगुणो भतः ।
 आकाशं शब्दमात्रन्तु स्थर्यमात्रं समाहणीत् ॥ ५० ॥
 रसमात्रासु ता ज्ञापी रूपमात्राभिराहणीत् ।
 ज्ञापी रसान् विकुर्वन्त्वो शब्दमात्रं ससर्जिरे ॥ ५० ॥
 सहृतो जायते तज्जात्तस्य गन्धो गुणः चृतः ।
 रसमात्रन्तु तत्त्वीयं गन्धमात्रं समाहणीत् ॥ ५१ ॥
 तत्त्विंस्तिंसु तज्जाता तेज तज्जाता चृता ।

अविशेषवाचकात्वादविशेषास्तः चृताः ।
 अग्नान्तवोरमूढत्वादविशेषास्तः पुनः ॥ ५२ ॥
 भूततन्मात्रसर्गीयं विशेषस्तु परम्परात् ।
 वैकारिकादहक्षाराक्षबोद्धितात् सालिकात् ।
 वैकारिकाः स सर्गस्तु युगपक्षम्यवर्त्तते ॥ ५३ ॥
 बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मन्द्रियाण्यपि ।
 साधकानीन्द्रियाणि स्मृहेव वैकारिका दश ।
 एकादशं मनस्त्रव देवा वैकारिकाः चृताः ॥ ५४ ॥
 शोचन्त्वकृचक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
 शब्दादौनामवासर्वं बुद्धियुक्तानि वर्तते ॥ ५५ ॥
 पादौ पायुषपस्थत्वं इस्तो वान्दशमी भवेत् ।
 गतिविशर्गी छानन्दः शिल्पं वाक्यं च कर्म च ॥ ५६ ॥
 आकाशं शब्दमात्रत्वं सर्वमात्रं समाविशेत् ।
 हिंगुचस्तु ततो वायुः शब्दस्तर्णामकोऽभवत् ॥ ५७ ॥
 रूपन्तवैव विशतः शब्दस्तर्णगुणायुभौ ।
 चिंगुणस्तु ततसामिलः स शब्दस्तर्णरूपवान् ॥ ५८ ॥
 सशब्दस्तर्णक्षेपत्वं रसमात्रं समाविशेत् ।
 तथाचतुर्गुणा छापी विशेषास्ता रसामिकाः ॥ ५९ ॥
 सशब्दस्तर्णरूपेषु गत्यस्त्रोषु समाविशेत् ।
 संयुक्ता गत्यमात्रेण आचिन्त्यन्ति भृतीमिमाँ ।
 तत्त्वात्प्रशंखगुणा भूमिः स्त्रूपाभूतेषु दृश्यते ॥ ६० ॥
 शान्ता धीरात्र मूढात्र विशेषास्तेन ते चृताः ।
 परम्परानुप्रवेशाद्वारयन्ति परम्परम् ॥ ६१ ॥

भूमिरत्नांशिवदं सर्वं खोकालोकावनामृतम् ।
 विशेषा इन्द्रियगांधा निवतलाच ते मृताः ॥ ६२ ॥
 गुणं पूर्वच पूर्वस्य प्राप्नुवन्तुप्रत्यरोचरम् ।
 तेषां यावच यवच तत्त्वावहुणं मृतम् ॥ ६३ ॥
 उपसम्भव शुचिर्भवं वेचिह्नावीरजैपुण्यात् ।
 पृथिव्याभिव तद्विद्वादेषां वायोच संचयात् ॥ ६४ ॥
 एते सप्त महावीर्यो नानाभूताः पृथक् पृथक् ।
 नाथकुण्ठं प्रकाः क्षडुमस्तावव्य क्षत्स्तयः ।
 ते समिक्ष महाभानो छान्वीव्यस्यैव संचयात् ॥ ६५ ॥
 मुहूर्षाधितिलाच घण्टानुप्रहेण च ।
 महदादयो विशेषान्ता अण्डमुख्यादवन्ति ते ॥ ६६ ॥
 एकाकारं समुत्पदं लक्ष्मुहुदवच तत् ।
 विशेषेभ्योऽण्डमभवत् तत्तदुदकच यत् ।
 सत्त्वचिन् कार्यकारणं संसिङ्गं लक्ष्माणसदादा ॥ ६७ ॥
 प्राज्ञतेऽण्डे विवृद्धे सम् चेत्तद्वी व्रह्मसंचितः ।
 स वै भर्तौरी प्रथमः स वै मुहूर्ष उच्चते ॥ ६८ ॥
 आदिकर्त्ता च सूतानां लक्ष्माणे समवर्त्तत ।
 हिरण्यगम्भः सोऽचेऽचिन् प्राप्नुभूतवत्तुर्मुखः ।
 सर्गे च प्रतिसर्गे च चेत्तद्वी लक्ष्मसंचितः ॥ ६९ ॥
 करचैः सह रक्ष्यन्ते प्रत्याहारे त्वजन्ति च ।
 भजन्ते च मुगदेहानसमाहारसञ्चितु(१) ॥ ७० ॥

१. मुगदेहान् एकाम्बरप्रवित्तु इति ७० ।

हिरन्ययस्तु यो मेषस्तस्मीत्वं तथाहामनः ।
 गर्भोदकं समुद्राच जराद्यस्यीनि पर्वताः ॥ ७१ ॥
 तथिन्द्रष्टे लिमि लोका अन्तभूतास्तु सप्त वै ।
 सप्तहौपा च पृथ्वीयं समुद्रैः सह सप्तभिः ॥ ७२ ॥
 पर्वतैः सुमहङ्कारं नदीभिर्व सहस्रवः ।
 अन्तस्त्राच्चिर्स्त्रिमि लोका अन्तविश्वभिर्दक्षगत् ॥ ७३ ॥
 चन्द्रादित्यौ सनचक्रौ सदहौ सह वायुना ।
 लोकालोकच्च यत्किञ्चिच्चारणे तथिन् सप्तपिंतम् ॥ ७४ ॥
 अद्विहृश्यगुणाभिस्तु वाञ्छतोऽरणं समावृतम् ।
 आपो दशगुणो हेवन्तेजसा वाञ्छतो हताः(१) ॥ ७५ ॥
 तेजोदशगुणेनैव वाञ्छतो वायुना हतम् ।
 वायोहृश्यगुणेनैव वाञ्छतो नभसा हतं ॥ ७६ ॥
 आकाशेन हतो वायुः खच्च भूतादिना हतम् ।
 भूतादिर्न्यैहता चापि अव्यक्तेन हतो महान्
 एतैरावरणैरणं सप्तभिः प्राक्षतेष्ठंतम् ॥ ७७ ॥
 एताचाहत्य चान्दोन्यमटी प्रह्लादयः स्थिताः ।
 प्रसर्गंकाले स्थित्वा च असन्तेपताः परस्परम् ॥ ७८ ॥
 एवं परस्परोत्पत्ता धारयन्ति परस्परम् ।
 आधाराधिभावेन विकारस्त्र विकारिषु ॥ ७९ ॥
 अव्यक्तं जेनमुहिष्टं ब्रह्मा जेन्नज्ञ उच्यते ।
 इत्येष प्राक्षतः सर्गः जेन्नाधिष्ठितस्तु सः ।

(१) अपां दशतुणेनैव वेजसा वाञ्छतो असन्तेपत्ता अवित्तुमर्द्दति ।

अबुहिपूर्वं प्राणासीत् प्रादुभूता तदिद्याधा ॥ ८० ॥
 एतद्विरखगम्भेष्य जन्म यो वेद तस्यतः ।
 आशुपान् कीर्त्तिमान् चन्द्रः प्रजावाच्य भवत्युत ॥ ८१ ॥
 निहत्तिकामोऽपि नरः शुद्धात्मा लभते गतिम् ।
 पुराणचवचान्तिलं सुखच्च चेममाप्नुयात् ॥ ८२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुपीडे सृष्टिप्रकारणं
 नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

चथ पञ्चमोऽध्यायः ।

सुष्टिग्रन्थं ।

—————०००—————

कीमहपूर्ण उथाच । यद्विस्ते स्तु संस्थात् मया कालान्तरन्ति जाः ।
एतत् कालान्तरं ज्ञेयमहवै परमेश्वरम् ॥ १ ॥
राजिक्षते तावतौ ज्ञेया परमेश्वरं करुत्वयः ।
अहस्तस्य तु या सुष्टिः प्रलयो राजिक्षते ॥ २ ॥
अहय विद्यते तस्य न राजिरिति धारणा ।
उपचारः प्रक्रियते लोकानां हितकाम्यया ॥ ३ ॥
प्रजाः प्रजानाम्यतय उठयतो सुनिभिः सह ।
कृष्णैन् सनत्कुमाराख्यान् लक्ष्मसामुच्चगैः सह ॥ ४ ॥
द्रुन्दियाणीद्वियार्थाच महाभूतानि पश्च च ।
तत्त्वात्ता द्रुन्दियगणी वृद्धिय मनसा सह ॥ ५ ॥
अहस्तिभृति ते सर्वे परमेश्वरं धीमतः ।
अहरन्ते प्रक्षीयन्ते राजिक्षते विज्ञसम्भवः ॥ ६ ॥
स्त्रामन्यवस्थिते सत्त्वे विकारे प्रतिसंहते ।
साधम्भूतावतिष्ठेते प्रधानपुरुषावुभौ ॥ ७ ॥
तमःसत्त्वगुणावितौ समत्वेन व्यवस्थितौ ।
अनीद्रिक्तौ प्रस्तृतौ च तौ तथा च परम्परम् ।
शुचसाम्ये लघी ज्ञेयो वैषम्ये सुष्टिक्षते ॥ ८ ॥

तिलेषु वा यथा तैर्कुहृतं पयसि वा स्थितम् ।
 तथा तमसि सल्वे च रजोऽव्यक्ताचितं स्थितम् ॥ ८ ॥
 उपास्य रजनीं कात्कां परां माहेश्वरीं तदा ।
 अहमुष्णे प्रहृते च पुरः प्रकृतिसम्भवः ॥ १० ॥
 चौभव्यामास यीगेन परेण परमेश्वरः ।
 प्रधानं पुरुषचैव प्रविश्वाप्तं भवेश्वरः ॥ ११ ॥
 प्रधानात् चौभव्यमानात् रजो वै समवत्तेत ।
 रजः प्रवर्त्तनां तत्र वीजेष्वपि यथा जलम् ॥ १२ ॥
 गुणवैष्यमासाद्य प्रसूदन्ते च्छिदिताः ।
 शुणेभ्यः चौभव्यमाणेभ्यक्षयो देवा विजिते ।
 आचिताः परमा गुह्याः सर्वाभ्यानः शरीरिणः ॥ १३ ॥
 रजो ब्रह्मा तमो इग्निः सल्वं विष्णुरजायत ।
 रजः प्रकाशको ब्रह्मा स्त्रृत्वेन व्यवस्थितः ॥ १४ ॥
 तमः प्रकाशकोऽग्निस्तु कालत्वेन व्यवस्थितः ।
 सत्प्रकाशको विष्णुरौद्रासीन्ये व्यवस्थितः ॥ १५ ॥
 एत एव लयो वैदा एत एव चयोऽग्नयः ।
 परस्पराचिता होते परस्परमनुवताः ॥ १६ ॥
 परस्परेण वर्तन्ते धारवन्ति परस्परम् ।
 अन्योन्यमिदुना ज्ञते ज्ञानोन्मुपजीविनः ।
 चाचं विद्योगी न ज्ञानात् व्यजन्ति परस्परम् ॥ १७ ॥
 इम्मरो द्वि परी देवी विष्णुस्तु महतः परः ।
 ब्रह्मा तु रजसीद्रिताः सर्वायेव प्रवर्तते ।
 परस्परं पुरुषो ज्ञेयः प्रकृतिष्व परा स्मृता ॥ १८ ॥

अधिष्ठितीऽसौ हि महेश्वरेण
 प्रवर्त्तते चीव्यमानः समन्वात् ।
 अनुप्रवर्त्तिं महान्त एव
 चिरस्थिताः स्वे विषये प्रियत्वात् ॥ १६ ॥
 प्रधानं गुणवैषम्यालग्नकाले प्रवर्त्तते ।
 देवश्वराधिष्ठितात् पूर्वन्तस्याक्षद्वाक्षकात् ।
 नच्छा वृत्तिं मिद्युनं गुणपत्सम्भूवतुः ॥ २० ॥
 तस्मात्तमोऽव्यक्तमयः जीवज्ञी ब्रह्मासंज्ञितः ।
 संसिद्धः कार्यकर्त्तैर्वैद्याऽये समर्त्ततः ॥ २१ ॥
 तेजसा प्रथमो धीमानव्यक्तः संप्रकाशते ।
 स वै श्रौद्रौ प्रथमः कारत्वे व्यवस्थितः ॥ २२ ॥
 अप्रतीघेन ज्ञानेन ऐश्वर्येण च सोऽन्वितः ।
 धन्मां च चाप्रतीघेन वैराग्ये समन्वितः ॥ २३ ॥
 तस्येष्वरस्यापतिषं ज्ञानं वैराग्यलक्षणम् ।
 धन्मां यथैकता दुर्दिव्वाह्नी जडेऽभिमानिनः ॥ २४ ॥
 अव्यक्ताव्यायते चास्य मनसा च यदिष्कति ।
 वग्नीकृतत्वादैगुण्यात् सुरेशत्वात्स्वभावतः ॥ २५ ॥
 चतुर्सुखस्तु ब्रह्मत्वे आकृत्वे चान्तकीऽभवत् ।
 सहस्रमूडां पुरुषस्त्रियोऽवस्थाः स्वयम्भुवः ॥ २६ ॥
 सत्त्वं रजय ब्रह्मत्वे कालत्वे च रजस्तामः ।
 सात्त्विकं पुरुषत्वे च गुणवृत्तिः स्वयम्भुवः ॥ २७ ॥
 लोकान् सृजति ब्रह्मत्वे कालत्वे संचिपत्वपि ।
 पुरुषत्वे लुदासीनस्त्रियोऽवस्थाः प्रजापतेः ॥ २८ ॥

ब्रह्मा कमलागभीमः कालो जात्याच्छनप्रभः ।
 पुरुषः पुरुषरीकाच्छी कृपं सत्परमाक्षनः ॥ २८ ॥
 योगेश्वरः शरीरादि करीति विकरीति च ।
 नानाकृतिक्रियारूपनामवृत्तिः स्वलौचया ॥ २० ॥
 चिधा यदत्ते लोके तच्चाच्छिगुणं उच्चते ।
 चतुर्वा प्रविभक्तत्वाचातुर्वृहः प्रकौर्तितः ॥ २१ ॥
 यदाप्नोति यदादते यस्माच्छिति विषयं प्रति ।
 तच्चास्य सततं भावस्तत्त्वादाद्या निरुच्यते ॥ २२ ॥
 चट्ठिः सर्वगतत्वाच्च शरीराद्यात्मयं प्रभुः ।
 स्वामित्वमस्य तत्त्वं विष्णुः सर्वप्रवेशनात् ॥ २३ ॥
 भगवान् भग्यसज्जावाहागो रागस्य भासनात् ।
 परत्वं तु प्रक्षतत्वाद्वनादोमिति चृतः ॥ २४ ॥
 सर्वज्ञः सर्वविज्ञानात् सर्वः सर्वं यतस्ततः ।
 नराणामयनं यस्मात्तेन नारायणः चृतः ॥ २५ ॥
 चिधा विभक्त्य स्वामानं वैलोक्यं सम्प्रवर्त्तते ।
 रुजते चस्ते चैव वीचते च त्रिभिर्सु यत् ।
 अथे हिरण्यगम्भः स प्रादुर्भूतयत्सुखः ॥ २६ ॥
 आदित्याच्चादिदेवींसावजातत्वादजः चृतः ।
 पाति यस्मात्प्रज्ञाः सर्वाः प्रजापतिरतः चृतः ॥ २७ ॥
 देवेषु च महान् देवो महादेवस्ततः चृतः ।
 सर्वश्चलः च लोकानामयस्ततः । चष्टेश्वरः ॥ २८ ॥
 हुच्छत्याच्च चृतो ब्रह्मा भूतत्वाद्गूत उच्चते ।
 चेत्रज्ञः चेत्रविज्ञानादिभुः सर्वगतो यतः ॥ २९ ॥

यथात् पुर्यनुश्टते च तथात् पुरुष उच्छते ।
 नोत्पादितलात् पूर्वलात् स्थयस्थूरिति सः स्मृतः ॥ ४० ॥
 ईश्वर्यत्वादुच्छते यज्ञः कविर्विकान्तदर्शनात्(१) ।
 ऋग्मणः क्रमणीयत्वादर्थकस्याभिपालनात् ॥ ४१ ॥
 आदिव्यसंज्ञः कपिलस्वर्गजोभिरिति स्मृतः ।
 हिरण्यमण्ड गर्भोऽभूद्विरण्यस्यापि गर्भजः ।
 तथाहिरण्यगर्भः स पुराणेऽस्मिन्द्विरुच्छते ॥ ४२ ॥
 स्थयस्थूरो तिहतसा कालो वर्षाप्रजस्तु यः ।
 न शक्तः परिसंख्यातुमपि वर्षेश्वरेष्य ॥ ४३ ॥
 कल्पसंख्यानिहत्ते स्तु पराण्यो ब्रह्मणः स्मृतः ।
 तावच्छेष्टीत्य कालोऽन्यस्तस्यान्ते प्रतिष्ठन्ते ॥ ४४ ॥
 कोटिकोटिसहस्राच्च अन्तभूतानि यानि चै ।
 समतौतानि कल्पानान्तावच्छेषाः परास्तु च ॥ ४५ ॥
 यस्तद्यं वर्तते कल्पी वाराहन्तं निष्ठीधत ।
 प्रथमः साम्वतस्त्रिष्ठां काल्पीत्यं वर्तते द्विजाः ॥ ४६ ॥
 तस्मिन् स्वायस्थुवाद्यः स्तु मनवः स्मुष्टुहैश ।
 अतीता वर्त्तमानाच भविष्या ये च चै पुनः ॥ ४७ ॥
 तैरियं पृथिवीं सर्वां सप्तहीया समन्ततः ।
 पूर्णं सुगस्तहस्रं चै परिपाल्या नरेष्वरैः ।
 प्रजाभिस्तपसा चैव तेषां शृणत विस्तरं ॥ ४८ ॥

१. चत्विंशकान्तदर्शनादिति ४०, ४१, ४२ च ।

मन्वनारेण चैकेन सर्वाश्वेवान्तराणि वे ।
 भविष्याणि भविष्यते व कल्याः कल्येन चैव ह ॥ ४८ ॥
 अतीतानि च कल्यानि सोदकानि सहान्वयेः ।
 अनागतेषु तदृश तर्कः कार्या विजानता ॥ ५० ॥

इति श्रीमहापुराणे बाहुपीले सुषिप्रकरणं नाम
 पञ्चमोऽध्यायः ।

चथ षष्ठोऽध्यायः ।

स्थितिप्रकरणं ।

————— ००० —————

सूत उवाच । आपो श्वर्णे समभवत्तेऽमौ पृथिवीत्वे ।

सान्तरालैकलैनेऽस्माक्षेत्रे स्यावरज्ञमि ॥ १ ॥

एकार्णवे तदा तच्छिन् न प्राज्ञायत किञ्चन ।

तदा स भगवान् ब्रह्मा सहस्राच्चः सहस्रपात् ॥ २ ॥

सहस्रशीर्षां पुरुषो दक्षवर्णेऽश्वतोन्द्रियः ।

ब्रह्मा नारायणाश्चः स सुष्वाप सलिले तदा ॥ ३ ॥

सखोद्रेकात् प्रमुहस्तु शून्यं लोकासुदीच्च सः ।

इमश्चीदाहरण्यत्र श्वीकं नारायणं प्रति ॥ ४ ॥

आपो नारा वै तनय इत्यपां नाम शशुभः ।

असु शिते च यक्षस्मार्तेन नारायणः सृतः ॥ ५ ॥

तुच्चं युगसहस्रश्च नैश्चालकसुपाश्च सः ।

शर्वर्थन्ते प्रकुरुते ब्रह्मात्मं सर्गकारणात् ॥ ६ ॥

ब्रह्मा तु सलिले तच्छिन् वायुभूत्वा तदाचरत् ।

निशाचामिष रुद्धीतः प्राण्टकाले ततस्तातः ॥ ७ ॥

ततस्तु सलिले तच्छिन् विज्ञायान्तर्गतां महीं ।

अनुमानादसंभूतो भूमिकवरणं प्रति ॥ ८ ॥

अकरोत् स ततुत्वन्यां कल्यादिषु यथा पुरा ।

ततो महाका मनसा दिव्यं कृपमचिन्तयत् ॥ ८ ॥
 सखिलेनाङ्गुरा भुमिन्दृहा स तु समवतः ।
 किञ्चु कृपं महत् कत्वा उदरेष्यमहं मही ॥ १० ॥
 कलाकौड़ासु वचिरं वाराहं कृपमस्मारत् ।
 अष्टुष्यं सर्वं भूताना वास्त्रं धर्मसंचितं ॥ ११ ॥
 दशयोजनविश्वौर्णं शतयोजनसुच्छ्रृतं ।
 नीलभिषपतीकार्णं भिषजनितनिज्जनं ॥ १२ ॥
 महापर्वतवर्णार्णं ज्वेतस्तीक्ष्णीधर्द्विष्यं ।
 विदुरद्विविप्रकाश्यामादित्यसमतेजसं ॥ १३ ॥
 पीनहृत्तावतस्तन्यं सिंहविक्रान्तगमिनं ।
 पीनोक्ततकटीदेव्यं सुद्धस्यं शुभलक्ष्यं ॥ १४ ॥
 कृपमासाद्य विदुषं वाराहमसितं इरि ।
 पृथिव्युद्वरणार्थीय प्रविवेश रक्षात्कर्णं ॥ १५ ॥
 स वेदवाद्युपर्वद्वः क्रतुवचावितीमुखः ।
 अग्निजिह्वो इम्भरीमा ग्राहायीर्णी महातपाः ॥ १६ ॥
 अहोरात्रे चण्डवरी विदाङ्गमुतिभूवयः ।
 आच्यनाशः स्तुवतुण्डः सामवीषस्त्रनो महान् ॥ १७ ॥
 सत्यधर्ममधः श्रीमान् धर्मविक्रमसंस्थितः ।
 प्रायचित्तरतो छोरः पश्चात्तुमहाकृतिः ॥ १८ ॥
 जाईगामो होमक्षिङ्गः स्नानवीजो महीषिः ।
 विद्यान्तरामा मन्त्रस्तिगमाच्यसृक् सोमशीचितः ॥ १९ ॥
 विद्यस्त्वो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिविगवान् ।
 प्राप्तंशकांशी चुतिमात्रानादीचामिरन्वितः ॥ २० ॥

दच्चिणाहृदयो योगी महा सत्रमयो विभुः ।
 उपाकर्मेष्टिरुचिरः प्रबन्धं वित्तभूषणः ॥ २१ ॥
 नानाच्छन्दो गतिपयो गुरुषोपनिषदासनः ।
 क्षायापल्ली सहायो वै मणिहङ्क इवोच्छ्रुतः ।
 भूत्वा यज्ञवराहो वै अथ; स प्राविश्ट् प्रभुः ॥ २२ ॥
 अहिः संकादितामुर्वीं स तामन्न् प्रजापतिः ।
 उपगम्यो ज्ञाताराश्च अपस्ताय स विन्यसत् । १ ॥ २३ ॥
 सासुद्रीच्च सुद्रेषु नादेयो च नदौ अथ ।
 रसातलतले मना रसातलतले गतां ।
 प्रभुर्जीकहितार्थीय दंष्ट्रयाभ्युजहार गां ॥ २४ ॥
 ततः स्वस्मानमानौ य पृथिवीं पृथिवीकरः ।
 मुमोच पूर्वं मनसा खारधिला भराधरः ॥ २५ ॥
 तस्मीपरि जलो वस्त्रं महती नौरिव स्थितः ।
 चरितत्वाच देवस्य न मही याति विष्ववर् ॥ २६ ॥
 ततो हृत्य चितिन्देवो जगतः स्वापनेक्षया ।
 पृथिव्याः प्रविभाशाय मनस्वकोऽस्तु जे चणः ।
 पृथिवीन् समौकृत्य पृथिव्यां सोऽचिनोऽहिरीन् ॥ २७ ॥
 प्राक्सर्वे दश्मनास्तु तदा सम्बत्कामिना ।
 सेनामिना विशीर्णस्ते पञ्चंता भुवि सर्वं शः ॥ २८ ॥
 गैत्यादेकार्णवे तस्मिन्वायुनापस्तु संहृताः ।
 निधिका यत्र यत्रासंस्ताच तत्राचक्षीऽभवत् ॥ २९ ॥
 स्वत्वाच लत्वाद चक्षाः पञ्चं भिः पञ्चंताः सृताः ।

१ याडेष्ट्रं न समीक्षीयो भवितुमर्हति ।

गिरवीद्विन्तिं गीर्वाच्चयनाच्च यिक्षीच्चया ॥ ३० ॥
 ततस्तेषु विशीर्णेषु सोकोदधिगिरिष्वय ।
 विश्वकर्मा विभजते काल्यादिषु पुनः पुनः ॥ ३१ ॥
 सप्तसुद्रामिमां पृथीं सप्तदीपां सप्तर्षीतां ।
 भूराच्छांश्चतुरो लोकान् पुनः सोऽव प्रकल्पयत् ।
 लोकान् प्रकल्पयित्वा च प्रजासर्वं सप्तर्षीं ह ॥ ३२ ॥
 नद्वा ज्ञायन्ते भूर्गवान् सिसुच्चुविधाः प्रजाः ।
 सप्तर्षीस्मिन्नद्वौपां काल्यादिषु यथा पुरा ॥ ३३ ॥
 तस्याभिध्यायतः सर्वं तदा वै बुद्धिपूर्वकं ।
 प्रधानसमकालं च प्रादुर्भूतस्तमीमयः ॥ ३४ ॥
 तमो मोहो महः मोहस्त्रिमिस्त्रो अन्वसंज्ञितः ।
 अविद्या पञ्चपञ्चेषा प्राकुभूता महाकलः ॥ ३५ ॥
 पञ्चधा चाचितः सर्वे ध्यायतः सोऽभिमानिनः ।
 सञ्चितस्तद्वामसा चैव दौषिपः कुरुवदाहृतः ।
 वहिरन्तःप्रकाशव शुद्धो निः संज्ञ एव च ॥ ३६ ॥
 वस्त्रात्ते रुद्रता बुद्धिसुख्यानि करणानि च ।
 तस्यात्ते संबुद्धात्मानो नगा सुख्याः प्रकौर्त्तिताः ॥ ३७ ॥
 सुख्यसर्वं तथा भूतं अद्वा हृष्टा इसाधकं ।
 अप्रसन्नमनाः सोऽव ततो न्यासोऽभ्यमन्यत ॥ ३८ ॥
 तस्याभिध्यायतस्तत्र तिर्यक् स्त्रोतोऽभ्यवर्तते ।
 यज्ञात्तिर्यग्यज्ञवर्तते तिर्यक्स्त्रोतस्ततः च्छ्रूतं ॥ ३९ ॥
 तमोवहृत्वात्ते सर्वे इत्यानवहृताः च्छ्रूताः ।
 चत्पञ्चग्राहिष्यापि ते ध्यानाद्वानमानिनः ॥ ४० ॥

तिर्थ्यक्स्त्रीतस्तु हङ्गा वै दितीर्यं विश्वमीश्वरः ।
 अहंकृता अहंनगा अष्टाविंशतिधात्रकाः ॥ ४१ ॥
 एकादशेन्द्रियविधा नवधा चौदयस्तथा ।
 अष्टौ च तारकाद्याच तेषां शक्तिविधाः स्मृताः ॥ ४२ ॥
 अतः प्रकाशास्ते सर्वे आहृताच यहिः पुनः ।
 यस्मात्तिर्थ्यक्प्रबन्धेत तिर्थ्यक्स्त्रीताः स उच्यते ॥ ४३ ॥
 तिर्थ्यक्स्त्रीताच हङ्गा वै दितीर्यं विश्वमीश्वरः ।
 अभिप्रायमयोहुतं हङ्गा सर्वत्तद्वाभिर्धं ।
 तस्माभिध्यायतो निर्व्यं सालिकः समवर्त्तत ॥ ४४ ॥
 जहंस्त्रीतास्त्रीतीयस्तु स चैवोहिष्यवस्थितः ।
 यस्माद्यवर्त्तते । र्हन्तु जहंस्त्रीतास्त्रीतः स्मृतः ॥ ४५ ॥
 ते सुखप्रीतिवहुला वहिरन्तरं संहताः ।
 प्रकाशा वहिरन्तरं जहंस्त्रीतीहवाः स्मृताः ॥ ४६ ॥
 तेन वातादयो ज्ञेयाः स्त्रात्मानो व्यवस्थिताः ।
 जहंस्त्रीतास्त्रीतीयो वै तेन सर्वस्तु स स्मृतः ॥ ४७ ॥
 जहंस्त्रीतः स स्त्रेषु देवेषु स तदा प्रभुः ।
 प्रीतिमानभवहुङ्गा ततोऽन्यं सोऽभ्यमन्यत ।
 ससर्वं सर्वमन्यं स साधकं प्रभुरौश्वरः ॥ ४८ ॥
 अथाभिध्यायतस्तस्य सत्याभिध्यायिनसदा ।
 प्रादुर्ध्वं भूत्व चाव्यक्तादव्यक्तस्त्रीतः सुसाधकं ।
 यस्मादव्यक्तव्यवन्धेत ततोऽव्यक्तस्त्रीत उच्यते ॥ ४९ ॥
 ते च प्रकाशवहुलास्त्रामः सत्त्वरजोधिकाः ।
 यस्मात्ते दुःखवहुला भूयो भूय वारिणः ॥ ५० ॥

प्रकाशा वहिरन्तर मनुष्याः साधकाय ते ।
 स्तुत्येष्ट्यारकाद्यै स्तो अष्टधा च व्यवस्थितः ॥ ५१ ॥
 सिद्धान्तानी मनुष्यास्तो गन्धवैसहस्रशिखिणः ।
 इत्येष तेजसः सर्वौ ज्ञान्याक्षोत्ताः प्रकौचिंतः ॥ ५२ ॥
 पञ्चमोऽनुप्रहः सर्वं वतुर्वा स व्यवस्थितः ।
 विषयं व्येष ग्रह्या च तुष्टगा सिद्धा तथैव च ।
 विष्णुसं वत्तं मानवं तेऽयं जानन्ति तत्त्वतः ॥ ५३ ॥
 भूतादिकानां सत्त्वानां वष्टः सर्वः स उच्यते ।
 विषयं व्येष भूतादिरगत्या च व्यवस्थितः ॥ ५४ ॥
 प्रथमो महतः सर्वौ विज्ञेवीमहतस्तु सः ।
 तत्त्वालाप्तां द्वितीयस्तु भूतसर्वः स उच्यते ॥ ५५ ॥
 वैकारिकस्तृतौयस्तु सर्वं ऐन्द्रियकः च्युतः ।
 इत्येष प्राकृतः सर्वः सभूतो बुद्धिपूर्वकः ॥ ५६ ॥
 सुख्यसर्वं वतुर्वस्तु मुख्या वै सावराः स्मृताः ।
 तिर्यक् स्तोताद्य यः सर्वस्त्रिययोनः स पञ्चमः ॥ ५७ ॥
 तथोद्दिस्तोतसां यष्टो देवसर्वस्तु सः च्युतः ।
 तथार्थाक्षोत्ताः सर्वः सप्तमः स तु मातृषः ॥ ५८ ॥
 अष्टमोऽनुप्रहः सर्वः सात्त्विकसामस्तु सः ।
 पञ्चमे वैकाताः सर्वौ प्राकृतास्तु त्रयः च्युताः ॥ ५९ ॥
 प्राकृतो वैकातयैव कौमारो नवमः च्युतः ।
 प्राकृतास्तु त्रयः सर्वौ त्रातास्ते बुद्धिपूर्वकाः ॥ ६० ॥
 बुद्धिपूर्वं प्रवत्तं न्ते यद्यसर्वा ब्रह्माणास्तु ते ।
 विमृद्धानुप्रहः सर्वौ कौस्त्रिमानं निबोधत ॥ ६१ ॥

चतुर्वावस्थितः सीद्ध सर्वभूतेषु शातक्षयः ।
 विपर्ययेष गङ्ग्या च तुक्ष्या सिद्धा तथैव च ॥ ६२ ॥
 स्थावरेषु विपर्याससिद्ध्यं ग्नोनिषु ग्रन्तिता ।
 सिद्धाक्षानो मनुष्यास्तु तुष्टिर्हैवेषु कृतक्षयः ॥ ६३ ॥
 इत्येते प्राकृतायैव वैकृताय नव स्मृताः ।
 सर्गाः परस्परस्याद्य प्रकारा वहवः स्मृताः ॥ ६४ ॥
 अये सप्तस्त्रं वै लक्ष्या मानसानामनः समान् ।
 सनन्दनश्च सनकं विद्वासेष सनातनं ॥ ६५ ॥
 विज्ञानेन निष्ठुतास्ति वैवस्त्रं न महोजसः ।
 संबद्धायैव नानात्वादपविज्ञात्योऽपि ते ।
 अस्त्रद्वयं प्रजासंगं प्रतिसर्गङ्गताः पुनः ॥ ६६ ॥
 तदा तेषु व्यतीतेषु तदान्यान् साधकांश तान् ।
 मानसानस्त्रज्जुञ्चा पुनः स्थानाभिमानिनः ।
 आभूतसंप्रवावस्थाक्षामतस्त्राचिवीधत ॥ ६७ ॥
 आपीऽग्निः पृथिवी वायुरन्तरिक्षं दिशस्तथा ।
 स्वग्रं दिवः समुद्रांश नदान् गैलान् वनस्पतीन् ॥ ६८ ॥
 ओषधीनां तथाक्षानो छाक्षानो हृच्छीरुद्धां ।
 क्षवाः काष्ठाः कक्षायैव मुहूर्तीः सम्भिराचाहाः ॥ ६९ ॥
 अद्विमासाय मासाय अयनाव्युगानि च ।
 स्थानाभिमानिनः सर्वे स्थानाख्यायैव ते स्मृताः ॥ ७० ॥
 वक्षाद्यस्य ब्राह्मणा संप्रसुताः
 तदच्छस्तः चत्वियाः पूर्वं भागे ।
 वैश्वायोर्वीर्यस्य पद्माद्य शूद्राः

सञ्जे वर्णी गाचतः संप्रसूताः ॥ ७१ ॥

नारायणः परोऽव्यक्तादग्नमव्यक्तसम्भवं ।

अण्डाक्षेजे पुनर्बद्धा लोकास्तेन कृताः स्वयं ॥ ७२ ॥

एव वः कथितः पादः समाप्तात् तु विश्वरात् ।

अनेनादेन पादेन पुराणं संप्रकीचिंतं ॥ ७३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सृष्टिप्रकरणं नाम

षष्ठोऽध्यादः ।

समाप्तः प्रक्रियापादः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

—००—

प्रतिसन्धिकीर्तनं ।

इत्येष प्रश्नमः पादः प्रक्रियार्थः प्रकौटिंतः ।

शुल्वा तु संज्ञेषमनाः काश्चप्रयः सनातनः ॥ १ ॥

सम्बोध्य सृतं वचमा प्रवच्छाधीत्तरां कदां ।

आतःप्रभृति कल्पन्न प्रतिसन्धि प्रवच्छ नः ॥ २ ॥

समतीतस्य कल्पस्य वर्त्मानस्य चोभयोः ।

कल्पयोरन्तरं यत्र प्रतिसन्धिर्यैस्तद्योः ।

एतदे दितुमित्यामः अत्यन्तकुशलोऽज्ञासि ॥ ३ ॥

लोमहर्ष्य शुवात् । अन्तर्वोद्धृष्टे प्रवच्छानि प्रतिसन्धिष्य यस्तद्योः ।

समतीतस्य कल्पस्य वर्त्मानस्य चोभयोः ॥ ४ ॥

मन्त्रन्तराणि कल्पेषु वेदु यानि च सूव्रताः ।

यत्यायं वर्त्तते कल्पो वाराहः साम्रातः शुभः ॥ ५ ॥

अस्मात् कल्पाच्च यः कल्पः पूर्वोऽतीतः सनातनः ।

तस्य चास्य च कल्पस्य मध्यानस्यान्वितोधत ॥ ६ ॥

प्रत्याहृते पूर्वकल्पे प्रतिसन्धिष्य तत्र वै ।

अन्यः प्रवर्त्तते कल्पो जनाशीकात् पुनः पुनः ॥ ७ ॥

ब्युच्छिवात् प्रतिसन्धेस्तु जात्यात् जात्यः परस्यारं ।

ब्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वाः कल्पान्ते सर्वशसदा ।

तस्मात् कल्पात् कल्पस्य प्रतिसन्धिनिर्गच्छते ॥ ८ ॥

मन्वन्तरसुगारथानामप्युच्छवाय समयः ।
 परस्पराः प्रवर्त्तने मन्वन्तरसुगैः सह ॥ ८ ॥
 उक्ता ये प्रक्रियाद्वेन पूर्वकल्पाः समाप्ततः ।
 तेषां परार्दिकल्पानां पूर्वो चक्षान्तु यः परः ।
 आसौत् कल्पो व्यतीतो वै परार्दिनं परस्तु सः ॥ ९ ॥
 अन्वे भविष्या ये कल्पा अपरार्द्धाहुशौक्रतः ।
 प्रथमः साम्रातस्यै पर्वा कल्पोऽयं वर्त्तते द्विजाः ॥ १० ॥
 चक्षिन् पूर्वः परार्द्धे तु दितीये पर उच्चते ।
 एतावान् स्थितिकालव ग्रत्याहारस्ततः चातुरः ॥ ११ ॥
 अच्छात् कल्पाच्च यः पूर्वं कल्पोऽतीतः सनातनः ।
 चतुर्थ्युगसहस्रान्ते अहोमन्वन्तरैः पुरा ॥ १२ ॥
 चौणे कल्पे तदा तदा देवा आसन्वेमानिकासु ये ॥ १३ ॥
 तस्मिन् कल्पे तदा देवा आसन्वेमानिकासु ये ॥ १४ ॥
 नचत्रयहतारास्तु चन्द्रसूर्यघाव ये ।
 अष्टाविंशतिरेवैताः कीदृशु सुखतावनां ॥ १५ ॥
 मन्वन्तरे तदैकस्मिन् चतुर्थ्यसु वै तथा ।
 चौणि कीटिशताभ्यासन् कीद्या द्विनवतिस्तथा ।
 अष्टाविकाः सप्तशताः सहस्राणि चातुराः पुरा ॥ १६ ॥
 वैमानिकानां देवानां कल्पेऽतीते तु येऽभवन् ।
 एकैकस्मिंस्ता, कल्पे वै देवा वैमानिकाः चातुराः ॥ १७ ॥
 अथ मन्वन्तरेष्वासंयतुर्थसु वै दिवि ।
 देवाय पितरैव मुनयो मनवस्तथा ॥ १८ ॥
 तेषामनुचरा ये च महापुत्रास्तथैव च ।

वर्णाश्रमिभिरीडराच तस्मिन् काले तु ये सुराः ।
 मन्वत्सरेषु ये द्वासन् देवलोके दिवीकसः ॥ १६ ॥
 ते तैः संबोजकौः सार्वे प्राप्ते सद्गुलने तथा ।
 तुल्यनिष्ठास्तु ते सब्दे प्राप्ते द्वाभूतसंप्लवे ॥ २० ।
 ततस्तु वशमावित्वाद्बहुवा पर्यायमावनः ।
 लेलीक्ष्यवा सिनो देवास्तस्मिन् प्राप्ते शुप्लवे ॥ २१ ॥
 तेनोल्लुक्ष्यविषयादेन त्वक्ता द्वानानि भावतः ।
 महस्त्रोकाय संविम्नास्ततस्ते दधिरे मतिं ॥ २२ ॥
 ते शुक्रा उपगद्यन्ते महसि श्वैः शरौरकौः ।
 विशुद्धिवहुलाः सब्दे मानसौ सिद्धिमास्तिताः ॥ २३ ॥
 तैः कल्पवासिभिः सार्वे महानासादितस्तु यैः ।
 व्राज्ञाणैः चक्रियैः श्वेष्टाङ्गतैः वापरैऽच्यन्तैः ॥ २४ ॥
 मला तु ते महस्त्रोकं देवसहा चतुर्हृष्टा ।
 ततस्ते जनस्त्रीकाय सोदेगा दधिरे मतिं ॥ २५ ॥
 विशुद्धिवहुलाः सब्दे मानसौ सिद्धिमास्तिताः ।
 तैः कल्पवासिभिः सार्वे महानासादितस्तु यैः ॥ २६ ॥
 दग्धतात्र इवाहत्वं तस्माहच्छ्रुति चाप्तपः ।
 तत्र कल्पान् दश खित्वा सत्यं गच्छन्ति वै पुनः ।
 एतेन ज्ञमयोगेन शान्ति कल्पनिवासिनः ॥ २७ ॥
 एवं देवसुगानान्तु सहस्राणि परस्परात् ।
 गतानि ब्रह्मलोकं वै अपरावत्तिनौ गतिं ॥ २८ ॥
 आचिपत्यं विना ते वै एष्वर्थ्येण तु तत्क्रमाः ।
 भवन्ति ब्रह्मणस्तुत्या रूपेण विषयेण च ॥ २९ ॥

तव ते इवतिष्ठन्ति प्रीतियुक्ताः प्रसङ्गमात् ।
 आनन्दं वृद्धयः प्राप्य सुच्छन्ते वृद्धया सह ॥ ३० ॥
 अवश्यभाविनादेवेन प्राप्तते नैव ते स्थानं ।
 नानात्वेनाभिसम्बाहसदा तत्कालभाविनः ॥ ३१ ॥
 स्वरूपतो बुद्धिपूर्वे यथा भवति ज्ञापतः ।
 तत्कालभाविते प्रान्तु तथा ज्ञानं प्रवर्तते ॥ ३२ ॥
 प्रत्याहारे तु भेदानां विद्वां भित्राभिसुच्छयां ।
 तैः सार्वे प्रतिसूच्यन्ते कार्याणि करणानि च ॥ ३३ ॥
 नानात्वदर्थेनात्मेषां वृद्धलोकनिवासिनां ।
 विनष्टस्थाधिकाराणां ज्ञेन धर्मया तिष्ठतां ॥ ३४ ॥
 ते तु ल्यक्ष्यते चिक्षाः शुद्धात्मानो निरक्षणाः ।
 प्रकृतौ कारणातौताः ज्ञानव्यवहारिताः ॥ ३५ ॥
 प्रख्यापयित्वा (१) इत्याकानं प्रकृतिस्त्रिषु सर्वयः ।
 प्रुषुषाव्यवहृतलेन प्रतीता न प्रवर्तते ॥ ३६ ॥
 प्रवर्तते पुनः सर्वे तेषां वा कारणं पुनः ।
 संयोगे प्राप्तते तेषां मुक्तानां तत्त्वदर्थिनां ॥ ३७ ॥
 अत्रापवर्गिषां तेषामपुनर्मीर्गमिनां ।
 अभावः पुनरुत्पत्तौ ग्रान्तानामच्छियामित्व ॥ ३८ ॥
 तत्स्त्रेषु गतेषु चैकोक्ताव्युमहाक्षसु ।
 तैः सार्वे ये महार्णीकाक्षदा नासादिता जनाः ।
 तत्त्विष्टादेव ह तिष्ठन्ति कल्पाइहसुपासते ॥ ३९ ॥
 गम्भीर्याः पित्राचान्ता मातुष्या व्रात्ययादयः ।

पश्चिमस्त्रैव स्थावराः सप्तरीस्तुपाः ॥ ४० ॥
 तिहस्तु तेषु तत्कालं पृथिवीतस्त्रासिषु ।
 सहस्रं यत् रम्भीनां सूर्यस्त्रेत् विभासते ।
 ते सप्तरम्भयो भूत्वा ज्ञेकैकी जायते रविः ॥ ४१ ॥
 क्रमेणीत्तिष्ठमानास्तो चीन् लोकान् प्रदचन्द्र्युत ।
 जडमं स्थावरस्त्रैव नदीः सब्दांश्च पर्वतान् ।
 पूर्वे शुक्रा ज्ञानाहृष्ट्या सूर्यं सौय प्रधूपिताः ॥ ४२ ॥
 तदा ते विविष्टः सर्वे निर्देशाः सूर्यरश्मभिः ।
 जडमाः स्थावराः सर्वे धर्माधर्माकास्तु वै ॥ ४३ ॥
 दग्धदेहास्तस्तु वै गताः पापमुग्गात्मये ।
 योन्या तथा ज्ञनिसुल्ताः शुभया पानुवन्धया ॥ ४४ ॥
 ततस्ते ज्ञपपद्यन्ते तुल्यरूपाऽजने जनाः ।
 विशुद्धिवहुलाः सर्वे मानसीं सिद्धिमाणिताः ॥ ४५ ॥
 उपित्वा रजनीं तत्र ब्रह्मणीव्यक्तजन्मनः ।
 एनः सर्वे भवतीह ब्रह्मणी मानसीप्रजाः ॥ ४६ ॥
 ततस्तेषु प्रहृत्ते हु जने चैलोकवदासिषु ।
 निर्देशेषु च लोकेषु तेषु सूर्यस्तु सप्तभिः ।
 छञ्चां खितौ ग्रावितार्यां विशौर्णेष्वास्त्रयेषु च ॥ ४७ ॥
 सप्तद्राष्ट्रैव मित्रात्र आयः सब्दांश्च पार्विताः ।
 ब्रजन्देशेकार्णवल्लं हि सलिलाख्यास्तदाचिताः ॥ ४८ ॥
 आगतागतिकं तदै बदा तु सलिलं बहु ।
 संच्छाये मां खितां भूमिमर्णवास्त्रा तदा च सा ॥ ४९ ॥
 आभाति यस्मात्राभान्ति भासन्तो व्याप्तिदीसिषु ।

सर्वंतः समनुज्ञाय तासाचाचो विभावते ॥ ५० ॥
 तदभस्तुते वचात् सर्वां पृथीं समन्वतः ।
 धात् स्त्रानोति विक्षारे तेमाभस्तानवः चातः ॥ ५१ ॥
 अहमिवेष शीव्रन्तु निपातः कर्विमः चातः ।
 एकार्थं भवन्त्वापो न शीघ्राभ्लेन ते नराः ॥ ५२ ॥
 तथिन् युग्मसहस्रान्ते संस्थिते वक्षाणोऽहनि ।
 रजन्त्वा वर्त्तमानाद्यान्तावत्सलिलाभ्वना ॥ ५३ ॥
 ततस्तु सक्षिले तस्मिन्नष्टेऽग्नो प्रशिवीतते ।
 प्रग्राह्णवातेऽन्यकारे निराकोक्ते समन्वतः ॥ ५४ ॥
 वेनैवाधिष्ठितं होदं वक्षा स पुरुषः प्रभुः ।
 विभागमध्य लोकाच्च पुनर्वै कर्तुमिच्छति ॥ ५५ ॥
 एकार्थं तदा तस्मिन्नष्टे खावरजड्मि ।
 तदा स भवति वक्षा सहस्राच्चः सहस्रपात् ॥ ५६ ॥
 सहस्रशीर्षां पुरुषो एकवर्णो ज्ञातीन्द्रियः ।
 वक्षा नारायणस्यस्तु सुखाप सक्षिले तदा ॥ ५७ ॥
 सर्वोदयेकात् प्रभुहस्तु शून्यं लोकमवेच्छा च ।
 इमच्छोदाहरन्त्वन् श्वोक नारायणं प्रति ॥ ५८ ॥
 आपो नारायणस्तनव इत्यप्त्वाम शुश्रुमः ।
 आपूर्वं नाभिं तवास्ते तेन नारायणः चातः ॥ ५९ ॥
 सहस्रशीर्षाः सुमना; सहस्रपात्
 सहस्रचक्रवृद्धं तनः सहस्रभुक् ।
 सहस्रवाहः प्रथमः प्रजापति-
 चक्रयौपथे वः पुरुषो निरुचते ॥ ६० ॥

आदित्यवर्णी भुवनस्य गीता-
 एको छापूर्वः प्रथमन्तुराषाढ् ।
 हिरण्यगम्भीः शुक्रो महाबा-
 च पठयति वै तमसः परस्तात् ॥ ६१ ॥
 कल्यादौ रजसोद्विको नद्या भूत्वाऽस्तु गत् प्रजाः ।
 कल्यान्ते तमसोद्विको कालो भूत्वाऽप्यस्तु पुनः ॥ ६२ ॥
 स वै नारायणाख्यस्तु सखोद्विकोऽर्थं च च्छपन् ।
 त्रिधा विभज्य चामानं चैलोक्ये समवत्तंत ॥ ६३ ॥
 सूजते ग्रसते चैव बौचते च चिभिस्तु तान् ।
 एकार्थं च तदा लोके नष्टे स्वावरजंक्षमे ॥ ६४ ॥
 चतुर्थं गसहस्रान्ते सर्वंतः सलिलाद्वृते ।
 नद्या नारायणाख्यस्तु अप्रकाशार्थं च च्छपन् ॥ ६५ ॥
 चतुर्विधाः प्रजा यस्त्वा नाड्यां रात्रां महार्थं च ।
 पश्चन्ति तं महस्त्रीकात् सुप्तं कालं महर्थयः ॥ ६६ ॥
 भृग्वादयो यदा सप्त कल्पे छाच्छिन् महर्थयः ।
 ततो विवर्तं मानैस्तैर्मैहान् परिगतः परः ॥ ६७ ॥
 गत्यर्थात् चक्रयो धातोनीमनिर्भृत्यरादितः ।
 तस्माहयिपरत्वेन महास्त्रभावमहर्थयः ॥ ६८ ॥
 महस्त्रीकस्त्रितैर्द्वयः कालः सप्तस्त्रदा च तैः ।
 सत्याद्या सप्त वै छासन् कर्षयेतौते महर्थयः ॥ ६९ ॥
 एवं नाड्यीषु रात्रीषु छातौतासु सहस्रयः ।
 हृष्टवन्तस्त्रया छान्वे सुप्तं कालं महर्थयः ॥ ७० ॥
 कल्यादौ तु यहुयो चक्रात् संखाषतुर्द्वय ।

कल्पयामास वै ज्ञाना तथात्कालो निरचते ॥ ७१ ॥
 स ज्ञाना सर्वभूतानां कल्पादिषु पुनः पुनः ।
 व्यक्ताऽन्यको महादेवस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥ ७२ ॥
 इति प्रतिसन्धिष्वः कौचिंतः कल्पयोद्योः ।
 साम्रतातौतयीर्ष्ये प्रागवस्त्रा चमूद या ॥ ७३ ॥
 कौचिंता तु समायेन कल्पे कल्पे यथा तथा ।
 साम्रतन्ते प्रवच्छामि कल्पमेतं निवोप्रत ॥ ७४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रतिसन्धिकीर्णं न
 नाम सप्तमोऽन्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

चतुराच्छमिभागः ।

—000—

सूत उवाच । तुल्यं सुगसहस्रसा नैयङ्गालंसुपास्य सः ।
शब्दर्थने प्रकुरुते ब्रह्मात्वं सर्वकारणात् ॥ १ ॥
ब्रह्मा तु सज्जिते तच्चिन् वायुभूत्वा तदाचरत् ।
अन्वकारे तदा तच्चिन् नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ २ ॥
जलेन समनुव्याप्ते सर्वतः प्रथिवीतत्त्वे ।
अविभागेन भूतेषु समन्तात् सुखितेषु च ॥ ३ ॥
निशायामिव खद्योतः प्राहट्काले ततस्ततः ।
तदाकाशे चरन् सोऽष्ट वौच्छसात्त्वाः स्वयम्भुवः ॥ ४ ॥
प्रतिष्ठाया छूपावन्तु मार्गमाणसदा प्रभुः ।
ततस्तु सज्जिते तच्चिन् छात्वा छात्वनेतो महो ॥ ५ ॥
अनुमानात् सम्बुद्धो भूतेषु हरणं प्रति ।
एकारान्यान्तनुचैव पूर्वं कल्पादिषु आत्मा ॥ ६ ॥
स तु कृपं वराहस्य ज्ञात्वापः प्राविश्यत् प्रभुः ।
चक्षिः सञ्चादितासुच्चीं समीच्छाव प्रजापतिः ॥ ७ ॥
उद्भूत्वोर्ध्वमिथाद्वान्तु अपस्थाप्तु स विव्यसत् ।
सासुद्रीक्षु समुद्रेषु नादेयोर्धिं जगास्वपि ।
पादिं वीक्षु स विव्यस्य एविच्चारा सोऽचिनोहिरीन् ॥ ८ ॥
प्राक्षसर्गे दद्वामाने तु तदा संवत्तं कामिना ।
तेषामिना प्रकौनास्तु पर्वता सुवि सर्वं गः ॥ ९ ॥

शैलादेकार्यवे तस्मिन् वायुनापस्तु संहृताः ।
 निषक्ता यच्च यत्वासंस्थाच तत्त्वाद्विलोऽभवत् ॥ १० ॥
 रक्तवाचलव्यादचलाः पर्वतिः पर्वताः स्मृताः ।
 गिरयोऽद्विनिर्वीप्यत्वाच्यवनाच्च विलोचयाः ॥ ११ ॥
 ततस्तु तां समुद्रत्वं वितिमन्तज्ज्ञात् प्रभुः ।
 स्वस्याने स्वापयित्वा च विभागमकरीत् युनः ॥ १२ ॥
 सप्त सप्त तु वर्षाणि तस्या दीपेषु सप्तस्तु ।
 विषमानि समीक्षात्वं विलोभिरचिनोऽहिरीन् ॥ १३ ॥
 दीपेषु तेषु वर्षाणि चलादिशत्त्वैव च ।
 तावन्तः पर्वताचैव वर्षान्ते समवस्थिताः ।
 सर्गादौ सञ्चिविष्टास्ते स्वभावेनैव नान्यथा ॥ १४ ॥
 सप्तहौपाः समुद्रात्वं पर्वत्यस्य तु मण्डलं ।
 सञ्चिक्षाष्टाः स्वभावेन समाहत्वं परम्परं ॥ १५ ॥
 भूराष्ट्रां अतुरो लोकां अन्द्रादित्यौ यद्दैः सह ।
 पूर्वन्तु निर्वैष्मि वृद्धा स्वानानीमानि सर्वशः ॥ १६ ॥
 कल्पस्य चास्य वृद्धा वै आसुलत् स्वानिनः पुरा ।
 आपोऽग्निः पृथिवी वायुरन्तरिक्षं निदयत्वा ॥ १७ ॥
 सर्वगन्दिशः समुद्रांश्च नदौः सर्वांश्च पर्वतान् ।
 शोषधीनां तथाकानमाकानं हृच्छवीहृष्टां ॥ १८ ॥
 लवाः काष्ठाः कल्पाचैव मुहूर्तं सञ्चिरावर्णं ।
 अर्चिमासांश्च मासांश्च अयनात्वद्युगानि च ॥ १९ ॥
 स्वानाभिमानिनयैव स्वानानि च पृथक् पृथक् ।
 स्वानाभ्यनः स चृद्धा वै युगावस्यां विनिर्वैष्मि ॥ २० ॥

क्षतन्त्रेतावापरच्च कलिर्वै तथा गुणं ।
 कर्त्यस्तादौ क्षतयुगे प्रथमे सोऽस्तज्ञत् प्रजाः ॥ २१ ॥
 प्रागुक्ता या मया तुभ्यं पूर्वं कालं प्रजास्तु ताः ।
 तस्मिन् संवर्त्तमाने तु कल्ये दक्षास्तदाऽमिना ॥ २२ ॥
 अप्राप्ता यास्तपोलोकं जनलोकं समाच्रिताः ।
 प्रवर्त्तं निति पुनः सर्वे वौजार्थन्ता भवन्ति हि ॥ २३ ॥
 वौजार्थेन स्तितास्त्रव पुनः सर्वस्य कारणात् ।
 ततस्ताः सूक्ष्ममानास्तु सत्तानार्थं भवन्ति हि ॥ २४ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाण्डमिह ताः साधकाः चातुर्ताः ।
 देवाद्य पितरर्वैव क्षतयो भनवस्तथा ॥ २५ ॥
 ततस्ते तपसा गुक्ता स्तानान्वापूरयन्ति हि ।
 ग्रहश्ची मानसास्ते वै सिद्धाक्षानी भवन्ति हि ॥ २६ ॥
 ये सर्वादे पशुक्लेन कर्मणा ते दिवस्ताः ।
 आवर्त्तमाना इह ते सम्भवन्ति गुणे गुणे ॥ २७ ॥
 क्षाकर्माक्षकर्मेष्व ख्यातार्थं तदाभिकाः ।
 भस्मवन्ति जनाङ्गोकात् कर्मणं सयष्ठ्यनात् ॥ २८ ॥
 आशयः कारणं तत्र वौव्यं कर्मणान्तु सः ।
 तैः कर्मभिस्तु जायन्ते जनाङ्गोकाः शुभाशुभैः ॥ २९ ॥
 घट्टन्ति ते श्रद्धोराचि नानारूपाचि योनिषु ।
 देवाद्यस्तावरान्ते च चत्पद्यन्ते परस्तारं ॥ ३० ॥
 तेषां ये यानि कर्माणि प्राक् सृष्टेः प्रतिपेदिरे ।
 तान्वेते प्रतिपद्यन्ते सूक्ष्ममानाः पुनः पुनः ॥ ३१ ॥
 हिंस्त्राहिंस्ते च दुकूरे धर्मार्थम् जटाद्वने ।

तद्वाविता: प्रपञ्चस्ते तस्माच्चत्तस्य रोचते ॥ ३२ ॥
 कल्पेष्वासन् व्यतीतेषु रूपनामानि यानि च ।
 तान्वेवानामते काले प्रायशः प्रतिपेदिरे ॥ ३३ ॥
 तस्माच्चुनामरूपाणि तान्वेव प्रतिपेदिरे ।
 पुनः पुनस्तोक्त्येषु जायन्ते नामरूपतः ॥ ३४ ॥
 ततः सर्वे श्वावष्टचे सिद्ध्योद्देश्यस्तु वै ।
 प्रजास्ता ध्यावतस्तस्य सत्त्वाभिधाविनक्षदा ॥ ३५ ॥
 मिथुनानां सहस्रन् शोऽसुजहै मुखाच्छदा ।
 अनादी शुपपञ्चस्ते सत्त्वोद्विक्षा: सुखेतसः ॥ ३६ ॥
 सहस्रमन्वयहचस्तो मिथुनानां ससर्वं च ।
 ते सर्वे रजसोद्विक्षा शुभिष्याप्यषुभिष्यः ॥ ३७ ॥
 चक्रा सहस्रमन्वयतु हन्दानामूरतः पुनः ।
 रजसोभ्यासुद्विक्षा इहाशोकास्तु ते च्छ्रुताः ॥ ३८ ॥
 पद्मगां सहस्रमन्वयतु मिथुनानां ससर्वं च ।
 उद्विक्षाच्छदमसां सर्वं निवौका श्वावतेतसः ॥ ३९ ॥
 ततो यै इर्वंमानादी हन्दीत्पचास्तु प्राणिनः ।
 अन्वीन्या रूपच्याविष्टा मैथुनायोपचक्षुः ॥ ४० ॥
 ततः प्रभृतिकल्पे इच्छिन् मिथुनोत्पत्तिरच्यते ।
 भावे भासेत्तर्वं वच्चाच्छदाच्छासीषि योगिनां ॥ ४१ ॥
 तस्माच्छदा न स्फुदुः सेवितैरपि मैथुनैः ।
 आशुषोऽन्ते प्रसूत्यस्ते मिथुनान्वेष ते सङ्करः ॥ ४२ ॥
 कुठकाः कुविकाञ्जैव(१) उत्पञ्चस्ते सुमूर्धिताः ।

ततः प्रभूतिकल्पे इच्छान् मिथुनानां हि सम्भवः ॥ ४३ ॥
 धाते तु मनसा तासां प्रजानां जायते सकृत् ।
 ग्रन्थादिविषयः शुद्धः प्रत्येकं पञ्चलच्चाः ॥ ४४ ॥
 इत्वेवं मनसा पूर्वं प्राक्सृष्टिर्घाँ प्रजापतेः ।
 तस्यान्वयादे सच्चूता वैरिदं पूरितं जगत् ॥ ४५ ॥
 सरिस्तरः समुद्रांशं सेवन्ते पर्वतानपि ।
 तदा नावम्बुद्धीतीर्णा युगे तस्मिन् चरन्ति वै ॥ ४६ ॥
 पृथ्वीहसोङ्कवं नाम आहारं ल्लाहरन्ति वै ।
 ताः प्रजाः कामचारिष्ठो मानसीं सिद्धिमास्तितः ॥ ४७ ॥
 धर्माधिभौं न तास्तास्तां निविशेषाः प्रजाम्भु ताः ।
 तुल्यमाद्युः सुखं रूपं तासां तस्मिन् कृते युगे ॥ ४८ ॥
 धर्माधिभौं न तास्तास्तां कल्पादौ तु कृते युगे ।
 स्त्रेण ऋनाधिकारेण जप्त्वा ते कृते युगे ॥ ४९ ॥
 चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां द्विवर्षसंख्याः ।
 आद्यहृतयुगं प्राहुः सम्यानान्तु चतुःशतां ॥ ५० ॥
 ततः सहस्रशतासु प्रजासु प्रधितास्तपि ।
 न तासाम्पतिवातोऽस्ति न इन्वत्यापि च क्लमः ॥ ५१ ॥
 पर्वतोदधिशेविष्ठो ल्लानिकेतावयास्तु ताः ।
 विशेषाः सत्त्वशताः एकान्तसुच्छितप्रजाः ॥ ५२ ॥
 ता वै निकामचारिष्ठो निव्यं सुदितमानसाः ।
 पश्यवः पश्यण्वै व न तदासन् सर्वैरुपाः ॥ ५३ ॥
 नीहिज्ञा नारकाचैव ते ल्लाधर्माप्रस्तवः ।
 न भूलफलपुर्यश्च नार्त्तवं जहतवो न च ॥ ५४ ॥
 सर्वकामसुखः काको जात्यर्थं ल्लुच्याद्यीतता ।

मनोभिक्षिपिताः कामास्त्रासां सर्वं ल सर्वदा ॥ ५५ ॥
 उत्तिष्ठन्ति पृथिव्यां वै ताभिर्वीता रसीतिविताः ।
 बस्तवर्णकरी तासां सिद्धिः सा रोगनाशिनी ॥ ५६ ॥
 असंख्याद्यः शरीरैष प्रजास्त्राः स्थिरधौयनाः ।
 तासां विश्वात् सहस्राव्यायने मिथुनाः प्रजाः ॥ ५७ ॥
 समं जन्म च रूपस्त्र लियन्ते चैव ताः समं ।
 तदा सत्यमलोभय चमा तुष्टिः सुखन्दमः ॥ ५८ ॥
 निविशेषाः ज्ञाताः सर्वी रूपायुः शौलचेष्टितैः ।
 अदुष्टिपूर्वं कं हत्तं प्रजानां जायते लक्षणं ॥ ५९ ॥
 अप्रवृत्तिः क्षतयुगे कर्मणीयोः एवपापयोः ।
 वर्णाच्चमवस्थाव न तदासत्र सहस्रः ॥ ६० ॥
 अनिष्टाहेष्वसुतास्ते वर्त्यन्ति परस्परं ।
 तुच्छपायुषः सर्वी अधिसोत्तमवज्जिताः ॥ ६१ ॥
 सुखप्राप्या ज्ञायोकाव उत्पद्यन्ते हते युगे ।
 नित्यप्रज्ञुष्टमनसो महासत्त्वा महाबलाः ॥ ६२ ॥
 ज्ञानाचाभौ न तास्त्रासां मिचामिन्ते मिथापिवे ।
 मनसा विषयस्त्रासाचिरीहाणां प्रवर्त्तते ।
 न किञ्चन्ति हि ताइन्द्रीच्छानुश्चल्लिति चैव हि ॥ ६३ ॥
 ज्ञानं परं क्षतयुगे त्रितायां ज्ञानसुच्यते ।
 प्रहृत्तं हापरे यज्ञं दानं कलियुगे वरं ॥ ६४ ॥
 सुखं क्षतं रजस्तो ता द्वापरन्तु रजस्तामौ ।
 कक्षी तमस्तु विशेषं युग्मवस्थवशेन तु ॥ ६५ ॥
 ज्ञानः क्षते युगे खेष तस्य संख्याचिरीधत ।

चत्वारि तु सहस्रांशि वर्षाण्यान्तत् ज्ञतं युगम् ॥ ६६ ॥
 सन्ध्यांशो तत्त्वं दिव्यानि शतांश्यष्टी च संच्यया ।
 तद्वा तावां बभूयामुच्च च ल्लेशविपत्तयः ॥ ६७ ॥
 ततः ज्ञतयुगे तच्चिन् सन्ध्यांशी हि गते तु वै ।
 पादावशिष्टो भवति युगधर्मस्तु सर्वं शः ॥ ६८ ॥
 सन्ध्यायामप्यतीतायामन्तकाले युगस्य तु ।
 पादतत्त्वावतिहै तु सन्ध्याधर्मां युगस्य तु ।
 एवं ज्ञते तु निःशीघ्रे सिद्धिस्वल्लाहै तदा ॥ ६९ ॥
 तत्त्वाच्च सिद्धो भवतावां मानस्यामभवत्ततः ।
 सिद्धिरन्या युगे तच्चिन्द्वे तायामन्तरे ज्ञता ॥ ७० ॥
 सर्वांशो या नयांशो तु मानस्यो वै प्रज्ञौचिंत्याः ।
 अद्वैतो ताः आमयोगेन सिद्धंशी यान्ति संचयं ॥ ७१ ॥
 ज्ञत्यादौ मानसी ज्ञिषा सिद्धिर्भवति सा ज्ञते ।
 अन्वत्तरेतु सर्वेषु चतुर्युगविभागशः ।
 वर्षांश्चमाचारज्ञतः कर्मतिद्वीङ्गवः स्मृतः ॥ ७२ ॥
 सन्ध्याकृतस्व पादेन सन्ध्यापादेन चायतः ।
 ज्ञतसन्ध्यांश्यका ज्ञेते चौक्षीन् मादान् परस्यरान् ।
 हस्तिं युगधर्मस्तु तपःशुतवसायुषैः ॥ ७३ ॥
 ततः ज्ञतांशी चौणे तु बभूय तदनन्तरं ।
 चेतावां युगमन्यन्तु ज्ञतांश्यविसत्तमाः ॥ ७४ ॥
 तच्चिन् चौणे ज्ञतांशी तु तच्छिष्टातु प्रजासित्त ।
 कल्पादौ संप्रहृत्यायाज्ञेतायाः प्रसुषे तदा ॥ ७५ ॥
 प्रज्ञद्विति तदा सिद्धिः कालयोगेन जान्यथा ।

तसां सिंहो प्रनष्टायामन्ता सिंहिरदत्तं ॥ ७६ ॥
 अपां सौख्ये प्रतिगते तदा मेषाक्षना तु तौ ।
 मेषेभ्यस्तनयिल्लभ्यः प्रहृत्यं हृषिसत्यं ॥ ७७ ॥
 सखदेव तथा हृष्टा संयुक्ते पृथिवीतसे ।
 प्रादुराचंसादा तासां हृषास्तु षड्हसंस्थिताः ॥ ७८ ॥
 सर्वप्रव्युपमीगस्तु तासान्तेभ्यः प्रजावते ।
 वर्त्यन्ति चिते भ्यस्ताज्जे तासुगमुच्चे प्रजाः ॥ ७९ ॥
 ततः कालेन महता तासामेव चिपर्यवात् ।
 रागलोभाक्षको भावसादा श्वाकर्षिणीकोइभवत् ॥ ८० ॥
 यत्तद्वति नारीणां जीवितान्ते तदात्मवं ।
 तदा तदै न भवति पुरुषुरब्लेन तु ॥ ८१ ॥
 तासां एनः प्रहृत्यन्तु माये माये तदात्मवं ।
 ततस्तेनैव योगेन वर्त्तते मिथुने तदा ॥ ८२ ॥
 तासान्तत् कालभाविलाम्भासि मास्तुपश्चित्ता ।
 अकाले श्वात्मवोत्पत्तिर्भीत्यत्तिरजायत ॥ ८३ ॥
 विपर्यवेण तासान्तु तेन कालेन भाविना ।
 प्राप्यश्वन्ति ततः सर्वे हृषास्तु षड्हसंस्थिताः ॥ ८४ ॥
 ततस्तेषु प्रनष्टेषु विभान्ता व्याहुतेन्द्रियाः ।
 अभिघावन्ति तां सिंहं सत्त्वाभिघाविनसादा ॥ ८५ ॥
 प्रादुर्बर्भूत्यसासाच्च हृषास्तु षड्हसंस्थिताः ।
 वस्त्राणि च प्रस्तुयन्ते फलान्याभरणानि च ॥ ८६ ॥
 तेष्वेव जायते तासां गन्धवर्णरसान्वितं ।
 अमाचिकं महावीर्यं पुढके मधु ॥ ८७ ॥

तिन ता वर्त्यन्तिच्य मुखे चेतायुगस्त्र च ।
 छट्टुष्टास्तया सिंडा प्रजा वै विगतज्वराः ॥ ८८ ॥
 मुनः कालान्तरेणैव पुनर्ज्ञोभाष्टतास्तु ताः ।
 हचांस्तान् पर्यग्न्हन्त मधु वामाच्चिकं वलात् ॥ ८९ ॥
 तासान्तेनापचारेण पुनर्ज्ञोक्ततेन वै ।
 प्रनष्टा मधुना सार्वं कल्पहच्चाः कचित् कचित् ॥ ९० ॥
 तस्यामिवाल्पशिष्टादी संधाकालवशात्तदा ।
 ग्रावत्तन्त तदा तासां इन्द्राल्पभ्युत्थितानि तु ॥ ९१ ॥
 श्रीतयातातपैस्त्रीवैस्त्रतस्ता दुःखिता च्छयं ।
 हन्त्वैस्ताः पीडमानास्तु चकुशावदणानि च ॥ ९२ ॥
 खाला हन्त्वप्रतीकारं निकेतानि हि भेजिरे ।
 पूर्वं निकामचारास्ते अनिकेताश्चया च्छयं ॥ ९३ ॥
 यथायोर्य यथाप्रीति निकेतेष्वसन् पुनः ।
 महाधन्वसु निकेषु पञ्चंतेषु नदीषु च ।
 संशयग्निं च दुर्गांशि धन्वानं शास्त्रतीदकं ॥ ९४ ॥
 यथायोर्गं यथाकामं समेषु विघमेषु च ।
 आरब्धास्ते निकेता वै कर्तुं श्रीतोष्णवारणं ॥ ९५ ॥
 ततः संस्कारयामास खेटानि च पुराणि च ।
 ग्रामांशैव यथाभागं तद्वेवास्तःपुराणि च ॥ ९६ ॥
 तासामायामविष्टहस्तान् सचिवेशान्तराणि च ।
 चक्रुस्तदा यथापञ्चं प्रदेशः संज्ञितस्तु तैः ॥ ९७ ॥
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या व्यासः प्रादेश उच्चते ।
 तालः चृतो मध्यमया गोकर्ण्याप्यनामया ॥ ९८ ॥

कनिष्ठया वितस्तिसु होदयाङ्गुल उच्चते ।
 रक्षिरङ्गुलपर्वाणि संस्थया लेकविंशतिः ॥ ६६ ॥
 चतुर्विंशतिभिर्वै चहस्तः स्वादङ्गुलानि तु ।
 किस्तुः अूती दिरक्षिसु दिवत्यारिंशदङ्गुलं ॥ १०० ॥
 चतुर्हस्तः धनुदेखी नालिकायुगमिव च ।
 धनुः सहस्रे चै तच गच्छूतिस्तैर्जिंभाव्यते ॥ १०१ ॥
 अष्टौ धनुः सहस्राणि योजनन्तीनिरुच्यते ।
 यतेन योजनेनैव सत्त्विदेशस्ततः कृतः ॥ १०२ ॥
 चतुर्वर्षमिव दुर्गाणां स्वसमुत्पानि चौणि तु ।
 चतुर्वर्षं छत्रिमं दुर्गं तस्म वक्षाम्यत्तु विधिं ॥ १०३ ॥
 सौधीचदप्रपाकारं सर्वतथातकाहृतं ।
 तदेकां खस्तिकवारं कुमारीपुरमिव च ॥ १०४ ॥
 चोतसीसह तडारं निश्चातं पुनरेव च ।
 इस्ताष्टौ च दश चेष्टा नवाष्टौ वाऽपरे भृताः ॥ १०५ ॥
 शेषानां नगराणां च आमाणां चैव सर्वयः ।
 चिविधानां च दुर्गार्चा पञ्चतीदकवन्धनं ॥ १०६ ॥
 लिविधानां च दुर्गार्चा विष्णवायाममिव च ।
 योजनानां च विष्णवमष्टभागार्चमायतं ॥ १०७ ॥
 परमार्चीर्चमायामं प्रागुदप्रवरं पुरं ।
 क्षिवकर्णं विकर्णन्तु व्यञ्जनं क्षाशसंखितं ॥ १०८ ॥
 हत्तं होनच्च दीर्घच्च नगरं ग प्रगच्छते ।
 चतुरस्तार्च्चन्दिक्ष्यं प्रशस्तं वै पुरं परं ॥ १०९ ॥
 चतुर्विंशतिरात्यन्तु इस्तानष्टभतं परं ।

अच मध्य' प्रश्नसन्ति ऋषीत्कृष्णविवर्जितं ॥ ११० ॥
 अथ किञ्चुशतान्वद्यो प्राहुसुखनिवेशनं ।
 नगराद्विविक्षम्य खेटं चामं ततो बहिः(१) ॥ १११ ॥
 नगराद्वीजनं खेटं खेटाद्वामोऽविदीजनं ।
 दिक्षीयं परमा सौमा चेत्सौमा चतुर्वितुः ॥ ११२ ॥
 विश्वस्तु यि विश्वोर्यो दिशां मार्गस्तु तैः कृतः ।
 विश्वस्तु योममार्गः सौमामार्गो दद्यैव तु ॥ ११३ ॥
 धनूंषि दश विश्वोर्योः चौमान् राजपथः च्छ्रुतः ।
 शूद्रागिरथनागानामसम्बाधः सुसच्चरः ॥ ११४ ॥
 धनूंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु तैः कृताः ।
 उद्दहरथ्योपरथ्याश दिकाद्याद्युपरथ्यकाः ॥ ११५ ॥
 उद्दहापथ्यतुष्यादस्त्रिपद्भ्य उद्दहान्तरं ।
 उत्तिमार्गस्वद्विपदं प्राघवंशः पदिकः च्छ्रुतः ॥ ११६ ॥
 अवस्थर(२) परीवाहं पदमाचं समन्ततः ।
 उत्तेषु तेषु खानेषु पुनश्चकुर्व्वहाणि वै ॥ ११७ ॥
 यथा ते पूर्वं मासन्वै हचास्तु उद्दहसंस्थिताः ।
 तथा काञ्चं समारब्धाचिन्तविल्वा मुनः मुनः ॥ ११८ ॥
 उच्चार्थैव गताः शाखा न ताथैव परागताः ।
 अत ऊर्जं गताद्यान्वा एवं तिर्यग्गताः पुरा ॥ ११९ ॥
 बुद्धाऽन्विष्यस्तथा न्यायो हच्चशाखा यथा गताः ।
 तथा गतास्तु तैः शाखास्त्राच्छालास्तु ताः च्छ्रुताः ॥ १२० ॥

१ ततोद्दत इति च, श०, क० च ।

२ अवस्थरे इति च ।

एवं प्रसिद्धाः शास्त्राभ्यः शालाचैव रुहाणि च ।
 तच्चाच्चा वै चूताः शालाः शालाच्चैव तासु तत् ॥११॥
 प्रसीदति मनस्तासु मनः प्रसादयन्ति ताः ।
 तच्चाहृहाणि शास्त्राय प्राप्तादाचैव संज्ञिताः ॥ १२ ॥
 शाला हनोपचातांस्तान् वाचींपायमविन्दयन् ।
 नष्टेषु मधुना सार्वे कल्पहुचेषु वै तदा ।
 विषादव्याकुलास्ता वै प्रजास्तुच्चाहृधारिकाः ॥ १३ ॥
 ततः प्रदुर्बर्द्धौ तासां सिद्धिस्ते तासुगे धुनः ।
 वाचींसाधिकाद्यन्या छत्तिस्तासां चिकामतः ॥ १४ ॥
 तासां छञ्जुदाग्नीह वानि निष्ठेगंतानि तु ।
 उच्चा तदभवत्त्वोतः चातानि निष्ठगतः चूताः ॥ १५ ॥
 एवं तद्यः प्रहृतास्तु दितीये हृष्टिसर्जने ।
 वै परस्तादपांस्तोका आपदा: प्रुविदीतत्वे ॥ १६ ॥
 अपाच्चूमेव संयोगादीषव्यस्तासु चाभवन् ।
 मुष्यमूलफलित्यस्तु ओषध्यसाः प्रज्ञिरे ॥ १७ ॥
 अफालङ्काराचानुसा चाम्याइरुच्चायतुर्वृश ।
 चटुपुष्पफलाचैव उच्चा गुच्छाय जज्ञिरे ॥ १८ ॥
 प्रदुर्भावय लेतायां वाचींवासीषधस्य तु ।
 तेनौषदेन वर्तन्ते प्रजास्ते तासुगे तदा ॥ १९ ॥
 ततः मुनरभूत्तासां रागो लोभय सर्वं गः ।
 अत्यस्थाविनाश्वन तेतासुगवशेन तु ॥ २० ॥
 ततस्ताः पर्यग्न्यले नदीचेचाणि पर्वतान् ।
 उच्चान् गुच्छीषधौवै व प्रसद्धान्तु वथादक्षं ॥ २१ ॥

सिद्धाभानस्तु ये पूर्वं व्याख्याताः प्राकृते यथा ।
 न इच्छा मानवास्तु वै उत्पत्ता योजनादितः ॥ १३२ ॥
 ग्रान्ताश्च शुभिच्छैव कर्मिष्ठो दुःखिनस्तदा ।
 ततः प्रवक्तमानास्ति व्रेताथां जन्मिरे पुनः ॥ १३३ ॥
 ब्राह्मणाः च चिया वैश्याः शूद्राः द्रोहिननास्तथा ।
 भाविताः पूर्वं जातीषु कर्मभिद्याशुभाशुभैः ॥ १३४ ॥
 इतस्तद्यो वला ये तु गत्यश्वीका श्वाहिंसकाः ।
 वौतलोभा जिताकानो निवसन्ति त्वं तेषु वै ॥ १३५ ॥
 प्रतिष्ठान्ति कुञ्जं निति तेभ्यवान्वेऽत्यतेजसः ।
 एवं विप्रतिपदेषु प्रपदेषु परम्परं ॥ १३६ ॥
 तेन दीर्घेण तेषान्ता ओषधीयो मिष्ठतां तदा ।
 प्रनष्टा छियमाणा वै सुष्टिभ्यां सिकाता यथा ॥ १३७ ॥
 अद्यसदूर्युग्मवलाहुम्यारस्याचतुर्हश्च ।
 फलं रक्षान्ति पुष्पेष्व पुष्पं पत्रैव याः पुनः ॥ १३८ ॥
 ततस्तासु प्रनष्टासु विभान्तास्ताः प्रजास्तदा ।
 रसवस्तुवं प्रभुज्ञात्मुः चुधाविदाः प्रजापतिं ॥ १३९ ॥
 हत्यार्थमिलिष्वत्ता आदौ चेतागुणस्तु ।
 न इच्छा शत्रुभूमिगवान् ज्ञात्वा तासां मनीषितं ॥ १४० ॥
 युक्तं प्रवच्छहेन दर्शनेन विचार्य च ।
 पस्ताः पूर्विव्या ओषधीयो ज्ञात्वा प्रवदुहत्युनः ॥ १४१ ॥
 कल्पा वलं सुमिहन्तु दुदोह पूर्विवीभिमाँ ।
 दुर्घेयं गौस्तदा तेन वौजानि पूर्विवीतसे ॥ १४२ ॥
 जन्मिरे तानि वौजानि आम्यारस्यास्तु ताः पुनः ।

शीषध्यः कल्पाकान्तः सप्तसप्तदशास्तु ताः ॥ १४५ ॥
 व्रीहयस यवादैव गोधूमा अणवक्षिलाः ।
 प्रियहृष्टो छुदाराष कारुष्याय स्वीनकाः ॥ १४६ ॥
 माषा सुजा भस्त्राष निष्यावाः सकुलत्थकाः ।
 आङ्गव्यवचकाच्चैव सप्तसप्तदशाः चृताः ॥ १४७ ॥
 इत्येता शीषधीनान्तु याम्याणां जातयः चृताः ।
 शीषधी वज्ञियादैव याम्यारण्णाद्यतुर्हृष्टः ॥ १४८ ॥
 व्रीहयः सयवा माषा गोधूमा अणवक्षिलाः ।
 प्रियहृष्टसप्तमा चेति अष्टमी तु कुलत्थिका ॥ १४९ ॥
 यामाकास्त्रय नीवारा जर्तिंकाः सगवेषुकाः ।
 कुलविन्दा विश्यवास्त्रया मक्टकाय च ॥ १५० ॥
 याम्यारण्णाः चृता चेता शीषध्यस्तु चतुर्हृष्टः ।
 उत्त्वकाः प्रथमा चेता आदी ते तायुग्म्य तु ॥ १५१ ॥
 अफालक्षटा शीषधी याम्यारण्णास्तु सर्वयः ।
 उच्चा शुल्कनाता वज्री वौरुषस्तुण्डातयः ॥ १५२ ॥
 मूर्वैः फलैच्च रोहिण्णो गद्धन् पुष्पैष जाषते(१) ।
 प्रथृष्टु दुर्घातु वीजानि यानि पूर्वं स्वयम्भुवा ॥ १५३ ॥
 चक्षुपुष्पफलास्त्रा वै शीषधी जज्ञिरे त्विच ।
 यदा प्रस्त्रटा शीषधी न प्ररोहन्ति ताः पुनः ॥ १५४ ॥
 ततः स तासां हत्यादैवासीपायस्त्रकार ह ।
 नद्या स्वयम्भूमेगवान् हङ्गा सिहिन्तु जान्माजां ॥ १५५ ॥

ततः प्रभूत्वबीपधः कृष्णचास्तु जिज्ञे ।
 संसिद्धायान्तु वाचीयान्ततस्तासां स्वयम्भुवः ।
 मर्यादाः स्थापयामास बयारव्याः परस्परं ॥ १५३ ॥
 ये वै परिष्ठहीतारस्तासामासन्विविधात्मकाः ।
 द्रुतरेवां कृतद्वाणाः स्थापयामास चक्रियान् ॥ १५४ ॥
 उपतिष्ठन्ति ये तान्वै शब्दन्तो निर्भयास्तथा ।
 सख्यं ब्रह्म यथा भूतं ब्रुवन्तो ब्राह्मणात्वं ते ॥ १५५ ॥
 ये चान्ये प्रबलास्ते पां वैश्वसंकर्मसंस्थिताः ।
 कौनाशानाशयन्ति अम् पृथिव्यां प्रागतन्दिताः ।
 कैश्चानेव तु तानाहुः कौनाशान् वृत्तिसाधकान् ॥ १५६ ॥
 शोचन्तव्य द्रवन्तव्य परिचर्यासु ये रताः ।
 निष्ठोजसीत्पवीर्याच शुद्धास्तानवृत्तिन्तु सः ॥ १५७ ॥
 तेषां कर्माणि धर्मांच ब्रह्मा तु व्यदधात् प्रभुः ।
 सं स्थितौ प्राजतायान्तु चातुर्वर्णस्य सर्वगः ॥ १५८ ॥
 पुनः प्रजास्तु ता भीष्मात् तान् धर्मान्तानपालयन् ।
 वर्णधर्मरजीवन्त्यो^(१) व्यक्त्यन्त परस्परं ॥ १५९ ॥
 ब्रह्मा तमर्थं ब्रुहा तु यावात्येन वै प्रभुः ।
 चक्रियाणां चलं दण्डं सुहमाजीवमादिशत् ॥ १६० ॥
 याजनाध्यापन्त्वैव द्वतीयच प्रहित्यहं ।
 ब्राह्मणानां विभुक्तेषां कर्माण्येतान्व्याधिशत् ॥ १६१ ॥
 पाशुपाल्यं वाणिज्यच कृषिज्यैव विशान्ददौ ।

^(१) वर्णधर्मो च भीष्मक्षय इति च ॥

शिष्याजीवं भृतिष्वैव शूद्राणां व्यदधात् प्रभुः ॥ १६३ ॥
 सामान्यानि तु कर्माणि ब्रह्मचर्विदां पुनः ।
 यजनाध्ययनं हानं समान्यानि तु तेषु च ॥ १६४ ॥
 कर्माजीवस्तो दत्ता ते भवेव परस्परं ।
 शोकान्तरेषु स्थानानि तेषां सिद्धाऽददत् प्रभुः ॥ १६५ ॥
 प्राजापत्यं ब्राह्मणानां चृतं स्थानं कियावतां ।
 स्थानमैन्द्रं च विद्याणां संचारेष्वपसाधिनां ॥ १६६ ॥
 वैश्वानो मातृतं स्थानं लभन्ते सुपजीविनां ।
 गाम्बर्यं शूद्रजातीनां प्रतिचारेण तिष्ठतां ॥ १६७ ॥
 स्थानान्वेतानि वर्णानां व्यव्याचारवतां स्थयं ।
 सतः शितेषु वर्णेषु स्थापयामास चात्रमान् ॥ १६८ ॥
 ब्रह्मस्यो ब्रह्मचारित्वं वानप्रस्थं समिश्रुतं ।
 आश्रमावतुरीं ज्ञेतान् पूर्वमासापयत् प्रभुः ॥ १६९ ॥
 वर्णकर्माणि चे केचिच्चे पापिह न कुष्ठंते ।
 कुतः कर्माचिति प्राहुराचमस्थानवासिनः ॥ १७० ॥
 ब्रह्मा तान् स्थापयामास चात्रमात्रमिनामतः ।
 निर्देशार्थं ततस्तेषां ब्रह्मा धर्मान् प्रभाषत् ।
 प्रस्थानानि च तेषां वै यमांशं नियमांशं ह ॥ १७१ ॥
 चातुर्वर्णाकाः पूर्वे ब्रह्मस्थानवासिः च ।
 लयाणामात्रमाणांशं प्रतिष्ठायोनिरेव च ।
 यथाक्रमं प्रयच्छामि वर्मैश्च नियमैश्च ते ॥ १७२ ॥
 द्वौरात्मनेऽथातिथिवृज्यायाकृतियाः प्रजाः ।
 इत्येष वै ब्रह्मस्थानवासिर्माणांशंयहः ॥ १७३ ॥

दण्डी च मेघली चैव द्वाधः ग्राही तथा जटी ।
 शुरुशुशूष्मान्तरं विद्यादै लक्ष्मचारिणः ॥ १७४ ॥
 चौरपत्राजिनानि स्तुद्वान्यमूलफलोषधं ।
 उभे सन्धेऽवगाहय त्तीमस्तारणवासिना ॥ १७५ ॥
 आसवसुसले भैरवमस्तो वं शौचमेव च ।
 अप्रमादोऽव्यवायच दया भूतेषु च चमा ॥ १७६ ॥
 अकोधो शुरुशुशूष्मा सत्यच दद्यम शूतं ।
 दशलक्षणिको द्विष धर्मं प्रोक्तः सत्यक वा ॥ १७७ ॥
 भित्तीव्रीतानि पद्माच पद्मैवीपवतानि च ।
 आचारहृषिनिर्यमः शौचज्ञ प्रतिकर्म च ।
 सम्यग्दर्शनमित्वेवं पद्मैवीपवतान्यपि ॥ १७८ ॥
 ध्यानं समाधिमनसेन्द्रियाणां
 सुसागरैर्भैरवमधोपगम्य ।
 मौनं पवित्रीपवित्रैविमुक्तिः
 परित्रजो धर्ममिमं वदन्ति ॥ १७९ ॥
 सब्दे ते त्रेवसे प्रोक्ता आश्रमा लक्ष्मणा स्तवं ।
 सत्याक्षयन्तपः चान्तिः योगेष्या दमपूर्विं का ॥ १८० ॥
 विदाः साक्षात् यज्ञात्व ततानि नियमांश्य ये ।
 न सिद्धरन्ति प्रदुषस्य भावदोष उपागते ॥ १८१ ॥
 वहिः कर्त्त्वाचि सर्वाचि प्रसिद्धरन्ति कदा च न ।
 अन्तर्भावप्रदुषस्य कुब्जं तोऽपि पराक्रमान् ॥ १८२ ॥
 सर्वज्ञमपि यो दद्यात् कलुषेणान्तराक्षंना ।
 न तेन धर्मभाक्षस स्याद्वाव एवात् कारणं ॥ १८३ ॥

एवं देवाः सपितर ऋषयो मनवस्त्राया ।
 तेषां स्वानमसुभिर्सु संस्थितानां प्रचक्षते ॥ १८४ ॥
 अष्टाइश्वोतिसहस्रायि ऋषीषामूर्द्धरेतसां ।
 स्युतन्तु तेषां तत्स्थानं तदेव गुरुवासिनौ ॥ १८५ ॥
 सप्तर्षीषान्तु यत्स्थानं स्युतन्तदै दिवीकासां ।
 प्राजापत्यं रुद्रस्थानी न्यासिनां ब्रह्मणः चयः ।
 योगिनामस्तु खानं नानाधीनां न विद्यते ॥ १८६ ॥
 स्वानाम्यात्रभिर्तां तानि ये स्वधर्मैवस्थिताः ।
 चत्वार एते पन्थानो देवयाना विनिभिर्ताः ॥ १८७ ॥
 ब्रह्मणा लोकतन्त्रे ण आद्ये मन्त्रन्तरे भुवि ।
 पन्थानो देवयानाय तेषां हारं रथः स्युतः ॥ १८८ ॥
 तथैव पितृयानाना चन्द्रमा हारसुच्यते ॥
 एवं वर्णाच्यमाणां वै प्रविभागे छते तदा ।
 यदासा न व्यवत्तंत प्रजा वर्णाच्यमाक्षिकाः ॥ १८९ ॥
 ततोऽन्या मानसीः सोऽथ नेतामध्येऽसुजत् प्रजाः ।
 आत्मनः स्वश्रौसाच तुल्याद्यैवात्मना तु वै ॥ १९० ॥
 तच्चिन्तेतायुगे ल्याद्ये मध्यं प्राप्ते कमेष तु ।
 ततोऽन्या मानसीस्त्रब्र प्रजाः स्युतुं प्रचक्षमे ॥ १९१ ॥
 ततः सत्त्वरजोद्रिकाः प्रजाः सोऽथासुजत्प्रभुः ।
 धर्माद्यकामसोचाणां वाचाद्याद्यैव साधिकाः ॥ १९२ ॥
 देवाय पितरस्यैव ऋषयो मनवस्त्राया ।
 शुगानुरूपा धर्मैण यैरिमा विचिताः प्रजाः ॥ १९३ ॥
 उपस्थिते तदा तच्चिन्त प्रजाधर्मै स्वयम्भुवः ।

अभिद्धो प्रजाः सर्वाः नानारूपास्तु मानसीः ॥ १८४ ॥
 पूर्वोक्ता या भया तुभ्यञ्जनलोकं समाचिताः ।
 कल्पेऽतीते तु ते छासन् देवाद्यास्तु प्रजा इह ॥ १८५ ॥
 ध्यायतस्तस्य ताः सर्वाः सन्धूल्यर्थमुपस्थिताः ।
 मन्वन्तरकमेषोऽ कनिष्ठे प्रथमे मताः ॥ १८६ ॥
 स्वात्मानुवन्मेस्तौ स्तु सर्वाँरिह भाविताः ।
 कुण्डलाकुण्डलप्रायैः कर्मभिस्तौः सदा प्रजाः ।
 तत्कर्मफलशेषेण उपष्टुप्ताः प्रजन्ति ॥ १८७ ॥
 देवासुरपिण्डवैय पशुपतिसरीसुपैः ।
 हृष्णनारकिकोटलैस्तौस्तु भवेत्पस्थिताः ।
 आधीनार्थं प्रजानाम् आवनो वै विनिर्वामे ॥ १८८ ॥

—

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रीते चतुरार्थविभागी
 नामाष्टमोऽध्यायः ।

ऋथ नवमोऽध्यायः ।

देवादिसूष्टिवर्णं ।

—000—

सुत उवाच । ततोऽभिभावयतस्तस्य जग्निरे मानसीप्रजाः ।
तच्छरीरसमुत्पन्नैः काव्यैः स्तौः कारणैः सह ।
चेत्तज्ञाः समवत्तं त्वं गाचेभ्यस्तस्य धीमतः ॥ १ ॥
ततो देवासुरपितृन् मानवव चतुष्टयं ।
सिस्तुरभास्त्रेतांश्च स्वाक्षरा समयूयुजत् ॥ २ ॥
सुतान्मनस्तस्य ततो मात्रा स्वयम्भुवः ।
तमभिभावयतः सर्गं प्रयत्नोऽभूत् प्रजापतेः ॥ ३ ॥
ततोऽस्य जघनात् पूर्वमसुरा जग्निरे सुताः ।
असुः प्राणः स्मृतो विप्रास्त्रज्ञानानस्तोऽसुराः ॥ ४ ॥
यथा स्तुताः सुरास्त्रात् ताँ तनुं स व्यपीहत ।
सापविदातहुस्तेन सद्योरातिरजायत ॥ ५ ॥
सा तमीवहुला यस्त्रात्तो रात्रिस्तियामिका ।
आहृतास्त्रमसा रात्रौ प्रजास्त्रस्त्रात् स्वयम्भुवः ॥ ६ ॥
हहा सरांसु(१) देवेशस्त्रात्तुमन्यामपव्यत ।
अव्यक्तां सत्यवहुलां ततस्त्रां सोऽभ्ययूयुजत् ।

ततस्तां युच्चतस्तस्य प्रियमासौत् प्रभीः किंत ॥ ७ ॥
 ततो सुखे समुत्पन्ना दीव्यतस्तस्य देवताः ।
 यतोऽस्य दीव्यतो जातास्तेन देवाः प्रकीर्तिताः ॥ ८ ॥
 धातुर्हिंदौति वः प्रोक्तः क्रौडायां स विभाव्यते ।
 तस्यान्तन्वान्तु दिव्यायां जन्मिरे तेन देवताः ॥ ९ ॥
 देवान् स्फङ्गाब देवेशस्तु मन्यामपद्यते ।
 सत्यमाचाक्षिकां देवस्तोऽन्थां सोऽभ्यपद्यत ॥ १० ॥
 पितृव्याघ्रमानस्तान् पुवान् प्राप्यायत प्रभुः ।
 पितरो छुपपत्राभ्यां(१) रावणहीरन्तरासृजत् ।
 तस्मात्ते पितरो देवाः पुवत्वन्तेन तेषु तत् ॥ ११ ॥
 यथा सृष्टास्तु पितरस्तान्तुं स व्यपीहत ।
 सापविद्वा तनुस्तेन सव्याः सम्या प्रजायत ॥ १२ ॥
 तस्माद्दृस्तु देवानां राजिल्यां सासुरी अमृता ।
 तद्योर्मध्ये तु वै पैतौ या तनुः सा गर्वौयसी ॥ १३ ॥
 तस्माद्देवासुराः सर्वे क्लेशो भनवस्तथा ।
 ते गुल्मास्तामुपासन्ते ब्रह्मणी मध्यमान्तुं ॥ १४ ॥
 ततोऽन्यां स मुनद्वारा तनुं वै प्रत्यपद्यत ।
 रजोमाचाक्षिकायान्तु मनसा सोऽसृजत् प्रभुः ॥ १५ ॥
 रजःप्रायात् ततः सोऽव मानसानसृजत् सुतान् ।
 मनसस्तु ततस्तस्य मानसा जन्मिरे प्रजाः ॥ १६ ॥
 हहा पुनः प्रजावापि स्वान्तनुन्तामपोहत ।

१ पाठोऽयं न उक्तीचीतः ।

सापविदा ततुसोन ज्योतिषा सद्यस्वजागत ॥ १७ ॥
 तस्माद्वयन्ति संहृष्टा ज्योतिषाया उद्घवे प्रजाः ।
 इत्येतास्त्रानवस्तेन अपविदा महाबना ॥ १८ ॥
 सधीरात्राहनी चैव सन्ध्या ज्योतिषा च जग्निरे ।
 ज्योतिषा सन्ध्या तथाहृष्ट सञ्चमाचालकं स्थाय ।
 तस्मीमाचालिका रात्रिः सा वै तस्मात् चिदामिका ॥ १९ ॥
 सन्ध्यादेवा द्विष्टतस्या तृष्णाः स्त्रा सुखात् वै ।
 यस्मात्ते वां दिवा जन्म वशिनस्तेन ते दिवा ॥ २० ॥
 तन्वा यदसुरान् राष्ट्रो जबनादस्त्रजत् प्रभुः ।
 प्राणीभ्यो रात्रिजन्मानो ज्ञासन्धा निश्च तेन ते ॥ २१ ॥
 एतान्वेष भविष्याणां देवानामस्तुरैः सह ।
 पितृणां मानवानाऽह अतीतानागतेषु वै ।
 अन्यत्वरेषु सर्वेषाम् विभित्तानि भवन्ति हि ॥ २२ ॥
 ज्योतिषा रात्राहनी सन्ध्या चत्वार्यामासिताति वै ।
 भाति यस्मात्तो भासि भागदीप्यं मनोधिभिः ।
 व्यासिदीप्तरा निगदितः पुनर्बाह प्रजापतिः ॥ २३ ॥
 सोऽस्येतानि हहा तु देवदानवमानवान् ।
 पितृं च वासुज्वलोऽन्यामालनी विष्वधान् पुनः ॥ २४ ॥
 तासुतृक्त्व तनुं क्षत्यान्ततीन्यामस्त्रजत् प्रभुः ।
 मूर्त्तिं रजस्तमःपाया पुनरेषाभ्य यूयुजत् ॥ २५ ॥
 अन्यकारे चुधाविष्टः ततोऽन्यां स्त्रजते पुनः ।
 तेन स्त्राः चुधामानस्ते आस्त्रादातुस्यताः ॥ २६ ॥
 अर्थास्येतानि रक्षाम उत्तरक्षय तेषु च ।

राज्ञसास्ते भूता लीके क्रोधाक्षानो निशाचराः ॥ २७ ॥
 येऽहुवन् चिखमोऽभासि तेषां छष्टाः परस्परं ।
 तेन ते कर्मचा यच्चा गुल्माः कूरकर्मिणः ॥ २८ ॥
 रक्षणे पाशने चापि धातुरेव विभावते ।
 य एष चितिधातुव्यं चयते सविहचते ॥ २९ ॥
 तान्हृष्टा छप्रदेशाक्षा किमा: श्रीर्थेन्द्र धीमतः ।
 श्रीतोश्चायोच्छ्रिता झूँडन्तदारीहन्त तं प्रभुः ॥ ३० ॥
 हीना मच्छिरसो व्याला यमाचैवापसम्पिंताः ।
 व्यालाक्षानः भूता व्यालात् हीनत्वादहृष्टः भूताः ॥ ३१ ॥
 यज्ञत्वात्पद्मगायैव सर्पादैवापसम्पिंताः ।
 तेषां एश्विष्वा निक्षयाः सूर्याचन्द्रमसीरधः ॥ ३२ ॥
 तस्य क्रोधोऽवो वीऽसावन्निगम्भेष्टदारुणः ।
 स तु सर्पसहीत्यनामाविवेय विशालिकान् ॥ ३३ ॥
 सम्बान् छष्टा ततः क्रोधात् क्रोधाक्षानो विनिर्वमि ।
 वर्णेन कपिशेनोशास्ते भूताः पिशिताशनाः ॥ ३४ ॥
 भूतत्वात्ते भूताः भूताः पिशाचाः पिशिताशनात् ।
 वयतो गाल्तस्तस्य गम्बव्यां जञ्जिरे तदा ॥ ३५ ॥
 भायतीले व धातुर्वै यावाचै परिपठते ।
 पिवतो जञ्जिरे गाल्तु गम्बव्यास्ते न ते भूताः ॥ ३६ ॥
 अष्टास्तेतासु छष्टासु देवयोनिषु स प्रभुः ।
 ततः स्त्रान्दतोऽन्यानि वयासि वयसोऽस्त्रजत् ॥ ३७ ॥
 यायतस्तानि छदासि वयसोपि वयास्ति ।
 शूल्यान्हृष्टा तु देवो यै सूजत्पञ्चिगणानपि ॥ ३८ ॥

सुखतोऽजान् सप्तर्णीष्व वचसव वयोऽस्तु जत् ।
 गाथैवायोदराद् ब्रह्मा पात्राभ्याच्च विनिर्यमि ॥ ३८ ॥
 पद्मराज्ञाखान् समातङ्गान् शरभान् गवयान् ऋगान् ।
 उद्धानवतराचैव तावान्वाचैव जातयः ॥ ४० ॥
 अधिष्ठात्र फलमूलानि रीमतस्तस्य जन्मिरे ।
 एवं पश्चोपधीः सूर्या न्यशुक्लासीञ्चरे प्रभुः ॥ ४१ ॥
 तथादादौ तु कल्पस्य चेता गुणसुखे तदा ।
 गौरजः पुरुषो मेषो त्रृष्णोऽवतरणहैम्भौ ।
 एतान् आस्यान् पशुनाहरारण्णाच्च निवोधत ॥ ४२ ॥
 आपदा हित्युरी हस्तौ वानरः पञ्चिपञ्चमाः ।
 उन्द्रकाः पश्चवः सूर्याः सप्तमास्तु सरीसूपाः ॥ ४३ ॥
 गायत्रं वहणाचैव चिह्नोम्य रथन्तरं ।
 अग्निष्टोमच्च यज्ञानां निर्यमे पश्चमान् सुखात् ॥ ४४ ॥
 क्षन्दांसि चैष्टुभक्षयैस्तोमं पञ्चदशन्तया ।
 द्विष्टाममधीक्ष्यच्च दच्चिणास्तोऽस्तु जन्मुखात् ॥ ४५ ॥
 सामानि जगतीच्छन्दस्तोमं पञ्चदशन्तया ।
 वैरुद्धमतिराच्च पश्चिमादस्तु जन्मुखात् ॥ ४६ ॥
 एकविंशमर्थर्वाणमासीयामाशमेव च ।
 अनुष्टुभं सबैराजसुत्तरादस्तु जन्मुखात् ॥ ४७ ॥
 विष्णुतोऽशनिमेवांश रीचितेन्द्रधनूष्वि च ।
 वयांसि च सप्तर्णादौ कल्पस्य भगवान् प्रभुः ॥ ४८ ॥
 उच्चावचानि भूतानि गाचे भवस्तस्य जन्मिरे ।
 ब्रह्मणस्तु प्रजासर्गं सूजतो हि प्रजापते ॥ ४९ ॥

रुहा चतुष्टयं पूर्वं देवासुरपितृन् प्रजाः ।
 ततः सृजति भूतानि खावराणि चराणि च ॥ ५० ॥
 यज्ञान् पिशाचान् गन्धर्वान् तथैवाप्सरसाङ्गान् ।
 नरकिन्नरचांसि वयः पशुसूगीरगान् ॥ ५१ ॥
 अव्ययस्त व्यवचैव यदिदं स्वाणुजङ्घम् ।
 तेषां ये यानि कर्माणि प्राक् सृष्टां प्रतिपेदिरे ।
 तान्येव प्रतिपद्यन्ते सत्यमानाः पुनः पुनः ॥ ५२ ॥
 हिं साहिंसे सदुकूरे धर्माधर्माहृताहृते ।
 तद्वितीयः प्रपद्यन्ते तत्त्वात्तत्त्वे रोचते ॥ ५३ ॥
 मत्त्वाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियादेषु सूक्ष्मिषु ।
 विनियोगस्त भूतानां धातैव व्यदधात् स्वयं ॥ ५४ ॥
 केचित् पुरुषकारन्तु मात्रः कर्म च मानवाः ।
 दैवमित्यपरे विष्णाः सभावं दैवचिन्तकाः ॥ ५५ ॥
 पौरुषं कर्म दैवस्त फलाङ्गिस्त्वभावतः ।
 न चैकं न पूर्वत्वादभविकं न तयोर्बिंदुः ।
 एतदैवस्त नैकस्त न चोभे न च वाप्युभे ॥ ५६ ॥
 कर्मस्यान् विषयान् ब्रह्मः सत्त्वस्याः समद्विनः ।
 नामरूपस्त भूतानां कृतानात्वं प्रपञ्चनं ।
 विद्यमेभ्य एवाहौ निर्जीवे स महेष्वरः ॥ ५७ ॥
 चर्वीणां नामधेयानि याद्य देवेषु दृष्टयः ।
 गर्वर्थ्यन्ते प्रसूतानां तान्येवास्त दधाति सः ॥ ५८ ॥
 यवत्तीष्टुतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
 हृष्ट्वन्ते तानि तान्येव तथा भावा गुणादिषु ॥ ५९ ॥

एवमिधासु सृष्टासु ब्रह्मणाऽव्यक्तजगता ।
 ग्रन्थ्यन्ते प्रहृश्यन्ते सिद्धिमात्रिल मानसौ ॥ ६० ॥
 एवम्भूतानि सृष्टानि चराचि स्वावराणि च ।
 यदास्य ताः प्रजाः सृष्टाः न व्यवर्धन्त धीमतः ॥ ६१ ॥
 अथात्याकानसानपुत्रान् सहयानामनोऽसृजत् ।
 खगुँ इत्यस्य पुलक्षं कतुमाहिरसम्भवा ॥ ६२ ॥
 मरीचि दक्षमत्रिच वसिष्ठद्वैव मानसं ।
 नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निवयङ्गताः ।
 लेघां ब्रह्मामकानां वै सब्देषां ब्रह्मादिनां ॥ ६३ ॥
 ततोऽसृजत्पुनर्ब्रह्मा रुद्रं रीषामसुभवं ।
 सहयपच्चैव चर्णं पूर्वेषामपि पूर्वजः ॥ ६४ ॥
 अये सप्तज्ञं वै ब्रह्मा मानसानामनः समान् ।
 सनन्दनं सननकं विद्वासच्च सनातनं ॥ ६५ ॥
 सनत्कुमारच विभुं सनकच्च सनन्दनं ।
 न ते लोकेषु सर्वान्ते निरपेक्षाः सनातनाः ॥ ६६ ॥
 सर्वे ते शागतज्ञाना वौतरागा विमलसरा ।
 तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकाङ्गात्मानुकारणात् ॥ ६७ ॥
 हिरण्यगर्भो भगवान् परमेष्ठो लक्ष्मिन्दयत् ।
 तत्त्वं रीषामसुत्पवः पुरुषोऽकेसमव्युतिः ।
 अहेनारीनरवपुः तेजसा ज्वलनीपमः ॥ ६८ ॥
 सर्वान्तेजो मयज्ञातमादित्यसमतेजसं ।

विभजामानमित्युक्ता तत्रैवान्तरधीयत ॥ ६८ ॥
 एवमुक्ता दिघाभूतः पृथक् स्त्री मुहूषः पृथक् ।
 स चैकादशधा जड्जे अद्विमामानमौखरः ॥ ६९ ॥
 तेनोक्तास्ते महामानः सर्वं एव महामना ।
 जगतो वहुस्त्रीभावमधिकात्प्र हितैविषणः ॥ ७० ॥
 लोकहृत्तान्तहेतोहिं प्रयतञ्चमतन्दिताः ।
 विश्वं विश्वस्य लोकस्य स्थापनाय हिताय च ॥ ७१ ॥
 एवमुक्तास्तु रुद्रदुदृहूवृष समन्ततः ।
 दीदनाद्रावणाच्च व रुद्रा नाम्ने तिविश्वताः ॥ ७२ ॥
 यैहिं व्याप्तिदं सर्वं लैलोकं सचराचरं ।
 तेषामनुजरा स्त्रीके सर्वस्त्रीकपरायणाः (१) ॥ ७३ ॥
 नैकानागायुतबला विक्रान्ताय गणेश्वराः ।
 तं च या सा महाभागा शङ्खरम्यादिकायिनी ॥ ७४ ॥
 प्रायुक्ता तु मया तुम्यं स्त्री स्ववभ्योर्मुखोद्भवता ।
 कायाच्च दिग्दिग्न्तस्या शङ्का वामन्तश्चाऽसितं ॥ ७५ ॥
 आवानं विभजत्वेति सोक्ता देवौ स्वयम्भुवा ।
 सा तु प्रीका हिघाभूता शङ्का कृत्या च वै हिजाः ।
 तस्या नामानि वक्ष्यामि शृणुष्वं सुसमाहिताः ॥ ७६ ॥
 जाहा स्वधा महाविद्या भेदा लक्ष्मीः सरस्वती ।
 अपेणा चैकपर्णी च तथा स्यादेव पाठला ॥ ७७ ॥
 उमा हैमवती षष्ठी काञ्चाणी चैव नामतः ।
 स्वातिः प्रज्ञा महाभागा स्त्रीके गौरीतिविश्वता ॥ ७८ ॥

विश्वरूपमधार्यायाः पृथग्देहविभावनात् ।
 नृणु सञ्जिपतस्तस्या यद्यावद्गुपूर्वयः ॥ ८० ॥
 प्रज्ञतिनियता शीढ्री दुर्गा भद्रा प्रमाणिनी ।
 कालरात्रियहामाया देवती भूतनायिका ॥ ८१ ॥
 दापरान्तविकारेषु देव्या नामानि मे शृणु ।
 गौतमी कौशिकी आत्मी चण्डी कालायनी सती ॥ ८२ ॥
 कुमारी यादवी देवी वरदा कृष्णपिङ्गला (१) ।
 वहिंचंजा (२) शूलधरा परमब्रह्मचारिणी ॥ ८३ ॥
 माहेन्द्री चिन्द्रभगिनी हृषकमैकावाससी ।
 अपराजिता बहुभुजा प्रगल्भा सिंहवाहिनी ॥ ८४ ॥
 एकानसा दैत्यहनी मादा महिषमहिनी ।
 अमोघा विघ्ननिलया विक्रान्ता गच्छनायिका ॥ ८५ ॥
 देवीनामविकाशाणि इत्येतानि यथाक्रमं ।
 भद्रकाल्यास्त्रावोक्तानि देव्या नामानि तत्त्वतः ॥ ८६ ॥
 ये पठन्ति नरास्ते वा विद्यते न पराभवः ।
 अरस्ते प्रान्तरे वापि पुरे वापि रुहेषि वा ॥ ८७ ॥
 रक्षामेतां प्रयुक्षीत जसे वापि स्थालेषि वा ।
 व्याघ्रकुम्भीरचौरेभ्यो भूतस्याने विशेषतः ।
 आधिष्ठपि च सर्वासु देव्या नामानि कीर्तयेत् ॥ ८८ ॥
 अभैक्षण्यहभूतैष्य पूतनामाकृष्णः सदा ।
 अभ्यदिंतानां वालानां रक्षामेतां प्रयोजयेत् ॥ ८९ ॥

(१) कृष्णपिङ्गला इति ।

(२) विघ्नंजेति च ॥ १ ॥

महादेवी कुक्षे हे तु प्रजा श्रीध प्रकीर्त्यते ।
 आभ्यां देवीसहस्राचि यैव्यापमविलं जगत् ॥ ८० ॥
 साऽसृजद्यवसायन्तु धर्मं भूतसुखावहं ।
 सद्गुणचैव कल्पादौ जल्लिरेऽव्यक्तयोगितः ॥ ८१ ॥
 मानसस्थ रुचिर्वाम विज्ञेयो ब्रह्माणः सुतः ।
 प्राणात् स्वादसृजद्वच्छुभ्यां भरीचिकं ॥ ८२ ॥
 भृशुस्तु हृदयाङ्गे ऋषिः सलिलजन्मनः ।
 शिरसोऽङ्गिरसचैव शोलादचिन्तवैव च ॥ ८३ ॥
 पुरुषवच तथोदानावगानाच्च पुस्तं पुनः ।
 समानजं वशिष्ठन्तु अपानाविर्ममि क्रतुं ॥ ८४ ॥
 अभिमानालकं भद्रं निर्ममे नीललोहितं ।
 इत्येते ब्रह्मचः पुत्राः प्राणजा दादश चृताः ॥ ८५ ॥
 इत्येते मानसाः पुत्रा विज्ञेया ब्रह्माणः सुताः ।
 भृग्यादयस्तु ये सृष्टा न चैते ब्रह्मावादिनः ॥ ८६ ॥
 यद्यमेधिनः पुराणास्ते धर्मस्ते प्राक्प्रवर्चितः ।
 हादयैते प्रवर्त्तन्ते सह रुद्रेण चै प्रजाः ॥ ८७ ॥
 ऋभुः सन्तुमारभु इवेतावूर्हिरेतसौ ।
 पूर्वोत्पन्नो पुरा तेभ्यः संवेषामपि पूर्वजौ ॥ ८८ ॥
 अतौते प्रवदमे कल्पे पुराणे लोकसाधकौ ।
 वैराजे तावुभौ लोके तेजः संचिप्य चास्तितौ ॥ ८९ ॥
 तावुभौ वीरधर्माशावारीप्यालानमालनि ।
 प्रजाधर्मस्त कामच वर्त्तयेतां भज्जोजसा ॥ १०० ॥
 यद्योत्पन्नस्त्रैवैह कुमार इति चीच्यते ।

तच्चास्तन्त्रकुमारीवमिति नामाख्य कीर्तिंतः ॥ १०१ ॥
 तिथां दादश ते वंशा दिव्या देवगुणान्विताः ।
 क्रियावस्तुः प्रजावस्तु भजेद्विभिरलक्ष्मानाः ॥ १०२ ॥
 इत्येव कारणोऽप्युग्मो लोकान् लक्ष्मान् स्वरक्ष्युवः ।
 नहृदादिविशेषान्ती विकारः प्रकृतेः स्वर्वः ॥ १०३ ॥
 चन्द्रसूर्यप्रभासीको यहनक्षयमण्डितः ।
 नदीभित्वा समुद्रेण पर्वतेण समाहतः ॥ १०४ ॥
 पुरेण विविधाकारे: गौरीत्यनपदैस्त्रया ।
 तच्चिरं ब्रह्मवेऽप्यक्ते भज्ञा चरति शर्वरी' ॥ १०५ ॥
 अव्यतीवौजप्रभवस्तस्येवानुप्रहोरित्वाः ।
 बुद्धिस्तन्यमयैव इत्तिवाङ्गुरकोटरः ॥ १०६ ॥
 अहाभूतप्रशास्य विशेषैः पत्रवास्तवा ।
 अर्चाधर्मस्तुपुण्यस्तु तुख्युः खफलीदद्यः ॥ १०७ ॥
 आज्ञोवः सर्वं भूतानामयं तुच्छः स्तनातनः ।
 एतद्व ब्रह्मवल्लैव ब्रह्महृचस्य तस्य ह ॥ १०८ ॥
 अव्यतीकारणं वत्त नित्यं सदसदाभ्यक्तं ।
 इत्येषोऽनुग्रहः सर्वो ब्रह्मणः प्राणगस्तु यः ॥ १०९ ॥
 सुख्यादयस्तु अद्वर्गी वैकृता अुचिपूर्वकाः ।
 त्वैकाले समवर्त्तन्त ब्रह्मगस्तोऽभिमानिनः ॥ ११० ॥
 सर्वाः परस्परस्वाव कारणस्ते वृद्धैः चृताः ।
 दिव्योऽनुपर्णीं समुक्तौ समाख्यौ पटविद्वमो ॥ १११ ॥
 एवास्तु यो हृमं वित्ति जात्यः सर्वीमतस्तः ।
 शोर्मुदीनं यस्य विप्रास्तु वमिति

गुजाभिं वै चन्द्रसूर्योऽच नेत्रे ।

हिंशः चीचे चरणो चास्य भूमिः

सोऽचिक्ष्यामा सब्बं भूतप्रसूतिः ॥ ११२ ॥

वक्षादृशस्य अःश्यामाः संपसूताः

यद्यच्छ्वः च चिवाः एवं भागे ।

वैश्यावोरीर्थस्य पद्मगच्छ शूद्राः

सब्बं वचो गाहतः संपसूताः ॥ ११३ ॥

महेश्वरः परोऽश्वादगङ्गमव्यक्तसम्पर्वं ।

पर्णाज्ञे मुनवैष्णवा येन लोकाः हातास्त्वमि ॥ ११४ ॥

इति ओमहायुराणे वायुप्रोतो देवादिशृष्टिवर्णनं

नाम नवनोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

—०००—

मन्त्रस्तरवर्णनं ।

सुत उचांच । एवं भूतेषु शोकेषु ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
 यदा ता न प्रवत्त्वन्ते प्रजाः केनापि हेतुना ॥ १ ॥
 तमोमाचाहुतो ब्रह्मा तदापश्चति तुःस्तिः ।
 ततः स विदधे बुद्धिमर्थं तिष्ठवगामिनो' ॥ २ ॥
 अथात्मनि समस्ताचोक्तमोमाचां निवामिकां ।
 राजसत्त्वं पराजित्वा वर्त्मानं स अर्थतः ।
 तप्यते तेन दुःखेन गोकर्णेन जागरपतिः ॥ ३ ॥
 तत्त्वं व्यनुदत्तस्याद्वजस्त्रमसमाहणोत् ॥ ४ ॥
 तत्त्वम् प्रतिनुक्तं वै मिद्युनं स व्यजायत ।
 अधर्माचरणाच्च इं सा गोकर्णाद्वजावत् ॥ ५ ॥
 ततस्याचिन्त् समुद्रौ ते मिथुने चरणात्मनि ।
 तत्त्वं भगवानासीत् प्रीतयैवमगिच्छियत् ॥ ६ ॥
 यां तनुं स ततो ब्रह्मा तामपोहृष्टभास्तरा ।
 हिघाकरीक तं देहमद्देन पुरुषोऽभवत् ॥ ७ ॥
 अहेन नारो सा तत्त्वं ग्राहकपः व्यजायत ।
 प्राणातां भूतधाचीं तां कामान्वै दृष्टवान् विभुः ॥ ८ ॥

सा दिवं पूर्विवीचैव महिष्मा व्याघ्रं धिष्ठिता ।
 ब्रह्मणः सा ततुः पूर्वादिवमा हस्य तिष्ठति ॥ ८ ॥
 या लव्वीत् सृजते नारी भृतकृपा व्यजायत ।
 सा देवी निबुतन्तस्त्रा तपः परमदुयरं ॥ ९ ॥
 भर्त्तारन्दोसयग्नसं पुरुषं प्रव्यपद्यत ।
 स वै स्त्रायस्युवः पूर्वं पुरुषो मनुरुच्यते ॥ १० ॥
 तस्यैकसप्ततिशुग्ं मन्त्रन्तरमिहीच्यते ।
 कृष्णा तु पुरुषः पद्मी भृतकृपामयीनिर्जा ॥ ११ ॥
 तथा स रमते सार्वे तस्माक्षा रतिरुच्यते ।
 प्रथमः संप्रयोगः स कल्पादौ समवन्तं ॥ १२ ॥
 विराजमल्लजत् वज्रा सोऽभवत् पुरुषो विद्वाट् ।
 सम्भानसरूपात् वैराजस्त् भरुः च्छ्रुतः ॥ १३ ॥
 स वैराजः प्रजासर्वः स सर्वे पुरुषो मनुः ।
 वैराजात्युक्तवादीराज्ञकृतकृपा व्यजायत ॥ १४ ॥
 प्रियब्रतीनोनपादौ सुखौ पुञ्चवती वरौ ।
 कन्ये देवे च महाभाग्ये याभ्यां जाताः प्रजास्त्रिवमाः ॥ १५ ॥
 देवी नाराजा तथाकृतिः प्रसृतिचैव ते शुभे ।
 स्त्रायस्युवः प्रस्तुतिन्तु दशाय व्यसृजत् प्रसुः ॥ १६ ॥
 प्राणो दद्वयत् विज्ञेयः सद्व्यो मनुरुच्यते ।
 रुचेः प्रजापते वैष्ण आशूतिं प्रव्यपादयत् ॥ १७ ॥
 आकृत्यां मिथुनं जड्ये मानसस्य रुचेः शुभं ।
 वज्रव दक्षिणा चैव यमकौ सम्बूद्धतः ॥ १८ ॥
 दक्षस्य दक्षिणायाच्च पुरावा द्वादश जप्तिरे ।

यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ २० ॥
 यमस्य मुना यज्ञस्य तस्माद्यामास्यु ते शूताः ।
 अजिताचैव शूकाच्च सप्तो ही ग्रहाणः शूतो ॥ २१ ॥
 यामाः पूर्वं परिकाल्ताः यतः संज्ञा दिवीकसः ।
 स्वायम्भुवस्तुतायान्तु प्रस्त्र्याँ लोकमातरः ॥ २२ ॥
 तस्यां कन्दायतुविंश्टहच्चवजनयत् प्रभुः ।
 सर्वांक्षाय महाभागाः सर्वाः कुमलालोचनाः ॥ २३ ॥
 शीणपत्न्यच्च ताः सर्वाः सर्वांक्षाय शीणमातरः ।
 अद्वा लक्ष्मीष्ठैर्तिस्तुष्टिः पुष्टिमेधा क्रिया तथा ।
 शुद्धिर्ज्ञाना ब्रह्मः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिं लब्दोदशी ॥ २४ ॥
 परत्वदेहं प्रतिजयाङ्ग धन्वां दाक्षायणीः प्रभुः ।
 हाराच्छेतानि चैवास्य विहितानि स्वयम्भूताः ॥ २५ ॥
 तात्यः शिष्टाय वौयच्च एकादश सलोचनाः ।
 स्वातिः सत्त्वस्य संभूतिः शूतिः प्रौतिः चमा तथा ॥ २६ ॥
 सद्विशानस्याच्च च अज्ञां स्वाहा स्वधा तथा ।
 तास्यातः प्रत्ययद्यन्तं पुनरन्ते महार्घयः ॥ २७ ॥
 लक्ष्मी लक्ष्मीर्दीचित्य अद्विराः पुस्तङ्गः ब्रह्मः ।
 पुलस्त्वीऽद्विर्भित्य पितरोऽग्निमात्रैव च ॥ २८ ॥
 शूतो भवाय प्रायस्त्वात् स्वातिष्ठ भूगवे तथा ।
 भरीचये च संशूतिं शूतिमङ्गिरसे ददौ ॥ २९ ॥
 प्रौतिचैव पुलस्त्वाय चमां वै पुलहाय च ।
 क्रतवे सवतिं नाम अनस्त्वान्तवाऽचये ॥ ३० ॥
 अज्ञां ददौ विशिष्टाय स्वाहा वै लग्नवे ददौ ।

स्वधार्जैव पितृभ्यस्तु तास्तपत्यानि वच्छते ॥ ३१ ॥
 एते सर्वे महाभागाः पञ्चाः स्वानुषिताः स्थिताः ।
 अन्वल्लरेषु सर्वे यु यावदाङ्गतसंप्रवं ॥ ३२ ॥
 अव्वा कामं विजञ्जे वै दर्पो लक्ष्मीसुतः च्छ्रुतः ।
 हृत्याक्षु निवमः पुत्रस्तुच्याः सत्तोष उच्छते ॥ ३३ ॥
 पुत्र्या लाभः सुत्यापि निवापुचः सुतस्त्वया ।
 क्षियायास्तु नयः प्रोक्तो दण्डः समय एव च ॥ ३४ ॥
 बुद्धिर्विश्वसुत्यापि अप्रमादय तावुभौ ।
 शज्जाया विनयः पुरो व्यवसायो वपुः सुदः (?) ॥ ३५ ॥
 चिमः शान्तिसुत्यापि सुखं सिद्धेव्यजायत ।
 यशः कौर्त्तेः सुत्यापि इत्येति धर्मसूनवः ॥ ३६ ॥
 कामस्य हर्षः पुरो वै देव्य इत्या व्यज्ञायत ।
 इत्येव वै सुखोदकः सर्वे धर्मस्य कौर्त्तिः ॥ ३७ ॥
 जग्ने हिंसा लवर्या इति निष्ठातियाहृतावुभौ ।
 निष्ठायाहृतयोर्जग्ने भयं नरक एव च ॥ ३८ ॥
 माया च विद्वां चापि मिथुनहृष्टमेतयोः ।
 भयाज्ञेऽथ सा माया एतुर्म भूतापहारिण् ॥ ३९ ॥
 विद्वायासुत्यापि दुःखं जग्नेऽव रौरवात् ।
 चृत्योर्विज्जुराः शोकाः शोधोऽसूया च जग्निरे ।
 दुःखान्तराः च्छ्रुता श्वेते सर्वे चाधर्मकचणाः ॥ ४० ॥
 तेषां भार्याऽस्ति पुत्रो वा सर्वं निघनाः च्छ्रुताः ।

(१) वप्तोः चृत रूपि च०, क० च ।

इत्येवतामसः सर्वो जग्ने धर्मनिवामनाः ॥ ४१ ॥
 प्रजाः स्फुरेति आदिष्ठो तद्वागा नौक्षतोदितः ।
 सोऽभिभ्याव सतीं भार्या निम्मे ज्ञात्वा सम्भवां ॥ ४२ ॥
 नाविकाश च हीनास्ताक्षानसानामनः समान् ।
 सहस्रं हि सहस्राणामसूजत् क्षमिवासुसा ।
 तुल्याचैवामनः सब्दं रूपते जोवकश्चूतैः ॥ ४३ ॥
 पिङ्गलान् सचिवक्षांश्च सकपदीन् विलोहितान् ।
 विद्यासान् उरिकेयोष्य दृष्टिद्वयं कपालिनः ॥ ४४ ॥
 वहुरूपान् विश्वपांश्च विश्वरूपांश्च रूपिणः ।
 रविनो वर्णितवैष वर्णितवैष वहविनः ॥ ४५ ॥
 सहस्रगतवाङ्गं च दिव्यान् भौमान्तरिक्षगान् ।
 स्थूलमौर्ध्वान्द्रहंडानुविजिह्वां छिलोचनान् ॥ ४६ ॥
 अत्रादान् पिण्डितादौष आत्मपान् सोऽमपांशुषा ।
 मिद्याच्चातिकायांश्च शितिकण्ठोयमन्वयः ॥ ४७ ॥
 सीपासङ्घतलचांश्च धन्विनो ज्ञात्वर्णिष्यतः ।
 आसीनान् धावतचैव लुभितचैव धिष्ठितान् ॥ ४८ ॥
 अध्यापिनोऽथ जपतो शुच्चतोऽध्यावतस्तथा ।
 ज्वलतो यर्थतचैव शोतमानान् प्रधूपितान् ॥ ४९ ॥
 शुद्धान् शुद्धतमाचैव वश्चित्तान् शुभदर्शनान् ।
 नीक्षमीवान् सहस्राक्षान् सब्दं चाव शपाचरान् ॥ ५० ॥
 अहश्यान् सद्भूतान्नो भज्यवीर्णान् भज्योजसः ।
 ददतो द्रवतचैव एवं शुक्तान् सहस्रायः ।
 यपातयामानसूजत् वहुरूपान् सुरीचमान् ॥ ५१ ॥

वच्चा हृदा व्रवीदेताच्चास्त्राचोरीहग्नीः प्रजाः ।
 स्त्राटव्या नामनस्तुत्याः प्रजा नैवाधिकास्त्रवया ।
 आन्वाः खन त्वं भद्रन्ते स्थितोऽहस्त्वं रुग्म प्रजाः ॥ ५२ ॥
 एते ये वै मया स्त्राटा विरुपा नौतलोहिताः ।
 सहजाण्डा सहस्रन्तु आमनोपमनिश्चिताः ॥ ५३ ॥
 एते देवा भविष्यन्ति सदा नाम महावक्ताः ।
 चृष्टिव्यामन्तरिक्षे च कद्रुनाम्ना प्रतिशुताः ॥ ५४ ॥
 ग्रातरुद्रसमाच्छाता भविष्यन्तीह यज्ञियाः ।
 यज्ञभाजो भविष्यन्ति सर्वदेवयुग्मैः सह ॥ ५५ ॥
 सन्दन्तरेषु ये देवा भविष्यन्तीह चहन्त्यजाः ।
 ते: सार्वज्ञोऽन्यमानास्ते खास्त्रान्तीह युगच्छयात् ॥ ५६ ॥
 एवमुक्तस्त्रादा वच्चा भड्डादेवेन धौमता ।
 प्रतुरवाच तदा भीमं रुद्धमाणः प्रजापतिः ॥ ५७ ॥
 एवं भवतु भद्रन्ते यता ते व्याहृतं प्रभो ।
 व्रजाण्डा समनुजाते सदा सर्वं सभूतजित् ॥ ५८ ॥
 ततः प्रसृति देवेशो न प्रासूयत वै प्रजाः ।
 अर्द्धरेताः स्थितः स्त्राण्डार्थावदाभूतसंप्रवृत्ते ।
 यथाचोक्तं स्थितीऽच्छोति ततः स्त्राण्डार्थिति च्छृतः ॥ ५९ ॥
 ज्ञानं वेराग्यमैश्चर्यं तपः सत्यं चमा धृतिः ।
 स्त्राटुलमालसम्बोधस्त्रविष्टावत्यमैव च ।
 अथ यानि दयैतानि नित्यनिष्ठन्ति शङ्करे ॥ ६० ॥
 सर्वान् देवान् ऋषीयैव समेतानसुरैः सह ।
 अब्देति तेजसा देवो महादेवस्त्रातः च्छृतः ॥ ६१ ॥

अत्येति देवानैकर्थ्यादुवलेन च महासुराग् ।

ज्ञानेन च मुनोग् सर्वान् योगाङ्गातानि सर्वंशः ॥ ६२ ॥

अस्त्रय जनुः । योगं तपव सत्त्वस्त्र धर्मवापि महामुने ।

माहेश्वरस्य ज्ञानस्य साधनस्य प्रचक्षत गः ॥ ६३ ॥

येन येन च धर्मेण गतिं प्राप्यान्ति वै दिजाः ।

तत् सर्वं योतुमिच्छामि योगं माहेश्वरं प्रभो ॥ ६४ ॥

वायुश्वाप । पञ्च धर्माः पुराणे तु रुद्रेण ससुदाहृताः ।

माहेश्वर्यं यथा प्रोक्तः रुद्रैरङ्गिष्ठकर्ष्णिः ॥ ६५ ॥

आदित्यैवंसुभिः साध्वैरङ्गिभ्यादैव गर्वंशः ।

महाङ्गस्तुभिर्गुभिर्देव ये चान्ये विवचालयाः ॥ ६६ ॥

यमशुकपुरीगैव पितॄकालान्तरकस्तथा ।

एतैश्वान्यैव वहुभिर्द्वे धर्माः पर्युपासिताः ॥ ६७ ॥

ते वै व्रतीणकर्माणः यारदाम्बरनिर्वलाः ।

उपासते सुनिगणाः सन्धायाक्षानमावनि ॥ ६८ ॥

तुरुप्रियहिते शुक्रा शुरुणां वै प्रियेष्वः ।

विसुच मानुषं जन्म विहरन्ति च देववत् ॥ ६९ ॥

महेश्वरेष वै प्रोक्तः पञ्च धर्माः सनातनाः ।

तान् सर्वान् क्रमयोगेन उच्चमानाचिकीर्षत ॥ ७० ॥

प्राणायामस्तु यान् प्रत्याहारीद्वय भारणा ।

स्वरणद्वैव योगेऽग्निन् पञ्च धर्माः प्रकौट्तिः ॥ ७१ ॥

तेषां क्रमविशेषे य सत्त्वं कारणं तथा ।

प्रवक्ष्यामि तथा तत्त्वं यथा रुद्रेण भाषितं ॥ ७२ ॥

प्राणायामगतिष्ठापि प्राणस्यायाम उच्चते ।
 स चापि त्रिविधः प्रोक्तो मन्दो मध्योत्तमस्तथा ॥ ७३ ॥
 प्राणानां च निरोधस्तु स प्राणायामसंज्ञितः ।
 प्राणायामप्रमाणेन्तु मात्रां वै द्वादशं अनुताः ॥ ७४ ॥
 मन्दो द्वादशमात्रास्तु उद्भाता द्वादशं अनुताः ।
 मध्यमस्त्र द्विहत्तात्त्वतुविश्वितिमात्रिकः ॥ ७५ ॥
 उत्तमस्त्रात्त्रिविहतातो मात्राः प्रट्चिंशदुच्चते ।
 सेदकम्पविधादानां जननो द्वुत्तमः अनुतः ॥ ७६ ॥
 इत्येतत् त्रिविधं प्रोक्तं प्राणायामस्य सञ्चयं ।
 प्रमाणाच्च समाख्येन लक्षणाच्च निरोधत ॥ ७७ ॥
 सिंही वा कुञ्जरी वापि तथाऽन्यो वा सूगी वने ।
 गठहीतः सेव्यमानस्तु द्वदुः समुपजायते ॥ ७८ ॥
 तथा प्राणी दुराधर्षः सर्वेषामकृताक्लानां ।
 शोभतः सेव्यमानस्तु स एवाभ्यासतो ब्रजेत् ॥ ७९ ॥
 स चैव हि वया सिंहः कुञ्जरी वापि दुर्बर्द्धः ।
 कालान्तरवशाद्वीगाहम्यते परिमहैनात् ॥ ८० ॥
 परिधाय मनो 'मन्द' वश्यत्वं आधिगच्छति ।
 परिधाय मनोदेवं तथा जीवति मात्रतः ॥ ८१ ॥
 वश्यत्वं हि वया वायुर्गच्छते वीगमास्थितः ।
 तदा स्वच्छन्दतः प्राणं नश्ते यत्र चेच्छति ॥ ८२ ॥
 वया सिंहो गजो वांपि वश्यत्वादविलक्षते ।
 अभवाय मनुष्याणां सूगेभ्यः संप्रवर्तते ॥ ८३ ॥
 वया परिचित्त्वायं वायुवै विज्ञती भुष्यः ।

परिष्वायमानः संकहः श्रीरे किञ्चिष्वन्दहेत् ॥ ८४ ॥
 प्राणायामेन युक्तस्य विप्रस्थं नियताक्षनः ।
 सर्वे दीप्ताः प्रशस्तन्ति सत्त्वस्वैव जागते ॥ ८५ ॥
 तपांषि वानि तप्तन्ते ब्रह्मानि नियमात् च च ।
 सर्वयज्ञफलचैव प्राणायामस्य तप्तमः ॥ ८६ ॥
 अविन्दुं यः कुशायेण मासि मासि समश्रुते ।
 संबलरथतं साथं प्राणायामस्य तप्तमं ॥ ८७ ॥
 प्राणायामैदं होषान् धारणाभिष्व विष्विषं ।
 प्रत्याहारेण विषवान् ध्यानेनानीज्वरान् गुच्छान् ॥ ८८ ॥
 तत्त्वाद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा परं तद्वादिगच्छति ॥ ८९ ॥

 इति श्रीमहापुराणे वाशुप्रोक्ते मन्वन्तरादिरवर्णं
 नाम दद्यमोऽध्यायः ।

अथैकादशीऽध्यायः ।

पाशुपतयोगः ।

—३०६—

वायुरुद्वाच । एकं महात् दिवसमहोरात्मवापि वा ।

अर्जुमासं तथा मासमयनाव्युगानि च ॥ १ ॥

महायुगसहस्राणि क्षषयस्तपसि स्थिताः ।

उपासते महात्मानः प्राणं दिव्येन चक्षुषा ॥ २ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्राणायामप्रयोजनं ।

फलचैव विशेषेण यथाच्च भगवान् प्रभुः ॥ ३ ॥

प्रयोजनानि चत्वारि प्राणायमस्य विहितैः ।

ग्रान्तिः प्रशान्तिर्दीर्घिष्य प्रसादय चतुष्यं ॥ ४ ॥

षीराकारश्चिवानान्तु जन्मेणां फलसम्पर्वं ।

स्वयम्भूतानि कालेन इडामुक्र च देहिनां ॥ ५ ॥

पिण्डमात्रप्रदुषानां ज्ञातिसम्बन्धिसङ्करैः ।

क्षपणं हि कथाद्याणां पापानां ग्रान्तिरच्छते ॥ ६ ॥

सोभमानामकानां हि पापानामपि संयमः ।

इडामुक्र चितार्दीय प्रशान्तिर्द्वय उच्चते ॥ ७ ॥

सूर्येन्दुश्चहताराणां तुष्यस्तु विषयो भवेत् ।

क्षषयीशाच्च प्रसिद्धानां ज्ञानविज्ञानसम्पदां ॥ ८ ॥

अतीतानागतानाच्च दर्शनं साम्रातस्य च ।

युद्धस्य समर्तां यान्ति दीसिः स्यान्तप उच्चते ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्दीय मनः पश्च च मारुतान् ।

प्रसादवति वेनासौ प्रसाद इति संज्ञितः ॥ १० ॥
 इत्येष धर्मः प्रवर्मः प्राणायामस्तुच्चिंधः ।
 सविकाष्टकली ज्ञेयः सद्यः कालं प्रसादजः ॥ ११ ॥
 अत चक्षे प्रवक्षामि प्राणायामस्तु लक्षणं ।
 आसनस्य यथा तत्त्वं सुजतो योगमेव च ॥ १२ ॥
 कुरु कारं प्रश्नमं लत्वा चन्द्रसूर्यो नमस्य च ।
 आसनं लक्षित्वा पश्चमस्तु सनन्ताया ॥ १३ ॥
 समजानुरेकाजानुरक्तानः सुखितोऽपि च ।
 समो हड्डासनो मूल्वा संहत्य चरणाकुभी ॥ १४ ॥
 संबुद्धास्योऽववहाच उरो विष्टभ्य चागतः ।
 पाण्ठिं भवां हृषणे चक्षाय तथा प्रजननं यतः ॥ १५ ॥
 किञ्चिदुच्चामितशिराः शिरोपीवां तथैव च ।
 समेत्य नासिकाग्रं स्वं दिश्यतानवसीकरण् ॥ १६ ॥
 तमः प्रचकाय रजसा इजः सत्येन चक्षाद्येत् ।
 ततः सत्यस्थितो भूत्वा योगं युज्जन् समाहितः ॥ १७ ॥
 दृग्निर्वाणीन्द्रियार्थाय मनः पञ्च स मारुतान् ।
 निष्टक्षा समवायेन प्रत्याहारसुपक्षमेत् ॥ १८ ॥
 यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् कूर्मीऽङ्गानीव सर्वतः ।
 तथाक्षरतिरेकस्यः पश्यत्वामानमाक्षनि ॥ १९ ॥
 पूरविला ग्रहीरन्तु स वाच्याभ्यन्तरं छुच्छः ।
 आकर्षणाभिवेगेन प्रत्याहारसुपक्षमेत् ॥ २० ॥
 कलामात्रस्तु विज्ञेयो निषेधोन्मेष एव च ।
 तथा हादशमात्रस्तु प्राणायामो विधीयते ॥ २१ ॥

भारणाद्वादशायामो योगी वै भारणादयं ।
 तथा वै योगयुक्तव ऐस्वर्ये प्रतिपद्यते ।
 बीचते परमाकानं दीप्यमानं खतेजसा ॥ २२ ॥
 प्राणायामेन शुक्लस्य विप्रस्य नियताकानः ।
 सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति सत्त्वस्थबैव जायते ॥ २३ ॥
 एवं वै नियताहारः प्राणायामपरायणः ।
 जिल्ला जिल्ला सदा भूमिमारोहेत्तु सदा मुनिः ॥ २४ ॥
 अजिता हि महाभूमिदीर्घानुत्वादयेह वज्रन् ।
 विवर्द्यति सम्भोहं न रोहेदजितां ततः ॥ २५ ॥
 नासेन तु यथा तोर्य यन्त्रे ऐव वलान्वितः ।
 आपिवेत्^(१) प्रथमेन तथा वायुचित्तत्वमः ॥ २६ ॥
 नाभ्यात् छृदये चैव करणे उरसि चानने ।
 नासाये तु तथा नेत्रे भुवीक्षीष्वेऽथ मूर्खनि ॥ २७ ॥
 किञ्चिद्दूर्वं परक्षिंव भारणा परमा सृता ।
 प्राणायामसंमारोधात् प्राणायामः स कथ्यते ॥ २८ ॥
 मनसी भारणा चैव भारणेति प्रकीर्तिता ।
 निहस्तिविषयाणान्तु प्रत्याहारस्तु संज्ञितः ॥ २९ ॥
 सर्वेषां समवाये तु सिंहिः स्याद् योगसंचारा ।
 तयोर्त्यवस्था योगस्य ध्यानं वै सिंहिलक्षणं ।
 ध्यानयुक्ताः सदा पञ्चेदाकानं सुर्यचन्द्रवत् ॥ ३० ॥
 सत्त्वस्यानुपपत्तौ तु दर्शनन्तु न विद्यते ।
 अदेशकालयोगस्य दर्शनन्तु न विद्यते ॥ ३१ ॥

^१ अप्यः पितोदिवि ख०।

अस्त्राभ्यामि वने वापि शुक्रपर्णं च वै तथा ।
 जन्मतुव्यासे इमयाने वा जीर्णं गोहे चतुर्थये ॥ ३२ ॥
 सम्पदे सभये वापि चैत्यवस्त्रौ कसस्य वै ।
 उदपाने तथा नद्याच्च बाधातः यादाचन ॥ ३३ ॥
 चुधाविष्टास्त्रायाऽप्रीता न च व्याकुलचेतसः ।
 युज्ञोत परमं ध्यानं योगी ध्यानपरः सदा ॥ ३४ ॥
 एतान् दीपान् विनिश्चित्वं प्रसादाद्यो मुनक्षिं वै ।
 तथा दीपाः प्रकृत्यन्ति अर्दौरे विघ्नकारकाः ॥ ३५ ॥
 जहृत्वं वधिरत्वं च मूकत्वञ्चाधिगच्छति ।
 अन्धत्वं चृतिसोपय जरा रीतस्त्रैव च ॥ ३६ ॥
 तथा दीपाः प्रकृत्यन्ति अज्ञानाद्यो मुनतिं वै ।
 तथा ज्ञानेन शुद्धेन योगी युज्ञे क्षमाहितः ॥ ३७ ॥
 अप्रभक्षः सदा चैव न दीपान् प्राप्नुयात् क्षित् ।
 तेवा चिकित्सा वस्त्रामि दीपाणाच्च यथाक्रमं ।
 यथा गच्छन्ति ते दीपाः प्राप्त्यादामसंसुतिवतः ॥ ३८ ॥
 चिरवां ववागूमत्युच्चां भुजा तत्रावधारयेत् ।
 एतेन क्रमशोणेन वातशुज्यं प्रशास्यति ॥ ४० ॥
 शुद्धावर्त्तं प्रतीकारमिदं कुर्व्याचिकित्सितं ।
 भुजा दिष्ठि यवागूर्वा वायुरुर्धं ततो ब्रजेत् ॥ ४० ॥
 वायुप्रनिः ततो भिज्वा वायुदेशे प्रयोजयेत् ।
 तथापि न विशेषः स्वादारणा मूढिं धारयेत् ॥ ४१ ॥
 युज्ञानस्य ततुक्षस्य सत्त्वस्य देहिनः ।
 शुद्धावर्त्तं प्रतीघाते एतत् कुर्व्याचिकित्सितं ॥ ४२ ॥

सर्वगात्रपक्षेन समारब्धता योगिनः ।
 इमां चिकित्सां कुचीति तथा सम्बद्धते सुखी ॥ ४३ ॥
 मनसा यद्गृहं किञ्चिद्विषयीकृत्य धारयेत् ।
 उरोष्टाते उरःस्थानं कश्छडेशे च धारयेत् ॥ ४४ ॥
 खं चोद्यवधते ताँ वाचि वाधिये चोचयोस्तथा ।
 जिह्वास्थाने लघात्तं सु अये स्त्रिहांश्च तनुभिः ।
 फलं वै चिन्तयेद्योगी ततः सम्बद्धते सुखी ॥ ४५ ॥
 चये कुष्ठे सकौलामे धारयेत्कर्व्यमालिकी' ।
 यस्मिन् यस्मिन् रजो देशे तस्मिन् युक्तो विनिहिंश्चित् ॥ ४६ ॥
 योगीत्पञ्चस्य विप्रस्थ इदं कुर्याच्चिकित्सतं ।
 वंशकौलेन मूर्हानं धारयानस्य ताङ्गयेत् ।
 मूर्हिं कोलं प्रतिष्ठाप्य काष्ठकाष्ठेन ताङ्गयेत् ॥ ४७ ॥
 भयभौतस्य सा संज्ञा ततः गत्यागमिष्यति ।
 अथ वा लुप्तसंज्ञस्य हस्ताभ्यां तत्र धारयेत् ॥ ४८ ॥
 प्रतिलक्ष्य ततः संज्ञा धारणा मूर्हिं धारयेत् ।
 चिक्षमल्लहु सुखीत ततः सम्बद्धते सुखी ॥ ४९ ॥
 अमानुषेण सत्त्वेन यदा बुध्यति योगित् ।
 दिवच्च पृथिवीचैव वायुमनिच्च धारयेत् ॥ ५० ॥
 प्राणायामेन तत्सर्वं दक्षमानं वशीभवेत् ।
 अथापि प्रविशेहं ततस्त्वं प्रतिषेधयेत् ॥ ५१ ॥
 ततः संसार्य योगेन धारयानस्य मूर्हनि ।
 प्राणायामाभिना दद्धं तत्सर्वं विलयं वजेत् ॥ ५२ ॥
 क्षाणसर्पदराघन्तु धारयेद्दयोदरे ।

महो जनस्तपः सत्य इदि लला तु धारयेत् ॥ ५३ ॥
 विषस्थ तु कर्त्त पीला विश्वां धारयेत्ततः ।
 सर्वतः सनगां चृष्टीं लला मनसि धारयेत् ॥ ५४ ॥
 इदि लला समुद्रांश्च तथा सर्वांश्च देवताः ।
 सहस्रेण छटानांश्च गुकाः स्त्रायौत योगवित् ॥ ५५ ॥
 उद्देष्ये कण्ठमाचे तु धारणा भूषित् धारयेत् ।
 प्रतिश्चितोविद्याविष्टो धारयेत् सर्वगात्रिकौ ॥ ५६ ॥
 योर्षीकैपचपुष्टकौः पिवेहल्लोकसृज्जिकां ।
 चिकित्सितविविश्वेष विश्वतो योगनिर्वितः ॥ ५७ ॥
 आख्यातस्तु समावेन योगदृष्टेन स्तेतुना ।
 द्रुक्तो लक्षणं विदि विषस्थ कथयेत् क्लित् ॥ ५८ ॥
 अद्यापि कथयेत्तोहात्तदिङ्गानं प्रकौयते ।
 तत्त्वात् प्रष्टनिर्विगच्छ न वक्तव्या कथच्चन ॥ ५९ ॥

सत्यं तत्त्वारीयमलीलुपत्वं
 वर्णप्रभा सुस्वरसौम्यता च ।
 गन्धः हुमी सूक्तपुरीषमत्यं
 योगप्रहृतिः प्रद्यमा शरीरे ॥ ६० ॥

आत्मानं पृथिवौचैव ज्वलन्तीं यदि पश्यति ।
 कल्पान्तं विग्रहते चैव विद्यात् सिद्धिसुपस्थितां ॥ ६१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पाशुपतयोगो
 नामैकादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः।

—oo—

योगीपरसर्गाः ।

कृत उवाच । अत जडे प्रवच्छामि उपसर्गां यथा तथा ।

प्रादुर्भवन्ति ये दोषा दृष्टतत्त्वस्य दिहिनः ॥ १ ॥

मानुषान् विविधान् कामान् कामयेत जहतुं स्त्रियः ।

विद्यादानफलाचैव उपसृष्टस्तु योगवित् ॥ २ ॥

अग्निहोत्रं इविष्ठ्यज्ञमेतत्प्रायतनतथा ।

मायाकर्म धनं स्वर्गसुपसृष्टस्तु काञ्चन्ति ॥ ३ ॥

एष वर्णसु युक्तस्तु सोऽविद्यावशमायतः ।

उपसृष्टस्तु जानोयात् बुद्धा चैव विशर्जयेत् ।

नित्यं लक्ष्यपरी शुक्रं उपसर्गात् प्रसुच्यते ॥ ४ ॥

जितप्रलुपत्तर्थस्य जितज्ञासस्य दिहिनः ।

उपसर्गाः प्रवर्त्तन्ते साख्यराजसतामसाः ॥ ५ ॥

प्रतिभास्यदण्डे चैव देवानाचैव दर्शनं ।

भवमावर्त्ते च इत्येति सिद्धिकाज्ञासंज्ञिताः ॥ ६ ॥

विद्याकार्यं तथा शिल्पं सर्ववाचाङ्गतानि तु ।

विद्यार्थीयोपतिष्ठन्ति प्रभावस्वैव खचर्ण ॥ ७ ॥

शृण्वीति शब्दान् वीतव्यान् योजनानां गतादपि ।

सर्वज्ञय विचिज्ञाते योगी चोद्यात्तवद्वेत् ॥ ८ ॥

यज्ञरात्राचसगम्यव्यान् वीज्ञत दिव्यमानुषान् ।

विज्ञतांश्च महायोगी उपसर्गस्य चक्रणं ॥ ९ ॥

देवदानवगम्भीर्ण कहरीचापि तथा पिछुन् ।
 प्रेषते सर्वत्रैव उमातन्तं विनिहिंश्चित् ॥ १० ॥
 भग्नेण भास्यते योगी चीदमानोऽन्तरालना ।
 भग्नेण भास्त्रुच्छु ज्ञाने सर्वं प्रणश्यति ॥ ११ ॥
 वाच्चा नाशयते चित्तं चीदमानोऽन्तरालना ।
 वर्त्तनाकान्त्रुदे स्तु सर्वंज्ञानं प्रणश्यति ॥ १२ ॥
 प्राञ्छत्वं मनसा शक्तं पठं वा कष्टसं तथा ।
 ततस्तु परमं ब्रह्म चिप्रमेवातुचिन्तयेत् ॥ १३ ॥
 तस्माच्चैवामनो हीवास्तु पलाशीकुपस्थितान् ।
 परित्यजेत भिधावी वदीच्छेत् सिद्धिभाक्षणः ॥ १४ ॥
 अवयो देवगम्भीर्ण वचोरगमहासुराः ।
 उपसर्गेषु संयुक्ता आवर्णने पुनः पुनः ॥ १५ ॥
 तस्माद्युक्तः सदा योगी सदृशाहारो जितेन्द्रियः ।
 तथा सुप्तः सुस्त्रज्ञेषु धारणां भूषितु धारयेत् ॥ १६ ॥
 ततस्तु योगयुक्तस्य जितनिद्रस्य योगिनः ।
 उपसर्गाः पुनवाच्ये जायन्ते प्राणसञ्जकाः ॥ १७ ॥
 पृथिवीं धारयेक्षर्वां ततस्यापो छानन्तरं ।
 ततोऽन्तिरैव सर्वेषामाकाशं मन एव च ॥ १८ ॥
 ततः परां पुनर्बुद्धिं धारयेद्यक्षतो यती ।
 सिद्धीनाच्चैव लिङ्गानि हड्डा हड्डा परित्यजेत् ॥ १९ ॥
 पृथीं धारयमाचस्य मही कृज्ञा प्रवर्तते ।
 अपोधारयमानस्य आपः सूक्ष्मा भवन्ति चिः ।
 दीता इसाः प्रवर्तन्ते सूक्ष्मा छमृतसचिभाः ॥ २० ॥

तेजोधारयमानस्य तेजः सूक्ष्मं प्रवर्तते ।
 आकाशं मन्दते तेजस्तद्वावमनुपश्चति ॥ २१ ॥
 आकाशं मन्दते वायुं वायुवच्छण्डलं प्रभी ।
 आकाशं धारयमानस्य व्यीम सूक्ष्मं प्रवर्तते ॥ २२ ॥
 पश्चते भण्डलं सूक्ष्मं चोषयास्य प्रवर्तते ।
 आकाशं मन्दते नित्यं वायुः सूक्ष्मः प्रवर्तते ॥ २३ ॥
 तथा मनोधारयतो मनः सूक्ष्मं प्रवर्तते ।
 मनसा सर्वभूतानां मनस्तु विश्वते हि सः ।
 बुद्धा कुडि' यदा गुच्छे त् तदा विज्ञाय बुद्धते ॥ २४ ॥
 एतानि सप्त सूक्ष्माणि विदिल्वा वस्तु वीगवित् ।
 परिलज्जति मेधावी स बुद्धा परमं वजेत् ॥ २५ ॥
 यज्ञिन् यज्ञिं च संबुद्धो भूत ऐश्वर्यसाक्षणे ।
 तवैव सूक्ष्मं भजते तेनैव प्रविनश्चति ॥ २६ ॥
 तत्त्वादिदिल्वा सूक्ष्माच्चि संश्लानि परस्परं ।
 परिलज्जति दो बुद्धा स परं प्राप्नुद्वाहिजः ॥ २७ ॥
 हृष्णते हि महाआनं क्षषयो दिव्यचुपैः ।
 संचक्षाः सूक्ष्माविषु ते होषास्तेषु संज्ञिताः ॥ २८ ॥
 तत्त्वात् निश्वः कार्यः सूक्ष्मेच्चिह्नं कदाचन ।
 ऐश्वर्याल्लायते रागी विशागं व्रक्षं चोचते ॥ २९ ॥
 विदिल्वा सप्त सूक्ष्माणि पञ्चङ्गस्तु महेश्वरं ।
 प्रधानं विनिवीगच्छः परं ब्रह्माचिगच्छति ॥ ३० ॥
 सर्वज्ञता दृसिरनादिवोधः
 स्ततन्त्रता नित्यमनुसश्चति ।

अग्रन्तविज्ञिविभीर्विज्ञाः

मङ् गुरुकानि भवेष्वरस्य ॥ ३१ ॥

नित्यं ब्रह्मधनो युक्तः^(१) उपसर्वः प्रभुचते ।

जितयासीपसर्वस्य जितरायस्य योगिनः ।

एका वहिः यरीरेऽधिन् धारणा सर्वकामिकी ॥ ३२ ॥

विशेषदा हितो युक्तो ब्रह्म ब्रह्मपर्येकानः ।

भूतान्याविश्वे वापि त्रै लोकवस्त्रापि कम्पयेत् ॥ ३३ ॥

एतया प्रविशेदृदेहं हित्वा देहं पुनश्चित्पह ।

मनोहारं हि योगानामादिवस्य विनिहिंश्च ॥ ३४ ॥

आदानादिकिशाशान्तु आदित्य इति चोचते ।

एतेन विधिना योगी विरक्तः स्वरूपज्ञितः ।

प्रकृतिं समतिक्राम्य इद्गतो यो महोयते ॥ ३५ ॥

ऐश्वर्यशुश्रापन्नासं ब्रह्मभूतन्तु तं प्रभुं ।

देवस्थानेनु सर्वे तु सर्वं तस्तु निवर्त्तते ॥ ३६ ॥

पैशाचेन पिशाचांश्च राज्ञसेन च राज्ञसान् ।

नाम्बर्वेण च गम्बर्वान् कोषिरेण कुवेरज्ञान् ॥ ३७ ॥

इन्द्रमैन्द्रे च स्थानेन सोम्यं सोम्येन चैव हि ।

प्रजापतिं तथा चैव प्राजापत्येन साधयेत् ॥ ३८ ॥

ब्राह्म' ब्राह्मेन चाप्येवसुपामन्त्रयते प्रभु' ।
 तत्र सल्लस्तु उच्चत्तस्तास्त्राक्षर्वचं प्रवर्त्तते ॥ ३८ ॥
 नित्यं ब्रह्मपरीषु तः स्थानान्ये तानि वै त्यजेत् ।
 असञ्ज्ञमानः स्थानेषु दिजः सर्वंगतो भवेत् ॥ ४० ॥

इति ब्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते योगोपसर्गं निरूपणं
 नाम इदशोध्यायः ।

अथ चयोदशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

योगैश्चर्याणि ।

बायुरुदाच । अत जहौं प्रवच्छामि रित्यगुणविद्वरं ।
 येन योगविशेषेण सर्वकोकान्तिकमेत् ॥ १ ॥
 तचाष्टगुणमैश्चर्यं योगिनां समुदाहृतं ।
 तत्सर्वं क्रमयोगेन उच्चमानं लिङ्गोधत ॥ २ ॥
 अथिमां लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च ।
 प्राकाम्यचैव सर्वं त्र्यग्नित्वचैव सर्वतः ॥ ३ ॥
 वग्नित्वमध्यं सर्वं च यत्र कामावसाविता ।
 तथापि विविधं ज्ञेयमैश्चर्यं सर्वं कामिकां ॥ ४ ॥
 सावद्यं नाम तत्त्वात्परमभूताकां च्छ्रुतं ॥ ५ ॥
 निरवद्यं तथा नाम परमभूताकां च्छ्रुतं ।
 इन्द्रियाणि मनस्यैव बुद्धशङ्खारसंज्ञितं ॥ ६ ॥
 तत्र सञ्ज्ञप्रवृत्तन्तु परमभूताकां पुनः ।
 इन्द्रियाणि मनस्यैव बुद्धशङ्खारसंज्ञितं ॥ ७ ॥
 तथा सर्वमयस्यैव आवस्था एवातिरेव च ।
 संयोग एवं लिविधः सञ्ज्ञे चैव प्रवर्तते ॥ ८ ॥
 पुनरष्टगुणस्यापि तेष्वाद प्रवर्तते ।
 तस्य रूपं प्रवच्छामि यथाह भगवान् प्रभुः ॥ ९ ॥

वैलोक्ये सर्वभूतेषु जीवस्यानिवतः स्मृतः ।
 अणिमा च वयाव्यात्तं सर्वं सच प्रतिष्ठितं ॥ १० ॥
 वैलोक्ये सर्वभूतानां दुःखाप्यं समुदाहृतं ।
 तथापि भवति प्राप्यं प्रथमं योगिनां वलात् ॥ ११ ॥
 क्षम्बनं झूवनं योगे रूपमस्य सदा भवेत् ।
 श्रीग्रंगं सर्वभूतेषु हितीयं तत्पदं स्मृतं ॥ १२ ॥
 वैलोक्ये सर्वभूतानां प्रासिः प्राकास्यमेव च ।
 महिमा चापि यो यस्मिंस्तूतौयो योग इत्यते ॥ १३ ॥
 वैलोक्ये सर्वभूतेषु वैलोक्यमगमं स्मृतं ।
 प्रकामान् विषयान् भृङ्गोन च प्रतिष्ठतः कचित् ।
 वैलोक्ये सर्वभूतानां सुखदुःखं प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥
 ईशो भवति सर्वं च प्रविभागेन योगवित् ।
 वश्यानि चैव भूतानि वैलोक्ये सचराचरे ।
 भवन्ति सर्वकायं पु इच्छती न भवन्ति च ॥ १५ ॥
 यत्र कामायसायिलं वैलोक्ये सचराचरे ।
 इच्छया चेन्द्रियाणि स्मृत्यन्ति न भवन्ति च ॥ १६ ॥
 अच्छः स्थर्यो रसी गन्धो रूपचैव मनस्तथा ।
 प्रवर्त्तते इस चेच्छाती न भवन्ति तथेच्छया ॥ १७ ॥
 न जायते न खियते भिद्यते न च छिद्यते ।
 न दृश्यते न सुष्ठ्राते होयते न च लिप्यते ॥ १८ ॥
 न चौयते न चरति न खियति कदाचन ।
 कियते चैव सर्वं तथा विक्रियते न च ॥ १९ ॥
 अगम्यरसरूपसु स्थर्यं शब्दविज्ञितः ।

अवयौ शब्दरचैव तद्या वर्णस्य कहिंचित् ॥ २० ॥
 सुक्लेष्ट विषयैषैव विषयैर्च च युज्यते ।
 चाला तु परमं सूक्ष्मं सूक्ष्मलाभापवर्गकः ॥ २१ ॥
 आपकस्मपवर्गार्थं व्यापिलात् मुखः सूतः ।
 मुखः सूक्ष्मभावात् ऐश्वर्यै परतः स्त्रितः ॥ २२ ॥
 शुणान्तरन्तु ऐश्वर्यै सर्वतः सूक्ष्म उच्यते ।
 ऐश्वर्यमप्रतिष्ठाति प्राप्य योगमनुसूतम् ।
 अपवर्गं ततो गच्छेत् सूक्ष्मं परमं पदं ॥ २३ ॥

इति शीमहापुराणे वायुप्रीक्षे योगैश्वर्याणि
 नाम चवीद्वयोऽभ्यायः ।

अथ चतुर्हृशोऽध्यायः ।

—००—

पाञ्चपतयोगः ।

वाशुरुवाच । न चैवमागती ज्ञानाद्वागात् कर्म समाचरेत् ।
राजसन्तामस वापि भुक्ता तच्चैव गुण्यते ॥ १ ॥
तथा सुकृतकर्मा तु फलं स्वर्गं समञ्जुते ।
तस्मात् स्वानात् पुनर्भूद्धी मात्रुचमत्तुपद्यते ॥ २ ॥
तस्माद् ब्रह्म परं सूक्ष्मं ब्रह्म ग्राहतसुच्यते ।
ब्रह्म एव हि सेवेत ब्रह्मैव परमं सुखं ॥ ३ ॥
परिव्रमस्तु यज्ञानां महतयिनं वर्तते ।
भूयो भृत्युवशं याति तस्मान् मोक्षः परं सुखं ॥ ४ ॥
अथ वै ध्यानसंयुक्तो ब्रह्मावज्ञपरायणः ।
न स स्याद् व्यापितुं ग्रक्षो मन्त्रन्तरशतैरपि ॥ ५ ॥
इद्वा तु पुरुषं दिव्यं विज्ञात्व्यं विज्ञास्फुषिणं ।
विज्ञपादशिरोधोवं विज्ञेयं विज्ञाभावनं ।
विज्ञगन्धं विज्ञमात्म्यं विज्ञात्वरघरं प्रभुं ॥ ६ ॥
गोभिर्मही संचतते पतंत्रिणं
महाक्षानं परममतिं वरेण्यं ।
कविं पुराणमनुशासितारं
सूक्ष्माच सूक्ष्मं महतो महान्तं ।

योगेन पश्चनित न चञ्चुषा तं
 निरनिद्रयं पुरुषं कलमवर्णं ॥ ७ ॥
 अस्तित्विनं पुरुषं कलमवर्णं
 सक्षिप्तिनं गिर्गुणं चेतनस्य ।
 नित्यं सदा सर्वं गतं श्रीचं
 पश्चनित युत्था छाचकं प्रकाशं ॥ ८ ॥
 तप्तावितस्तेजसा दीप्यमानः
 अपाणिपादोदरपार्श्वजिह्वः ।
 अतीर्णिद्रियोदयापि सुसूक्ष्म एवः
 पश्चात्यचञ्चुः स शृणोत्यकर्णः ॥ ९ ॥
 लाप्यास्त्वञ्चुः न च बुहिरस्ति
 स वेद सर्वं न च वेदवेदः ।
 तमाहुरथम् पुरुषं महान्
 सचेतनं सर्वं गतं सुसूक्ष्मः ॥ १० ॥
 तमाहुसुनयः सर्वं लोके प्रसवधर्मिषी ।
 ग्रहतिं सर्वभूतानां युक्ताः पश्चनित चेतसा ॥ ११ ॥
 सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽच्छिग्निरोमुखं ।
 सर्वतः शृतिमात्रोके सर्वमाहत्य तिष्ठति ॥ १२ ॥
 युक्ता योगेन चेतानं सर्वतय चनातनं ।
 पुरुषं सर्वभूतानां तत्त्वावगता न सुष्ठुते ॥ १३ ॥
 भूतानानं महाभानं परमाकानमवद्यं ।
 सर्वान्नानं परं ब्रह्म तदै ध्यात्वा न सुष्ठुति ॥ १४ ॥
 यदनो हि यदा याज्ञो विचरन् सर्वमूर्तिषु ।

शुदि श्रेते तथान्वे च तथात् शुद्ध उच्चते ।
 अद्य चेष्टुषधर्मात् स विशेषैश्च कर्मभिः ॥ १५ ॥
 ततस्तु ब्रह्म योन्यां वै शक्तशीणितसंयुतं ।
 औपुमांसप्रयोगेण जायते हि पुनः पुनः ॥ १६ ॥
 ततस्तु गर्भकाले तु कलनं नाम जायते ।
 कालेन कलनस्थापि बुद्धुद्य प्रजायते ॥ १७ ॥
 स्तृपिण्डस्तु यथा चक्रे चक्रवत्सेन पौष्टिः ।
 चक्रान्ध्या क्रियमाणस्तु विश्वलभुपगच्छति ॥ १८ ॥
 एवमाकाशिसंयुक्तो वायुना समुदीरितः ।
 जायते मातुयस्तु यथा रूपं तथा मनः ॥ १९ ॥
 वायुः सम्भवते तेषां वातात् सञ्चायते जलं ।
 जलाक्षयवति प्राणः प्राणाच्छुक्रं विवर्हते ॥ २० ॥
 रजभागास्त्रयस्त्रियस्त्रियस्त्रिय ।
 भागतोऽविष्टाङ्गात्मा ततो गर्भं निष्पवते ॥ २१ ॥
 ततस्तु गर्भसंयुक्तः पश्चभिर्वायुभिर्वतः ।
 पितुः शरीरात् प्रत्यक्षरूपमस्योपजायते ॥ २२ ॥
 ततोऽस्य मातुराहारात् पीतक्षोऽप्रवेशितं ।
 नाभिः स्त्रीतःप्रवेशेन प्राणाधारो हि देहिना ॥ २३ ॥
 नवमासान् परिक्लिसः संवेदितश्चिरीधरः ।
 चेष्टिः सर्वगात्रैश्च अपर्यायक्रमागतः ।
 नवमासोवितचैव योनिच्छ्राद्यवायुस्तः ॥ २४ ॥
 ततस्तु कर्मभिः पायैर्निरर्थं प्रतिपद्यते ।
 असिष्टतवनचैव यात्रास्त्रीच्छेदभेदयोः ॥ २५ ॥

तत्र निर्भीक्षनचैव तथा शोणितभीजनं ।
 एतास्तु यातना धीराः कुम्भीपाकस्तुः सहाः ॥ २६ ॥
 यथा छापस्तु विच्छिन्नाः स्वरूपसुपयान्ति वै ।
 तच्चाच्छिन्नाच्च भिन्नाच्च यातनास्यानमागताः ॥ २७ ॥
 एवं जीवस्तु तैः पापैस्त्राप्यमानः स्वर्वं कृतैः ।
 प्राप्नुयात् कर्मभिदुःखं शेषं वा यदि चेतरं ॥ २८ ॥
 एकेनैव तु गत्तत्वं सर्वेषां लभुनिविश्वनं ।
 एकेनैव च भीत्ताच्च तच्चात् सुकृतमाचरेत् ॥ २९ ॥
 न द्विन् पश्यितं विच्छिन्नामनुगच्छति ।
 यदेन छातं कर्म तदेनमनुगच्छति ॥ ३० ॥
 ते नित्यं यमविषये विभिन्नदेहाः
 क्रोशन्तः सततमनिष्टसंप्रयोगैः ।
 शुचन्ते परिशतवेदनाशरीराः
 वहौभिः सुखशमधर्मयातनाभिः ॥ ३१ ॥
 कर्मणा मनसा वाचा यदभौष्टं निषेष्वते ।
 तत्प्रसङ्गा हरेत् पापं तच्चात् सुकृतमाचरेत् ॥ ३२ ॥
 वाहृग् जातानि पापानि पूर्वं कर्माणि दित्तिनः ।
 संसारत्वामसं ताहृक् यद्विधं प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥
 मातुर्यम्यहमादशं पशुभावाक्युगो भवेत् ।
 स्वगत्वात् पश्यिभावन्तु तच्चाचैव सरौस्यः ॥ ३४ ॥
 सरौस्यपत्वाऽच्छिदि स्यावरत्वं संशयः ।
 स्वावरत्वं मुनः प्राप्तो वावहुपिष्यते नरः ।
 कुक्षालचक्रवह्नाम्नस्तचैव परिकौतिंतः ॥ ३५ ॥

दूत्येवं हि मनुष्यादिः संसारे स्थावरान्तके ।
 विज्ञेयस्तामसो नाम तचैव परिवर्त्तते ॥ ३६ ॥
 सात्त्विकाद्यापि संसारी ब्रह्मादिः परिकौत्तिः ।
 पिशाचान्तः स विज्ञेयः स्वर्गस्थानेषु देहिनां ॥ ३७ ॥
 न्नाश्चे तु केवलं सत्त्वं स्थावरे केवलं तमः ।
 चतुर्दशानां स्थानानां मध्ये विष्टम्भवां रजः ।
 मध्यम्भु छिद्यमानेषु वेदनात्मस्य देहिनः ॥ ३८ ॥
 ततस्तु परमं ब्रह्म कथं विषः आरिष्यति ।
 संस्कारात् पूर्वधर्मस्था भावनायां प्रनोदितः ।
 मातुर्थं भजते नित्यं तस्माद्वित्यं समादर्शेत् ॥ ३९ ॥

 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोत्तं पाष्ठपतयोगो
 नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

—————०००@०००————

पाषुपतवीर्यः ।

वाशुरवाच । चतुर्हेत्विधं ज्ञितत् बुद्धा संसारमण्डलं ।
तथा समारभेत् कर्म संसारभयपीडितः ॥ १ ॥
ततः आरति संसारचक्रेण परिवर्तितः ।
तच्चात् सततं युक्तो ध्यानतत्परबुद्धकः ।
तदा समारभेदवीर्यं यथाभानं स पश्यति ॥ २ ॥
एष आद्यः परं च्छीतिरेव चेतुरनुकृतमः ।
विहृष्टो ज्ञीव भूतानां न सम्प्रेदय ग्राहतः ॥ ३ ॥
तदेवं चेतुमावानं अस्मिं वै विकलीकुर्वते ।
हृदिस्थं सर्वभूतानामुपासीत विधानविद् ॥ ४ ॥
हृत्वाद्यावाहुतीः सम्यक् शुचिस्त्राहतमानसः ।
वैज्ञानरं हृदिस्थन्तु वयावदतुपूर्वगः ।
अपः पूर्वं सकृत् प्राश्ना तुष्णीं भूत्वा उपासते ॥ ५ ॥
प्राणायेति ततस्तस्य प्रथमा ज्ञाहुतिः चृता ।
अपानाय दितीया तु समानायेति चापरा ॥ ६ ॥
उदानाय चतुर्थीति व्यानायेति च पञ्चमी ।
स्वाहाकारैः परं हृत्वा शिखं भुज्जीत कामतः ।
अपः पुनः सकृत् प्राश्ना चगचन्य हृदयं स्फूर्शेत् ॥ ७ ॥

चीप्राणानां यन्त्रिरस्याक्षा रुद्रो छाक्षा विशान्तकः ।
 स रुद्रो छाक्षनः प्राणा एवमाप्याययेत् स्वयं ॥ ८ ॥
 त्वं देवानामपि ज्वेष्ट उपस्थितुरी वृषा ।
 मृत्युज्ञोऽसि त्वमस्यभ्यं भद्रमेतहुतं हविः ॥ ९ ॥
 एवं हृदयमालभ्यं पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ।
 विचार्य दक्षिणं पाणिं नाभिं वै पाणिना सृशेत् ।
 ततः पुनरुपस्यृश्य चाक्षानमभिसंस्यृचेत् ॥ १० ॥
 अक्षिणी नासिका चोक्ते हृदयं गिर एव च ।
 इवाक्षानावुभावेतो प्राणापानावुदाहृतो ॥ ११ ॥
 तयोः प्राणीऽन्तराक्षास्य वाह्नीऽपानोऽत उच्यते ।
 'अन' प्राणस्तथापानं मुत्युर्जीवितमेव च ॥ १२ ॥
 'अन' ब्रह्म च विज्ञेयं प्रजानां प्रसवस्त्राद्या ।
 अवाहृतानि जायन्ते स्त्रितिरवेन चेष्टते ।
 वहिन्ते तिन भूतानि तस्माद्बन्तुच्यते ॥ १३ ॥
 तदेवास्मी इतं छात्रं सुकृते देवदानवाः ।
 गन्धव्यवरचांसि पिण्डाचाक्षाबमेव चिः ॥ १४ ॥

—

इति श्रीमहापुराणे वाशुप्रीक्ते पाण्डितयोगी
 नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ शोङ्गोऽध्यायः ।

—०००@०००—

श्रीचाचारलक्षणं ।

युक्तवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि श्रीचाचारस्य लक्षणं ।
 यदनुष्ठाय शक्ताका प्रेत्त्वा स्वर्णं हि चाप्नुयात् ॥ १ ॥
 उदकार्थीं तु श्रीचानां सुनीनासुन्तमं पदं ।
 यस्तु तेष्वप्रमत्तः स्यात् सुनिर्बाचसीदति ॥ २ ॥
 मानावमानौ वावेतौ तावेवाहृर्विषामृते ।
 अवमानं विष्वन्तव्र मानव्यमृतसुच्छते ॥ ३ ॥
 यस्तु तेष्वप्रमत्तः स्यात् सुनिर्बाचसीदति ।
 शुरोः प्रियहिते युक्तः स तु संवक्तुरं वसेत् ॥ ४ ॥
 नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ।
 प्राप्यानुज्ञान्ततच्चैव ज्ञानागमसुन्तमं ।
 अविरीषेन धर्मस्य विचरेत् पृथिवीमिमां ॥ ५ ॥
 चक्षुःपूर्तं ब्रजेन्नार्गं वस्त्रपूर्तं जलं पिवेत् ।
 सत्पूर्तां बदेहाणीमिति धर्मानुयासनं ॥ ६ ॥
 आतिथ्यं आदवज्जेषु न गच्छेद्योगवित् क्वचित् ।
 एवं ज्ञाहिंसको योगी भवेदिति विचारणा ॥ ७ ॥
 वक्षी विघ्ने व्यक्तारे सर्वचिन् भुक्तवज्जने ।
 विचरेत्तातिमान् योगी न तु तेष्व नित्यम् ॥ ८ ॥
 यथैवमवमत्यन्ते यथा परिभवन्ति च ।

शुक्लस्तथा चरेद्वैचं सतां धर्ममदूषयन् ॥ ६ ॥
 भैच्चां चरेद्वृहस्तेषु यथाचारस्तद्वैषु च ।
 अेष्टा तु परमा चेष्टं हत्तिरस्त्रोपदिश्चते ॥ १० ॥
 अत जर्वं गृहस्तेषु यात्तीनेषु चरेद्वैषिनः ।
 अहधानेषु दान्तेषु शोनिषेषु महाक्षम् ॥ ११ ॥
 अत जर्वं पुनवापि अदुष्टपतितेषु च ।
 भैच्चचर्या विवर्णेषु जपन्ता हत्तिरस्ते ॥ १२ ॥
 भैच्चं यवाशूं तक्तं वा पथो यावकमेव च ।
 फलामूलं विपक्तं वा पिण्डाकं शक्तितोषि वा ॥ १३ ॥
 इत्येते वै मया प्रीक्ता योगिनां सिद्धिवैष्टिनाः ।
 आहारास्तेषु सिद्धेषु चेष्टं भैच्चमिति स्मृतं ॥ १४ ॥
 अविन्दुं यः कुशाचिष्ठ मासे मासे समञ्चुते ।
 यायतो यस्तु भिजेत स पूर्वोक्ताहित्यिष्ठते ॥ १५ ॥
 योगिनास्त्वैव सर्वेषां चेष्टान्द्रायणं स्मृतं ।
 एकं द्वे चौणि चत्वारि शक्तितो वा समाचरेत् ॥ १६ ॥
 अस्तेवं तत्त्वचर्यच्च अतोभस्त्वाग एव च ।
 ब्रतानि चैव भिञ्चूषामहिंसा परमादिता ॥ १० ॥
 अक्रोधो गुरुशृष्ट्युपा यौचमाहारलाघवं ।
 नित्यं स्वाध्याय इत्येते नियमाः परिक्षीचिंताः ॥ १८ ॥
 योजयोगिगुणवपुर्वदः कर्मभिरेव च ।
 यथा हिप इवारस्ते मनुष्याणां विधोयते ॥ १९ ॥
 प्राप्यते वाचिरादेवाक्षयेनेव निवारितः ।
 एवं ज्ञानेन शुद्धेन इन्द्रवौजो द्वाक्षयतः ॥ २० ॥

विमुक्तावन्धः शास्त्रोऽसौ सुक्षम इत्यभिवीयते ।

वेदैस्तु ल्लाः सर्वं यज्ञक्रियास्तु

यज्ञे जप्य ज्ञानिनामाहुरथं ।

ज्ञानावरानं सहुरावध्येतं

तच्चिन् प्राप्ते शास्त्रतस्योपलक्ष्यिः ॥ २१ ॥

दमः यमः सत्यमक्षयत्वं

मौनस्तु भूतेष्विक्षेष्ववाच्यं च ।

पतीनिदियज्ञानमिदं तदाच्यंवं(१)

प्राहुस्त्राणा ज्ञानविशुद्धस्त्वाः ॥ २२ ॥

समाहितो ज्ञानपरोऽप्यमादौ

शुचिस्तु वैवाक्तरतिजितेन्द्रियः ।

समाप्तुयोगमिमं महाविद्यो-

महर्यवेदमनिदितामस्ताः ॥ ॥ २३ ॥

इति श्रीमहामुरार्थे वासुदेवो श्रीचाचारत्नवर्णं नामं
शोङ्कशोऽध्यायः ।

१. अपि सदन्ते ज्ञानावादादर्थोपादा पुण्यतोऽप्य पाठः ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

—————०००@०००—————

परमाचरमप्राप्तिकथनं ।

वायुवाच । आचरमचयसुतस्त्वय प्राप्तस्तु परमाचरमं ।
 अतः संवक्तरस्यान्ते प्राप्त्य ज्ञानमनुत्तमं ॥ १ ॥
 अतुज्ञाप्य गुरुचैव विचरेत् एविवौभिर्मा ।
 सारभूतसुपासीत ज्ञानं यज्ज्ञेयसाधकं ॥ २ ॥
 इहं ज्ञानमिदं ज्ञेयमिति वस्तुष्टुष्टिवरेत् ।
 अपि कल्पसत्त्वस्यायुक्तेव ज्ञेयमवाप्न्यात् ॥ ३ ॥
 त्वक्तसङ्गी जितक्रोधो लघुवाहारी जितेन्द्रियः ।
 पिधाय बुद्धग्ना हाराच्च ध्याने ह्येवं मनो दधेत् ॥ ४ ॥
 शूलेचेष्टावकाशेषु शुद्धासु च वने तथा ।
 नहींनां पुक्षिने चैव नित्यं युक्तः सदा भवेत् ॥ ५ ॥
 वाग्दण्डः कर्मदण्डस्थ मनोदण्डस्थ ते लब्धः ।
 यस्यैते नियता दण्डाः स चिदण्डी व्यवस्थितः ॥ ६ ॥
 अवस्थिती ध्यानरतिजितेन्द्रियः
 शुभाशुभे हित्य च कर्मणी उभे ।
 इहं शरीरं प्रविसुच्य शास्त्रातो
 न जायते म्लियते वा कदाचित् ॥ ७ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रीते परमाचरमप्राप्तिकथनं
 नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

—०००—

यतिप्रायविच्छिन्निः ।

शाशुद्धवाच । अत ऊर्जं प्रवच्यामि यतीनामिह निश्चयं ।

प्रायविच्छानि तच्चेन यान्वकामङ्गतानि तु ।

अथ कामङ्गते प्याञ्चुः सूक्ष्मधर्मविदो जनाः ॥ १ ॥

प्रापच्च लिविर्धं प्रोक्तं वास्त्रनः कायसम्भवं ।

सततं हि दिवा रात्रौ देनेदं बध्यते जगत् ॥ २ ॥

न कर्माणि न चाप्येष तिष्ठतीति परा श्रुतिः ।

ज्ञानमेव प्रकीर्त्वन्तु आशुषस्तु विधारणात् ॥ ३ ॥

भवेद्दीरोऽप्रमत्तस्तु योगो हि परमं वक्तं ।

न हि यीगात्परं किञ्चित्तराचामिह दृश्यते ।

तस्माद्योगं प्रयंसन्ति धर्मयुक्ता मनौषिषः ॥ ४ ॥

अविद्या विद्यया तौल्यं प्राप्येवं भनुत्तमं ।

हृष्टा परापरं धीराः परं गच्छन्ति तत्पर्दं ॥ ५ ॥

व्रतानि यानि भिच्छूलां तद्वैवोपव्रतानि च ।

एकैकापक्षमे तेषां प्रायविच्छं विधीयते ॥ ६ ॥

स्तपेत्य तु चित्यं कामात् प्रायविच्छं विनिर्दिश्येत् ।

प्राणावामसमाशुक्लं कुर्वावान्तपनं तथा ॥ ७ ॥

तत्तद्वरति निर्हेण्यं लक्ष्मीस्त्रान्ते सुमाहितः ।

पुनरात्मसमागम्य चरेत्तिष्ठुरतन्त्रितः ।

न मर्मयुक्तं वचनं हिनस्त्रौति मनौषिषः ॥ ८ ॥

तथापि च न कर्तव्यः प्रसङ्गो ह्लेष दाशणः ।
 अहोरात्राधिकः कश्चिद्ब्राह्मणं इति चुतिः ॥ ८ ॥
 हिंसा ह्लेषा परा सृष्टा दैवतैर्सुनिभिरस्तथा ।
 यद्वित्तिविष्णं नाम प्राणा ज्ञेते वहित्तराः ।
 स तस्य हरति प्राणान् यो यस्य हरते धनं ॥ ९ ॥
 एवं कल्पा स दुष्टाक्षा भिन्नब्रह्मो ब्रह्मात्म्यतः ।
 भूयो निर्बद्धमापद्मवरेशान्द्रायणं ब्रह्म ॥ १० ॥
 विधिना शास्त्रहेन संवक्तुरभिति चुतिः ।
 ततः संवक्तुरस्यान्ते भूयः प्रचौणकल्पायः ।
 भूयो निर्बद्धमापद्मवरेन्द्रिच्छुरतन्द्रितः ॥ ११ ॥
 अहिंसा सर्वभूतानां कर्मित्वा मनसा गिरा ।
 अकामादपि हिंसेत यदि भिन्नः पशुन् सृगान् ।
 क्लच्छातिक्लच्छु शुर्वीति चान्द्रायणमवापि वा ॥ १२ ॥
 स्त्रान्देहिन्द्रियदौष्ट्यं क्वात् छियं दृष्टा यतिर्विदि ।
 तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु वौहृश ॥ १३ ॥
 दिवा स्त्रवस्य विप्रस्य प्रायचित्तं विधौयते ।
 चिराच्चमुपवासस्य प्राणायामशतं तथा ॥ १४ ॥
 रात्रौ स्त्रानः शुचिः चातो द्वादशैव तु धारत्वाः ।
 प्राणायामेन शुद्धाक्षा विरजा जायते दिजः ॥ १५ ॥
 एकान्नं मधु मांसं वा ह्लामयाद्वै तथैव च ।
 अभीज्यानि यतौनाम्बु प्रत्यक्षलवणानि च ॥ १६ ॥
 एकैकातिक्रमे तेषां प्रायचित्तं विधौयते ।
 प्राजापत्येन क्लच्छेण ततः पापात् प्रसुच्यते ॥ १७ ॥

व्यतिक्रमाच ये केविवाच्चनः कायसम्बवं ।
 सद्ग्निः सह विनिश्चित्य यज्ञो युस्तकमाचरेत् ॥ १८ ॥
 विशुद्धवृद्धिः समलोष्टकाच्चनः
 समस्तभूतेषु चरन् समाहितः ।
 स्थानं ध्रुवं शास्त्रतमव्यर्थं सतां
 परं स गत्वा न पुनर्हि जायते ॥ २० ॥

इति श्रीमहापुराणे वाशुप्रीक्ते यतिप्रायविचित्तविधिर्नी-
 माषादशोऽच्चायः ।

अथोनविंश्तीधायः ।

—000—

अरिष्टानि ।

वायुरुवाच । अत जहौं प्रवच्छामि अरिष्टानि निवीधत ।

येन ज्ञानविग्रेषेण सृल्पुं पश्यति चाक्षनः ॥ १ ॥

अद्यन्तर्तीं भ्रुवच्छैव सौमज्जायां महापर्थं ।

यो न पश्येत् नो जीवेत् रसंक्लारात्परं ॥ २ ॥

अरस्मिवन्तमादिलं रस्मिवन्तच्च पावकं ।

यः पश्येत् च जीवेत् मासादेकादशात्परं ॥ ३ ॥

वर्मेच्छूचं करीषं वा शुबर्णं रजतं तथा ।

प्रत्यक्षमव वा स्त्रेद्यमासान् स जीवति ॥ ४ ॥

अयतः पृष्ठतो वापि खण्डः घस्य पदभवेत् ।

पांशुले कहौंमे वापि सप्तमासान् स जीवति ॥ ५ ॥

काकः कपोतो रटधी वा निलौयेवस्य मूर्हनि ।

क्रव्यादौ वा खगः कथित् पश्यमासाचातिवर्त्तते ॥ ६ ॥

बध्येत्तायसपङ्क्तीभिः पांशुवर्णेण वा पुनः ।

क्षायां वा विक्षतां पश्येत्तुः पश्य च जीवति ॥ ७ ॥

अनन्ते विच्युतं पश्येद् दक्षिणां दिश्यमात्रितां ।

उदकेन्द्रधनुर्धायि चयो हीवा स जीवति ॥ ८ ॥

अप्स् वा यदि वादमै आक्षानं यो न पश्यति ।

अग्निरस्कन्तथाक्षानं मासाहूर्हं न जीवति ॥ ९ ॥

शबगन्धि भवेहात्रं वशागन्धि ज्ञायापि वा ।
 स्तुत्युक्तुपस्थितस्तस्य अर्दमासं स जीवति ॥ १० ॥
 सन्धिक्षो माहतो यस्य मर्यादानानि क्लन्तति ।
 अद्विः स्तुष्टो न अव्येष्ट तस्य स्तुत्युक्तुपस्थितः ॥ ११ ॥
 जहचवानरद्युलेन रथेनाशान्तु दक्षिणां ।
 गायत्रय व्रजेत् स्तप्ते विद्यान् मृत्युक्तुपस्थितः ॥ १२ ॥
 कृष्णाव्यरधरा व्यामा गायत्रौ वाय चाङ्गाना ।
 यस्येहक्षिणामाशां स्तप्ते से पि न जीवति ॥ १३ ॥
 हिंद्रं वासव ऋणां च स्तप्ते दीपिष्ठयाचर ।
 भवन् वा अवचं हृष्टा विद्यामृत्युक्तुपस्थितः ॥ १४ ॥
 आमस्ताजत्काव्यस्तु निमज्जेत्यहसागरे ।
 हृष्टा तु ताहयं स्तप्ते सद्य एव न जीवति ॥ १५ ॥
 भस्माङ्गारां च केशां च नदीं शुष्कां भुजङ्गमान् ।
 पश्येद्यो दशरात्रन्तु न स जीवेत ताहयः ॥ १६ ॥
 कृष्णै च विकटै चैव पुरुषेष्वतामुच्चेः ।
 पावाणैस्ताहरते स्तप्ते यः सद्यो न स जीवति ॥ १७ ॥
 स्तर्योदये प्रत्युषसि प्रत्यक्षं यस्त वै शिवा ।
 क्रोशन्तो सञ्चुख्खाम्बेति स गताशुभ्रवेचर ॥ १८ ॥
 यस्य वै स्तातमाक्षस्य छृदयं पौडरते सूर्यं ।
 जायते दन्तहर्यत तं गताशुभ्रमादिशेत् ॥ १९ ॥
 भूयो भूयः नासेदवस्तु राजो वा यदि वा दिवा ।
 दीपगन्धि नो वेत्ति विद्यान् स्तुत्युक्तुपस्थितं ॥ २० ॥
 राजो चेन्द्रायुधं पश्येद दिवा नज्जचमण्डलं ।

परनेचेषु चाक्षानं न पश्यते स जीवति ॥ २१ ॥
 नेत्रमिकं व्यवेदस्य कण्ठे स्थानाच भवतः ।
 नासा च वक्ता भवति स ज्ञेयो गतजीवितः ॥ २२ ॥
 यस्य लक्ष्या खरा जिह्वा पक्षभासच्च वै सुखं ।
 गणे चिपिटके रक्ते तस्य रुद्धुरुपस्थितः ॥ २३ ॥
 मुक्तकेशो च संघैव गायन् त्रुत्वं च यो नरः ।
 याम्याग्नाभिमुखो गच्छत्तदन्तं तस्य जीवितं ॥ २४ ॥
 यस्य स्वेदसमुद्भूताः श्वेतसर्वप्रसन्निभाः ।
 खेदा भवति लक्षणात्तस्य रुद्धुरुपस्थितः ॥ २५ ॥
 उष्ट्रा वा रासभा वापि युताः स्वप्ने रथेऽश्वाभाः ।
 यस्य सोपि न जीवित दक्षिणाभिमुखो गतः ॥ २६ ॥
 व चाच परमेऽरिष्टे एतद्वयं परं भवेत् ।
 चोरं न शृणुयात् कर्णे ज्योतिर्लेचे न पश्यति ॥ २७ ॥
 श्वस्वे यो निपतेत् स्वप्ने हारच्छास्य न विद्यते ।
 न चोक्षिति व; श्वस्वात्तदन्तं तस्य जीवितं ॥ २८ ॥
 जडीं च हृष्टिर्वं च सम्पतिभा
 रता पुनः सम्परिवर्त्तमाना ।
 मुखस्य चोक्षा श्विरा च नाभि-
 रुद्धुरुग्नमूलो विषमस्य एव ॥ २९ ॥
 दिवा वा घदि वा रात्रौ प्रत्यक्षं योऽभिहन्ते ।
 तं पश्यदेव तन्तारं स इतम् न जीवति ॥ ३० ॥
 अग्निप्रवेशं कुरुते स्वप्नान्ते वस्तु मानवः ।
 ऊतिं नोपलभेदापि तदन्तं तस्य जीवितं ॥ ३१ ॥

यस्तु प्रावरण्यं एतम् लक्षणं पश्यति मानवः ।
 एतम् लक्षणमपि स्त्रीं तस्मा स्तनुहपस्थितः ॥ ३२ ॥
 अरिष्टस्थिते देहे तस्मिन्काले उपागते ।
 व्यज्ञा भयविद्याद्य उद्यगच्छेद्युहिमान्नरः ॥ ३३ ॥
 प्राचीं वा वहि बोद्धीचीं दिशं निष्कृत्य वै शुचिः ।
 समितिस्थावरे देशे विविले जनवच्छिते ॥ ३४ ॥
 उद्यगुस्तः पाञ्चुखो वा रुखः स्तावान्त एव च ।
 स्तस्थिकोपनिविष्ट नमस्त्वा महेश्वरं ।
 समकायशिरीशीवभारवेदावलीकयेत् ॥ ३५ ॥
 यथा दीपो निवातस्तो नेत्राते सोपमा चूता ।
 प्रागुद्यप्रयणे देशे तस्माच्युच्चीत योगवित् ॥ ३६ ॥
 प्राणे च रमते नित्यं चचुषीः स्तर्गने तथा ।
 श्वेते मनसि बुद्धी च तथा वचसि धारयेत् ॥ ३७ ॥
 कालवर्णं विज्ञाय समूहस्तैरुपस्थितः ।
 दाहशाधार्य इत्येवं शोगधारणसुचते ॥ ३८ ॥
 ग्रन्थमष्टशं वापि धारणा भूषिता धारयेत् ।
 न तस्म धारणायोगादायुः सर्वं प्रवर्त्तते ॥ ३९ ॥
 ततस्त्वापूर्वेहेहं शोकारेण समाहितः ।
 अब्दीहारमयो शोगी न चरेत्त्वचरौ भवेत् ॥ ४० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वातुप्रोक्ते अरिष्टानि नामीन-
 विंशीव्यायः ।

अथ विशीर्णधायः ।

— ०० —

ओकारप्रासिलचण् ।

वायुक्तवाच । अत ऊर्द्धे प्रवक्ष्यामि ओकारप्रासिलचण् ।

एष चिनाचो विजेयो अच्छनच्छाच सम्भरं ॥ १ ॥

प्रथमा वैद्युती मात्रा इतीया तामसी च्युता ।

लृतीया निगुणौ विद्यानुमात्रामन्त्ररगामिनौ ॥ २ ॥

गम्भर्दीति च विजेया गायारस्वरसम्भवा ।

पिपीलिकासमस्यां प्रशुला मूर्दि लक्ष्यते ॥ ३ ॥

तथा प्रशुलमोहारं प्रतिनिर्वाति मूर्दनि ।

तथोङ्कारमयो योगी हृचरे लक्षरी भवेत् ॥ ४ ॥

प्रणवी धनुः शरी चामा ब्रह्म तज्ज्ञमुच्यते ।

अपमत्तेन चिदृष्टधर्मं शरवत्तनयो भवेत् ॥ ५ ॥

ओमित्येवाचारं ग्रह गुहायां निहितं पदं ।

ओमित्येवाचारं लभी विदास्तयो ओकास्तयोऽमनयः ।

विष्णुक्रमास्तयस्त्वेते चहक्सामानि यजुं यि च ॥ ६ ॥

माचाचाचाच चतस्रस्तु विजेयाः परमाद्यन्तः ।

तत्र युक्तश्च यो योगी तस्य सालीक्षतां ब्रजेत् ॥ ७ ॥

अकारस्वरं लैय उकारः कृदितः च्युतः ।

मकारस्तु प्रुतो ज्ञेयस्तिमाच इति संज्ञितः ॥ ८ ॥

अकारस्वरं भूकूर्णिक उकारो भुव उच्यते ।

सव्यक्षनो मकारथ स्वर्णीकथ विद्वीयते ॥ ८ ॥
 ओकारस्तु लघो लोकाः शिरस्तस्य चिपिष्ठयं ।
 मुवनान्तस्य तरस्य ब्राह्मणत्वदभुव्यते ॥ ९ ॥
 माचायदं रहद्वलोको लमाकस्तु शिवं पदं ।
 एवम्यानविशेषेण तत्पदं समुपासते ॥ ११ ॥
 तस्माद्वग्नरतिनिश्चममादं हि तद्वचरं ।
 उपास्यं हि प्रथवेन शाश्वतं पदमिच्छता ॥ १२ ॥
 ऋस्वा तु प्रथमा मात्रा तसी दीर्घी त्वनन्तरं ।
 ततः द्वुत्थती चैव द्वौत्था उपदिष्टते ॥ १३ ॥
 एतास्तु माचा विज्ञेया यथायदशुपूर्वजः ।
 यावच्चैव तु शक्षन्ते भाव्यन्ते तावदेव हि ॥ १४ ॥
 दून्द्रियाणि मनो बुद्धिं भाव्यक्षामनि यः सदा ।
 अत्रादमात्रमपि चेच्छुद्यातफलमाप्नुयात् ॥ १५ ॥
 मासे मासेऽस्तमेषेन यो यज्ञेत शतं समाः ।
 न स तत् प्राप्नुयात् पुण्यं माचया तद्वाप्नुयात् ॥ १६ ॥
 अव्यिन्दु यः कुशाच्चेण मासे मासे पिवत्तरः ।
 संवत्सरमतं पूर्णं माचया तद्वाप्नुयात् ॥ १७ ॥
 इष्टापूर्तीक्ष्य यज्ञस्व सत्त्वयाक्षे च यत्कलं ।
 अतच्चणे च मांसस्य मात्रया तद्वाप्नुयात् ॥ १८ ॥
 शाम्यथं युध्यमानानां शूराणामनिविच्छिन्नां(१) ।
 यद्यवेत्तत्पक्षं हृष्टं मात्रया तद्वाप्नुयात् ॥ १९ ॥

(१) शूरामासमनिविच्छिन्नामिति क०, ष० च ।

न तथा तपसीषेण न यज्ञभूरिदच्छिष्ठैः ।
 यत्कलं प्राप्तुयात् सम्यक् माचवा तद्वाप्तुयात् ॥ २० ॥
 तत्र वै शोदैमाचो यः मृतो नामोपदिग्धते ।
 एषा एव भवेत्कार्या गृहस्थानान्तु योगिनां ॥ २१ ॥
 एषा चैव विशेषेण एष्ट्वयस्मलचणा ।
 योगिनान्तु विशेषे च एष्ट्वयस्मलचणे ।
 अणिमादेतिविज्ञेया तच्चाद्युच्छीत ताँ हिजः ॥ २२ ॥
 एवं हि योगी संयुक्तः शुचिदीन्तो जितेन्द्रियः ।
 आकाशं विन्दते यस्तु स सर्वं विन्दते हिजः ॥ २३ ॥
 कर्त्तव्ये यजूँपि सामानि वैदोपनिषदस्तथा ।
 योगज्ञानादवाप्नोति ब्राह्मणो ध्यानचिन्तकः ॥ २४ ॥
 सर्वभूतलयो भूत्वा अभूतः स तु जायते ।
 योगिसङ्कुमणं कृत्वा याति वै श्रावतं पदं ॥ २५ ॥
 अपि चात्र चतुर्द्वैतां ध्यायमानवतुसुखौ ।
 प्रकृतिं विश्वरूपाख्यां हृष्टा दिव्येन चक्षुषा ॥ २६ ॥
 अजामेतां लोहिंतश्चक्षुषाणां वज्ञीः प्रजाः सूजमानां राहुपां ।
 अजो लोको लुष्माणोऽनुशेते जहाल्येनां भुक्तभोगामजीव्यः ।
 अष्टाचरां धोड्यपाणिपादां
 चतुर्दुखौ विश्वस्त्रिवामेवाशृङ्गां ।
 आद्यामजां विश्वस्त्रां स्त्ररूपां
 ज्ञात्वा बुधास्त्रवस्त्रत्वं व्रजन्ति ।
 ये ब्राह्मणाः प्रणवं वैद्यवन्ति
 न ते पुनः संसरन्तीहं भूयः ॥ २७ ॥

इत्येतद्वर्त्तमा परमोङ्गारसंज्ञितं ।

यस्तु वेदयते सम्बन्ध तथा धायति वा पुनः ॥ २५ ॥

संसारचक्रमुख्यम् सुकावन्धनवन्धनः ।

अचलं निर्गुणं स्थानं शिवं प्राप्नोत्वसंशयः ।

इत्येतद्वै भया प्रोक्तमोङ्गारप्रासिकचर्चणं ॥ २६ ॥

नमो लीकेश्वराय सङ्कल्पकल्पप्रह्लादाय(१) महान्तमुपतिष्ठते
तदो हितं वद्वच्छाचे नमः ।

सर्वं च स्थानिने निर्गुणाय सञ्जलयोगीश्वराय च ।

मुक्तरपर्णमिवाद्विंशतिमिव ब्रह्ममुपतिष्ठेत्यवित्रं पवित्राणां
पवित्रं पवित्रेष परिपूरितेन पवित्रेण इत्यन्दीर्घं प्रुतमिति
तदेतमोङ्गारमध्यद्वमस्यमर्थमरमरमगम्भं पर्युपासेत अविद्येश्वा-
नाय विकरुपी न तस्य अविद्येश्वानाय नमो योगीश्वरादेति च
येन द्वौरमा पूषिद्वी चैङ्गडा येन स्वस्तनितं येन नाकस्तद्वीरल-
रीचं इमे वर्दीयसी देवानां छद्यं विकरुपी न तस्य माणापानो-
पम्बुद्धासित ओंकारोविक्षविक्षा वै यज्ञः यज्ञो वै वेदः वेदो वै
नमस्कारः नमस्कारो रुद्रः नमो रुद्राय योगीश्वराविपत्वे नमः ॥

इति सिद्धिप्रत्युपस्थानं सायं प्रातर्मध्याङ्गे नम इति ।

सर्वं कामफलोरुद्रः ।

सथा हन्तात्मकं पक्षं पदनेन समीरितं ।

नमस्कारेष रुद्रस्त तथा पापं प्रणश्यति ॥ २० ॥

यथा रुद्रनमस्कारः सर्वं धर्मफलो भ्रुवः ।

१ चक्रवर्षसङ्कल्पप्रह्लादायेति य० । सङ्कल्पकचर्चणायेति य० ।

अन्वदेवनमस्तारी न तत् फलमवाप्नुयात् ॥ ३१ ॥
 तस्मात् चिष्वगं शोगो उपासीत महेश्वरं ।
 दशविस्तारकं ब्रह्म तथा च ब्रह्म विस्तारं ॥ ३२ ॥
 श्रीकारं सर्वतः काले सर्वं विहितवान् प्रभुः ।
 तेन तेन तु विष्णुलं नमस्तारं महायशः ॥ ३३ ॥
 नमस्तारस्तथा चैव प्रणवस्तुवते प्रभु ।
 प्रणवं स्तुवते यज्ञो यज्ञं संस्तुवते नमः ।
 नमस्तुवति वै रुद्रस्तस्मात् रुद्रपदं शिवं ॥ ३४ ॥
 इत्येतानि रहस्यानि यतीनां वै यथाक्रमं ।
 यस्तु विद्यते ध्यानं स परं प्राप्नुयात्पदं ॥ ३५ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्रीकारप्राप्तिवचणं
 नाम विश्वोऽध्यायः ।

पाशुपतयोगः समाप्तः ।

अदैकविश्वोऽध्यायः ।

—३०६—

कल्पनिष्ठपणं ।

सुत उवाच । अदौषामग्निकल्पानां नैमित्तारस्त्रासिनां ।

ऋषिः सुतिधरः प्राञ्छः सावर्णिर्वाम नामतः ॥ १ ॥

तिथो सोप्तापतो भूला वासुं वासविशारदः ।

सातत्वं तत्त्वं कुञ्जंत् प्रियार्थे सत्त्वाजिनां ।

विनदेनोपसङ्गम्य प्रभूत्वं स महाद्युतिं ॥ २ ॥

सावर्णिद्वाच । विलो पुराणसम्बद्धां कदां वै वेदसच्चितां ।

श्रीतुमिष्ट्वामहे सम्बक् प्रसादामसञ्जहिनः ॥ ३ ॥

हिरण्यगमी भगवान् लक्ष्माटात्रौसतोऽपि ।

काव्यं तत्त्वसन्देशं लक्ष्मान् पुराणामनः ॥ ४ ॥

कवचं भगवान् जडे वैद्या कमलसन्धावः ।

कद्रुत्वैष शब्दस्य लाजजस्य कथं मुनः ॥ ५ ॥

कवचं विष्णोद्देशं सार्वं प्रीतिरत्नसमा ।

सर्वं विष्णुमया देवा सर्वं विष्णुमया गणाः ॥ ६ ॥

न च विष्णुसमा काचिहतिरत्ना विद्यीवते ।

कूलेण सततं देवा गायत्रे नाम संग्रहः ।

भवत्त्वं स कर्त्तव्यं नित्यं प्रसामं कुरुते हरिः ॥ ० ॥

सुत उवाच । एवमुक्ते तु भगवान् वासुः सावर्णिमवीद् ।

अहो साधु ल्या साधो पृष्ठः प्रस्त्रो शृङ्खलामः ॥ ८ ॥

भवस्य पुच्छजन्मल्लं ब्रह्माणः सोऽभवद्यथा ।
 ब्रह्माणः पश्योनित्यं वद्ग्रल्लं शङ्खरस्य च ॥ ८ ॥
 हाभ्यामपि च समीतिर्विष्णोऽयै भवस्य च ।
 यच्चापि कुरुते नित्यं प्रणामं शङ्खरस्य च ।
 विस्तुरेणांशुपूर्वीच शृणत त्रुवतो मम ॥ ९ ॥
 मन्वन्तरस्य संहारे पञ्चिमस्य महाक्रमः ।
 आसौक्तु सप्तमः कल्यः पश्योनाम (१) दिजीक्षम् ।
 वाराहः साम्यतस्तेषां तस्य वस्थामि विस्तरं ॥ १० ॥
 शावर्णिं रुद्वाच । कियता चैव कालेन कल्यः सम्भवते कर्णं ।
 किञ्च प्रमाणं कल्यस्य तत्र प्रत्युहि पुच्छतां ॥ ११ ॥
 वायुरुद्वाच । मन्वन्तराणां सप्तानां कालसंख्या यथाक्रमं ।
 प्रवस्थामि सप्तामेन त्रुवतो मे नितीधत ॥ १२ ॥
 कोटीनां दे सहस्रे वै अष्टो कोटिश्चित्तानि च ।
 दिष्ठिष्ठ तथा जीवो नियुतानि च सप्ततिः ।
 कल्यांश्चित् तु संख्यायामितत् सर्वसुदाहृतं ॥ १३ ॥
 पूर्वीलो च मुष्ठच्छेदो वर्षाय लब्धमादिशेत् ।
 शतश्चैव तु कोटीनां कोटीनामष्टसप्ततिः ।
 हे च शतसहस्रे तु नवतिर्णियुतानि च ॥ १४ ॥
 मानुषेण प्रमाणेन यावदैवस्तान्तरं ।
 एष कल्यस्तु विज्ञेयः कल्यांश्चिदिगुणीकृतः ॥ १५ ॥
 अनागतानां सप्तानामितदेव यथाक्रमं ।

प्रमाणं कालसंखाया विज्ञेयं मतमैकरं ॥ १० ॥
 नियुतान्यष्टपचायतृतयाशीतियतानि च ।
 चतुरशीति चान्यानि प्रयुतानि (१) प्रमाणतः ॥ ११ ॥
 सप्तर्षयो भवत्त्वैव देवाचिन्द्रपुरोगमाः ।
 यतद् कालस्य विज्ञेयं वर्षीयन्तु प्रमाणतः ॥ १२ ॥
 एवं सन्वत्तरं तेषां मानुषान्तः प्रकीर्तिं तः ।
 प्रणवान्ताच ये देवाः साप्त्या देवगणाय चे ।
 विज्ञे देवात्म ये नित्याः कल्पं जीवन्ति ते गणाः ॥ १३ ॥
 यद्यं यो वर्त्तते कल्पी वाराहः स तु कौच्यं ते ।
 यज्ञिन् स्त्रायस्थुवायाय भनवत्त चतुर्दश ॥ १४ ॥
 इव य जातुः । कल्पावाराह कल्पीयं नामतः परिकीर्तिः ।
 कल्पाच कारणाद्वयो वराह इति कीर्त्तते ॥ १५ ॥
 को वा वराहो भगवान् कल्प योनिः किमालकः ।
 वराहः कल्पमुत्तम यतदिच्छाम वेदितुं ॥ १६ ॥
 युक्तवाच । वराहस्तु यशोत्यत्मो यज्ञिकर्यं च कल्पितः ।
 वाराहश्च यथा कल्पः कल्पत्वं कल्पना च या ॥ १७ ॥
 कल्पयोरन्तरं यत्त तस्म चाच्य च कल्पितं ।
 तत्कल्पं सप्तवचानि यथा हठं यज्ञा शुतं ॥ १८ ॥
 भवत्तु प्रधमः कल्पी सोकाढो प्रवितः पुरा ।
 चातव्यो भगवान्त शानन्दः साम्रातः स्वर्वं ॥ १९ ॥

(१) प्रयुतान्योति च० ।

२ कल्पयोति च०, च० च० ।

ब्रह्मस्थानमिदं दिव्यं प्राप्तं वा दिव्यसम्भवं ।
 दितीयस्तु भूवः कल्पस्त्रौबस्त्राप उच्चते ॥ १० ॥
 भवतुत्थीं चिन्नेयः पश्चमो रथं एव च ।
 अहतुकल्पस्त्राप घटः सप्तमस्तु क्रतुः स्मृतः ॥ ११ ॥
 आष्टमस्तु भवेद्दक्षिनं वमो हव्यवाहनः ।
 सावित्री दद्यमः कल्पो भूवस्त्रेकाद्यः स्मृतः ॥ १२ ॥
 उग्निको त्रादद्यस्त्राप त्रिशिकास्तु चयोदयः ।
 चतुर्थस्तु गन्धर्वो गन्धर्वो यत्र वै स्तरः ।
 उत्त्वत्रस्तु बधा नादो गन्धर्वा यत्र चोत्थिताः ॥ १३ ॥
 अहमभस्तुततः कल्पो चेयः पश्चदयो दिजाः ।
 अहययो यत्र सम्भूताः स्तरो लोकमनोहरः ॥ १४ ॥
 अहजस्तु योऽयः कल्पः यज्ञाना यत्र चर्ययः ।
 ग्रिशिरस्त्र वसन्तव निदावो वर्षं एव च ॥ १५ ॥
 ग्रहेमन्त इत्येते मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
 उत्त्वत्राः अहजसंसिद्धाः सुताः कल्पे तु योऽये ॥ १६ ॥
 यथाज्ञातैष तैः यज्ञभिः सद्योजातो महेष्वरः ।
 तथात् सप्तुत्थितः यज्ञः स्तरस्त्रौद्धिसक्षिप्तः ॥ १७ ॥
 ततः सप्तदयः कर्णी मार्जीलीय इति स्मृतः ।
 मार्जीलीयन्तु तत् कर्णी यथाद्वाक्षमकल्पयत् ॥ १८ ॥
 ततस्तु मध्यमो नाम कल्पोऽष्टादय उच्चते ।
 यस्मिंस्तु मध्यमो नाम स्तरो धैवतपूजितः ।
 उत्पत्तः सर्वभूतेषु मध्यमो वै स्त्रयस्त्रुवः ॥ १९ ॥
 ततस्त्रे कीनविंश्चस्तु कल्पो वैराजकः स्मृतः ।

वेराजो यत्र भगवान् मनुवै लक्षणः सुतः ॥ ३० ॥
 तस्य मुव्रस्तु धर्माक्षा दधीचिर्वाम धार्मिकः ।
 प्रजापतिमंहातेजा दमूद्र चिद्ग्रेष्वरः ॥ ३१ ॥
 अकामयत गावत्री यजमानं प्रजापतिं ।
 तच्चात् (१) जग्ने स्वरः चिन्धः मुव्रस्तस्य दधीचिनः ॥ ३२ ॥
 ततो विंशतिमः कल्पो निषादः परिकीर्तिं ।
 प्रजापतिस्तु तं हृष्टा स्वयम्भूप्रभवं तदा ।
 विरदाम प्रजाः स्वष्टु निषादस्तु तपोऽतपत् ॥ ३३ ॥
 दिव्यं वर्धं सहस्रस्तु निराहारो जितेन्द्रियः ।
 तसुवाच महातेजा हृष्टा लोकपितामहः ॥ ३४ ॥
 ऊर्ध्ववाहुं तपोन्यानं दुःस्थितं हृष्टपिण्डाचितं ।
 निषौदेत्वबोद्देनं पुच्छं शान्तं पितामहः ।
 तस्यांचिपादः समूतः स्वरस्तु स निषादवान् ॥ ३५ ॥
 एकविंशतिमः कल्पो विज्ञेयो पञ्चमो दिजाः ।
 प्राणोऽपानः समानवै उदानो व्यान एव च ॥ ३६ ॥
 ब्रह्मणो मानसाः सुचाः पञ्चते लक्षणः समाः ।
 तैरुत्तर्यादिभिर्युक्तैर्वाचिभिरिष्ठो महेष्वरः ॥ ३७ ॥
 यस्मात्परिगतैर्यातिः पञ्चमिस्तुर्महाक्षमिः ।
 स्वरस्तु पञ्चमः चिन्धः तस्यात् कल्पस्तु पञ्चमः ॥ ३८ ॥
 द्वाविंश्यस्तु तथा कल्पो विज्ञेयो मैघवाहनः ।
 यथा विष्णुमंहावाहुमंघीभूत्वा महेष्वरं ।

दिव्यं वर्षसहस्रान्तु अवहत् छन्निवाससं ॥ ४६ ॥
 तस्य निश्चसमानस्य भाराकालस्य वै सुखात् ।
 निंजगाम भक्ताकावः कल्पो लोकप्रकाशनः ।
 यस्त्रयं यठाते विप्रैविश्चार्थे जाग्रपात्मजः ॥ ४७ ॥
 त्रयोदिविश्चतिमः कल्पो विज्ञेयविन्दकस्तथा ।
 प्रजापतिसुतः औमान् चितिष्व मिथुनच तौ ॥ ४८ ॥
 ध्यायतो ब्रह्मस्थैर् यस्माच्चिन्ता समुद्दिता ।
 तस्मात् चिन्तकः सो वै कल्पः प्रोक्तः स्वयच्छुद्या ॥ ४९ ॥
 चतुर्विश्चतिमस्यापि आकृतिः कल्प उच्चते ।
 आकृतिव तथा देवी मिथुनं सम्बभूव ह ॥ ५० ॥
 प्रजाः स्वतु तथाकृतिं यस्मादाह प्रजापतिः ।
 तस्मात् स पुरुषो ऽसै य आकृतिः कल्पसंज्ञितः ॥ ५१ ॥
 पश्चविश्चतिमः कल्पो विज्ञातिः परिकौचितिः ।
 विज्ञातिष्व तथा देवी मिथुनं संप्रस्थयते ॥ ५२ ॥
 ध्यायतः पुचकामस्य भगव्यध्यात्मसंज्ञितं ।
 विज्ञातं वै समाचेन विज्ञातिस्तु ततः स्मृतः ॥ ५३ ॥
 पश्चविश्चतु ततः कल्पो मनङ्गत्वभिषीयते ।
 देवी च शङ्खरी नामु मिथुनं सम्प्रस्थयते ॥ ५४ ॥
 प्रजा वै चिन्तामानस्य स्वतुकामस्य वै तदा ।
 यस्मात् प्रजासम्भवनादुत्पत्तस्तु स्वयच्छुद्या ।
 तस्मात् प्रजासंभवनाद्वावनासम्भवः स्मृतः ॥ ५५ ॥
 सप्तविश्चतिमः कल्पो भावो वै कल्पसंज्ञितः ।
 पौर्णमासी तथा देवी मिथुनं समपदात ॥ ५६ ॥

प्रज्ञा वै स्वसुकमस्य नश्चाणां परमेतिनः ।
 भावतस्तु परं भावं परमामानमीश्वरं ॥ ५७ ॥
 अग्निस्तु मण्डलीभूत्वा रश्मिजात्मसमावतः ।
 भुवन्दिवस्तु विष्टभ्य दीप्तते स महावपुः ॥ ५८ ॥
 ततो वर्षसहस्रान्ते सम्पूर्णे ज्वीतिमण्डले ।
 आविष्टया सहोत्पत्तमपश्चात् सूर्यमण्डलं ॥ ५९ ॥
 यस्माददृशो भूतानां नश्चाणां परमेतिना ।
 हष्टस्तु भगवान् देवः सूर्यः सम्पूर्णमण्डलः ॥ ६० ॥
 सर्वे योगात्म भगवात् मण्डलेन सर्वोत्तियताः ।
 यस्मात् काल्यो इति हष्टस्त्राचार्य इत्यसुच्छते ॥ ६१ ॥
 यस्मात्कालसि सम्पूर्णो नश्चाणः परमेतिनः ।
 शुरा वै भगवान् सोमः पौर्णमासी ततः श्रूता ॥ ६२ ॥
 तस्माच्च पर्वदर्शे वै पौर्णमासाच्च योगिभिः ।
 उभयोः पचयोर्ज्वेष्टमामनो हितकाम्यया ॥ ६३ ॥
 हर्यस्तु पौर्णमासाच्च वै यजन्ति विजातयः ।
 न तेषां पुनराहत्तिर्ज्वलीकात् कांदाचन ॥ ६४ ॥
 योऽनाहिताभिः प्रयतो वीराम्बानं गतोपि वा ।
 समाधाय मनस्त्रौद्रं मनसुचारवेच्छनेः ॥ ६५ ॥
 स्वमने रुद्री असुरी महो दिवस्वर्गवर्णो मातृतं पृष्ठ दैर्घ्यं
 स्वं पाशमन्तर्मिश्रं पूर्णा विष्टपासिना (१) ।
 इत्येव मनसा सम्यगुच्छारवेदृ हिजः ।

(१) अ' वासीर्वाचि नश्चराय अ' पूर्णोऽनितपामाभि इति ४०, ८० ४।

अग्निं प्रविशते यस्तु रुद्रलोकं स गच्छति ॥ ६६ ॥
 सौमधामिस्तु भगवान् कालो रुद्र इति चुतिः ।
 तत्त्वाद्यः प्रविशेदिनः स रुद्राव निवर्तते ॥ ६७ ॥
 अष्टाविंशतिमः कल्पो हृष्टदिव्यभिसंज्ञितः ।
 नद्याणः सुवकामस्य स्त्रृकामस्य वै प्रजाः ।
 आयमानस्य मनसा हृष्टसाम रथस्तरं ॥ ६८ ॥
 यस्मात्तत्र समुत्पदी हृष्टतः सर्वतोमुखः ।
 तत्त्वाच्चु हृष्टतः काल्पो विज्ञेयस्तत्त्वचिन्ताकैः ॥ ६९ ॥
 अष्टावीतिसहस्राणां योजनां प्रमाणतः ।
 रथस्तरन्तु विज्ञेयं परमं सूर्यमण्डलं ।
 तत्त्वादण्डन्तु विज्ञेयमभेद्यं सूर्यमण्डलं ॥ ७० ॥
 यत्सूर्यमण्डलतत्त्वापि हृष्टसाम तु भिष्यते ।
 भिष्या चैनं हिजा यान्ति योगामानो हृष्टब्रताः ।
 सहातसुपनीताव अन्वे कल्पा रथन्तरे ॥ ७१ ॥
 इत्येतत्तु मया प्रोक्तं चित्तमध्याकादर्थनं ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि कल्पानां विस्तारं शुभं ॥ ७२ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रीतो कल्पनिरूपणं
 नामैकंविंश्योऽध्यावः ।

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

—————०००@०००————

कल्पसंख्यानिरूपणं ।

ऋषय जनुः । अत्वद्गुतमिदं सर्वे कल्पानान्ते महासुने ।
रहस्यं वै समाख्यातं मन्त्राणां इ प्रकल्पनं ॥ १ ॥
न तवाविदितं किञ्चित् चितु लोकेषु विदते ।
तस्मादिक्षारतः सर्वाः कल्पसंख्या ब्रवीहि नः ॥ २ ॥
चायुक्तवाच । अत्र वः कायविष्वामि कल्पसंख्या यथा तथा ।
युगायन्त्र वर्णयन्तु ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ ३ ॥
एतम् कल्पसहस्रन्तु ब्रह्मणोऽब्दः प्रकौच्छितः ।
एतदष्टसहस्रन्तु ब्रह्मणस्तद्युगं चूतं ॥ ४ ॥
एकं सुगसहस्रन्तु सवनं तत् प्रजापतेः ।
सदतानां सहस्रन्तु दिगुणं लिङ्गतं तथा ॥ ५ ॥
ब्रह्माणः स्थितिकालस्य चेतत् सर्वे प्रकौच्छितं ।
तस्य संख्यां प्रवच्चामि पुरस्तादै यथाकर्म ॥ ६ ॥
अष्टाविंशतिर्यो कल्पा नामतः परिकौच्छिताः ।
तेषां पुरस्तादृच्चामि कल्पसंख्या वयाकर्म ॥ ७ ॥
रथल्लरस्य साक्षस्तु उपरिष्टान्निवीषत ।
कल्पान्ते नामधेयानि मन्त्रोत्पत्तिश्च यस्य या ॥ ८ ॥
एकोनविंशकः कल्पो विद्वेदः छेतल्लीक्षितः ।
यस्मिंसहत् परमध्यानं ध्यावतो ब्रह्मणस्तथा ॥ ९ ॥

[१८]

श्वेतोष्मीषः श्वेतमाल्यः श्वेताम्बरधरः शिखी ।
 उत्पवस्तु महातेजाः कुमारः पाषाणोषमः ॥ १० ॥
 भीमं सुखं महारौद्रं सुघोरं श्वेतक्षीहितं ।
 दीप्ति दीप्तिन वपुषा महास्वं श्वेतवर्चसं ॥ ११ ॥
 तं हङ्का पुरुषः ओमान् बङ्गा वै विश्वतो सुखः ।
 कुमारं लोकधातारं विश्वरूपं महेश्वरं ॥ १२ ॥
 पुराणपुरुषं देवं विश्वाक्षा योगिनां चिरं ।
 यज्ञन्दे देवदेविं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ १३ ॥
 हृदि कला भहादेवं परमाक्षानभीश्वरं ।
 सच्चोजातं ततो ब्रह्म बङ्गा वै समचिन्तयत् ।
 ज्ञात्वा सुमोच देवेशो हृष्टो हासं जगत्पतिः ॥ १४ ॥
 ततोऽस्य पाञ्चतः श्वेता कटघयो ब्रह्मवर्चसः ।
 पादभूता महाक्षानाः श्वेतमाल्यानुलेपनाः ॥ १५ ॥
 सुनन्दी नन्दकाशैव विश्वनन्दीऽय नन्दनः ।
 गिथास्ते वै महामानो वैस्तु बङ्गा ततो हतं ॥ १६ ॥
 तस्याप्ते श्वेतवर्णीभः श्वेतनामा महासुनिः ।
 विज्ञेऽय महातेजा वस्त्राक्षाच्चे नरस्वसौ ॥ १७ ॥
 तत्र ते जपयः सर्वे सद्योजातं महेश्वरं ।
 तस्माहिश्वरं देवं ये प्रपञ्चन्ति (१) वै हिजाः ।
 प्राणायामपरा शुक्रा वस्त्रणि व्यवसायिनः ॥ १८ ॥
 ते सर्वे पापनिर्द्धुक्ता विमला वस्त्रवर्चसः ।

(१) प्रपञ्चान्ति वा ।

ब्रह्मलोकमतिकम्य ब्रह्मलोकं वजन्ति च ॥ १८ ॥
 युद्धवाच । ततस्त्रिंशत्सः कल्यो रत्नो नाम प्रकोर्त्तिः ।
 रत्नो यत्र महातेजा रत्नवर्णमधारयत् ॥ २० ॥
 धावतः पुत्राभास्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 प्रादुर्भूतो महातेजाः कुमारी रत्नविद्युतः ।
 रत्नमांख्याम्बरधरो रत्ननेत्रः प्रतापवान् ॥ २१ ॥
 स तं हृष्टा महादेवं कुमारं रत्नवाससं ।
 धानयोगं परज्ञत्वा बुद्धे विश्वमौखरं ॥ २२ ॥
 स तं प्रणम्य भगवान् ब्रह्मा परमयज्ञितः ।
 वामदेवं ततो ब्रह्मा ब्रह्माभवो व्यचिन्तयत् ॥ २३ ॥
 एवं धातो महादेवी ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 मनसा प्रीतिशुक्लेन पितामहमधावीत् ॥ २४ ॥
 धावता पुत्राभासेन यथात्तेहं पितामहः ।
 हृष्टः परमया भलया धानयोगेन सत्तम ॥ २५ ॥
 तस्माहयानं परं प्राप्य कल्ये कल्ये महातपाः ।
 वित्स्यवे माँ महासूच्य लीकधातारमौखरं ।
 एवमुक्ता ततः शब्दः अहृष्टासं सुमीच ह ॥ २६ ॥
 ततस्यास्य महाभानवत्वारव लुमारकाः ।
 सम्बूद्धुमहाभानी विरेण्यः शब्दमृदयः ॥ २७ ॥
 विरजय विवाहय (१) विश्वीकी विश्वभावनः ।
 ब्रह्मणा ब्रह्मणसुच्या वीरा अध्यवसादिनः ॥ २८ ॥

रक्ताम्बरधराः सर्वे रक्तमालानुलिपनाः ।
 रक्तभस्त्रानुलिपिसङ्गा रक्तास्त्रा रक्तलोचनाः ॥ २८ ॥
 ततो वर्षसहस्रान्ते ब्रह्मगत्या व्यवसायिनः ।
 गुणवत्तव्यं महाकानो भज्ञा तदामदेवकं ॥ ३० ॥
 अनुग्रहार्थं लीकानां गिर्याणां हितकाम्यया ।
 धर्मीपदेशमखिलं कुत्वा ते ब्राह्मणाः स्त्रयः ।
 पुनरेव महादेवं प्रविष्टा रुद्रमव्ययं ॥ ३१ ॥
 येऽपि चान्ये दिजशेषा युज्ञाना वाममीम्बरं ।
 प्रपञ्चन्ति महादेवं तद्वत्तास्त्वरायणाः ॥ ३२ ॥
 ते सर्वे पापनिमुक्ता विमला ब्रह्मवर्चसः ।
 कद्रक्षोकं गमिष्यन्ति पुनराहृत्तिदुष्ट्रभं ॥ ३३ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रीक्ते कल्पसंख्यानिरुपणं नाम
 हाविंश्चोऽव्यायः ।

अथ चयोविंशोऽध्यायः ।

— ००० —

माहेश्वरावतारचीगः ।

वायुहवाच । एकचिंश्चतमा कल्पः पौत्रवासा इति सूतः ।
 ब्रह्मा यच महातेजाः पौत्रवर्णलव्मागतः ॥ १ ॥
 ध्यायतः पुच्छामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 प्रादुभूती महातेजाः कुमारः पौत्रवर्णवान् ॥ २ ॥
 पौत्रगन्धानुलिप्ताङ्गः पौत्रमाल्यधरी शुब्रा ।
 पौत्रवज्ञोपवीतव पौत्रोच्छीषो महाभुजः ॥ ३ ॥
 तं हङ्का ध्यानसंयुलं ब्रह्मा लीकेश्वरं पशुं ।
 मनसा लीकाधातारं वयन्दे परमेष्ठवरं ॥ ४ ॥
 ततो ध्यानगतस्तात्र ब्रह्मा महेश्वरौ परां ।
 अपश्यङ्गां विरुपाच महेश्वरसुखचुतीं ॥ ५ ॥
 चतुर्घटां चतुर्वक्त्रां चतुर्वक्त्रां चतुर्महानीं ।
 चतुर्वक्त्रां चतुःशूलौ चतुर्वक्त्रां चतुर्मुखौ ।
 चाचिंश्चोक्तसंयुक्तां ईश्वरीं सर्वतोसुखौ ॥ ६ ॥
 स तां हङ्का महातेजा महादेवौ महेश्वरौ ।
 पुमराह महादेवः सर्वदेवनमस्तः ॥ ७ ॥
 मतिः सूतिर्बुद्धिरिति गायमानः पुनः पुनः ।
 एष्मेहीति महादेवौ सोस्तिष्ठत् प्राचलिष्यं श्व ॥ ८ ॥
 विश्वमालुल्य योगेन जगत्सर्वं वशीकुरु ।

अथ वा महादेवेन कद्राणी त्वं भविष्यसि ।
 वाञ्छाणानां हितार्थाय परमार्थं भविष्यसि ॥ ८ ॥
 अद्वैतां पुत्रकामस्य ध्यावतः परमेष्ठिनः ।
 प्रदद्वौ देवदेवश्चतुष्पादां महेश्वरी ।
 ततस्तां ध्यानयोगेन विद्विका परमेष्ठर्दा ॥ १० ॥
 वद्वा लोकनमस्तार्थ्यः प्रपद्य तां महेश्वरी ।
 गायत्रीन्तु ततो रौद्रीं ध्यात्वा बद्वा सुवल्लितः ॥ ११ ॥
 इत्येता वैदिकीं विद्यां रौद्रीं गायत्रीमणितां ।
 जपित्वा तु महादेवीं कद्रलोकनमस्तार्ता ।
 प्रपद्वस्तु महादेवं ध्यानयुक्तेन चितसा ॥ १२ ॥
 ततस्य स्त्रानसम्पर्चिं वैराघ्यच दद्वौ पुनः स्तृतः ।
 ऐश्वर्यं ज्ञानसम्पर्चिं वैराघ्यच दद्वौ पुनः ॥ १३ ॥
 अथाहद्वासं सुसुचे भौवणं दीप्तमीष्वरः ।
 ततोऽस्य सर्वतो दीपाः प्रादुर्भूताः कुमारकाः ॥ १४ ॥
 पीतमात्राम्बरधराः पीतगन्धविलेपनाः ।
 पीतोष्ट्रीष्विराष्ट्रैव पीताम्ब्राः पीतमूर्जजाः ॥ १५ ॥
 ततो वर्षसहस्रान्ते उधित्वा विमलीजसः ।
 योगाक्षानस्त्रान्ते ज्ञाता ज्ञाताणां हितैविष्णः ॥ १६ ॥
 धर्मयोगवसीष्विता चक्रवीणां दीर्घस्त्रिष्णां ।
 उपदिश्य तु ते योगं प्रविष्टा कद्रमीष्वरं ॥ १७ ॥
 एवमेतेन विधिना प्रपद्वा ये महेश्वरं ।
 अन्वेष्य नियताक्षानो ध्यानयुक्ता जितेन्द्रियाः ॥ १८ ॥
 ते सर्वे पापसुक्तुञ्च विरजा ब्रह्मवर्चसः ।

प्रविशन्ति महादेवं कदम्बे लपुनभंवाः ॥ १९ ॥
 वायुरुक्तवाच । ततस्तच्चिन् गते जाणी पौत्रवर्णे स्वयच्छुवः ।
 पुनरन्वः प्रहृत्तास्तु सितकण्ठो हि नामतः ॥ २० ॥
 एकार्णवे तदा उच्चे दिव्ये वर्षसहस्रको ।
 स्त्रष्टुकामः प्रजा ब्रह्मा चिन्तयामास दुःखितः ॥ २१ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य पुच्कामस्य वै प्रभोः ।
 क्षणाः समभवहर्णो ध्यायतः परमेतिनः ॥ २२ ॥
 अवापश्चाहातेजाः पादुभूतं कुमारकं ।
 क्षणवर्णं महावीर्यं दीप्यमानं खतेजसा ॥ २३ ॥
 क्षणाम्बरवरोधीर्थं क्षणवज्ञोपवीतिनं ।
 क्षणेन भौदिना युक्तं क्षणस्त्रगतुलेष्वनं ॥ २४ ॥
 स तं हङ्गा महाकानममरं वीरमन्तिष्ठां ।
 वयन्दे देवदेविशं विक्षेपं क्षणपिङ्गलं ॥ २५ ॥
 प्राणायामपरः श्रीमान् छदि शत्र्वा मधेश्वरं ।
 मनसा ध्यानसंयुक्तं प्रपञ्चस्तु यतौश्वरं ।
 अघोरेति ततो ब्रह्मा ब्रह्म यवानुचिन्तयन् ॥ २६ ॥
 एवं वै ध्यायतस्तस्य वज्ञाणः परमेतिनः ।
 सुमोच भगवान् कद्रूः अद्व्यासं महाखलन् ॥ २७ ॥
 अद्व्यासं पाष्ठतः क्षणाः क्षणस्त्रगतुलेष्वनाः ।
 चत्वारस्तु महाकानः समभूतुः कुमारकाः ॥ २८ ॥
 क्षणाः क्षणाम्बरोधीर्थाः क्षणास्त्राः क्षणवाससः ।
 तेषाहङ्गासः सुमहान् इङ्कारचैव मुख्यः ।
 नमस्त्रारय सुमहान् पुनः पुनरुद्दीरितः ॥ २९ ॥

ततो वर्षसहस्रान्ते योगात्तत् पारमेश्वरं ।
 उपासिला महाभागा: शिथेभ्यः प्रददुस्तातः ॥ ३० ॥
 योगेन योगसम्पदाः प्रविश्य मनसा शिवं ।
 अमलां निर्गुणं स्थानं प्रविष्टा विश्वमीष्वरं ॥ ३१ ॥
 एवमेतेन योगेन ये चाप्यन्ये दिजातयः ।
 सारिक्षमिति विधानज्ञा गन्तारो रुद्रमव्ययं ॥ ३२ ॥
 ततस्तच्छिन् गते कल्पे कृष्णरूपे भयानके ।
 अल्पः प्रवत्तिं तः कल्पो विश्वरूपसु नामतः ॥ ३३ ॥
 विनिष्ठते तु संहारे पुनः सुष्टे चराचरे ।
 ब्रह्मणः पुत्रकामस्य ध्यावतः परमेष्ठिनः ।
 प्रादुभूता महानादा विश्वरूपा सरस्तौ ॥ ३४ ॥
 विश्वमाल्यास्वरधरं विश्वद्वजोपदीतिनं ।
 विश्वोणीष्ठं विश्वगन्धं विश्वस्थानं महाभुजं ॥ ३५ ॥
 अथ तं मनसा ध्यात्वा शुक्राक्षा वै पितामहः ।
 वदन्दे देवमीश्वानं सर्वेण सर्वं ग्रन्थु ॥ ३६ ॥
 शीमीश्वान नमस्तेऽस्तु महादेव नमोऽस्तु ते ।
 एवं भ्यानगतं तत्र प्रशासनं पितामहं ।
 उवाच भगवानीशः प्रीतोऽहन्ते किमिच्छसि ॥ ३७ ॥
 ततस्तु प्रथतो भूत्वा वाविभः सुखा महेश्वरं ।
 उवाच भगवान् वज्रा प्रीतः प्रीतेन चेतसा ॥ ३८ ॥
 यदिदं विश्वरूपन्ते विश्वगं विश्वमीष्वरं ।
 एतदेवितुमिहामि काङ्क्षायं परमेश्वरः ॥ ३९ ॥
 वैष्णा भगवतो देवी चतुःष्वादा चतुर्सुखी ।

चतुःशङ्कै पंतुर्बङ्गा चदुइन्ता चतुःश्वभौ ॥ ४० ॥
 चतुर्बङ्गा चतुर्बङ्गा विष्णुरुपा कर्वं चूता (१) ।
 किञ्चामधेया कोऽस्याक्षा किंवीर्या वापि कर्वेतः ॥ ४१ ॥
 महेश्वर उवाच । रहस्यं सर्वमन्वाणी पावनं पुष्टिर्वैनं ।
 श्रुत्यैतत्परं शुश्रमादिसर्वे वथात्वं (२) ॥ ४२ ॥
 अबं यो वर्त्तते कल्पो विश्वरुपस्वसो चूतः ।
 वस्त्रिन् भवाद्यो देवाः यद्दिः वस्त्रनवः चूताः ॥ ४३ ॥
 ज्ञानसानन्दिद्वापि वदा पापं ल्पया विभो ।
 तद्वप्सृति कल्पव लयस्तिंश्चत्तमो छ्वयं ॥ ४४ ॥
 जातं ग्रन्तसहस्राणामतीता वै स्वयच्छुद्धः ।
 शुरवदासव देवेश तान् शूलुष्म महासुने ॥ ४५ ॥
 आनन्दसु स विजेय चानन्दते महाक्षयः (३) ।
 वास्तव्यगोप्ततपेत्ता अम पुष्टस्वमागतः ॥ ४६ ॥
 स्वयि योगव साहस्रतपो विद्याविधिः क्रिया ।
 चहतं सुखस्व यज्ञाद्य चहिंसा सक्षतिक्रमाः ॥ ४७ ॥
 आनं धानवधुः यान्तिर्विद्याऽविद्यामतिर्हृतिः ।
 कान्तिः यान्तिः चूतिर्मैषा लक्षा शुद्धिः सरस्वतौ ।
 तुष्टिः पुष्टिः क्रिया चैव लक्षा चान्तिः प्रतिष्ठिता ॥ ४८ ॥
 यद्दिः ग्रन्तसहस्राणीवा इविन्द्राचरसंज्ञिता ।
 प्रकृतिं विष्णि तां वज्रान् लतपृष्ठिं महेश्वरौ ॥ ४९ ॥

१. शूतः चूतेति च० ।

२. चतुर्बङ्गविति च० ।

३. वस्त्रवपा रुद्धि च० ।

सैषा भगवती देवी तत्प्रसूतिः स्वयम्भुवः ।
चतुर्मुखी जगद्योनि: प्रवृत्तिर्गाँ: प्रकक्षीत्तिंता ।
प्रधानं प्रकृतिचैव यदाहुस्त्वचिन्तकाः ॥ ५० ॥

अजानितां लोहितां शुक्राणश्च
विश्वं संप्रसृजमानां सुरुपां ।
अजोऽहं वै बुद्धिमान्विश्वरूपां
गायत्रीं गां विश्वरूपां हि बुहा (१) ॥ ५१ ॥

एवमुक्ता महादेवः अहम्हासमयाकरोत् ।
चलितास्तोठितरव्यं कहाताहनहन्तव्या ॥ ५२ ॥
ततोऽस्त पाञ्चतो दिव्याः सर्वरूपाः कुमारकाः ।
जटी सुख्षणी शिखरूपी च अर्द्धसुखरूपी जग्निरे ॥ ५३ ॥
ततस्ये तु यदीतेन योगिन सुमहोजसः ।
दिव्यं वर्षसहस्रन्तु उपासित्वा महेश्वरं ॥ ५४ ॥
धर्मांपदेशं नियतं कला योगमयं हड़ ।
शिष्टानां नियतात्मानः प्रविष्टा रुद्रभीश्वरं ॥ ५५ ॥

वायुरुवाच । तत्त्वे विश्वयमापद्मो ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ग्रपतस्तु महादेवं भक्तियुक्तेन चेतसा ।
चवाच वचनं सर्वं श्वेतब्लव्वन्ते कथं विभी ॥ ५६ ॥
भगवानुवाच । श्वेतकल्पो यदाश्रासीदहं श्वेतस्तोऽभवं ।
श्वतोष्ट्रीषः श्वतमाल्यः श्वताम्बरधरः श्विषः ॥ ५७ ॥
श्वेताश्चिमांसरीमा च श्वेतलक्ष श्वेतलीहितः ।

तेन नामा च विश्वातः श्रेतवास्यस्तादा आसौ ॥ ५८ ॥
 मतप्रसादाच देवेशः श्रेताहुः श्रेतसोहितः ।
 श्रेतवचीं तदा ज्ञासीज्ञायनी ब्रह्मसंज्ञिता ॥ ५९ ॥
 यज्ञादहश्च देवेश त्वदा गुह्ये पदे लितः ।
 विज्ञातः श्रेन तपसा सव्योजातः सनातनः ।
 सव्योजातेति ब्रह्मैतद् गुह्यचैव प्रकौतिंतं ॥ ६० ॥
 तज्ञाद् गुह्यत्वमापत्तं ये वेक्षण्विद्विजातवः ।
 तत्त्वमौपद्धमिष्टन्ति पुनराहन्तिदुल्भं ॥ ६१ ॥
 यदाहश्च पुनरुत्तासं लोहितो नामनामतः ।
 समज्ञतेन वर्णेन कथो वै लोहितः चृतः ॥ ६२ ॥
 तदाः लोहितमांशास्त्रिकोहितचौरसविभा (१) ।
 लोहिताचस्त्रनवती गायत्री नौः प्रकौतिंता ॥ ६३ ॥
 ततोऽस्त्र लोहितत्वेन वर्णस्य च विपर्यये ।
 वामत्वाचैष योगस्य वामदेवत्वमागतः ॥ ६४ ॥
 तथांपि हि महासच्च त्वयाहुँ निवताक्षमः ।
 विज्ञातः श्रेतवर्णेन तज्ञादर्थोत्तमः चृतः ।
 ततोऽहुँ वामदेवेति च्छास्त्रिं यातो महीतये ॥ ६५ ॥
 ये चापि वामदेवत्वं ज्ञास्यन्तीच द्विजातयः ।
 विज्ञाय चेमा बद्राणी (२)गायत्रीं मातरं विभो ॥ ६६ ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्ता विरजा ब्रह्मवर्चसः ।

(१) लोहितमांशास्त्रिकोहितचौरसविभिते च ।

(२) ये चेमान् च बद्राणीसिति च । ये चेमा बद्रवद्राणीसिति च ।

रद्रलोकी गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ६७ ॥
 यदा तु पुनरेवायं काशावचो भयानकः ।
 मत्कृतेन च वर्णेन मत्कर्त्त्वः काशा उच्यते ॥ ६८ ॥
 तत्राऽहं काससंकाशः कालो लोकप्रकाशनः ।
 विज्ञातोऽहस्तया नच्छ्रन् घोरो घोरपराक्रमः ॥ ६९ ॥
 तस्माद्गोरत्वमापदं ये मां देवमन्ति भूतले ।
 तेषामधोरः गान्तव्यं भविष्याम्यहमव्ययः ॥ ७० ॥
 तस्माद्विग्रहत्वमापदं ये मां पश्यन्ति भूतले ।
 तेषां शिवय लोक्यथ भविष्यामि सुदैव तु ॥ ७१ ॥
 तस्माच्च विग्रहरूपो वै कल्पोऽयं समुदाहृतः ।
 विग्रहरूपा तथा चियं सावित्री समुदाहृता ॥ ७२ ॥
 सर्वरूपास्त्रावा चे मे संहत्ता मम पुत्रकाः ।
 चत्वारस्ते समाख्याताः पादा वै लोकसम्भाताः ॥ ७३ ॥
 तस्माच्च सर्ववर्णत्वं प्रजातें मे भविष्यति ।
 सर्वभक्षा च मेधा च वर्णतय भविष्यति ॥ ७४ ॥
 मीक्षी धर्मस्त्रावार्थं च कामशेति चतुष्टयं ।
 तस्मादेत्ती च विद्याच्च चतुर्हावै भविष्यति ॥ ७५ ॥
 भूतयामाश्च चत्वारः आश्चमाश्चतुरस्त्रावा ।
 चर्मस्य पादाख्यत्वारधलारो मम पुत्रकाः ॥ ७६ ॥
 तस्मांश्चतुर्युगावस्थं जगदै सचराचरं ।
 चतुर्वाद्वस्त्रितच्छ्रव चतुर्यादं भविष्यति ॥ ७७ ॥
 भूलीकोऽय मुक्तो लोकः स्वलीकोऽय महस्त्रावा ।
 जनस्त्रापद्य गान्तव्यं रद्रलोकस्तातः परं ॥ ७८ ॥

स्वलोको हि लृतीयसु चतुर्धसु महः सृतः ।
 तत्र लोकः परं स्वानं परत्वायोगिनां स्मृतं ॥ ७८ ॥
 निर्माता निरहश्वारा: कामको भविष्यतिः ।
 द्रष्टव्यते तदिदी युक्ता ध्वानतत्परसुखकाः ॥ ८० ॥
 यथा चतुर्घटा द्वेषा लया हृषा सरस्ततौ ।
 तस्माच्च पश्यतः सर्वे भविष्यन्ति चतुर्घटाः ।
 तस्माच्छैषां भविष्यन्ति चत्वारी वै पश्योधराः ॥ ८१ ॥
 सोमव भन्नसंशुक्तो यथा नाम सुखाच्छ्रुतः ।
 जीवः प्राणस्तां ब्रह्मान् सर्वः पौत्रा स्मृतैर्हृतं ॥ ८२ ॥
 तस्मात् सीममयचैतदमृतचैव संज्ञितं ।
 चतुर्घटादा भविष्यन्ति एते तत्त्वाच्य तेन तत् ॥ ८३ ॥
 यथा चैव क्रिया भूत्वा द्विपादा वै महेश्वरौ ।
 हृषा पुनस्त्वया चैषा सावित्री लोकभाविनी ।
 तस्मादै द्विपदाः सर्वे हिस्तनाय नराः सृताः ॥ ८४ ॥
 यथा चैव मजा भूत्वा सर्ववर्णां महेश्वरौ ।
 हृषा लया महासत्त्वा सर्वभूतधरा परा ।
 तस्मात् विश्वरूपत्वमजानां वै भविष्यति ॥ ८५ ॥
 अजचैष महातेजा विश्वरूपी भविष्यति ।
 अमोर्धरेताः सर्वं सुखे चास्य हुताशनः ।
 तस्मात् सर्वं गतो मेष्यः पश्चपौ हुताशनः ॥ ८६ ॥
 तपसा भावितामानो ये वै द्रष्टव्यति वै हिजाः ।
 दीप्तिष्ठे च शिवत्वे च (१) सर्वं सर्वतः स्तिरं ॥ ८७ ॥

रजस्तमोविनिसुङ्गा स्वत्रा मातुष्वकस्मवि ।
 मञ्जसोपं गमिष्वन्ति पुनराहचित्तुसंभं ॥ ८८ ॥
 इत्येवमुक्तो भगवान् ब्रह्मा इद्रेण वै दिजाः ।
 प्रथम्य प्रयतो भूत्वा पुनराह पितामहः ॥ ८९ ॥
 भगवान् देवदेवेण विश्वरूपो महेष्वरः ।
 इमास्त्रव महादेव तनवो लोकवन्दिताः (१) ॥ ९० ॥
 विश्वरूप महासत्त्व कश्चिन् काशे महाभुज ।
 कस्त्रां वा सुगमस्थूल्यां इच्छन्ति त्वां दिजातयः ॥ ९१ ॥
 किन वा तत्त्वयोगेन ध्यानयोगेन किन वा ।
 तनवस्तु महादेव शक्ता इष्टुं दिजातिभिः ॥ ९२ ॥
 भगवानुवाच । तपसा नैव योगेन दानधर्मफलेन वा ।
 न तौर्ध्वफलयोगेन क्रतुभिर्वा सहचिष्वैः ॥ ९३ ॥
 न वेदाख्यापनैर्वापि न चित्तेन निविदनैः ।
 शक्तोऽहं मातुष्वैर्द्वं चते ध्यानात्परं न त्वि ॥ ९४ ॥
 साध्वी नारायणस्त्रैव विष्णुस्त्रिभुवनेष्वरः ।
 भविष्यतीह नाम्ना तु वाराहो नाम विश्वृतः ॥ ९५ ॥
 चतुर्वीरुचतुपादचतुर्नैवयतुसुखः ।
 तदा संवक्षरो भूत्वा वशरूपो भविष्यति ।
 यज्ञङ्ग्राम त्रिशौर्वय त्रिस्त्राने त्रिशरीरवान् ॥ ९६ ॥
 जतन्वेता दापरच्च कलिष्वैव चतुर्युग्मं ।
 एतस्य पादाचत्वारः अङ्गानि जतवस्त्रावा ॥ ९७ ॥

१. लोकवेदिता इति अ० ।

भुजाय वैदाषत्वं दी कहतुः सन्विमुखानि च ।
 हे सुखे हे च अवने नेत्रास चतुरस्तथा ॥ ८८ ॥
 गिरांसि दीणि पर्वत्या काल्मुखाधाङ्किताः ।
 दिव्यात्मरीचभौमानि चीणि स्थानानि यानि तु ।
 सच्चयः प्रलयस्यैव चाच्छमौ हो प्रकौर्तिं तौ ॥ ८९ ॥
 स वदा कालरूपाभी वराहले व्यवस्थितः ।
 भविष्यति यदा साध्यो विष्णुनारायणः प्रभुः ॥ ९० ॥
 तदा त्वमपि देवेश चतुर्बीजो भविष्यति ।
 वद्धालोकानमस्त्रयोर्विष्णुनारायणः प्रभुः ॥ ९१ ॥
 यकाण्डे झडे चैव यथरनं पुरुषं हरिं ।
 यदा द्रष्टव्यि देवेशं ध्यानयुलं महासुनिं ॥ ९२ ॥
 तदावां मम योगेन मोहितो नष्टचेतसो ।
 अन्योन्यसर्वादिनौ राजाविज्ञाय परस्परं ॥ ९३ ॥
 यकैकस्त्रोदरसांस्तु हङ्गा लोकांशराचरान् ।
 विच्छयं परमङ्गत्वा ध्यानादवृहा तु मांहृषी ॥ ९४ ॥
 तातस्त्रं पश्चसंभूतः पश्चनाभः सनातनः ।
 पश्चाद्वितदादा कल्पे स्वातिं यास्यसि पुष्करां ॥ ९५ ॥
 ततस्त्राचिन् तदा कल्पे वाराहे सप्तमे प्रभोः ।
 मुनविष्णुर्महातेजाः कालो लोकप्रबालनः (१) ।
 मतुवेवस्तती नाम तव पुलो भविष्यति ॥ ९६ ॥
 तदा चतुर्बीजस्ये कल्पे तस्मिन् युगान्तके ।
 भविष्यामि विष्णुकः एतो नाम महासुनिः ॥ ९७ ॥

(१) लोकप्रबालन इति च ।

हिमवच्छिष्ठरे रम्ये छागले पर्वतोत्तमे ।
 चतुःशिखाः शिखे सुका भविष्यन्ति तदा मम ॥ १०८ ॥
 एते तस्मैव शिखस्यैव एतेताप्ताः एतत्सोहितः ।
 चत्वारस्तो महाकानो ब्रह्मणा विदपारगाः ॥ १०९ ॥
 ततस्तु ब्रह्मभूयिष्ठा हहा ब्रह्मगतिं परां ।
 तत्समीपं गमिष्यन्ति पुनराहृत्तिदुर्लभं ॥ ११० ॥
 पुनस्तु मम देवेशो दितीयदापरे प्रभुः ।
 प्रजापतिर्थदा व्यासः सत्यो नाम भविष्यति ॥ १११ ॥
 तदा सोकहितार्थादं सुतारी नाम नामतः ।
 भविष्यामि कक्षी तस्मिन् सोकानुग्रहकारणात् ॥ ११२ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्या नामनामतः ।
 पुन्दुभिः शतरूपय ऋचौकः कतुमाम्हताम् ॥ ११३ ॥
 प्राप्य योगं तथा ज्ञानं ब्रह्म चैव सनातनं ।
 कष्टद्विकं गमिष्यन्ति पुनराहृत्तिदुर्लभं ॥ ११४ ॥
 छत्रीये दापरे चैव यदा व्यासस्तु भागीवः ।
 तदा इह भविष्यामि दमनस्तु युगान्तिके ॥ ११५ ॥
 तत्रापि च भविष्यन्ति चत्वारी मम पुत्रकाः ।
 विश्रीकाश विकेशश विश्यापः श्यापनाशनः ॥ ११६ ॥
 तेऽपि तेनैव मार्गेण योगोक्तेन महोजसः ।
 कष्टद्विकं गमिष्यन्ति पुनराहृत्तिदुर्लभं ॥ ११७ ॥
 चतुर्थे दापरे चैव यदाव्यासोऽहिराः अृतः ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि सुहोत्रो नामनामतः ॥ ११८ ॥
 तत्रापि मम सत्पुत्राव्यत्वादय तपोधनाः ।

भविष्यन्ति द्विजश्रेष्ठां योगाभानो हड्डवताः ॥ ११८ ॥
 समुखो दुर्मुखचैव दुर्देहो दुरेतिक्षमः ।
 प्राप्य योगगतिं सूक्ष्मां विमला दण्डकिलिषाः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १२० ॥
 पञ्चमे द्वापरे चेव व्यासस्तु सविता यदा ।
 तदा चापि भविष्यामि लोको नाम महातथाः ।
 अनुपहार्यै लोकान् योगाभानो नैकाकर्म्मकात् ॥ १२१ ॥
 अत्यारस्तु महाभागा विरजाः शुद्धयोनवः ।
 एतच्च मम भविष्यन्ति योगाभानो हड्डवताः ॥ १२२ ॥
 सनः सनन्दनश्चैव प्रभुर्वय सनातनः ।
 कहतुः सनलकुमारव निर्मानिरहंकाराः ।
 मव्वमीपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिहृदयम् ॥ १२३ ॥
 परिहते पुनः षष्ठे सत्त्वुर्ज्ञासो यदा विभुः ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि लोकाञ्जिनामनामतः ॥ १२४ ॥
 शिष्याच मम ते द्विष्या योगाभानो हड्डवताः ।
 भविष्यन्ति महाभागाचत्वारो लोकसमाताः ॥ १२५ ॥
 सुधामा विरजैव गङ्गापादव एव च ।
 योगाभानो महाभानस्तु सब्दे दण्डकिलिषाः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १२६ ॥
 सप्तमे परिवर्त्ते तु यदा व्यासः ग्रन्थवातुः ।
 विभुर्जाम महातेजाः पूर्वमासीच्छतकातुः ॥ १२७ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि कलो तस्मिन् युगान्तिके ।
 जैगीष्वद्येति विग्नातः सर्वेषां योगिनां वरः ॥ १२८ ॥

तचापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति युगे तदा ।
 सारस्तः सुमेधव वसुवाहः सुवाहनः ॥ १२८
 तेऽपि तेनैव मार्गेण ध्यानयुक्तिं समाचिताः ।
 भविष्यन्ति अहाकामानो कद्रुलीकपरायणाः ॥ १२० ॥
 वसिष्ठ चाष्टमे व्यासः परिवर्त्ते भविष्यति ।
 कपिलवासुरिचैव तथा पञ्चशिखो सुनिः ।
 वामवल्लिय अहायोगी सर्वं एव महोजसः ॥ १२१ ॥
 प्राप्य माहेश्वरं योगं ध्यानिनो दग्धकलापाः ।
 मत्समीपं गमिष्यन्ति पुनराह्वत्तिदुलंभं ॥ १२२ ॥
 परिवर्त्तेऽयं नवमे व्यासः सारस्तो यदा ।
 तदा चाहं भविष्यामि ऋषभो नामनामतः ।
 तचापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महोजसः ॥ १२३ ॥
 पराग्नरव गार्वेच भार्गवो ज्ञानिरास्तथा ।
 भविष्यन्ति अहाकामानो ब्राह्मणा विद्यारगाः ॥ १२४ ॥
 सर्वे तपोबलीत् काढाः भाष्यानुग्रहकोविदाः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण योगीक्षेन तपस्त्विनः ।
 ध्यानमार्गं समाप्ताच्य गमिष्यन्ति तत्त्वैव ते ॥ १२५ ॥
 देशमे हापरे आसन्निधामा नामनामतः ।
 यदा भविष्यति विप्रास्तदाऽहं भविता पुनः ॥ १२६ ॥
 हिमवच्छिखरे रम्ये भृगुतुङ्गे नगोक्तमे ।
 नाक्षा भृगोक्तु शिवरक्षात्तदिष्टुरक्षुगुः ॥ १२७ ॥
 तत्त्वैव मम ते पुत्रा भविष्यन्ति दृढवताः ।
 वलवन्धुर्निरामितः केतुश्चास्तपीधनः ॥ १२८ ॥

योगाक्षानो महामानो ध्यानयोगसमन्विताः ।
 कद्रलीकं गमिष्यन्ति तपसा दृग्धकल्पवाः ॥ १३८ ॥
 एवादशे हापरे तु लिङ्गद्वयासो भविष्यति ।
 तदाप्यहं भविष्यामि गङ्गाद्वारे ज्ञातेर्धुरि ॥ १४० ॥
 उथा नाम महानादाद्वैष्व मम पुचकाः ।
 भविष्यन्ति महीजस्ताः च्छ्रुत्ता स्तोकविच्छ्रुताः ॥ १४१ ॥
 लम्बोदरव लम्बव लम्बाक्षो लम्बकोशकः ।
 ग्राघ माहेश्वरं योगं कद्रलीकाय संस्थिताः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति पश्चां गतिं ॥ १४२ ॥
 वादशे परिवर्त्ते तु ग्रततेजा महासुनिः ।
 भविष्यति महासत्त्वी व्यासः कविवरोत्तमः ॥ १४३ ॥
 ततोऽप्यहं भविष्यामि अतिनीम युगान्तिके ।
 हैमकं वनमासाद्य योगमास्याय भूतच्छ ॥ १४४ ॥
 अतापि मम ते पुत्रा भवास्तानानुलेपनाः ।
 भविष्यन्ति महायोगा कद्रलीकपरायणाः ॥ १४५ ॥
 सर्वज्ञः समवृद्धिय साधः सर्वद्वैष्व च ।
 कद्रलीकं गमिष्यन्ति ध्यानयोगपरायणाः ॥ १४६ ॥
 चयोदशे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमेण तु ।
 धर्मी नारायणी नाम व्यासस्तु भविता यदा ॥ १४७ ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि वालिनीम युगान्तिः ।
 वालिहित्यात्मे पुरुषे पर्वते गन्धमादने ॥ १४८ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 सुधामा काश्यपस्त्रैव वसिष्ठो विरजाद्वया ॥ १४९ ॥

महायोगवस्त्रोपेता विमला जड्डरेतसः ।
 तेनैव योगमार्गेण भविष्यन्ति न संशयः ॥ १५० ॥
 यदा व्यासः सुरचाल पर्यायेष्टु चतुर्दशे ।
 तत्रापि पुनरेवाहं भविष्यामि सुगान्तिके ॥ १५१ ॥
 वंशे लक्ष्मिरसः चेष्टो गौतमी नाम योगवित् ।
 तस्माद्विष्टते पुण्यं गौतमं नाम तदनं ॥ १५२ ॥
 तत्रापि भम ते पुण्या भविष्यन्ति क्षमौ तथा ।
 अविरुद्धतपाचैव शावचोऽय स्वविष्टकः ॥ १५३ ॥
 योगाक्षानो महाक्षानो ध्यानयोगप्रायणाः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण कद्रलोकनिवासिनः ॥ १५४ ॥
 ततः प्राप्ते पञ्चदशे परिवर्त्तं क्रमागते ।
 आरुषिष्टु यदाव्यासो दापरे भविता प्रभुः ॥ १५५ ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि नाक्षा वेदधिरा दिजाः ।
 तत्र वेदधिरा नाम अस्त्रान्तवारमिष्टरं ॥ १५६ ॥
 भविष्यति महावौर्यं वेदशीर्षय पञ्चंतः ।
 हिमवत्पृष्ठमात्रित्य सरस्त्वा नगोक्तमे ॥ १५७ ॥
 तदापि भम ते पुण्या भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 कुणित्वा कुणित्वा हुय कुणरीरः कुणेत्रकाः ॥ १५८ ॥
 योगाक्षानो महाक्षानो व्रद्धिष्ठायोद्दरेतसः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण कद्रलोकं गतास्तु ते ॥ १५९ ॥
 ततः घोडयने चापि परिवर्त्तं क्रमागते ।
 व्यासस्तु योसञ्च नाम भविष्यति तदा प्रभुः ॥ १६० ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि गोकर्णी नामनामतः ।

तथा इविषाते पुण्यं गोकर्णनाम तदनं ॥ १६१ ॥
 तथापि मम ते पुचा भविष्यन्ति महोजसः ।
 कश्यपो च्छनाच्चैव च्यवनोऽयं उष्टुप्तिः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति परं पदं ॥ १६२ ॥
 ततः सप्तदशैर्चैव परिवर्त्ते क्रमागते ।
 तदा भविष्यते व्यासो नारायां देवकातच्चयः । १६३ ॥
 तदाप्यहं भविष्याभि गुह्यावासीति नामतः ।
 हिमवत्स्थिते चैव महात्म्ने महालये ।
 सिद्धिचेत्रं महापुण्यं भविष्यति महालयं ॥ १६४ ॥
 तथापि मम ते पुचा ब्रह्मास्त्रा योगवेदिनः ।
 भविष्यन्ति महाकानो मर्मान्ना निरङ्गुताः ॥ १६५ ॥
 उत्थो वामदेवयं महाकालो महालयः ।
 लेखा गतसहस्रन्तु शिष्याणां ज्ञानसाधनं ॥ १६६ ॥
 भविष्यन्ति तदा कल्पे सर्वे ते ज्ञानगुणकाः ।
 ते तु तत्त्वित योगे च्छ्रद्धि खल्वा मधेश्वरं ।
 महालये पदं चिन्ता प्रविष्टाः शिवमन्तरं ॥ १६७ ॥
 ये चाचेऽपि महाकानः काले तत्त्वित् मुगान्तिके ।
 ज्ञानगुणेन मगसा विमलाः शुद्धुदयः ॥ १६८ ॥
 गत्वा महालयं पुण्यं दृढा माहेश्वरं पदं ।
 तृण्यं तारयते जन्मनूदयपूर्वान् दयापरान् ॥ १६९ ॥
 चाकानमेकविंशत्यं तारयित्वा महार्थं ।
 मम प्रसादाच्चाच्यन्ति चद्रक्षीकां गतञ्चराः ॥ १७० ॥
 ततोऽप्तदश्यमे चैव वरिवर्त्ते यदा भवेत् ।

तदा ऋतच्छयो नाम व्यासस्तु भविता सुनिः ।
 तदाप्यहं भविष्यामि शिखण्डी नामनामतः ॥ १७१ ॥
 सिद्धेने महापुर्खे देवदानवपूजिते ।
 हिमवच्छ्वरे पुर्खे शिखण्डी यत्र पर्वतः ।
 शिखेण्ठिनो वनस्थापि ऋषिसिंह निवेदित ॥ १७२ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 वाचस्त्रवा ऋचीकथं गावासयं दृढ़तः ॥ १७३ ॥
 योगामानो महासङ्काः सर्वे ते विद्य पारगाः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं कदलोकं वज्रन्ति ते ॥ १७४ ॥
 ततस्त्वे कीर्तिं श्री तु परिवर्त्ते क्रमागते ।
 व्यासस्तु भविता नामा भरदावो महामुनिः ॥ १७५ ॥
 तत्राप्यहं भविष्यामि जटामासीति नामतः ।
 हिमवच्छ्वरे रम्ये जटायुयं च पर्वतः ॥ १७६ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महोजसः ।
 हिरण्यनामा कौशिलाः काञ्चीवः कुञ्जनिस्तथा ॥ १७७ ॥
 दैश्वरा योगधर्माणः सर्वे ते लूकरेतमः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १७८ ॥
 ततो विंशतिमे सर्वे परिवर्त्ते क्रमेण तु ।
 वाचःवदाः स्मृतो व्यासो भविष्यति महामतिः ॥ १७९ ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि शृह्वासतो नामतः ।
 अहृहासप्रियायापि भविष्यन्ति तदा नराः ॥ १८० ॥
 तत्रैव हिमवत्पृष्ठे सिद्धचारणं सेविते ।
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महोजसः ।

युक्तान्मानो महा सत्त्वा ध्यानिनो नियतप्रतः ॥ १८० ॥
 सुमन्तुवं वैरिविदान् सुबन्धुः कुशिकन्धरः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं कदलोकाय ते गताः ॥ १८१ ॥
 एकविंश्च पुनः प्रसि परिवर्त्ते क्रमेण तु ।
 वाचस्पतिः अूतो व्यासो यदा स चरणिसत्तमः ॥ १८२ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि दारुको नाम नामतः ।
 तदाऽप्यहं पुरुषं देवदारुवनं महत् ॥ १८३ ॥
 तचापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महीजसः ।
 छात्री दाशाचिच्छेव (१) केतुमाल्ली वक्षाया (२) ॥ १८४ ॥
 योगान्मानो महात्मानो नियता शुद्धे तसः ।
 परमं योगमास्याय कद्रं प्राप्तास्तथानवाः ॥ १८५ ॥
 हाविंश्च परिवर्त्ते तु व्यासः शक्लायनो यदा ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि वाराष्पस्त्री महामुनिः ॥ १८६ ॥
 नाम्ना वै साक्षात् भौमो यत्र देवाः सवासवाः ।
 द्रष्टव्यन्ति मां कालो तस्मिन्दत्तौर्णे इत्यायुधं ॥ १८७ ॥
 तचापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति सुधार्षिकाः ।
 सुखाचिर्मधुपिङ्गाकाः ज्ञतकेतुस्त्रैव च (२) ॥ १८८ ॥
 तेषि माहेश्वरं योगं प्राप्य ध्यानपरायणाः ।
 विरजा व्रजन्मूर्धिष्ठा कदलोकाय संस्थिताः ॥ १८९ ॥
 परिवर्त्ते च योविंश्च शृणविन्दुव्यदा सुनिः ।

१. दाशाचिच्छेवेति ८०, ८० च ।

२. मक्षसेति ८०, ८० च ।

३. चेतितानस्त्रैव चेति ८० ।

व्यासो भविष्यति ब्रह्मा तदाऽहं भविता पुनः ।
 ज्ञतो नाम महाकायो मुनिपुत्रः सुधार्चिकः ॥ १८० ॥
 तत्र कालस्थरित्वामि तदा गिरिवरीतमि ।
 तेन कालस्थरो नाम भविष्यति स पर्यतः । १८१ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महीजसः ।
 ऊसिजो हृष्टदुक्ष्यय देवलः कविरेव च ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं गता हि ते ॥ १८२ ॥
 परिवर्त्ते चतुविश्वे चहच्चो व्यासो भविष्यति ।
 तदाऽहं भविता ब्रह्मान् कलो तस्मान् युगान्तिके ।
 शूली नाम महायोगी नैमित्रे योगिवन्दिते ॥ १८३ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपस्त्विनः ।
 शालिहोनीऽग्निवेश्य युवनाशः भरहसुः ।
 तेऽपि योगबलोपेता रुद्रं यास्यन्ति सुवताः ॥ १८४ ॥
 पश्चविश्वे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते वयाकमं ।
 वासिष्ठस्तु यदा व्यासः शक्तिनीम भविष्यति ॥ १८५ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि दण्डी सुखीश्वरः प्रभुः ।
 कोटिवर्षे समाप्ताय (१) नगरं देवपूजितं ॥ १८६ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति क्रमागताः ।
 योगाकानो महामानः सर्वे ते ज्ञावदेतसः ॥ १८७ ॥
 क्षगलः कुम्भकर्षाश्वः (२) कुम्भचैव प्रवाहुकः ।

१ कोटिवर्षे समाप्तिः क० ।

२ कुम्भकर्ष देविः क० ।

प्राप्य माहेश्वरं योगं गमिष्यन्ति तद्वैव ते ॥ १८८ ॥
 यद्विंश्च परिवर्त्ते तु यदा व्यासः पराशरः ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि सहिष्णुर्नामनामतः ।
 मुखं दद्रवदं प्राप्य कस्तो तच्चिन् युगान्तिके ॥ १८९ ॥
 तचापि कल्पे ते मुच्छ भविष्यन्ति सुधार्थिकाः ।
 उलूको वैश्युतच्छैव (१) सर्वकः (२) लाघुलायनः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं गम्भारस्ते तद्वैव हि ॥ २०० ॥
 कस्तविंश्चतिमि प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमागते ।
 जातूकस्ती यदा व्यासो भविष्यति तपोधनः ॥ २०१ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि सोमग्रन्था दिजोत्तमः ।
 प्रभासतीर्थमासाद्य योगाकालोकविश्रुतः ॥ २०२ ॥
 तचापि मम ते मुच्छ भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 अच्छपादः कणादय उलूको वक्ष एव च ॥ २०३ ॥
 योगाकालो महाकालो विमलाः शुद्धवृक्षयः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं दद्रवशीकं ततो गताः ॥ २०४ ॥
 अष्टाविंश्च पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमागते ।
 पराशरस्तः श्रीमान् विश्वलोकपितामहः ॥ २०५ ॥
 यदा भविष्यति व्यासो नामा हैपायनः प्रभुः ।
 यदा चण्डेश्वरं चांश्चेन काशाः पुक्षवस्त्रामः ।
 वसुदेवाच्छुदेहो वासुदेवो भविष्यति ॥ २०६ ॥
 यदा चाहं भविष्यामि योगाकालो योगमायया ।

१ विशुलिष्ठेरेति २० ।

२ श्वस इति २० । चविष्ठितपुरुषे चर्ष्णव इति नामाचारकारवडितः ।

सोकविष्वनार्थाय ब्रह्मचारिशरीरकः ॥ २०७ ॥
 जग्माने गतमुत्सुष्टं हृषा सोकमनाथकं ।
 ब्राह्मणानां हितार्थाय प्रविष्टो योगमायया ॥ २०८ ॥
 दिव्यां भेदगुहां पुराणां ल्यया साईश्च विशुना ।
 भविष्यामि तदा ब्रह्मन् नकुलौ नामनामतः ॥ २०९ ॥
 कायारोहणमित्येवं सिहचेत्पूर्वै तदा ।
 भविष्यति तु विष्वातं यावद्भूमिर्विरिष्यति ॥ २१० ॥
 तदापि मम ते मुक्ता भविष्यन्ति तपस्तिनः ।
 कुशिकाचैव गार्भय भित्तिको बहु एव च ॥ २११ ॥
 योगयुक्ता महाकामी ब्राह्मणा वेदपाठगाः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं विमत्ता छूर्णेतसः ।
 कद्रियोक्तं गमिष्यन्ति मुग्धाहतिदुर्गमं ॥ २१२ ॥
 इत्येतदै भया प्रोक्तमवतारेषु सत्यकां ।
 मन्वादिकाण्डपर्यन्तमष्टाविंश्युगक्तमात् ।
 तत्र चृतिसमूहानां (१) विभागी धर्मसत्याणं ॥ २१३ ॥

इति श्रीमहापुराणे यायुप्रोक्ते माहेश्वरावतारयोगो
 नाम त्रयोविंश्युग्मायः ।

१ चृतिसमूहानामिति ७० ।

अथ चतुर्विशेषाद्यः ।

—४०६—

ग्राम्यस्तरं ।

काशुकवाच । भलारि भारते वर्णे सुगानि सुनयो विदुः ।
 छातं ब्रेता वापरस्य तिष्ठते चतुर्युगं ॥ १ ॥
 एतम्हहस्तपर्यन्तमहर्यद्वागः स्फूतं ।
 यामाद्यास्तु गणाः सप्त रोमवन्तयतुर्देश ॥ २ ॥
 सप्तरीराः अयन्तेष्म जनलोकां सहानुगाः ।
 एवं देवेष्वतीतेषु महर्लोकाज्जनन्तयः ॥ ३ ॥
 मन्त्रन्तरेष्वतीतेषु देवाः सर्वे महोजसः ।
 ततस्येषु गतेष्वैः सायुज्यं कल्पवासिनां ॥ ४ ॥
 समेत्य देवेष्व देवाः प्राप्ते सङ्कालमेतदा ।
 महर्लोकां परित्यज्य गणास्ते वै चतुर्दश ॥ ५ ॥
 भूतादिष्वयग्निष्टेषु (१) स्वावरान्तेषु वै तदा ।
 शून्येषु तेषु लोकेषु महोन्तेषु भुवादिषु ।
 देवेष्वय गतेष्वैः कल्पवासिषु वै जनं ॥ ६ ॥
 तस्मैत्य ततो ब्रह्मा देवविंगणदानवान् ।
 संस्कारयति वै वर्षान् दाहकुर्व्या युगचये ॥ ७ ॥

१ भूतादिष्वये शिरोचिति यः ।

योऽतीतः सप्तमः काल्पी मथा वः परिकीर्तिः ।
 समुद्रैः सप्तभिर्गाढ़मेकीभूतैर्महार्थवैः (१) ।
 आसौदेकार्थवद्विभागं तमोमयं ॥ ८ ॥
 माययैकार्थवै तच्चिन् शङ्खचक्रगदाधरः ।
 जीभूताभीऽनुजात्त्वं किरीटी जीपतिर्हरिः ॥ ९ ॥
 नारायणसुखोद्दीर्घः सोऽष्टमः सुखयोनमः ।
 अष्टवाहुर्महोरस्तो लोकानां योनिहस्ते ।
 किमप्यचिन्त्यं युक्तात्त्वा योगमास्याय योगवित् ॥ १० ॥
 फलासहस्रकलितत्त्वप्रतिमवर्चसं ।
 महाभोगपतेर्भागमन्वास्त्रीर्थं महोक्तुयं ।
 तच्चिन्महति पर्युक्ते श्रेते वै कनकप्रभो ॥ ११ ॥
 एवं तत्त्वं ग्राहानेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 आकाशारमणं क्लीडार्थं छट्ठं नाभ्यान्तु पद्मजं ॥ १२ ॥
 ग्रतयोजनविस्तौर्यं तदणादित्यवर्चसं ।
 वज्रदण्डं महोत्सेषं लौकया प्रभविष्णुना ॥ १३ ॥
 तस्यैवं क्लीडमानस्य समीयं देवमीढुपः ।
 हेमब्रह्माण्डजो नद्वा रुक्मिणीं श्रातीन्द्रियः ।
 चतुर्मुखो विशालात्त्वः समागम्य बहुचक्रया ॥ १४ ॥
 शिया युक्तेन नव्येन सुप्रभेण सुगम्भिना ।
 तं क्लीडमानं पद्मेन दृद्धा नद्वा तु भेजिवान् ॥ १५ ॥
 स विश्वधर्मद्वागम्य यस्यसंपूर्ख्या गिरा ।

१. महापर्वति व० ।

प्रीवाच को भवान् शेते आश्रितो मध्यमध्यमां ॥ १६ ॥
 अथ तस्याच्युतः श्रुत्वा ब्रह्मण्डम् शुभं वचः ।
 उद्दिष्टत पर्याप्तादिस्यायीत् फल्लीचनः ॥ १७ ॥
 प्रत्यवाचो जरस्यैव कियते यज्ञ किञ्चन ।
 यौरम्नरीचं भूतस्य परं पदमहं प्रभुः ॥ १८ ॥
 तमेवमुक्ता भगवान् विष्णुः पुनरद्वाववीत् ।
 कस्त्वं खलु समायातः समौपं भगवान् कृतः ।
 कुतय भूयो गन्तव्यं कुच वा ते प्रतिव्रयः ॥ १९ ॥
 को भवान् विष्णवमूर्त्तिरूपं कर्तव्यं किञ्च ते मया ।
 एवं हुवाणं वैकुण्ठं प्रत्युवाच पितामहः ॥ २० ॥
 यथा भवांस्तथा चाहमादिकर्ता प्रजापतिः ।
 नारायणसमाख्यातः सर्वं वै मयि तिष्ठति ॥ २१ ।
 सविष्यतं परं श्रुत्वा ब्रह्मणा लोककर्त्तव्या ।
 शोऽनुद्गाती भगवता वैकुण्ठो विष्णवसम्भवः ॥ २२ ॥
 योत्तृहस्ताक्षायोगी प्रविष्टो ब्रह्मणो सुखं ।
 इमानषाद्यश्वीपान् सप्तमुद्गान् सप्तर्षितान् ।
 प्रविष्टा स महातेजाचातुर्वर्णसमाकुलान् ।
 ब्रह्मादिस्त्रवपर्यन्तान् सप्तस्त्रीकान् सनातनान् ॥ २३ ॥
 ब्रह्मचस्त्रूदरे छदा सर्वान् विष्णुर्महायथाः ।
 चहोऽस्य तपसी वीर्यं पुनः पुनरभाषत ॥ २४ ॥
 पर्वटन् विविधान् शोकान् विष्णुर्नीनाविधाच्चमान् ।
 ततो वर्षसहस्रान्ते नाम्नं हि दृष्ट्ये तदा ॥ २५ ॥
 तद्वाऽस्य वक्त्रान्निष्क्रम्य पवर्गेन्द्रारिकेतनः ।

अजातश्चुभिगवान् पितामहमस्याववौत् ॥ २६ ॥
 भगवन् आदि मध्यस्त्र अन्तं कालदिशीनं च ।
 नाहमन्तं प्रपश्यामि शुदरस्य तवानव ॥ २७ ॥
 एवमुक्ताभ्यवौद्युयः पितामहमिदं हरिः ।
 भवानप्येवमेवाच्य शुदरं मम शाश्वतं ।
 प्रविश्य लोकान् पश्यताननीपम्यान् हिजोत्तम ॥ २८ ॥
 मनः प्रह्लादनीं वाणीं श्रुत्वा तस्याभिनन्दा च ।
 औपतेरुदरं भूयः प्रविश्य पितामहः ॥ २९ ॥
 तानेव लोकान् गर्भस्यः पश्यन् सोऽचिन्तयिक्रमः ।
 पर्यटिलादिदेवस्य ददर्शन्तं न वै इरेः ॥ ३० ॥

ज्ञात्वागमन्तस्य पितामहस्य
 हाराणि सर्वाणि पिधाय विष्णुः ।
 विभुव्यानः कर्तुमिदेष चाशु
 सुखं प्रसुतोऽस्मि महाजलीषे ॥ ३१ ॥
 ततो हाराणि सर्वाणि पिहितान्युपलक्ष्यते ।
 सूक्ष्मं ज्ञात्वाऽनो रूपं नाभ्यां हारमविन्दत ॥ ३२ ॥
 पश्यस्त्रातुमागेण श्रुतुगम्य पितामहः ।
 उज्जहाराऽनो रूपं पुष्कराच्छतुराननः ।
 विरराजारविन्दस्यः पश्यगर्भसमद्युतिः ॥ ३३ ॥
 एतच्चिन्तरेताभ्यां एकैकस्य तु कात्म्यंगतः ।
 ग्रवेत्तमाने संहर्षे मध्ये तस्यार्णवस्य तु ॥ ३४ ॥
 स्मृत उवाच । ततो शुपरि भेयात्मा भूतानां प्रभुरीश्वरः ।
 शूलपाणिमंडादेवो हैमचौराम्बरद्वदः ।

आगच्छद् यज्ञ सोइनन्तो नागभीगपतिहरिः ॥ ३५ ॥
 शीघ्रं विक्रमतस्तस्य पद्मामल्यन्तपीडिताः ।
 उद्गूतास्तुर्णमाकाशे पृथुलास्तोयविन्दवः ।
 अत्युच्छात्यातिशीताय वायुस्तच वबौ भृगः ॥ ३६ ॥
 तद्वद्वा महदायये लक्षा विष्णुमभाषत ।
 अविन्दवो हि स्थूलोच्छाः कम्पते चाम्बुजं भृगं ।
 एतं मे संशयं ब्रूहि किञ्चान्यत् त्वच्चिकीर्षसि ॥ ३७ ॥
 एतदेवंविधं वाक्यं पितामहसुखोऽव ।
 शुल्वाप्रतिमकर्म्मात् भगवानसुरान्तकृत् ॥ ३८ ॥
 किञ्चु खल्वत्र मे नाभ्यां भूतमन्यतक्तालयं ।
 वदति प्रियमत्यं विप्रियेषि च ते भया ॥ ३९ ॥
 इत्येवं भनसा भ्यात्वा प्रत्युवाचेदमुत्तरं ।
 किञ्चुत्र भगवान् तच्छिन् पुष्करे जातसुभूमः ॥ ४० ॥
 किं भया यत् कलन्देव यथा प्रियमनुज्ञम् ।
 भाषदे पुरुषश्चेष्ट किमर्थं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ४१ ॥
 एवं ब्रुवाणं देवेण लोकायाचान्तु तत्त्वगां ।
 प्रत्युवाचाम्बुजाभास्तः ग्रह्या वेदनिधिः प्रसुः ॥ ४२ ॥
 योइस्तो तवोदरं पूर्वं प्रविष्टोऽहं त्वदिक्षया ।
 यथा ममोदरे लोकाः सर्वे दृष्टास्त्वया प्रभो ।
 तथैव दृष्टाः कान्त्स्त्रेण भया लोकास्तवोदरे ॥ ४३ ॥
 ततो वर्षसहस्रान्ते उपाहसस्य भेदनष ।
 नूनं मकारभावेन मां वशीकर्तुमिच्छता ।
 आशु दाराणि सर्वाणि वटितानि त्वया पुनः ॥ ४४ ॥

ततो मया महाभाग सच्चिदत्य स्वेन चेतसा ।
 सब्दो नाभ्यां प्रवेशस्तु पश्चस्त्राहिनिर्गमः ॥ ४५ ॥
 माभूते मनसोऽस्योऽपि व्याघ्रातीऽयं कथस्तु ।
 इत्येषामुग्निर्विश्वोः कार्याणामोपसर्विकौ ॥ ४६ ॥
 यन्मायानम्भरं कार्यं मयाभ्यवसितं स्वयि ।
 त्वा चावाखितुकामेन क्लीडः पूर्वं यद्युक्तया ।
 आशु द्वाराणि सर्वाणि घटितानि मया पुनः ॥ ४७ ॥
 न तेऽन्यथावभ्यन्तव्यो मान्यः पूज्यय मे भवान् ।
 सर्वं भवत्य कल्पाण यन्माया यत्कृतन्तव ।
 तस्माक्षयोच्चमानस्वं पश्चादत्यर प्रभो ॥ ४८ ॥
 नाहं भवन्तं शक्लोमि सोदुन्तेजोमयं गुरुं ।
 स चोवाच वरं ब्रूहि पश्चादवतराम्यहं ॥ ४९ ॥
 विश्वुदवाच । पुलो भव ममारिज्ञ सुदं पास्त्राचि शीभनं ।
 सत्यधनो महायोगी त्वमीडाः (१) प्रणवाव्यक्तः ॥ ५० ॥
 अद्यप्रभृति सर्वेष ष्ठे तोष्णीषविभूषणः ।
 पश्चयोनिरितीत्येवं स्वातो नाश्चा भविष्यति ।
 पुचो मे त्वं भव ब्रह्मन् सर्वं लोकाधिष प्रभो ॥ ५१ ॥
 ततः स भगवान् ब्रह्मा वरं छहा किरीटिनः ।
 एवं भवतु चेत्युक्ता प्रीताक्षा गतमस्तरः ॥ ५२ ॥
 प्रत्यास्वमम्भायातं बालाकांभं महाननं ।
 भूतमत्यङ्गतं हृषा नारायणमम्भावयोत् ॥ ५३ ॥

अपमेयो महावक्त्रो दंडी व्यस्तगिरीकृष्णः ।
 दयवाहुस्तिशूलाङ्को नयनैविष्टतीमुखः ॥ ५४ ॥
 स्तोकप्रभुः स्वयं साच्चादिकाती मुच्छमेष्वली ।
 भेट्टे योर्हेन सहसा नदमानोऽतिभैरवं ॥ ५५ ॥
 कः स्वर्वेष पुमान् विष्णोते जीराशिर्महाद्युतिः ।
 व्याघ्र सर्वा दिशो याच इत एवाभिवर्तते ॥ ५६ ॥
 तेनैवसुलो भगवान् विष्णुर्द्वाषमवौत् ।
 पद्मान्तर्लिपातेन वस्त्र विकमतोऽर्थैवे ।
 विगेन महताकाशे व्यवितात्य जलाशयाः ॥ ५७ ॥
 कृठाभिर्विश्वतीऽत्यर्थं सिद्धते पद्मसम्भवः ।
 द्वाषजेन च बातेन कम्यमान त्वया सह ।
 दोधूयते महापद्मं साच्छब्दं गम नाभिजं ॥ ५८ ॥
 स एष भगवानोऽशो ह्यानादिशान्तकृदिभुः ।
 अदावहृष्ट द्वीपेष शुपतिष्ठाव गोध्वजं ॥ ५९ ॥
 ततः कुरुतेऽनुक्राप्तास्त्रं ग्रह्या प्रीवाच केशवं ।
 न भवान् शूलवराक्षानं स्तोकानां योनिमुस्तम् ॥ ६० ॥
 लक्ष्माणं स्तोकवार्तादं माच वित्ति सनातनं ।
 कोऽवं भोः शङ्करो नाम श्वावयोर्वितिरिच्छते ॥ ६१ ॥
 तस्य तत् कोऽधजं वाक्यं शुल्वा विष्णुरभाषत ।
 मा मैव वह कल्पात् परिवादं महावनः ॥ ६२ ॥
 मायायोगेश्वरी धर्मो दुराधर्मो वरप्रदः ।
 हेतुरक्षात् जगतः पुराणः पुरुषोऽत्ययः ॥ ६३ ॥
 जीवः स्वर्वेष जीवानां ज्योतिरेकं प्रकाशते ।

वात्सक्रीड़नकैद्वयः क्रीड़तेश्वरः स्वयं ॥ ६४ ॥
 प्रधानमव्ययं व्योतिरव्यक्तं प्रकृतिस्तमः ।
 अस्य चैतानि नामानि नित्यं प्रसवधर्थिणः ।
 यः कः स इति दुःखात्मेष्यते यतिभिः शिवः ॥ ६५ ॥
 एष वीजी भवान् वीजमहं योनिः सनातनः ।
 एव मुक्तोऽथ विष्णाका ब्रह्मा विष्णुमभावत ॥ ६६ ॥
 भवान्योनिरहं वीजं कथं वीजी महेश्वरः ।
 एतच्चे सूक्ष्ममव्यक्तं संशयं छेत्तुमहंसि ॥ ६७ ॥
 ज्ञात्वा चैव समुत्पत्तिं ब्रह्मणा लोकतन्त्रिणा ।
 इदं परमसादश्चं प्रश्नमध्यवद्वर्दिः ॥ ६८ ॥
 अस्याशाहतरं गुर्जां भूतमन्यत्रविद्यते ।
 महतः परमं धाम शिवमध्याभिना पदं ॥ ६९ ॥
 हौधीभावेन चात्मानं प्रविष्टस्तु व्यवस्थितः ।
 निष्कलः सूक्ष्ममव्यक्तः सकलत्वं महेश्वरः ॥ ७० ॥
 अस्य मायाविभिर्ज्ञस्य अगम्यगहनस्य च ।
 पुरा लिङ्गं भवद्वीजं प्रथमं त्वादिसर्गिं कं ॥ ७१ ॥
 मयि योनो समायुक्तं तद्वीजं कालपर्ययात् ।
 हिरण्यमयपारन्तद्योन्यामण्डमजायत ॥ ७२ ॥
 गतानि दग्धवर्णामण्डजासु प्रतिष्ठितं ।
 अन्ते वषसहस्रस्य वायुना तद्विधा लतं ॥ ७३ ॥
 कपालमेकं वीर्ज्ञे कपालमपरं चितिः ।
 उल्लब्धस्य भृषीक्षेषं योऽसैकनकपर्वतः ॥ ७४ ॥
 ततस्तात्मा प्रवृद्धाका देवो देववरः प्रभुः ।

हिरण्यगर्भो भगवान् अहं जन्मे चतुर्भुजः ॥ ७५ ॥
 शतोरवर्षैसहस्राण्ये बाहुना तदृदिवाक्ततः ।
 अताराजेन्द्रुनवचं शूलं सोकमवेष्ट च ।
 कोशमभेदमिष्ठाते (१) कुमारास्तेऽभवंस्तदा ॥ ७६ ॥
 प्रिवदर्थंनास्तु तनवी वेऽतीताः पूर्वजास्त्रव ।
 मूर्खो वर्षसहस्राण्ये तत एवाक्षास्त्रव ।
 मुखनानससहस्रायाः पञ्चपचायतेष्टाः ॥ ७७ ॥
 श्रीमान् सनतकुमारस्तु चहतुयैवोर्जिरेतसो ।
 सनातनय सनकास्त्रदैव च सनम्दनः ।
 उत्पवाः समकालेन्द्रुहातौनिदियदर्थनाः ॥ ७८ ॥
 उत्पवाः प्रतिष्ठाकालो जगदुच्चेतदेव हि ।
 नारस्त्रमें च कर्माणि तापदयविवर्जिताः ॥ ७९ ॥
 अस्य सोम्य यहुलेयं जराशोकसमन्वितं ।
 जीवितं मरणस्त्रैष सम्भवस्य पुनः पुनः ॥ ८० ॥
 स्वप्नभूतं पुनः सर्वे दुःखानि नरकांस्त्रया ।
 विदित्वा चागमं सर्वमवश्यं भवितव्यताम् ॥ ८१ ॥
 चहतुं सनतकुमारस्तु दृढ़ा तत्र वये स्थिती ।
 अयस्तु श्रीन् शुशान् चित्वा आज्ञाः सनकादयः ।
 वैवर्तेन तु ज्ञानेन निष्ठुतास्ते महोजसः ॥ ८२ ॥
 ततस्त्रिष्वपहर्तीषु सनकादिषु वै लिषु ।
 भविष्यति विमूढस्तु मायथा शङ्करस्तु तु ॥ ८३ ॥

१. कोशमभेदमिष्ठाते इति ष० ।

यदं काल्पे तु वैकल्पे (१) संप्राणा नप्त्वति तेऽनष्ट ।
 कल्पयेषादिभूतानि सुक्षमानि पार्थिवानि च ॥ ८४ ॥
 सा चैषा जीवरी माया जगतः समुदाहृता ।
 स एष पञ्चतो मेरुदेवसोक उदाहृतः ॥ ८५ ॥
 तवैवेदं हि माहात्म्यं हृष्टा चाक्षानमाक्षना ।
 ज्ञात्वा चेष्टरसङ्गाय ज्ञात्वा मामम्बुजेत्तर्ण ॥ ८६ ॥
 महादेवं महायोगं भूतानां वरदं प्रभुं ।
 प्रणवाम्बानमासाद्य नमस्तुत्वा जगहुरु ।
 त्वाच मातृत्वं संकुचे निष्ठासाक्षिंहेदयं ॥ ८७ ॥
 यदं ज्ञात्वा महायोगं अभ्युत्तिष्ठनं महावतः ।
 अहं त्वामप्यतः ज्ञात्वा स्तोत्रेणमन्तरम्भं ॥ ८८ ॥
 सुत उवाच । ब्रह्माचमप्यतः ज्ञात्वा ततः स नक्षत्रम्भतः ।
 अतीतैष भविष्येष वर्त्तमानैसाधेव च ।
 नामभिन्नान्दसैव इदं स्तोत्रसुदौरयत् ॥ ८९ ॥
 नमस्तुत्म्यं भगवते सुवतेऽनन्ततेजसे ।
 नमः चेचाधिपतये वीजिने शूलिने नमः ॥ ९० ॥
 अमेद्रायोर्हिमेद्राय नमो वैकुण्ठरेतसे ।
 नमो ज्येष्ठाय चेष्टाय अपूर्वप्रथमाय च ॥ ९१ ॥
 नमो हव्याय पूर्व्याय सद्योजाताय चै नमः ।
 गङ्गराय धनेश्याय हैमधीराम्बराय च ॥ ९२ ॥
 नमस्ते ज्ञामादादीनां भूतानां प्रभावाय च ।

विदकर्मा वदानानां द्रव्याणां प्रभवे नमः ॥ ८३ ॥
 नमो योगस्य प्रभवे सौख्यस्य प्रभवे नमः ।
 नमो भ्रुवनिश्चीयान् भ्रूषीणां पतये नमः ॥ ८४ ॥
 विद्युद्गनिमेघानां गच्छितप्रभवे नमः ।
 उद्धौत्राज्ञ-प्रभवे हीपानां प्रभवे नमः ॥ ८५ ॥
 अद्वीनां प्रभवे चैव वर्षीणां प्रभवे नमः ।
 नमो नदानां प्रभवे नदीनां प्रभवे नमः ॥ ८६ ॥
 नमस्त्रौषधिप्रभवे तुलाणां प्रभवे नमः ।
 भक्तीश्वराय धर्माय स्थितीनां प्रभवे नमः ॥ ८७ ॥
 नमो इसानां प्रभवे रत्नानां प्रभवे नमः ।
 नमः लक्षणानां प्रभवे कालानां प्रभवे नमः ॥ ८८ ॥
 निमेषप्रभवे चैव काषाणां प्रभवे नमः ।
 अहोरात्रार्द्धमासानां मासीनां प्रभवे नमः ॥ ८९ ॥
 यम चटुनां प्रभवे संख्यायाः प्रभवे नमः ।
 प्रभवे च परदर्शक परदर्शक प्रभवे नमः ॥ ९० ॥
 यमः कुरुतेष्वभवे तुलसा प्रभवे नमः ।
 चतुर्विंशत्य सम्यक् प्रभवेऽनन्तचक्षुषे ॥ ९१ ॥
 कालोदये निवदानां वार्तानां प्रभवे नमः ।
 नमो विश्वस्य प्रभवे व्रजादि प्रभवे नमः ॥ ९२ ॥
 विद्यानां प्रभवे चैव विद्यानां पतये नमः ।
 नमो ब्रतानां पतये मन्त्राणां पतये नमः ॥ ९३ ॥
 पितृणां पतये चैव पशुनां पतये ।
 वाग्मृषाय नमस्तुभ्यं पुराणहृषभाय च ॥ ९४ ॥

सुचारुसारकेशाय जहूचत्तुःशिराय च ।
 नमः पशुनां पतये गोहवेन्द्रध्वजाय च ॥ २०५ ॥
 प्रजापतीनां पतये सिद्धानां पतये नमः ।
 शङ्खोरगसर्पाणीं पञ्चिणीं पतये नमः ॥ २०६ ॥
 गोकर्णीय च गोष्ठाय शङ्खकर्णीय वै नमः ।
 वाराहायाप्रमेयाय रक्षोधिपतये नमः ॥ २०७ ॥
 नमेष्वराणीं पतये गणानां द्वीपये नमः ।
 अध्यसां पतये चैष तेजसां पतये नमः ॥ २०८ ॥
 नमोऽस्तु लक्ष्मीपतये श्रीमते द्वीपते नमः ।
 बलावलसमूहाय लक्ष्मीभक्तीभक्ताय च ॥ २०९ ॥
 दीर्घशङ्खेकशङ्खाय हृषभाय कलुदिने ।
 नमस्त्रेष्याय वपूषे तेजसे सुप्रभाय च ॥ २१० ॥
 भूताय च भविस्थाय वस्तमानाय वै नमः ।
 सुवर्च्चसेऽय वीराय शूराय आतिगाय च ॥ २११ ॥
 वरदाय वरेष्याय नमः सर्वगताय च ।
 नमो भूताय भव्याय भवाय महते तथा ॥ २१२ ॥
 जनाय च नमस्तुभ्यं तपसे वरदाय च ।
 नमो वन्द्याय मौक्षाय जनाय नरकाय च ॥ २१३ ॥
 भवाय भजमानाय इष्टाय याजकाय च ।
 अभ्युदीर्षीय दीपाय तत्त्वाय निर्गुणाय च ॥ २१४ ॥
 नमः पाशाय हस्ताय नमः स्त्राभरणाय च ।
 हुताय अपहुताय प्रहुतप्रशिताय च ॥ २१५ ॥
 नमस्वष्टाय मूर्त्तीय आनिष्टोमस्त्विजाय च ।

नमः कृताय सत्याय भूताविषयतये नमः ॥ २१६ ॥
 सदस्याय नमचैव दक्षिणावभृत्याय च ।
 अहिंसायाय क्लोकानां पशुमन्त्रोवधाय च ॥ २१७ ॥
 नमस्तुष्टिप्रदानाय चर्मकाय सुगन्धिने ।
 नमोऽस्त्रियपतये परिहाराय स्त्रियने ॥ २१८ ॥
 विश्वाय विश्वरूपाय विश्वतोऽक्षिमुखाय च ।
 सर्वतः पाणिपादाय कुद्रायाप्रमिताय च ॥ २१९ ॥
 नमोऽहम्बाय काम्याय हम्बकम्याय वै नमः ।
 नमः सिंहाय मेघाय चेष्टाय त्वच्याय च ॥ २२० ॥
 सुघोराय सुघोराय शूचीभ्यश्चीभणाय च ।
 सुमेधये सुप्रजाय दीपाय भास्तराय च ॥ २२१ ॥
 नमो नमः सुपर्णाय तपनीयनिभाय च ।
 विश्वपात्राय चरणाय पिङ्गलाय महीजसे ॥ २२२ ॥
 हस्तिभाय नमचैव नमः कौम्भेश्वराय च ।
 नमो धूमाय क्षेत्राय क्षम्याय क्षीक्षिताय च ॥ २२४ ॥
 पिण्डित्यव विग्रहाव पीताय च लिष्टिष्टिष्टे ।
 नमस्ते सविशेषाय निर्विशेषाय वै नमः ॥ २२५ ॥
 नमो वै पश्चवर्णाय सत्युप्ताय च मृत्यवे ।
 नमः श्वामाय गौराय काद्रूचे रीक्षिताय च ॥ २२५ ॥
 नमः काम्याय सम्भवाभवण्याय वक्तुरुपिष्ठे ।
 नमः कपाक्षहस्ताय दिव्यस्त्राय कपडिने ॥ २२६ ॥
 अप्रमेयाय अर्द्धाय श्ववधाय वराय च ।
 सुरस्तात् पृष्ठतचैव विभाषाय ज्ञानवे ॥ २२७ ॥

दुर्गीव महते चैव रोधाय कपिलाय चः ।
 अकंप्रभशरीराय बलिने रंहस्याय च ॥ २२८ ॥
 पिनाकिने प्रसिद्धाय स्फीताय प्रसृताय च ।
 सुमेधसेऽचमालाय दिव्यासाय शिखण्डिने ॥ २२९ ॥
 विचाय चित्रवर्णाय विचिचाय धराय च (१) ।
 चेकितानाय तुष्टाय नमस्त्रनिहिताय च ॥ २३० ॥
 नमः चान्ताय शान्ताय वज्रसंहननाय च ।
 रक्षीन्नाय मण्डन्नाय शितिकण्ठोद्दर्शतये ॥ २३१ ॥
 अरिहाय लालान्ताय तिम्मायुधधराय च ।
 समोदाय प्रमोदाय इरिष्यायैव से नमः ॥ २३२ ॥
 प्रणवप्रणवेन्नाय भक्तानी शम्भाय च ।
 सुगम्भाधाय दक्षाय दक्षयज्ञहराय च ॥ २३३ ॥
 सर्वभूताय भूताय सर्वज्ञातिशयाय च ।
 पुरभेत्ते च यान्ताय सुगम्भाय वरेश्वरे ॥ २३४ ॥
 पुण्डवेन्न स्वरूपाय भगवेचान्तकाय च ।
 कणादाय वरिष्ठाय कामाङ्गददनाय च ॥ २२५ ॥
 रथैः कराणचक्राय नागेन्द्रदमनाय च ।
 दैत्यानामन्तकायायो दिव्याकम्दकराय च ॥ २३६ ॥
 अशानरतिनित्याय नमस्त्रयम्बकधारिये ।
 नमस्ते प्राणपालाय धर्मास्त्राधराय च ॥ २३७ ॥
 प्रहोष्ययोक्तिविधेभूतैः परिष्टुताय च ।

(१) विवरण्यधराय चेति च० ।

नरनारीश्वरीराय देव्याः प्रियकराय च ॥ २७८ ॥
 जटिने दण्डने तुभ्यं व्यालयज्ञोपवीतिने ।
 नमोऽस्तु लृत्यशीलाय वाद्य लृत्यप्रियाय च ॥ २७९ ॥
 मन्यवे श्रीतशीलाय सुगीतिगायते नमः ।
 कटककराय भीमाय चौथक्षपधराय च ॥ २८० ॥
 विभीषणाय भीमाय भगप्रमथनाय च ।
 सिंडैसङ्गातगीताय भहाभागाय वै नमः ॥ २८१ ॥
 नमो मुक्ताहडासाय चेहितास्कोटिताय च ।
 नदते कूदैते चैव नमः प्रभुदिताय च ॥ २८२ ॥
 नमोऽद्रुताय स्वपते भावते प्रस्थिताय च ।
 ध्यायते ज़म्भते चैव तुदते द्रवते नमः ॥ २८३ ॥
 चलते क्रीड़ते चैव लम्बोदरश्वरीरिणि ।
 नमः ऊताय कम्पाय मुण्डाय विकराय च ॥ २८४ ॥
 नम उच्चतवेषाय किंकिशीकाय वै नमः ।
 नमो विकृतवेषाय कूरीचामर्दणाय च ॥ २८५ ॥
 अप्रभेयाय दीपाय दीपये निर्गुणाय च ।
 नमः प्रियाय वादाय मुद्रामणिधराय च ॥ २८६ ॥
 नमस्तोकाय तनवे गुच्छेरप्रतिमाय च ।
 नमो गणाय गुणाय अगम्यागमनाय च ॥ २८७ ॥
 सोकधावो त्वियं भूमिः पादो सज्जनसेविती ।
 सर्वेषां सिद्धीगामामधिष्ठानन्तवोदरं ॥ २८८ ॥
 मध्येन्तरीचं विस्तौर्णन्तारागणविभूषितं ।
 तारापथ इवाभाति श्रीमान्द्वारस्तवोरसि ॥ २८९ ॥

दिशी दयभुजास्ते वै केयूराह्वदभूषिताः ।
 विस्तीर्णपरिणाहस्य नौलाम्बुदचयोपमः ॥ २५० ॥
 कश्चुट्टे श्रीभते श्रीमान् हेमस्त्रविभूषितः ।
 दंडाकरालदुर्वर्षमनौपम्यं सुखं तव ॥ २५१ ॥
 पश्चमालाकातीष्योर्णं श्रीर्वण्यं श्रीभते कथं ।
 दीपिः सर्वं वपुषन्ते स्त्रैर्येभूर्जनिलो वले ॥ २५२ ॥
 तैलामन्नौ प्रभा चन्द्रे रुद्रे शक्तिः गैत्यभस्तु च ।
 अच्छरीत्तमनिष्ट्यन्दान् गुणानेतान्विदुर्धाः ॥ २५३ ॥
 जपो जप्त्वा महायोगी महादेवो महेश्वरः ।
 पुरेश्वरो गुहावासी खेचरो रजानोचरः ॥ २५४ ॥
 तपोनिषिद्धिगुरुरनन्दनो निषिद्धनः ।
 हयश्चीर्वा धराधाता विधाता भूतिवाहनः ॥ २५५ ॥
 बोहव्यो बोधनो नेता धूर्म्बद्धो दुःप्रकम्पकः ।
 सहद्रव्यो भीमकर्मा सहत्कौत्तिंधनस्त्रवः ॥ २५६ ॥
 घण्ठापियो ध्वजी छली पताकाध्वजिनीपतिः ।
 कवचौ पद्मिश्री शङ्की पाशहस्तः परश्वहस्तः ॥ २५७ ॥
 अगमस्त्रवनघः शूरो देवराजारिमदंनः ।
 त्वां प्रसाद्य पुरात्माभिदिष्टन्तो निर्हता युधि ॥ २५८ ॥
 अग्निस्त्रवं चाण्डवान् सर्वान् पित्रेव न हत्यमे ।
 क्रोधाशारः प्रसन्नाक्षा कामहा कामदः प्रियः ॥ २५९ ॥
 वश्चास्त्रो वश्चाचारी च गोप्त्रस्त्रं शिष्टपूजितः ।
 वेदानामव्ययः कोशस्त्रव्यया यज्ञः प्रकल्पितः ॥ २६० ॥
 वश्च वेदं वशति वेदोत्तं इव्यवाहनः ।

प्रीते त्वयि महादेव वर्यं प्रीता भवामहे ॥ २६१ ॥
 भवानीशो नादिमान् भासराशि-
 भैङ्गा सोकानान्वं कार्त्ति त्वादिसगः ।
 साक्ख्याः प्रकृतिभ्यः परमं त्वां विदित्वा
 चीष्ण्यानास्ते न सत्युं विश्वित ॥ २६२ ॥
 योगेन त्वान्यानिनो नित्ययुक्ताः
 ज्ञात्वा भोगान् सर्वजन्ते पुनस्तान् ।
 चेऽन्ये मर्त्यास्त्रवां प्रपद्वा विशुद्धाः
 ते कर्मभिदिव्यभोगान् भजन्ते ॥ २६३ ॥
 अप्रभेयस्य तत्त्वस्य यद्या विद्धः स्वयतितः ।
 कीर्तिं तत्प माहात्मरम पारं परमात्मनः ।
 शिवो नो भव सर्वत्र योऽसि सोऽसि नमोऽस्तु ते ॥ २६४ ॥
 इति योमहापुराणे वायुमोक्षे शार्वस्त्रवं नाम
 चतुर्विशेषाद्यादः ।

अथ पञ्चविंशोऽुध्यायः ।

—————०००@०००————

मधुकेटभीतपञ्चविनाशवर्णं ।

स्तु उवाच । संपिवत्तिव तौ हहा मधुपिङ्गायतेज्ञयः ।
प्रहृष्टवदनोऽत्यर्थमभवत्त स्त्रकीत्तनात् ॥ १ ॥
उमापतिर्विरुपाचो दत्तवज्ञविनाशनः ।
पिनाकी खण्डपरश्चभूतप्राप्तलिङ्गोचनः ॥ २ ॥
ततः स भगवान् देवः शुत्वा वाक्यामृतन्तयोः ।
जानवपि महाभागः प्रीतपूर्वमवाप्तवीत् ॥ ३ ॥
को भवत्तो महाकानो परस्परहितैषिणी ।
समेतावभ्युजाभाष्यो तच्छिन् घोरे जलपूषे ॥ ४ ॥
तावूचतुर्महाकानो सचिरीक्ष परस्परं ।
भगवन् किञ्च तथेन विज्ञातेन त्वया विभो ।
कुच वा सुखमानत्वमिच्छाचारस्ते त्वया ॥ ५ ॥
उवाच भगवान् देवो मधुरस्त्वया गिरा ।
भो भो हिरस्यगर्भं त्वां त्वां च क्षणं वदाम्यहं ॥ ६ ॥
प्रीतोऽहमनया भक्षया याग्नताचरयुक्तया ।
भवत्तो माननीयो वै मम इहतरावुभौ ।
शुवाभ्यां किन्ददाम्यद्य वराणां वरमुत्तमं ॥ ७ ॥
तेनैवसुक्ते यच्चने ब्रह्मानं विष्णुरववीत् ।
मूहि दूहि महाभाग वरो यस्ते विवक्षितः ॥ ८ ॥

प्रजाकामोऽस्माहं विष्णो पुत्रमिच्छामि धूर्वहं ।
 ततः स भगवान् ब्रह्मा वरेष्यः पुत्रलिप्स्या ॥ ८ ॥
 अथ विष्णुरुद्वाचेदं प्रजाकामं प्रजापतिं ।
 वौरमप्रतिमं पुर्वं यत् त्वमिच्छसि धूर्वहं ॥ ९ ॥
 पुत्रत्वेनाभियुक्त्वा त्वं देवदेवं महेश्वरं ।
 स तस्य काक्षं संपूर्ज्य केशवस्था पितामहः ॥ ११ ॥
 ईश्वानं वरदं रुद्रमभिवाद्य कृताच्छितिः ।
 चवाच पुत्रकामस्तु वाक्यानि सह विष्णुना ॥ १२ ॥
 यदि मे भगवान् प्रीतः पुत्रकामस्य नित्यगः ।
 पुर्वो मे भव विष्णाक्षन् स्वतुल्यो वापि धूर्वहः ।
 नान्यं वरमहं वने प्रीते त्वयि महेश्वर ॥ १३ ॥
 तस्य तां प्रार्थनां श्रुत्वा भगवान् भगवेत्वा ।
 निष्कर्षयममायच्च वाङ्मित्यवौद्यतः ॥ १४ ॥
 यदा कार्यसमारपे कर्मिंशिष्यत सुव्रत ।
 अनिष्टस्तो च कार्यस्य गोप्यस्तां समुपेष्टति ।
 आलैकादश चे रुद्रा विहिताः प्राप्तहेतवः ॥ १५ ॥
 सोऽहमिकादयामा वै शूलहस्ताः सहातुगः ।
 चट्ठिर्भिर्भिर्भो महामा वै सलाटाइविता तदा ॥ १६ ॥
 प्रसादमतुलं लत्वा ब्रह्माणस्ताहश्च पुरा ।
 विष्णुं पुनरुद्वाचेदं ददामि च वरन्तव ॥ १७ ॥
 स होवाच महाभागो विष्णुर्भवमिदं वचः ।
 सर्वमेतत् लतं देष परितुष्टोऽसि मे यदि ।
 त्वयि मे सुपतिष्ठाएषु भलिरम्बुद्वाहन ॥ १८ ॥

एवमुक्तस्तो देवः समभाषत केशवं ।
 विष्णो नृण यथा देव प्रीतोऽहनाव ग्राहत ॥ १६ ॥
 प्रकाशच्च।प्रकाशच्च जडाम् स्पावरच्च यत् ।
 विश्वरूपमिदं सर्वं कृद्रनारायणात्मकं ॥ २० ॥
 अहमग्निभवान् भीमो भवान् रात्रिरहं दिनं ।
 भवान्तमहं सर्वं भवान् कानुरहं फक्तं ॥ २१ ॥
 भवान् ज्ञानमहं चेदं यज्ञपिता सदा जनाः ।
 मां विश्वित त्वयि प्रीते जनाः सुकृतकारिणः ।
 आवाभ्यां सहिता चेव गतिर्नाक्षा युगम्बये ॥ २२ ॥
 आत्मानं प्रकृतिं विदि मां विदि युरुपं शिवं ।
 भवान्देशरौरं भै त्वज्ञत्व तश्चेव च ॥ २३ ॥
 वामपार्थिमहम्बाहौ यामं योवस्तलचयं ।
 त्वच्च वामेतरं पार्थिलहं वै नौलसोहितः ॥ २४ ॥
 त्वच्च भै हृदयं विष्णो तव चाहं हृदि स्थितः ।
 भवान् सर्वं सा कार्यस्य कर्त्ताहमधिदैवतं ॥ २५ ॥
 तदेहि स्मृति ते वस गमिष्याम्यमुद्ग्रभ ।
 एवमुक्ता गतो विष्णोद्वोऽन्तर्वीनमीखरः ॥ २६ ॥
 ततः सोऽन्तर्विते देवे संप्रहृष्टस्तदा पुनः ।
 अग्नेन गणने भूप ग्रविष्यान्तर्जन्ते हरिः ॥ २७ ॥
 तं पद्मं पद्मगर्भाभं पद्माच्चः पद्मसम्भवः ।
 सम्प्रहृष्टमना वद्धा भेजे ग्राह्यं तदासनं ॥ २८ ॥
 अथ हीर्षण कालेन तत्राप्यपतिमावृभी ।
 महाक्षो महासस्त्रो भातरी मधुकैटभी ॥ २९ ॥

जचतुर्षेष वचनं मस्त्रो कै नो भविष्यसि ।
 एवमुक्ता तु तो तच्चिकित्तार्दीनं गतावुभौ ॥ ३० ॥
 दारुष्ण्यं तदोभीवं आत्मा पुष्करसम्भवः ।
 माहाकारसाम नो बुद्धा विज्ञातुमुपचक्षमे ॥ ३१ ॥
 कण्ठिकावठनं भूयो नाभ्यजानाद्यदा गति' ।
 ततः स पद्मनालैन अवतीर्ण रसातलं ।
 क्षम्याजिनोक्तरासङ्कृद्यग्नेऽन्तर्जले हरि' ॥ ३२ ॥
 स च तं बोधयामास विद्युदक्षेदमवशीत् ।
 भूतेभ्यो मे भयं देव चायन्वोक्तिष्ठ गद्यु ॥ ३३ ॥
 ततः स भगवान् विष्णुः सप्रहासमरिन्द्रिः ।
 न भेतव्यं न भेतव्यमित्युक्ताच मुनिः स्वयं ॥ ३४ ॥
 तथात्पूर्वं त्वया घोक्तं भूतेभ्यो मे मन्त्रयं ।
 तथाऽङ्गूतादिवाक्यैस्त्रो दैत्यी त्वं नाशयिष्यसि ॥ ३५ ॥
 भूर्भुवःस्वःस्ततो देवं विविष्टस्तमयोनिजं ।
 ततः पद्मचित्तं काल्पा तमिवासौनमागतं ॥ ३६ ॥
 गते तच्चिंक्षतोऽनन्त उहीर्थं भातरौ मुखात् ।
 विष्णुं जिंशुच्च प्रीयाच ब्रह्माणमभिरक्षतां ।
 मधुकैठभयोऽत्मा तयोरागमनं पुनः ॥ ३७ ॥
 चक्राते रूपसाहश्रयं विष्णोऽजिंशो य सक्तमौ ।
 छतसाहश्रक्षयो तौ तावेवाभिमुखौ स्थितौ ॥ ३८ ॥
 ततस्त्रो प्रीचतुर्हेत्यो तत्त्वाणं दारुषं वचः ।
 अच्चाकं युध्मानानां मध्ये वै प्राणिको भव ॥ ३९ ॥
 ततस्त्रो जस्तमाविष्णु संस्कारापः स्वमायया ।

चक्रतुम्तुमुलं युद्धं यस्य येनेष्टिं तदा ॥ ४० ॥
 तेषान्तु युध्यमानानां दिव्यं वर्णशतहृतं ।
 न च युद्धमदोषेको लाभीन्यं संभवत्तं ॥ ४१ ॥
 स चाण्डयसंखानाहृपवस्तैः स्थितेऽग्नितौ ।
 साहस्रादृश्याकुलमना ब्रह्मा ध्यानसुपागमत् ॥ ४२ ॥
 स तयोरन्तरं बुद्धा ब्रह्मा दिव्येन चक्षुषा ।
 पद्मकेसरजं सुचम्पं वदन्यं कवचस्तयोः ।
 आभेष्वलक्ष्य गाचन्त ततो मन्त्रसुदाहरत् ॥ ४३ ॥
 जपतस्वभवत्कन्या विश्वकृपसमुत्थिता ।
 पद्मे न्दुवदनप्रस्था पद्महस्ता यमा सतीैः ।
 तां हृषा व्यविती दैत्यो भयाहर्णविवर्जिती ॥ ४४ ॥
 ततः प्रोवाच तां कन्या ब्रह्मा मधुरया गिरा ।
 काइव त्वमवगत्या ब्रूहि सत्यमनिन्दिते ॥ ४५ ॥
 साक्षा संपूज्य सा कन्या ब्रह्माण्यं प्राञ्जलिस्तदा ।
 मोहिनीैः विविभां मायां विष्णोः सन्देशकारिणीैः ॥ ४६ ॥
 त्वया सङ्कौर्त्यमानाऽहं ब्रह्मन् प्राप्ता त्वरायुता ।
 अस्याः प्रीतमना ब्रह्मा गौणं नाम चकार ह ॥ ४७ ॥
 मया च व्याहृता यस्मात्त्वच्चैव समुपस्थिता ।
 महाव्याहृतिरित्येव नाम ते विचरिष्यति ॥ ४८ ॥
 उत्थिता च शिरो भित्त्वा सावित्रो तेन चोच्यते ।
 एकानंशान्तु यस्मात्स्वमनेकांशा भविष्यति ॥ ४९ ॥
 गौणानि तावदेतानि कर्मजान्यपराणि च ।
 नामानि ते भविष्यन्ति भर्त्युसादात् शमानन् ॥ ५० ॥

ततस्त्री पीडमानो तु वरमेनमयाचतां ।
 अमाहृतं नौ भद्रणं पुचलब्धं भवेत्तव ॥ ५१ ॥
 तथेत्युक्ता ततस्त्रूपीमनयश्चमसादनं ।
 अनयत्कैटभं विष्णुर्जित्याप्यनयश्च ॥ ५२ ॥
 एवत्तो निष्ठतो देत्यो विष्णुना जिष्णुना सह ।
 ग्रीतेन ब्रह्माचा चाथ सोकानां हितकाम्यथा ॥ ५३ ॥
 पुचलमीशेन यथा उक्ता दत्ती निष्ठोधत ।
 विष्णुना जिष्णुना सार्वं मधुकैटभयोस्तथा ।
 सम्प्रदाये व्यतिक्रान्ते ब्रह्मा विष्णुमभाषत ॥ ५४ ॥
 अद्य वर्षश्चतं पूर्णं समयः प्रत्युपस्थितः ।
 संचेपसप्तवृष्टोर्खस्यानं यामि चायहं ॥ ५५ ॥
 स तस्य वचसा देवः संहारमकरोत्तदा ।
 महीं निष्यावरां कृत्वा प्रकृतिस्त्रांथं जड्मान् ॥ ५६ ॥
 बदि गोविन्दं भद्रन्ते चिसस्ते यादसां पतिः ।
 कृष्णं यत् करणीयं स्यान्यथा ते लक्ष्मिवदेन(१) ॥ ५७ ॥
 वाढ़ं शृणु त्वं हेमाभं पञ्चयोने वचो मम ।
 प्रसादो व्यस्त्वया लक्ष्य इश्वरात् पुचलिष्या ॥ ५८ ॥
 तन्तथा सफलं कृत्वा मत्तोऽभूददृग्ं भवान् ।
 चतुर्जिवानि भूतानि सूज त्वं विसूजस्व वा(२) ॥ ५९ ॥
 अवाप्य संज्ञाहीविन्दात् पश्योनिः पितामहः ।
 प्रजाः स्त्रृमनास्तोपे तप उत्तं ततो महत् ॥ ६० ॥

(१) प्रयोगीत्वं आर्द्धः ।

(२) विसूजस्त चेति च ।

तस्येवत्तम्यमानसा न किञ्चित्समवर्त्तते ।
 ततो दौर्घेषं कालेन हुःखात् क्रोधो व्यवहृत ॥ ६१ ॥
 सक्रोधाविष्टनेचाभ्यामपतत्वशुविन्दवः ।
 ततस्तेभ्योऽशुविन्दुभ्यो वातपिसकामकाः ॥ ६२ ॥
 महाभागा महासत्त्वाः स्वस्ति कैरभ्यलज्जताः ।
 प्रकीर्णकेशाः सर्पास्ते प्रादुर्भूता महाविषाः ॥ ६३ ॥
 सर्पास्तथायजान् हृष्टा नद्याक्षानमनिन्दत ।
 अहो चिक् तपसा महां फलमौहगकं यदि ।
 लोकवैनाशिकौ जडे आदावेष प्रजा मम ॥ ६४ ॥
 तस्य तौवाभवन्नात्त्वां क्रोधामर्थसमुद्वा ।
 मूर्छाभितापेन तदा जहो प्राणान् प्रजापतिः ॥ ६५ ॥
 तस्यापतिसबोर्यस्य देहात् कारण्यपूर्वकं ।
 आत्मेकादृग् ते रुद्राः प्रीडूताकृदत्तस्तथा ।
 रोदनात् खनु रुद्रास्ते रुद्रत्वं तेन तेषु तत् ॥ ६६ ॥
 ये रुद्राः खलु ते प्राणा ये प्राणास्ते तदामकाः ।
 प्राणाः प्राणमृतां ज्ञेयाः सर्वभूतेष्वस्थिताः ॥ ६७ ॥
 अत्युच्यत्य महत्त्वस्य साधुना चरितसा च ।
 तस्य प्राणान् ददो भूयस्तिशूलो नौकलोहितः ।
 ललाटात् पश्योनेस्त् प्रभुरेकादशामकः ॥ ६८ ॥
 ब्रह्मणः सोऽददात् प्राणानामज्जः स तदा प्रभुः ।
 प्रहृष्टवदनो रुद्रः किञ्चित् प्रत्यागतासवं ।
 अभ्यभाषत्तदा देवो ब्रह्माणं परमं वचः ॥ ६९ ॥
 उपयाचस्य मां ब्रह्मन् सार्त्तुमहंसि चामनः ।

मां च विश्वाकर्जं रुद्रं प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ७० ॥
 शुत्रा त्विदं वचस्य प्रभूतच्च मनोगतं ।
 पितामहः प्रसवामा नेत्रैः फुलाम्बुजप्रभैः ॥ ७१ ॥
 ततः प्रत्यागतप्राप्तः छिन्दगच्छीरया गिरा ।
 उवाच भगवान् ब्रह्मा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ॥ ७२ ॥
 भो भो वह महाभाग आनन्द्यसि मे मनः ।
 को भवान् विश्वभूतिस्त्वं सित एकादशामकः ॥ ७३ ॥
 एवमुक्तो भगवता ब्रह्मणाऽनन्ततेजसा ।
 ततः प्रत्यवदहुद्दो लोभिवाद्याकर्जैः मह ॥ ७४ ॥
 यत्ते वरमहं ब्रह्मन् याचितो विश्वाना सह ।
 पुत्रो मे भव देवेति त्वत्तुल्यो वापि धूवहः ॥ ७५ ॥
 लोकेषु विश्रुतैः कार्यं सर्वविज्ञात्मसम्भवैः ।
 विषादन्त्यज देवेश लोकांस्त्वं स्वदुमहसि ॥ ७६ ॥
 एवं स भगवानुक्तो ब्रह्मा प्रोतमनाभवत् ।
 रुद्रं प्रत्यवदद भूयो लोकान्ते नीललोहितं ॥ ७७ ॥
 साहाय्यं मम कार्यार्थं प्रजाः सूज मया सह ।
 वौजौ त्वं सर्वं भूतानां तत् प्रपञ्चस्तथा भव ।
 वाटमित्येव तां वाणीं प्रतिजयाह गङ्गारः ॥ ७८ ॥
 ततः स भगवान् ब्रह्मा कृष्णाजिनविभूयितः ।
 मनोऽथ सोऽसुन्दरेष्वो भूतानां धारणां ततः ।
 जिह्वां सरस्वतीत्येव ततस्तां विश्वरूपिणीं ॥ ७९ ॥
 भृगुमङ्गिरसं दद्यं पुलस्य पुलहं कर्तुं ।
 वसिष्ठच महातेजाः ससजे सा मानसान् ।

पुच्चानाक्षसमानन्यान् १ सोऽसुजहित्वसम्भवान् ।
 तेषां भूयोऽनुमार्गेण गावो वक्षादिजित्वे ॥ ८१ ॥
 ओकारप्रसुखान् वेदानभिमान्याच देवताः ।
 एवमितान् यथा प्रोक्षान् वक्षा सोकपितामहः ॥ ८२ ॥
 दत्तायान् मानसान् पुत्रान् प्रोवाच भगवान् प्रभुः ।
 प्रजाः सृजत भद्रं वो रुद्रेण सह धीमता ॥ ८३ ॥
 अनुगम्य महाक्षानं प्रजानां पतयस्तदा ।
 वयमिच्छामहे देव प्रजाः खण्डु त्वया सह ।
 वक्षाचस्वेष सन्देशस्तव चैव महेश्वर ॥ ८४ ॥
 तैरेवमुली भगवान् रुद्रः प्रोवाच तान् प्रभुः ।
 वक्षाण्यथाक्षाजा महां प्राणान् रुद्रा च वै सुराः ॥ ८५ ॥
 कल्पायजायजानेतान् व्रात्याणानाक्षाम ।
 वक्षादिस्त्राच्यपर्यन्तान् समलीकाच्चमाक्षान् ।
 भवन्तः खण्डुर्महिति वचनाक्षम स्त्रिति वः ॥ ८६ ॥
 तेनेवमुक्ताः प्रत्युचुः रुद्रमाच्यन्तिशूलिनं ।
 यथाच्चापयसे देव तघा तदै भविष्यति ॥ ८७ ॥
 अनुमान्य महादेवं प्रजानां पतयस्तदा ।
 ऊचुदैचं महाक्षानं भवान् व्रेष्टः प्रजापतिः ।
 त्वां पुरस्त्वय भद्रन्ते प्रजाः खक्षामहे वयं ॥ ८८ ॥
 एवमस्तिवति वै दत्तः प्रत्यपद्यत भाषितं ।
 तैः सह खण्डुमारेभे प्रजाकामः प्रजापतिः ।
 सर्वस्तिवतः खाणौ वक्षा सर्वमष्टासृजत ॥ ८९ ॥

२५ अ० ।] मधुकैटभोपत्तिविनाश वर्णनं ।

१८७

अथाच्या सप्तमेऽतीते कल्पे वै सम्बूद्धतुः ।
कठभुः सनत्कुमारस्य तपोलोक्यनिवासिनौ ।
ततो महर्षीनव्यान् स मानसानसूजत् प्रभुः ॥ ८० ॥

इति श्रीमहापुराणे वासुप्रीत्के मधुकैटभोपत्तिविनाश
वर्णनं नाम पञ्चविंश्टीध्ययः ।

अथ पद्विशोऽध्यायः ।

— ००० —

खरोत्पत्तिः ।

सुत उवाच । अहो विस्मयनीयानि रहस्यानि महामते ।
 त्वयोक्तानि यथातस्यं सोकानुषहकारणात् ॥ १ ॥
 तत्र वै संशयो महामवदारेषु गूलिनः ।
 किं कारणं महादेवः कलिं प्राप्य सुदारणं ।
 हिला युगानि पूर्णाणि अवतारं करोति वै ॥ २ ॥
 अस्मिन्बन्धने चैव प्राप्ते वैवस्तते प्रभो ।
 अवतारं जगत्क्रे यतदिष्टामि वेदितुं ॥ ३ ॥
 न तेऽस्यविदितं किञ्चिदिह सोके परत्र च ।
 भक्तानामुपदेशाद्यं विनयात् पुच्छतो मम ।
 कथयस्त महाप्राज्ञ यदि चार्यं महामतं ॥ ४ ॥
 सोमश उवाच(१) । एवं पुष्टोऽथ भगवान् वायुर्लोकहिते रतः ।
 इदमाह महातेजा वायुर्लोकनमस्तुतः ॥ ५ ॥
 एतद्वापतम्(२) सोके यन्मान्त्वं परिपृच्छसि ।
 तत्सर्वं चृणु गाधेय उच्यमानं यत्क्रमं ॥ ६ ॥
 पुरा ज्ञेकार्यवे हते दिव्ये वर्यसहस्रके ।

१ सोमवर्षं उवाचेति क० ।

२ एतद्वापतमिति ष० ।

स्तुकामः प्रजा ग्रन्था चिन्तयामास दुःखितः ॥ ७ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य प्रादुर्भूतः कुमारकः ।
 दिव्यगम्भः सुधापे चौ दिव्यो श्रुतिसुदीरथन् ॥ ८ ॥
 अशब्दस्यर्थं दपाल्लामगम्भां रसवर्जितां ।
 श्रुतिं शुद्धीरथन् देवो यामविन्दवत्प्राप्युच्छः ॥ ९ ॥
 ततस्मु धानसंयुक्तस्तप आस्याय भैरवं ।
 चिन्तयामास मनसा वितयं कोऽन्वयन्विति ॥ १० ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य प्रादुर्भूतं तदन्तरं ।
 अशब्दस्यर्थं रसगम्भविवर्जितं ॥ ११ ॥
 अथोन्नमं स लोकेषु स्वभूतिं चापि पश्यति ।
 ध्यायन्वै स तदा देवमथेन पश्यते पुनः ॥ १२ ॥
 तं भेतमव रक्षय पौतं कृष्णं तदा पुनः ।
 वर्णस्यं तव पश्येत न चौ न च नपुंसकं ॥ १३ ॥
 तस्मव्यं सुचिरं ज्ञाल्ला चिन्तयन् हि तदन्तरं ।
 तस्य चिन्तयमानस्य कण्ठादुलिङ्गतेऽचरः ॥ १४ ॥
 एकमात्रो महाबीषः श्वेतवर्णः सुनिर्दिलः ।
 न ओंकारो भवेद्देवः अचरं वै महेश्वरः ॥ १५ ॥
 ततस्मिन्तयमानस्य त्वचरं वै स्वयम्भूतः ।
 प्रादुर्भूतन्तु रक्तन्तु स देवः प्रथमः स्मृतः ॥ १६ ॥
 ऋग्वेदं प्रथमं तस्य त्वमिमौले पुरोहितं ।
 एतां हृषा ऋचं ग्रन्था चिन्तयामास वै पुनः ।
 तदन्तरं महातेजाः किमेतदिति लोककल् ॥ १७ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य तस्मिन्व भवेत्तरः ।

हिमाचमचरं जग्ने ईशित्वेन हिमाचिकं ॥ १८ ॥
 ततः पुनर्हिमात्रन्तु चिन्तयामास चाचरं ।
 प्रादुर्भूतस्य रक्तन्त् क्षेदने ब्रह्मा सा यजुः ॥ १९ ॥
 इषे त्वीज्ञेत्वा वायवः स्य देवो वः सविता पुनः ।
 ऋग्वेद एकमाचस्तु हिमात्रन्तु यजुः अृतं ॥ २० ॥
 ततो विदं हिमाचल्नु हृषा चैव तदचरं ।
 हिमाचं चिन्तयन् ब्रह्मा त्वचरं पुनरौख्यरः ॥ २१ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य चोक्षारः सम्भूतः ।
 ततस्तदचरं ब्रह्मा ओकारं समचिन्तयत् ॥ २२ ॥
 अथापश्चत्तः पौत्रास्त्रचैव समुत्थिताम् ।
 अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये ॥ २३ ॥
 ततस्तु स महातेजा हृषा वेदानुपस्थितान् ।
 चिन्तयित्वा च भगवांस्त्रिसम्यं यज्ञिरचरं ।
 चिवर्णं यत् विष्ववणमोद्धारं ब्रह्मासञ्जितं ॥ २४ ॥
 ततथैव विसंयोगात् चिवर्णन्तु तदचरं ।
 लक्ष्यालक्ष्याप्रहव्यस्य सहितं चिदिवं विकं ॥ २५ ॥
 विमाचन्त्रिपदचैव चियोगचैव ग्रामतं ।
 तस्माच्चत्तदचरं ब्रह्मा चिन्तयामास वै प्रभुः ॥ २६ ॥
 तस्माच्चत्तदचरं सोऽय ब्रह्मा रूपं स्वयम्भूवः ।
 चतुर्हयमुखं देवं पश्यते दीपतेजसं ।
 तमोकारं स क्षत्वादौ विज्ञेयः स स्वयम्भूवः ॥ २७ ॥
 चतुर्सुखमुखाच्चादजायन्त चतुर्हग ।
 नानावर्णाः स्वरा दिव्यमाद्यन्तं तदचरं ।

तस्मात् चिष्टिवर्णा वै अकारप्रभवाः स्फूताः ॥ २८ ॥
 ततः साधारणार्थव वर्णनान्तु स्वयम्भुवः ।
 अकारस्य आदी तु स्थितः स प्रथमः स्वरः ॥ २९ ॥
 ततस्तेभ्यः स्वरेभ्यस्तु चतुर्दशं महासुखाः ।
 अनवः सञ्चालयन्ते दिव्या मन्त्रन्तरे स्वराः ॥ ३० ॥
 चतुर्दशसुखो यत्र अकारो ग्रन्थसंचितः ।
 ग्रन्थकालः समाख्यातः सर्ववर्णः प्रजापतिः ॥ ३१ ॥
 सुखात् प्रथमात्तस्य मनुः स्वायम्भुवः स्फूतः ।
 अकारस्तु स विज्ञेयः ग्रन्थवर्णः स्वयम्भुवः ॥ ३२ ॥
 द्वितीयात् सुखात्तस्य आकारो वै सुखः स्फूतः ।
 नाम्ना स्वारोचिष्ठो नाम वर्णः पाण्डुर उच्यते ॥ ३३ ॥
 द्वृतीयात् सुखात्तस्य इकारो यजुषां वरः ।
 यजुर्मयः स चादित्यो यजुर्वदो यतः स्फूतः ॥ ३४ ॥
 ईकारः स मनुष्यो रक्तवर्णः प्रतापवान् ।
 ततः चर्णं प्रवर्णत तस्माद्ग्रन्थस्तु चत्रियः ॥ ३५ ॥
 चतुर्दशं सुखात्तस्य उकारः स्वर उच्यते ।
 वर्णतस्तु स्फूतस्तात्मः स मनुष्यामसः स्फूतः ॥ ३६ ॥
 पञ्चमात् सुखात्तस्य ऊकारः नाम जायते ।
 योतको वर्णतवैव मनुष्यापि चरित्यावः ॥ ३७ ॥
 ततः षष्ठ्याकुखात्तस्य औकारः कपिलः स्फूतः ।
 वरिष्ठय ततः षष्ठो विजयः स महातपाः ॥ ३८ ॥
 सप्तमात् सुखात्तस्य ततो वैवस्तो मनुः ।
 ऋकारय स्वरसत्र वर्णतः लक्षण उच्यते ॥ ३९ ॥

अहमात् सुखात्स्य लकारः प्रामवण्ठः ।
 प्रामाचरसवण्ठ ततः सावणिरच्यते ॥ ४० ॥
 सुखात् नवमात्स्य लकारो नवमः चूतः ।
 धूमो वै वर्णतया पि धूमय मनुष्यते ॥ ४१ ॥
 दशमात् सुखात्स्य लकारः प्रभुष्यते ।
 समवैव सदण्ठ बभौ सावणिको मनुः ॥ ४२ ॥
 सुखादेकादशात्स्य एकारो मनुष्यते ।
 पिशङ्गो वर्णतयैव पिशङ्गो वर्णं उच्यते ॥ ४३ ॥
 द्वादशात् सुखात्स्य दिकारो नाम उच्यते ।
 पिशङ्गो भज्जवण्ठाभः पिशङ्गो मनुष्यते ॥ ४४ ॥
 त्रयोदशात् सुखात्स्य ओकारो वर्णं उच्यते ।
 पञ्चवर्णसमायुक्त ओकारो वर्णं उच्यतः ॥ ४५ ॥
 चतुर्हश्च सुखात्स्य ओकारो वर्णं उच्यते ।
 कर्दूरो वर्णतयैव मनुः सावणिरच्यते ॥ ४६ ॥
 षष्ठ्येते मनवत्यैव स्वरा वर्णाय कल्पतः ।
 विज्ञेया हि यथातत्त्वं स्वरतो वर्णतस्याथ ॥ ४७ ॥
 परस्परसवण्ठ यत्रा यथाद् हता हि वै ।
 तस्मात्तेषां सवण्ठलादन्वयम् प्रकौर्तिंतः ॥ ४८ ॥
 सवण्ठः सहशाचैव यथाज्ञातात् कल्पजाः ।
 तस्मात् प्रजानां लोकेऽस्मिन् सवण्ठः सर्वसन्धयः ॥ ४९ ॥
 भविष्यन्ति यथाग्रेलं वर्णाय न्यायतोऽर्थतः ।
 अभ्यासात् सन्धयत्वैव तस्माज्ञेयाः स्वरा इति ॥ ५० ॥
 इति वीमहापुराणे वायुपोक्ते स्वरोत्पत्तिर्नाम
 षड्विंशीऽध्यायः ।

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

महादेवतमुवर्णनं ।

अहमय अनुः । अस्मिन् कल्पे त्वया चोक्तः प्रादुर्भावो महात्मनः ।
 महादेवस्य बद्रस्य साधकैर्थ्यं निभिः सह ॥ १ ॥
 चतु उचाच । उत्त्यजित्तरादिसर्वस्य मया प्रोक्ता समाप्ततः ।
 विस्तरेचास्य वस्त्रामि नामानि तनुभिः सह ॥ २ ॥
 पद्मीयु जनयामास महादेवः सुतान् वह्नैः ।
 कल्पेऽष्टमे व्यतीते तु(१) यस्मिन् कल्पे तु तच्छृणु ॥ ३ ॥
 कल्पादौ चामनमूलं सुतं प्रधायतः प्रभोः ।
 प्रादुरासौत्तोऽद्वय कुमारो नौललोहितः ।
 तं दधे सुखरं धोरं निर्दहनिव तेजसा ॥ ४ ॥
 हृषा कदन्तं सहसा कुमारं नौललोहितं ।
 किं रोदिवि कुमारेति ब्रह्मा तं प्रत्यभावत ॥ ५ ॥
 सोऽव्रवीहेहि मे नाम प्रथमं वै पितामह ।
 बद्रस्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽबद्रपुनः ॥ ६ ॥
 किं रोदिवीति तं ब्रह्मा रदन्तं पुनरववीत् ।
 नाम देहि दितीयं मे इत्युवाच म्यमधुवं ॥ ७ ॥
 भवस्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽबद्रपुनः ।
 किं रोदिवीति तं ब्रह्मा प्रत्युवाचाय शङ्करं ॥ ८ ॥
 हृतीयं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तं ।

शिवस्त्रं देव नामासि इत्युक्तः सोऽहदत्पुनः ॥ ८ ॥
 किं रोदिष्योति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।
 चतुर्थं देहि मे नाम इत्युवाच स्वयम्भूतं ॥ १० ॥
 पश्चनां त्वं पतिर्हेव इत्युक्तः सोऽहदत्पुनः ।
 किं रोदिष्योति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ॥ ११ ॥
 पश्चमं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तं ।
 ईशस्त्रं देव नामासि इत्युक्तः सोऽहदत्पुनः ॥ १२ ॥
 किं रोदिष्योति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।
 यष्टं मे नाम देहोति इत्युवाचाश तं प्रभुं ॥ १३ ॥
 औमस्त्रं देव नामासि इत्युक्तः सोऽहदत्पुनः ।
 किं रोदिष्योति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ॥ १४ ॥
 सप्तमं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तं ।
 उग्रस्त्रं देव नामासि इत्युक्तः सोऽहदत्पुनः ॥ १५ ॥
 किं रोदिष्योति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।
 अष्टमं देहि मे नाम त्वं विभो पुनरब्रवीत् ।
 महादेवस्तु नामासि इत्युक्ती विरराम ह ॥ १६ ॥
 सच्च नामानि चैतानि ब्रह्मणो नौलसोहितः ।
 प्रोवाच नामामितेषां भूतानि प्रदिशेति ह ॥ १७ ॥
 ततोऽभि सृष्टास्तनव एषो नामां स्वयम्भूता ।
 सूर्यो महो जलं वज्रिर्वायुराकाशमेव च ॥ १८ ॥
 दीक्षितो ब्राह्मणश्वन्द इत्येते ब्रह्मधातवः ।
 तेषु पूज्यय वन्द्यः स्वादहस्तान्न हिनस्ति वै ॥ १९ ॥
 गतोऽक्रमीत् पुनर्ब्रह्मा तं देवं नौलसोहितं ।

हितीयं नामधेवन्ते मया प्रोक्तं भवेति यत् ।
 एतस्यापो हितीया ते तनुर्नामा भविष्यति ॥ २० ॥
 इत्युक्ते यत् स्थिरं तस्य शरीरस्य रसायकं ।
 तद्विवेय ततस्तोयं तस्यादापो भवः सृतः ॥ २१ ॥
 यस्याद् भवन्ति भूतानि ताभ्यस्ता भावयन्ति च ।
 भवनास्त्रावनाचैव भूतानां सभवः सृतः ॥ २२ ॥
 तस्यामूर्च्छं पुरौषस्य नाम्नु कुर्वीत सर्वदा ।
 न चायेदप्सु नम्नय न निष्ठौवित् कदाचन ॥ २३ ॥
 मैष्युनं नैव सेवेत शिरःस्नानञ्च वर्जयेत् ।
 न प्रीतः परिचक्षीत वहन्त्र संस्थितोपि वा ॥ २४ ॥
 मेष्यामेष्यशौरल्वाचैव दुष्यन्तरपः कचित् ।
 विवर्णरसगम्याय अत्याय परिवर्जयेत् ॥ २५ ॥
 अपां योनिः समुद्रय तस्यात्तं कामयन्ति ताः ।
 मेष्यायैवामृताचैव भवन्ति प्राय्य सागरम् ॥ २६ ॥
 तस्यादपि न रथ्योत समुद्रं कामयन्ति ताः ।
 न हिनस्ति भवो देवः सदैवं योऽप्सु वर्तते ॥ २७ ॥
 ततोऽवबोत् पुनर्बद्धा तं देवं लक्षण्लोहितं ।
 शब्दस्त्रमिति यवाम लतीयं समुदाहृतं ।
 तस्य भूमिस्तृतीया तु तनुर्नामा भवत्यियं ॥ २८ ॥
 इत्युक्ते यत् स्थिरं तस्य शरीरस्यास्थिसञ्जितं ।
 तद्विवेय ततो भूमिस्तस्याङ्गः शब्दं उच्यते ॥ २९ ॥
 तस्यात् कुर्वीत नो विदान् पुरौषमूर्च्छमेव वा ।
 न चक्रायायां न सोपाने स्वच्छायां नापि मेहयेत् ॥ ३० ॥

शिरः प्राहत्य कुर्वीत अन्तर्बाय दण्डमीहो ।
 य एवं वर्त्तते भूमौ तं गव्यो न हिनस्ति वै ॥ ३१ ॥
 ततोऽवौत्पुनब्रह्मा तं देवं नौललोहितं ।
 ईशान इति यत् प्रोक्तं चतुर्थं नाम ते मया ॥ ३२ ॥
 चतुर्थस्य चतुर्थी स्याद्वायुर्नाम्ना ततुस्तव ।
 इत्युक्ते यच्छरीरस्य पञ्चधा प्राणसंज्ञितं ॥ ३३ ॥
 विवेश तं तदा वायुरीशानो वायुमीम्बरं ।
 तस्मादेनं परिवदेदायतं वायुमीम्बरं ।
 एवं युक्तमवेशानो नैव देवो हिनस्ति तं ॥ ३४ ॥
 ततोऽवौत् पुनब्रह्मा तं देवं धूमलोहितं ।
 यत्ते पशुपतोऽयुक्तं मया नामेष पश्चमं ।
 पश्चमो पश्चमस्यैव ततुर्नाम्नाम्बिरस्तु ते ॥ ३५ ॥
 इत्युक्ते यच्छरीरस्य तेजस्तस्योपसंज्ञितम् ।
 विवेश ततदा लग्निस्तस्यात्पशुपतिः पतिः(१) ॥ ३६ ॥
 चन्द्रमास्तु खूतः सोमः तस्याक्षा ल्लोषधीगणः ।
 एवं यो वर्त्तते विदान् सदा पर्वणि पर्वणि ।
 न हन्ति तं महादेव एवं वन्देत तं प्रभुं(२) ॥ ३७ ॥
 गोपायति दिवादिलः प्रजा नकन्तु चन्द्रमाः ।
 एकरात्रे समेवातां सूर्योचन्द्रमसावूभौ ।
 अमावास्यानिशायान्तु तस्मां युक्तः सदा वसेत् ॥ ३८ ॥
 तस्माविष्टं सर्वमिदस्तनुभिर्नामभिः सत्त ।

(१) पशुपतिः खूत इति ८० ।

(२) एवं ये देवतं प्रभुमिति ८० ।

एकाकी यथरत्वे च सूर्योऽसौ चन्द्र उच्यते ॥ ३८ ॥
 सूर्यस्य यत्प्रकाशेन वौचान्ते चक्षुषा प्रजाः ।
 हक्षाक्षा संखितो रद्धः पिवत्यग्नो गमस्तिभिः ॥ ३९ ॥
 अद्यते पौवते चैवायत्पानाक्षकानि या ।
 ततुराक्षका सा वै देहेष्वी वीपचौयते ॥ ४० ॥
 यथा धर्ते प्रजाः सर्वाः स्त्रिरौभूतेन चेतसा ।
 पार्श्विकी सा ततुराक्षा ग्रावी धारयति प्रजाः ॥ ४१ ॥
 यावत् स्त्रिता शरीरेषु भूतानां प्राणहत्तिभिः ।
 वायुभिका तु ऐशानौ सा प्राणाः प्राणिना सह ॥ ४२ ॥
 पीताशितानि पचति भूतानां जटरेषु या ।
 ततः पाशुपतो तस्य पाचिका गतिरुच्यते ॥ ४४ ॥
 बानोऽह सुषिराणि स्फुर्देहेष्वन्तर्गतानि वै ।
 वायोः सच्चरण्णार्थीय सा भौमा चोच्यते ततुः ॥ ४५ ॥
 वैतानदीचितानान्तु या शितिर्द्वायादिनां ।
 ततुराक्षकाभिका सा तु तेनोयो दीचितः अृतः ॥ ४६ ॥
 यत्तु सद्वल्यकं तस्य प्रजास्त्रिह समं स्त्रितं ।
 सा ततुर्क्षानसौ तस्य चन्द्रमाः प्राणिषु स्त्रितः ॥ ४७ ॥
 नवो नवो भवति हि जायमानः पुनः पुनः ।
 नौयते यो यथाकामं विवृधैः पितृभिः सह ।
 महादेवोऽभूताक्षाऽसौ लक्ष्मयवचन्द्रमाः अृतः ॥ ४८ ॥
 तस्य या प्रथमा नाक्षा तनुरौद्रौ प्रकौप्तिता ।
 पत्नौ सुवर्चला तस्य पुच्छस्तस्याः अनैवरः ॥ ४९ ॥
 भवस्य या दितीया तु ततुरापः अृता तु वै ।

तस्योद्याच च्छ्रुता पद्मो पुच्छाप्यग्नाः च्छ्रुतः ॥ ५० ॥
 शब्दस्य या लृतीया तु नाम भूमिस्तनुः च्छ्रुता ।
 पद्मो तस्य विकेशीति पुच्छाङ्गारकः च्छ्रुतः ॥ ५१ ॥
 ईशानस्य चतुर्वर्षस्य स्वर्गंतस्य(१) च या तनुः ।
 तस्य पद्मो शिवा नाम पुच्छास्य मनोजवः ॥ ५२ ॥
 नाम्ना पशुपतेवा तु तनुरभिन्दिंजैः च्छ्रुता ।
 तस्य पद्मो च्छ्रुता स्वाहा स्कन्दध्यापि सुतः च्छ्रुतः ॥ ५३ ॥
 नाम्ना घटस्य या भौमा तनुराकाश उच्चते ।
 दिशः पत्न्यः च्छ्रुतास्तस्य स्वर्गंशास्य सुतः च्छ्रुतः ॥ ५४ ॥
 उया तनुः सप्तमौ या दीक्षितैर्मात्राणैः च्छ्रुता ।
 दीक्षा पद्मो च्छ्रुता तस्य सत्त्वानः सुव उच्चते ॥ ५५ ॥
 नाम्नाऽष्टमस्य महतस्तनुर्यां चन्द्रमाः च्छ्रुतः ।
 पद्मो तु रोहिणी तस्य पुच्छास्य बृथः च्छ्रुतः ॥ ५६ ॥
 इत्येतास्तनुवस्त्रास्य नामभिः परिकौर्जिताः ।
 ताम्भृत्यान्याश्च नमस्याश्च प्रतिनाम तनुषु वै ॥ ५७ ॥
 भक्ते: सूर्योऽप्सु पृथिव्यां वायुमित्र्योमदीक्षितः ।
 तथा च वै चन्द्रमसि तनुभिर्नामभिः सह ।
 प्रजावानेति सायुज्यमौष्ठरस्य नरो हि सः ॥ ५८ ॥
 इत्येतद्वा मयास्यातं गुज्ञां भौमस्य तदृयशः ।
 शब्दोऽस्तु दिपदे नित्यं शब्दोऽस्तु च चतुर्थदे ॥ ५९ ॥
 एतत् प्रोक्तं निदानं वस्तनुनां नामभिः सह ।
 महादेवस्य देवस्य भूगोस्तु शृणुत प्रजाः ॥ ६० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रीक्ते महादेवतनुवर्णनं
 नाम सप्तविंश्तीऽध्यायः ।

चयाहेविंशोऽध्यायः ।

—————ooo@ooo—————

चयविंशानुकीर्तनं ।

सूत उवाच । अगोः स्यातिर्विजज्ञेऽथ इष्टरौ सुखदुःखयोः ।
 एमाष्टमप्रदातारौ सर्वप्राप्यसृतामिह ।
 देवो धाताविधातारौ मन्वन्तरविचारिष्यो ॥ १ ॥
 तयोर्ज्येष्ठा तु भगिनी देवो श्रीलोकभाविनी ।
 सा तु नारायणं देवं पतिमासाद्य शोभनं ।
 नारायणामज्जो साख्यी(१) बलोत्साही व्याजायत ॥ २ ॥
 तस्मास्तु मानसाः पुचा ये चाच्ये दिव्यचारिणः ।
 ये वहन्ति विमानानि देवानां पुण्यकर्मणां ॥ ३ ॥
 हे तु कन्ये अृते भार्ये विधातुर्धातुरेव च ।
 आयतिर्नियतिचैव तयोः पुक्त्रौ हृदवतौ ॥ ४ ॥
 पाण्डुचैव सूक्ष्मुष्म लङ्घकोशी सनातनौ ।
 मनस्त्रियां सूक्ष्मीष मार्कण्डेयो वभूव ए ॥ ५ ॥
 सूतो वेदशिरास्तस्य मूर्द्धन्यायामजायत ।
 पीवर्णी वेदशिरसः पुचा वंशकराः अृताः ।
 मार्कण्डेय इतिस्थाता कृष्णो वेदपारगाः ॥ ६ ॥
 पाण्डीष पुण्डरीकार्यां द्युतिमानामजोऽभवत् ।
 उत्पत्तो द्युतिमन्तय सुजवानश्च(२) तावभी ।

१ देवाविति च ॥

२ सजवानश्चेति च ॥

तयोः पुत्राय पौत्राय भार्गवाणां परस्परं ।
 स्वायम्भुवेन्तरेऽतीते मरीचे: शृणुत प्रजाः ॥ ७ ॥
 पद्मो मरीचे: सम्भूतिविजन्मे साक्षमन्मवं ।
 प्रजायते(१) पूर्णमासं कन्यायेमा निकोधत ।
 कुटिः पुष्टिस्त्रिया चैव तथा चापचितिः शुभा ॥ ८ ॥
 पूर्णमासः सरक्षात्यां द्वौ पुत्रावुद्पादयत् ।
 विरजचैव धर्मिष्ठं पर्वं सञ्चैव तावुभौ ॥ ९ ॥
 विरजस्याक्षो विहान् सुधामा नामविनृतः ।
 सुधामसुतवैराजः प्राचान्दिग्नि समाचितः(२) ॥ १० ॥
 स्त्रीकपालः सुधर्ष्याक्षा गोरोपुषः प्रतापवान् ।
 पर्वसः सर्वगच्छानाम्बविष्टः स महायशः ॥ ११ ॥
 पर्वसः पर्वसायान्तु जनयामास वै सुतौ ।
 यज्ञवामस्तु श्रीमन्तं सुतं काश्यपमेव च ।
 तयोर्गोत्रिकरो पुत्रो तौ जातौ धर्मनियितौ ॥ १२ ॥
 स्त्रुतियाङ्गिरसः पद्मो जन्मे तावाक्षसम्पत्तौ ।
 पुत्रौ कन्याचतस्रय पुख्यास्त्रा स्त्रीकविनृताः ॥ १३ ॥
 सिनोवास्त्रो कुहुयेव राका चानुमतिष्ठत्वा ।
 तथेव भरतान्नित्वं कोर्त्तिमन्तस्तु तावुभौ ॥ १४ ॥
 अम्नेः पुत्रन्तु पर्जन्यं संज्ञती सुपुत्रे प्रभुं ।
 हिरण्यरोमा पर्जन्यो मारीचासुद्पादयत् ।
 आभूतसंप्रवस्थायो लोकपालः स वै स्मृतः ॥ १५ ॥

१. प्रजायत इत्यनिष्ठन्तपद्मो न समीक्षोनः ।

२. सदा स्थित इति ख० ।

जज्ञे कीर्तिमतवापि धेनुका नावकलयौ ।
 वरिष्ठं धृतिमन्तस्त्राप्युभावङ्गिरसां वरौ ॥ १६ ॥
 तयोः पुचाय पौत्राय चेऽतीता वै सहस्रः ।
 अनस्त्रयापि जज्ञे तान् पञ्चाचेवानकलपान् ॥ १७ ॥
 कन्याचैव श्रुतिं नाम माता गङ्गापदस्य या ।
 कर्दमस्त्र तु या पढ़ी पुलहस्य प्रजापतेः ॥ १८ ॥
 सत्यनेत्रस्य लक्ष्य आपो भूर्त्तिः शनीश्वरः(१) ।
 सोमस्य पञ्चमस्त्रेषामासीत् स्वायम्भूवेन्तरे ।
 यामिऽतीते भहातीताः पञ्चाचेवाः प्रकोर्त्तिताः ॥ १९ ॥
 तेषां पुचाय पौत्राय लक्ष्मिणा वै महाकला ।
 स्वायम्भूवेन्तरे यामि शतगोऽथ सहस्रः ॥ २० ॥
 प्रोत्यां पुलस्यभार्यायां दत्तान्तिस्त्रां सूर्योऽभवत् ।
 पूर्वजन्मनि सोऽगस्त्यः स्मृतः स्वायम्भूवेन्तरे ।
 भध्यमो देववाहुष विनोतो नाम ते चयः ॥ २१ ॥
 खसा यवीयसी तेषां सदतौ नाम विश्रुता ।
 पर्जन्यजननो शुभा पढ़ी त्वनेः स्मृता शुभा ॥ २२ ॥
 पौलस्यस्य ऋषेषापि प्रोतिपुत्रस्य धीमतः ।
 दत्तात्रेः सुषुप्ते पढ़ी सुजह्नादीन् वह्नन् सुतान् ।
 पौलस्या इति विश्वाताः स्मृताः स्वायम्भूवेन्तरे ॥ २३ ॥
 चमा तु सुषुप्ते पुत्रान् पुलहस्य प्रजापतेः ।
 ते चामिवर्चसः सर्वे येषां कीर्तिः प्रतिष्ठिता ॥ २४ ॥
 कर्दमस्याम्बरीषय सहिष्णुयेति ते त्रयः ।

अहविर्वनकपीवांश शुभा कल्या च पौवरी ॥ २५ ॥
 कार्दमस्य श्रुतिः पद्मी आलेयजनयस्तान् ।
 सुचं शङ्खपदस्त्रैव कन्यां काम्यां तथैव च ॥ २६ ॥
 स वै शङ्खपदः श्रीमान् लोकपालः प्रजापतिः ।
 दच्चिषस्यां दिग्य रतः काम्यां दत्वा प्रियव्रते ॥ २७ ॥
 काम्या प्रियव्रतान्नेभे स्वायश्चुबसमान् सुतान् ।
 दशकन्याद्यस्त्रैव यैः चत्रं सम्बवत्तिं ॥ २८ ॥
 मुद्रो धनकपीवांश(१) सहिष्णुर्नामविश्रुतः ।
 यशोधारी विजये वै कामदेवः सुमध्यमः ॥ २९ ॥
 अहतोः करुसमः मुद्रो विजये सन्ततिः शुभा ।
 नैवो भास्याक्षिं पुण्ड्रो वा सर्वे ते शूर्वरेतसः ।
 पञ्चे तानि सहस्राणि वालचिल्ला इतिश्रुताः ॥ ३० ॥
 अहस्यस्त्राश्रतो यन्ति परिवार्ये दिवाकरं ।
 आभूतसंत्यगवाल्सवे पतङ्गसहचारिणः ॥ ३१ ॥
 स्वसारौ तु यवीयस्त्रौ पुण्ड्रामसुमतौ च ते ।
 पर्वतस्य सुष्टुपे ते वै पूर्णमाससुतस्य वै ॥ ३२ ॥
 उर्जायान्तु वसिष्ठस्य पुच्छा वै सप्त जज्ञिरे ।
 ज्यायसौ च स्वसा तेषां पुण्ड्ररौका सुमध्यमा ॥ ३३ ॥
 जननौ सा द्युतिमतः पाण्डोस्तु महिषी प्रिया ।
 अस्यां लिमे यवीयांसो वासिष्ठाः सप्त विश्रुताः ॥ ३४ ॥
 रजःपुण्ड्रोर्वाहुय सवनयाधनय यः ।
 सुतपाः शुक्र इत्येते सर्वे सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ३५ ॥

१ धनकपीवांशेति श०, द० च ।

रजसो वाप्यजनयन्नाकर्षणे यो यशस्विनी ।
 प्रतीचां दिग्भि राजन्यं केतुमन्तं प्रजापतिं ॥ ३६ ॥
 गोदाचि नामभिस्तेषां वासिष्ठानां महामनां ।
 सायम्भुवेन्नरेऽतीतास्वन्मेस्तु शृणुत प्रजाः ॥ ३७ ॥
 इत्येव ऋषिवंशं सानुबन्धः प्रकोपितः ।
 विद्वारेण्यात्पूर्वी चाप्यन्मेस्तु शृणुत प्रजाः ॥ ३८ ॥
 इति चीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिवंशानुकोर्त्तनं
 नामाष्टाविंश्चोऽथायः ।

अथोनचिश्चोऽध्यायः ।

—ooOoo—

अनिवंशवर्णनं ।

योऽसावस्त्रिभिमानौ ज्ञासीत् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्त्रात्साहा व्यजायत ॥ १ ॥
 पावकः पवमानय पावमानय यः सूतः ।
 शुचिः शौरस्त्रुविशेषः स्वाहापुत्राक्षयस्तु ते ॥ २ ॥
 निर्व्वय पवमानस्तु शुचिः शौरस्त्रु यः सूतः ।
 पावका वैयुताचैव तेषां स्वानानि यानि वै ॥ ३ ॥
 पवमानाकाजचैव काव्यवाहन उच्चते ।
 पावकात् सहरच्छस्त् हव्यवाहः शुचेः सूतः ॥ ४ ॥
 हैवानां हव्यवाहोऽस्त्रिः पितृशार्ण अव्यवाहनः ।
 सहरच्छोऽसुराणान्तु लयाणान्तु लयोऽमयः ॥ ५ ॥
 एतेषां पुत्रपोत्रास्तु चत्वारिंशत्वैव तु ।
 वच्चामि नामतस्ते यां प्रविभागं पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥
 वैद्यतो लौकिकास्त्रिस्तु प्रथमो ब्रह्मणः सूतः ।
 ब्रह्मोदनास्त्रिस्तु पुत्रो भरतो नाम विनुतः ॥ ७ ॥
 वैश्वानरमुखस्त्रात्य महः काव्यो ज्ञापां रसः(१) ।
 असूतोऽथर्वणा पूर्वं मवितः पुष्करोदधो ।
 सोऽथर्वां लौकिकास्त्रिस्तु दध्यज्ञोऽथर्वणः सूतः ॥ ८ ॥

अथवा तु स्तु गुर्जीयोऽप्यक्षिराऽधर्वणः सुतः ।
 तथात् स लोकिकामिस्तु दध्यज्ञोऽधर्वणः सुतः ॥ ८ ॥
 अथ यः पवमानोऽमिनिर्भव्यः कविभिः चातुः ।
 स ज्ञेयो बाहुपत्नीयोऽमिर्यः पुच्छय चातुः ॥ ९ ॥
 शंस्यस्वाहवनीयोऽमिर्यः चातु च्छवाहनः ।
 हितीयस्तु सुतः प्रोतः शुक्रोऽमिर्यः प्रणीयते ॥ १० ॥
 तथा^(१) सम्यावस्थी वै शंस्यस्याम्ने सुतावृभौ ।
 शंस्यास्तु घोडग्नदीयकमि हव्यवाहनः ।
 योऽसावाहवनीयोऽमिर्भिमानो द्विजैः च्युतः ॥ १२ ॥
 काविरौ काश्चावेणीच नर्मदां यसुनान्तया ।
 गोदावरी^२ वितस्ताच चन्द्रभागामिरावतो ॥ १३ ॥
 विपाशाद्वौगिकोच्चैव गतहृ^३ सरयून्तया ।
 सौतां सरस्तीवैय चादिनो^४ पावनो तथा ॥ १४ ॥
 तासु घोडग्नधाकानं प्रविभज्य पृथक् पृथक् ।
 अम्बानं अदधात्तासु धिष्णीच्च वभूव सः ॥ १५ ॥
 धिष्णीयो दिव्यभिचारिण्यस्तास्तु धिष्णयः ।
 धिष्णीयु यज्ञिरे यस्ताहिष्णवस्तेन कौसिंताः ॥ १६ ॥
 इत्येते वै नदीपुचा धिष्णीच्चैव विजज्ञिरे ।
 तेषां विहरणोदावै उपस्थि याच शेष्यनयः ।
 तान् शृणुष्व^५ समासेन कौत्तमानान् यथा तथा ॥ १७ ॥
 अतुः प्रवाहणोऽन्नोध्रः पुरस्ताविष्णीयोऽपरे ।
 विष्णीयन्ते यस्तास्तानं सौत्येऽक्षिं सवनक्तमात् ॥ १८ ॥

^१ यथेति कौ ।

अनिहेश्वान्ववाचानामग्नीनां शृणुत कर्म ।
 सम्भाङ्गिनिः कृशानुंयो दितीयोत्तरवेदिकः ॥ १८ ॥
 सम्भाङ्गिनिः अृता श्लष्टौ उपतिष्ठन्ति तान् दिजाः ।
 अधस्तात्पर्वदन्वस्तु दितीयः सोऽच दृश्यते ॥ २० ॥
 प्रतहोचे नभी नाम चलारि स विभाव्यते ।
 ब्रह्मज्योतिर्वसुर्नाम ब्रह्मस्याने स उच्यते ॥ २१ ॥
 हव्यसूर्यादासंसृष्टः शामिके स विभाव्यते ।
 विश्वस्याद समुद्रेनिर्वश्वस्याने स कीर्त्तते ॥ २२ ॥
 कर्तुषामा च सुन्योतिरौदुर्वर्णां स कीर्त्तते ।
 ब्रह्मज्योतिर्वसुर्नाम ब्रह्मस्याने स उच्यते ॥ २३ ॥
 अजेकपादुपस्थेयः स वै शालासुखौयकः ।
 अनुहेश्वोप्यहिकुञ्जः(१) सोऽनिर्वृहपतिः अृतः ॥ २४ ॥
 गंसस्यैव सुताः सर्वे उपस्थेयाः दिजैः अृताः ।
 ततो विहरणीयां च वज्राम्बष्टौ तु तत्सतान् ॥ २५ ॥
 कर्तुपवाहनीऽग्नीभ्रस्त्रवस्या धिष्यायोऽपरे ।
 विझयन्ते यथास्यानं सौत्वैऽक्षिं सवनकमात् ॥ २६ ॥
 पौत्रेयस्तु ततो श्लामिनिः अृतो यो हव्यवाहनः ।
 शान्तिवामिनिः प्रचेतास्तु दितीयः सत्य उच्यते(२) ॥ २७ ॥
 तथामिनिविश्वदेवस्तु ब्रह्मस्याने स उच्यते ।
 अवचुरच्छावाकस्तु भुवः स्याने विभाव्यते ॥ २८ ॥
 उग्नीरामिनिः सवौयस्तु नैष्ठौयः सविभाव्यते ।

१ अनिहेश्वोप्यहिकुञ्ज इति च ।

२ सात्य उच्यते इति च । शत्र्य उच्यते इति च ।

अष्टमस्तु व्यरतिस्तु मार्जीलौयः प्रकीर्तिः ॥ २८ ॥
 विष्णुरा विहरणीया वे सौभेनाम्बेन चैव हि ।
 तयोर्बैः पावको नाम स चापां गर्भं उच्यते ॥ २९ ॥
 अमिः सोऽवस्थो चेयः सम्यक् प्राप्याप्तु हयते ।
 शुद्धयस्तुत्सुतो आमिर्जठरे यो लृणां स्थितः ॥ ३० ॥
 मन्त्रुमान् जाठरस्ताम्बेविहानमिः सुतः चातः ।
 परस्तरोऽप्तिः सोऽमिभूतानां ह विभुमहान् ॥ ३१ ॥
 पुत्रः सोऽमिर्मन्त्रुमतो चोरः संवर्तकः चातः ।
 पिवत्प्रपः स वत्ति समुद्रे वडवामुखः ॥ ३२ ॥
 समुद्रवासिनः पुत्रः सहरचो विभाव्यते ।
 सहरचसुतः चामी गृहाणि स दहेन्नुणां ॥ ३४ ॥
 कव्यादोऽमिः सुतस्तास्य पुरुषानन्ति यो सुतान् ।
 इत्वेते पावकस्याम्नेः पुत्रा श्वेतं प्रकीर्तिताः ॥ ३५ ॥
 ततः शुचेस्तु वैः सोरेर्गन्धर्वरसुरादृतैः ।
 मधितो यस्तरणां वै सोऽमिरमिः समिष्यते ॥ ३६ ॥
 आयुर्नामाय भगवान् पश्यो यस्तु प्रखोयते ।
 आयुषो महिमान् पुत्रः सशावाचामतः सुतः(१) ॥ ३७ ॥
 पाकयज्ञेभिमानी सोऽमिन्मत् सवनः चातः ।
 पुत्रय सवनस्याम्बेद्रहुतः स महायग्नाः ॥ ३८ ॥
 विविचिस्वद्रुतस्यापि पुत्रोऽम्नेः स महान् चातः ।
 प्रायविचित्तेऽप्य भौमानां हुतं भुङ्गते हविः सदा ॥ ३९ ॥

विविचेष्टु सुतो शकों योऽनिसास्तु सुताक्षिप्ते ।
 अनीकवान् वासुजवांश रचोहा पिण्डकात्तवा ।
 सुरभिर्ब्रह्मदादो प्रविष्टो यत्व इक्षवान् ॥ ४० ॥
 शुचेरन्ते प्रजा ज्ञेष्ठा वक्षयस्तु चतुर्हाँश ।
 इत्येते वक्षयः प्रोक्ताः प्रथमीयन्ते इधरेषु ये ॥ ४१ ॥
 आदिसर्गं द्वितीता वै यामैः सह सुरोक्तमैः ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वमन्वयस्तोऽभिमानिनः ॥ ४२ ॥
 यते विहरणीयास्तु चेतनाचेतनेभिः ।
 स्वानामिमानिनो खोले प्रायासन् इत्यवाहनाः ॥ ४३ ॥
 काम्यनेभिर्तिकाज्ज्ञेयेते वर्त्मनवक्षिताः ।
 पूर्वमन्वयस्तरेऽतीते शक्तीयमैः सुतैः सह ।
 देवेमंहामभिः पुष्यैः प्रथमस्यान्तरे भनोः ॥ ४४ ॥
 इत्येतानि मयोक्तानि स्वानानि स्वानिनय ह ।
 तेरेव तु प्रसंख्यातमतीतानागतेच्चपि ॥ ४५ ॥
 मन्वन्तरेषु सर्वे तु लक्षणं जातवेदसां ।
 सर्वं तपस्त्रिनो ज्ञेते सर्वं द्वावस्थास्तावा ।
 प्रजानां पतयः सर्वे ज्योतिश्चलत्य ते आग्रातः ॥ ४६ ॥
 स्वारोचिष्ठादिषु ज्येयाः सावर्णन्तेषु सप्तसु ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु नानारूपप्रयोजनैः ॥ ४७ ॥
 वर्त्मन्ते वर्त्मानैष देवैरिह सहान्वयः ।
 अनागतैः सुरैः सार्वे वर्त्मन्ते इनागतान्वयः ॥ ४८ ॥

इत्येष विनदोऽमीनां मया प्रोक्तो वस्तातयं ।
 विस्तुरेषामुपूर्वार्थां च पितृणां वस्तुते ततः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वादुग्रीष्मे अस्तिवंशवर्णनं
 गामोन्मिश्रोऽध्यायः ।

अथ विश्वोऽध्यायः ।

—000—

दक्षग्रापवर्णनं ।

सूत उवाच । ब्रह्मणः सूततः पुचान् पूर्वे स्वायम् वेऽन्तरे ।
 अस्मांसि जज्ञिरे तानि मनुष्यासुरदेवताः ॥ १ ॥
 पिण्डवस्त्रम्भानस्य जज्ञिरे पितरोऽस्य वै ।
 संघातिसर्वम् प्राणुको विश्वरस्तस्य वक्षते ॥ २ ॥
 देवासुरमनुष्याचारा हृष्टा देवोऽस्यभावतु ।
 पिण्डवस्त्रम्भानस्य जज्ञिरे वीक्ष्यच्छिताः ॥ ३ ॥
 मध्यादयः षष्ठ्यतवस्त्रान् पितृन् परिचक्षते ।
 ऋतवः पितरो देवा इत्येषा वैदिको श्रुतिः(१) ॥ ४ ॥
 मन्त्रवत्तरेषु सर्वेषु हृष्टौतानागतेष्वपि ।
 ऐते स्वायम् वे पूर्वसुत्यवा हृष्टतरे शुभे ॥ ५ ॥
 अग्निष्वाच्ताः स्मृता नाम्ना तथा वहिंषदय वै ।
 अयज्वानस्तथातेषामासन् वै रुद्रमेधिनः ।
 अग्निष्वाच्ताः स्मृतास्ते वै पितरोऽनाहिताम्बयः ॥ ६ ॥
 यज्वानस्तेषु ये हृष्टासन् पितरः सोमपीथिनः ।
 स्मृता वहिंषदस्ते वै पितरस्त्रविहीनिः ।
 ऋतवः पितरो देवाः शास्त्रोऽस्मिन्निविषयो मतः ॥ ७ ॥

मधुमाषवी रसो ज्ञेयी शुचिशको तु शुचिणी ।
 नभषैव नभाषय जीवावेतावुदाहृती ॥ ८ ॥
 इष्टैव तथोर्जय सुधावस्तावुदाहृती ।
 सुहृष्टैव सुहृष्टैव मन्त्रमन्त्रो तु तौ अूतौ ।
 लप्तैव लप्तैव चोरावेती तु शैशिरी ॥ ९ ॥
 कासाकलास्तु पट् सेषाम्यासास्या वै व्यवस्थिताः ।
 त इमे ऋतवः प्रोक्ताये तनाचेतनास्तु वै ॥ १० ॥
 ऋतवी ब्रह्मणः पुचा विज्ञेयास्ति भिमानिनः ।
 मासार्द्धमासस्यानेषु स्थानस्तु ऋतवोर्जीवाः ॥ ११ ॥
 स्थानानां व्यतिरेकेण ज्ञेयाः स्थानाभिमानिनः ।
 अहोरात्रस्तु मासाय ऋतवयाधनानि च ॥ १२ ॥
 संवल्पराय स्थानानि कालावस्थाभिमानिनः ।
 निमेषाय कलाः काठा मुङ्गर्त्ता वै दिनचपाः ॥ १३ ॥
 एतेषु स्थानिनो ये तु कालावस्थावस्थिताः ।
 तस्यत्वात्तदाक्षानस्तान् वस्त्राभि निवोधत ॥ १४ ॥
 पञ्चस्यास्त्रिष्ययः सम्या पचा मासार्द्धसंचिताः ।
 हावर्द्धमाणी मासस्तु हो मासाहतुरुच्यते ॥ १५ ॥
 ऋतुचयस्याप्ययनं हेऽयने दत्तिणोत्तरे ।
 संवल्परः सुमेकस्तु स्थानावेतानि स्थानिनां ॥ १६ ॥
 ऋतवः सुमेकपुत्रा विज्ञेया छाषधा तु पट् ।
 ऋतुपुचा: अूताः पञ्च प्रजास्वात्त्वलक्षणाः ॥ १७ ॥

१ चर्णका इत्यं प्रयोग आर्द्धः ।

यज्ञाचैवार्त्तवेयास्त् जायन्ते स्याणजङ्गमाः ।
 आर्त्तवाः पितरचैव चहतवय पितामहाः ॥ १८ ॥
 सुमेकात् प्रसूयन्ते स्त्रियन्ते च प्रजातयः ।
 तस्यात् चृतः प्राजानां वै सुमेकः प्रपितामहः ॥ १९ ॥
 स्यानेषु स्यानिनो छेते स्यानामानः प्रकीर्तिंताः ।
 तदास्यास्याच्यत्वाच तदास्यानय ते चृताः ॥ २० ॥
 प्रजापतिः चृतो यस्त् स तु संवक्षरो मतः ।
 संवक्षरः चृतो श्वन्निः चहतमित्युच्चते हिजैः ॥ २१ ॥
 चहतात् चहतवी यज्ञात् जग्निरे चहतवस्ततः ।
 मारुदः चहतवी येयास्तेयां पञ्चार्त्तवाः सुताः ॥ २२ ॥
 हिपदाचतुष्पदाचैव पञ्चसंसर्वतामपि ।
 कावराचाच पञ्चानां पुर्यं कालार्त्तवं चृतं ॥ २३ ॥
 चहतुलमार्त्तवत्वच्च पितृत्वच्च प्रकीर्तिंतं ।
 इत्येते पितरो छेया चहतवच्चार्त्तवाच ये ॥ २४ ॥
 सर्वभूतानि तेभ्योऽय चहतुकालाहिजग्निरे ।
 तस्मादितेऽपि पितर आर्त्तवा इति नः चृतं ॥ २५ ॥
 मन्त्रकारेषु सर्वेषु स्त्रियाः कालाभिमानिनः ।
 स्यानाभिमानिनो छेते तिडल्लीह प्रसंयमात् ॥ २६ ॥
 अग्निच्छाता वहिंषदः पितरो हिविधाः चृताः ।
 अप्ताते च पितृभ्यस्त् दे कन्दे स्त्रीकविश्वते ॥ २७ ॥
 मिना च धारिष्ठी चैव याभ्यां विष्वमिदं धृतं ।
 पितरस्ते निजे कन्दे धर्मार्थं प्रददुः शुभे ।
 त उभे द्रव्यादिभ्यो योगिन्यौ चैव ते उभे ॥ २८ ॥

अग्निष्ठात्तास्तु ये प्रोत्तास्तेषां मेना तु मानसी ।
 धारणी मानसी चैव कन्या वर्षिष्ठदां च्छ्रुता ॥ ३८ ॥
 मेरोस्तु धारणी नाम पत्न्यार्थं व्यस्तजग्म शुभा ।
 पितरस्ते वर्षिष्ठदः च्छ्रुता ये सोमपीयिनः ॥ ३९ ॥
 अग्निष्ठात्तास्तु तां मेनां पत्नीं हिमवते ददुः ।
 च्छ्रुतास्ते ये तु दौहित्रास्तहौहित्रान् निवोधत(१) ॥ ४० ॥
 मेना हिमवतः पत्नी मैनाकं सान्वस्यत ।
 गङ्गा सरिहरा चैव पत्नी या लवणीदधिः ।
 मैनाकस्यानुजः क्रोधः क्रोद्धद्वौपो यतः च्छ्रुतः ॥ ४१ ॥
 मेरोस्तु धारणी पत्नी दिव्योषधिसमन्वित ।
 मन्दरं सुषुवे पुत्रं तित्तः कन्याच विश्रुताः ॥ ४२ ॥
 विला च नियतियैव वृतोया चायतिः पुनः ।
 भातुवैवायतिः पत्नी विधातुनियतिः च्छ्रुता ॥ ४३ ॥
 स्वायच्छ्रुवेऽन्तरे पूर्वन्तबोवे कौस्तिंता; प्रजाः ।
 सुषुवे सागरादेला कन्यामेकामनिन्दितां ॥ ४४ ॥
 सावर्णिना च सामुद्रौ पत्नी प्राचीनवर्षिषः ।
 सवर्णा साव सामुद्रो दशप्राचीनवर्षिषः ।
 सर्वे प्रतेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥ ४५ ॥
 तेषां स्वायच्छ्रुयो दद्यः पुत्रत्वे जग्निवान् प्रभुः ।
 प्राप्तवक्ष्याभियापेन चाच्छ्रुयस्यान्तरे मनोः ॥ ४६ ॥
 एतच्छ्रुत्वा ततः सूतमपृच्छाच्छ्रुयपायनः ।

१ उपस्थिताः च्छ्रुतास्ते ये तदौहित्रान् निवोषधते च ० । उपङ्कताः च्छ्रुतास्तु
 तदौहित्रान् निवोषधते च ० ।

सत्यमः स कथं दक्षो ज्ञभिश्चापाङ्गवस्थ तु ।
 चाच्छ्रवस्यान्वये पूर्वं तत्रः प्रद्वृत्ति पृच्छतां ॥ ३८ ॥
 इत्युक्तः कथयामास सती दक्षाश्रितां कथां ।
 शाश्वपायनमामन्त्रां लग्नवकाच्छापकारणं ॥ ३९ ॥
 दक्षस्यामन् सुता ज्ञान्तो कन्या याः कीर्तिंता मया ।
 स्वेभ्यो गृहेभ्यो ज्ञानाय ताः पिताभ्यर्थयद् गृहे ।
 ततस्त्वभ्यर्चिताः सर्वा न्यवसंस्ताः पितुर्घृणे ॥ ४० ॥
 तासां ज्येष्ठा सती नाम पढ्नो या लग्नवकस्य वै ।
 नाकुहावामजां तां वै दक्षो रुद्रमभिदिष्टन् ॥ ४१ ॥
 अकरोऽन नतिं दक्षे न कदाचिच्छहेष्वरः ।
 जामाता न्यश्चरे तच्चिन् च्छमावात् तेजसि स्त्रितः ॥ ४२ ॥
 ततो ज्ञात्वा सती सर्वाः ज्ञानः(१) ग्रासाः पितुर्घृणं ।
 जगाम साप्यनाहता सती तत् स्वं पितुर्घृणं ॥ ४३ ॥
 ततोऽवौदीत्सा पितरं देवौ कीर्तादमर्थिता ।
 यवौदीभ्यो ज्यायसों किन्तु पूजाभिमां पभी ।
 असच्चातामवज्ञाय कृतवानसि गृहितां ॥ ४४ ॥
 अहं ज्येष्ठा वरिष्ठा हि न लवसत्कर्त्तुमहसि ।
 एवमुलोऽवौदीनां दक्षः संरक्ष्योचनः ॥ ४५ ॥
 त्वन्तु ये ष्ठा वरिष्ठा च पूज्या वाला सदा मम ।
 तासां ये चैव भक्तरस्ते मे वहमताः सदा ॥ ४६ ॥
 वद्विष्ठाच्च तपिष्ठाच्च महायोगाः सुधार्चिकाः ।
 गुणैव वाधिकाः ज्ञात्वा सर्वं ते चर्णवकात्सति ॥ ४७ ॥

(१) सच्चरन्वयं प्रथोऽन आर्थः ।

वसिष्ठोऽचिः पुलस्य अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
 भगुर्मूरीचित् तथा चेष्टा जामातरो मम ॥ ४८ ॥
 तस्याक्षा स च ते शर्वी भक्ता चासि हितं सदा ।
 लेन त्वा न दुभूषामि प्रतिकूलो हि मे भवः ॥ ४९ ॥
 इत्युवाच तदा दद्धः संप्रभूतेन चेतसा ।
 वाऽप्सर्मात्मनैव ये चोक्ताः परमर्थयः ॥ ५० ॥
 तचोक्ता प्रितरं सा वै कुद्धा देवीदमन्त्रवीत् ।
 वाऽप्सनः कर्मभिर्यज्ञारददुर्दां मां विगर्हसे ।
 तस्यात्यजाम्बहन्ते हमिदन्तात तवामजं ॥ ५१ ॥
 सतस्तेनावमानेन सती दुःखादमर्हिता ।
 अब्रवीद्यन्ते देवी नमस्त्वा महेष्वरं ॥ ५२ ॥
 यत्राहमुपपत्स्वेहं पुनर्देहेन भास्यता ।
 तचाप्यहमसमूढा समूढा धार्मिको पुनः ।
 गच्छेयं धर्मपत्रौलं चास्वकस्यैव धर्मितः ॥ ५३ ॥
 तचैवाच समासोना युक्ताक्षानं समादधि ।
 धारयामास चामेयो धारणां मनसाम्बनः ॥ ५४ ॥
 तत आमेयोसमुत्थेन वायुना समुदीरितः ।
 सर्वाङ्गेभ्यो विनिःसत्य वज्ञिभंस चकार तां ॥ ५५ ॥
 तदुपश्च निधनं सत्या देवोऽय शूलघृत्^(१) ।
 संवादस्य तयोर्बुद्धा याद्यात्थेन शहरः ।
 दक्षस्याच चक्षीयाच चुकोप भगवान् प्रभुः ॥ ५६ ॥

^(१) शूलभूदिति च०, र० च ।

यस्माद्वमता दद्ध मत्कृते नाम सा सतीः
 प्रशस्ताचेतराः सर्वाः स्त्रस्ताः(१) भर्तुभिः सह ॥ ५७ ॥
 तस्मादैवतं प्राप्य पुनरेव महीयंयः ।
 उत्पत्त्वन्ते दितीये वै मम यज्ञे श्यायोनिजाः ॥ ५८ ॥
 हुते वै नद्याणा शुक्ले चाचुषस्यान्तरे मनोः ।
 अभिव्याहृत्य च कृष्णोन् दद्धमध्यगमत् पुनः ॥ ५९ ॥
 भविता चाचुषो राजा चाचुषस्य समन्वये ।
 प्राचीनवर्हिषः पौत्रः पुत्रवै व प्रचेतसः ॥ ६० ॥
 दद्ध इत्येव नास्त्रा त्वं मार्षीया जनयिष्यसि ।
 कन्यायां ग्राहिनासैव प्राप्ते वै चाचुषेऽन्तरे ॥ ६१ ॥
 दद्ध उवाच । अहं तथापि ते विष्णमाचरिष्यामि दुर्घाते ।
 धर्मार्थकामयुक्तेषु कर्मचिह्नं पुनः पुनः ॥ ६२ ॥
 यस्मात् त्वं मत्कृते कूरकृष्णोन् व्याहृतवानसि ।
 तस्माकार्द्धं सुरैवंज्ञे न त्वां यक्षन्ति वै द्विजाः ॥ ६३ ॥
 हृत्वाहुतिं ततः कूर अपस्त्वक्षन्ति(२) कर्मसु ।
 इहैव वत्स्यसि तथा दिवं हित्वा युगचयात् ॥ ६४ ॥
 एह उवाच । सर्वयामेव लोकानां भूलोकस्वादिरुच्यते ।
 तमहं धारयिष्यामि निदेशात् परमेष्ठिनः ॥ ६५ ॥
 यस्माद्भितौ स्ताः(३)लोकाः सर्वे तिष्ठन्ति भास्त्रराः(४)
 तानहं धारयामीह सततं न तवाच्या ॥ ६६ ॥
 चातुर्वर्णं हि देवानां ते चाप्येकत्र भुज्ञते ।

(१) सपार इति च ० ।

(२) शूता इति च ० ।

(३) चापः प्रबन्धीयि च ०, कृच्छ्र च ।

(४) भास्त्ररा इति च ० ।

नाहं तैः सह भीज्ञामि ततो दास्तनि ते पृथक् ।
 ततो देवैः स तैः सार्थं नेत्रसे शूष्मिज्यते ॥ ६७ ॥
 ततोऽभिज्ञात्वा दृशो इद्रेषामिततेजसा ।
 खायच्छुदेश्वरे ल्यज्ञा उत्पत्तो मानुषेच्छिष्ठ ॥ ६८ ॥
 आत्मा एहस्तिं हृष्टं ज्ञानानामीश्वरं प्रभुं ।
 दृशी वीज महायज्ञैः सोऽयज्ञैवतैः सह ॥ ६९ ॥
 अब देवी सती या तु प्राप्ते वैवस्ततेऽन्तरे ।
 भेनायां तासुमां देवौ जनयामास शैलराट् ॥ ७० ॥
 सा तु देवी सती पूर्वं ततः पयादुमाऽभवत् ।
 सहवता भवस्यैषा न तदा सुन्धते भवः ।
 खावदिच्छति संखातुं प्रभुर्मन्तरेच्छिष्ठ ॥ ७१ ॥
 मारीचं कश्यपं देवौ यथा दितिरनुवता ।
 साध्यं नारायणं श्रीकृष्णं भवत्वत् श्रूती यथा ॥ ७२ ॥
 विष्णुं कौरीर्णी रुचिः सूर्यं विश्वाप्यरुध्यतौ
 नेतास्तु विजहत्ये तान् भृत्यु न् देव्यः कथचन ।
 आवत्सानकल्पेषु पुनर्जायन्ति तैः सह ॥ ७३ ॥
 एवं प्राचेतसो दृशो जग्ने वै चासुषेऽन्तरे ।
 प्राचीनवर्हिदेः पौवः पुञ्चश्चैव प्रचेतसः ॥ ७४ ॥
 दृश्यम्यस्तु प्रचेतोभ्यो मार्षीयाश्च पुनर्लृपः ।
 जग्ने इद्राभिज्ञापेन दितीयेऽच्छिक्तिश्चुतः ॥ ७५ ॥
 ऋत्वादयस्तु ते सर्वे जग्निरे वै महर्षयः ।
 आये जेतासुगे पूर्वं मनोर्ववस्तस्य ह ।
 देवस्य भहतो यज्ञे वारुणीं विभृतस्तनुं ॥ ७६ ॥

इति सामुद्रयोऽल्लासीत्योर्जात्यन्तरागतः ।
 प्रजापतेस्तु दक्षस्य च प्रम्बकस्य च धीमतः ॥ ७७ ॥
 तस्माद्वानुग्रहः कार्यो वैरिचिह्नं कदाचन ।
 आत्मन्तरगतस्यापि भावितस्य शुभाशुभैः ।
 जन्तु न सुचति ख्यातिस्त्राच कार्यं विजानता ॥ ७८ ॥
 अष्टव्य जातुः । प्राचेतसस्य दक्षस्य कथं वैवस्ततेऽन्तरे ।
 विनाशमगमत् सूत हयमेधः प्रजापतेः ॥ ७९ ॥
 देव्या सूत्युं कृतं मत्वा कुरुं सर्वाकाङ्क्षं प्रभुं ।
 कथं प्राप्ताद्यहत्याः सं यज्ञः साधितः कथे ।
 एतदेहितुमिष्ठामस्तुतो द्रुहि यथात्थ ॥ ८० ॥
 उत उवाच । पुरा मेरोहिंजब्रेहाः शृङ्गः वैस्त्रीक्षविश्वुतः ।
 ज्योतिष्ठं नाम सावित्रीं सर्वरक्षविभूषितं ॥ ८१ ॥
 अप्रमेयमनाधृष्टं सर्वलोकनमस्तुतं ।
 तत्त्विन् (१) देवो गिरिश्चेष्टे सर्वधातुविभूषिते ।
 पर्यन्तु इव विभाजनुपविष्टो बभूव ह ॥ ८२ ॥
 गैतराजसुता चास्य नित्यं पार्श्वस्थिताऽभवत् ।
 आदित्याय महाक्षानो वसवयामितौजसः ॥ ८३ ॥
 तथैव च महाक्षानावस्थिनौ भिषजां वरौ ।
 तदा वैश्रवणो राजा गुद्धकैः परिवारितः ॥ ८४ ॥
 यच्चाणामौष्ठरः श्रीमान् कैलासनिलयः प्रभुः ।
 उपासते महाक्षानं उग्रनाथं महामुनिः ।
 सनटकुमारप्रमुखास्ते चैव परमर्थयः ॥ ८५ ॥

१. तत्त्वे ति य० ।

अङ्गिरः प्रसुखायैव तथा देवर्घोषपरे ।
 विखावसुच गन्धवैक्षया नारदपर्वतो ॥ ८४ ॥
 असुरोगणसहाय समाजस्मुरनेकघः ।
 वदो शिवः सुखो वायुर्नानागन्धवहः शुचिः ॥ ८५ ॥
 सर्वं सुकुमोषेताः पुर्ववन्तो हुमास्त्रवा ।
 तथा विष्णाधरायैव सिद्धायैव तपोधनाः ॥ ८६ ॥
 महादेवं पश्यति पर्युपासन्ति तत्र वै ।
 मूलानि च तथान्यानि नानारूपधराण्याच ॥ ८७ ॥
 राजसाय महारौद्राः पिशाचाय महावलाः ।
 वहुरूपधरा हृष्टा नानाप्रहरणोदयताः ॥ ८८ ॥
 देवस्यानुचरास्त्रत्र तस्युवज्ञानरोपमाः ।
 नन्दीश्वरस्य भगवान् देवस्यानुमते स्थितः ॥ ८९ ॥
 प्रस्त्राण्य ज्वलितं गूलं दौष्यमानं स्वतेजसा ।
 गङ्गा च सरितां शेषा सर्वतोर्यजलोऽव्या ।
 पर्युपासत तम्भेवरूपिणी विजसत्तमाः ॥ ९० ॥
 एवं स भगवांस्त्रत्र दौष्यमानः सुरर्घिभिः ।
 देवैष सुमहाभागैर्महादेवो व्यवस्थितः ॥ ९१ ॥
 पुरा हिमवतः पृष्ठे दक्षो वै यज्ञमारभत् ।
 गङ्गादारे रुद्धे देशे क्षयिसिद्धनिषेविते ॥ ९२ ॥
 ततस्तस्य मन्त्रे देवाः यतकातुपुरोगमाः ।
 गमनाय समागम्य वृद्धिमापेदिरे तदा ॥ ९३ ॥
 स्वैर्विमानैर्महाकानो ज्वलद्विज्वलनप्रभाः ।
 देवस्यानुमतेऽगच्छ न गङ्गादार इति श्रुतिः ॥ ९४ ॥

गन्धर्वाभुरसाकोषं नानाहुमक्षताहतं ।
 कहिसहैः परिहतं दद्यं धर्मभृतां वरं ॥ ८० ॥
 पृथिव्यामल्लरौचे वा ये च स्वर्णीकवासिनः ।
 सर्वं प्राप्त्यलयो भूत्वा उपतस्युः प्रजापतिं ॥ ८१ ॥
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्याः सह मरुहणैः ।
 जिज्ञुना सहिताः सर्वे आगता यज्ञभागिनः ॥ ८२ ॥
 उपपाः सेमपाद्यैव आज्ञपा धूमपास्त्वा ।
 अस्तिनौ पितरद्यैव आगता व्रजाता सह ॥ १०० ॥
 एते चान्ये च वहवो भूतपामास्त्वैव च ।
 जरायुक्तांप्रजायैव स्तेदजोहित्यकासुवा ॥ १०१ ॥
 आज्ञता मन्त्रतः सर्वे देवाश्च सह पश्चिमिः (१) ।
 विराजन्ते विमानस्या दीप्यमाना इवामयः ॥ १०२ ॥
 तान् हहा मन्त्रुमाविष्टो दधौचो वाक्यमन्त्रवीत् ।
 अपूज्यपूजने चैव पूज्यानां चाप्यपूजने ।
 नरः पापमवाप्नीति महदै नात्र संशयः ॥ १०३ ॥
 एवमुक्ता तु विप्रिः पुनर्दंचमभाषत ।
 पूज्यन्तु पश्चभर्तारं कस्मात्वाद्वयसे प्रभुं ॥ १०४ ॥
 दद्य उवाच । सन्ति मे वहवो रुद्राः शूलहस्ताः कपर्दिनः ।
 एकादशायस्यगता नान्यं विश्वि महेश्वरं ॥ १०५ ॥
 दधोच उवाच । सर्वे निमन्त्रिता देवा येन ईशो निमन्त्रितः ।
 यथाहं शक्तरादृढं नान्यं पश्चामि देवतं ।
 तथा दद्यस्य विपुलो यज्ञोदयं न भविष्यति ॥ १०६ ॥

(१) प्रशोकोषमार्पः ।

दद्ध उवाच । एतच्छे शूर सुवर्णपात्रे
 हविः समस्तं विधिमन्त्रपूर्तं ।
 विष्णोर्नयाम्बपतिमन्त्र सर्वं
 प्रभोविभी आहवनीय नित्यं ॥ १०७ ॥
 गताम्बु देवता आत्मा यैवराजसुता तदा ।
 उवाच वचनं साक्षी देवं पशुपतिं तदा(१) ॥ १०८ ॥
 उमा उवाच । भगवन् का गता श्वेते हेवाः शक्तपुरीगमाः ।
 शुष्ठि तत्त्वेन तत्त्वज्ञ संशयो मे महानयं ॥ १०९ ॥
 महेश्वर उवाच । दचो नाम महाभागी प्रजानां पतिष्ठत्तमः ।
 इयमिष्ठेन यजते तत्र यान्ति द्विवौकसः ॥ ११० ॥
 देव्युवाच । यज्ञमेतं महाभाग किमर्थं न गतीदुसि वे ।
 केन वा प्रतिषेधेन गमनं प्रतिषिध्यते ॥ १११ ॥
 महेश्वर उवाच । सुरेरेव महाभागे सर्वमेतदनुषितं ।
 यज्ञेषु भम सर्वेषु न भाग उपकल्पितः ॥ ११२ ॥
 पूर्णपात्रोपयज्ञेन मार्गेण वरवर्षिणि ।
 न मे सुराः प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धौमतः ॥ ११३ ॥
 देव्युवाच । भगवन् सर्वदेवेषु प्रभावानधिको गुणेः ।
 अजेयशाप्यष्टुष्य तेजसा यशसा श्रिया ॥ ११४ ॥
 अनेन तु महाभाग प्रतिषेधेन नामतः ।
 अतौव दुःखमापदा वैपद्युय ममानघ ॥ ११५ ॥
 किं नाम दानं नियमन्तपो वा
 कुर्यामहं येन पतिर्ष्माय ।

लभेत भागं भगवानचिन्त्यो
 यज्ञस्य चार्द्दमष्ट वा लृतीयं ॥ ११६ ॥
 एवं सुवाच्चां भगवानचिन्त्यः
 पद्मोऽप्रहृष्टः सुभितासुवाच ।
 न विक्षि देवेशि क्षयोदराज्ञि
 किं नाम युक्तं वचनन्तविदं ॥ ११७ ॥
 अहं हि जानामि विश्वासनेते
 ध्वानेन सर्वं हि वदन्ति सन्तः ।
 न वाच्य मोहेन महेन्द्रदेवो
 क्षोकत्वयं सर्वंक्षा संप्रसूढः ॥ ११८ ॥
 मामधरे शंसितारः स्तुवन्ति
 रथन्तरे साम गायन्ति गेयं ।
 मा भाष्टाणा ऋष्णसति यजन्ते
 माध्यर्थ्यवः कल्पयन्ते च भागं ॥ ११९ ॥
 देव्युवाच । अपाकृतोऽपि भगवान् सर्वस्तोजनसंसदि ।
 स्तोति गोपावते(१) वापि स्वमात्रान् न संशयः ॥ १२० ॥
 भगवानुवाच । नामान् स्तोमि देवेशि पश्य त्वसुपगच्छ च ।
 यं स्वच्छामि वरारोहे भागार्थं वरवर्णिनि ॥ १२१ ॥
 एवमुक्ता तु भगवान् पद्मोऽप्राणैरपि प्रियां ।
 सोऽसुजद्गवान्वक्त्राङ्गुतं क्षीधाम्निसत्रिभं ॥ १२२ ॥
 सहस्रश्चौर्यं देवच्च सहस्रचरणेच्चाणं ।
 सहस्रमुद्गरधरं सहस्रश्रपाणिन् ॥ १२३ ॥

 १. गोपयत इति ४०, ४० च ।

शङ्खचक्रगदापाणिं दोसकामुकधारिणं ।
 परम्परिधरं देवं महारौद्रं भयावहं ॥ १२४ ॥
 घोरहपेण दीप्यन्तं चन्द्रार्दितभूषणं ।
 वसानं चर्ष्णं वैयाप्तं महावज्ञं महोदरं ॥ १२५ ॥
 दंडाकरालं विभास्तं महावज्ञं महोदरं ।
 विद्युत्जिह्वं प्रसन्नोऽन्तर्बक्षणं^(१) दुरासदं ॥ १२६ ॥
 कुलिशोद्योतितकरथाभिन्वं लितमूर्तजं ।
 ज्वासामासापरिचितं मुकादामविमृष्टितं ॥ १२७ ॥
 तेजसा चैव दीप्यन्तं युगान्तमिव पावकं ।
 आकर्णदारितास्यान्तचतुर्दिँचु भयानकं^(२) ॥ १२८ ॥
 महावलं महातेजं महापुरुषमोग्वरं ।
 विश्वहर्तृमहाकायं महान्यथोधमण्डलं ।
 युगपचन्द्रशतवदीप्यन्तं मन्दथामिवत् ॥ १२९ ॥
 चतुर्महास्यं सिततीक्ष्णदंटं
 मत्तोयतेजोबलकौतुकाढं ।
 युगान्तसर्वामिसहस्रभासं
 सहस्रचन्द्रामलकान्तिकानं ।
 प्रदोससर्वाषधिमन्द्रामं
 सुमिरकेलासहिमाद्रितुलं ॥ १३० ॥
 युगाकामं महावीर्यज्ञारुदनामं महाननं ।

१ सर्वकर्णमिति ष०, छ० च ।

२ चतुर्दश्मूर्ति भयानकमिति ष०, छ० च ।

प्रचण्डगण्डं दीपाचं^(१) अग्निज्वालाविलाननं^(२) ॥ १३१ ॥
 सुगेन्द्रकत्तिवसनं महाभुजगवेष्टितं ।
 उच्छ्रीषिणं चन्द्रधरं क्षचिदुप्यं क्षचित्समं ॥ १३२ ॥
 नानाकुसुमभूर्जनं नानागम्यानुलेपनं ।
 नानारथविचिचाङ्गं नानाभरणभूषितं ॥ १३३ ॥
 कणिकारस्तजं दीपं क्षोधाद्वान्तलोचनं ।
 क्षचित्तत्वति चिचाङ्गं क्षचिददति सुखरं^(३) ॥ १३४ ॥
 क्षचिद्वायति गुलाबा क्षचित्सूलं प्रमार्जति ।
 क्षचिद्वायति विज्ञाबा क्षचिद्वौति सुहसुङ्घः ॥ १३५ ॥
 आनं वैराग्यमैश्वर्यंलपः सत्यं चमा धृतिः ।
 प्रभुत्वमाकसंबोधो श्विडानगुच्छयुतः ॥ १३६ ॥
 जानुभ्यामवनिं गत्वा प्रस्तः प्राञ्जलिः स्थितः ।
 आच्चापय त्वं देवेश किं कार्यं करवाणि ते ॥ १३७ ॥
 तमुवाचाचिप मर्हं दक्षस्येह महेश्वरः ।
 देवस्यानुमतिं शुत्वा वीरभद्रो महाबलः ।
 पण्मय शिरसा पादो देवेशस्य उमापतेः ॥ १३८ ॥
 ततो बन्धात् प्रमुकेन सिंहेनेवेह लौलया ।
 देव्या मन्युक्तं मत्वा हतो दक्षस्य स करुः ॥ १३९ ॥
 मन्युना च महाभौमा भद्रकालौ महेश्वरो ।
 आवनः सर्वसाच्चित्वे तेन साहं सहानुगा ॥ १४० ॥

१ प्रचण्डमिदौप्राचमिति क० ।

२ अग्निज्वालाविलासिमिति क० ।

३ दुखमिति च० ।

स एष भगवान् कुहः प्रेतावासकातालयः ।
 वीरभद्र इतिस्थातो देव्य मन्त्रप्रमार्जकः ॥ १४१ ॥
 सोऽसुजद्ग्रीमकृपेभ्यो रोद्रावाम गणेशरान् ।
 रुद्रानुगा महावीर्या रुद्रवीर्यपराक्रमाः ६४२ ॥
 रुद्रस्थानुचराः सर्वे सर्वे रुद्रसमप्रभाः ।
 ते निपेतुस्त्रातस्त्रूर्णं शतशोऽय सहस्रशः ॥ १४३ ॥
 ततः किलकिला यच्च आकाशं पूरयत्रिव ।
 तेन शब्देन महता वस्त्राः सर्वे दिवीकरः ॥ १४४ ॥
 पर्वताश व्यग्रीर्थिन्त कम्पते च वसुम्भरा ।
 भिरुद्ध चूर्णते विप्राः चुम्हन्ते वरुणालयाः ॥ १४५ ॥
 अम्बयो नैव दीप्यन्ते न च दीप्यति भास्त्ररः ।
 अहा नैव प्रकाशन्ते नचचाणि न तारकाः ॥ १४६ ॥
 चक्रयो नाभ्यभासन्ते न देवा न च दानवाः ।
 एवं हि तिमिरीमृतं निर्दृक्ति विमानिताः ॥ १४७ ॥
 सिंहवाहं प्रसुचन्ते वीरकपा महावलाः ।
 प्रमङ्गन्ते परे धीरा यूपानुत्पाटयन्ति च ॥ १४८ ॥
 प्रमहिन्ति तथा चान्ये विहृत्यन्ति तथाऽपरे ।
 आधावन्ति प्रधावन्ति वायुवेगा मनोजवाः ॥ १४९ ॥
 चूर्णन्ते वप्त्वाचाणि यागस्थायतनानि च ।
 श्रीर्थमाचानि हृष्णन्ते तारा इव नमस्तलात् ॥ १५० ॥
 दिव्यावपानभजाणां राशयः पर्वतोपमाः ।
 चौरनदस्त्रावा चान्या दृतपायसकर्दमाः ।
 मधुमण्डोदका दिव्या; खण्डश्चकरवालकाः ॥ १५१ ॥

गद्धुसामिवहम्यन्या गुड्कुल्या मनोरमाः ।
 उच्चावचानि मांसानि भज्याणि विविधानि च ॥ १५२ ॥
 यानि कानि च दिव्यानि लेशाच्छोषं तथाऽपरे ।
 भुज्जते विविधैर्वर्णैर्विलुण्ठन्ति च सर्वशः ।
 क्रीडन्ति विविधाकाराचिच्चिपुः सुरयोषितः ॥ १५३ ॥
 कुद्रकोपग्रुक्षास्तु सर्वदेवैः सुरच्छितं ।
 तं यज्ञमहनन् ग्रीष्मं कुद्रकल्याः समीपतः ॥ १५४ ॥
 चकुरन्ये तथा नादान् सर्वभूतभयकुरान् ।
 शिखा गिरोऽन्ये यज्ञस्य विनदन्ति भयकुराः ॥ १५५ ॥
 दक्षो दक्षपतिष्ठैव देवो यज्ञपतिकल्याः ।
 शुग्रहयेष चाकाशे प्रपक्षायितुमारभत् ॥ १५६ ॥
 वीरभद्रोऽप्रमेयाक्षा ज्ञात्वा तस्य बलान्तदा ।
 असरीक्षगतस्याश्च चिक्षेदास्य गिरो महान् ॥ १५७ ॥
 दक्षः प्रजापतिष्ठैव विनष्टः भ्रान्तचेतनः ।
 कुहुन वीरभद्रेण गिरः पादेन पीडितः ।
 जराभिभूततीवाक्षा निपयात महीतसे ॥ १५८ ॥
 चयस्त्रिंश्चेवतानां ताः कोटी विमलाक्षकाः ।
 पाशेनामिवलेनाश्च बदाः सिंहबलेन च ॥ १५९ ॥
 ततो जग्म र्महावानं सर्वे देवा महाबलं ।
 प्रसौद भगवन् कुद्र स्त्वानां मा कुधः प्रभो ॥ १६० ॥
 ततो वज्ञादयो देवा दक्षषैव प्रजापतिः ।
 जचुः ग्राञ्छलयो भूत्वा कथतां की भवानिति ॥ १६१ ॥
 वीरभद्र उवाच । न च देवो न चादियो न च भोक्तुमिहागतः ।

नैव इष्टुं हि देवेन्द्राच च कौतूहलान्वितः ॥ १६२ ॥
 दत्तयज्ञविनाशार्थं सम्यासं विहि मामिह ।
 वीरभद्र इतिख्यातं रुद्रकोपादिनिर्गतं ॥ १६३ ॥
 भद्रकाली च विज्ञेया देव्याः कोधादिनिर्गता ।
 प्रेषिता देवदेवेन यज्ञान्तिकमिंहागता ॥ १६४ ॥
 शरणं गच्छ राजेन्द्र देवस्तं त्वमुमापतिं ।
 वरं क्रोधीऽपि रुद्रस्य वरदानं न देवतः । १६५ ॥
 वीरभद्रवचः श्रुत्वा दत्तो धर्मभृतां वरः ।
 तोषयामास देवेण शूलपाणिं महेश्वरं ॥ १६६ ॥
 प्रदुष्टे(२) यज्ञवादे तु विद्रुतेषु हिजातिषु ।
 तारासूगमये दीपे रोद्रे भौममहानले ॥ १६७ ॥
 शूलनिर्भिक्षवदनैः कूजङ्गिः परिचारकैः ।
 निखातोत्पाटितैर्यूपैरपविहैर्यतम्पतः ॥ १६८ ॥
 उत्पत्तिङ्गिः पतिङ्गिश ऋषैराभिषष्ठभुमिः ।
 पञ्चपातविनिर्भूतैः शिवाशतनिनादितैः ॥ १६९ ॥
 प्राणापानो सचिहन्त ततः स्थानेन यज्ञतः ।
 विचार्य सर्वतो द्विष्टं वहृष्टिरभिचित् ॥ १७० ॥
 सहस्रा देवदेवेशः अग्निकुण्डादुपागतः ।
 चन्द्र सुर्यसहस्रस्य तेजः सम्बर्तकोपमं ॥ १७१ ॥
 प्रहस्य चैनं भगवानिदं वचनमवौत् ।
 नष्टस्ते ज्ञानतो दत्त प्रीतिस्ते मयि साम्यतं ॥ १७२ ॥

१ देवतमिति च ।

२ पदीते इति च ।

चितं कल्वाइबीडाक्ष' ब्रूहि किञ्चरवाणि ते ।
 आवितच समाख्याय देवानाङ्गुरभिः सह ॥ १७३ ॥
 तसुवाचाच्छलिं कल्वा दक्षो देवं प्रजापतिः ।
 भौतशङ्कितविक्रस्तः सवाय्यवदनेचणः ॥ १७४ ॥
 यदि प्रसक्षो भगवान् यदि वाहन्तव प्रियः ।
 यदि वाहमनुयाहो यदि देयो वरो मम ॥ १७५ ॥
 यज्ञश्व' भच्चितं पौतभगितं यज्ञ नाशितं ।
 चर्चीकृतस्तापविह' यज्ञसभारमीहर्ण ॥ १७६ ॥
 दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन च सच्चितं ।
 तत्र मिथ्या भवेत्ताङ्गं वरमेतं हयोम्यहं ॥ १७७ ॥
 वायास्त्वत्याह भगवान् भगवेतहरो हरः ।
 चर्चाय्यश्चं महादेवं चर्चान्तं वै प्रजापतिः ॥ १७८ ॥
 जातुभ्यामवनीहत्या दक्षो लभ्या भवाहरं ।
 नाम्नामष्टसहस्रेण चुतवान् हयभज्वनं ॥ १७९ ॥
 दक्ष उवाच । नमस्ते देवदेवेण देवारिवलसूदन ।
 देवेन्द्र शामरत्रेण देवदानवपूजित ॥ १८० ॥
 सहस्राच विरुपाच चर्च यज्ञाचिप प्रिय ।
 सर्वतः पाणिपादस्त्वं^(१) सर्वतोऽचित्प्रियोमुखः ।
 सर्वतः श्रुतिमान् लोके सर्वानाहत्य तिष्ठसि ॥ १८१ ॥
 यद्युक्तं महाकर्तुं कुरुकर्णार्णवालय ।
 गणेन्द्रकर्णं गोकर्णं पाणिकर्णं नमोऽस्तुते ॥ १८२ ॥

१. पाणिपादान् इति च ।

शतोदर शतावर्ते^१ शतजिह्वा शतानन ।
 गायन्ति लां गायचिषो शुर्वयन्ति तथाचिंतः ॥ १८३ ॥
 देवदानवगोपा च ब्रह्मा च त्वं शतक्रतुः ।
 मूर्च्छीय त्वं महामूर्ते^२ समुद्राभुधराय च ॥ १८४ ॥
 सर्वा शक्तिं देवतास्ते गावो गोष्ठ इवास्ते ।
 अरीरन्ते प्रपश्चामि सोममन्ति जलेष्वरं ॥ १८५ ॥
 आदिलमत विच्छुच्च लङ्घाणं सहहस्तिं ।
 क्रिया कार्यं कारणात् कर्ता करणमेव च ॥ १८६ ॥
 असत्त्वं सदसत्त्वं तथैव प्रभवात्ययं ।
 नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च ॥ १८७ ॥
 पशूनां पतये चैव नमस्त्वमक्षातिने ।
 विजटाय लिङ्गीर्षीय विश्वलवरधारिणे ॥ १८८ ॥
 चाम्बकाय चिनेचाय चिपुरघाय चै नमः ।
 नमवण्डाय मुण्डाय प्रचण्डाय धराय च ॥ १८९ ॥
 दण्डिमासकर्णीय(१) दण्डिमुण्डाय(२) चै नमः ।
 नमोऽदृदण्डकेशाय निकाय विकाताय च ॥ १९० ॥
 विलोहिताय धूमाय नौलयीवाय ते नमः ।
 नमस्त्वप्रतिरूपाय शिवाय च नमोऽस्तु ते ॥ १९१ ॥
 सुर्याय सूर्यपतये सूर्यध्वजपताकिने ।
 नमः प्रमदनाथाय हृषस्तम्भाय धन्विने ॥ १९२ ॥
 नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकश्चाय च ।

१. पाढीःयं न सबीचीमः ।

२. मुखिमुचायेति च ।

हिरण्यकृतचूड़ाय हिरण्यपतये नमः ॥ १६३ ॥
 सत्रषाताय(१) दग्धाय वर्णपानपुटाय च ।
 नमस्तुताय स्तूत्याय स्तूयमानाय वै नमः ॥ १६४ ॥
 सर्वायाभव्यभव्याय सर्वभूतान्तरामने ।
 नमो हीनाय मन्त्राय शुक्लध्वजपताकिने ॥ १६५ ॥
 नमो नमाय नम्याय नमः किञ्चिकिलाय(२) च ।
 नमस्ते शशमानाय शशितायोतिथताय च ॥ १६६ ॥
 स्थिताय चलमानाय मुद्राय कुठिलाय च ।
 नमो नर्तनशीलाय मुखवादिवकारिणे ॥ १६७ ॥
 नाटरोपहारलूप्याय गोतवाद्यरताय च ।
 नमो ज्येष्ठाय ज्येष्ठाय वल्लप्रमथनाय च ॥ १६८ ॥
 कलनाय च कल्पाय च्यायोपच्याय च ।
 भोमदुन्द्विहासाय भोमसेनप्रियाय च ॥ १६९ ॥
 उथाय च नमो नित्यं नमस्ते दशवाहवे ।
 नमः कपालहस्ताय चिताभस्त्रप्रियाय च ॥ २०० ॥
 विभीषणाय भौषणाय भोषतधराय च ।
 नमो विकृतवचाय खड्डजिह्वाश्रदंष्ट्रिणे ॥ २०१ ॥
 पक्षाममांसलुप्याय तुम्बवीणाप्रियाय च ।
 नमो हृषाय हृष्याय हृष्याये हृषणाय च ॥ २०२ ॥
 कट्टुटाय चण्डाय नमः सावधवाय च ।
 नमस्ते वरकृष्णाय वराय वरदाय च ॥ २०३ ॥

१ स्थोकानादेति च ।

२ किञ्चिकिलायेति क०, ष०, द०- च

वरगम्यमात्यवस्त्राय वरातिवरदे नमः ।
 नमो वर्षीय बाताय छायामै आतपाय च ॥ २०४ ॥
 नमो रक्तविरक्ताय ग्रेभनावाचमालिने ।
 सम्भिकाय विभिकाय विविक्तविकटाय च ॥ २०५ ॥
 अघोररुपरूपाय(१) शोरघोरतदाय च ।
 नमः शिवाय शान्ताय नमः शान्ततदाय च ॥ २०६ ॥
 एकपादवहुनेचाय एकशीर्ण नमोऽप्सु ते ।
 नमो हृष्टाय लुभ्याय संविभागप्रियाय च ॥ २०७ ॥
 पञ्चमालाचिंताङ्गाय नमः पाञ्चपताय च ।
 नमयगडाय घाण्डाय घण्डवा जग्धरन्ध्रिणे ॥ २०८ ॥
 सहस्रवतवगडाय घण्डामालाप्रियाय च ।
 प्राचदक्षाय(२) ल्यायाय नमो हिलिहिलाय च ॥ २०९ ॥
 झंडहाराय पाराय झंडकारप्रियाय च ।
 नमय गच्छाय निल्वं गिरितुचक्षाय च ॥ २१० ॥
 गर्भेमासकृगालाय तारकाय तराय च ।
 नमो बज्जाधिष्ठतये द्रुताश्चोपहृताय च ॥ २११ ॥
 यज्ञवाहाय दानाय(३) तप्ताय तपनाय च ।
 नमस्तदाय भव्याय तङ्गितां पतये(४) नमः ॥ २१२ ॥
 अनदायामपतये नमोऽस्त्रददभवाय च ।

१ अघोरघोरकषायेति च ॥

२ प्राचदक्षायेति च ॥ क० च ॥

३ दानायेति च ॥

४ इवितां पतय इति च ॥

नमः सहस्रगीर्षाय सहस्रचरणाय च ॥ २१३ ॥
 सहस्रोदयतश्चलाय सहस्रनयनाय च ।
 नमोऽस्तु बालरूपाय बालकपधाय च ॥ २१४ ॥
 बालानाञ्चैव गोम् च बालकोङ्गनकाय च ।
 नमः शुद्धाय बुद्धाय चोभणावाञ्छताय च ॥ २१५ ॥
 तरङ्गाद्वितकेशाय मुक्तकेशाय च नमः ।
 नमः घट्कर्मनिष्ठाय त्रिकर्मनिरताय च ॥ २१६ ॥
 वर्षाच्चमाणां विधिवत् पृथक् कर्मप्रवर्तिने ।
 नमो घाषाय घोष्याय नमः घासक्षाय च ॥ २१७ ॥
 अतिपिङ्गलनेत्राय क्षणरत्नेत्राय च ।
 धर्मार्थकाममीदाय क्षमाय क्षमनाय च ॥ २१८ ॥
 साहस्राय साहस्रमुखाय योगाधिपतयेनमः ।
 नमा रथविवश्याय चतुर्थवरताय च ॥ २१९ ॥
 कृत्याजिनोत्तरौदाय व्यालयज्ञोपवोतिने ।
 द्रिग्मन वज्रसंहाय हरिकेश नमोऽस्तु ते ।
 अविवेककनाशाय व्यताच्यत नमोऽस्तु ते ॥ २२० ॥
 काम कामद कामज्ञ भृत्यहृसनिश्चदनः ।
 सर्वं सर्वद सर्वं च सर्वं राग नमोऽस्तु ते ॥ २२१ ॥
 महाबाल महावाहो महासत्त्व महाद्युते ।
 महामिष्ववरप्रेत्त महाकाल नमोऽस्तु ते ॥ २२२ ॥
 शूलजौर्णीङ्गजटिने वस्त्रलाजिनधारिणे ।
 दीपसूख्यामिजटिने वस्त्रलाजिनवाससे ।
 सहस्रसूख्यप्रतिम तपोनित्य नमोऽस्तु ते ॥ २२३ ॥

उच्चादनवतावत्तं गङ्गातीयार्दसूर्जिः ।
 चन्द्रावत्तं सुगावत्तं भेषावत्तं नमोऽस्तु ते ॥ २२४ ॥
 स्वमन्त्रमन्त्रकर्त्ता च अचद्व त्वमिव हि ।
 अवस्थां च पक्षा च पक्षसुत्तपते नमः ॥ २२५ ॥
 जरायुजोऽश्वज्ञैव स्तेहोऽद्विज्ञ एव च ।
 त्वमेव देवदेवेशो भूतचामवतुर्विधः ॥ २२६ ॥
 चराचरस्त्र वृक्षा (१) त्वं प्रतिहत्ता त्वमिव च ।
 त्वमिव व्रह्मविदुषामपि वृक्षविदां वरः ॥ २२७ ॥
 सत्त्वस्य परमा योनिरव्यायुज्योतिषां निधिः ।
 कट्टसामानि तस्माकारमाहस्त्रां व्रह्मवादिनः ॥ २२८ ॥
 चर्विहावी हवो ह्वावी ह्वावी वाचाहुतिः सदा ।
 गायन्ति त्वां सुरस्त्रे ल सामग्रा व्रह्मवादिनः ॥ २२९ ॥
 जनुर्यथो चक्षयत् सामायत्वमयस्त्रावा ।
 पठास्त्रे व्रह्मविद्विस्त्रं कल्पोपनिषदां गच्छैः ॥ २३० ॥
 व्राह्मणाः चत्तिया वैश्याः शूद्राः वर्णवरात् वे ।
 त्वामेव मेघसह्याय विश्वस्तुनितगच्छितं ॥ २३१ ॥
 संवत्सरस्त्रवस्त्रवो मासा मासादिमेव च ।
 कलाकाशानिमेघाय नक्षत्राणि सुगा वृह्णाः ॥ २३२ ॥
 वृषाणां ककुदं त्वं हि गिरोणां गिर्वराणि च ।
 सिंहो रुगाणां पततां तार्कीऽमन्तस्य भोगिनी ॥ २३३ ॥
 चोरोदो हुदधीनाय यन्वाणां धनुरेव च ।

वस्त्रान्वहरणानां ब्रतानां सत्यमेव च ॥ २३४ ॥
 दृष्ट्वा हेषम् रागच मोहः जामी दमः शमः ।
 व्यवसायो छतिलोभः कामकोष्ठो जयाजयौ ॥ २३५ ॥
 त्वङ्गदौ तं शरो चापि खडाहौ भन्दरो तथा(१) ।
 केत्ता भेत्ता प्रहर्ती च त्वं नेताऽप्यलको मतः ॥ २३६ ॥
 दग्धलचणसंयुक्तो धन्वीऽथैः काम एव च ।
 इन्द्रः समुद्राः सरितः पश्चिमानि सरांसि च ॥ २३७ ॥
 सतावल्ली दृशोषव्यः पश्यतो सृगपञ्चिकः ।
 दृश्यकर्म्मगुणारथः कालजुषफलपदः ॥ २३८ ॥
 आदिवान्वाच मध्यस शायतनीहृष्णर एव च ।
 इरितो सीहितः छक्षी नीक्षः पीतश्चायाऽदृष्णः ॥ २३९ ॥
 कहु च कपिलचैव कापीतो मैतकसदाचा ।
 सुवर्णरेता विस्त्रातः सुवर्णयाप्यतो मतः ॥ २४० ॥
 सुवर्णनामा च तथा सुवर्णप्रिय एव च ।
 त्वमिन्द्रोऽथ यमचैव वरुणो धनदीऽनक्षः ॥ २४१ ॥
 उत्कुलवित्वभानुय खर्मानुर्मानुरेव च ।
 होक्त छीता च होमरुचं हुतच प्रहुतं प्रमुः ॥ २४२ ॥
 सुपर्णच तथा ब्रह्म यजुषां शतहृद्रियं ।
 पवित्राणां पवित्रच मङ्गलानां च मङ्गलं ॥ २४३ ॥
 गिरिः स्त्रीकम्तथा हस्तो जीवः पुद्गल एव च ।
 सखं त्वच रजस्त्वच तमच प्रजनं तथा ॥ २४४ ॥

प्राणोऽपानः समानय उदानो व्यान एव च ।
 उन्मेषयैव मेषय तथा जृभितमेव च ॥ २४३ ॥
 लोकिताङ्गी गदी हंडौ महावक्तो महोदरः ।
 शुचिरोमा इरित्तमनुरूपैकेयस्तिलाभनः ॥ २४४ ॥
 गौतमादिष्वक्त्वाङ्गी गौतमादनकपियः ।
 मत्स्यो जस्ती जस्ती(१) जस्यो जवः कालः कली कलः ॥ २४५ ॥
 विकाशय सुकालय दुःखालः कलनाशनः ।
 स्तल्यैव खयोऽन्तय चमापायकरो हरः ॥ २४६ ॥
 संवर्त्तकोऽन्तकैव संवर्त्तकवत्ता हकौ ।
 घटी घटीको घणठीको चूडालोलवलो वल(२) ॥ २४७ ॥
 बद्धकालोऽग्निवक्त्राव दण्डो सुण्डो च दण्डधृक् ।
 चतुर्युग्मतुर्वेदघतुहेतवशत्यथः ॥ २४८ ॥
 चतुराश्रमवेत्ता च चातुर्वर्णकरव च ।
 चराचरपियो धूर्जीऽग्नस्तोऽग्नस्तगच्छाधियः ॥ २४९ ॥
 रद्राचमाल्याम्बरधरो गिरिको गिरिकपियः ।
 गिरियः गिरिनां ग्रेटः सर्वं गिरिप्रवर्तकः ॥ २५० ॥
 भगवेचान्तकयन्द्रः पूज्यो दन्तविनाशनः ।
 गृहावर्त्तय गृहय गृहपतिनिषेविता ॥ २५१ ॥
 तरणस्तारकैव सर्वं भूतसुतारणः ।
 धाता विधाता सत्त्वानाविधाता धारणो धरः ॥ २५२ ॥
 तपो वद्ध च सत्यच वद्धचर्यमथाजीवं ।

१. मत्स्यो जस्तो जपन्त्येति ख० ।

२. वलोति स्तः ।

भूताका भूतकाहृतो भूतभव्यभवोहवः ॥ २५५ ॥
 भूसुवस्त्रितचैव तथोत्पत्तिर्महेष्वरः ।
 ईशानो वौक्षणः शास्तो दुर्दीन्तो दक्षनाशनः ॥ २५६ ॥
 ब्रह्मावत्तं सुरावत्तं कामावत्तं नमोऽस्तु ते ।
 कामविभवनिहस्ता च कचिंकादरजःप्रियः ॥ २५७ ॥
 मुखचन्द्रो भौमसुखः सुमुखो दुर्मुखो मुखः ।
 चतुर्मुखो बहुमुखो रथे छामिसुखः सदा ॥ २५८ ॥
 हिरण्यगर्भः शकुनिर्महोदधिः परो विराट् ।
 अधर्महा महादण्डो दण्डधूरो रथप्रियः ॥ २५९ ॥
 गोतमो गोपतारथ गोपेष्वरवाहनः ।
 धर्मलकडधर्मस्त्रष्टा च धर्मी धर्मविदुत्तमः ॥ २६० ॥
 चैलोक्यगोपा गोविन्दो मानदो मान एव च(१) ।
 तिष्ठस्त्रिरथ स्थापय त्रिष्ठाप्यः कम्प एव च ॥ २६१ ॥
 दुर्वारणो दुर्विषद्दो दुःसहो दुरतिक्रमः ।
 दुर्वंदो दुष्युकम्पय दुर्विदो दुर्जयो जयः ॥ २६२ ॥
 यशः यशाङ्कः यमनः योतोष्टु दुर्जरात्यवट् ।
 आधयो व्याधयचैव व्याधिहा व्याधिगच्छ ॥ २६३ ॥
 सहो यज्ञो सूर्या व्याधो व्याधीनामाकरोऽकरः ।
 गिर्जुष्ठौ पुण्डरीकाचः पुण्डरीकावलीकनः ॥ २६४ ॥
 दण्डधरः सदण्डय दण्डमुण्डविभूषितः(२) ।
 विषयोऽस्तपयचैव सुरापः चौरसोमपः ॥ २६५ ॥

(१) चैलोक्यगोपार्थः याङ्को नेत्रमालो भागं एव चेति यो ।

(२) दण्डमुण्डविभूषितार्थः दण्ड यो, यो य ।

मधुपथाज्यपथैव सर्वपथ महावलः ।
 हृषभवाङ्गो हृषभस्त्रिया हृषभलोचनः ॥ २६५ ॥
 हृषभस्त्रैव विश्वातो लोकानां लोकसत्कृतः ।
 चक्रादित्यौ चक्रुषी ते हृषदयन्ति पितामहः ।
 अमित्रापमत्यादा देवो धर्मकर्मप्रसादिनः ॥ २६६ ॥
 न ब्रह्मा न च गोविन्दः पुराण ऋषयान् न च ।
 माहात्मा विदितुं गत्वा यात्यात्येव ते गिरे ॥ २६७ ॥
 या मूर्त्तिः सुमृत्यामहो न महां यान्ति दर्शनं ।
 ताभिर्भासां सततं रक्ष पिता पुत्रमिथोरस ॥ २६८ ॥
 रक्ष मां रक्षणोयोऽहृष्टवानव नमोऽमहते ।
 भक्तानुकम्भी भगवान् भक्तपाहं सदा त्वयि^(१) ॥ २६९ ॥
 यः महस्त्राण्यनेकानि पुंसामाहृत्य दुर्दिगः ।
 तिष्ठत्येकः समुद्रान्ते स मे गोपाऽप्त्व निव्यगः ॥ २७० ॥
 यं विनिद्रा जितव्वासाः सत्यस्याः समदर्शनः ।
 ज्योतिः पश्यन्ति युज्ञानास्त्रस्त्रै योगात्मने नमः ॥ २७१ ॥
 सम्भव्य सर्वभूतानि युगान्ते समुपस्थिते ।
 यः श्रिते जलमध्यस्थम् प्रपद्येऽप्सु शाविनं ॥ २७२ ॥
 प्रविश्य वदने राहोर्यः सोमं अस्ते निश्चितः ।
 यसत्यकैष स्त्रीमानुभूत्वा सोमामिनिरेव च ॥ २७३ ॥
 योऽहृष्टमात्राः पुरुषां देहस्याः सर्वदेहिनां ।
 रक्षन्तु ते हि मां नित्यं नित्यमात्राययन्तु मां ॥ २७४ ॥
 ये चाप्यतिता गर्भादधीभागगताव ये ।

तेषां स्वाहा: स्वधाचैव आप्नृन्तु स्वदक्ष च ॥ २७६ ॥
 ये न रादन्ति देहस्याः प्राणिनो रीदयन्ति च ।
 हृष्यन्ति च इष्टन्ति न मस्तेभ्यस्तु नित्यशः ॥ २७७ ॥
 ये ममुद्रे नदौदुर्गं पर्वतेषु गुहासु च ।
 हृष्मूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ॥ २७८ ॥
 चतुष्प्रथमे रथासु चत्वरेषु सभाषु च ।
 चन्द्राक्योर्मध्यगता ये च चन्द्राकरश्चिषु ॥ २७९ ॥
 इसातलगता ये च ये च तच्चात्परङ्गताः ।
 नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्य नमस्तेभ्य नित्यशः ।
 चन्द्राः स्यूलाः लग्नाञ्चलानमस्तेभ्यस्तु नित्यशः ॥ २८० ॥
 सर्वस्वं सर्वं गो देव सर्वं भूतपतिर्भवान् ।
 सर्वं भूतान्तरामा च तेन त्वं न निमन्तिः ॥ २८१ ॥
 त्वमेव चेज्ञसे यमादृग्जैविधदच्छिष्ये ।
 त्वमेव कर्ता सर्वस्थ तेन त्वत्र निमन्तिः ॥ २८२ ॥
 अथ वा मायया देव मोहितः सूक्ष्यया त्वया ।
 एतच्चात्प्रकारणादापि तेन त्वत्र निमन्तिः ॥ २८३ ॥
 प्रसौद मम देवेश त्वमेव शरणं मम ।
 त्वङ्गतिस्वं प्रतिष्ठा च न चान्यास्ति न मे गतिः ॥ २८४ ॥
 स्तूत्वैवं स महादेवं विरराम प्रजापतिः ।
 भगवानपि सुप्रोतः पुनर्देशमभाषत ॥ २८५ ॥
 परितुष्टोऽस्मि ते दद्य स्तवेनानेन सुव्रत ।
 वहुनाव किमुलेन मस्तमौपं गमिष्यसि ॥ २८६ ॥
 अथैनमत्र वौद्धाक्षं वैसोक्याधिपतिर्भवः ।

कल्पाश्वासकरं वाक्यं वाक्याचो वाक्यमाहतं ॥ २८७ ॥
 दत्त दत्त न कर्त्तव्यो मन्त्रविज्ञमिमं प्रति ।
 अहं यज्ञहा न त्वयो हस्ते तत्पुरा त्वया ॥ २८८ ॥
 भूयय तं वरमिमं मत्तो शङ्खीष्व सुवेत ।
 प्रसन्नवद्दनो भूत्वा त्वमेकाग्रमनाः शृणु ॥ २८९ ॥
 अग्नेऽधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
 प्रजापते मत्प्रसादात् फलभागी भविष्यति ॥ २९० ॥
 वेदान् वह्निरात्रुत्य सांख्यान्योगांश कृत्यगः ।
 तपश्च विपुलान्तरा दुःयरं देवदानवैः ॥ २९१ ॥
 अवैर्यादिसंयुक्तैर्गृहमप्राप्नुनिर्भितं ।
 वर्णाश्रमकृतैर्धर्मविपर्वीतं कृचित्समं ॥ २९२ ॥
 चुत्यद्यैरध्यवसितं पशुपाशविमोक्षणं ।
 सर्वदामाश्रमाणान्तु भया पाशुपतं व्रतं ।
 उत्थादितं शुभं दत्तं सर्वपापविमोक्षणं ॥ २९३ ॥
 अस्त्र चौर्यस्त्र यज्ञमवक्फलं भवति सुकलं ।
 तदस्तु ते महाभाग मानसस्त्वज्यतां लब्धः ॥ २९४ ॥
 एवमुक्ता महादेवः सप्तद्वौकाः सहानुगः ।
 अदर्शनमनुप्राप्तो दत्तस्यामितविक्रमः ॥ २९५ ॥
 अवाक्यं च तदा भागं वक्षोत्तमं ब्रह्मणा भवः ।
 ल्वरस्त्र सर्वधर्मज्ञो वह्निधा व्यभजत्तदा ।
 ग्राम्यवै सर्वभूतानां शृणुव्यक्ताच वै दिजाः ॥ २९६ ॥
 शोषीभितापो नागानां पर्वतानां शिखारहः ।
 अपान्तु नालिकां विद्याविमोक्षमुजगेष्यति ॥ २९७ ॥

खोरकः सौरभेयाशां ज्वरः इच्छितीत्वे ।
 इभानामपि धर्मज्ञ हृष्टप्रत्यवरोद्धर्मं ॥ २६८ ॥
 रम्भोदूतं (१) तदाक्षानां शिखोद्देव वहिंशां ।
 नेचरोगः कोकिलानां ज्वरः प्रोत्तो महावर्मिः ॥ २६९ ॥
 अजानां पित्तभेदव सर्वेषामिति नः चुतं ।
 शुकानामपि सर्वेषां हिमिका प्रोत्तते ज्वरः ।
 शादूँलेच्चपि वै विप्राः अस्मी ज्वर इहोत्तते ॥ ३०० ॥
 मानुषेषु तु सर्वज्ञ (२) ज्वरो नामैष कौतिंतः ।
 मरणे जन्मनि तथा मध्ये च विग्रहे सदा ॥ ३०१ ॥
 एतन्माहेष्वरं तेजो ज्वरो नाम सुदार्थः ।
 नमस्य वैष (३) मान्यता सर्वप्राचिभिरौप्तरिः ॥ ३०२ ॥
 इमां ज्वरोत्पत्तिमदौनमानसः
 पठेत् सदा यः सुसमाहितो नरः ।
 विसुकरोगः स नरो सुदा युतो
 लभेत् कामान् स यथा मनौषितान् ॥ ३०३ ॥
 दक्षप्रीतं स्तवस्त्रापि कीर्त्तयेदयः शृणोति वा ।
 नाशुभं प्राप्नुयात् किञ्चित् द्वीर्घञ्चायुरवाप्नुयात् ॥ ३०४ ॥
 यथा सर्वेषु देवेषु वरिष्ठो योगवान् चरः ।
 तथा स्त्रावो वरिष्ठोऽयं स्तवानां व्रह्मनिर्वितः ॥ ३०५ ॥
 यशोराज्यसुखैर्गर्व्यविज्ञायुर्धनकाङ्क्षिभिः ।

१ रम्भोदूततिति च ।

२ सर्वमिति च ।

३ सकाम्यवैति च ।

स्त्रीतश्चो भक्तिमास्याथ विद्याकामेष यद्गतः ॥ ३०६ ॥
 आविनी तुःस्त्रियो हीनश्चोरप्यस्त्रो भवादितः ।
 राजकामेवनिवृत्तो वा सुचते महसी भवात् ॥ ३०७ ॥
 अवेन तैव इहेन गच्छार्ता स गच्छाधिपः ।
 इह सोके दृश्यं गच्छ यथ एवोपपत्तेऽ ॥ ३०८ ॥
 न च वद्याः पित्राचा वा न नामा न विनायकाः ।
 कुर्यादित्तं गृहे तस्य यथ संसूयते भवः ॥ ३०९ ॥
 शूद्रह्याद्वा इदं नारी सुभक्त्या गच्छाचारिणी ।
 पितृभिर्भूपचाभ्यां पूज्या भवति देववत् ॥ ३१० ॥
 शृण्याद्वा इदं सर्वे कीर्त्तयेहाप्यभीक्षणः ।
 तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं गच्छन्तप्रविज्ञतः ॥ ३११ ॥
 मनसा चिन्तितं यस्य यस्य वाचाप्युदाहृतं ।
 सर्वे सम्पद्यते तस्य स्वावनस्यानुकीर्त्तनात् ॥ ३१२ ॥
 देवस्य सगुह्यस्याथ देव्या नन्दीक्षरस्य तु ।
 वस्ति विभवतः क्लेखा दमिन नियमेन च ॥ ३१३ ॥
 ततः स युक्तो गुड्डीयाकामान्वाशु यथाक्रमं ।
 ईश्चितान् लभते त्वयं कामान् भोगाय मानवः ।
 मृतव ऋग्माण्डोति स्त्रीसहस्रपरीहतः ॥ ३१४ ॥
 सर्वकर्मसु युक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 पठन् दक्षतां स्त्रीलं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 मृतव गच्छसालोकं पूज्यमानः सुरासुरैः ॥ ३१५ ॥

१. परत उपपत्तेन इति ४० ।

हृषेव विधिशुलोन विमानेन विराजते ।
 आभूतसंप्रवस्थायौ कदम्बानुचरो भवेत् ॥ ३१६ ॥
 इत्याह भगवान् व्यासः पराग्रसुतः प्रभुः ।
 नैतदेदयते क्षित्रेदं शाव्यन्तु कस्य चित् ॥ ३१७ ॥
 शुल्वेतत्परमहुङ्कारे वेऽपि स्मुः पापकारिणः ।
 वैश्या चित्यथ शूद्राद्य कदम्बीकमवाप्नुयः ॥ ३१८ ॥
 व्यावयेदस्तु विप्रेभ्यः सदा पर्वसु पर्वसु ।
 कदम्बीकमवाप्नीति हिन्दो वै नाच संशयः ॥ ३१९ ॥

इति श्रीमहापुराचे वाङ्मुकीके द्वचयापवचीनं
 नाम चिंशोद्यायः ।

अथैकचिंशोऽध्यायः ।

—000—

देववंशवर्णं ।

सत उवाच । इत्येषा समनुज्ञाता कथा पापप्रणाग्नी ।

या दद्धमधिक्लिखे कथा शब्दादुपागता ॥ १ ॥

पितृवंशप्रसङ्गेन कथा ज्ञेया प्रकौर्तिता ।

पितृणामानुपूर्व्येण देवान् वक्ष्याम्यतः परं ॥ २ ॥

त्रितायुगमुखे पूर्वमासन् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।

देवा यामा इतिख्याताः पूर्वे यज्ञसुनवः ॥ ३ ॥

अजिता वक्ष्याः पुचा जिता जिदजिताय ये ।

पुत्राः स्वायम्भुवस्यैते शुक्रनाम्बा तु मानसाः ॥ ४ ॥

वसिमन्तो गणा ज्ञेते देवानान्तु चर्यः स्मृताः ।

कन्दोगास्तु वयस्त्रिंशस्त्रिं च्वायम्भुवस्य ह ॥ ५ ॥

यदुर्थयातिर्हौ देवौ दीधयः स्ववसो मतिः ।

विभासव कतु चैव प्रजातिर्विश्वतो श्रुतिः ॥ ६ ॥

वायसो मङ्गलचैव यामा हादग कौरिताः ।

अभिमन्युरुषहृष्टिः समयोऽथ शुचिश्वाः ।

केवलो विश्वरूपस तु पक्षो मधुपस्तवा ॥ ७ ॥

तु रीयो निर्हंपुष्टैव युक्तो यावाजिनस्तु ते ।

यमिनो विश्वदेवाद्य यविष्ठोऽभृतवानपि ॥ ८ ॥

अजिरो विभुविभावस्य मृत्युकोऽथ दिदेहकः ।

श्रुतिशृणो हहच्छुको देवा हादग कौरिताः ॥ ९ ॥

आसन् स्वायच्छुवेष्टैते अन्तरे सोमपायिनः ।
 त्विषिमन्तो गणा ह्येते वौर्यवन्तो महाबलाः ॥ १० ॥
 तेषामिन्द्रः सदा ज्ञासौद विश्वभुक् प्रथमो विभुः ।
 असुरा ये तदा तेषामासन् दायाद्वान्धवाः ॥ ११ ॥
 सुपर्णयज्ञगन्धवीः पिशाचोरगराज्ञसाः ।
 अष्टौ ते पिण्डिभिः सार्वैँ(१) नाशत्वा देवयोनयः ॥ १२ ॥
 स्वायच्छुवेऽन्तरेऽतीताः प्रजासूक्ष्मासां सहस्रयः ।
 प्रभावरूपसम्बद्धा आयुषा च बलेन च ॥ १३ ॥
 विस्तरादित्तं नोचन्ते मा प्रसङ्गो भवत्विह ।
 स्वायच्छुवी निसर्गं च विज्ञेयः साक्षतं मनुः ॥ १४ ॥
 अतीते वर्तमाने न हृषी वैवस्ततेन सः ।
 प्रजाभिद्वताभिव जटिभिः पिण्डिभिः सह ॥ १५ ॥
 तेषां सप्तर्णयः पूर्वमासन्ते तान् निकीर्षत ।
 सूखशिरा मरीचिय पुलस्यः पुलहः क्रतुः ॥ १६ ॥
 अत्रियैव वसिष्ठय सप्त स्वायच्छुवेऽन्तरे ।
 अन्नीप्रधातिवाहुय मेधा मेधातिथिर्वसुः ॥ १७ ॥
 ज्योतिशान् द्युतिमान्(२) हृष्यः सवनः पुत्र एव च ।
 मनोः स्वाच्छुवस्तैते दशपुत्रा महोजसः ॥ १८ ॥
 वायुप्रोक्ता महासत्त्वा राजानः प्रथमेऽन्तरे ।
 सामुराज्ञकगन्धवीं सयचोरगराज्ञसं ।
 सपिशाचमनुच्छ च सुपर्णास्त्रसाङ्गाण ॥ १९ ॥

(१) नेऽतिष्ठन् मनुषा सार्वैःसिति च ।

(२) द्युतिमानिति च ।

नो शक्तमानुपूर्व्येष वल्लु' वर्णशतैरपि ।

वहुत्वाचामधेयानां संस्था तेषां कुले तथा(१) ॥ २० ॥

या वै वज्रकुलास्थास्तु आसन् स्वायच्छुचेऽन्तरे ।

कालेन वहुनातीता भवनाम्बुद्युगक्रमे ॥ २१ ॥

अहयय उच्चुः । वा एष भववान् कालः सर्वभूतापहारकः ।

काला योनिः किमादिक्ष किलच्चं स किमामजः ॥ २२ ॥

किमस्य चच्छुः का मूर्त्तिः के चास्यावयवाः चृताः ।

किंनामधेयः कोऽस्याक्षा एतत् प्रबृहि पृच्छतां ॥ २३ ॥

सुत उपाच । श्रूयतां कालसङ्गावः श्रुत्वा चैवावधार्यतां ।

सुर्ययोनिनिमिषादिः सङ्ख्याचच्छुः स उच्चते ॥ २४ ॥

मूर्त्तिरस्य त्वहोरात्रे निमिषावयवस्थ सः ।

संवक्तरशतं त्वस्य नाम चास्य कलाक्रमकं ।

साम्यतानागतातीतकालाक्षा स प्रजापतिः ॥ २५ ॥

पश्चानां पविभक्तानां कालावस्थाक्षिदोधत ।

दिनार्दिमासमासैस्तु कटुभिस्त्वयनैस्तथा ॥ २६ ॥

संवक्तरस्तु प्रथमो हितीयः परिवक्तरः ।

इदत्वरस्तृतीयस्तु चतुर्थ्यानुवक्तरः ॥ २७ ॥

वक्तरः पश्चमस्तीयां कालः स युगसंज्ञितः ।

तेषान्तु तत्त्वं वस्त्रामि कोर्त्यमानन्दिदीधत ॥ २८ ॥

कटुरम्बिस्तु यः प्रोक्तः स तु संवक्तरी मतः ।

आदित्यवस्त्रसो सारः कालाम्बिः परिवक्तरः ॥ २९ ॥

शुक्रकल्प्या गतिशापि अपां सारमयः खगः ।

(१) कुले कुच्छ इति कृ ।

स इदावस्तः सोमः पुराणे निष्ठयो मतः ॥ ३० ॥
 यथायन्तपते लोकांस्तनुभिः सप्तसप्तभिः ।
 आशु कर्ता च लोकस्य स वायुरिति वस्तरः ।^(१) ॥ ३१ ॥
 अहम्हारात् रुद्रं रुद्रः सद्गुतो ब्रह्मणस्तायः ।
 स रुद्रो वस्तरस्तीपां विजज्ञे नौलकोऽहितः ।
 तेषां हि तत्त्वं वस्त्रामि कीर्त्यमानं निष्ठीधत ॥ ३२ ॥
 अङ्गपत्वङ्गसंयोगात् कालाभा प्रपितामहः ।
 अट्कसामयज्ञुषां योनिः पञ्चानां पतिरीम्बरः ॥ ३३ ॥
 सोऽमित्यज्ञुष सोमव्य स भूतः स प्रजापतिः ।
 प्रोक्तः संवस्तरस्येति सुर्यो योऽमित्यनौषिभिः ॥ ३४ ॥
 यस्मात् कालविभागानां मासत्वं वनयोरवि ।
 यहनत्तत्त्वशीतोष्टवर्षायुः कर्मणा तथा ।
 योजितः प्रविभागानां दिवसानां च भास्तरः ॥ ३५ ॥
 वैकारिकः प्रसवाभा ब्रह्मपुचः प्रजापतिः ।
 एकेनैकोऽय दिवसो मासोऽयत्तुः पितामहः ॥ ३६ ॥
 आदिलः सविता भानुजीविनो ब्रह्मासत्कृतः ।
 प्रभवथात्यथैव भूतानां तेन भास्तरः ॥ ३७ ॥
 ताराभिमानो विज्ञेयस्तुतीयः परिवस्तरः ।
 सोमः सर्वैषिपतिर्थस्मात् प्रपितामहः ॥ ३८ ॥
 आजीवः सर्वभूतानां योगचेमण्डीम्बरः ।
 अवेच्यमाणः सततं विभर्ति जगदंशुभिः ॥ ३९ ॥
 तिथीनां पर्वसन्धीनां पूर्णिमादश्योरपि ।

१. स वायुः परिवस्तर इति य० ।

योनिनिंगाकरो यथ योऽस्ताक्षा प्रजापतिः ॥ ४० ॥
 तस्मात् स पितृमान् सोम कहम्बजुम्हन्दसाम्बकः ।
 प्राणापानसमानादैर्यानोदानाम्बकैरपि ॥ ४१ ॥
 कर्मभिः प्राणिनां जीके सर्वचेष्टाप्रवत्तकः ।
 प्राणापानसमानानां वायुनाम्ब प्रवत्तकः ॥ ४२ ॥
 पञ्चानांचेन्द्रियमनोद्दिग्मृतिजलाम्बनां ।
 समानकाल करणः कियाः सम्यादयविव ॥ ४३ ॥
 सर्वाक्षा सर्वलोकानामावहः प्रवहादिभिः ।
 विधाता सर्वभूतानां चमो नित्यं प्रभव्यनः ॥ ४४ ॥
 योनिरम्भेरपां भूमिरवेशन्दमस्य यः ।
 वायुः प्रजापतिर्भूतं ज्ञोकाक्षा प्रपितामहः ॥ ४५ ॥
 प्रजापतिसुखेदैवेः सम्यगिष्टकलार्थिभिः ।
 त्रिभिरेव कपालेस्तु अम्बकैरोषधिच्छवे ।
 इत्यते भगवान् यस्मात्स्माक्षाम्बक उत्त्यते ॥ ४६ ॥
 शायब्रौ चैव त्रिष्टुप् च खगती चैव या च्छृता ।
 चम्बका नामतः प्रोक्ता योनयः सवनस्य ताः ॥ ४७ ॥
 ताभिरेकत्वभूताभिस्त्रिविधाभिः स्ववीर्यतः ।
 चिसाधनपुरोडाशस्त्रिकपालः स वै च्छृतः ॥ ४८ ॥
 इत्येतत्प्रच्छवर्णं हि शुगं प्रोक्तं मनोधिभिः ।
 यच्चैव पश्चधाक्षा वै प्रोक्तः संवत्सरो द्विजैः ।
 सैकं षट्कं विलक्ष्मेय मध्वादीरुतवः किञ्च ॥ ४९ ॥
 कहतपुचार्त्तवः पश्च इति सर्वः समाप्ततः ।
 इत्येव पवमानो वै प्राणिनां जीवितानि तु ॥ ५० ॥

नदीवेगसमायुक्तं कालो धारति संहरन् ।
 अहोरात्रकरस्तथात् स वायुरभवत्युनः ॥ ५१ ॥
 एते प्राजानां पतयः प्रधानाः सर्वदेहिनां(१) ।
 पितरः सर्वलोकानां लोकाभानः प्रकीर्तिताः ॥ ५२ ॥
 ध्यायती ब्रह्मणो ब्रह्मादुद्यन् समभवद्वतः ।
 अहविर्विषो महादेवो भूताभा प्रपितामहः ॥ ५३ ॥
 ईश्वरः सर्वभूतानां प्रणवायोपद्यते ।
 आज्ञवेशीन भूतानामङ्गप्रत्यक्षसम्भवः ॥ ५४ ॥
 अग्निः संवक्तरः सूर्यचन्द्रमा वायुरेव च ।
 युगाभिमानी कालाभा नित्यं संज्ञेपक्षहित्युः ।
 उच्चादकीश्वरप्रकाश इदत्वर उच्यते ॥ ५५ ॥
 बद्राविष्टो भगवता जगत्प्रक्षिण् स्तेजसा ।
 आश्रयाश्रयसंबोगाऽनुभिन्नामभिस्त्वा ॥ ५६ ॥
 ततस्तस्य तु वौर्यवौ लोकानुश्रवकारकं ।
 हितीयं भद्रसंयोगं सन्तस्यैककारकं ॥ ५७ ॥
 देवत्वस्त्र पितृत्वस्त्र कालत्वस्त्रास्य यत्परं ।
 तस्मादै सर्वथा भद्रस्तद्विरभिपूज्यते ॥ ५८ ॥
 पतिः पतीनां भगवान् प्रजेशानां प्रजापतिः ।
 भवनः सर्वभूतानां सर्वेषां नीललोहितः ।
 ओषधीः प्रतिसम्भते बद्रः चौणाः पुनः पुनः ॥ ५९ ॥

(१) चत्वार उपमध्या इति १०, च. ४ ।

इत्येषां यदपत्यं वै न तद्वक्षं प्रमाणतः ।
 यहुत्वात् परिसंख्यात् पुच्छपौचमनन्तकं ॥ ४० ॥
 इमं वंशं प्रजेशानो महता पुच्छकर्मणा ।
 कौर्त्तयन् सिरकौर्त्तीनो महतीं सिहिमाप्रयात् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते देववंशवर्णनं
 नामैकचिंश्चोऽध्यायः ।

अथ दाचिशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

युगधर्माः ।

वायुरुचाच । अत जर्वं प्रवस्थानि प्रश्वस्य विनिधयं ।

ओकारमस्तरं ब्रह्म चिवर्णश्चादितः स्मृतं ॥ १ ॥

यो यो यस्य यथा वर्णो विहितो देवतास्तथा ।

ऋचो यजुःष्ठि सामानि वायुरमिस्तथा जलं ॥ २ ॥

तथात् अचरादेव बुनरन्ते प्रज्ञिरे ।

अतुर्दग्म महाकानो देवानां ये तु दैवताः ॥ ३ ॥

तेषु सर्वगतस्तैव सर्वंगः सर्वयोगवित् ।

अतुपदाय लोकानामादिमध्यान्तं उच्चते ॥ ४ ॥

सप्तर्थस्तथेन्द्रा ये देवाय पिण्डभिः सह ।

अचरादिःसताः सर्वे देवदेवान् महेश्वरात् ॥ ५ ॥

इहासुत्रं हितार्थाय वदन्ति परमं पदं ।

यूर्वमेव मयोक्तस्तु कालस्तु युगसंज्ञितः ॥ ६ ॥

कृतं चेता द्वायरुच्य युगादिः कलिना सह ।

परिवर्त्तमानेसौरेव भग्नमाणेषु चक्रवर्त् ॥ ७ ॥

देवतास्तु तद्दोहिनाः कालस्य वशमागताः ।

न शक्नुवन्ति तन्मानं संख्यापयितुमावना ॥ ८ ॥

तदा ते चास्यता भूत्वा आदौ मन्त्रलरस्य ये ।

कट्टप्यस्तैव देवाय इन्द्रस्तैव महातपाः (१) ॥ ९ ॥

समाधाय मनस्त्रीवं सहस्रं परिवक्षरान् ।
 प्रपत्रास्ते महादेवं भौताः कालस्य वै तदा ॥ १० ॥
 अयं हि कालो देवेशब्रह्मूत्तिं चतुर्मुखः ।
 कोऽस्य त्रिवाच्चाहादेव अगाधस्य महेश्वर ॥ ११ ॥
 अथ हहा महादेवस्तु त्रिवाच्चतुर्मुखः ।
 न भेतव्यमिति प्राह को वः कामः प्रदीयतां ॥ १२ ॥
 तत्करिष्याम्यहं सर्वं न हथायं परिश्रमः ।
 उवाच देवो भगवान् स्वयम्भालः सुदुर्जयः ॥ १३ ॥
 यदेतस्य सुखं खेतं चतुर्जिङ्गं हि लक्ष्यते ।
 एतत् कृतसुगं नाम तस्य कालस्य वै सुखं ।
 असौ देवः सुरश्चेष्ठो ब्रह्मा वैवक्षतो सुखः ॥ १४ ॥
 यदेतद्रक्षवर्णामं द्रवौयं वः खृतं मया ।
 त्रिजिङ्ग^(१) लेलिहानन्तु एतत् चेतासुगं दिजाः ॥ १५ ॥
 अत यज्ञप्रहत्तिसु जायते हि महेश्वरात् ।
 तसोऽव इष्ट्यते यज्ञस्तिस्तो जिह्वास्तेषोऽन्यः ।
 हहा चेवाम्यो विप्राः कालजिङ्गा प्रवर्तते ॥ १६ ॥
 यदेतहैं सुखं भौमं हिजिङ्गं रक्षपिङ्गलं ।
 दिपादीऽच भविष्यामि हापरं नाम तद्युगं ॥ १७ ॥
 यदेतत् कृच्छ्रवर्णाभन्तुरीयं रक्तलोचनं ।
 एकजिङ्गं पृथु यज्ञामं लेलिहानं पुनः पुनः ॥ १८ ॥
 ततः कलियुगं घोरं सर्वलोकभयकरं ।

१. चिमोदमिति सू० ।

कल्पस्य त सुखं ज्ञेतच्चतुर्वं नाम भीषणं ॥ १८ ॥
 न सुखं नापि निर्विषं तच्चिन् भवति वै युगे ।
 कालयमा प्रजा चापि युगे तच्चिन् भविष्यति ॥ २० ॥
 वद्धा खतयुगे पूज्यस्ते तायां यज्ञ उच्यते ।
 हापरे पूज्यते विष्णुरहम्यज्यशतुर्व्यपि ॥ २१ ॥
 वद्धा विष्णुय यज्ञय कालस्यैव कलाकृत्यः ।
 सर्वेष्वैव हि कालेषु चतुर्मूर्त्तिर्महेश्वरः ॥ २२ ॥
 अहं जनो जनयिता वः कालः कालप्रवक्त्रः ।
 युगकर्ता तथा चैव परं परपरायणः ॥ २३ ॥
 तस्मात् कलियुगं प्राप्य सोकानां हितकारणात् ।
 अभयार्थच देवानामुभयीर्लोकयोरपि ॥ २४ ॥
 तदा भव्यय पूज्यय भविष्यामि सुरोत्तमाः ।
 तस्माद्यं न कार्यक्ष कलिं प्राप्य महोजसः ॥ २५ ॥
 एवमुकास्ततः सर्वो देवता ऋषिभिः सह ।
 प्रणम्य गिरसा देवं पुनरुचुर्जगत्पतिं ॥ २६ ॥
 देवर्षय ऊचुः । महातेजा महाकायो महावीर्यो महाद्युतिः ।
 भीषणः सर्वभूतानां कायं कालचतुर्मुखः ॥ २७ ॥
 महादेव उवाच । एष कालचतुर्मूर्त्तिर्चतुर्दृश्य तुमुखः ।
 लोकसंरक्षणार्थाय अतिक्रामति सर्वशः ॥ २८ ॥
 नामाद्यं विद्यते चास्य सर्वच्छिन् सचराचरे ।
 कालः सूजति भूतानि पुनः संहरति क्रमात् ॥ २९ ॥
 सर्वं कालस्य वशगा न कालः कस्यचिह्ने ।
 तस्मात् सर्वभूतानि कालः कलयते सदा ॥ ३० ॥

विक्रमस्य पदान्तस्य पूर्वोत्तान्वेकसप्ततिः ।
 तानि मन्वन्तराणीह परिवर्त्तयुगकमात् ॥ ३१ ॥
 एकं पदं परिक्रम्य पदानामेकसप्ततिः ।
 यदा कालः प्रक्रमते तदा मन्वन्तरचयः ॥ ३२ ॥
 एवमुल्ला तु भगवान् देवर्षिपितृदानवान् ।
 नमस्तुतव तैः सर्वे स्तुतवैवान्तरधौयत ॥ ३३ ॥
 एवं स काले भगवान् देवर्षिपितृदानवान् ।
 पुनः पुनः संहरते सूजते च पुनः पुनः ॥ ३४ ॥
 अतो मन्वन्तरे चैव देवर्षिपितृदानवैः ।
 पूज्यते भगवानौशो भयान् कालस्य तस्य वै ॥ ३५ ॥
 तस्मात् सर्वपयन्नेन कलो कृयीत्तपो दिजः ।
 प्रपञ्चस्य महादेवं तस्य पुण्यफलं महत् ।
 तस्मादेवा दिवहस्ता अवतीर्थं च भूतले ॥ ३६ ॥
 ऋषयेव देवाश्च कलिम्याण्य शुदारुणं ।
 तप इच्छिति भूयिष्ठं कर्तुं धर्मपरायत्वाः ।
 अवतारान् कलिं प्राप्य करोति च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥
 एवं कालान्तरे सर्वे येऽतौता वै सहस्रयः ।
 वैवस्तुतेऽन्तरे तस्मिन् देवराजर्षयस्तथा ॥ ३८ ॥
 देवापिः पौरवो राजा मनुषे स्वाकुर्यवजाः ।
 महायोगवक्तोपेताः कालान्तरमुपासते ॥ ३९ ॥
 चौगे कलिम्युगे तस्मिन् निष्ठे लेतायुगे रुते ।
 सप्तर्षिभिष्ठैव सार्वे भाव्ये लेतायुगे पुनः ।
 गोवाणां चत्रियाणां च भविष्यास्ते प्रकौर्तिताः ॥ ४० ॥

हापरान्ते प्रतिहन्ते चत्रिया क्षविभिः सह ।
 रूते चेतायुगे चैव तथा चीणे च हापरे ।
 नराः पातकिनो ये वै वर्त्तन्ते ते कली च्छ्रूताः ॥ ४१ ॥
 मन्त्र्यन्तराणां मसानां साम्नानाथां श्रुतिः च्छ्रूतिः ।
 एवमेतेषु सर्वेषु युगचयकमस्तथा ॥ ४२ ॥
 परस्परं युगानाच्च लक्ष्म्यज्ञस्य चीडवः ।
 यथा वै प्रकृतिस्थेभ्यः प्रसुत्तानां यथाच्य ॥ ४३ ॥
 जामदग्नेन रामेण चक्रे निरवशेषिते ।
 क्रियन्ते कुलठाः सर्वाः चत्रियैर्बृहधारिष्यैः ।
 दिवहृतानहनुभ्यं कीर्तयिष्ये निरोधत ॥ ४४ ॥
 ऐङ्गिरस्काकुर्वयस्य प्रकृतिं परिचक्षते ।
 राजानः चेणिवन्धास्तु तथाऽन्ये चत्रिया भुवि ॥ ४५ ॥
 ऐङ्गिरस्काकुर्वयस्य चक्रे चक्राक्षयो लृपाः ।
 तेभ्य एव गतं पूर्णं कुलानामभिषेचितं ॥ ४६ ॥
 तावदेव तु भोजानां विस्तरो दिगुणः च्छ्रूतः ।
 भोजन्तु विशतं चक्रं चतुर्द्वां तद्यथादिग्रं ॥ ४७ ॥
 तेष्वतौतास्तु राजानो ह्रुवनस्ताविशेषत ।
 गतं वै प्रतिविन्ध्यानां हैहयानां तथा गतं ॥ ४८ ॥
 धात्तराङ्गास्त्वे कगतं अग्नीतिर्जनमिजयाः ।
 गतं वै ऋष्टदत्तानां कुलानां वौर्यिणां गतं ॥ ४९ ॥
 ततः गतन्तु पौलानां गतं काशिकागादवः ।
 तथाऽपरं सहस्रस्तु येऽतौताः शशविन्दवः ।
 इजानास्तेष्वमेष्वैस्तु सर्वे नियुतदचिष्यैः ॥ ५० ॥

एवं संचेपतः प्रोक्ता न गच्छा विस्तरेण तु ।
 वलुं राजर्थयः कृतस्ता चेऽतौतास्त्रैर्थ्यम् । सह ॥ ५१ ॥
 एते यथातिवंशस्य बभूतुर्वैश्वर्वनाः ।
 कौरिंताः च्युतिमस्तस्ते ये लोकान् भारयन्ति वै(१) ॥ ५२ ॥
 लभन्ते च वरान् पञ्च दुर्लभान् ब्रह्मलौकिकान् ।
 आयुः पुत्रा धनद्वीर्तिरैखर्थ्यं भूतिरेव च ॥ ५३ ॥
 भारणाच्छ्रवणाचैव पञ्चवर्गस्य धीमतां ।
 तद्योक्ता लौकिकाचैव ब्रह्मलोकं बजन्ति वै ॥ ५४ ॥
 चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां च कृतं युगं ।
 तस्य तावच्छ्रौतौ सन्ध्या सन्ध्यांगय तथाविधः ॥ ५५ ॥
 कृते वै प्रक्रियापादव्यतुः सहस्रं उच्यते ।
 तस्याच्छ्रूतः श्रतं सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥ ५६ ॥
 चितादीनि सहस्राणि संख्या मुनिभिः सह ।
 तस्यापि विग्रहौ सन्ध्या सन्ध्यांगस्त्रियतः च्यूतः ॥ ५७ ॥
 अनुष्ठापादस्त्रितायास्त्रिसाहस्रस्तु संख्या ।
 हापरे द्वे सहस्रे तु वर्षाणां सम्प्रकौर्त्तिं ॥ ५८ ॥
 तस्यापि दिग्रहौ सन्ध्या सन्ध्यांगो दिग्रतस्तथा ।
 उपीदवातस्त्रौयस्तु हापरे पाद उच्यते ॥ ५९ ॥
 कलिं वर्षे सहस्रस्तु ग्राहः संख्याविदो जनाः ।
 तस्यापि शतिका सन्ध्या सन्ध्यांगः शतमेव च ॥ ६० ॥
 संहारयादः संख्यातव्युर्धो वै कलौ युगे ।
 भसन्ध्यानि सहांशानि चत्वारि तु युगानि वै ॥ ६१ ॥

एतत् वाद्यसाहस्रं चतुर्युगमिति चृतं ।
 एवं पादैः सहस्राणि शोकानां पञ्च पञ्च च ॥ ६२ ॥
 सन्ध्यासन्ध्यारथकैरेव हे सहस्रे तथाऽपरे ।
 एवं वाद्यसाहस्रं पुराणं कवयो विदुः ॥ ६३ ॥
 यथा वेदचतुर्थादचतुर्थादं तथा शुगं ।
 यथा शुगचतुर्थादं विधाचा विहितं स्वयं ।
 चतुर्थादं सुराणान्तु भृष्णा विहितं पुरा ॥ ६४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रीत्वे शुगधर्मनिकृपणं नाम
 चार्चिंशोऽध्यावः ।

अथ चयस्त्रिंशोऽध्याय ।

—०००@०००—

स्वायम्भुववंशवर्णनं ।

सूत उवाच । मन्वन्तरेषु सर्वे पु अतीतानागतेऽधिः ।

तुल्याभिमानिनः सर्वे जायन्ते नामरूपतः ॥ १ ॥

देवाय विधिषा ये च तस्मिन् मन्वन्तरेऽधिपाः ।

कष्टययो मानवाख्ये सर्वे तुल्याभिमानिनः ॥ २ ॥

महर्षिसर्वाः प्रीकी वै वंशं स्वायम्भुवस्य तु ।

विस्तुरेणात् पूर्वी च कौर्त्त्वमानं निर्बोधत ॥ ३ ॥

मनोः स्वायम्भुवस्यासन्दश पौत्राभ्यु तत्त्वमाः ।

येरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वयस्मन्विता(१) ॥ ४ ॥

सप्तमुद्रा करवती प्रतिवर्षविवेशिता ।

स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वमाद्ये चेतायुगे तदा ॥ ५ ॥

प्रियततस्य पुच्छस्तैः पौच्छैः स्वायम्भुवस्य तु ।

प्रजासर्वतपोदीगैस्तौरियं विनिवेशिता ॥ ६ ॥

प्रियत्रतात् प्रजावन्तः(२) वीरात् कन्या व्यजायत ।

कन्या सा तु महाभागा कर्हमस्य प्रजापतेः ॥ ७ ॥

कन्ये वे गतपुच्छांश्च सम्बाट् कुचिय ते उभे ।

तयोर्बै भ्रातरः शूराः प्रजापतिसमा दश ॥ ८ ॥

१ सहदोषा सप्तनां इति ष०, ढ० च ।

२ पाठोऽथ न समीक्षेन ।

अम्लीभ्रष्ट वपुष्मांश(१) मेधा मेधातिविविभुः ।
 ज्येतिशान् युतिमान् हव्यः सवनः सर्वं एव च(२) ॥८॥
 प्रियव्रतोऽभिविष्टैतान् सप्त सप्तसु पादिवान् ।
 हीयेषु तेषु धर्मण इपांस्तांश निबोधत ॥९॥
 जम्बूदीपेष्वरं चक्रे अम्लीभ्रन्तु महाबलं ।
 प्रचडीपेष्वरस्यापि तेन मेधातिथिः क्षतः ॥१०॥
 शास्त्रलौ तु वपुष्मन्तं राजानमभियितवान् ।
 ज्योतिशान्तं कुशदीपे राजानं क्षतवान् प्रभुः ॥११॥
 युतिमन्तं राजानं कौशदीपे समादिशत् ।
 शाकहीपेष्वरस्यापि हव्यवक्रे प्रियव्रतः ॥१२॥
 पुष्कराधिपतिष्ठापि सवनं क्षतवान् प्रभुः ।
 पुष्करे सवनस्यापि महावीतः सुतोऽभवत् ।
 धातकिष्वैव हावेतो पुत्रो पुत्रवतां वरो ॥१३॥
 महावीतं सृतं वर्षं तस्य नामा महावनः ।
 नामा तु धातकेष्वापि धातकोग्नयः उच्यते ॥१४॥
 हव्यो व्यजनयत् पुत्रान् शाकहीपेष्वरान् प्रभुः ।
 जलदश कुमारच सुकुमारं मणीचकं(३) ।
 वसुमोदं सुमोदाकं सप्तमच महादुमं ॥१५॥
 जलदं जलदस्याव वर्षं प्रथमसुच्यते ।
 कुमारस्य च कौमारं दितीयं परिकौत्तिं ॥१६॥

१ अम्लीभ्रष्टाम्बिनाकृदेति च, च० च ।

२ सब एव चेति च । पुत्र एव चेति च ।

३ मणीचकस्यामे धर्मण मणीचकेति च । पुष्करपादः ।

सुकुमारं लतीयन्तु सुकुमारस्य कोचिंतं ।
 मणीचकास्य चतुर्थं मणीचकमिहोचते ॥ १८ ॥
 वसुमोदस्य वै वर्णं पञ्चमं वसुमोदकं ।
 मोदाकस्य तु मोदाकं वर्णं यहं प्रकोचिंतं ॥ १९ ॥
 महाहुमस्य नामा तु सप्तमन्तु महाहुमं ।
 यथान्तु नामभिस्तानि सप्तवर्णाणि तत्र वै ॥ २० ॥
 कोचहौपेश्वरस्यापि मुचा युतिमतस्तु वै ।
 कुशलो मनुगष्ठोऽयाः पौवरस्यान्यकारकः ।
 मुनिष्य दुन्दुभिष्यैव सुता युतिमतस्तु वै ॥ २१ ॥
 तेषां स्वनामभिहैश्याः कोचहौपात्रयाः शुभाः ।
 उच्चास्योऽयाः स्मृतो देशः पौवरस्यापि पौवरः ॥ २२ ॥
 अन्यकारकदेशस्तु अन्यकारस्य कोच्यते ।
 मुनेस्तु मुनिदेशो वै दुन्दुभेदुदुभिः स्मृतः ।
 एते जनपदाः सप्त कोचहौपे तु भास्वराः ॥ २३ ॥
 उद्योतिष्यतः कुशहौपे सप्तैते सुमहौजसः ।
 उद्दिदो विणुमांश्यैव स्वैरथो लवणो धृतिः ।
 यष्ठः प्रभाकरस्यैव सप्तमः कपिलः स्मृतः ॥ २४ ॥
 उद्दिदं प्रथमं वर्णं हितीयं विणुमण्डलं ।
 लतीयं स्वैरथाकारं चतुर्थं लवणं स्मृतं ॥ २५ ॥
 पञ्चमं धृतिमद्वर्णं यष्ठं वर्णं प्रभाकारं ।
 सप्तमं कपिलं नाम कपिलस्य प्रकोचिंतं ॥ २६ ॥
 तेषां हौपाः कुशहौपे तत्त्वानामान एव तु ।
 आत्रमाचारयुक्ताभिः प्रजाभिः समलङ्घताः ॥ २७ ॥

शास्त्रस्येष्वराः सप्त पुत्रादि तु वपुष्टतः ।
 ज्ञेतय हरितचैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
 वैद्युतो मानसयैव सुप्रभः सप्तमस्तथा ॥ २८ ॥
 ज्ञेतस्य ज्ञेतदेशस्तु रोहितस्य च रोहितः ।
 जीमूतस्य च जीमूतो हरितस्य च हरितः ॥ २९ ॥
 वैद्युतो वैद्युतस्यापि मानसस्यापि मानसः ।
 सुप्रभः सुप्रभस्यापि सप्तैते देशपालकाः ॥ ३० ॥
 सप्तहौपे तु वक्ष्यामि जम्बूदीपादनन्तरं ।
 सप्त भेदातिथेः पुत्राः पूज्यदीपेष्वरा दृपाः ॥ ३१ ॥
 ज्ञेतः शान्तभवस्तोर्या सप्तवर्णीणि तानि वै ।
 तत्त्वाच्छान्तभवस्तोर्या(१) गिरिरस्तु चतुर्दशः ।
 आनन्दव भ्रुवचैव चेमकव शिवस्तथा ॥ ३२ ॥
 तानि तेथां सनामानि सप्तवर्णीणि भावशः ।
 निवेशितानि तैस्तानि पूर्वे क्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ ३३ ॥
 भेदातिथेस्तु पुत्रैस्तोः सप्तहौपनिवासिभिः ।
 वर्णात्माचारयुक्ताः पूज्यदीपे प्रजाः क्षताः ॥ ३४ ॥
 पूज्यदीपादिकेष्वे व शाकदीपान्तरेषु वै ।
 ज्ञेयः पञ्चसु धर्मो वै वर्णात्मविभागशः ॥ ३५ ॥
 सुखमायुष रूपञ्च बलं धर्मय नित्यशः ।
 पञ्चस्तेषु दीपेषु सर्वे साधारणं चमूतं ॥ ३६ ॥
 सप्तहौपयरिकान्त'(२) जम्बूदीपं निवोचत ।

१ शान्तमूत्राचैति क०, च० च ।

२ पञ्चदीपयरिकान्तमिति क०, च० च ।

अग्नीध्रं ज्येष्ठदायादं कन्यापुत्रं महाबलं ।
 प्रियव्रतोऽभ्यपिचक्तं जम्बूहीपेश्वरं लृपं ॥ ३० ॥
 तस्य पुत्रा बभूवुहि प्रजापतिसमीजसः ।
 ज्ये ष्ठो नाभिरितस्यातस्तस्य किमुरुषोऽनुजः ॥ ३१ ॥
 हरिवर्षस्तौवस्तु चतुर्थोऽभूदिलाहतः ।
 रम्यः स्यात्पञ्चमः पुत्रो हरिखान् घण उच्चते ॥ ३२ ॥
 कुरुस्तु सप्तमस्तोषां भद्राश्वी श्वेषमः स्फृतः ।
 नवमः केतुमालस्तु तेषां देशादिवोधत ॥ ४० ॥
 नाभेस्तु दक्षिणं वर्षं हिमाङ्गन्तु(१) पिता ददौ ।
 हेमकूटन्तु यदर्थं ददौ किं पुरुषाय तत् ॥ ४१ ॥
 नैषधं यत् स्फृतं वर्षं हरिवर्षाय तददौ ।
 मध्यमं यसुमेरीस्तु स ददौ तदिलाहते ॥ ४२ ॥
 नौलन्तु यत्स्फृतं वर्षं रम्यायैतत् पिता ददौ ।
 ष्ठेतं यदुत्तरं तस्मात् पिता दत्तं हरिखमते(२) ॥ ४३ ॥
 यदुत्तरं शृङ्गवत्तो वर्षं तत् कुरवे ददौ ।
 वर्षं मालवतस्यापि भद्राश्वाय न्यवेदयेत् ॥ ४४ ॥
 गन्धमादनवर्षन्तु केतुमाले न्यवेदयत् ।
 इत्येतानि महान्तीह नववर्षाणि भागशः ॥ ४५ ॥
 अग्नीध्रस्तोषु सर्वेषु पुत्रास्तानभ्यपिचक्त ।
 यथाक्लमं स धर्मात्मा ततस्तु तपसि स्थितः ॥ ४६ ॥
 इत्येतैः सप्तभिः कल्पाः सप्तद्वौपा निवेशिताः ।

१ गौत्या नस्ते इति ख० ।

२ हरिखमतः स्याने सर्वेष चिरजादितिपाठः ख०, च० चिकित्पुस्तके वर्तमे ।

प्रियवस्तस्य पुच्छेस्तैः पौत्रैः स्वायम् वस्य तु ॥ ४७ ॥
 यानि किम्युक्षाद्यानि वर्षाण्यष्टौ शुभानि तु ।
 तेषां शुभावतः सिद्धिः सुखपापा श्चयद्वतः ॥ ४८ ॥
 विपर्ययो न तेष्वस्ति जराशृलुभवं न च ।
 धर्माधर्मार्थं न तेष्वास्तां नेत्रमाधममध्यमाः ।
 न तेष्वस्ति युगावस्था लेखेवेव तु सर्वंशः ॥ ४९ ॥
 नामेहि सर्वं व्यक्षामि हिमाङ्गे तत्त्विदीप्ततः ।
 नाभिक्षुजनयत् पुत्रं महदेव्यां महाशुतिः^(१) ।
 कर्षयभं पार्थिवव्यं उं सर्वंचचस्त्रं पूर्वंजं ॥ ५० ॥
 कर्षयभांश्चरतो जडी वीरो पुच्छताप्ताः ।
 सोऽभिषिक्षाव भरतः पुत्रं प्रावाण्यमास्तिः ॥ ५१ ॥
 हिमाङ्गं दक्षिणं वर्षं भरताय श्चवेदयत् ।
 तस्मात्तद्वारतं वर्षं तस्य नामा विदुर्बुधाः ॥ ५२ ॥
 भरतस्यामजो विद्वान् सुमतिर्नाम धार्थिकः ।
 वभूव तस्मिंस्तद्राज्यं भरतः संन्वयोजयत् ।
 पुच्छसंकामितश्चोको वनं राजा विवेश सः ॥ ५३ ॥
 तेजसस्तु सुतशापि प्रजापतिरमित्रजित् ।
 तेजसस्यामजो विद्वान् इन्द्रद्युम्न इतिश्रुतः ॥ ५४ ॥
 परमेष्ठौ सुतशापि निधने तस्य शोभनः ।
 प्रतीहारकुले तस्य नामा जडे तदन्वयात् ।
 प्रतिहत्तेति विद्यातो जडे तस्यापि धीमतः ॥ ५५ ॥

१. महाशुतिर्निति ४० ।

उनेता प्रतिहर्तुस्तु भुवस्तस्य सुतः च्छ्रूतः ।
 उद्गीथस्तस्य पुचोऽभूतपताविषयापि(१) तत्सुतः ॥ ५६ ॥
 प्रतावेस्तु(२) विभुः पुचः पृथुस्तस्य सुतो मतः ।
 पृथोषापि सुतो नक्तो नक्तस्यापि गयः च्छ्रूतः ॥ ५७ ॥
 गयस्य तु नरः पुचो नरस्यापि सुतो विराट् ।
 विराट्सुतो महावीर्यौ धीमांस्तस्य सुतोऽभेदत् ॥ ५८ ॥
 धीमतस्य महान् पुत्रो महतश्यापि भौवनः ।
 भौवनस्य सुतस्त्वदा अरिजस्तस्य चाक्षजः ॥ ५९ ॥
 अरिजस्य रजः पुचः यतजिद्रजसो मतः ।
 तस्य पुत्रश्यतन्त्रासौद्राजानः सर्वे एव ते ॥ ६० ॥
 विष्वज्योतिःप्रधाना यैस्तैरिमा वहिताः प्रजाः ।
 तेरिदं भारतं वर्षं सप्तखण्डं क्षतं पुरा(३) ॥ ६१ ॥
 तेषां वंशप्रस्तैस्तु भुक्तेयं भारतो धरा ।
 क्षतवेतादियुक्तानि युगाख्यान्येकसप्ततिः ॥ ६२ ॥
 चेऽतीतास्तु युगैः सावैः राजानस्ते तदन्त्याः ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं गतशोऽथ सहस्रयः ॥ ६३ ॥
 एष स्वायम्भुवः सर्गो येनेदं पूरितं जगत् ।
 चक्षिभिर्देवतैश्यापि पिण्डगन्धव्यंरात्मसः ॥ ६४ ॥
 यच्चभूतपिशाचेष भनुष्यसुगपचिभिः ।
 तेषां सृष्टिरियं लोके युगैः सह विवर्तते ॥ ६५ ॥
 इति चौमहापुराणे वायुगोक्ते स्वायम्भुवंशानुकीर्तनं
 नाम चयस्त्वंगोऽध्यायः ।

१. प्रवाचनादीति च० । प्रसादिष्यापोति च० ।

२. प्रवाचनेति च० । प्रसादेति च० । ३. सप्तद्वयपिशाचिकमिति च०, उ० च ।

अथ चतुर्स्लिंशोऽध्यायः ।

जम्बुहौपवर्णनं ।

—————०००—————

कृष्ण उच्चः । एवं प्रजासत्रिवेशं शुद्धा च कृष्णपुङ्कवः ।
यप्रच्छ निषुणः सूतं पृथिव्यायामविस्तारी ॥ १ ॥
कति हौपाः समुद्रा वा पञ्चतास्य कति प्रभो ।
किञ्चित्ति चैव वर्षाणि तेषु नदाश्च काः शृताः ॥ २ ॥
महाभूतप्रमाणाच्च लोकालोकौ तथैव च ।
पर्यायपारिमाणाच्च गतियन्द्रीकर्योस्तथा ।
एतत् प्रङ्गुच्छ नः सर्वं विस्तरेण यथा तथा ॥ ३ ॥
सूत उवाच । अत जाहं प्रवक्षामि एविव्यायामविस्तरं ।
सहग्राचैव समुद्राणां हौपानाचैव विस्तरं ॥ ४ ॥
गावलिति चैव वर्षाणि तेषु नदाश्च याः शृताः ।
महाभूतप्रमाणाच्च लोकालोकौ तथैव च ।
पर्यायपारिमाणाच्च(१) गतियन्द्रीकर्योस्तथा ॥ ५ ॥
हौपभेदमहस्ताणि सप्तश्चन्तर्गतानि चै ।
न शक्यन्ते प्रमाणेन वक्तुं वर्षगतैरपि ॥ ६ ॥
सप्तहौपन्तु वक्त्यामि चन्द्रादित्यश्चैः सह ।
शेषां मनुष्यास्तकेण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ ७ ॥
अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तकेण भावयेत् ॥
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तत्रित्यच्च प्रचक्षते(२) ॥ ८ ॥

जबवर्षे प्रवक्षामि जम्बूदीपं यथा तथा ।
 विश्वारात् मण्डलाचैव योशनैस्त्रिविष्टत ॥ ८ ॥
 अतमेकं सहस्रार्था योजनानां प्रमाणतः ।
 आनाजनपदाकीर्णः पुरैय विविधैः शुभैः ॥ १० ॥
 सिंहचारणगम्बर्वपव्वंतैरुपशोभितं ।
 सर्वधातुनिवहैच गिलाजालसमुद्धैः ।
 पव्वंतप्रभवाभित्य नदीभिः पव्वंतैस्तथा ॥ ११ ॥
 जम्बूदीपः पृष्ठः श्रीमान् सर्वतः परिवारितः ।
 नवभित्याहृतः सर्वभुवनैभूतभावनैः ।
 कावणेन समुद्रेण सर्वतः परिवारितः ॥ १२ ॥
 जम्बूदीपस्य विश्वारात् समेन तु समस्ततः ।
 प्रागायताः सुपर्वाणः षडिमे तर्षयव्वंताः ।
 अवगाढा उभयतः समुद्रो पूर्वपञ्चमौ ॥ १३ ॥
 हिमपायच्च हिमवान् हेमकूटच्च हेमवान् ।
 तद्वादित्यवर्णभौ चैरण्यो निषधः च्छृतः ॥ १४ ॥
 चातुर्वर्षस्तु सौषधैर्सो मेरुघोषतमः च्छृतः ।
 इताक्षिप्रमाणम्(१) चतुरसः समुच्छितः ॥ १५ ॥
 नानावर्णस्तु पाञ्चवेषु प्रजापतिगुणान्वितः ।
 नाभिवस्तुनसम्भूतो ब्रह्मणोऽयतजन्मनः ॥ १६ ॥
 पूर्वतः वितवर्णसो ब्राह्मण्य तस्य तेन तत् ।

१. चतुर्वर्षसमावये ति अ० ।

योत्तम् दक्षिणेनासौ तेन वैश्वलमिष्टते(१) ॥ १७ ॥
 शृङ्गपत्रनिभचासौ पद्मिने महावलः ।
 तेनास्य शृङ्गता हष्टा मेरीनार्नार्थकारणात् ॥ १८ ॥
 पाञ्चमुक्तरतस्तास्य रक्तवर्णं स्वभावतः ।
 तेनास्य चक्षता च सादिति वर्णाः प्रकीर्तिसाः ।
 व्यक्तः स्वभावतः प्रोक्तो वर्णतः परिमाणतः ॥ १९ ॥
 नीलय वैदूर्यमयः खेतश्चृङ्गो हिरण्यमयः ।
 मयूरवर्णवर्णस्तु शातकोच्चस्तु शृङ्गवान् ॥ २० ॥
 एते पञ्चतराजानः सिंहचारणसेविताः ।
 तेषामन्तरविष्काशो नवसाहस्रं उच्छते ॥ २१ ॥
 मध्ये त्विक्षाहतं यस्तु महामेरोः समन्ततः ।
 नवैव तु सहस्राणि विस्तौर्णः पञ्चतस्तु सः ।
 मध्येतस्य महामेरीनिधूम इव पावकः ॥ २२ ॥
 विद्युत्वं दक्षिणं मेरोहस्तरादृं तथोत्तरं ।
 वर्णाणि यानि सप्ताच तेषां ये वर्षपञ्चताः ।
 हे हे सहस्रे विस्तौर्णो योजनानि समुच्छयात् ॥ २३ ॥
 जम्बूपस्थ विस्तारात्तेषामायाम उच्छते ।
 योजनानां सहस्राणि गते हे मध्यमौ गिरी ॥ २४ ॥
 नीलय निषध्यैव ताभ्यां हीनाम्तु येऽपरे(२) ।
 खेतय हेमकूटय हिमवान् शृङ्गवर्णयः ॥ २५ ॥
 अवतिर्हीवगीतिदौ सहस्राण्यायताम्तु ये ।

१ वैश्वलमोच्चत रति च० ।

२ हारेन्द्रौ च चम्पतिवताविति च० ।

तेषां मध्ये जनपदास्तानि वर्षाणि सप्त वै ॥ २६ ॥
 सम्यातविषमै सौम्यता पर्वतैराहतानि च ।
 सन्तानि नदीभेदैरगम्यानि परस्पर ।
 वसन्ति तेषु सत्यानि नाना जातीनि भागशः ॥ २७ ॥
 इदं हैमवतं वर्षं भारतं नाम विश्रुतं ।
 हैमकूटं परं तथाकाङ्क्षा किंपुरुषं स्मृतं ॥ २८ ॥
 नैवधं हैमकूटन्तु हरिवर्षं तदुच्चते ।
 हरिवर्षात्यरच्छैव मेरोच्च तदिलाहतं ॥ २९ ॥
 इलाहतपरं नौलं रम्यकं नाम विश्रुतं ।
 रम्यात्परतरं शिं विश्रुतलहिरसमयं ।
 हिरण्यग्रात्परच्छापि शृङ्गवांस्त् कुरु स्मृतं ॥ ३० ॥
 धनुःसंस्थे च विज्ञेये हे वर्ष दक्षिणात्तरे ।
 दीर्घाणि तत्र चत्वारि मध्यमन्तदिलाहतं ॥ ३१ ॥
 अर्द्धाक्षं च निषधस्याच वैद्यड्डं दक्षिणं स्मृतं ।
 परं नौलवतो यत्र वैद्यड्डेन्तु तदुच्चरं ।
 वैद्यड्डं दक्षिणे त्रीणि वर्षाणि त्रीणि चोत्तरे ॥ ३२ ॥
 तयोर्भव्ये तु विज्ञेयं मेरुमध्यमिलाहतं ।
 दक्षिणेन तु नौलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥ ३३ ॥
 उदगायतो महाशेषो मान्यानानाम पर्वतः ।
 योजनानां सहस्रोकरानौलनिषधायतः ।
 यायामनधतुस्त्रिंशत्प्रस्त्राणि प्रकौतिंतः ॥ ३४ ॥
 तस्य प्रतीच्छां विज्ञेयः पवतो गन्धमादनः ।
 यायामानूष्ठ विस्तारान्याच्यवानिति विश्रुतः ॥ ३५ ॥

परिमण्डलयोमधेमेहकृतमपर्वतः ।
 चतुर्वर्षः सुमीवर्षं चतुरस्तः समुच्छितः ।
 अव्यक्ता धातवः सर्वं समुत्पदा जलादयः ॥ ३६ ॥
 अव्यक्तात् प्रथिवीपद्मं मेरुपर्वतकर्णिकं ।
 चतुर्थयं समुत्पदं अक्षं पञ्चगुणं महत् ॥ ३७ ॥
 ततः सर्वाः समुत्पदा हृतयो दिजसत्तमाः ।
 नैककल्पार्जितैः पुरुषैर्विविधैः प्रागुपार्जितैः ॥ ३८ ॥
 कृताक्षभिविनौताक्षा महाक्षा पुरुषोत्तमः ।
 महादेवो महायोगो जगज्ज्येष्ठो महेश्वरः ।
 मर्वलोकगतीनन्तो लामूतिल्कादजायत ॥ ३९ ॥
 न तस्य प्राकृतामूर्तिर्मासमेद्वौश्चिसम्भवा ।
 योगाच्चेत्परत्वाच सर्वाक्षागत एव(१) मः ॥ ४० ॥
 तत्त्विभित्तं समुत्पदं लोकपदं मनातनं ।
 कन्यशेषस्य तस्यादौ कालस्य गतिरीहग्नो ॥ ४१ ॥
 तत्त्विन पद्मे समुत्पदो देवदेवयतुर्भुवः ।
 प्रजापतिपतित्रैङ्गा ईशानो जगतः प्रभुः ॥ ४२ ॥
 तस्य वोजानि सर्गी हि पञ्चरस्य यथार्थवत् ।
 क्षत्स्तः प्रजानिसर्गेण विस्तरेणोऽकाष्टते ॥ ४३ ॥
 यदर्जं वैष्णवं कार्यं ततस्तत्राभितोऽभवत् ।
 पद्माकारा समुत्पदा पुथिवो मवनद्रुमा ॥ ४४ ॥
 तदस्य लोकपद्मस्य विस्तरेण प्रकाशितं ।

(१) मैत्रायणी एवति च ।

वर्णमानं विभागेन क्रमशः शूण्यत हिजाः ॥ ४५ ॥
 महाद्वीपाम्बु विश्वातास्त्वारः पद्रसंखिताः ।
 ततः कर्णिकसंख्यानो भेदर्नाम महाबलः ॥ ४६ ॥
 नानावर्णेषु पात्रेषु पूर्वतः ज्ञेत उच्यते ।
 पौत्रन्तु दधिष्यं तस्य शूण्यं कर्ण्यं तथाऽपरं ॥ ४७ ॥
 उत्तरं तस्य रक्तं वै शोभिवर्णं समन्वितं ।
 भेदस्तु शोभते शुभ्ये राजवल्ल तु धिडितः ॥ ४८ ॥
 तस्यादित्यवर्णाभ्यो विध्म शूल पावकः ।
 चतुरशोतिसाहस्र उक्तेष्वेन प्रकौचितः ॥ ४९ ॥
 प्रविष्टः शोङ्गाधस्त्रादिस्तु तस्यावदेव तु ।
 स ग्रावस्थितः पूर्वं इाविंशक्तु विस्तृतः ॥ ५० ॥
 विस्तारात् विशुषयास्य परिशाहः समन्ततः ।
 मण्डलेन प्रमाणेन व्याप्तेष्वेन्तु तदिष्यते ॥ ५१ ॥
 चत्वारिंशत् सहस्राणि योजनानां समन्ततः ।
 अष्टाभिरधिकानि स्थः चास्ते माने प्रकौचितः ॥ ५२ ॥
 चतुरस्त्रेण मानेन परिशाहः समन्ततः ।
 चतुर्षष्ठिसहस्राणि योजनानां विधीयते ॥ ५३ ॥
 स पर्वतो महादित्यो दित्योषधिसमन्वितः ।
 भुवनैरावतः सर्वो जातरूपमयैः शुभ्यैः ॥ ५४ ॥
 तत्र देवगणाः सर्वे गन्धर्वारगराचमाः ।
 शेलराजैः प्रहृश्यन्ते शुभायाप्तरसाङ्गाः ॥ ५५ ॥
 स तु भेदः परिष्ठृती सुवनेभूतभावनः ।
 चत्वारो यस्य देशा वै नानापात्रेष्वधिताः ॥ ५६ ॥

भद्राञ्छो भरतयैव केतुमालय परिषमः ।
 चत्तरा; कुरुवयैव लतपुण्यपतिश्चयाः ॥ ५३ ॥
 कर्णिका तस्य पद्मस्थ समन्तात्परिमण्डला ।
 योजनानां सहस्राणि नवतिः पट् प्रकौर्त्तिः ।
 चत्वारयोग्यौतिय अन्तरान्तरधिताः ॥ ५४ ॥
 चिशतश्च सहस्राणि योजनानां प्रमाणतः ।
 तस्य केगरजालानि विम्बीर्णानि समन्ततः ॥ ५५ ॥
 अतसाहस्रिकायामा साश्रोतिपृष्ठुलायता ।
 चत्वारि तस्य पत्राणि योजनानाच्छतुर्दिशः ॥ ५६ ॥
 तत्र याऽसौ मध्या पूर्वं कार्णिकोत्तमिश्चिता ।
 तीवर्ष्यमानामेकाश्रामा समाशेन निवीभत ॥ ५७ ॥
 अष्टाविंश्मेन भैमेऽचिः सहस्राश्रिष्ठिष्ठुर्णुः ।
 अष्टाविंश्मेन सावर्णीष्यतुरस्तु भागुरिः ॥ ५८ ॥
 वर्षायष्टिष्ठु सामुद्रं शरावचैव गालवः ।
 जह्वेणौकृतङ्गास्यः क्रीष्टकिः परिमण्डलः ॥ ५९ ॥
 यद्यद्यस्य हि यत्पार्णं पर्वताधिपते चर्हिः ।
 तत्तदेवास्य वेदासौ ब्रह्मेन वेद लतस्याः ॥ ६० ॥
 मणिरत्नमयं चित्रं नानावर्णप्रभायुतं ।
 अनेकवर्णनिचयं सौवर्णमरुणप्रभं ॥ ६१ ॥
 कान्तं सहस्रपर्वाणं सहस्रोदककन्दरं ।
 सहस्रयतपत्रनं विदि भैरवगोप्तमं ॥ ६२ ॥
 मणिरत्नापिं तस्माच्चै मणिचित्रितवेदिकैः ।
 सुवर्णमणिचित्राङ्गं तथा विद्वमतोरचैः ॥ ६३ ॥

विषानयाने; श्रीमद्भिः गतसङ्गत्वेदि वौकसां ।
 प्रभादीपितपर्यन्तं मेरु पर्वणि पर्वणि ॥ ६८ ॥
 तस्य पवे सहस्रेऽग्निन् नानाशयविभूषिते(१) ।
 सर्वदेवनिकायानि सत्रिविष्टान्यनेकगः ॥ ६९ ॥
 लमावसधोर्वितले(२) देवदेवस्तुमुखः ।
 वस्त्रा वस्त्राविदां चे लो वरिष्ठस्त्रिदिवौकसां ॥ ७० ॥
 महाभुवनसम्युक्तेः सच्चः कामफलपदैः(३) ।
 महासुरसहस्रैस्तु दित्यनेकसमाकुलं ॥ ७१ ॥
 तत्र वस्त्रासभा रस्या वस्त्रापिंगणमेविता ।
 नान्ना मनोवतो नाम सर्वलोकेषु विश्रुता ॥ ७२ ॥
 तत्रेणानस्य देवस्य सहस्रादित्यशर्चमः ।
 भज्ञाविमानं संस्थाप्य महिमा वर्तते मदा ॥ ७३ ॥
 तत्र सर्विंगणा देवास्तुर्वैक्षण्य ते तदा(४) ।
 तदेव तेजसां राशिंदेवानां तत्र कोर्त्यते ॥ ७४ ॥
 तत्रास्ते श्रीपतिः श्रीमान् सहस्राच्च पुरन्दरः ।
 उपास्यमानस्त्रिदिग्गम्हायोगे सुरापिभिः ॥ ७५ ॥
 तत्र लोकपतेः स्यानमादित्यसमवचेसः ।
 मलेन्द्रया महाराजाः भव्येमिदैस्तमस्तुतं ॥ ७६ ॥
 तमिन्द्रस्तोक्लोकस्य कहवा परमवा युतं ।
 दीप्तये त्वमरथे हैमिदिग्नैनित्यमेवितं ॥ ७७ ॥

(१) नानाशयविभूषिते इसि शब्दः ।

(२) नेप्ति भयो गूरुर्वते इति शब्दः ।

(३) कामफलोभरः इति शब्दः ।

(४) चतुर्वैक्षण्य सत्रिविष्टानिति का ।

हितोयेऽप्यन्तरतटे वैदिष्ये पूर्वदक्षिणे ।
 नानाधातुश्चतैचिचैः सुरम्यमतितेजसं ॥ ७८ ॥
 नैकारत्नाचिंततस्तमनेकस्त्राच्छसंयुतं ।
 जाम्बूनदक्षतोद्यानं नानारत्नसुवैदिकं ॥ ७९ ॥
 कूटागारैविनिच्छिसमनकैभूवनोत्तमैः ।
 महाविमार्गं प्रथितं भास्तरं जातवैदसं ॥ ८० ॥
 सा. हि तेजोवती नाम हृताशस्य महासभा ।
 साच्चात्तत्र सुरवेष्टः सर्वदेवमुखोऽनलः ॥ ८१ ॥
 विख्याग्न्यतस्त्रहस्ताङ्गो ज्वालामालौ विभ्रवसुः ।
 सूष्यते ल्लयते चैव तत्र सर्विश्चैः सुरैः ॥ ८२ ॥
 अधिदैवतानं विप्रविश्चिष्ठः च तु उच्चते ।
 सविभागज्ञ तेजस्य सर्वं एव(१) न संशब्दः ॥ ८३ ॥
 भोगान्तरमनुप्राप्त एकतेजो विभुः च्छृः ।
 शृथक् त्वस्य हि युक्त्या तु काम्यकारणमित्रितं ॥ ८४ ॥
 तमस्त्रिं सोकलोकज्ञस्तद्वौयैस्तत्पराक्रमैः ।
 महावभिर्महासिङ्गेमंहाभागैर्नमस्तुतं ॥ ८५ ॥
 हृतोयेऽप्यन्तरतटे एवमेव महासभा ।
 वैवस्त्रतस्य विज्ञेया सोके र्घ्याता सुसंयमा ॥ ८६ ॥
 तथा चतुर्थदिग् देशे नैकर्त्त्वाधिष्ठेः सभा ।
 नाम्ना कृष्णाङ्गाना नाम विरूपाच्छस्य धीमतः ॥ ८७ ॥
 यस्त्रेऽप्यन्तरतटे एवमेव महासभा ।

वैवस्तस्य विज्ञे वा नामा शुभवती सती(१) ।
 उदकाधिष्ठिते ख्याता वरुणस्य महाक्षनः ॥ ८५ ॥
 परोक्तरे तथा देशे षष्ठेऽन्तरतटे शिवे ।
 वायोग्नेभ्यती नाम सभा सर्वगुणोक्तरा ॥ ८६ ॥
 सप्तमेऽप्यन्तरतटे नक्षत्राधिष्ठिते: सभा ।
 नामा भजोदया नाम शुद्धवैदूर्यवेदिका ॥ ८७ ॥
 तथा इष्टमेऽन्तरतटे ईशानस्य महाक्षनः ।
 शशीवती नाम सभा तमकाच्छनसुपभा ॥ ८८ ॥
 महाविमानान्वेतानि दिल्लासु शभानि हि ।
 अष्टानां देवमुख्यानामिन्द्रादीनां महाक्षनां ॥ ८९ ॥
 क्षहिष्मिहैवगम्यवै रप्तरीभिर्महोरगैः ।
 चेतितानि महाभागैरुपस्थानगतैः सदा ॥ ९० ॥
 नाकपृष्ठ दिवं स्वर्गमिति यैः परिपठते ।
 वैदवेदाङ्गविद्विर्हि शब्दैः पर्याधवाचकैः ॥ ९१ ॥
 तदेतत् सर्वदेवानामधिवासे लक्ष्मानां ।
 देवलोके गिरो लक्ष्मिन् सर्वश्रुतिषु गौयते(२) ॥ ९२ ॥
 निवैविविधेयं च्छ्रेहुभिर्नियतामभिः ।
 पुण्येरन्ये च विविधैर्नेकजातिगतार्जितैः ।
 प्राप्नोति देवलोकं तं स एवं इति चोचते ॥ ९३ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते जम्बुहोपवर्णनं नाम
 चतुर्सिंगोऽन्नायः ।

ऋग्य पञ्चत्रिशोऽध्यायः ।

—००१७०००—

जम्बुद्वीपवर्णनं ।

स्मृत उवाच । यत्तदै कर्णिकामूलमिति वै संप्रकोर्तितं ।

तद्योजनसहस्राणां सप्ततीनामधः स्मृतं ॥ १ ॥

चत्वारिंशत्तथा षष्ठी च सहस्रास्थत्र मण्डलं ।

शैतराजाहृतं रम्यं भेदमूलमिति श्रुतिः ॥ २ ॥

तेषां गिरिसदस्राणामनेकेषु महोच्छ्रिताः ।

दिचु सर्वासु पर्यन्तैर्मर्यादाः पर्वताः स्मृताः ॥ ३ ॥

निकुञ्जकन्द्रनदीयुहा निर्भरयोभिताः ।

बहुप्रासादकटकैस्तटैष कुसुमोच्छ्रितेः ॥ ४ ॥

नितम्पुष्पमालौषेः सातुभिर्धातुमण्डितैः ।

गिरखरैर्है मकपिलैर्नकप्रस्त्रवणाऽवृतैः ।

शोभिता गिरयः सर्वे पुष्टे रत्नसमर्पितैः ॥ ५ ॥

विलङ्घयतसंयुष्टैः कुञ्चेरनुपमैरपि ।

सिंहगाढूलगरभनकेषामरवारणैः ।

नानावर्णकृतिधरैः सेविता विविधैर्नैः(१) ॥ ६ ॥

सप्तमाखरिक्षणाङ्गमेवैकं दग्धपञ्चते(२) ।

याश्चमाभ्यन्तरा ये तु त्रिवाहास्त्र समाः स्मृताः ॥ ७ ॥

जठरो देववृष्टय पुर्वस्यां दिग्गि पर्वतौ ।

१ सेविता विविधैर्नैः नैतत्त्वा पश्चिमवैर्योति यत् ।

२ शोलकाहृसदं न समीक्षेन

तौ दक्षिणोत्तरायामा वानौलनिषधायतौ ॥ ८ ॥
 कैलासो हिमवांचैव दक्षिणोत्तरपर्वतौ ।
 पूर्वपश्चायता वितावर्णवान्तव्यवस्थितौ ॥ ९ ॥
 योऽस्मि मेरुदिंजचेष्टाः प्रांशुः कनकपर्वतः ।
 विष्कर्णं तत्त्वं वस्त्रामि तत्त्वे निगदतः शृणु ॥ १० ॥
 महापादास्तु चत्वारो मेरीत्य चतुर्दिशं ।
 यैष्टु तत्त्वात् न चलति सप्तदीपवतौ मही ॥ ११ ॥
 दग्धवीजनसाहस्रं आयामस्तो यु पठरते ।
 देवगन्धवं यज्ञाणां नानारक्षीपोशोभिताः (१) ।
 नैकनिर्भरवप्रादादा रम्यकन्दरनिर्गिताः ॥ १२ ॥
 नित्यपुष्पकादम्बैः शोभिताविवसानवः ।
 मनःशिलादरोभित्य चरितात्तत्त्वैस्त्राया ॥ १३ ॥
 सुवर्णमणिचिक्षाभिरुद्धाभित्य समन्ततः ।
 शुद्धिङ्गुलकपर्वतैः काञ्जनेधीतुमणितैः ॥ १४ ॥
 वरकाञ्जनचित्तैय प्रवालैः समलङ्घताः ।
 कुचिराः शतपर्वाणः सिरावामा सुदान्विताः ।
 महाविमानैः शोभिः समन्तात्यरिदीपिताः ॥ १५ ॥
 पूर्वण मन्दरी नाम दक्षिणे गन्धमादनः ।
 विपुलः पञ्चिमे पाञ्चर्षे सुपाञ्चयोत्तरे शृतः ॥ १६ ॥
 तेषां सहस्रशृङ्गेषु वज्रेदूर्यविदिकाः ।
 शाखामहस्रकलिताः समूलाः सुप्रतिष्ठिताः ॥ १७ ॥
 स्त्रियोनेत्रियोनैः पर्णैः सञ्जवविविधायवाः ।

१. देवगन्धवं चरिता नानारक्षीपोशोभिताः इति पृष्ठा, कृष्ण ।

अनेकपञ्चनोक्तेवा महापुण्यफलोपयगः ॥ १७ ॥
 यत्त्वगम्भैर्सेत्याव सेविताः सिद्धचारणैः ।
 महाहृष्टाः समुत्पदायत्वारो दीपकेतवः ॥ १८ ॥
 मन्दरस्य गिरेः शृङ्गे महाहृष्टः स केतुराट् ।
 आलम्बग्राखाश्चिद्वरः कन्दरघैव पादयः ॥ १९ ॥
 महाकुम्भप्रमाणैस्तु पुण्यविंकचकेतरैः ।
 महागम्भैर्मनोऽन्नैव शोभितः सर्वकालजैः ॥ २० ॥
 सहस्रमधिक सोऽय गम्भेनापूरयद् दिग्यः ।
 योजनानां समन्वये मन्दमादतवौजितः ॥ २१ ॥
 वरकेतुरेव प्रथितो भद्राश्चो नाम शो हिजाः ।
 यत्र साक्षात् शृङ्गैकेयः सिद्धसृङ्गैर्मंडीयते ॥ २२ ॥
 तस्य रट्टकदम्बस्य तदा श्वेतहरी हरिः ।
 प्राप्तवान्मरणेषु च तत्र सहितः पुरा ॥ २३ ॥
 तेन चालोकितं सर्वं होयं हिषदनायकाः ।
 यस्य नाक्षा समाख्यातो भद्राश्चो नामनामतः ॥ २४ ॥
 इच्छिणस्यापि शैलस्य शिखरे देवसेविता ।
 जम्बूः सदा पुण्यफला सदा मात्त्वोपयशोभिता ॥ २५ ॥
 महामूलैर्महामूलैः सिद्धवर्णैविभूषिता ।
 नवैः सदापुण्यफलैः शाखाभिशोपयशोभिता ॥ २६ ॥
 तस्या शृतिप्रमाणानि चादूनि च मृदूनि च ।
 फलान्यस्तकल्पानि पतन्ति गिरिमूँडनि ॥ २७ ॥
 तस्या हिरिखरप्रस्थात् पुनः प्रस्थन्दवाहिनी ।
 नदौ जम्बूनदौ नाम प्रहसा मधुवाहिनी ॥ २८ ॥

तत्र जम्बुनदवाम सुवर्णं ज्वलनप्रभं ।
 देवालक्ष्मारमतुलं जायते पापनाशनं ॥ ३० ॥
 देवदानवगन्धर्वा यज्ञराजसपदगा ।
 यत पिवस्त्वमृतप्रस्त्वं मधु जाम्बूरसस्त्रवं ॥ ३१ ॥
 स केतुर्दण्डे हीपे जम्बूलीकेषु विशुता ।
 यस्या नामा स विश्वातो जम्बुहीपः सनातनः ॥ ३२ ॥
 विपुलस्थापि शैलस्थ पविमस्य महाक्षनः ।
 जातः शृङ्गे इतिसुमहानश्चत्यचैव पादपः ॥ ३३ ॥
 विलम्बिवरमालाद्यः सुवर्णमणिवेदिकः ।
 महोच्चस्त्रविटपो नैकसत्वगुच्छालयः ॥ ३४ ॥
 कुशपमाणैः सुखदैः फलैः सर्वत्सुकैः शुभैः ।
 स केतुः केतुमालानां देवगन्धर्वमेवितः ॥ ३५ ॥
 केतुमालेन च यथा तस्या नाम प्रकौर्तितं ।
 तत्रिकोष्ठत विप्रेन्द्रा निरुतं नाम कर्षयतः ॥ ३६ ॥
 चौरीदमघने हृते दैत्यपञ्चे पराजिते ।
 महासमरसम्पर्दं हृतचौभविमदिता ॥ ३७ ॥
 सहस्राचेष विहिता माला तस्य सुतानिता ।
 तस्य स्त्रम्भे समासक्षया हृतश्चत्यस्य वनस्पतेः ॥ ३८ ॥
 मा तथैव महागन्धा हृताना सर्वकामिकौ ।
 हृत्यते सुमहाभागा विविधैः सिद्धचारणैः ॥ ३९ ॥
 तस्य केतोः सदा माला देवदत्ता विराजते ।
 पवनेनेरिता दिव्यं वाति गन्धं मनोरमं ॥ ४० ॥
 ताभ्यां नामाङ्गितो हीपः पश्चिमे वहुविस्तरः ।

केतुमाल इति ख्यातो दिवि चेह च सर्वशः (१ ॥ ४१ ॥
 स्वपाञ्चोत्तरे चापि चृडे जातो महाद्रुमः ।
 न्ययाधी विपलस्कम्भी इनेकयोजनमण्डलः ॥ ४२ ॥
 मात्यदामकलार्थ्य विविधैर्गंभशास्त्रिभिः ।
 शास्त्राविलम्बी शुश्रुमे सिद्धचारणसेवितः ॥ ४३ ॥
 प्रवास्त्रकुम्भमण्डग्नेऽधुपूर्णः फलैः सदा ।
 म चुत्तरकुरुणान्तु केतुउच्चः प्रकाशते ॥ ४४ ॥
 सनत् कुमारा वरजा मानसाः ब्रह्मणः सुताः ।
 सप्त तत्र महाभागाः कुरवो नामविश्रुताः ॥ ४५ ॥
 तत्र तैरागतज्ञानैः सत्त्वस्यैः पुण्यकौर्तिभिः ।
 अच्युतं चेममपरं लोकं प्राप्तं सनातनं ॥ ४६ ॥
 नेषां नामाङ्गितो होपः समानां वै महामनां ।
 दिवि चेह च विश्वाता उत्तराः कुरवः सदा ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते जम्बुद्वौपवर्णने नाम
 पञ्चतिंश्चोऽध्यायः ।

अथ षट्चिंशोऽध्यायः ।

—०००—

भुवनविनामः ।

भूत उदाच । सेवा चतुषां वस्त्रामि शैलेन्द्राणां यथाकर्म ।
 अनुवन्धानि रम्याणि सर्वकालसंकानि च ॥ १ ॥
 सारिकाभिर्मयूरैष चकोरैष मदोत्कटैः ।
 शूकैष भृङ्गराजैष चित्रकैष समन्ततः ॥ २ ॥
 औषधीवकनादैष हेमकानास्त्र नादितैः ।
 मत्तकोक्तिनादैष वस्त्रानाच निनादितैः(१) ॥ ३ ॥
 शूष्पीवकास्तनरवैः कलविहृष्टैस्तथा ।
 कृजिताम्लरश्चैष सुरम्याणि च सर्वयः ॥ ४ ॥
 मदोत्कटैमंधुरैष भवरैष महाक्षसैः(२) ।
 उपगौतवनाम्तानि किञ्चरैष क्वचित् क्वचित् ॥ ५ ॥
 पुष्पहृष्टि विसुचिति मम्भमातकम्पिता: ।
 तरवो यत्र हृष्ट्वा चारुपलवशोभिता: ॥ ६ ॥
 श्वावकैमंधुरैभित्य तावैः किञ्चलयैस्तथा ।
 मन्दवातवशाक्षोलैर्दीलयहिर्युतानि च ॥ ७ ॥
 नानाप्रातुविचित्रैष कान्तरूपैः शिलागतैः ।
 शक्तैः क्वचिद् हिजश्रेष्ठा विनासौः शोभितानि च ॥ ८ ॥
 देवदानवगम्भवयस्त्राचसपत्रगैः ।

१. मत्तकोक्तिनादैषाम्लरश्चैषाम्लोभिता: नादितैरिति च ।

२. मम्भमातकम्पिति च ।

सिंहास्त्रोगणैयैव सेवितानि तत्प्रतः ॥ ८ ॥
 अनीहराणि चत्वारि देवाकौडृगकान्ध्य ।
 चतुर्दिशसुदाराणि नामा शृणुत तानि मे ॥ ९ ॥
 पूर्वैश्चरथं नाम दक्षिणं नन्दनं वनं ।
 वैभाजं पश्चिमं विद्यादुन्नरं सवितुर्वनं ॥ १० ॥
 महावनेषु चैतेषु निविष्टानि यथाक्रमं ।
 अनुवन्धानि रम्याणि विहङ्गैः कूजितानि च ॥ ११ ॥
 घनैर्विस्तीर्णतीर्थानि महापुरावनानि च ।
 महानागाधिवासानि सेवितानि महाभिः ॥ १२ ॥
 सुरसामलतीयानि शिवानि सुसुखानि च ।
 सिंहदेवासुरवरैरुपस्थितजलानि च ॥ १३ ॥
 छत्रप्रमाणैर्विकृतैर्महागन्धैर्मोहरैः ।
 पुण्डरीकैर्महापैर्मत्यलैः शीभितानि च ।
 महामरांसि चत्वारि तानि वस्त्रामि नामतः ॥ १४ ॥
 अहयोदं सरः पूर्वैः दक्षिण मानसं च्छ्रूतं ।
 सिताह पश्चिमसरो महाभद्रलयोत्तरः ॥ १५ ॥
 अहयोदच्च पूर्वैः ये च श्वेतास्त्रतः च्छ्रूताः ।
 तान् कौर्यमानांस्तत्त्वेन शृणुध्यं विद्वाराम ॥ १६ ॥
 शीताम्ब्रय कुमुक्य सुवीरघाचलोत्तमः ।
 विकटो मणिशीलस्य(१) त्रिष्मवाचलोत्तमः ॥ १७ ॥
 महानीलोत्तम रुचकः सविन्दुर्मन्दरस्त्रया ।

१. मणिशीलस्य च ।

विष्णुमांच सुमेधय निषधो देवपर्वतः ॥ १६ ॥
 इत्येते पर्वतवरा अस्ये च गिरयस्तथा ।
 पूर्वेण मन्दरस्त्रैते सिहवासा उदाङ्गताः ॥ २० ॥
 सरसो मानसस्त्रैह दक्षिणा ये महाचलाः ।
 ये क्लोक्तिता भया ते वै नामतस्तातिक्षीधतः ॥ २१ ॥
 शैलस्त्रियिष्ठरवापि विश्विरवाचक्षोत्तमः(१) ।
 कलिङ्गाच पतङ्गाच दक्षकच्चैव सानुमान् ॥ २२ ॥
 ताम्बाभय विशाखाच तथा श्वेतोदरी गिरिः ।
 समूलो विषधारय रथधारय पर्वतः ॥ २३ ॥
 एकशूक्लो महामूलो गजशैलः पिशाचकः ।
 पश्चशैलोदय कैलासो हिमवाचाचक्षोत्तमः ॥ २४ ॥
 इत्येते देवचरिता छ्रुतकष्टाः पर्वतोत्तमाः ।
 दिग्भागे दक्षिणे प्रोक्ता मेरीरमरवर्षीयः ॥ २५ ॥
 अपरेच सितोदय सरसो हिमसत्तमाः ।
 उत्तमा ये महाशैलास्त्रान् प्रवर्णो यथाकर्म ॥ २६ ॥
 सुवक्षाः शिखिशैलाच कालो वैदूर्यपर्वतः ।
 कपिलः पिङ्गलो रुद्रः(२) सुरस्त्रैव महाचलः ॥ २७ ॥
 कुमुदो मधुमांचैव अस्त्रानो मुकुटसत्त्वा ।
 काषाय पाण्डुरवैव सहस्रशिखरय च ॥ २८ ॥
 पारिपाचय(३) शैलेन्द्रस्त्रियुक्तस्त्राचक्षोत्तमः ।

(१) गिरिचाचक्षोत्तम इति २०, क० ४ ।

(२) कुमुदो रुद्र इति ४० ।

(३) पारिपाचयेति ४० । पारिपाचयेति ४०, क० ४ ।

इत्येति पर्वतवरा दिग्भागे पदिमे चृताः ॥ २८ ॥
 महाभद्रस्य सरस उत्तरेणापि श्रीमतः ।
 ये भया पूर्वताः प्रोक्तास्तात्पदिष्ये यथाकर्म ॥ २० ॥
 शङ्कुटो महाशैलो हृषभो हंसपर्वतः ।
 नागश कपिलशैव इन्द्रशैलश सानुमान् ॥ २१ ॥
 नौलः कनकशृङ्ख्य शतशृङ्ख्य पर्वतः ।
 पुष्पकी मेघशैलश विराजयाचलोत्तमः ।
 जाह्नविशैव(१) शेखेन्द्र इत्येति उत्तराः चृताः ॥ २२ ॥
 एतेषां शैलसुख्यानामन्तरेषु यथाकर्म ।
 स्वाक्षोऽच्छन्तरद्वाराश्च सरांसि च निषोधत । २३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोते भुवनविन्यासो
 नाम षट्क्रिंश्रीध्यायः ।

१. कात्यायिनीवेदनि वा ।

चतुर्थ सप्तश्चिंशोऽध्यायः ।

—०००—

भूवनविज्ञासः ।

सूत उवाच । शीतान्तस्याचलेन्द्रस्य कुमुक्षस्यान्तरेण(१) त ।
 द्वीष्मो विहङ्गसंबुद्धा नानासत्त्वेविताः ॥ १ ॥
 वियोजनशतायामा विद्योषीयाः शतयोजनाः ।
 सुरसामलपानीयरम्यं तत्र सरोवरं ॥ २ ॥
 द्वीष्मायामप्रमाणे सु पुण्डरीकैः सुगन्धिभिः ।
 सहस्रशतपञ्चहिं महापश्चरलङ्घते ॥ ३ ॥
 महोरगैरध्युषितं महाभोगेतुरासदेः ।
 देवदानवगम्येत्कृपस्याणं जलं शुभं ॥ ४ ॥
 पुण्ड्रं तच्छीसरो नाम प्रकाशं दिवि चेह च ।
 प्रसक्षणसम्पर्यं शशास्त्रं सर्वदेहिनां ॥ ५ ॥
 तत्र स्वेकां(२) महापश्चं मध्ये पश्चवनस्य ह ।
 कोटिपत्रप्रचारक्तत्त्वादित्यवर्चमं ॥ ६ ॥
 नित्यं व्याकोशमजरं चाच्छत्वाचातिमण्डलं ।
 चाहकेशरजालाढां मत्तघट्पदनादितं ॥ ७ ॥
 तच्छिन् पश्चे भगवती साच्चाच्छीर्नित्यमेव हि ।
 सच्चायाः पश्चं तदावासं मूर्त्तिमत्या न संशयः ॥ ८ ॥
 सरसस्तस्य पूर्वच्छिन् तौरे सिहनिषेविते ।

(१) मुखदक्षान्तरेतेति च । इत्यरसाकारेतेति च । (२) तत्र लङ्घे महापश्चमिति च ।

सदा पथफल रम्यं तच विलक्षणं महत् ॥ ८ ॥
 श्रतयोजनविम्तीर्णं त्रियोजनशतायतं ।
 अर्हकोशीशग्निखरैर्महाबृहैः सहस्रशः ॥ ९ ॥
 शाखा सहस्रकल्पैर्महासूक्ष्मैः समाकृतं ।
 फलैः सूवर्णसङ्गाशैर्हरितैः पाण्डरस्तथा ॥ १० ॥
 अमृतस्वादुसहश्रैर्मीरोमाचैः सुगन्धिभिः ।
 शीर्थमाणैः पतञ्जिश कीर्णी भूमिनिरस्तरा ॥ ११ ॥
 नामा तच्छ्रौवनं नाम सर्वलोकेषु विचुतं ।
 गाम्यवैः किञ्चरैर्यज्ञेमहानाशैर्व सेवितं ॥ १२ ॥
 सिद्धैर्यैव समाकोणं नित्यं विलक्षणाशिभिः ।
 विविधैभूतसहौष नित्यमेव निषेवितं ॥ १३ ॥
 तस्मिन् वने भगवतौ साचाच्छ्रौनित्यमेव हि ।
 देवौ सत्त्विदिता तच मिहसहृनमसूता ॥ १४ ॥
 विकल्पस्याचलेन्द्रय मणिशैस्तथा चान्तरे ।
 श्रतयोजनविम्तीर्णं दियोजनशतायतं ॥ १५ ॥
 विपुलस्यम्यकवनं सिद्धचारणसेवितं ।
 पुष्पलत्त्वाभृतं भाति ज्वलनमिव नित्यदा ॥ १६ ॥
 अर्हकोशीशग्निखरैर्महासूक्ष्मैः पलाशिभिः ।
 प्रफुल्गाश्वाशिखरैः पिञ्चरथाति तद्दनं ॥ १७ ॥
 द्विवाहुपरिणाहैस्त्वैस्त्विहस्तायामविम्तारैः ।
 मनःशिलाचूर्णनिभैः पाण्डुकेसरशालिभिः ॥ १८ ॥
 पुष्पैर्मनोहरैर्व्यासं व्याकोशैर्गंभजालिभिः ।
 विराजते वनं सर्वं मत्सभमरनादितं ॥ १९ ॥

तदनं दानवैर्द्वगम्भवेयं चराच्च सः ।
 किञ्चरैरप्तरोभिष महानागैय सेवितं ॥ २१ ॥
 तचाच्च मं भगवतः कश्चपस्य प्रजापते ।
 सिद्धसाध्यगच्छाकौर्णं नानाशुतिविभूषितं ।
 महानौकुमुख्याभ्यामल्लरेष्य चक्षावद ॥ २२ ॥
 महानयाः सुखायाच्छु तौरे सिद्धनिषेविते ।
 पचाशद्योजनायामन्त्रिंश्चोजनविस्तरं ।
 रम्यं तालवनं सहि अर्चकोश्योजमस्तकं ॥ २३ ॥
 महामूलैर्महासारैः स्थिरैरविरलैः शुभैः ।
 कुसुदाच्छनसंखानैः परिणत्तीर्महाफलैः ।
 शृष्टगम्भरमोपेतैरुपेतं सिद्धेवितं ॥ २४ ॥
 माहेन्द्रस्य हिष्पेन्द्रस्य तत्र वास उदाहृतः ।
 ऐरावतस्य भन्दस्य सर्वलोकेषु विश्वतः ॥ २५ ॥
 वेणुमल्लस्य शैलस्य सुमेधस्योक्तरेण च ।
 सहस्रयोजनायामं विस्तीर्णं गतयोजनं ॥ २६ ॥
 हच्च गुलमलतागुच्छैः सर्वबौद्धिरोरितं(१) ।
 दूर्धाप्रस्तारमेवाय सर्वसत्त्वविषजितं ॥ २७ ॥
 तथा निषध्यैन्तस्य देवशैलस्य चोक्तरे ।
 सहस्रयोजनायामा गतयोजनविस्तृता ॥ २८ ॥

(१) सर्वबौद्धिरुक्तिं तमिति क० ।

सर्वी श्लोकगिता भूमिहृत्वौहित्वजिता ।
 आङ्गुता पादभावेष शुद्धकेन समन्ततः ॥ २८ ॥
 इत्येता हान्तरद्रोषो नानाकाराः प्रकौर्चिताः ।
 मिरोः पूर्वण विप्रिन्द्रा यथावदनुपूर्वणः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
 सप्तचिंश्चीत्यायः ।

अथाहृतिशोऽध्यायः ।

—०००७०००—

भुवनविन्द्यासः ।

सूत उक्ताच । अतः परं प्रवच्यामि दृचिष्णान्विशमाचिताः ।
 या द्वीषणः सिद्धचरितं शृणु ता श्लुपूर्वयः ॥ १ ॥
 गिरिरस्याचलेन्द्रस्य पतङ्गस्यान्तरेण च ।
 चक्रभूमिश्चिया युक्तं लतालिङ्गितपादपं ॥ २ ॥
 पृष्ठुचेपोचशिखरैः पादपैरुपयोभितं ।
 उदुम्बरवं इम्यं पचिसङ्कुनिषेवितं ॥ ३ ॥
 पकैविंद्रुमसङ्काशेभृष्टपूर्वमीरमैः ।
 ज्वलितं तदनं भाति महाकुमोपमैः फलैः ॥ ४ ॥
 तत् सिद्धयज्ञगम्भीरः किञ्चरा उरगास्त्राचा ।
 विद्याधराच मुदिता उपजीवन्ति नित्यशः ॥ ५ ॥
 प्रसदस्यादुसलिलास्त्राच नद्यो बङ्गदकाः ।
 सुरसामन्ततोयास्त्राः सरांसि च समन्ततः ॥ ६ ॥
 तत्राचम्भं भगवतः कहंमस्य प्रजापतेः ।
 इम्य सुरगच्छाकौण्ठं सर्वतचित्रकाननं ।
 समन्ताद्योजनश्चतं तदनं परिमण्डलं ॥ ७ ॥
 ताम्बवर्णस्य शैलस्य पतङ्गस्यान्तरेण तु ।
 ग्रन्थोजनविद्योणं द्वियोजनश्चतायतं ॥ ८ ॥
 तद्यादित्यसङ्काशैः पुष्करीकैः समन्ततः ।

[३८]

सहस्रपैर्विकाचैमहापश्चरलक्ष्मतं ॥ ८ ॥
 तथा भगवत्संलीनैः गतपत्रैः सुगच्छिभिः ।
 प्रफुजैः शोभितजलं रक्तनीलैमहोत्पत्तैः ॥ १० ॥
 सरोबरं महापुण्यं देवदानवसेवितं ।
 महोरग्नेरध्युषितं नौलजालविभूषितं ॥ ११ ॥
 तस्य मध्ये जनपदो ज्ञायतः गतयोजनः ।
 क्रिंशदृशोजनविस्तौर्णो रक्तधातुविभूषितः ॥ १२ ॥
 तस्योपरि महारथ्या प्रांशुप्राकारतीरणा ।
 नरनारीगणाकीर्णा स्फौता यिभवविस्तरैः ॥ १३ ॥
 वलभौकूटनियुङ्मंशिभिलिविचितैः ।
 रद्धचिद्रापिततत्त्वैः शूलाचिनोभरच्छदैः ॥ १४ ॥
 महाभवनमालाभिमहाप्रांशुभिंहत्तमैः ।
 विद्याधरपुरुं तत्र शोभते भाजयच्छुभं ॥ १५ ॥
 विद्याधरपतिस्त्राच पुलोमा तत्र विश्रुतः ।
 चित्रविषधरः स्वर्गी माहेन्द्रसहश्रद्युतिः ॥ १६ ॥
 दीपानां चित्रवेषाणां सूर्यप्रतिमतेजसां ।
 विद्याधरसहस्राणामनेकेषां स राजराट ॥ १७ ॥
 विगाखस्याचलेन्द्रस्य पतङ्गस्यान्तरेण च ।
 सरमस्ताम्बवर्णस्य पूर्वे तौरे परिश्रुतं ॥ १८ ॥
 पञ्चेषुक्तेषुर्विषङ्गे सुगाखं वर्णशोभितं ।
 सर्वकालफलं तत्र स्फोतचाम्बवनं महत् ॥ १९ ॥
 फलैः कनकमहाशेमहास्वादैः सुगच्छिभिः ।
 महाकुम्भमर्माकैयातनुगांखं समन्वतः ॥ २० ॥

गम्भीर्किन्द्रा यत्ता नागा विद्याधरा स्तुता ।
 पिवन्त्यास्वरसं तच सुखादु लाश्चतोपमं ॥ २१ ॥
 तत्त्वास्वरसपीतानां मुदितानां महाबनां ।
 शूयन्ते हृष्टतुष्टानां नादास्तुश्चिन् महावने ॥ २२ ॥
 सुमलस्याचलेन्द्रस्य वसुधारस्य चान्तरे ।
 समा सुरभिपूर्णाङ्गा विहृष्टैरुपश्चोभिता ॥ २३ ॥
 चिंश्चयोजनविस्तौर्णीर्णी पश्चाश्चयोजनायता ।
 तत्र विस्त्रस्यलौ विपाः शुद्धा निम्नफलदुमाः ॥ २४ ॥
 सुखादैर्विद्वुमनिभैः फलैर्विद्वैर्महोपमैः ।
 श्चोर्यमाणैर्विशोणैश्च प्रक्रियतलस्तुतिकाः ॥ २५ ॥
 तां स्वलोमुपजीवन्ति यत्तगम्भीर्किन्द्रा ।
 सिद्धा नागाष्व वहृशो नित्यं विस्त्रफलश्चिनः ॥ २६ ॥
 अन्तरे वसुधारस्य रथधारस्य चान्तरे ।
 चिंश्चयोजनविस्तौर्णीर्णमायतं शतयोजनं ॥ २७ ॥
 सुगम्भं किंशुकवनं नित्यं पुष्पितपादं ।
 पुष्पलस्याहृतं भाति प्रदौसमिव सर्वतः ॥ २८ ॥
 यस्य गम्भेन दिव्येन वास्यते परिमण्डलं ।
 समयं योजनशतं काननानि समन्ततः ॥ २९ ॥
 तत् सिद्धचारणमयैरप्सरोभिय चेवितं ।
 रम्यं तत् किंशुकवनं जलाश्चयादिभूयितं ॥ ३० ॥
 तत्रादिव्यस्य देवस्य दीपमायतनं महत् ।
 मासे माचेऽवतरति तत्र सूर्यः पञ्चपर्तिः ॥ ३१ ॥
 तत्र कालस्य कर्त्तारं सहस्राण्डुं सुरोत्तमं ।

मिहसहा नमस्यन्ति सर्वलोकानमस्ततः ॥ ३२ ॥
 पश्चकटस्य गैलस्य कैलासस्थान्तरेष्य तु ।
 घट्विंशत्योजनायाम विश्वीर्णं शतयोजनं ॥ ३३ ॥
 त्रुद्रसत्वै नाभृष्टं सर्वतो हंसपाण्डुरं ।
 दुष्यारं सर्वसत्वानां दुग्मं लोभहर्षणं ॥ ३४ ॥
 इत्येता अन्तरद्वोष्णो दक्षिणे परिकीर्तिताः ।
 यथा त्रुपूर्वमचिलाः सिद्धसङ्कुनिषेविताः ॥ ३५ ॥
 पश्चिमायान्दिग्य तथा येऽन्तरद्वोष्णिविश्वराः ।
 तान् वर्ष्मानां स्तस्वेन श्रणुतेमान् इज्जीक्षमाः ॥ ३६ ॥
 अन्तराले गिरो तच्छिन् सुवज्ञः शिखिगैलयोः ।
 समन्ताद्योजनश्च एकभूमं शिलातस्तु ॥ ३७ ॥
 नित्यतमः महाधीरं दुर्स्थर्णं रोमहर्षणं ।
 अगम्यं सर्वसत्वानामीकाराणां सुदारुणं ॥ ३८ ॥
 मध्ये तस्यां गिलास्त्राणां विंशत्योजनमगडतः ।
 ज्वालासहस्रकलिङ्गं विङ्गस्यानं सुदारुणं ॥ ३९ ॥
 अनिष्टनस्तच सदा ज्वालामासी विभावसुः ।
 ज्वलत्येष सदा देवः शश्वस्तच हृतायनः ॥ ४० ॥
 अधिदेवकाते योऽसावमेभागो विष्णौयते ।
 स तत्र ज्वलते नित्यं लोकसंवर्त्तकोऽनलः ॥ ४१ ॥
 अन्तरे गैलवरयोदैवा वापि तयोः शुभाः ।
 मातृलङ्घस्यली तत्र ह्यायामाहशयोजना ॥ ४२ ॥
 मधुव्यञ्जनसंख्यानैः सुरमैः कनकप्रमैः ।
 ऊर्लैः परिणतैः सर्वी गोभिता सा महास्त्रली ॥ ४३ ॥

तथा अमं महापुण्यं सिद्धसङ्कुनिवेवितं ।
 हहस्यते: प्रसुदितं सर्वकामगुणयुतं ॥ ४४ ॥
 तथैव शैलवरयोः कुमुदाञ्जनयोरपि ।
 अन्तरे केसरद्रोणिरनेकायामयोजना ॥ ४५ ॥
 दिवाङ्गपरिणाहैस्त्रिहस्तायतविस्तृतैः ।
 चन्द्रशुब्देष्वर्द्धकोशैर्मध्यस्थट्यदनादितैः ॥ ४६ ॥
 मधुसप्तरिजः पृक्तैर्महागन्धैर्मनोहरैः ।
 अवलंगताहनं(१) भाति कुसुमैः सर्वकालजैः ॥ ४७ ॥
 तत्र विष्णीः सुरगुरोदीर्मिमायतनं महत् ।
 प्रकाशन्तिषु लोकेषु सर्वलोकनमस्तुतं ॥ ४८ ॥
 अन्तरे शैलवरयोः कुण्डपाण्डुरयोरपि ।
 द्विंशद्योजनविस्तौर्ण नवत्यायतयोजनं ॥ ४९ ॥
 सूख्यमिकशिलं देयं हृष्टवौरुदिवर्जितं ।
 सुख्यादपचारस्य निक्षेपतविवर्जितं ॥ ५० ॥
 मध्ये तु सरसस्तस्य रम्या तु स्फुलपद्मिनी ।
 सहस्रपवेष्याकोशैः कृतमात्रैरलङ्घता ॥ ५१ ॥
 पुण्डरीकैर्महापञ्चरुचिरैर्गन्धयालिभिः ।
 शतपत्रैष विकचैरुत्पलैर्नीलिपचकैः ॥ ५२ ॥
 मदोत्कटैर्मधुकरैर्भूमरैष मदोत्कटैः ।
 सहुंगहदकण्ठानां किञ्चराणाञ्च निष्वन्नैः ॥ ५३ ॥
 उपगोतपद्मच्छङ्खाङ्गाय विस्तौर्ण स्फुलपद्मिनी ।

यच्चगन्धर्वं च इता सिद्धचारणसेविता ॥ ५४ ॥
 मध्ये तस्याच पश्यन्त्वा: पच्छयोजनमण्डलः ।
 लाघोधो विपुलस्त्रम्भो लानेकारोहमण्डितः ॥ ५५ ॥
 तत्र चन्द्रप्रभः श्रीमान् पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
 सहस्रवदनो देवो नौसवासाः सुरारिहा ॥ ५६ ॥
 पश्चमात्यधरस्यत्वां महाभागोऽपराजितः ।
 इज्यते यच्चगन्धर्वं द्याधरस्यै स्थाया ॥ ५७ ॥
 तस्मिन्नायतने सात्त्वादनादिनिधनो हरिः ।
 पश्चोपहारैविविष्टेऽरिज्यते सिद्धचारणैः ॥ ५८ ॥
 तदनन्तसदो नाम सर्वलोकेषु विनृतं ।
 पश्चमालायलम्बाभिर्मालाभिरुपशीभितं ॥ ५९ ॥
 तथा सहस्रगिखरकुमुदस्यान्तरेण च ।
 पश्चागद्योजनायामन्विंशद्योजनविस्तरं ।
 इषुलेपोच्चगिखरं नानाविहगाङ्गितं । ६० ॥
 महागन्धमेहास्त्रादैर्गंजदेहनिभैः फलैः ।
 मधुस्त्रवैर्महात्पौरुषेतं तत् समन्वतः ॥ ६१ ॥
 तत्रात्ममं महापुण्ड्रं देवधिंशणसेवितं ।
 शुक्रस्य प्रथितं तत्र भास्त्ररं पुण्ड्रकमंणः ॥ ६२ ॥
 शङ्कुकटस्य शैलस्त्र हृषभस्यान्तरेण च ।
 पर्वषकस्त्रलौ रस्या लानेकायतयोजना ॥ ६३ ॥
 विस्त्रप्रमाणैय शुभैर्महास्त्रादैः सुगम्भिभिः ।
 फलैः प्रक्लिन्यते भूमिः पर्वषैर्मन्तविच्युतेः ॥ ६४ ॥
 तां स्त्रलौमुपज्ञीवन्ति किन्नरोरगसाधवः ।

परुषकरसोन्मत्ता मानाङ्गाम्भाव चारणाः ॥ ६५ ॥
 कपिच्छलस्य शैलस्य नागशैलस्य चान्तरे ।
 हियोजनश्चतायामा विस्तीर्णी यतयोजना ॥ ६६ ॥
 स्वल्ली मनोहरा सा हि नामावनविभूषिता ।
 नानापुष्टफलोपेता किञ्चरोरगसेविता ॥ ६७ ॥
 द्राक्षायनानि रम्याणि तथा नामवनानि च ।
 खर्जुरवनखण्डानि नीलागोकवनानि च ॥ ६८ ॥
 दाढिमानाच्च स्वादूनामचोटकवनानि च ।
 अतसौतिसकानाच्च कदलोनां वनानि च ॥ ६९ ॥
 वदरोणाच्च स्वादूनां वनखण्डानि सर्वगः ।
 स्वादुगोताम्बुपूर्णभिन्नदीभिः शाभितानि च ॥ ७० ॥
 तथा पुष्टकशैलस्य महामेवस्य चान्तरे ।
 षष्ठियोजनविस्तीर्णी सा भूमिः यतमायता ॥ ७१ ॥
 समा पाणितलपस्त्वा कठिना पाण्डुरा घना ।
 हच्चगुल्मतागुल्मै स्तूपै धायि विवर्जिता ॥ ७२ ॥
 वर्जिता विविधैः सत्वंचिलमचिन् निराक्षया ।
 सा काननस्त्वली नाम दारणा रोमज्जर्थणा ॥ ७३ ॥
 महासरांसि च तथा महाङ्गाम्भूष्टैव च ।
 महावनानि सर्वाणि कान्तनामानि(१) सर्वगः ॥ ७४ ॥
 सरसाच्च वनानाच्च सा स्वल्ली च प्रज्ञापते ।

(१) सुरसानि चेति च ॥

शुद्राणां सरसाचेव संख्या तत्र न विचारेत् ॥ ७५ ॥
 दग्ध हादग्ध सप्ताष्टो विश्वचिंश्च योजनाः ।
 स्वाक्षो द्रेष्ट्रय विस्त्राताः सरांसि च वनानि च ॥ ७६ ॥
 केचित् सन्ति महाबीराः शामाः पर्वतकुञ्जयः ।
 सूर्यांशुजालैरस्तुष्टा नित्यं श्रीता दुरासदाः ॥ ७७ ॥
 तथा शून्यतमानि सरांसि हिजसत्तमाः ।
 गैलकुञ्जस्तरस्यानि सहस्राणि शतानि च ॥ ७८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविद्यायो
 नामाऽष्टचिंश्चोऽध्यायः ।

अथैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—००—

भुषनविन्यासः ।

सूत उवाच । अतः परं प्रवच्यामि यज्ञिन् यज्ञिन् गिरोऽये ।
 ये स्त्रिविष्टा देवानां विविधानां रहोत्तमाः ॥ १ ॥
 तत्र योऽसौ महाश्वैः शौताक्षी नैकविश्वरः ।
 नैकधातुशतैविचैन्करलाकराकरः ॥ २ ॥
 नितम्बैः पुण्यसालम्बैन्कसत्त्वगुणालयः ।
 महाहैमणिचिनाभिहैमवंशैरलकृतः ॥ ३ ॥
 नितम्बैः घट्पदोऽहोतैः प्रवालैहैमचित्तकैः ।
 तटैः कुसुमसङ्कीर्णमंत्तमरनादितैः ॥ ४ ॥
 लतालम्बैथित्रविहितैर्धौतुशताचित्तैः ।
 सामुभौरत्तचित्तैष पुण्यादैवत विभूषितः ॥ ५ ॥
 विमलस्त्रादुपानौयैनकपस्त्रवयैयुतः ।
 निकुञ्जैः कुसुमोत्कीर्णेरनेकैष विभूषितः ॥ ६ ॥
 पुण्योऽपवहाभिष्य स्वतन्त्रोभिरलकृतः ।
 किवराचरिताभिष्य दरीभिः(१) सर्वतस्ततः ॥ ७ ॥
 यत्तगम्यवचरितैरनेकैः कन्द्रोदरैः ।
 शाभिष्य सुखादेवैविचैर्गहनसङ्कटैः ॥ ८ ॥
 नानासत्त्वगच्छाकौर्णः सुपानीयैः सुखाश्वैः ।

१ नदीभिरिति ४० ।

नानापुष्टपक्षोपेतैः पादपैः समस्ततः ॥ ८ ॥
 तस्मिन् गुहाच्याकीर्णे अनेकोदरकम्बरे ।
 क्लीडावनं महेन्द्रस्य सर्वकामगुणेयुं तं ॥ ९ ॥
 तत्र तदेवराजस्य पारिजातवनं महत् ।
 प्रकाशं चिषु सोकेषु गौयते चुतिनिषयात् ॥ १० ॥
 तरुणादित्यसङ्काशैर्महागन्धैर्मनोहरैः ।
 पुष्टैर्भास्ति नगचेष्ठः सुदीप इव सर्वशः ॥ ११ ॥
 समयं योजनशतं तं गन्धमनिक्षो वदौ ।
 पारिजातकपुष्टाणां माहेन्द्रवननिर्गतः ॥ १२ ॥
 वैदूर्यनौलैः कमलैः सोवर्णवर्णकेसरैः ।
 सर्वगन्धवक्षोपेतैर्मत्तवट्यदनादितैः ॥ १३ ॥
 व्याकोशैर्विक्षेच्चापि यतपैर्मनोहरैः ।
 सपङ्गजैर्महापनैर्विष्वस्त्रव विभूषिताः ॥ १४ ॥
 विरेजुरन्तरम्बुद्ध्याः सोवर्णमणिभूषिताः ।
 परिष्वन्देच्चाणा नित्यं भोगयूथाः सहस्रशः ॥ १५ ॥
 कूमवानेकासंस्थानैर्मरलपरिष्वकृतैः ।
 चञ्चूर्ध्वमाणैः चलिलैर्भास्ति चित्रं समस्ततः ॥ १६ ॥
 नानावण्येष गकुनैर्नानारब्दतनुकहैः(१) ।
 सर्वणिपुष्टैयानेकैर्मणितुण्डैर्दिंजातिभिः ॥ १७ ॥
 वलगुम्बरैः सुदीपत्तैः सम्पत्तिः समस्ततः ।
 शुद्धभे तदनं रम्यं सहस्राच्चस्य घौमतः ॥ १८ ॥

(१) भाग्यारब्दतनुकहैं दिंजातिभिः ।

मत्तमरसद्वादैविहङ्गानाथ कूजितैः ।
 नित्यमानन्दितवनं तस्मात् क्रीडावनं महत् ॥ २० ॥
 सुवर्णपाञ्चेष नगैर्मणिसुतापुरस्तैः ।
 मणिशृङ्कलापत्तैः पतहित्त समन्ततः ॥ २१ ॥
 गाखामृगैष चिचार्हैर्नारदतनुकृतैः ।
 नानावर्णप्रकारैष सत्त्वैरन्यैः सुमाकुलं ॥ २२ ॥
 मुचन्ति पुर्यवर्णस्त तत्र वालसता दुमाः ।
 परिजातकपुष्पाणां मन्दमारुतकम्बिताः ॥ २३ ॥
 शयनासननिर्यूहैः स्तौर्णेरदविभूषितैः ।
 विहारभूमयस्त्राव हिजाः शक्तवने शुभाः ।
 न च श्रीतो न चाप्यश्यो रविस्तवं समः सदा ॥ २४ ॥
 नित्यसुन्धादजननो मधुमाधवसम्भवः ।
 वाति चाप्यनिलस्त नानापुष्पाधिवासितः ।
 नित्यं सङ्गसुखाहादौ अमङ्गमविनाशनः ॥ २५ ॥
 तस्मिन्निन्दवने शुभे देवदानवपवगाः ।
 यच्चरात्मसगुह्याथ गम्भर्वादामितौजसः ॥ २६ ॥
 विवाधराथ सिद्धाथ किवराथ सुदायुताः ।
 तथा पारीगणायैव नित्यं क्रीडापरायताः ॥ २७ ॥
 तस्य पर्वतराजस्य पूर्वं पाञ्चं महोचितं ।
 कुमञ्जः(१) शैलराजानं नैकनिर्भरकन्दरं ॥ २८ ॥
 तस्य धातुविचित्रेषु कूटेषु वहुविस्तराः ।
 अष्टो पुर्यो शुदौर्णीवदानवानां महाक्षनां ॥ २९ ॥

१. कृमदभिति ८० ।

वच्चके पर्वते चापि घनेकशिखरोदरैः ।
 उदीर्णा राजसावासा नरनारौसमाकुलाः ॥ १० ॥
 नीलका नाम ते शोरा राजसाः कामरूपिणः ।
 तच तेऽभिरता नित्यं महाबलपराक्रमाः ॥ ११ ॥
 महानीलिपि शैलैन्द्रे पुराणि दश पञ्च च ।
 हयाननानां विश्वादाः^(१) किञ्चराणां महाभनां ॥ १२ ।
 देवसेनो महावाहुबलमिन्द्रादयस्तथा ।
 तच किञ्चराजानो दश पञ्च च गर्विताः ॥ १३ ॥
 सुवर्णपाञ्चाः प्रायेषां नानावर्णसमाकुलैः ।
 विलप्रवैश्चैर्नगरैः शैलैन्द्रः सोऽभ्यलकृतः ॥ १४ ॥
 अतिदारुणा दृष्टिविषा शम्लिकोपा दुरासदाः ।
 महोरगश्तास्तत्र सुवर्णवश्वतिंनः ॥ १५ ॥
 सुनागेऽपि महाशैले दैत्यावासाः सहस्रगः ।
 हम्यंप्रापादकलिलाः प्रांशुप्रापादतोरणाः ॥ १६ ॥
 वैष्णमन्ते महाशैले विद्याधरपुरचयं ।
 विंशद्योजनविक्षीर्णं पञ्चाशद्योजनायतः ॥ १७ ॥
 उलूको रोमश्चैव महानेत्रं वौर्यध्यन् ।
 विद्याधरवरास्तत्र शक्तुलपराक्रमाः ॥ १८ ॥
 वैकक्षे शैलशिखरे श्वस्तःकन्द्रनिर्भरे ।
 महोच्चन्द्रे रुचिरे रत्नधातुविवितिः ॥ १९ ॥
 तत्रास्ते गारुडिनित्यं उरगारिदुरासदः ।
 महावायुजवयशः सुशौबोनाम वौर्यवान् ॥ २० ॥

^१ पाठोऽर्थ न समीक्षेनः ।

महाप्रमाणैवि क्रान्तैर्महाबलपराक्रमैः ।
 स शैलो छाहतः सर्वे पञ्चभिः पञ्चगारिभिः ॥ ४१ ॥
 करञ्जेऽभिरती नित्यं साक्षात्मूलपतिः प्रभुः ।
 हृषभाङ्गो महादेवः शङ्करो योगिनां प्रभुः ॥ ४२ ॥
 नानावेषधरैभूतैः प्रमदैष दुराकृदैः ।
 करञ्जे सानवः सर्वे छावकोणाः समन्ततः ॥ ४३ ॥
 वसुधारे वसुमतां वसुनाममितौजसां ।
 अष्टावायतनान्याहुः पूजितानि महाकर्मां ॥ ४४ ॥
 रक्षधातौ(१) गिरिवरे ऋषीणां च महाकर्मा ।
 सप्ताश्चमाणि पुण्यानि सिद्धावासयुतानि च ॥ ४५ ॥
 महाप्रजापतेः स्थानं हेमचूडे नगोन्तमे ।
 चतुर्ब्द्वक्त्व्य देवस्य सर्वभूतनमस्तुत ॥ ४६ ॥
 गजशैले भगवतो नानाभूतगणाहताः ।
 कद्राः प्रसुदिता नित्यं सर्वभूतनमस्तुताः ॥ ४७ ॥
 सुमेषे धातुचिवादेऽशैलेन्द्रे मेषसत्रिभे ।
 नैकोदरदरीवप्रनिकुञ्जैयोपशीभिते ॥ ४८ ॥
 आदित्यानां वसुनां रुद्राणां चामितौजसां ।
 तत्रायतनविन्यासा रम्याच्चैवाग्निरूपि ॥ ४९ ॥
 स्थानानि सिद्धेदैवानां स्थापितानि नगोन्तमे ।
 तत्र पूजापरा नित्यं यज्ञगन्धवं किञ्चराः ॥ ५० ॥
 गन्धवं नगरो स्फोता हेमकञ्जे नगोन्तमे ।

१. रक्षधारे इति अ० ।

अग्नीलैभिरपुर्व्याभा महाप्राकारतीरणा ॥ ५१ ॥
 सिंहा श्वपनना नाम गन्धवीं युद्धालिनः ।
 येषामधिपतिदेवो राजराजः कपिष्ठलः ॥ ५२ ॥
 अनले रात्रसावासाः पश्चकुट्टिपि दानवाः ।
 जजिंता देवरिपवो महाबलपराक्रमाः ॥ ५३ ॥
 शतशृङ्खे पुरश्चतं यत्ताणामभितौजसां ।
 ताम्बाभे काद्रविषयस्य तत्त्वकस्य पुरोत्तमं ॥ ५४ ॥
 विशाखे पर्वतश्चेष्टे नैकवप्रदरीषुभे ।
 शुद्धानिरतवासस्य शुद्धस्यायतनं महत् ॥ ५५ ॥
 शेतोदरे महाबैले महाभवनमण्डिते ।
 पुरं गद्धपुत्रस्य सुनाभस्य महाबनः ॥ ५६ ॥
 पिशाचके गिरिवरे हस्यं प्रासादमण्डितं ।
 यत्त्वगन्धवंचरितं कुविरभवनं महत् ॥ ५७ ॥
 हरिकूटे हरिदेवः सर्वभूतनमस्तुतः ।
 प्रभावाचस्य शैलोऽसौ महानाभः प्रकाशते ॥ ५८ ॥
 कुमुदे किञ्चरावासा अस्तु च महोरग्नः ।
 क्षाणे गन्धवंनगरा महाभवनशालिनः ॥ ५९ ॥
 पाण्डुरे चाहशिखरे महाप्राकारतीरणे ।
 विद्याधरपुरलत्तच महाभवनमालिनं ॥ ६० ॥
 महस्त्रशिखरे शैले दैत्यानामुयकर्ण्यां ।
 पुराणि समुदीर्जीवानां महस्त्रं हेममालिनां ॥ ६१ ॥
 मुकुटे पश्चवासासा अनेकाः पर्वतीत्तमाः ।
 पुष्पके वै सुनिगणा नित्यमेव सुदायुताः ॥ ६२ ॥

वैवस्वतस्य मोमस्य वायोनीर्गाधिपस्य च ।
 सुपचे पर्वतवरे चत्वार्याधितनानि च ॥ ४३ ॥
 गम्भैः किञ्चरेयं चैवागेविद्याधरोत्तमैः ।
 मिहैहिंतेषु स्थानेषु नित्यमिष्टः प्रपूज्यन्ते ॥ ४४ ॥

द्रुति श्रीमहापुराणे वायुपीत्के भुवनविन्यासो नामै-
 कोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

— ००० —

भवनविन्यासः ।

सूत उवाच । मर्यादा: पर्वतं शुभे देवकूटे निवीधत ।
 विस्त्रीणि ग्रिघुरे तस्य कूटे गिरिवरस्य इ ॥ १ ॥
 समन्ताद्योजनशतं महाभवनमण्डतं ।
 जन्मचेत् सुपर्णस्य वैनतेयस्य धौमतः ॥ २ ॥
 नैवार्भद्रापचिंगणेर्गीष्ठः श्रीघ्रविक्रमैः ।
 सम्मूर्णवीर्यसम्बलेद्दमनैरुरगारिभिः ॥ ३ ॥
 पञ्चिराजस्य भवनं प्रथमं तत्प्रहालनः ।
 महावायुपवेगस्य गारुदलिङ्गोपवासिनः ॥ ४ ॥
 तस्यैव चारमूर्ढस्तु कूटेषु च महर्दिषु ।
 दच्चिंधेषु विचिंधेषु सप्तस्यपि तु श्रीभिनः ॥ ५ ॥
 सम्याभ्याभाभाः समुदिता रक्षप्राकारतोरणाः ।
 महाभवनमालाभिः श्रीभिता देवनिर्मिताः ॥ ६ ॥
 त्रिंगद्योजनविस्त्रीणि चत्वारिंशतमायताः ।
 सप्त गन्धर्वनगरा नरनारीसमाकुलाः ॥ ७ ॥
 आग्नेया नाम गन्धर्वा महावलयराक्रमाः ।
 कुवेरानुचरा दीपस्त्रिपान्ते भवनीत्तमाः ॥ ८ ॥
 तस्य चोत्तरकूटेषु भुवनस्य महागिरेः ।
 हर्ष्यग्रप्रासादबहुत्त्वा उद्यानयनश्रीभितं ॥ ९ ॥
 पुरमाश्रीविष्णैः पूर्णे महाप्राकारतोरणं ।

वादिवशतनिर्विवेरानन्दितवनान्तरं (१) ॥१०॥
 दुःप्रसादममिचाचां विंश्योजनमण्डलं ।
 नगरं सेहिकेयानामुदीर्णं देवविहिषां ।
 सिद्धदेवविंचरितं देवकूटे निबोधत ॥११॥
 हितौये हिजयादूला मर्यादापर्वते शुभे ।
 महाभवनमालाभिर्नानुवचाभिराहतं ॥१२॥
 सुवर्णमयिचिचाभिरनेकाभिरलङ्घतं ।
 विशालरथ्यन्दुर्धर्षं नित्यम्यमुदितं यितं ॥१३॥
 नरनारीगणाकौर्णं प्राञ्जपाकारतोरणं ।
 विष्टियोजनविस्त्रीर्णं ग्रतयोजनमायतं ॥१४॥
 नगरं कालज्ञेयानाममराणामुरासदं ।
 देवकूटतटे रम्ये सविविष्टं सुदुर्जयं ॥
 महाभवचयसङ्गाद्यं सुनासदाम विश्रुतं ॥१५॥
 तस्यैव दक्षिणे कूटे विंश्योजनविस्तरं (२) ।
 दिष्टियोजनायामं हेमप्राकारतोरणं ॥१६॥
 छष्टपुष्टावलिपानां (३) आवासाः कामरूपिणी ।
 औत्कचानां प्रमुदितं राच्चमानां महापुरं ॥१७॥
 मध्यमे तु मदाकूटे देवकूटस्य वै गिरेः ।
 सुवर्णमयिपात्राचैकिलैः झालातरैः शुभैः ।
 ग्राखागतसहस्राद्यनकारीहसमाकुलं ॥१८॥

(१) आनन्दितवलोभमसिक ।

(२) विंश्योजनविस्तरमित्यज विंश्यदित्यं प्रथोग आदः ।

(३) छष्टपुष्टावलिपानामिति वै ।

स्त्रिकथपर्यमहामूलमनेकस्त्रियवाहनं ।
 रम्यं श्वरिरकच्छायं दशयोजनमण्डलं ॥१८॥
 तत्र भूतवटवाम नानाभूतगणालयं ।
 महादेवस्य पश्चितं चत्रम्बकस्य महाक्षनः ।
 दीपमायतनं तत्र सर्वलोकेषु विश्वतं ॥२०॥
 वराहगजसिंहच्याद् लकरभाननः ।
 गृह्णोलूकमुख्यैषेव मेषोद्धाजमहासुखैः ॥२१॥
 कदम्बैर्विकाटैः स्थूलैर्म्बकेशतनुकृहैः ।
 नानावण्ठोक्तिधरैर्नीनासंखानसंखितैः ॥२२॥
 दीपैरने कौवचास्यै भूतैरुपपराक्रमैः ।
 अशून्यमभवतित्यं महापारिषदेश्वरा ॥२३॥
 तत्र भूतपतेभूता नित्यम्यूजा प्रयुक्तते ।
 अभर्तैः यज्ञपठहैर्भैरोडिष्टिष्टिभगीसुखैः ॥२४॥
 ईचितात्तसितोऽतैनित्यम्बलितवर्जितैः ।
 विस्फूर्जितश्यतैस्त्र च पूजायुक्ता गणेश्वरा ।
 प्रीताः पुरारिप्रमथास्त्राच कौडापराः सदा ॥२५॥
 मिदेवधिं गन्धर्वयचनागेन्द्रपूजितः ।
 स्थाने तस्मिन् महादेवः साच्चाक्षोक्तिश्चितः शिवः ॥२६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रीते भुवनविन्यासो नाम
 चत्वारिंशोऽथायः ।

अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

भुवनविन्दासः ।

चतु उवाच । विविक्षाश्चित्परं पचितं ग्रहवर्षम् ।

कौसासं देवभक्तानामासयं सुकृताक्षरां ॥ १ ॥

तथा बूटतटे रम्ये मध्यमे कुन्दसत्रिभे ।

योजनानां शतायामे पञ्चायच्च तथायतं ॥ २ ॥

सुवर्णमणिचिचाभिरनेकाभिरलङ्घातं ।

महाभवनमालाभिर्भूषितं नेकविश्वरं ॥ ३ ॥

धनाध्यचस्य देवस्य कुवेरस्य महाक्षनः ।

नगरन्तदनाघातस्त्रियुलं सुदायुतं ॥ ४ ॥

तस्य मध्ये सभा इम्या नानाकनकमण्डिता ।

विपुला नाम विस्थाता विपुलस्तन्तोरणा ॥ ५ ॥

तत्र तत्पुष्पकं नाम नानारत्नविभूषितं ।

महाविमानं रुचिरं सर्वकामगुणैर्युतं ॥ ६ ॥

मनोजवं कामगमं हेमजातविभूषितं ।

वाहनं यच्चराजस्य कुवेरस्य महाक्षनः ॥ ७ ॥

तवैकविकृतो देवी महादेवसखः स्वयं ।

वसति अ स यज्ञेन्द्रः सर्वभूतनमस्तुतः ॥ ८ ॥

तचाप्सुरोगणेऽर्थच्छग्नेऽध्येऽसिद्धचारणैः ।

वसति अ महाक्षाद्द्वौ कुवेरो देवसत्तमः ॥ ९ ॥

तच पश्चमहापश्चौ तथा मकुरकच्छपौ ।

कुमुदः ॥१॥ शङ्खनीजय नन्दनो निविसत्तमः ॥१॥
 अष्टाविंशतिच्या दिव्या धनेश्वर महाकलः ।
 महानिधानास्त्रिष्ठलि सभायां रक्षसचिताः ॥२॥
 तथेन्द्राम्भियमादीनां देवानामस्त्रोगचैः ।
 तेषां कैलास आवासी यत्र यच्चेत्तरः प्रभुः ॥३॥
 जल्वा पूर्वमुपस्थानं यच्चेन्द्रस्य महाकलः ।
 पद्याहच्छत्तिं ये यस्य विहिताः परिचारकाः ॥४॥
 सत्त्व मन्दाकिनी नाम सुरम्या विपुलोदका ।
 सुवर्णमणिसोपाना नानापुष्पोत्कटोत्कटा ॥५॥
 जाम्बवन्दमयैः पश्चैर्गम्भसाग्न्यगुणान्वितैः ।
 नौलवैदूर्यपत्रैश्च गम्भोपेतैर्मंडोत्पलैः ॥६॥
 तथा कुमुदखण्डैश्च महापश्चैरस्त्रुता ।
 यच्चगम्भवनारौभिरपस्त्रोभिय गोभिता ॥७॥
 देवदानवगम्भवयच्चरात्रसपत्नगैः ।
 उपस्थृष्टजल्ला रम्या वापी मन्दाकिनी तथा ॥८॥
 तथा अलकनन्दा च नन्दा च सरितां वरा ।
 एतैरेव गुणेषु ता नद्यो देवर्थिसेविताः ॥९॥
 तस्मैव शैलराजस्य पूर्वं कूटे परिश्रुताः ।
 सहस्रयोजनायामास्त्रिंश्चयोजनविश्वराः ॥१०॥
 दश गम्भवनगराः सहस्रा परया युताः ।
 महाभवैनमालाभिरनेकाभिर्विभूयिताः ॥११॥

सुवाहुहरिकेशाद्या विवेनजराद्यः ।
 दद्य गम्भीराजानो दीपवक्षिपराक्रमाः ॥२१॥
 तस्यैव पश्यमि कूटे कुन्देन्दुसहश्रप्रभे ।
 नानाधातुश्चतैचिन्द्रैः सिंहदेवर्षं सेविते ॥२२॥
 अग्नीतियोजनाद्यामं चत्वारिंशत् प्रविस्तारं ।
 एकैकर्यज्ञभवनं महोभवनमाक्षिणं ॥२३॥
 महायज्ञालयान्वय विंशदाढानि मे शृणु ।
 सुदाऽथ परमर्द्दा च संयुक्तानि समन्वतः ॥२४॥
 महामालिक्षुनेत्राद्या स्त्रादा मणिवराद्यः ।
 उदीर्णा यज्ञराजानस्त्राच त्रिंशस्त्रदा बभुः ॥२५॥
 इत्येति कविता यज्ञा वायु ग्निसम्मतेजसः ।
 येषामधिपतिदेवः योमान् वै यज्ञः पभुः ॥२६॥
 तस्यैव दक्षिणे पार्श्वे हिमवत्यचलोक्तमे(१) ।
 निकुञ्जनिर्भरगुहानैकसात्तुदरीतटे ॥२७॥
 अण्डवादर्थवं यावत् पूर्वपश्यायतेऽचले ।
 किञ्चराणां पुरश्चतं निविष्टं वै क्लिंकित् क्लिंकित् ॥२८॥
 नैकशृङ्खकलापस्य ग्नेलराजस्य कुचिषु ।
 नरनारीप्रसुदितं छष्टपुष्टजनाकुलं ॥२९॥
 द्रुमसुयोवसैन्याद्या भगदत्तपुरःसराः ।
 तत्र राजशतं तेषां दीपानां वलशालिनां ॥३०॥
 विवाहो यत्र रुद्रस्य महादेव्योमया सह ।

(१) चिमवत्पर्वतोक्तमे इति ३० ।

तपस्तासयतौ चैव यत्र देवो वराङ्गना ॥३१॥
 किरातकृपिणा चैव तत्र रुद्रेण कौङ्कितं ।
 यत्र चैव कृतं ताभ्यो जम्बूदीपावलीकर्तं ॥३२॥
 यत्र ताः सम्युदा युता नानाभूतगच्छयुताः ।
 चिलपुष्पफलोपेता कुद्रस्याकौडभूमयः ॥३३॥
 हृष्टा गिरिदर्तीवासाः कर्णादर्थी मनोरमाः ।
 सुन्दर्यो यत्र किनश्चर्यो रमन्ते स्म सुखोचनाः ॥३४॥
 विश्वलालाच्चाम्तथा यत्रा अन्यावाप्तरसाङ्गणाः ।
 गम्भीराघाङ्गालिङ्गो यत्र तत्र मुदा युताः ॥३५॥
 तत्रैवोमादनं नाम सर्वलोकेषु विश्रुतं ।
 अर्धनारीनरं रूपं भृतवान् यत्र शङ्करः ॥३६॥
 तथा शरवनं नाम यत्र जातः पडाननः ॥
 यत्र चैव कृतोक्ताहः कौञ्चित्यत्तवनं प्रति ॥३७॥
 यजापताकिनचैव किङ्गिणीजालमालिनं ।
 यत्र सिंहरथं युक्तं कार्त्तिकेयस्य धौमतः ॥३८॥
 चित्रपुष्पनिकुञ्जस्य कौञ्जस्य च गिरेस्तु ।
 देवारिस्कन्दनः स्कन्दो यत्र शक्तिं विमुक्तयान् ॥३९॥
 यत्राभिषिक्ताय गुह्यः सेन्द्रोयेन्द्रः सुरोत्तमैः ।
 मेनापत्वे च हैत्यारिर्द्विदशाकंप्रतापयान् ॥४०॥
 भूतसङ्कावकीर्णानि एतान्यन्यानि च दिजाः ।
 तत्र तत्र कुमारस्य स्थानान्यावतनानि च ॥४१॥
 तथा पागड्गिला नाम ज्ञाकौडा कौञ्जघातिनः ।
 नानाभूतगच्छाकीर्णे पुष्टे हिमवतः शुभे ॥४२॥

तथा पूर्वे तटे रम्ये सिंहाशास्मदाहृतं ।
 कलापशामभित्येवं नाच्चा रुद्धातं मनीषिमिः ॥४३॥
 मृकणहस्य वसिष्ठस्य भरतस्य नलस्य च ।
 विज्ञामिचस्य विप्रदेव्युद्धोदालकस्य च । ४४॥
 अन्येषाच्चोपतपसां ऋषीणां भावितात्मनां ।
 हिमवत्यात्ममाणां सहस्राणि गतानि च ॥४५॥
 नैकसिद्धगणावासं स्थानायतनमण्डितं ।
 यच्चगम्यवैचरितं नानाक्लेक्षणैर्युतं ॥४६॥
 नानारक्ताकरायूर्णं नानामत्वनिवेदितं ।
 नानानदौसहस्राणां सम्प्रवं प्रशपवत् ॥४७॥
 पश्यमस्याचलेन्द्रस्य निषधस्य यथार्थ्यत् ।
 कौर्त्यमानमगेषण विशेषं शृणुत द्विजाः ॥४८॥
 विम्मोषेऽमध्यमि कूटे लेमधातुविभूयिते ।
 दीपमायतनं विष्णोः सिद्धिर्गणसेवितं ।
 यच्चाप्युरःसमाकौर्णं गम्यवंगणसेवितं ॥४९॥
 तत्र साक्षात्महादेवः पोताम्बरधरो हरिः ॥
 वरदः मेव्यते सिद्धिर्लोककर्त्ता सनातनः ॥५०॥
 तस्यैवाभ्यन्तरे कूटे नानाधातुविभूयिते ।
 तटे निषधकूटस्य शुच्छाचारशिलातने ॥५१॥
 रुक्मिका चननिर्युहन्तसकाच्चनतोरणं ।
 अनेकबलभौकूटपतोलीशतमङ्गठं ॥५२॥

हर्ष्यप्रासादमतुलन्तमकाश्चनभूषितं ।
 हर्ष्यप्रासादवद्वच्च मुदितच्चातिविस्तरं ॥५३॥
 उद्यानमालाकलितं लिंगदोजनमायतं ।
 दुःप्रसङ्गमभिजैस्तत् पूर्णमाशीविषेऽपमैः ।
 उक्तहीनां^(१) प्रसुदितं रक्षसां राजसं पुरं ॥५४॥
 तथैव दक्षिणे पाञ्चैः नैकदैत्यगणालये ।
 गुहापवेशं नगरं गैलकुचौ दुरासदं ॥५५॥
 तथैव पश्चिमे कूटे पारिजातशिस्तोचये ।
 देवदानवभागानां सम्भानि पुराणि तु ॥५६॥
 तत्र सोमग्निला नाम गिरेभृत्य महातटे ।
 सोमो यत्वावतरति सदा पर्वत्सु पर्वत्सु ॥५७॥
 उपासनेऽत्र श्रीमन्तं तारापतिमनिन्दितं ।
 ऋषिकिञ्चरगन्धर्वाः साचाहेवं तमोनुदं ॥५८॥
 तथैव चोपरे कूटे वज्रापाञ्चमिति च्छ्रुतं ।
 स्थानं तत्र सुरेश्य वज्राणः प्रथितन्दिवि ॥५९॥
 इज्यापूजानमस्तारैस्ताच सिद्धाः स्वयम्भूवं ।
 उपासने महाक्षानं यच्चगन्धर्वदानवाः ॥६०॥
 तथैवायतनं वज्रेः सर्वलोकेषु विश्रुतं ।
 तत्र विश्रहवान् वज्रिः सेव्यते सिद्धचारणैः ॥६१॥
 तथैव चोपरे रम्ये चिशृङ्गे वरपर्वते ।
 ऋषिसिद्धानुचरिते नानाभूतगणालये ।
 पुरन्तत् विषु लोकेषु हेमचित्रन्तु विश्रुतं ॥६२॥

^(१) उक्तमेंमानिति ८० ।

त्रयाणां देवमुख्यानां^(१) चीण्डेवायतनानि च ।
 नारायणस्यायतनं पूर्वकृटे दिजोत्तमाः ।
 मध्यमे ब्रह्मणः स्थानं ग्रहरस्य तु पश्यन्ति ॥ ६३ ॥
 दैत्यदानवगन्धर्वं चराच्छसपश्चगैः ।
 इजाना अभिपूज्यन्ते^(२) देवदेवां महाबलाः ॥ ६४ ॥
 तथा पुराणि रस्याति देशे चैव क्वचित् क्वचित् ।
 यच्चगन्धर्वनागानां चिशृङ्खलवरपर्वते ॥ ६५ ॥
 तथैव चोत्तरे देशे जातुष्ठौ^(३) देवपर्वते ।
 अनेकशृङ्खलिते सिंहसाधुनिषेविते ॥ ६६ ॥
 यत्राणां किञ्चराणां च गन्धर्वाणां सहस्रशः ।
 नागानां राजसानां च दैत्यानां च महाबले ॥ ६७ ॥
 कृटे तु मध्यमे तस्य सिंहसङ्खनिषेविते ।
 रस्य देवर्षिचरिते रथधातुविभूषिते ॥ ६८ ॥
 पश्चोत्पलवनैः फूलैः सौगन्धिलवनैस्तथा ।
 तथा कुमुदसङ्केत विकैरुपशोभिते ॥ ६९ ॥
 विहङ्गसङ्खसङ्खृष्टं नानासत्त्वनिषेवितं ।
 हंसकारशङ्खाकीर्णं मत्तषट्पदसेवितं ॥ ७० ॥
 नानासत्त्वगणाकीर्णं विहङ्गैरुपशोभितं ।
 चाकौर्णसुसम्बाधं चिंश्योजनमण्डलं ॥ ७१ ॥
 सिंहैरुपस्थृष्टजलं जलदीषविवर्जितं ।

^१ देवपृष्ठानांगिति शौ, श० च ।

^२ दृश्याः स्वस्त्राः इन्द्रियस्त्रास्त्राः ।

^३ जातुष्ठाविति शौ, श० च ।

तचानन्दजलादाम महापुण्ड्रजलं सरः ॥ ७२ ॥
 तत्र नाशपतिष्ठथयक्षो नाम दुरासदः ।
 गतश्चीर्णो महाभागो विष्णुचक्राङ्गचिक्षितः ।
 इत्येवमष्टी विज्ञेया विचित्रा देवपर्वताः ॥ ७३ ॥
 पुरैरायतनैः पुण्ड्रैः पुण्ड्रीदैष सरोवरैः ।
 सुवर्णपर्वतैनकैस्तथा रजतपर्वतैः ॥ ७४ ॥
 नानारङ्गप्रभासेय नैकैयमणिपर्वतैः ।
 हरितालपर्वतैनकैस्तथा हिङ्गलकाष्ठनैः ॥ ७५ ॥
 शुद्धर्मनःशिलाजालैर्मोखरैरहणप्रभैः ।
 नानाधातुविचित्रैष नैकैष मणिपर्वतैः ॥ ७६ ॥
 पूर्णी वसुमती सवी गिरिभिर्नैकविष्णुरैः ।
 नदौकन्दरशैलादैरनैकविष्णवातुभिः ॥ ७७ ॥
 इत्येवमचलैर्मुत्तेऽत्यराचसाधुभिः ।
 किञ्चरोरगगन्धवैविचित्रैः(१) सिहचारणैः ॥ ७८ ॥
 गन्धवैरप्यरोभिष विविता नैकविष्णुराः ।
 पुण्ड्रकृष्णः(२) समाकीर्णाः केसराकृतयो नगाः ॥ ७९ ॥
 गिरिजालन्तु तस्मैरोः सिहलीकमिति च्युतं ।
 चित्रं नानाश्चयोपेतं प्रचारं सुक्षातावनां ॥ ८० ॥
 नात्युद्यक्मसिद्धानां प्रतिमा मध्यमाः च्युताः ।
 स हि खर्गं इतिष्ठातः क्रमस्वेष प्रकौर्तितः ॥ ८१ ॥
 चतुर्मुद्धादीपवती चेयमुर्वी प्रकौर्तिता ।

१ विविधेरिति ४०, ८० च ।

२ पुण्ड्रकृष्णिति ४० ।

नानावर्णप्रमाणैहि नानावर्णबलैस्तथा ॥ ८२ ॥
 नानाभक्षाचयानेच नानाचक्षादनभूयणः ।
 प्रजाविकारैर्विविधैश्चित्तैरध्युर्थितैः सह ॥ ८३ ॥
 चत्वारी नैकवर्णाद्या महादीपाः परिश्रुताः ।
 भद्राच भरताचैव केतुमालाय पञ्चिमाः ।
 उत्तराः कुरुक्षेव कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ८४ ॥
 सैषा चतुर्महादीपा नानादीपसमाकुला ।
 पृथिवी कौतिंता कृतस्ता पद्माकारा मया दिजाः ॥ ८५ ॥
 तदेषा साम्नरहीपा सग्रेस्तवनकानना ।
 पश्चिम्यभिहिता कृतस्ता पृथिवी बहुविमहरा ॥ ८६ ॥
 सवद्धासदनं लोकं सदेवासुरमानुषं ।
 तिलोकमिति विश्वातं यस्तत्त्वैव्यवहार्यते ॥ ८७ ॥
 चन्द्रादित्यावतसं यत्तजगत्परिगीयते ।
 गन्धवर्णेरसोपेतं शब्दस्पर्शगुणान्वितं ॥ ८८ ॥
 तं लोकपद्मं श्रुतिभिः पश्चमित्यभिधीयते ।
 एष सर्वपुराणेषु क्रमः सुपरिनिवितः ॥ ८९ ॥

इति चीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्द्यामि
 नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ हित्वारिशोऽध्यायः ।

— ०० —

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । सरोवरेभ्यः पुरुषोदाः (१) देवनदो विनिर्गताः ।
महीघतीया नद्यश ताः शृणु ध्वं यथाक्रमं ॥ १ ॥
आकाशग्रन्थोनिष्ठेयोऽसौ सोम इत्यभिधीयते ।
आधारः सर्वभूतानां देवानामसूताकरः ॥ २ ॥
तच्चात् प्रभृत्या पुरुषोदा नदौ आकाशग्रामिनी ।
सप्तमेनानिक्षेपद्या प्रयाता विमलीदका ॥ ३ ॥
सा ज्योतिष्य निवत्तन्त्वौ ज्योतिर्गणनिषेदिता ।
ताराकीठिसहस्राणां नभस्य समायता ॥ ४ ॥
माहेन्द्रेण गजेन्द्रेण आकाशपथयायिना ।
झोडिता आन्तरतले या सा विश्वोभितोदका ॥ ५ ॥
नैकैर्विमानसहातैः प्रकामह्निर्भस्तुत्यं ।
सिंहेन्द्रपस्तुष्टजला महापुरुषजला शिवा ॥ ६ ॥
बायुना प्रेत्यमाणा च अनेकाभीगग्रामिनी ।
परिवत्त्वहरहो यथा सूर्यसूर्यै सा ॥ ७ ॥
चत्वार्थश्शौः प्रतता योजनानां समन्ततः ।
वेगेन कुर्वती मेरुं सा प्रयाता प्रदक्षिण ॥ ८ ॥

विभिद्यमाना सज्जिलैस्त्रैजसेन।निलेन च ।
 मेरोहत्तरकूटेषु पतिताव चतुर्थपि ॥ ८ ॥
 मेरकूटतटान्तेभ्य उत्कृष्टेभ्यो निवर्त्तिता ।
 विकीर्णमाणसलिङ्गा चतुर्हासं संस्तोदका(१) ॥ ९ ॥
 विष्टियोजनसाहस्रं निराकाशनमवरं ।
 निपपात महाभावा मेरोहत्तर चतुर्दिशं ॥ १० ॥
 सा चतुर्थभित्तैव महापादेषु शीभना ।
 मुख्या मन्त्रपूर्वेण पतिता हि महानदी ॥ ११ ॥
 पूर्वेषांशेन देवानां सर्वसिद्धगणालयं ।
 सुवर्णचित्कटकं नैकानिर्भरकन्दरं ॥ १२ ॥
 प्रावयन्ती सशैसेन्द्रं मन्त्रदत्तारकन्दरं ।
 वप्रपत्नापशमनैरनेकौ स्फुटिकोदकौ(२) ॥ १३ ॥
 तथा चैत्रदयं रम्यं प्रावयन्ती प्रदक्षिणं ।
 प्रविष्टा आव्यरनदी आरुचोदसरोवरं ॥ १४ ॥
 अहोदाचिह्नाऽव शीतान्ते रम्यनिर्भरे ।
 शैले सिद्धगणावासे निपपात सुगामिनी(३) ॥ १५ ॥
 शौता नाम महापुरुषा नदीनां प्रवरा नदी ।
 सा निकुञ्जनिरहा तु अनेकाभीगगामिनी ॥ १६ ॥
 शौतान्तश्चिखरादभष्टा सुकुञ्जे वरपर्वते ।
 निपपात महाभागा तस्मादपि सुमधुसं ॥ १७ ॥

१ संस्कृतोदकेति क० ।

२ स्फुटिकोदकैरिति क० ।

३ निपपाताशुगामिनीति क० ।

तस्मान् मात्स्यवतं शैलं भावयन्ती वरापगा(१) ।
 वैकाङ्गं समनुप्राप्ता वैकाङ्गाच्छिपवर्तं ।
 मणिपर्वतान्महाशैलं जहवमं नेककन्दरं ॥ १८ ॥
 एवं शैलसहस्राणि दारथन्ती महानदौ ।
 पतिताऽथ महाशैले जठरे सिंहसेविते ॥ २० ॥
 तस्मादपि महाशैलं देवकूटं तरङ्गिणी ।
 तस्य कुचिसमुद्राम्ला कमेण पृथिवीं गता ॥ २१ ॥
 सैवं स्खलीसहस्राणि शैलराजशतानि च ।
 वनानि च विचित्राणि सरांसि विविधानि च ॥ २२ ॥
 स्नावयन्ती महाभागा विस्फारेष्ववस्तीकदा(२) ।
 नदीसहस्रानुगता प्रहस्ता च महानदौ ॥ २३ ॥
 भद्राञ्जं समहाहीपं प्लावयन्ती वरापगा ।
 प्रविष्टा ह्यर्थं पूर्वं पूर्वं हीये महानदौ ॥ २४ ॥
 दक्षिणेऽपि प्रपत्ता या शैलेन्द्रि गन्धमादने ।
 चित्रैः प्रपातैर्विधैर्विधैर्कविस्फालितोदका ॥ २५ ॥
 तप्तम्यमादनवनं नन्दनं देवनन्दनं ।
 प्लावयन्ती महाभागा प्रयाता सा प्रदक्षिणं ॥ २६ ॥
 नाम्ना ह्यलकनन्देति सर्वस्तोकेषु विश्रुता ।
 प्रविश्यतुरसरो मानसं देवमानसं ॥ २७ ॥
 मानसाच्छैलराजानं रम्यं चिरिश्वरं गता ।
 चिकूटाच्छैलशिश्वरात् कलिकृशिश्वरं गता ॥ २८ ॥

१ प्राप्तमेति च ॥

२ विस्फारेषु विश्वासदेति च ॥

कलिङ्गशिखराङ्गुष्टा रुचके निषपात सा ।
 रुचकाश्रियधं प्राप्ता ताम्बाभं निषधाइपि ॥ २८ ॥
 ताम्बाभगिखराङ्गुष्टा गता शेतोदरं गिरिं ।
 तम्बाकुमूलं शैलेन्द्रं वसुधारच्च पर्वतं ॥ २९ ॥
 हिमकूटं गता तम्बाद् देवकृष्णे तती गता ।
 तम्बाइता महाशैलं तत्थापि पिशाचकं ॥ ३० ॥
 विश्वाचकाच्छैलवरात् पश्चकूटज्ञता पुनः ।
 पश्चकूटात्तु कैलासं देवावासं शिलीच्छयं ॥ ३१ ॥
 तस्य कुचिष्ठु विभान्ता नैककन्दरसानुषु ।
 हिमवत्युत्तमनदी निषपाताचलोत्तमे ॥ ३२ ॥
 सैवं शैलसहस्राणि दारयन्ती(१) महानदी ।
 स्थलीयतान्वनेकाणि प्रावयन्त्याशुगामिनी ॥ ३३ ॥
 अनानाच सहस्राणि कन्दराणां गतानि च ।
 क्षावयन्ती महाभागा प्रयाता दिचियोदधिं ॥ ३४ ॥
 रम्या दीजनविस्तीर्षी शैलकुचिष्ठु संहता ।
 या झृता देवहेतेन शङ्करेण महाबना ॥ ३५ ॥
 पावनी द्विजशार्दूलं चोराशामपि पाप्तानां ।
 शङ्करस्याङ्गसंस्पर्शन्महादेवस्य धीमतः ।
 दिगुणं पवित्रसलिला सर्वलोके महानदी ॥ ३६ ॥
 अनुशीलं समन्ताच निर्गंता वहुभिर्जुखैः ।
 अशोऽन्वेनाभिधानेन(२) स्थाता नद्यः सहस्रगः ॥ ३७ ॥

१. पापदमीति ३० ।

२. अन्वीक्षेनाभिधानेनेति ३७ ॥

तम्हा विमवतो गङ्गा गता सा तु महानदी ।
 एवं गङ्गे ति नान्नादिप्रकाशा सिंहसेविता ॥ ३६ ॥
 धन्यास्ते सत्तमा देशा यत्र गङ्गा महानदी ।
 कद्रसाध्यानिलादित्यैजुष्टतीया यशस्वती ॥ ४० ॥
 महापाद प्रवच्चामि मेरोरपि हि पञ्चिमं ।
 नानारक्षाकरं पुण्यं पुण्यकङ्गिनिवेवितं ॥ ४१ ॥
 विपुलं शैलराजान् विपुलोदरकम्दरं ।
 नितम्बकुञ्जकटकैर्विमलार्घितीदरं ॥ ४२ ॥
 अपि या व्राम्भकस्यैषा त्रिदशैः सेवितोदका ।
 वायुविगा गताभोगा लतेव भामिता पुनः (१) ॥ ४३ ॥
 मेरुकूटतटाद्विष्टा प्रहृतैः खादितीदका ।
 विम्बोर्यमाणसलिला निर्मलार्घुकसविभा ॥ ४४ ॥
 तस्य कूटेऽम्बरनदौ सिंहचारणसेविता ।
 प्रदचिष्ठमध्यात्म्य पतिता सा तु गामिनौ ॥ ४५ ॥
 देवभाजं महाभाजं सर्वेभाजं महावनं ।
 प्रावयन्ती महाभागा नानापुण्यफलोदका ॥ ४६ ॥
 प्रदचिष्ठं प्रकुर्वाणा नानावनविभूषिता ।
 प्रविष्टा पञ्चिमसरः सितोदं विमलोदकं ॥ ४७ ॥
 सा सितोदादृविनिष्कान्ता सुपच्चं पञ्चतं गता ।
 सुपच्चतस्मु पुण्योदात्ततो देवर्घिसेविता ॥ ४८ ॥
 सुपच्चकूटतटगा तम्हा च संगितोदका ।
 निपपात महाभागा रमणं शिखिपञ्चतं ॥ ४९ ॥

(१) लतेवानितम्भामितेति ४० ।

शिखेष पर्वतात् कहु कहाद्वैदूर्घ्यपर्वतं ।
 वदूर्घ्यात् कपिलं गैलं तच्चाच गन्धमादनं ॥ ५० ॥
 तच्चाद विद्वरात् प्राप्ता पित्तरं वरपर्वतं ।
 पित्तरात् सरसं याता तच्चाच कुसुदाचक्षं ॥ ५१ ॥
 मधुमन्तं जनस्त्वैव(१) सुकुटच शिलोचयं ।
 सुकुटाच्छ्वेत्तरात् जाया याता महागिरिं ॥ ५२ ॥
 जायात् खेतं महागैलं महानगनिषेवितं ।
 खेतात् सहस्रशिखरं गैलेन्द्रं पतिता पुनः ॥ ५३ ॥
 अनेकाभिः स्त्रवन्तौभिराप्यायितजला शिवा ।
 एवं गैलसहस्राणि सादयत्तो महानदौ ।
 पारिजाते महागैले निपपाताशुगामिनी ॥ ५४ ॥
 अनेकनिर्भरनदौ गुहा सानुषु राजते ।
 तस्य कुञ्जिष्ठनेकासु भ्रान्ततोया तरक्षिणी ॥ ५५ ॥
 व्याहृत्यमानसंवेगा गण्डगैलेनेकशः ।
 संविद्यमानसलिला गता च धरणीतसि ॥ ५६ ॥
 केतुमालं महादौषं नानाञ्चक्षगणैर्युतं ।
 द्वावयन्तौ महाभागा प्रयाता पद्मिमार्णवं ॥ ५७ ॥
 सुवर्णचित्रपार्श्वं तु सुपार्श्वप्युत्तरे गिरी ।
 भेरीचित्रमहापादे महासत्त्वनिषेविते ॥ ५८ ॥
 मेरुकूटतटाद ऋषा पवनेनेरितीदका ।

१. मधुमन्तावज्ञस्त्वैवेति च ॥

अनेकाभीगवकाङ्गी ज्ञिष्ठमाना नभस्त्वे ॥ ५८ ॥
 यदियोजनमाहस्त्रे निशालम्बेऽस्त्रे शुभे ।
 विकीर्यमाणा मालेव निपपात महानदी ॥ ५९ ॥
 एवं कृटतटैर्भूषा नैकेदंविद्येवितैः ।
 विकीर्यमाणसल्लिला नैकपुष्टीङ्गोत्कचा ॥ ६० ॥
 नानारक्षवनोहेशमरणां सवितुर्व्विनं ।
 महावनं महाभागा प्रावयस्त्री प्रदत्तिणं ॥ ६१ ॥
 सरोवरं महापुण्यं महाभागनिषेचितं ।
 तचाविवेश कल्पाणी महाभद्रं सितोदका ॥ ६२ ॥
 भद्रसोमेति नामा चिमहापारा महाजवा ।
 महानदी महापुण्या महाभद्रा विनिर्गता ॥ ६३ ॥
 नैकनिर्भीरवपाढ्या शङ्खाकृटतटे सु सा(१) ।
 तत्र कृटे गिरितटे निपपाता शुगामिनी ॥ ६४ ॥
 शङ्खाकृटतटाङ्गुष्ठा पष्पात हृषपर्वतं ।
 हृषपर्वतादृवस्त्रगिरि नामश्चैलं ततो गता ॥ ६५ ॥
 तच्चाव्रीलं नगच्छेष्टं संप्राप्ता वर्षपर्वतं ।
 नौलात्कपिज्जलचैव इन्द्रनौलच्च निर्मगा ॥ ६६ ॥
 ततः परं महानोर्लं हेमशृङ्गाच्च सा यथौ ।
 हेमशृङ्गाङ्गता श्वेतं श्वेताच्च सुनगं यथौ ॥ ६७ ॥
 सुनगात् गतशृङ्गच्च संप्राप्ता सा महानदी ।
 गतशृङ्गाच्च महाश्चैलं पुष्करं पुष्पमस्तितं ॥ ६८ ॥

पुष्कराच महाशैलं हिराजं सुमङ्गावतं ।
 वराहपर्वतं तच्चाच्युरच्च शिलोच्चयं ॥ ७० ॥
 मयूराचैकशिखरं कन्द्रोदरमस्तितं ।
 जातुधिं (?) शैलशिखरं निपपाताशुगामिनी ॥ ७१ ॥
 एवं गिरिसहस्राणि दारवत्ती महानदी ।
 चिशृङ्गं शृङ्गाकुलं मर्यादापर्वतं गता ॥ ७२ ॥
 चिशृङ्गतटविभृष्टा महाभागनिषेविता ।
 मेष्ठूटतटाद्विष्टा पवनेनेरितीदका ॥ ७३ ॥
 विश्वं पर्वतवरं पपात विमलोदका ।
 द्वावयन्ती महाभागा प्रयाता परिमाणवं ॥ ७४ ॥
 सुवर्णभुवि पाञ्चेत् तु सुपाञ्चेष्युत्तरे गिरौ ।
 मेरोचिते महापादे महासल्वनिषेविते ॥ ७५ ॥
 कन्द्रोदरविभृष्टा तच्चादपि तरङ्गिणी ।
 नैकभोगा पपातोर्बीं चिचपुष्पोदुपीतकचा ॥ ७६ ॥
 द्वावयन्ती प्रसुदिता उत्तरान् मा कुरुन्तिवा ।
 महादीपस्थ मध्येन प्रयाता सोत्तराण्वं ॥ ७७ ॥
 एवं ताम् महानदायतस्त्री विमलोदकाः ।
 महागिरितटभृष्टाः संप्रयाताच्यतुदिंशं ॥ ७८ ॥
 तत्त्वेष्यं कथितप्राया पृथिवौ बहुविस्तरा ।
 मेष्ठूटमहाकीर्णीविशक्त सर्वतो दिग्गं ॥ ७९ ॥
 चतुर्महादीपवत्ती चतुराक्रोडकानना ।

चतुर्केतुमहाड्या चतुर्वरसरस्ती ॥ ८० ॥

चतुर्महाशैलवती चतुरोरगसंचया(१) ।

अष्टोक्षारमहाशैला तथाष्टवरपर्वता ॥ ८१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
हिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ विचलारिंशोऽध्यायः ।

— ०० —

भुवनविन्दासः ।

सूत उवाच । गम्भमादनपाञ्चे तु स्फीता चोपरि गणिका ।
 दाक्षिण्यं (१) सहस्राणि योजने: पूर्वपश्चिमा ॥ १ ॥
 अस्यायामयतुस्त्रिंशत्सहस्राणि प्रमाणतः ।
 तत्र ते शुभकर्माणः केतुमालाः परिश्रुताः ॥ २ ॥
 तत्र काला नराः सर्वे महासत्त्वा महाबलाः ।
 क्षियथोत्पलपत्राभाः सर्वास्त्वाः प्रियदर्शनाः ॥ ३ ॥
 तत्र दिव्यो महाहृष्टः पनसः घडुसान्त्यः ।
 ईश्वरो नन्दणः पुरुषः कामचारौ मनोजवः ।
 तस्य पौत्रा फलरसं जीवन्ति हि समायुतं ॥ ४ ॥
 पाञ्चमालावतयापि पूर्वे पूर्वा तु गणिका ।
 आयामतोऽय विस्ताराद्यवैवापरगणिका ॥ ५ ॥
 भद्राख्वास्त्रत विज्ञेया नित्यं सुदितमानसाः ।
 भद्रं सालवनं तत्र कालास्त्राय महाद्रुमाः ॥ ६ ॥
 तत्र ते पुरुषाः श्रीता महासत्त्वा महाबलाः ।
 क्षियः कुमुदवर्णोभाः सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ॥ ७ ॥
 चन्द्रप्रभाशचन्द्रवर्णाः पूर्वचन्द्रनिभाननाः ।

१. पाठोऽध्य न समोचीनः ।

चन्द्रग्नीतस्तगात्राय स्त्रियस्तेष्टस्तगम्भिकाः ॥ ८ ॥
 दग्धवर्षसहस्राणि तेषामायुनिरामयं ।
 कालास्तस्य रसं पौत्रा सर्वदा स्त्रियोवतः ॥ ९ ॥
 अहवय उच्चुः । प्रमाणं वर्णमायुष यात्रातये न कौतिंतं ।
 चतुर्णामपि हीपानां समासव तु विस्तरात् ॥ १० ॥
 सूत उवाच । भद्राश्वानां यथा चिङ्गं कौतिंतं कौतिंवर्णनाः ।
 तच्छुणाभ्यन्तु जात्स्तेन पूर्वमिडैक्षदाहृतं ॥ ११ ॥
 देवकटस्य सर्वस्य प्रथितस्येह यत्परं ।
 पूर्वेण दिश्चु सर्वासु यथावव प्रकौतिंतं ॥ १२ ॥
 कुलाचलानां पश्चानां नदौलाल विशेषतः ।
 तथा जनपदानाश्च यथा हृष्टं यथा शुतं ॥ १३ ॥
 मैवाली वर्णमालायः कौरच्छवाचलीज्ञमः ।
 ब्रह्मतवर्णं य नीलव य पच्छेते कुलपर्वताः ॥ १४ ॥
 तेषां प्रभूतिरन्येपि पर्वता बहुविस्तराः ।
 कौटिकौटिः चितौ चेयाः यतशोऽय सहस्रायः ॥ १५ ॥
 तैविभित्ता जनपदैर्नानासत्त्वसमाकुलाः ।
 नानापकारज्ञातौयास्त्वनेकनृपपालिताः ॥ १६ ॥
 नामधेयैष विक्रान्तैः श्रीमङ्गिः पुरुषवर्षमैः ।
 अध्यासिता जनपदाः कौतंनौयाय श्रोभिताः ॥ १७ ॥
 तेषान्तु नामधेयानि राष्ट्राणि विविधानि च ।
 गिर्यान्तरनिविष्टानि समेषु विषमेषु च ॥ १८ ॥
 तथा सुमङ्गलाः शुद्धाशन्दकान्ताः सुनन्दनाः ।
 ब्रजका नौकश्चैलेयाः सौबौरा विजयस्त्वाः ॥ १९ ॥

महास्यता: सुकामाथ महाकेशः सुमूर्द्धजाः ।
 वातरंहाः सोपसङ्काः परिवायाः पराचकाः ॥ २० ॥
 समवक्त्रा महानिवाः सैवालास्तनपास्तया ।
 कुमुदाः शाकमुण्डाथ उरः सङ्कोण्मौमकाः ॥ २१ ॥
 सोदका वस्त्राचेका वाराहा चारवामकाः ।
 गङ्गास्त्रा भाविसन्द्राथ उत्तरा चैमौमकाः ॥ २२ ॥
 रुचामौमाः सुमौमाथ महामौमाथ कीर्तिताः ।
 एते चान्ये च विस्त्राता नानाजनपदा मया ॥ २३ ॥
 ते पिवन्ति महापश्चां महागङ्गां महानदीं ।
 आदौ चैलोक्यवस्थाता शौता गौता स्वयाहिनी ॥ २४ ॥
 तथा च हंसवसरिम् हाचका च निष्ठगा ।
 चक्रायता च कच्छी च सुरमा चाणगीतमा ॥ २५ ॥
 ग्रास्त्रावती चेन्द्रनदी भेदा महारवाहिनी ।
 कावेरो हरितोया च सोमावर्णी गतङ्गदा ॥ २६ ॥
 वनमाला वसुमती पम्मा पम्मावती शुभा ।
 सुवर्णी पञ्चवर्णी च तथा पुष्टा वपुष्टीती ॥ २७ ॥
 मणिवप्रा सुवप्रा च लक्ष्मामागा शिलाशिनौ ।
 कञ्जुतोया च पुख्तीदा तथा नागपदी शुभा ॥ २८ ॥
 शैवालिप्ती मणितटा चारीदा चारुणावती ।
 तथा विष्णुपदी चैव महापश्चा महानदी ॥ २९ ॥
 हिरण्यवाहिनीसा-च॑) स्त्र॒न्दमाला सुरावती ।
 वामोदा च पताका च विताली च महानदी ॥ ३० ॥

१. इः अनादिनौ सा चेति च० ॥

एता गङ्गा महानदो नायिका परिकीर्तिः ।
 शुद्रनद्यस्त्वसंख्याताः ग्रन्थोऽथ सहस्रगः ॥ ३१ ॥
 पूर्वद्वौपस्य वाहिन्यः पुरुषवत्यश कीर्तिः ।
 कीर्त्तनेनापि चैतासां पूतः स्यादिति ने भूतिः ॥ ३२ ॥
 समृद्धराष्ट्रं स्फीतच्च नानाजनपदाकुलं ।
 नानाहस्यवनोद्दिशं नानानगसुवेष्टितं (१) ॥ ३३ ॥
 नरनारीगणाकीर्त्तं (२) नित्यं प्रसुदितं शिवं ।
 बहुधान्यवनोपेतं नानानृपतिपालितं ।
 उपेतं कीर्त्तनश्चैनारकाकराकरं ॥ ३४ ॥
 तच्छिवेच्च समाख्याता तेमशङ्कदक्षप्रभाः ।
 महाकाया महाबीर्याः पुरुषाः पुरुषवर्भाः ॥ ३५ ॥
 सम्भावणं दर्शनच्च समख्यानीपदेवनं ।
 देवैः सह महाभागाः कुरुते तत्र वै प्रजाः ॥ ३६ ॥
 दशवर्षसहस्राच्च तेषामायुः प्रकीर्तिंतं ।
 धर्माधर्मविशेषय न तेष्वस्ति महाभस्तु ।
 अहिंसा-सत्यवाक्यच्च प्रकात्यैव हि यत्तेते ॥ ३७ ॥
 ते भक्त्या शङ्करं देवं गौरोऽपरमवैष्णवाभ्यौ (३) ।
 इत्यापूजानमस्त्वारांस्त्वाभ्यां नित्यं प्रशुच्छते ॥ ३८ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुपीठे भुवनविन्यासो नाम
 चिच्छत्वारिंश्चोऽध्यायः ।

१ नानानगसुवेष्टिति क० ।

२ नरनारीसमाकीर्त्तमिति क० ।

३ गौरीष प्रभविष्यत्वमिति क०, अ०, क०: च ।

अथ चतुर्थारिंशोऽध्यायः ।

—०००—

भुवनविन्दामः ।

सूत उवाच । निसर्गं एष विश्वातो भद्राज्ञानं यथार्थत् ।
 शृणु ध्वं केतुमालानां विस्तरेण प्रकौर्तनं (१) ॥ १ ॥
 निषधस्याचलेन्द्रस्य पश्यमस्य महामनः ।
 पश्यमेन हि यत्तत्र दिशु मर्हासु कीर्तिं ॥ २ ॥
 कुलानन्तानां समानां नदीनां च विशेषतः ।
 तथा जनयदानां च विस्तरं श्रीतुमर्हं ब्र ॥ ३ ॥
 विगानः कामवनः कुण्डो जगन्तो हरिपर्वतः ।
 अश्वीको वर्जिमानय सप्तस्ते कुमपर्वताः ॥ ४ ॥
 तेषां प्रसूतिरन्देषि पर्वता वहुविस्तराः ।
 कोटिकोटिगता चेयाः अतश्वीष्य सहस्रयः ॥ ५ ॥
 तेजिमिस्ता जनयदा नानाजातिसमाकुलाः (२) ।
 नानापकारविज्ञेयास्तनेकनृपपालिताः ॥ ६ ॥
 ते नामधेयैविकान्ता विविधाः प्रथिता भुवि ।
 अथासिता जनयदैः कीर्तनेच विभूषिताः ॥ ७ ॥
 तेषां सनामधेयानि राष्ट्राणि विविधानि च ।

(१) प्रकौर्तनस्मिति डॉ ।

(२) नानाजनसमाकुला इति च ।

गिर्वन्तरनिविष्टानि समेषु विषमेषु च ॥ ८ ॥
 यथेह कथिताः पौरा गोमनुष्ठकपीतकाः ।
 तत्सुखा भवता युथा माहियाचलकूटकाः ॥ ९ ॥
 सुमीलाः स्तावकाः क्रीचाः कृचाङ्गमणिपुञ्जकाः ।
 कटकम्बलमीघीयाः समुद्रान्तरकास्तथा ॥ १० ॥
 करधावाः कृचाः शेताः सवर्णकटकाः शुभाः ।
 शेताङ्गाः कृचापादाच विहाः (१) कपिलकर्णिकाः ॥ ११ ॥
 अत्याकरालगीज्वासा हीनाना वनपातकाः ।
 महिषाः कुमुदाभास करवाठाः सहीतकचाः ॥ १२ ॥
 शुनकासा महानासा वनासगजभूमिकाः ।
 करञ्जमञ्जमा वाङ्गाः किञ्चिष्ठीपाञ्चुभूमिकाः ॥ १३ ॥
 कुवेरा धूमजा जङ्गा वङ्गा राजीवकोकिलाः ।
 वाचाङ्गाच महाङ्गाच मधौरेयाः (२) सुरेचकाः ॥ १४ ॥
 पित्तलाः काचलाच्चैव अवणा मत्तकासिकाः ।
 गौद्रावा वकुला वाङ्गा वङ्गका मोदकाः कलाः ॥ १५ ॥
 ते पिवन्ति महाभोगाः प्रवमान्तु महानदी ।
 सुवर्णां पुण्यसलिलां महानामनिषेदितां ॥ १६ ॥
 कम्बलां तामसीं श्यामां सुमेधां वकुलां नदीं ।
 विकीर्णां शिखिमालाच्च तथा दर्भावतीमपि ॥ १७ ॥
 भद्रानदीं शुक्लनदीं पलाशाच्च महानदीं ।

(१) किञ्चा इति च ।

(२) सेषरेया इति च । साधयेया इति क ।

भौमां प्रभञ्जनां काचीं पुण्याचैव कुशावतीं ॥ १८ ॥
 दर्जा याकवतीचैव पुण्योदाच महानदीं ।
 चन्द्रावतीं सुमूलाच ऋषभाचापगीचमां ॥ १९ ॥
 नदीं समुद्रमालाच तथा चम्पावतीमपि ।
 एकाचां पुण्यलां वाहां सुवर्णीं नन्दिनीमपि ॥ २० ॥
 कालिन्दीचैव पुण्योदां भारतीच महानदीं ।
 सौतोदाम्बातिकां ग्राचीं विश्वालाच महानदीं ॥ २१ ॥
 पीवरीं कुम्भकारीच रुषाचैवापगीचमां ।
 महिषीं मानुषीं दण्डां तथा नदनदीं शुभां ॥ २२ ॥
 एताचाच्याच पीयने वहरो हि सरितीचमाः (१) ।
 देवधिं चिह्नचरिताः पुण्योदाः पापहाः शुभाः ॥ २३ ॥
 नानाजनपदास्फौतं महापगाविभूषितं ।
 नानारक्तैषसम्पूर्णैं नित्यं प्रसुदितं शिवं ॥ २४ ॥
 उदीर्णै धनधाच्याधीनं रवासैः समन्ततः ।
 सत्रिविष्टं महावीपं पश्चिमं सुखताक्षमां ।
 निसर्गः केतुमालानामेष वः परिकीर्तिः ॥ २५ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रीक्ते भुवनविन्यासो
 नाम चतुर्थत्वारिंश्चोऽध्यायः ।

अथ पञ्चत्वारिंशीध्यायः ।

— ००० —

भुवनविन्ध्यासः ।

शांशपाथन उवाच(१) । पूर्वोपरी समाख्यातौ हौदेशी नस्त्रया प्रभो।
 उत्तराणां वर्षाणां दक्षिणाणां सर्वज्ञः ।
 आचक्ष्म नो यथातथं ये च पञ्चत्वासिनः ॥ १ ॥
 सूत उवाच । दक्षिणेन तु अतेष्य नौकस्यैवोत्तरेण तु ।
 वर्षे रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २ ॥
 सर्वंतुंकामदाः सत्वा जरादुर्गम्बवर्जिताः ।
 शुक्राभिजनसम्पदाः सर्वे च प्रियदर्शनाः ॥ ३ ॥
 तत्रापि सुमहान् दिव्यो न्यौधो रोहिणी महान् ।
 तस्य पौत्रा फलरसं पिवन्तो वर्त्यन्त्युत ॥ ४ ॥
 दग्धवर्षं सहस्राणि गतानि दग्धपञ्च च ।
 जीवन्ति ते महाभागाः सदा छष्टा नरीक्षमाः ॥ ५ ॥
 उत्तरेण तु अतेष्य शृङ्गासाहस्रा दक्षिणे ।
 वर्षं हिरण्यतं नाम यत्र हैरण्यतौ नदौ ॥ ६ ॥
 महाबलाः सुतेजस्का जायन्ते तत्र मानवाः ।
 सर्वंतुंकामदाः सत्वा धनिनः प्रियदर्शनाः ॥ ७ ॥

१. येषांपाथन उवाचेति षृः ।

एकादश सहस्राणि वर्षीणां तेऽमितीजसः ।
 आयुःप्रमाणं जीवन्ति ग्रतानि दशपञ्च च ॥ ८ ॥
 तमिन् वर्षं महात्म्यो लकुचः पद्मसारयः ।
 तत्त्वं पौत्रा फलरसं तत्र जीवन्ति मानवाः ॥ ९ ॥
 चौणि शुद्धवतः शुद्धाण्डुच्छ्रितानि महान्ति च ।
 एकं मणिमयं तेषामिकचैव हिरण्यमयं ।
 सर्वरक्तमयचैकं भवन्ते कृपशोभितं ॥ १० ॥
 उत्तरस्ता समुद्रच्य समुद्रान्ते च इत्तिगे ।
 कुरुत्वात् तद्वर्षं पुरुषं सिद्धिनिषेवितं ॥ ११ ॥
 तत्र हृत्वा मैधुफला नित्यं पुष्पफलोपगाः ।
 वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥ १२ ॥
 सर्वकामफलास्तत्र क्लिच्छ्रुत्वा मनोरमाः ।
 गन्धवर्णरसोपेतं पञ्चदलिं मधूसमं ॥ १३ ॥
 अपरे चौरिणो नाम हृत्वा स्त्रज्ञ मनोरमाः ।
 ये चरन्ति सदा चौरं पद्मसं छास्तोपमं ॥ १४ ॥
 सर्वी मणिमयी भूमिः शुद्धकाञ्चनवालुका ।
 सर्वतः सुखसंस्थर्यां निष्पङ्का नीरजा शुभा ॥ १५ ॥
 देवलीकाञ्चुतास्तत्र जायन्ते मानवाः शुभाः ।
 शुक्राभिजनसम्यवाः सर्वे च स्थिरशोवनाः ॥ १६ ॥
 मिथुनानि प्रसूयन्ते स्त्रियघातिमनोहरा ।
 ते च तं चौरिणं हृतं पिवन्ति छास्तोपमं ॥ १७ ॥
 मिथुनं जायते सद्यः समचैव विवर्दते ।
 समं शौलक्षण्यं रूपञ्च मिथुने चेव ते समं ॥ १८ ॥

अन्योन्यमनुरक्षाव चक्रवाकसधर्मिणः ।
 अनामया शशीकाय नित्यं सुखनिषेविणः ॥ १६ ॥
 चयोदय सहस्राणि गतानि दशपञ्च च ।
 जीवस्ति ते महावीर्या न चाम्भस्तीनिषेविणः ॥ २० ॥
 कुरुक्षामपि चैतेषां नुणुध्वं विस्तरेण तु ।
 जारघः^(१) गैतराजस्याम्भुत्तरेणीक्षरस्य हि ।
 दिष्ट सर्वासु यद् यत्र कीर्त्यमानं विवोधत ॥ २१ ॥
 अनेकाकन्दरदरौगुहानिर्भरमण्डितौ ।
 नैककुष्ठवनोपेतौ चित्तधातुविभूषितौ^(२) ॥ २२ ॥
 अनेकधातुकलिलौ सर्वधातुविभूषितौ ।
 युष्ममूलफलोपेतौ सिद्धचारणेवितौ ॥ २३ ॥
 दावध्येतौ सुमहतावुच्छितौ कुलपर्वतौ ।
 ताभ्यां कूटगतैर्नैकैस्तद्वैपसुपेवितं ॥ २४ ॥
 चन्द्रकान्तय गैत्रय सूर्यकान्तय सानुमान् ।
 यद्योर्मध्येन सा याता भद्रसोमा महानदौ ॥ २५ ॥
 सहस्रश्च नद्योऽन्याः प्रसक्तसुरसोदकाः ।
 पर्यासीदाः कुरुक्षां हि ज्ञानपानावगाहनैः ॥ २६ ॥
 तथाऽन्याः चौरवाहिन्यो महानद्यः सहस्रशः ।
 मधुमैरेवत्वाहिन्यो हृतवाहिन्य एव च ॥ २७ ॥
 दध्नः गतक्षदाचान्यास्ततः स्वावदपवतः ।
 असृतचादुकक्षानि फलानि विविधानि च ॥ २८ ॥

१. जातुष्ट्रिति च ।

२. चित्तधातुविभूषिताविति च ।

गम्भवर्णं रसाड्यानि मूलानि च फलानि च ।
 पञ्चयोजनमानानि महागम्भानि सर्वशः ॥ २८ ॥
 नानावर्णं प्रकाराणि मुखाणि च सहस्रशः ।
 उपभोगसहस्राणि भद्राणि च महोन्ति च ॥ २९ ॥
 गम्भवर्णं रसाड्यानि सर्वाणि पेतानि सर्वशः ।
 तमाकाशगुणन्धानां सहस्रानां वलानि च ॥ ३० ॥
 भवतैरपवैतानि प्रकृतानि सदैव च ।
 हृष्टगुल्मालाड्यानि वलानि सुसुखानि च ॥ ३१ ॥
 घट्पदैरपगौतानि द्विजैश्च वैर्हिंजोत्तमाः ।
 पञ्चोत्पलवनाड्यानि सरांसि च सहस्रशः ॥ ३२ ॥
 भक्तमाल्यसहस्राव वर्णमाल्यानुलेपनाः ।
 मनोहरमुखैर्यिक्षैः पञ्चिसङ्कृनिकूजिताः ॥ ३३ ॥
 शयनासनोपभोगाच अनेकगुणविस्तराः ।
 विहारभूमयो इम्याः सर्वतुषु सुखप्रदाः ॥ ३४ ॥
 आकौडाः सर्वतः स्तोताः मणिहेमपरिस्त्राताः ।
 शिलाष्टहा हृष्टष्टहाः वरेष्टाः कदलीष्टहाः ॥ ३५ ॥
 लताष्टहसहस्राणि सुसुखानि समन्ततः ।
 शुद्धशुद्धदलाभानि भूमिवेश्मगतानि च ॥ ३६ ॥
 तपनौशगवालाणि मणिजालान्तराणि च ।
 सुवर्णमणिचिचाणि सर्वच विपुलानि च ॥ ३७ ॥
 महाहृषसहस्राणि वरेष्टानि(१) च सर्वशः ।
 नानाकाराणि वासांसि सूक्ष्मानि सुसुखानि च ॥ ३८ ॥

कृदङ्गवेणपणवीणादा बहुविमत्तराः ।
 फलन्ति कल्पहृष्टार्थां सहस्राणि गतानि च ॥ ४० ॥
 सर्वं चैव तथोदानं सर्वं चैव हि तत्पुरं ।
 सर्वं हीयप्रसुदितं नरनारीसमाकुलं ।
 प्रवाति चानिलस्त्र नानापुच्छाविवासितः ॥ ४१ ॥
 नित्यमङ्गसुखाहादस्तचिन् दीपे चमापहे ।
 तत्र स्वर्गपरिभृष्टा जायन्ते हि नराः सदा ।
 भौमं तदपि हि सर्वं तत्रापि च मुशोक्तमं ॥ ४२ ॥
 चन्द्रकान्ता नरवराः शामाङ्गाः पूर्वकूलजाः ।
 शामावदाताः सुखिनः सूर्यकान्ता वराः प्रजाः ॥ ४३ ॥
 तचिन् देशे नराः चेष्ठाः देवसत्त्वपराक्रमाः ।
 सदा विहारिणः सर्वं कामहृत्या सुवर्चसः ॥ ४४ ॥
 वत्याङ्गादकेयूरहारकुण्डलभूषिताः ।
 स्त्रग्विचाचित्रमुकुटायित्राच्छादनवाससः ॥ ४५ ॥
 अजीर्णयैवनधराः सुप्रियाः प्रियदर्शनाः ।
 प्रजा वर्षसहस्राणि जीवन्ति सुबङ्गन्यत ॥ ४६ ॥
 न ताः प्रसवधर्मिण्णो न वंशप्रचयो विधिः ।
 मिथनं जायते हृष्टादुपचममनीहर्षं ॥ ४७ ॥
 सामान्यविभवाः सर्वे ममत्वपरिवर्जिताः ।
 न तत्र विद्यते धर्मो नात्म्यः सम्बवत्तेते ॥ ४८ ॥
 न व्याधिर्भं जरा तत्र न दुर्मधान च क्लमः ।
 पूर्णे काले विनश्चन्ति जलवुहुदवत्ते ॥ ४९ ॥
 एव मत्वन्तसुखिनः सर्वदुर्खाविवर्जिताः ।

रक्ता धर्मं न पश्यन्ति दुःखाद्भावोऽभिजायते ॥ ५० ॥
 उत्तराणां कुरुणान्तु पार्श्वे ज्ञेयम् ददिष्णे ।
 समुद्रमूर्मिमालादं नानाखरविभूषितं ॥ ५१ ॥
 पञ्चयोजनसाहस्रमनिकम्य सुरालयं ।
 चन्द्रहोपमिति स्थान चन्द्रमण्डलसंस्थितं ॥ ५२ ॥
 सहस्रयोजनानान्त सर्वतः परिमण्डलं ।
 नानापुण्यफलोपितं समृद्धा परया युतं ।
 ग्रतयोजनविस्तीर्णमुच्छितं तावदेव तु ॥ ५३ ॥
 तस्य मध्ये गिरिवरः सिङ्गवारणमेवितः ।
 चन्द्रतुल्यप्रभः कालैवन्द्राकारः सुलक्षणैः ॥ ५४ ॥
 श्रेतवैदूर्ध्यकुमुदैषिलोऽसौ कुमुदप्रभः ।
 अनेकचित्रकोद्यानो नैकनिर्भरकचन्द्ररः ।
 महासानुदरीकुञ्जैर्विविधैः मनलङ्घनः ॥ ५५ ॥
 तस्माच्छैलान्नहापुण्या चन्द्रांश्चिमलोदका ।
 प्रबहुत्युक्तमनदी चन्द्रावत्ती तरङ्गिणी ॥ ५६ ॥
 तत्र चन्द्रमसः स्थानं नक्षत्राधिपतेर्वरः ।
 सदाऽवतरते तत्र चन्द्रमा यहनायकः ॥ ५७ ॥
 तत्र चन्द्रमसो नामा गैतः स तु परिश्रुतः ।
 चन्द्रहोपं महादौपं प्रकाश दिवि चेह च ॥ ५८ ॥
 तत्र चन्द्रपतीकाशः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।
 चन्द्रकालाः प्रजाः सर्वा विमलायन्द्रदैवताः ॥ ५९ ॥
 अत्यन्तधार्मिकाः सौम्याः सत्यसम्याः सुतेजसः ।
 प्रजास्तत्र मदाचाराः दग्धवर्णगतायुषः ॥ ६० ॥

पविमेन तु दोपस्य पविमस्य पक्षीमितं ।
 चतुर्योजनसाहस्रं समतौत्य महादधिं ॥ ६१ ॥
 दग्धोजनसाहस्रं समलात् परिमण्डलं ।
 हौपं भद्राकरं नाम नानापुष्टोपयोग्योभितं ॥ ६२ ॥
 प्रभूतधनधार्माद्यमनेकलृपपञ्जितं ।
 नित्यं प्रमुदितं स्कोतं महागैत्रेय शोभितं ॥ ६३ ॥
 तत्र भद्रासनं वायोर्नानारत्नैव मणितं ।
 तत्र विष्ववान् वायुः सदा पर्वसु पूज्यते ॥ ६४ ॥
 तपनौयसुवर्णाभास्तपनौयविभूयिताः ।
 विराजन्ते मरपत्त्वास्तत्र चित्राम्बरस्तजः ॥ ६५ ॥
 वीर्यवन्तो महाभागाः पच्चवर्णयतायुषः ।
 सत्यसम्या सदा युक्ताः प्रजास्ता वायुदैवताः ॥ ६६ ॥
 सूत उवाच । एवमेव निसर्गाद्यं वर्णाणां भारते युगे ।
 हष्टः परमतत्त्वज्ञेभूयः किं कीर्त्यामि ते ॥ ६७ ॥
 आस्थाते त्वेवसृष्टयः सूतपुत्रेण धौमता ।
 लक्ष्मरथवत्ते भूयः प्रपञ्चुस्तदनन्तरम् ॥ ६८ ॥
 सूत उवाच । यदिदं भारतं वर्णं यस्मिन् स्वायम्भुवादयः ।
 चतुर्दशिते मनवः प्रजासर्गं भवस्युत ॥ ६९ ॥
 एतदेवितुमिच्छामस्तत्री निगद सत्तम ।
 एतत् श्रुत्वा वचस्तेषामव्रौदीमहस्याः ॥ ७० ॥
 पौराणिकस्तदा सूत ऋषीणां भावितामनां ।
 एतदिष्टरतो भूयस्तानुवाच तमाहितः ॥ ७१ ॥
 सूत उवाच । निसर्गं एव विस्त्रातः कुरुत्वान्तु यद्वार्थवत् ।

भारतस्य तु वस्त्रामि निसर्गंनं निवीधत ॥ ७२ ॥
 पुस्तीचे हिमवतो दक्षिणस्यान्तलस्य हि ।
 पूर्वपश्चायतस्यास्य दक्षिणेन दिजीत्तमाः ॥ ७३ ॥
 तथा जनपदानास्य विस्तारं श्रोतुमहीय ।
 अत्र वी वर्णगिरामि वर्षेऽस्मिन् भारते प्रजाः ॥ ७४ ॥
 इदन्तु मध्यमं चित्रं शुमाशुभफलोदयं ।
 उत्तरं यस्मासुद्रस्य हिमवह क्षिणस्य यत् ॥ ७५ ॥
 वर्षं यहारतं नाम यत्रेयं भारती प्रजा ।
 भरणाश्च प्रजानां वै मनुभरत उच्चते ।
 निरुत्तवचनाचैव वर्षन्तद्वारतं चूतं ॥ ७६ ॥
 ततः स्वर्णय मौजय मध्यान्तय गम्यते ।
 न खल्वन्त्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते ॥ ७७ ॥
 भारतस्यास्य वर्षस्य नदै भेदाः प्रकीर्तिताः ।
 मसुद्रान्तरिता चियास्ते लगस्याः परस्परं ॥ ७८ ॥
 इन्द्रहौपः कलेश ताम्बवर्णो गम्भिरमान् ।
 नागहौपस्त्राया सौम्यो गम्यवस्त्रव वाहनः ॥ ७९ ॥
 अयन्तु नवमस्तीष्ठां हौपः मागरमंहतः ।
 योजनानां सहस्रन्तु हौपोऽयं दक्षिणीत्तरं ॥ ८० ॥
 आयतो छाकुमारिकादागङ्गाप्रभवास्य वै ।
 तिर्यगुत्तरविस्तोर्णः सहस्राणि नदैव तु ॥ ८१ ॥
 हौपो छुपनिविष्टोऽयं लेञ्चैरन्तेषु नित्यशः ।
 पूर्वे किराता चास्यान्ते पश्चिमे यवनाः चूताः ॥ ८२ ॥
 ब्राह्मणाः चक्रिया वैश्या मध्ये शूद्राय भाग्यः ।

इत्यायुद्विषित्वा भिर्वर्त्तयन्ती अवस्थिताः ॥ ८३ ॥
 तेषां संशब्दारोऽयं वर्तते तु परस्परं ।
 धर्मार्थकामसंयुक्तो वर्णनान्तु स्वकर्मसु ॥ ८४ ॥
 सहस्रपञ्चमानान्तु आचमाणां यथाविधि ।
 इह खर्गापवर्गार्थं प्रहृतिर्यु मानुषौ ॥ ८५ ॥
 यस्त्वयं नवमो हीपस्त्रियं गायत उच्चते ।
 कारस्तं जयति यो ह्लेनं स सम्बादिह कौच्यते ॥ ८६ ॥
 अयं लोकस्तु वै सम्बादन्तरीक्षो विराट् च्छ्रृतः ।
 खराढन्यः च्छ्रृतोऽलोकः पुनर्वस्याभिविश्वरं ॥ ८७ ॥
 सप्त चाक्षिन् सुपवर्णणो विश्वताः कुलपर्वताः ।
 महेन्द्री भक्षयः सहाः शतिभासुरपर्वताः ।
 विश्वय पारियात्र त्वं सैते कुलपर्वताः ॥ ८८ ॥
 तेषां सहस्रशतान्ये पर्वतांस्तु समीपगाः ।
 अभिजाताः सर्वगुणा विपुलाविचमानयः ॥ ८९ ॥
 भन्दरः पर्वतश्रेष्ठो वैहारी ददुरस्तथा ।
 कोलाहलः ससुरसः (१) मैनाको वैष्णवस्तथा ॥ ९० ॥
 पातन्धमो नाम गिरिस्तथा पाण्डुरपर्वतः ।
 गन्तुप्रस्थः काञ्चनगिरिगोधनो गिरिरेव च ॥ ९१ ॥
 पुष्पगिर्युज्ज्वल्ली च शैलो रैवतकस्तथा ।
 श्रीपर्वतय कारुष्य (२) कूटश्चेत्तो गिरिस्तथा ॥ ९२ ॥
 अन्ये तेभ्यः परिज्ञाताः कङ्गाः स्वल्पोपजीविनः ।

तैर्विभिन्ना जनपदा आर्यस्तेच्छाय नित्यायः ॥ ८३ ॥
 पौयन्ते यैरिमा नवी गङ्गा सिंधुसरस्तौ ।
 शतहृष्णवभागा च यसुना सरयुस्त्राय ॥ ८४ ॥
 इरावती वितस्ता च विपाशा देविका कुहः ।
 गोमती भुतपाषा च बाहुदा च हृष्टितौ ॥ ८५ ॥
 कौशिकी च लृतीया तु निषोरा गग्नको तथा ।
 इच्छुलोर्हित इत्येता हिमवत्यादनिःसृताः ॥ ८६ ॥
 वेदस्मृतिर्वेदवत्तौ हृच्छ्री सिंधुरेव च ।
 वर्णाशा चन्दनः चैव सतीरा महती तथा (१) ॥ ८७ ॥
 परा चर्म्मशृती चैव विदिगा वेत्रवत्यपि ।
 शिगा श्ववन्ती च तथा पारिश्वातात्रयाः स्मृताः ॥ ८८ ॥
 शोणी महानदचैव नर्मदा समहादुमा (२) ।
 मन्दाकिनौ दग्धार्णा च चिक्रकटा तथैव च ॥ ८९ ॥
 तमसा पित्तला शोणी करतीया पिशाचिका ।
 नौलोत्पला विपाशा च जम्बला (३) वालुवाहिनौ ॥ १०० ॥
 मितेरजा शुक्रिमती मकुणा (४) चिदिवा क्रमात् ।
 करचपादात् प्रभूताम्भा नदी मणिनिभोदकाः ॥ १०१ ॥
 तापी पशीष्टी निर्व्वन्धा मढा च निषधा नदी ।
 वेन्वा वैतरणी चैव शितिवाहुः कुमडतौ ॥ १०२ ॥
 तीया चैव महागौरी दुर्गा चान्तिगिन्ना तथा ।
 विष्वपादप्रसृताय नदाः पुण्यजलाः शुभाः ॥ १०३ ॥

१ नौलोत्पला सही तथेति ष०, क० च ।

२ सूर्यो दुमेति ष०, क० च ।

३ वशुलिति क० ।

४ मणिनिति क० ।

गोदावरी भीमरथी क्षणा वैश्याय वक्षुला ।
 तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा कावेरी च तद्यापगा ।
 दक्षिणापथनद्यस्तु सज्जपादादिनिःसृताः ॥ १०४ ॥
 कृतमाला ताम्बवणी पुष्पजात्युत्पलावती ।
 मलयाभिजातास्ता नद्यः सर्वाः श्रीतजलाः शुभाः ॥ १०५ ॥
 विसामा कृतकूच्छा च इक्षुला त्रिदिवा च या ।
 लाङूलिनी वंशधरा महेन्द्रतनयाः सृताः ॥ १०६ ॥
 कृष्णोका सुकुमारी च मन्दगा मन्दवाहिनी ।
 कृपा पलाशिनी चैव शुक्रिमत्प्रभवाः सृताः ॥ १०७ ॥
 सर्वाः पुरुषाः सरस्त्वाः सर्वा गङ्गाः समुद्रगाः (१) ।
 विश्वस्य मातरः सर्वा जगत्पापहराः सृताः ॥ १०८ ॥
 नासां नद्युपनद्योऽपि शतशीष्य सज्जस्याः ।
 तालिक्ष्मे कुरुपाञ्चालाः ग्रास्वाचैव सजाङ्गलाः ॥ १०९ ॥
 शूरसेना भद्रकारा चोधाः शतपथेश्वरैः ।
 वस्त्राः किमधाः (२) कल्पाय कल्पनाः काञ्चिकोशलाः ॥ ११० ॥
 अथ पाश्वैतिलङ्घाय मगधाय द्रक्षैः मह ।
 मध्यदेशा जनपदाः प्रायश्चोऽमी पक्षीचिंताः ॥ १११ ॥
 मल्लस्य चोक्तरादै त यत्र गोदावरी नदी ।
 एविष्यामिति कर्मायां म प्रदेशो मनोरमः ॥ ११२ ॥
 तत्र शोवर्णिनो नाम सुरराजेन निर्मितः ।
 रामप्रियार्थं खण्डीयं त्रिता शोषधयमत्था ॥ ११३ ॥
 भरताजेन मुनिना तत्प्रियार्थं वतारिताः ।

१. सर्वा नद्यः चमुदगा इति क० ।

२. किमधा इति श० । किमधा इति श० ।

अन्तःपुरवनोदेशस्तेन(१) जग्ने मनोरमः ॥ ११४ ॥
 वाङ्मौका वाढधाराय आभीराः कालतीयकाः ।
 अपरीताय शूद्राय पङ्कवायमंखण्डिकाः ॥ ११५ ॥
 गाम्यारा यवनाचैव सिंघुसौवीरभद्रकाः ।
 यका झटा कुलिन्द्राय परिता हारपूरिकाः ॥ ११६ ॥
 रमटा रहकटका केकया दग्धमानिकाः ।
 चचियोपनिवेशाय वैश्यशूद्रकुलानि च ॥ ११७ ॥
 काम्योजा दरदाचैव वर्वराः प्रियसौकिकाः ।
 पौनाचैव तुषाराय पङ्कवा वाङ्मौद्रराः (२) ॥ ११८ ॥
 आत्रेयाय भरहाजाः प्रस्त्राय कसेनकाः ।
 सम्याका स्तनपाचैव पौडिका जुहुड़े सह ॥ ११९ ॥
 अपगार्खालिमद्राय किरातानाच जातयः ।
 तीमरा हंसमार्गीच कालमौद्रास्तद्वाग्माच्छाथा ॥ १२० ॥
 चूलिकावाङ्मौका चैव पूर्णदर्वाष्टायैव च ।
 एते देशा शुद्धोच्चाय प्राच्यान् देशाचिह्नोधत ॥ १२१ ॥
 अन्ध्याकाः सुजरका अन्तर्गिरिवहिगिराः ।
 तथा प्रवङ्गवङ्गेया मालदा मालवतिनः ॥ १२२ ॥
 व्रज्ञोत्तराः प्रविजया भाग्यवा गेयमर्थकाः (३) ।
 प्रारञ्ज्योतिष्ठाय मुगडाय विनेहास्तामनिमाकाः ।
 माला मगधगोविन्दः प्राच्यां जनपदाः स्मृताः ॥ १२३ ॥
 अश्रापरे जनपदा दक्षिणापश्चवमिनः ।

१ तर्जीति ये ।

२ रम्भारा: रामौद्ररा इति च ।

३ पादोऽयं न पश्चोत्तीनः ।

पारण्डाव केरलाधैव चोल्याः कुल्यास्तथैव च ॥ १२४ ॥
 मेतुका मूषिकाचैव कुमना वनवासिकाः ।
 महाराष्ट्रा मार्हिपकाः कलिङ्गाचैव सर्वगः ॥ १२५ ॥
 अभीराः सहचैषीका आठत्याध वराश ये ।
 पुतिन्द्रा विष्ण्यमूलीका वैदर्भा दण्डकैः सह ॥ १२६ ॥
 पौनिका मौनिकाचैव अच्छका भोगवद्धनाः ।
 नैर्णिकाः कुन्तला अभ्यु उद्दिदा नलकालिकाः ॥ १२७ ॥
 दाच्चिणात्याचैव देशा अपराष्टानिवोधत ।
 सूर्पाकाराः कोलवना दुर्गाः कालौतकैः सह ॥ १२८ ॥
 पुलेयाचैव सुरालाव रूपसाक्षापस्तः सह ।
 तथा तुरसिताचैव सर्वे चैव परचराः ॥ १२९ ॥
 नासिकाद्याध ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः ।
 भानुकच्छाः ममा हेयाः सहसा ग्राघतैरपि ॥ १३० ॥
 कच्छोयाध सुराष्ट्राचैव अनन्तायावुदैः सह ।
 इत्येते सम्पूरोताचैव शृणु ध्वं विष्णवासिनः ॥ १३१ ॥
 मालवाच करुणाध मेकलाधीतकैः सह ।
 उत्तमर्णा दग्धार्णाव भोजाः किञ्चिभ्यकैः सह ॥ १३२ ॥
 तोसलाः कोमलाधैव लैपुरा वैदिकास्तथा ।
 तुमरास्त्रवराधैव घट्सरा निषधैः सह ॥ १३३ ॥
 अनुपास्तु शुण्डिकेराध वीतिहीचा द्वावन्तयः ।
 एते जनपदाः सर्वे विष्ण्यपुष्टनिवासिनः ॥ १३४ ॥
 अतो देशान् प्रवच्छामि पर्वताश्चिष्णव ये ।
 निश्चंद्रा चंसमार्गाः चृपणास्त्राङ्गाः खसाः ॥ १३५ ॥

कुण्डपावरस्याचैव ज्ञाना दर्शाः सहदकाः ।
 चिंगत्ती मालवाचैव किराताम्भामसैः सह ॥ १३६ ॥
 चत्वारि भारते वर्णे युगानि काषयो विदुः ।
 क्षतं लेता हापरस्य कलिष्ठेति चतुष्टयं ।
 तेषां निसर्गं वस्त्राभिः उपरिष्टाखिबोधत ॥ १३७ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
 पञ्चचत्वारिंशीऽध्यायः ।

अथ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु कषय उक्तं पुनरेव ते ।

शुशूष्यवो मुदा युताः पप्रच्छुल्लोमहर्षयां ॥ १ ॥

कषय जातुः । यत्किं पुरुषं वर्णं हरिवर्णं सर्वैव च ।

आचक्ष्व नो यथातत्त्वं कोक्षितं भारतं त्वया ॥ २ ॥

षट्स्तिवद् यथा विप्रैर्यथा प्रश्नं विशेषतः ।

उवाच सुनिनिर्दिष्टं पुराणं विहितं यथा ॥ ३ ॥

सूत उवाच । शुशूष्या यत्र वो विप्रास्तमृणुष्वं मुदा युताः ।

प्राच्यव्याप्तः किं पुरुषे सुमहावन्दनोपमः ॥ ४ ॥

दशवर्णसहस्राणि स्थितिः किं पुरुषे शूता ।

सुवर्णीवर्णाय नरा स्त्रिययाप्सरसोपमाः ॥ ५ ॥

अनामया शशोकाय सर्वं ते शुद्धमानसाः ।

जायन्ते मानवास्त्रं निस्त्रैकनकप्रभाः ॥ ६ ॥

वर्णं किंपुरुषे पुरुषे प्राची मधुवहः शुभः ।

तत्त्वं किंपुरुषाः सर्वं पिवन्ति रसमुक्तम् ॥ ७ ॥

आतःपरं किंपुरुषाहरिवर्णं प्रचक्ष्यते ।

महारजतसङ्गाशा जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ८ ॥

देवलीकाच्छुताः सर्वं देवरूपाय ग्रवंशः ।

हरिवर्णं नराः सर्वं पिवन्तीक्षुरसं शुभं ॥ ९ ॥

एकादशं सहस्राणि वर्षीयान्तु मुदा युताः ।
 हरिवर्षे तु जीवन्ति सर्वे सुदितमानसाः ।
 न अरा वाधते तच जीर्णन्ति न च ते नराः ॥ १० ॥
 मध्यमं यथाया प्रोक्तं नामा वर्षमिलाहतं ।
 न तत्र सूर्यस्तपति न च जीर्णन्ति मानवाः ॥ ११ ॥
 चन्द्रसूर्यो सनक्षत्रावप्रकाशाविक्षाहते ।
 पश्चवर्णाः पश्चप्रभाः पश्चपत्रनिभेद्याः ।
 पश्चपत्रसुगन्धाच जायन्ते तच मानवाः ॥ १२ ॥
 जम्बुरसफलाहरा लानिवन्दाः सुगन्धिनः ।
 मनस्तिनो भुतभोगाः सत्कर्मफलभोगिनः ॥ १३ ॥
 देवलोकाच्छ्रुताः सर्वे जायन्ते लाजरामराः ।
 चयोदशं सहस्राणि वर्षीयान्ते नरोऽन्तमाः ॥ १४ ॥
 आधुप्रमाणं जीवन्ति ते तु वर्षं त्विलाहते ।
 मेरोः प्रतिदिशं ते तु नवसाहस्रविस्तृते ॥ १५ ॥
 योजनानां सहस्राणि वर्षविश्वस्य विस्तरः ।
 चतुरस्तः समन्ताच यरावाकारसंस्थितः ॥ १६ ॥
 मेरोऽहु पथिमे भागे नवसाहस्रसमिते ।
 चतुस्त्रियतसहस्राणि गम्भमादनपर्वतः ॥ १७ ॥
 उदग्दचिणतयैव आनोलनिष्ठायतः ।
 चत्वारिंशक्तहस्राणि परिवृतो महीतकात् ।
 सहस्रमवगाढसु तावदेव तु धितिः ॥ १८ ॥
 पूर्वण माल्यवान् शैलस्तत्प्रमाणः प्रकौर्तितः ।
 दक्षिणेन तु नोलस्य निषधस्तीतरेण तु ॥ १९ ॥

तेवा मध्ये महामेषः सुप्रमाणः प्रकौचितः ।
 सर्वेषामेष गैलानामवगाढो यथा भवेत् ॥ २० ॥
 विश्वारस्तत्प्रमाणः स्यादायामि नियुतः चृतः ।
 हत्तभावात् समुद्रस्य महीमण्डलभावनः ॥ २१ ॥
 आयामाः परिहीयन्ते चतुरस्ताः समस्ततः ।
 अनाहतायतुष्केण भिद्यन्ते मध्यमागताः ॥ २२ ॥
 प्रभिद्वाज्ञनसङ्घाशा जम्बूरसवतौ नदौ ।
 मेरोद्धु दृचिणि पाण्डे निषधस्तोतरेण तु ॥ २३ ॥
 सुदर्शनो नाम महाजम्बूहृष्टः सनातनः ।
 नित्यपुष्पफलोपितः सिद्धचारचयेचितः ॥ २४ ॥
 तस्य नामा समाख्यातो जम्बूहीपि वनस्पतिः ।
 योजनानां सहस्रन्तु गतान्वयमहाहुमः ।
 उक्षेष्वी हत्तराजस्य दिवं स्थृश्चिति सर्वंगः ॥ २५ ॥
 अरद्वीनां गतान्वयाण्णै एकषष्ठ्याधिकानि तु ।
 फलप्रमाणं संख्यातस्त्रिभिस्त्रत्त्वदग्निभिः ॥ २६ ॥
 पतमानानि तान्वयां कुर्वन्ति विपुलं स्वनं ।
 तस्या जम्बूः फलरसो नदौभूय प्रसर्वति ॥ २७ ॥
 मेषः प्रदक्षिणीकृत्य जम्बूत्त्वं विश्वत्यधः ।
 ते पिवन्ति सदा इष्टा जम्बूरसफलात्मताः ॥ २८ ॥
 जम्बूरसफलं पौत्रा न जरां प्राप्नुवन्ति ते ।
 न च भूवं (१) न रोगन्तु न च सृत्युं तथा ॥ विवरणं ॥ २९ ॥
 तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणं ।

इन्द्रगोपकसहृदयं जायते भास्तरन् तत् ॥ ३० ॥
 सर्वधां वर्णहत्याचां शुभः फलरससु सः ।
 स्त्रज्ञं भवति तच्छुक्त्रं कानकं देवभूषणं ॥ ३१ ॥
 तेषां मूर्चं पुरीषच दिष्टु सर्वासु भागशः ।
 ईश्वरानुपहाहूमिर्वतांच यस्ते तु तान् ॥ ३२ ॥
 रथःपिशाचा यत्ताच सर्वे हैमवताः षट्ताः ।
 हेमकूटे तु गन्धवीं विशेषाः साप्तरोगणाः ॥ ३३ ॥
 सर्वे नामास्तु निषधे शैववासुकितचकाः ।
 महामेरी लयस्त्रिंश्चमन्ते याज्ञिकाः सुराः ।
 नीले तु वहूर्थमये सिहतच्छर्वयो मताः ॥ ३४ ॥
 हैत्यानां दानवानाच खेतपञ्चत उच्यते ।
 शृङ्गवानपर्वतः श्रेष्ठः पिण्डां प्रतिसच्चरः ॥ ३५ ॥
 नवस्तेषु वर्षेषु यथाभागस्तितेषु वै ।
 भूतान्धृपनिविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाचि च ॥ ३६ ॥
 तेषां विष्विर्वहस्ता दृश्यते देवमानुयोः ।
 न यत्क्षा परिसंख्यातुं अहेयाऽनुबुभूषता ॥ ३७ ॥

इति चौमहापुराणे वायुप्रीते भुवनविन्यासो
 नाम षट्चत्वारिंश्चायः ।

अथ सप्तत्वारिशोऽध्यायः ।

-800

भूवनविन्यासः ।

सूत उवाच । सर्वे हिमयतः पार्श्वं कैलासो नाम पर्वतः ।
तच्छिविवसति श्रीमान् कुवेरः सह राष्ट्रसैः ।
अप्परोगणसंयुक्तो मोदते शालकाधिपः ॥ १ ॥
कैलामपादात् समूतं पुरुषं श्रीतजलं शुभं ।
मन्दं नामा कुमुहम्बं गरदम्बुद्मतिभं ॥ २ ॥
तस्यादृदिव्या प्रभवति नदी मन्दाकिनी शुभा ।
दिव्याच नन्दनं तत्र तस्याम्भोरे महदानं ॥ ३ ॥
प्राशुचरेण कैलासाहित्यसत्त्वौषधं गिरिं ।
सुरधातुमध्यं चिचं सुवर्णं पर्वतं प्रति ॥ ४ ॥
चन्द्रप्रभी नाम गिरिः स शुद्धो रत्नमतिभः ।
तस्य पादे महाहित्यमच्छेदं नाम तत्त्वरः ॥ ५ ॥
तस्यादिव्या प्रभवति शाल्कोदा नाम निष्ठगा ।
तस्याम्भोरे महादिव्य वनं चैवरथं च्युतं ॥ ६ ॥
तच्छिन् गिरौ निवसति मचिभद्रः सहानुगः ।
यश्चमेनापतिः क्लूरग्लाकैः परिवारितः ॥ ७ ॥
पुरुषा मन्दाकिनी चैव निष्ठगाच्छोदिका तथा ।
महोमण्डलमध्येन प्रविष्टे ते महोदधिः ॥ ८ ॥

कैलासाइचिण्प्राचो शिवसत्त्वौषधिं गुरुम् ।
 मनःशिलामयं द्विष्टं पिंशङ्कं पर्वतं प्रति ॥ ८ ॥
 सोहितो हेमशङ्कासु गिरिः स्त्र्यप्रभो महान् ।
 तथा पादे महाद्विष्टं सोहितं नाम तत्परः ॥ ९ ॥
 तथात् पुण्ड्रः प्रभवति सोहितः सदनी महान् ।
 देवारण्कं विशोकच्च तथा तीरे महावनं ॥ १० ॥
 तथिन् गिरो निवसति यज्ञो मणिवरो वग्नी ।
 सौम्यैः सुधार्मिं कैव्यै गुरुकैः परिवारितः ॥ ११ ॥
 कैलासाइचिण्ये पाश्चैः कूरसत्त्वौषधिं गिरिं ।
 हृतकायात् किलोत्पवमञ्जनं चिककुम्भति ॥ १२ ॥
 सर्वधातुमयस्तत्र सुमहान् वेद्युतो गिरिः ।
 तथा पादे सरः पुण्ड्रं मानसं मिहमेनितं ॥ १३ ॥
 तथात् प्रभवते पुण्ड्रा सरयुक्तीकभावनी ।
 तथास्तीरे वनं द्विष्टं वैभाजं नाम विश्रुतं ॥ १४ ॥
 कुवेरानुचरस्तत्र प्रहेत्वतनयो वग्नी ।
 चक्रपातो निवसति राजसोऽनन्तविक्रमः ।
 अन्तरौचन्द्रैर्द्वैर्यौतुषानशतैर्हेतः ॥ १५ ॥
 अपरेण तु कैलाशान्मुख्यसत्त्वौषधिं गिरिं ।
 अरुणं पर्वतमेष्टं कर्मधातुमयं प्रति ॥ १६ ॥
 भवस्य दयितः श्रीमान् पर्वतो भेषसक्रिभः ।
 शातकुम्भमयैः शुभ्रैः शिलाजालैः समाहतः ॥ १७ ॥
 शतसंख्यैस्तापनीयैः शङ्कैर्दिवमिवोऽङ्गिखन् ।
 सुज्जवान् स महाद्विष्टो दुर्गायैलो हिमाचिंतः ॥ १८ ॥

तस्मिन् गिरो निवसति गिरिशो धूम्लोहितः ।
 तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम तक्षरः ॥ २० ॥
 तस्मात् प्रभवते दिव्या शैलोदा नाम निष्ठगा ।
 सा चक्षुः श्रीतयोर्मधे प्रविष्टा लक्षणोदधिं ॥ २१ ॥
 तस्यास्त्रौरे वनं दिव्यं विशुतं सुरभीति वै ।
 अस्युच्चरेण कैलासाच्छिवसत्त्वोपधो गिरिः ॥ २२ ॥
 गौरो नाम गिरिस्त्रब्रह्मितालभयः शुभः ।
 हिरण्यशृङ्खः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥ २३ ॥
 तस्य पादे महादिव्यं शुभं काष्ठनवालुकं ।
 रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र यातो भगीरथः ॥ २४ ॥
 गङ्गानिमित्तं राजपिंडवास बहुलाः समाः ।
 दिवं यास्यन्ति मे पूर्वे गङ्गानीयपरिष्ठुताः ॥ २५ ॥
 तत्र चिपथगा देवौ प्रब्रह्मन्तु प्रतिष्ठिता ।
 सोमपादप्रसुता सा सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ २६ ॥
 यूपा मणिमयास्त्रच चितयश्च हिरण्यमया ।
 तत्रेष्वा तु गतः शर्वं शक्तः सर्वः सुरैः सह ॥ २७ ॥
 दिविच्छायापथो यस्तु अनुनज्ज्ञनमण्डलं ।
 हृश्चते भास्यरो रात्रौ देवौ चिपथगा तु सा ॥ २८ ॥
 अन्तरीक्षं दिवच्छैव भावयन्तौ भुवङ्गता ।
 भवोक्तमाङ्गे पतिता संक्षदा योगमायया ॥ २९ ॥
 तस्या ये विन्दवः केचित् कुडायाः पतिताः चितौ ।
 ज्ञातं विन्दुसरस्त्रब्रह्मतो विन्दुसरः श्वृतं ॥ ३० ॥
 ततो निष्कदा देवौ सा भवेन स्यायता किल ।

चित्तयामास मनसा शहूरचेषणं प्रति ॥ ३१ ॥
 भित्त्वा विश्वामि पातालं श्रीतसा गृह्ण गङ्करं ।
 ज्ञात्वा तस्या अभिप्रायं कूरं देव्या चिकौपितं ॥ ३२ ॥
 तिरोभावयितुं बुद्धिरासीदङ्के षु तां नदौ ।
 तस्यावलेपं तं बुद्धा नद्याः कुहस्तु गङ्करः ।
 निरध्वं तु शिरस्येना विगेन पतितां भुवि ॥ ३३ ॥
 एतच्छिवेव काले तु दृष्टा राजानमयतः ।
 धर्ममीमक्तं चौणं चुधापरिगतेन्द्रियं ॥ ३४ ॥
 अनेन तीव्रितशालं नद्यर्थं पूर्वमेव त्वि ।
 बुद्धास्य वरदानन्तु कापं नियतवांश्तु सः ॥ ३५ ॥
 ब्रह्मणी हि वचः शुत्वा प्रतिज्ञाधारणं प्रति ।
 ततो विसर्ज्यामास संकहां स्वेन तेजसा ।
 नदौ भग्नीरवस्यार्थं तपसोयेष तीव्रितः ॥ ३६ ॥
 ततो विसर्ज्यामानायाः श्रीतस्माक्षताङ्कतं ।
 अथः प्राचीमभिसुखं प्रतीचीं अथ एव तु ॥ ३७ ॥
 नद्याः श्रीतस्तु गङ्कायाः प्रत्यपद्यत सप्तधा ।
 नलिनी झादिनी चैव पादनी चैव प्राचगता ॥ ३८ ॥
 सौता चक्षुष सिम्बुष प्रतीचीं दिशमाच्रिताः ।
 सप्तमी लवुगा तासी दण्डिन भग्नीरची ॥ ३९ ॥
 तस्माङ्गीरची या सा प्रविष्टा लवण्डादधिं ।
 सप्तैता भावयन्तीह हिमाङ्गं क्षमेव तु ॥ ४० ॥
 प्रसूताः सप्त नद्यस्ताः शुभा विन्दुसरीङ्गवाः ।
 नानादेशान् भावयन्त्यो वहे चक्षप्रायांश सर्वगः ॥ ४१ ॥

स्वपश्चक्षति ताः सर्वा यतो वर्थति वासवः ।
 सिरिम्बून् कुम्तलांशीनान् वर्वरान् वरसान् दुहान् ॥४२॥
 रथाणां च कुणिन्दां च अङ्गलोकवराय ये ।
 कल्पा द्विषा मिम्बुमर्ह सौताश्चात्यविमोदधिं ॥ ४३ ॥
 अव चौनमर्हयैव नक्षणान् सर्वमूलिकान् ।
 साधुं स्तुपारांस्तम्याकान् पङ्कवान् दरदान् शकान् ।
 एतान् जनपदान् चक्षुः स्वावयन्तो(१) गातोदधिं ॥ ४४ ॥
 दरदां च सकाश्मीरान् गाम्भारान् वरपान् झदान् ।
 शिषपोरानिन्द्रिष्टसान् वदानीं विसर्जयान् ॥ ४५ ॥
 सैन्धवान् रम्भुकरकान् अभरामीररोहकान् ।
 युनासुखांशीहृषनून् सिद्धारसेवितान् ॥ ४६ ॥
 गम्भीरान् किदरान् यज्ञान् इज्जोविद्याधरोरगान् ।
 कलापयामकांशैव पारदान् सीगणान् खमान् ॥ ४७ ॥
 किरातां च पुलिन्दां च कुहन् मभरतानपि ।
 पञ्चालकां गिमात्यां च मगधाङ्गांस्तथैव च ॥ ४८ ॥
 ज्ञहोचारां च वङ्गां च तामलिसांस्तथैव च ।
 एतान् जनपदानार्थान् गङ्गा भावयते शभान् ॥ ४९ ॥
 ततः प्रतिक्षता विम्ब्ये प्रविष्टा दक्षिणोदधिं ।
 ततयाच्चादिनो पुण्या याचीनैभिसुखौ यदी ॥ ५० ॥
 प्रावयन्युपभोगां च निषादानाच्च जातयः ।
 घोवरानुषिकांशैव तथा नौलमुखानपि ॥ ५१ ॥
 किरतानुहुकर्णां च किरातानपि चैव त्ति ।

कालोदरान् विवर्णांच लुमारान् स्वर्णभूषितान् ॥ ५२ ॥
 सा मण्डले समुद्रस्य तिरोभूताऽनुपूर्वतः ।
 ततस्तु पावनी चैव प्राचीमेव दिशङ्गता ॥ ५३ ॥
 अपवान् भावयन्तीह इन्द्रशुभसरोपि च ।
 तथा खरपर्णांचैव इन्द्रशुभुपवानपि ॥ ५४ ॥
 मध्येनोद्यानमस्तारान् कुबप्रावरणान् यद्यो ।
 इन्द्रहीयससुदे तु प्रविष्टा लवण्योदधिं ॥ ५५ ॥
 ततश्च नलिनौ चागात् प्राचीमाशां जवेन तु ।
 तोमरान् भावयन्तीह हंसमार्गीन् सङ्घहकान् (१) ॥ ५६ ॥
 पूर्वान् देवांश्च सेवलौ भित्त्वा सा नहृधा गिरीन् ।
 कांग्रावरणांशैव प्राप्य चाग्नसुखानपि ॥ ५७ ॥
 सिकतापवैतमरुन् गत्वा विद्याधरान् यद्यो ।
 नेमिमण्डलकोषे तु प्रविष्टा सा महोदधिं ॥ ५८ ॥
 तासां नद्युपनद्याच शतशोऽय सहस्रगः ।
 उपगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्षति वासवः ॥ ५९ ॥
 वस्त्रोकसायास्तीर्तु वारिसुरभिविशुते ।
 हरिष्ठङ्गे तु वसति विद्यान् कौविरको वशी ॥ ६० ॥
 यज्ञोपेतः स सुमहानमितोजाः सुविक्रमः ।
 तथागच्छः परिहत्ती विद्विन्द्रियाचराचसैः ।
 कौविरानुचरा छोते चत्वारस्तत्त्वमाः स्मृताः ॥ ६१ ॥
 एवमेव तु विज्ञेया चक्षिः पवैतवासिनां ।
 परस्परेण दिगुणा धर्मातः कामतोऽर्थतः ॥ ६२ ॥

हेमकूटस्थ पृष्ठे तु सायनं नाम तम्भरः ।
 मनस्त्रिनौ प्रभवति तथा ज्ञोतिष्ठतौ च सा ॥ ६३ ॥
 अवगार्ह शुभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ।
 सरो विष्णुपदं नाम निषधे पर्वतोत्तमे ॥ ६४ ॥
 तथा हयं प्रभवति गान्धर्वी नन्दलौ च या ।
 मेरोः पश्चात् प्रभवति ऋदयन्द्रप्रभी महान् ॥ ६५ ॥
 तत्र जाम्बूनदौ पुण्ड्रा यस्यां जाम्बूनदं शुभं ।
 पश्चोदन्तु सरो नीले सुशुभं पुण्डरीकवत् ॥ ६६ ॥
 पुण्डरीका पश्चोदा च तथा वद्यो विनिर्गते ।
 अतात् प्रभवते पुण्ड्रं सरस्तुत्तरसानसं ॥ ६७ ॥
 च्छोत्तरा च महगाम्ला च तथा हृषी संबभूवतुः ।
 मधुमध्यरः पुण्ड्रच पश्चमीनहिजाकुलं ॥ ६८ ॥
 कल्पहृषीसमाकौण्डं मधुवल्लर्वतः सुखं ।
 रुद्रकान्तमिति ख्यातं निर्मितं तद्विन तु ॥ ६९ ॥
 अन्ये चाप्यत्र विख्याताः पश्चमीनहिजाकुलाः ।
 नामा रुद्रा जया नाम (१) हादशीदधिसत्रिभाः ॥ ७० ॥
 तेभ्यः शान्ता च माध्वी च हे नदौ सम्बभूवतुः ।
 यानि किंपुरुषाद्यानि तेषु देषो न वर्षति ॥ ७१ ॥
 उद्दिज्जान्युदकान्युच प्रवहन्ति सरिद्वराः ।
 ऋषभो दुन्दुभिष्वैव धूम्निष्वैव महागिरिः ॥ ७२ ॥
 पूर्वायता महाभागा निष्वगा लवणाभसि ।
 चन्द्रकाङ्गमाद्या प्राणो महानस्त्रिः शिलोचयः ।

१. नामा रुद्रा जया नामेति च ॥

उदग्याता उदौचान्ता अवगाढा महोदधिं ॥ ७३ ॥
 सीमक्ष वराह्य नारद्य महोधरः ।
 प्रतीचीमायतास्ते वै प्रविष्टा लवणोदधिं ॥ ७४ ॥
 चक्रो बलाहकाचैव मैनाक्षैव पर्वतः ।
 आयतास्ते महाशैलाः समुद्रं दक्षिणं प्रति ।
 चन्द्रमैनाक्षीर्मध्ये विदिशं दक्षिणां प्रति ॥ ७५ ॥
 तत्र संवर्तको नाम सोऽग्निः पिवति तज्जलं ।
 नाक्षा समुद्रपः श्रीमानोर्वः स वडवामुखः ॥ ७६ ॥
 हादश्चेते प्रविष्टा हि पर्वता लवणोदधिं ।
 महेन्द्रभविचस्ता: पश्चेदभयात्तदा ।
 यदेतहम्मते चन्द्रे श्वेते क्लाणगशाकृतिः ॥ ७७ ॥
 भारतस्य तु वर्षस्य भेदास्ते नव कौतिंताः ।
 इहोदितस्य हम्मते तथाऽन्येऽन्यत्र नोदिते ॥ ७८ ॥
 उत्तरोत्तरभेदेषां वर्षसुहिम्मते गुच्छैः ।
 आरोप्तामुःप्रमाणाभ्यां धर्मितः कामसोऽर्थितः ॥ ७९ ॥
 समवितानि भूतानि गुच्छेरेतैस्तु भागतः ।
 वसन्ति नानाजातीनि तेषु वर्षेषु तानि वै ।
 इत्येषाऽधारयत् सर्वं पृथ्वी विश्वं जगत्स्थिता ॥ ८० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
 सप्त चत्वारिंश्चोऽच्चायः ।

अथाहृत्वारिशोऽध्यायः ।

—ooOoo—

‘भुवनविन्दासः ।

सूत उवाच । दक्षिणापि वर्षस्य भारतस्य निवोधत ।
 दग्धयोजनसाहस्रं समतील्य महार्चिवं ॥ १ ॥
 चौश्लेव तु सहस्राणि योजनानां समायतं ।
 अतस्मिभागविस्तौर्णे नानापुष्पफलोदयं ॥ २ ॥
 विदुरत्वत् महावैतं तत्रैकं कुलपर्वतं ।
 येन कूटतटैर्नकैस्त्राहीपं समलकृतं ॥ ३ ॥
 प्रसवस्त्रादुमलिलास्त्रत नद्यः सहस्रगः ।
 वाप्यस्तस्य तु इौपस्य प्रहृत्या विमलोदकाः ॥ ४ ॥
 तस्य शैलस्य किंद्रेषु विमलोण्वायतेषु च ।
 अनेकेषु समृद्धानि नानाकाराणि सर्वगः ॥ ५ ॥
 नरनारीसमादगानि सुदितानि महामिति च ।
 तेषां तलप्रवेशानि सहस्राणि ग्रतानि च ॥ ६ ॥
 पुराणि सचिविष्टानि पर्वतान्तर्गतानि च ।
 सुसम्बद्धानि तान्द्रीन्द्रीकहाराणि तान्द्रय ॥ ७ ॥
 दीर्घश्मशुधराकानो नीसा निषसमप्रभाः ।
 जातमात्राः प्रजास्त्रल अश्रीतिपरमायुषः ॥ ८ ॥
 ग्राखान्तरगसधर्मात्राः फलमूलाग्निस्तथा ।

गोधर्माणो छनिदिंदा योचाचारविवर्जिताः ॥ ८ ॥
 तहीयं ताहौयैः पूर्णं मतुजैः छुद्रमातुषैः ।
 एवमेतेऽन्तरहीया व्याख्याता आत्मपूर्वयः ॥ ९ ॥
 विश्लिंश्च पञ्चाशत् षष्ठ्यशीतिः शतं तथा ।
 सहस्रमपि चाप्युक्तं योजनानां समस्ततः ॥ १० ॥
 विस्तीर्णाचाचताचैव नानासत्त्वसमाकुलाः ।
 वर्हिचहोपपर्वाणि छुद्रहीयाः सहस्रशः ॥ ११ ॥
 जम्बुहीयप्रदेशास्तु षडऽन्ये विविधाश्रयाः ।
 अच हीयाः समाख्याता नानारत्नाकराः चितो ॥ १२ ॥
 अङ्गहीयं यमहीयं मलयहीयमेव च ।
 अङ्गहीयं कुशहीयं वराहहीयमेव च ॥ १३ ॥
 अङ्गहीयं निबोध त्वं नानासङ्गममाकुलं ।
 नानासङ्गगणाकोणं तद् हीयं वहुविस्तरं ॥ १४ ॥
 हेमविहृमपूर्णानां रत्नानामाकरं चितो ।
 नहोशैसवनैचिं च सत्रिभं सवणाश्रया ॥ १५ ॥
 तत्र चक्रगिरिनीम नैकनिर्भरकन्दरः ।
 तत्र सा तु दरी चास्य नानासत्त्वसमाश्रया ॥ १६ ॥
 स मध्ये नागदेशस्य नैकदेशो महागिरिः ।
 कोटिभ्यां नागनिलयं प्राप्तो नदनदीयति ॥ १७ ॥
 यमहीयमिति प्रोक्तं नानारत्नाकराचितः ।
 तत्रापि चुतिमाचाम पर्वतो धातुमच्छिनः ।
 समुद्रगानां प्रभवः प्रभवः काचनस्य तु ॥ १८ ॥
 तथैव मलयहीयमेव सुसंहितं ।

मणिरत्नाकरं स्फोतमाकरं कनकस्य च ॥ २० ॥
 आकरं चन्दनानाच समुद्रानां तथाकरं ।
 नानाच्छ्वेष्टगणाकीर्णं नदीपर्वतमणितं ॥ २१ ॥
 तत्र श्रीमांस्तु मलयः पर्वतो इतिताकरः ।
 महामलय इत्येवं विष्वातो वरपर्वतः ॥ २२ ॥
 दितीयं मन्दरं नाम प्रथितच्च सदा चितौ ।
 अगस्त्यभवनं तत्र देवासुरनमस्तुतं ॥ २३ ॥
 तथा काञ्चनपादस्य मलयस्यापरस्य हि ।
 निकुञ्जे स्त्रीसोमाङ्गरात्रम् पुण्यसेवितं ॥ २४ ॥
 नानापुष्यफलोपेतं स्त्रीदिपि विशिष्टते ।
 तत्रावतरते च्वर्गः सदा पर्वत्सु पर्वत्सु ॥ २५ ॥
 तथा त्रिकूटनिलये नानाधातुविभूषिते ।
 अनेकयोजनोल्लेखे चित्रसानुदरीष्टहे ॥ २६ ॥
 तस्य कूटतटे रम्ये हेमप्राकारतोरणा ।
 निर्युद्वलमौ चित्रा हर्षप्रासादमालिनी ॥ २७ ॥
 शतयोजनविस्तीर्णा तिशदायामयोजना ।
 नित्यप्रसुदिता स्फोता लङ्घा नाम महापुरी ॥ २८ ॥
 सा कामरूपिणीं स्थानं राजसानां महाकर्मा ।
 आवासो बलहृसानां तदिद्यादेवविद्यां ।
 मानुषाणामसम्बाधा ज्ञागस्या सा महापुरी ॥ २९ ॥
 तस्य दौपस्य वै पूर्वं तीरे नदनदीपतेः ।
 गोकर्णनामधियस्य शङ्करस्यालयं महत् ॥ ३० ॥
 तथैकराज्यं विशेषं शङ्कदीपसमाख्यितं ।

गतयोजनविस्तीर्णं नानाक्षेच्छगणालयं ॥ ३१ ॥
 तत्र शङ्खगिरिनीम धौतशङ्खदलप्रभः ।
 नानारक्ताकरः पुण्ड्रः पुण्ड्रकङ्गिनिवेवितः ॥ ३२ ॥
 शङ्खनागा महापुण्ड्रा यस्मात् प्रभवते नदौ ।
 यत्र शङ्खसुखो नाम नागराजः कृतालयः ॥ ३३ ॥
 तथैव कुमुदहीयं नानापुण्ड्रोपशीभितं ।
 नानाशामसमाकोणं नानारक्तकरं गिरं ॥ ३४ ॥
 कुमुदा नाम महाभागा दुष्टचित्तनिवर्हणौ ।
 महादेवस्य भगिनौ प्रभाभिस्ताभिरिज्यते ॥ ३५ ॥
 तथा वराहदीपे च नानाक्षेच्छगणाकुले ।
 नानाजातिसमाकोणं नानाधिष्ठानपत्तने ॥ ३६ ॥
 धनसाम्यायते स्फोटे धर्मिष्ठजनसंकुले ।
 नदौशैक्षवनैयित्रैर्वृष्टपुष्पफलोपगौ ॥ ३७ ॥
 वराहपर्वती नाम तत्र रथः शिलोदयः ।
 अनेकाकाशदरदरौशुहानिर्भरशीभितः ॥ ३८ ॥
 तस्माक्षुरसपानीया पुण्ड्रतोर्वैतरकङ्गिणी ।
 वाराही नाम वरदा प्रहसाद्य महानदी ॥ ३९ ॥
 वाराहकपिण्ये तत्र विष्णवे प्रभविष्णवे ।
 अनन्यदेवतास्त्रम्भे नमस्कुर्वन्ति विष्णवाः ॥ ४० ॥
 एवं घटेते कथिता अनुहीपाः समन्ततः ।
 भारतदीपदेश्वी वै दक्षिणे वहुविस्तरः ॥ ४१ ॥
 एवमेकमिदं वर्षं वहुदीपमिहोच्यते ।
 समुद्रजलसम्भिर्वं खण्डं खण्डीकृतं खृतं ॥ ४२ ॥

एवच्छतुर्ग्निहाइपः सान्तरदीपमण्डितः ।
सानुहौपः समाख्यातो जग्नुहौपस्य विस्तरः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासी नामा-
ष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अशैकोनपञ्चाश्रोऽध्यायः ।

— ००० —

सुवनविज्ञापः ।

सुत उवाच । इच्छार्हीप्र प्रवच्यामि यद्यावदित्तं संचहात् ।
 अच्छुतेभ्यं यद्यातत्त्वं हृषती मे दिजोत्तमाः ॥ १ ॥
 जस्त्रूदीपस्य विस्ताराहिगुणस्तस्य विस्तारः ।
 विस्तारास्त्रिगुणाद्या परिणाहः समन्ततः ।
 तेनाहृतः समद्रोऽत्र हृषेन सवणीदकः ॥ २ ॥
 तत्र पुण्ड्रा जनपदाचिराच्च क्षियते प्रजा ।
 कुत एव हि दुर्भिंत्यं जराव्याचिभयं कुतः ॥ ३ ॥
 तत्रापि पर्वताः शुभ्राः सप्तैव मणिभूषणाः ।
 रक्षाकरास्तथा नद्यस्तासाक्षामानि वस्तते ॥ ४ ॥
 इच्छार्हीपादिषु तेषु सप्त सप्तसु सप्तसु ।
 ऋच्छावताः प्रतिदिश्यं निविष्टाः पर्वताः सदा ॥ ५ ॥
 इच्छार्हीपे तु वच्यामि सप्तकोपाक्षाचलान् ।
 गोमेदकोऽत्र प्रथमः पर्वती मेघसविभः ।
 ख्यायते तस्य नामा वै वर्णं गोमेदकन्तु तत् ॥ ६ ॥
 दितौषः पर्वतवन्दः सर्वैर्धिसमन्वितः ।
 अस्त्रिभ्यामस्तस्याद्यं ओषध्यस्त्रं संखिताः ॥ ७ ॥
 लृतीषो नारदो नाम दुर्गशैली महोच्चर्यः ।
 तत्राचले समुत्पन्नी पूर्वं नारदपर्वती ॥ ८ ॥

चतुर्थस्त्रिवै शैलो दुन्दुभिर्नाम नामतः ।
 शब्दस्त्वयुः पुरा तच्छिन् दुन्दुभिस्त्राहितः सुरैः ।
 रक्षुदारो रक्षुमयः शाल्मलशासुरान्तकृत् ॥ ८ ॥
 पश्चमः सीमको नाम देवैर्यचासृतं पुरा ।
 सध्युतच्छ छतस्त्रैव मातुरर्थं गहनाता ॥ ९ ॥
 पष्ठस्तु सुमना नाम स एवर्थम उच्चते ।
 द्विरक्षाच्चो वराहेण तस्मिन् शैले निष्ठूदितः ॥ १० ॥
 वैभाजः सप्तमस्त्रिवै भाजिष्णुः स्फाटिको महान् ।
 यस्माहिभाजतेऽचिर्भिर्वैभाजस्तेन स चृतः ॥ १२ ॥
 तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि नामतस्तु यथा क्रमं ।
 गोमेदं प्रथमं वर्षं नामा शाल्मलभर्यं चृतं ॥ १३ ॥
 चन्द्रस्य शिखरं नाम नारदस्य सुखोदयं ।
 आनन्दं दुन्दुभिर्वर्षं सीमकस्य शिवं चृतं ।
 लेमकं चहृष्मस्यापि वैभाजस्य ध्रुवं तथा ॥ १४ ॥
 यतेषु देवगम्यार्थाः सिहाय सह चारणैः ।
 विहरन्ति रमन्ते च हश्चमानास्तु तैः सह ॥ १५ ॥
 तेषां नद्याय सप्तैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः ।
 नामतस्ताः पवक्ष्यामि सप्तगङ्गा महानदौ ॥ १६ ॥
 अभिगच्छन्ति ता नद्यस्ताभ्ययान्या; सहस्रशः ।
 वङ्गदकाशौघवत्यो यतो वर्षति वासवः ॥ १७ ॥
 ताः पिंवन्ति सदा छष्टा नदीजनपदास्तु ते ।
 शुभाः शाल्मलवहाशैव प्रमोदा ये च ते शिवाः ॥ १८ ॥
 आनन्दाय ध्रुवाचैव लेमकाय शिवैः सह ।

वर्णात्रमाचारयुक्तः प्रजास्तेष्वइति सर्वं यः ॥ १६ ॥
 सर्वेष्वरोगाः सुबलाः प्रजास्त्वा मयवर्जिताः ।
 अधः सर्विष्टी न ते ष्वइति तथैवोक्तप्रिष्टी न च ॥ २० ॥
 न तचास्ति सुगायक्षा चतुर्युगकृता क्वचित् ।
 चेतायुगसमः कालः सर्वदा तत्र वर्तते ॥ २१ ॥
 पूर्वद्वौपादिषु ज्ञेयः पञ्चस्तेषु सर्वं यः ।
 देशस्यानुविधानेन कालस्यानुविधाः अनुताः ॥ २२ ॥
 पञ्चवर्षसहस्राणि तेषु जीवन्ति मानवाः ।
 सुरुपाय सुविषाय अरोगा वल्लिनस्तथा ॥ २३ ॥
 सुखमागुर्वलं रूपमारोग्यं धर्मं एव च ।
 पूर्वद्वौपादिषु ज्ञेयं ग्राहकद्वौपान्तकेषु च ॥ २४ ॥
 पूर्वद्वौपः पूर्युः श्रीमान् सर्वतो धनधान्यवान् ।
 दिव्योषधिकलोपेतः सर्वोषधिवनस्यतिः ॥ २५ ॥
 आत्मतः पश्चभिः सर्वः यामारण्यैः सहस्रगः ।
 जन्मद्वृत्येण संख्यातस्तस्य मत्त्वे हिजोन्तमाः ।
 पूर्वो नाम्ना महात्मस्तस्य नाम्ना स उत्पत्ते ॥ २६ ॥
 स तत्र पूर्यते स्थाणुमध्ये जनपदस्य हि ।
 स चापौक्तुरसीदेशः पूर्वद्वौपसमात्मतः ॥ २७ ॥
 पूर्वद्वौपस्य चैवेह वै पुल्यादिस्तरेण तु ।
 इत्येष सत्रिवेशो वः पूर्वद्वौपस्य कीर्तिः ।
 आत्मपूर्व्या समासेन ग्राम्यलन्त्रिवोधत ॥ २८ ॥
 तत्र सूतीयं द्वौपानां ग्राम्यलं द्वौपमुक्तम् ।
 ग्राम्यलेन समुद्रस्तु द्वौपेनेक्तुरसीदकः ।

प्रच्छदीपस्य विस्ताराद् इग्नेन समाहतः ॥ २८ ॥
 तत्त्वापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रक्षयोनयः ।
 रक्षाकरास्तथा नवास्तेषु वर्षेषु सप्तषु ॥ २९ ॥
 प्रथमः सूर्यसहायः कुमुदो नाम पर्वतः ।
 सब्बंधातुमयैः शृङ्गैः शिलाजालसमुहतैः ॥ ३० ॥
 हितीयः पर्वतस्तस्य उवतो नाम विश्वतः ।
 हरितालमयैः शृङ्गैर्दिवमाहत्य तिष्ठति ॥ ३१ ॥
 लतीयः पर्वतस्तस्य वलाहक इति श्रुतः ।
 जात्यज्ञनमयैः शृङ्गैर्दिवमाहत्य तिष्ठति ॥ ३२ ॥
 चतुर्थः पर्वतो द्वीपो यज्ञीषभ्यो महाबलाः ।
 विग्रहकरणी चैव वृत्तसञ्जीवनी तथा ॥ ३३ ॥
 कल्पस्तु पश्चमस्तत्र पर्वतः सुमहोदयः ।
 दिव्यपुष्पफलोपेतो हृत्यौरकमाहतः ॥ ३४ ॥
 घटस्तु पर्वतस्तत्र महिषो मेघसत्रिभः ।
 यज्ञिन् सोऽग्निनिवसति महिषो नाम वारिजः ॥ ३५ ॥
 सप्तमः पर्वतस्तत्र ककुञ्जाचाम भाष्यते ।
 तत्र रक्षान्यनेकानि स्त्रयं वर्षति वासवः ।
 प्रजापतिसुपादाय प्राजापले विभिस्त्रयं ॥ ३६ ॥
 द्रव्येते पर्वताः सप्त शाल्यसे मणिभूषिताः ।
 तेषां वर्णाणि वक्ष्यामि सप्तैष तु शुभानि वै ।
 कुमुदान् प्रथमं ज्ञेतसुचतस्य तु लोहितं ॥ ३७ ॥
 वलाहकस्य लोमूर्तं द्वीपस्य हरितं शृतं ।
 कल्पस्य वैष्णवं नाम महिषस्य तु मानसं ॥ ३८ ॥

ककुदः सुप्रभं नाम सप्ततानि तु सप्तधा ।
 वर्षाणि पर्वताचैव नदीस्तेषु निर्बोधत ॥ ४० ॥
 पानितोया विलगा च चन्द्रा शका विमोचनौ ।
 निरुचिः सप्तमी तासां प्रतिवर्षं तु ताः शृताः ॥ ४१ ॥
 तासां समीपगाचान्याः ग्रहशीरुषं सहस्रशः ।
 अगक्षाः परिसंख्यातुं चक्रेयास्तु बुभूषता ॥ ४२ ॥
 इत्येव सत्त्विष्ठो वः ग्राम्यालस्यापि कीर्तिः ।
 ग्राम्यालस्य संख्यातस्तस्य मध्ये महादृमः ॥ ४३ ॥
 ग्राम्यालिर्विपुलस्कन्धस्तस्य नाम्या स उच्यते ।
 ग्राम्यालिस्तु समुद्रेण सुरोदेन समन्वतः ।
 विम्हाराच्छाल्यालस्यैव समेन तु समन्वयः ॥ ४४ ॥
 उत्तरेषु तु धर्माच्छां हौपिषु शृणुन् ग्रजाः ।
 यथाश्रुतं यथान्यायं त्रुतीये मे निर्बोधत ॥ ४५ ॥
 कुशद्वौपं प्रवक्ष्यामि चतुर्थं तं समाप्ततः ।
 सुरोदकः परिहृतः कुशद्वौपेन सर्वतः ॥ ४६ ॥
 सप्तैव गिरयस्तत्र चतुर्थमानाविर्बोधत ।
 ग्राम्यालस्य तु विम्हाराहिगुणेन समन्वतः ॥ ४७ ॥
 कुशद्वौपे तु विज्ञेयः पर्वतो विहृमोचयः ।
 हौपस्य प्रथमस्तस्य इतीयो हेमपर्वतः ॥ ४८ ॥
 छतीयो शुतिमाचाम जौमूतसहशो गिरिः ।
 चतुर्थः पुष्पवाचाम पञ्चमस्तु कुशीययः ॥ ४९ ॥
 षष्ठो हरिगिरिर्काम सप्तमी मन्द्रः शृतः ।
 मन्द्रा इति आपां नाम मन्द्रो दारणादपां ॥ ५० ॥

तेषामन्तरविष्ट्वा हि गुणः परिवारितः ।
 उद्दिदं प्रथमं वर्षं हितीयं विशुमग्नलं ॥ ५१ ॥
 हृतीयं स्त्रैरथाकारं चतुर्थं लवणं मृतं ।
 पञ्चमं द्वृतिमष्ठम् षष्ठं वर्षं प्रभाकारं ।
 सप्तमं कपिलं नाम सप्तैते वर्षपञ्चताः ॥ ५२ ॥
 एतेषु देवगन्धवर्णाः प्रभासु जगदौष्ठराः ।
 विहरन्ति रमन्ते च हस्यमानास्तु वर्षयः ॥ ५३ ॥
 न तेषु दध्यवः सप्ति लोकजात्यस्त्रैव च ।
 गौरप्रायो जनः सर्वः क्रमाच्च मिथ्यते तथा ॥ ५४ ॥
 तचापि नवः सप्तैव भूतपापाः गिरास्तथा ।
 पविचा सप्ततिचैव द्युतिगर्भां महो तथा ॥ ५५ ॥
 अन्नास्त्राभ्यः परिज्ञाताः शतशोऽथ सहस्राभ्यः ।
 अभिगच्छन्ति ताः सर्वां यतो वर्षति ब्राह्मवः ॥ ५६ ॥
 षुष्ठोदेन कुण्डलीपो बाहृतः परिवारितः ।
 विज्ञेयः स तु विम्लारात् कुण्डलीपसमेन तु ॥ ५७ ॥
 इत्येष सत्रिवोशो वः कुण्डलीपस्य वर्णितः ।
 क्रौञ्चदीपस्य विम्लारात् वच्चाम्बद्धमतः परं ॥ ५८ ॥
 कुण्डलीपस्य विम्लाराद् दिगुणः स तु वै मृतः ।
 द्वृतोदकसमद्रो वै क्रौञ्चदीपेन संहृतः ॥ ५९ ॥
 तत्रिन् द्वौपे नगच्चेष्टः क्रौञ्चस्यः प्रथमो गिरिः ।
 क्रौञ्चात्यरो वामनको वामनादम्भकारकः ॥ ६० ॥
 अम्भकारात्परव्यापि दिवाहुचाम पञ्चतः ।
 दिवाहृतः परव्यापि दिविन्दो गिरि रुचते ॥ ६१ ॥

दिविन्दात्परतस्यापि पुण्डरीको महागिरिः ।
 पुण्डरीकात्परतस्यापि ग्रीच्छते दुन्दुभिस्तनः ॥ ६२ ॥
 एते रक्षमयाः सप्त क्लोच्छौषधस्य पर्वताः ।
 बहुत्तदकल्पेता नानाहृत्यक्षताहताः ॥ ६३ ॥
 परस्परेण विशुष्टा विष्कम्भाहृष्टपर्वताः ।
 वर्षाणि तत्र वक्षामि नामतस्तु निर्बोधत ॥ ६४ ॥
 क्लोच्छौषध कुशलो देशो वामनस्य मनोकुगः ।
 मनोकुगात्परक्षोच्छूतीयो देश उच्चते ॥ ६५ ॥
 उच्चात्परः प्रावरकः पावरादन्धकारकः ।
 अन्धकारकदेशात् मुनिदेशः परः स्मृतः ॥ ६६ ॥
 मुनिदेशात्परचैव ग्रीच्छते दुन्दुभिस्तनः ।
 सिद्धवारणसङ्गीर्णो गौरप्रायो जनः स्मृतः ॥ ६७ ॥
 तत्रापि नवः सप्तैव प्रतिवर्षं आृताः शुभाः ।
 गौरो कुमुहतो चैव सम्प्रारात्रिमनोजवा ।
 स्थातिव पुण्डरीका च गङ्गा सप्तविधा आृता ॥ ६८ ॥
 तासां समुद्रगायात्रा नयो यास्तु समीपगाः (१) ।
 असुगच्छित ताः सर्वा विषुकाः सुवक्षदकाः ॥ ६९ ॥
 क्लोच्छौषधः सपुद्रेण दधिमण्डोदकेन तु ।
 आहतः सर्वतः श्रीमान् क्लोच्छौषधसमेन तु ॥ ७० ॥
 इत्याहौषादवो छेते समासेन प्रकीर्तिताः ।
 तेषां निमग्नी हौषामां आमुपूर्वेष सर्वेषः ॥ ७१ ॥
 न शक्त विश्वराहृत्यमपि वर्षशतैरपि ।

(१) शास्त्रां सचायत्तायात्रा नादो वाक् समुद्रगा इति च ।

निसर्गोऽयं प्रजानान्तु संहारी यथ तासु वै ७२ ॥
 अत जर्हं प्रवक्ष्यामि शाकद्वौपस्य यो विधिः ।
 शाकद्वौपस्य कृत्स्नस्य यथावदित्तं निषयात् ।
 शूणुध्वं वै यथातत्त्वं शूकरो मे यथार्थत् ॥ ७३ ॥
 क्रोधद्वौपस्य विस्ताराद् हिशुणस्तस्य विस्तारः ।
 परिवार्थं समुद्रं स दधिमण्डोदकं स्थितः ॥ ७४ ॥
 तत्र पुण्या जनपदायिराच चियते जनः ।
 कुत एव तु दुर्भिक्षज्ञराव्याधिभयं कुतः ॥ ७५ ॥
 तत्रापि पर्वताः शुभ्राः सहैव मणिभूषिताः ।
 रक्षाकरास्तथा नवश्वासां नामानि मे शृणु ॥ ७६ ॥
 देवधिंगम्बर्वयुतः प्रथमो भेदवचते ।
 प्रागायतः ससौवर्थं उद्यो नाम पर्वतः ॥ ७७ ॥
 तत्र भेदास्तु इत्यर्थं प्रभवति च यान्ति च ।
 तस्यापरेण सुमहान् जलघारो महागिरिः ॥ ७८ ॥
 तस्याविल्यमुपादने वामवः परमं जलं ।
 ततो वर्षं प्रभवति वर्षाकाले प्रजाच्चिह्नः ॥ ७९ ॥
 तस्यापरे रेवतको यत्र नित्यं प्रसिद्धिता ।
 रेवती दिवि नच्चत्रं पितामहकृतो गिरिः ॥ ८० ॥
 तस्यापरेण सुमहान् श्वासो नाम महागिरिः ।
 तत्रात् श्वामत्वमापन्नाः प्रजाः पूर्वमिमाः किञ्च ॥ ८१ ॥
 तस्यापरेण रजतो महानस्तो गिरिः शूतः ।
 तस्यापरेणाम्बिकेयो दुर्गः शेनो हिमावितः ॥ ८२ ॥
 आम्बिकेयात्परो रम्यः मर्वोपधिसमन्वितः ।

स चैव केयरीत्युक्तो वतो वायुः प्रवायति ॥ ८३ ॥
 शृणुध्वं नामतस्तः नि वदावदत्तुपूर्व्यगः ।
 चदयस्त्रीदयं वर्णं जलदं नाम विश्रुतं ॥ ८४ ॥
 हितीवं जलधारस्य सुकुमारमिति चृतं ।
 देवतस्य तु कोमारं श्वामस्य तु मणीचक्रं ॥ ८५ ॥
 अस्त्राणापि शुभं वर्णं विश्वीयं कुसुमोचरं ।
 आमिकेष्वस्य मोदाकं केसरेषु महाद्रुमं ॥ ८६ ॥
 हीयस्य परिमाणस्य कङ्गदीर्घत्वमेव च ।
 भाकाहौपेन विष्ण्यातस्तस्य मध्ये वनस्पतिः ।
 शाको नाम भद्राहृष्टस्तस्य पुजां प्रथम्यते ॥ ८७ ॥
 एतेन देवगन्धर्वाः सिद्धावं सह चारणैः ।
 विहरन्ति रमन्ते च हृष्णमानाघ तैः सह ॥ ८८ ॥
 तत्र पुण्या जनपदायातुर्वर्णसमन्विताः ।
 तेषु नद्याय समैव प्रतिवर्णं समुद्रगाः ।
 विद्वि नाम्यत ताः सर्वा गङ्गास्ताः समधा च्छताः ॥ ८९ ॥
 प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला तथा ।
 अनुतसा च नाम्नैव नदौ सम्परिकीर्तिंता ॥ ९० ॥
 कुमारी नामतः मिहा हितीया मा पुनः सतौ ।
 नन्दा च पार्वती चैव लतीया परिकीर्तिंता ॥ ९१ ॥
 शिवेतिका (१) चतुर्थीं स्यात् चिदिका च पुनः च्छता ।
 इच्छुव यज्ञमी ज्ञेया तदैव च पुनः कङ्गुः ॥ ९२ ॥
 धेनुका च चृता चैव घण्टी संपरिकीर्तिंता ।

(१) शिविमीकैति च० । शिरेतिकैति च० ।

एताः सप्त महागङ्गाः प्रतिवर्षं शिवोदकाः ।
 भावयन्ति जनं सर्वं ग्राकडीपनिवासिनं ॥ ८३ ॥
 अनुगच्छन्ति तास्वन्या नदीनेत्राः सहस्रगः ।
 बङ्गदकपरिस्त्रावा (१) यतो वर्षति वासवः ॥ ८४ ॥
 तासान्तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च ।
 न शक्यं परिसंख्यातुं पुण्यास्ताः सरिदुत्तमाः ।
 ताः पिबन्ति सदा छष्टा नदीज्ञनपदास्तु ते ॥ ८५ ॥
 अंगपाथन विस्त्रीण्यौ हीयोऽसौ चक्रसंस्थितः ।
 नदीजलैः प्रतिश्वसः पर्वतैश्चाभ्यसंजिभैः ॥ ८६ ॥
 सर्वधातुविचित्रैश्च मणिविहुमभूषितैः ।
 पुरैश्च विविधाकारैः स्त्रीतैर्ज्ञनपदैरपि ॥ ८७ ॥
 त्रैः पुण्यफलोपेतैः समत्वाद्वनधान्यवान् ।
 श्रीरोदेन समुद्रेण सर्वतः परिवारितः ।
 ग्राकडीपस्तु विद्धाश्रात् समेन तु समन्वयः ॥ ८८ ॥
 तस्मिन् जनपदाः पुण्याः पर्वतान्तरिते शभाः ।
 वर्णाश्रमसमाकौण्डी देश स्ते सप्त वै स्मृताः ॥ ८९ ॥
 न सङ्करय तेष्वस्ति वर्णाश्रमज्ञनः कर्त्तव्यम् ।
 धर्मस्य चाव्यभौचारादेकान्तसुस्थिताः प्रजाः ॥ ९० ॥
 न तेषु क्लीभी माया वा ईर्ष्या स्त्रयोऽवृतिः कुतः ।
 विषयेष्वा न तेष्वस्ति एतत् स्वाभाविकं स्मृतं ॥ ९१ ॥
 करोत्पत्तिनं तेष्वस्ति न दण्डो न च दण्डकाः ।

स्वधर्मेणैव धर्मज्ञा स्ते रक्षन्ति परस्परं ॥ १०२ ॥
 एतावदेव शक्वं वै तथिन् द्वौपे निवासिनां ।
 पुष्करं सप्तमं द्वौपं प्रवच्यामि निबोधत ॥ १०३ ॥
 पुष्करेण तु द्वौपेन हृतः चौरोहको वहिः ।
 याकहौपस्य विस्ताराद् दिगुणेन समन्ततः ॥ १०४ ॥
 पुष्करे पर्वतः चौमान् एक एव महागिलः ।
 चित्रैर्मणिमयैः शीलैः शिखरैस्तु ममचिह्नतैः ॥ १०५ ॥
 हौपस्य तस्य पूर्वार्द्धे चित्रमानः स्थितो महान् ।
 परिमण्डलसहस्राणि विस्तोर्णः पञ्चविंशतिः ॥ १०६ ॥
 ऊर्ध्वज्ञैव चतुर्छिंशकहस्राणि समाचितः ।
 हौपस्य परिस्तोर्णः पर्वतो मानसीज्ञमः ॥ १०७ ॥
 स्थितो विलासमौपे त नवचन्द्र इवोदितः ।
 योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वं पञ्चाशतुच्छ्रितः ॥ १०८ ॥
 तावदेव स विस्तोर्णः सर्वतः परिमण्डलः ।
 स एवं चौपपवर्णं मानसः पृथिवीधरः ॥ १०९ ॥
 एव एव सहस्रानुः सर्विविशाद् दिघा कृतः ।
 स्तादूदकेनोदधिना सर्वतः परिवारितः ॥ ११० ॥
 पुष्करहौपविश्वाराहिस्त्रीर्णैऽसौ समन्ततः ।
 तथिन् द्वौपे आतो हो त पुष्कौ जनपदो शम्भौ ।
 अभितो मानसप्ताव पर्वतस्यानुमण्डलो ॥ १११ ॥
 महावौतन्तु यहर्वं वाश्रातो मानसस्य तत् ।
 तस्यैवाभ्यन्तरे यस्तु धातकोषणसुच्यते ॥ ११२ ॥
 दग्धवर्षसहस्राणि तत्र जौवन्ति मानवाः ।

आरोग्यसुखभूयिष्ठा मानसीं सिद्धिमास्तिः ॥ ११३ ॥
 सममायुष रूपच तस्मिन् वर्षद्वये स्थितं ।
 अधमोत्तमो न तेष्वास्त्रां तुल्याभ्ये रूपशीलतः ॥ ११४ ॥
 न तत्र वचको नेत्र्या न स्त्रेया न भर्य तथा ।
 नियहो न च दण्डोऽस्ति न लोभो न परियहः ॥ ११५ ॥
 सत्याकृतं न तत्रास्ति धर्माधर्मां तथैव च ।
 वर्णाश्रमाणां वासीं वा पाशुपात्यं वणिकक्रिया ॥ ११६ ॥
 ल्यो विद्या दण्डनीतिः शुश्रूषा ग्रन्थमेव च ।
 वर्षद्वये सर्वमेतत् पुष्करस्य न विद्यते ॥ ११७ ॥
 न तत्र नद्यो वर्षस्य योतीक्ष्णं वा न विद्यते ।
 उहिज्ञानुरादकान्यच गिरिप्रश्नवणानि च ॥ ११८ ॥
 उत्तराणां कुरुत्याच तुल्यकालो जनः सदा ।
 सर्वच सुसुखस्तव जराक्लमविवर्जितः ॥ ११९ ॥
 इत्येष धातकीक्षण्डो महावीते तथैव च ।
 आनुपूर्वादिविः तात्पुरः पुष्करस्य प्रकौर्तिः ॥ १२० ॥
 स्तादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवारितः ।
 विस्तरान्दण्डलाचैव पुष्करस्य तथैव च ॥ १२१ ॥
 एवं हीयाः समद्रेष्टु त्रिस सप्तभिराहुताः ।
 हीयस्यानन्तरी यद्यु समद्रेष्टु समन्ततः ॥ १२२ ॥
 एवं हीयसमद्राणां उज्जिञ्जेया परस्परात् ।
 अपाचैव समद्रेकात् समद्रा इति संज्ञिताः ॥ १२३ ॥
 अष्टव्यो निवसन्त्यस्मिन् प्रजा यस्माशतुर्विधाः ।
 तस्माद्वर्षमिति प्रोक्तं प्रजानां सुखदन्तु तत् ॥ १२४ ॥

जटय इत्येवं जटयः (१) हृषः ग्रस्तिप्रबन्धने ।
 इतिप्रबन्धनात् (२) सिंहं वर्षीलं तेन तेषु तत् ॥ १३५ ॥
 शुक्रपते चन्द्रघृषी समुद्रः पूर्णते तदा ।
 प्रचीयमाणे बहुले चीयते इस्तमिते खगे ॥ १३६ ॥
 आपूर्णमाणे उदधिः ज्ञात एवाभिपूर्णते ।
 ततोऽपचीयमाणेऽपि स्वाक्षर्णैवायकत्वते ॥ १३७ ॥
 उच्चासामस्तिसंयोगात् जलसुद्रित्यते वथा ।
 तथा महोदधिगतं तोयसुद्रित्यते ततः ॥ १३८ ॥
 अन्युना शतिरिकाश वर्षीन्द्रापो झसन्ति च ।
 उदयाम्तमिते विन्दोः पञ्चयोः शुक्रकाञ्चयोः ।
 उदयहृषिरेवमुदधिः सोमघडिच्छयात्पुनः ॥ १३९ ॥
 दशोत्तराणि पञ्चेव अङ्गलीनां शतानि तु ।
 अपां हृषिः चयो उष्टः समुद्रागान्तु पर्वसु ॥ १४० ॥
 हिरण्यपत्वात् अमृता ज्योपाः सर्वं तस्मोदकाहताः ।
 उदकस्याधानं यस्याश तस्यादुदधिरुच्यते ॥ १४१ ॥
 अपर्वाणम्तु गिरयः पर्वभिः पर्वताः अमृताः ।
 प्रचाहौपे तु गोमेदः पर्वतस्मेन चोच्यते ॥ १४२ ॥
 शालमस्तिः शालमहौपे पूज्यते च महाद्रुमः ।
 कुण्डहौपे कुण्डमत्स्वमत्स्य नास्ता स उच्यते ॥ १४३ ॥
 क्लोकहौपे गिरिः क्लोको मध्ये जनयदस्य ह ।
 शाकहौपे द्रुमः शाकमत्स्य नास्ता स उच्यते ॥ १४४ ॥
 न्ययोधः पुष्करहौपे तत्र तैः स नमस्तुतः ।

महादेवः पुर्वरे तु ब्रह्मा चिभुवनेश्वरः ॥ १३५ ॥
 तस्मिन्निवसति ब्रह्मा माध्ये: मार्गे: प्रजापतिः ।
 उपासते तत्र देवास्त्रयक्षिंश्चाहर्विभिः ।
 स तत्र पूज्यते चैव देवैर्देवोत्तमोत्तमः ॥ १३६ ॥
 अम्बूदीपात्प्रवर्त्तन्ते रत्नानि विविधानि च ।
 हौपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां हि क्रमास्त्रिह ॥ १३७ ॥
 सर्वशो ब्रह्मचर्यण सखेन च दमेन च ।
 आरोग्यायुः प्रभाणादि दिगुणाज्ञ समन्ततः ॥ १३८ ॥
 एतच्छान् पुर्वरहीषे यदुलं वर्षकष्टयं ।
 गोपायति प्रजास्त्रत ऋष्यं सज्जनमण्डिताः ॥ १३९ ॥
 शैश्वरी दण्डस्याम्य ब्रह्मा चिभुवनेश्वरः ।
 सविष्णुः सशिरो देवः सपिता सपितामहः ॥ १४० ॥
 भोजनच्चाप्रयत्नेन तत्र च्यवमुपस्थितं ।
 यहसं सुमहावौर्ध्यं भुज्जने च प्रजाः सदा ॥ १४१ ॥
 परेण पुर्वरस्याथ अऽवृत्या यः स्थितो महान् ।
 नानुदकः समद्रम्हु समन्तात्परिवेष्टिः ॥ १४२ ॥
 परेण तस्य महतौ हृशते लोकसंस्थितिः ।
 काच्चनौ हिंगणा भूमिः सर्वा चैकशिलोपमा ॥ १४३ ॥
 तस्मात्परेण श्वेतस्तु मर्यादान्ते तु मण्डलं ।
 प्रकामयाप्रकामय लोकालोकः स उच्यते ॥ १४४ ॥
 आलोकस्तस्य चार्दीकु निरानाकस्त्रातः परं
 योजनानां महस्त्राणि दण्ड नस्योक्तुषः स्मः ॥ १४५ ॥
 तावौष विस्तरस्य एष्यिव्यां कामगत्य सः ।

आलोके लोकशब्दसु निरालोके सलोकता ।
 लोकार्थं सम्भातो लोको निरालोकसु वाच्छ्रातः ॥ १४६ ॥
 लोकविस्तारमावन्तु आलोकः सर्वती वहिः ।
 परिज्ञवः समन्ताच उद्गेनाहतव चः ।
 निरालोकात्परवापि अण्डमाहत्वं तिष्ठति ॥ १४७ ॥
 अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः सप्तहीया च मेदिनी ।
 भूलोकोऽथ भुग्लर्णीकः स्त्रीकोऽव महस्त्राया ॥ १४८ ॥
 जनस्तापस्त्राया सत्य एतावान् लोकसंयहः ।
 एतावानेव विज्ञेयो लोकान्तर्यैव तत्परः ॥ १४९ ॥
 गुम्भस्यायौ भवेद्याहक् प्रतीच्यान्दिशि चन्द्रमाः ।
 आदितः शुक्रपञ्चस्य यपुरण्डस्य तदिधं ॥ १५० ॥
 अण्डानामोहशानान्तु कोठरी ज्ञेयाः सहस्रगः ।
 तिर्थगूर्ध्वमध्यमाच कारणस्याव्ययाकानः ।
 कारणैः प्राकृतैस्त्राच ज्ञाहतं प्रतिसप्तभिः ॥ १५१ ॥
 दग्धाधिक्येन चात्मोन्यं धारयन्ति परस्परं ।
 परस्पराहृताः सर्वे उत्पन्नाश परस्परात् ॥ १५२ ॥
 अण्डस्यास्य समन्ताच सर्विविष्टो घनोदधिः ।
 समन्तादयेन तोयेन धार्थमाणः स तिष्ठति ॥ १५३ ॥
 वाहातो घनतीयस्य तिर्थगूर्ध्वानुमण्डलं ।
 धार्थमाणं समन्ताच्च तिष्ठते घनतेजसा ॥ १५४ ॥
 अयोगुडनिभो वहिः समन्ताच्छलाकृतिः ।
 समन्तादयवातेन धार्थमाणः स तिष्ठति ।
 घनवातस्त्राकाशम्यारयानसु तिष्ठति ॥ १५५ ॥

भूतादिय तथाकाशं भूताद्यचाप्यसो महान् ।
 महान् व्यासो शून्येन अव्यतीन तु धार्थते ॥ १५६ ॥
 अनन्तमपरिव्यक्तन्दशधा सूक्ष्म एव च ।
 अनन्तमकृतामानमनादिनिधनश्च तत् ॥ १५७ ॥
 अतीत्य परती ओरमनालम्बमनामयं ।
 नैकयोजनसाहस्रं विप्रकृष्टं तमोहतं ॥ १५८ ॥
 तम एव निरालीकममर्यादमदेशिकं ।
 देवानामप्यविदितं व्यवहारविवर्जितं ॥ १५९ ॥
 तमसोऽन्ते च विष्ण्यातमाकाशान्ते च भास्तरं ।
 मर्यादाद्यामतस्तस्य शिवस्यायतनं महत् ॥ १६० ॥
 चिदशानामगम्यन्तु खानं दिव्यमिति चुतिः ।
 महतो देवदेवस्य मर्यादायां व्यवस्थितं ॥ १६१ ॥
 चन्द्रादिल्यावतसास्तु ये लोकाः प्रथिता बुधैः ।
 ते लोका दूत्यभिहिता जगतय न संशयः ॥ १६२ ॥
 रसातलतलात् सप्त सप्तैर्हितलाः चितो ।
 सप्तस्त्रियास्त्रिया वायोः सप्तश्चासदना दिजाः ॥ १६३ ॥
 आपातालादिवं यावद्वन्पश्चविधा गतिः ।
 प्रमाणमेतज् जगत एव संसारसागरः ॥ १६४ ॥
 अनाद्यन्ता प्रथाव्येवं नैकजातिसमुद्घवा ।
 विचिच्छा जगतः सा वै प्रह्लिदनवस्थिता ॥ १६५ ॥
 यद्यैतद्वौतिकं नाम निसर्वबहुविद्वारं ।
 अतीनिद्रियमंहाभागैः सिद्धैरपि न लक्ष्यते ॥ १६६ ॥
 चुषिच्छाच्छामिद्यायूना महतस्तमस्तस्या ।

ईश्वरस्य हु देवस्य अनन्तस्य हिजीत्तमाः ॥ १६७ ॥
 चयो वा परिमाणं वा अन्तो वापि न विद्यते ।
 अनन्त एष सर्वत्र सर्वस्थानेषु पठते ।
 तस्य चोक्तं मया पूर्वं तस्मिवामानुकीर्त्तने ॥ १६८ ॥
 य एष शिवनामा हि तहः कात्स्वर्गन कीर्तिं ।
 स एष सर्वत्र गतः सर्वस्थानेषु पूर्ज्यते ॥ १६९ ॥
 भूमौ रसातसे चैव आकाशे पश्चेऽनसे ।
 अर्णवेषु च सर्वेषु दिवि चैव न संशयः ॥ १७० ॥
 तथा तपसि विज्ञेय एष एष महाश्चयुतिः ।
 अनेकधा विभक्ताङ्गो महायोगी महेश्वरः ।
 सर्वलोकेषु लोकेण इच्यते बहुधा प्रभुः ॥ १७१ ॥
 एवं परस्यरोत्पत्ता धार्यन्ते च परस्यरात् ।
 आधाराधियमादेन विकारास्ते विकारिणः ॥ १७२ ॥
 पृथुगादयो विकारास्ते परिच्छिद्वाः परस्यरं ।
 परस्यराधिकाचैव प्रविटाच परस्यरं ॥ १७३ ॥
 यच्चाद्विष्टाच तेऽन्योन्यं तच्चात् स्वैर्यसुपागताः (१) ।
 प्रागासन् छविशेषास्तु विशेषान्योन्यविद्यनात् (२) ।
 पृथिव्यादाच वायुन्तः परिच्छिद्वास्त्रयस्तु ते ॥ १७४ ॥
 गुणापचयसारिण परिच्छेदो विशेषतः ।
 शिषाचान्तु परिच्छेदः सौक्ष्माक्षेत्र विभाव्यते ॥ १७५ ॥

(१) स्वैर्यं गुणसुपागताः इति च ॥

(२) विशेषान्योन्यदग्निं इति च ॥

भूतेभ्यः परतस्ते भ्यो छालोकः परतः चृतः ।
 भूतान्यालोक आकाशे परिच्छिद्वानि सर्वमः ॥ १०६ ॥
 पात्रे महति पात्राणि यथैवान्तर्गतानि तु ।
 भवन्त्यन्योन्यहीनानि परस्परसमावयात् ।
 तथा छालोक आकाशे भेदास्वन्तर्गता मताः ॥ १०७ ॥
 कृतस्त्रान्येतानि चत्वारि अन्योन्यस्थाधिकानि तु ।
 यावदेतानि भूतानि तावदुत्पत्तिरुचते ॥ १०८ ॥
 जन्मनामिह संस्कारो भूतेष्वन्तर्गतो मतः ।
 प्रत्यास्थाय च भूतानि कार्योत्पत्तिर्न विद्यते ॥ १०९ ॥
 तच्चात्परिमिता भेदाः चृताः कार्याकाशु ते ।
 कारणात्मकास्त्रैव चुभेदा ये महदादयः ॥ ११० ॥
 इत्येष सत्रिवेशो वी मया प्रोत्तो विभागशः ।
 सप्तहीपसमुद्राया यायातव्येन चै हिजाः ॥ १११ ॥
 विस्ताराराघण्डलाचैव प्रसंख्यातेन चैव हि ।
 वैश्वर्कप्रधानस्य परिमाणैकदेशिकं ॥ ११२ ॥
 अधिष्ठानं भगवतो यस्य सर्वमिदं जगत् ।
 एवं भूतगणाः सप्त सत्रिविष्टाः परस्परं ॥ ११३ ॥
 एतावान् सत्रिवेशस्तु मया शब्दः प्रभावितुं ।
 एतावदेव शोतव्यं सत्रिवेशे तु पादित्व ॥ ११४ ॥
 सप्त प्रकातयस्त्रे ता धारयन्ति परस्परं ।
 तास्त्रात्परिमाणेन प्रसंख्यातुमिहोच्यते ।
 असंख्येयाः प्रकातयस्त्रियं गूँमधय याः ॥ ११५ ॥
 तारकासत्रिवेशस्य यावद्विद्यन्तु मण्डले ।

मर्यादासचिवेशस्तु भूमेष्टदत्तुमण्डलं ।
अतः परं प्रवच्चामि पृथिव्यां चै हिजोत्तमाः ॥ १ - ६ ॥

इति श्रीमहापुराणे बायुपीठे भुवनविन्यासो नामै-
कोनपञ्चाश्चोत्थायः ।

अथ पञ्चाशोऽध्यायः ।

—————०००—————

ज्योतिःप्रचारः ।

सुत उवाच । अधःप्रमाणमूर्त्य वस्त्रमानं निष्ठीधत ।
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिष्य पञ्चमं ।
 अनन्तधात्रो श्रेते व्यापकास्तु प्रकीर्तितः ॥ १ ॥
 जननी सर्वभूतानां सर्वभूतधरा धरा ।
 नानाजनपदाकीर्णि नानाधिष्ठानपत्तना ॥ २ ॥
 नानानदनदीश्वरा नैकजातिसमाकुला ।
 अनन्ता गौयते देवी पृथिवी बहुविस्तरा ॥ ३ ॥
 नदीनदसमुद्यास्तथा चूद्राच्याः स्थिताः ।
 पर्वताकाशसंस्थाय अन्तर्भूमिगताय याः ॥ ४ ॥
 आपोऽनन्तास विज्ञेयास्तथाभिः सर्वलौकिकः ।
 अनन्तः पठाते चैव (१) व्यापकः सर्वसम्भवः ॥ ५ ॥
 तथाकाशमनन्तस्य रस्य नानाच्यर्यं स्मृतं ।
 अनन्तं प्रथितं सर्वं वायुवाकाशसम्भवः ॥ ६ ॥
 आपः पृथिव्यासुदके पृथिवी चोपरि स्थिता ।
 आकाशचापरमधः पुनर्भूमिः पुनर्जलं ॥ ७ ॥
 एव मन्त्रमनन्तस्य भौतिकास्य च विद्यते ।
 पुरा सुरैरभिहितं निषितन्तु निष्ठीधत ॥ ८ ॥

भूमिजैलमयाकाशमिति ज्ञेया परम्परा ।
 स्थितिरेषा तु विज्ञेया सप्तभृत्यिन् रसातले ॥ ८ ॥
 दग्धयोजनसाहस्रमिकभीमं रसातलं ।
 साधुभिः परिविश्वातमिकैकं बहुविश्वरं ॥ १० ॥
 प्रथममतलचैव (१) सुतलन्तु ततः परं ।
 ततः परतरं विद्याहितसं बहुविश्वरं ॥ ११ ॥
 ततो गमधारालं नाम परतरं महातलं ।
 औतलच्च ततः प्राहुः पातालं सप्तमं स्मृतं ॥ १२ ॥
 लक्ष्मीभीमच्च प्रथमं भूमिभागच्च कीर्तिं ।
 पाण्डुभीमं द्वितीयन्तु द्वितीयं रात्मचित्कं ॥ १३ ॥
 पीतभीमच्छतुर्थेन्तु पश्चमं शक्रीरातलं ।
 षष्ठं गिलामयचैव सौवर्णीं सप्तमक्तलं ॥ १४ ॥
 प्रथमे तु तत्त्वे ख्यातमसुरेन्द्रस्य मन्दिरं ।
 नसुचेरिन्द्रग्नीहि महानादस्य चाचयं ॥ १५ ॥
 पुरस्य शशुकर्णस्य कवचस्य च मन्दिरं ।
 निष्कुलादस्य च पुरं प्रकृष्टजनसङ्कुलं ॥ १६ ॥
 रात्रसस्य च भौमस्य शूलदम्भस्य चालयं ।
 लोहिताच्चकलिङ्गानां (२) नगरं श्वापदस्य तु ॥ १७ ॥
 धनञ्जयस्य च पुरं माहिन्द्रस्य महामनः ।
 कालियस्य च नागस्य नगरं कलसस्य च ॥ १८ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरचसाँ ।

१ प्रथमं रसातलं नामेति षष्ठो ।

२ लोहिताच्चकलिङ्गाभ्यामिति छ०, छ०, प० च ।

तत्त्वे ज्ञेयानि प्रथमे काञ्चमौमे न संशयः ॥ १६ ॥
 हितीयेऽपि तत्त्वे विप्रा दैत्येन्द्रस्य सुरचमः ।
 महाजन्मस्य च तथा नगरं प्रभवस्य तु ॥ २० ॥
 हययौवस्य काञ्चास्य निकुञ्जस्य च मन्दिरं ।
 गङ्गाख्येयस्य च पुरं नगरं गोमुखस्य च ॥ २१ ॥
 राजसस्य च नौलस्य मिवस्य कथनस्य च ।
 पुरच कुरुपादस्य महीशौयस्य चालयं ॥ २२ ॥
 कम्बलस्य च नागस्य पुरमग्रतरस्य च ।
 कद्रुपवस्य च पुरं तचकास्य महामनः ॥ २३ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरचमां ।
 हितीयेऽप्निन् तत्त्वे विप्राः पाण्डुमौमे न संशयः ॥ २४ ॥
 छत्रोये तु तत्त्वे स्थातं प्रज्ञादस्य महामनः ।
 अनुज्ञादस्य च पुरं दैत्येन्द्रस्य महामनः ॥ २५ ॥
 तारकाख्यस्य च पुरं पुरन्तिगिरसमाथा ।
 शिशुमारस्य च पुरं छष्टपुष्टजनाकुलं ॥ २६ ॥
 चवनस्य च विज्ञेयं राजसस्य च मन्दिरं ।
 राजमेन्द्रस्य च पुरं कुभिलस्य खरस्य च ॥ २७ ॥
 विराघस्य (१) च कूरस्य पुरसुल्कामुखस्य च ।
 हेमकस्य च नागस्य तथा पाण्डुरकस्य च ॥ २८ ॥
 मणिमन्त्रस्य च पुरं कपिलस्य च मन्दिरं ।
 नन्दस्य चोरगपतेविशालस्य च मन्दिरं ॥ २९ ॥

१. विराघस्येति वा ।

एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां ।
 ततौयेऽस्मिन्मूले किप्राः पौतभीमे न संग्रहः ॥ ३० ॥
 चतुर्थे दैत्यसिंहस्य कालनेमेमहाक्षनः ।
 गजकर्णस्य च पुरं नगरं कुञ्जरस्य च ॥ ३१ ॥
 राजमेन्द्रस्य च पुरं सुमालेश्वरुविस्तारं ।
 मुखस्य स्त्रीकनाथस्य हक्कवक्षस्य चालयं ॥ ३२ ॥
 बहुयोजनसाहस्रं बहुपचिसमाकुलं ।
 नगरं वैनतेयस्य चतुर्थेऽस्मिन् रसातले ॥ ३३ ॥
 पक्षमे शर्कराभीमे बहुयोजनविमूले ।
 विरोचनस्य नगरं दैत्यसिंहस्य धीमतः ॥ ३४ ॥
 वैदूर्यस्य लिङ्गिहस्य हिरण्याक्षस्य चालयं ।
 पुरस्य विद्युजिहस्य राजसस्य च धीमतः ॥ ३५ ॥
 महामेघस्य च पुरं राजमेन्द्रस्य गालिनः ।
 कार्यारस्य च नागस्य स्वस्तिकास्य जयस्य च ॥ ३६ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां ।
 पक्षमेपि तथा शेषं शर्करानिलये सदा ॥ ३७ ॥
 वष्टे तस्मै दैत्यपतेः केमरेन्नगरीक्षमं ।
 मुपर्व्वशः सुसोक्षम नगरं महिषस्य च ।
 राजमेन्द्रस्य च पुरमुत्कोशस्य महाक्षनः ॥ ३८ ॥
 तथास्ते सुरसापुत्रः शतशीर्षी सुदा युतः ।
 काञ्छपस्य हुतः श्रीमान् वासुकिनीम नागराट् ॥ ३९ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां ।
 वष्टे तस्मैऽस्मिन् विष्ण्याते शिलाभीमे रसातले ॥ ४० ॥

सप्तमि तु तत्त्वे चिय पाताले सर्वपञ्चिमि ।
 पुरं वलेः प्रसुदितं नरनारीसमाकुलं ॥ ४१ ॥
 असुराशीविषैः पूर्णं सुहृतैः वशवृभिः ।
 मुचुकुन्दस्य दैत्यस्य तत्र वै नगरं महत् ॥ ४२ ॥
 अनेकैर्दितिपुत्राणां समुदीर्थं मंहापुरैः ।
 तदैव नागनगरैर्कर्त्तिमहिः सहस्रगः ॥ ४३ ॥
 दैत्यानां दानवानाश्च समुदीर्थं मंहापुरैः ।
 उदीर्थराज्ञसावासैरनेकैय समाकुलं ॥ ४४ ॥
 पातालाले च विमेन्द्रा विस्तौर्यं वहयोजने ।
 आस्ते रक्षारविन्दाचो महाभावाजरामरः ॥ ४५ ॥
 धीतशङ्खीदरवपुर्नीलिवासा महाभुजः ।
 विश्वालभीगो द्युतिमांशिद्वमालाधरो बली ॥ ४६ ॥
 कक्षमशुद्धावदातेन दीपास्येन विराजता ।
 प्रभुर्मुखसहस्रेण शीभते वै स कुण्डली ॥ ४७ ॥
 स जिह्वामालया देहो सोलज्वालानस्तार्चिषा ।
 ज्वालामालापरिच्छिसः कैलास इव लक्ष्यते ॥ ४८ ॥
 स तु नेत्रसहस्रेण हिगुणेन विराजता ।
 वालसूर्याभितास्तेण शीभते चिन्मयशङ्खलः ॥ ४९ ॥
 तस्य कुन्देन्द्रवर्णस्य अचमाला विराजते ।
 तदणादिलमालेव श्वेतपर्वतमूर्द्धिनि ॥ ५० ॥
 अटाकरासो द्युतिमान् लक्ष्यते ग्रथनासने ।
 विस्तौर्यं इव मेदिन्यां सहस्रशिखरो गिरिः ॥ ५१ ॥
 महाभीमंहाभाग्नीर्थानां गर्महाश्वले ।

उपास्यते महातेजा महानागपतिः संशयः ॥ ५२ ॥
 स राजा सर्वेनागानां शेषो नाम महाद्युतिः ।
 सा वैष्णवो छहितनुर्मर्यादायां व्यवस्थिता ॥ ५३ ॥
 समैवमेते कविता व्यवहार्या इसातलाः ।
 देवाशुरमहानागराजसाभ्युचिताः सदा ॥ ५४ ॥
 अतःपरमनालीकमगम्यं सिद्धसाधुभिः ।
 देवानामप्यविदितं व्यवहारविवर्जितं ॥ ५५ ॥
 पृथिव्यमास्त्रवायूनां नभसय हिजीतमाः ।
 महत्त्वमेवसृष्टिभिर्गतेऽनाच संशयः ॥ ५६ ॥
 अत लाञ्छं प्रवक्ष्यामि सूर्याचन्द्रमसीर्गतिं ।
 सूर्याचन्द्रमसावितो भ्रमली यावदेव तु ।
 प्रकाशतः स्त्रभाभिस्त्रो गणहलाभ्यां समाव्यतौ ॥ ५७ ॥
 सप्तानाम् समुद्राणां होपानाक्तु स विहारः ।
 विहारार्थं पृथिव्यास्त्र भवेद्व्यत वाहृतः ॥ ५८ ॥
 पर्यासपारिमाश्चन्तु चन्द्रादित्यो प्रकाशतः ।
 पर्यासपारिमाश्चेन भूमेस्तुत्यं दिवं चृतं ॥ ५९ ॥
 अवति त्रीनिमान् लोकान् यस्मात् सूर्यः परिभ्रमन् ।
 अवधातुः प्रकाशात्यो छवनाम् रविः स्मृतः ॥ ६० ॥
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि प्रमाणं चन्द्रसूर्योः ।
 महितलाक्षहीयद्वो छस्त्रिन् वर्षे निपात्यते ॥ ६१ ॥
 अस्या भारतवर्षस्य विष्णवभ्यु सुविस्तरं ।
 मण्डलं भास्त्रारसाम् योजनानां निरोधतः ॥ ६२ ॥
 नवद्वोजनसाहस्रो विस्तारो भास्त्ररस त ।

विस्तारात्त्रिगुणवाचा परिणाहोऽय मण्डलं ।
 विष्णुभी मण्डलस्त्रैव भास्तराहिंगुणः गग्नी ॥ ६३ ॥
 अतः पृथिव्यां वक्षामि प्रमाणं योजनैः सह ।
 सप्तद्वौपसमुद्राया विस्तारो मण्डलच यत् ॥ ६४ ॥
 इत्येतदिह संख्यातं पुराणं परिमाणतः ।
 तदस्यामि प्रसंख्याय साम्यतेरभिमानिभिः ॥ ६५ ॥
 अभिमानिव्यतीता ये तुख्यास्ते साम्यतेरिह ।
 देवा ये वे ह्यतीतास्ते रूपैर्नामभिरेव च ॥ ६६ ॥
 तस्माच्चु साम्यतेर्देवैवेच्छामि वसुधातलं ।
 दिवस्तु स्त्रिवैश्वी चै साम्यतेरेव क्षतस्यः ॥ ६७ ॥
 शतार्दिकीटिविस्तारा पृथिवी क्षतस्यतः चृता ।
 तस्या वाधप्रमाणेन मेरोर्बै चातुरन्तरं ॥ ६८ ॥
 पृथिव्या वाधविस्तारो योजनायात्पूर्णीकीर्तिः ।
 मेहमध्यात् प्रतिदिग्यं कोटिरेकादश चृताः ॥ ६९ ॥
 तथा शतसहस्राणि एकोननवतिः पुनः ।
 पञ्चाशत्त्रुष्टि सहश्राणि पृथिव्या वाधविस्तारः ॥ ७० ॥
 पृथिव्या विस्तारं क्षतस्यं योजनैस्त्रिवैधत ।
 तिस्तारःकीष्टस्तु विस्तारः संख्यातः स चतुर्दिग्यं ॥ ७१ ॥
 तथा शतसहस्राणामेकीनाश्रौतिरुच्यते ।
 सप्तद्वौपसमुद्रायाः पृथिव्यास्त्रैव विस्तारः ॥ ७२ ॥
 विस्तारात्त्रिगुणस्त्रैव पृथिव्यन्तस्य मण्डलं ।
 गणितं योजनायन्तु कोटयस्त्रैकादश चृताः ॥ ७३ ॥
 तथा शतसहस्रन्तु सप्तत्रिंशाष्टिकानि तु ।

शूल्येतदै प्रसंख्यातं पृथिव्यान्तस्य मण्डलं ॥ ७४ ॥
 तारकासन्निवेशस्य दिवि यावहि मण्डलं ।
 पर्यासः सन्निवेशस्य भूमेस्त्रावसु मण्डलं ॥ ७५ ॥
 पर्यासपारिमाण्डेन भूमेस्त्रुत्यं दिवं स्तुते ।
 सप्तानामपि लोकानां मेतत्त्वानं प्रकीर्तिं ॥ ७६ ॥
 पर्यासपारिमाण्डेन मण्डलानुगतेन च ।
 उपस्थुपरि लोकानां छत्रवत्परिमण्डलं ॥ ७७ ॥
 संस्थितिर्विहिता सर्वा येषु तिष्ठन्ति जनावः ।
 एतदण्डकटाङ्गसा प्रमाणं परिकोर्त्तिं ॥ ७८ ॥
 अण्डस्यान्तस्थितिमे लोकाः सप्तद्वयो च मेदिनो ।
 भूलोकय भूवचैव हृतीयः व्यरिति स्त्रातः ।
 मण्डलोको अनश्वैव तपः सत्यव सप्तमः ॥ ७९ ॥
 एते सप्त क्रता लोकाङ्गत्राकारा व्यवस्थिताः ।
 स्वकैरावरणैः सुर्योर्धार्थमाणाः पृथक् पृथक् ॥ ८० ॥
 दग्धभागाधिकाभिष ताभिः प्रकृतिभिर्विहिः ।
 धार्थमाणा विशेषैव समुत्पदैः परस्परं ॥ ८१ ॥
 अस्याण्डस्य समन्ताणां सन्निविष्टो घनोदधिः ।
 पृथिवीमण्डलं लक्ष्म्यं घनतोयेन धार्थते ॥ ८२ ॥
 घनोदधिपरेणाव धार्थते घनतेजसा ।
 वाञ्छाती घनतेजस्तु तिर्थगृहैन्तु मण्डलं ॥ ८३ ॥
 समन्ताङ्गतेन धार्थमाणं प्रतिष्ठितं ।
 घनतेजातासत्याकाशमाकाशस्य महावना ॥ ८४ ॥
 भूतादिना छत्रं सर्वे भूतादिमंहता हतः ।

हतो महानन्तेन पधानेनाव्ययात्मना ॥ ८५ ॥
 पुराणि लोकपालानां प्रवक्ष्यामि यथाक्रमं ।
 ज्योतिर्गणपत्यारस्य प्रमाणं परिवक्ष्यते ॥ ८६ ॥
 मरोः प्राच्यां दिशि तथा मानसस्यैव मूर्दनि ।
 वस्त्रीकसारा माहेन्द्री पुरुषा हेमपरिकृता ॥ ८७ ॥
 दक्षिणे युनर्मरीर्मानसस्यैव मूर्दनि ।
 वैवस्त्रतो निवसति यमः संयमने पुरे ॥ ८८ ॥
 प्रतीक्षान्तु पुनर्मरीर्मानसस्यैव मूर्दनि ।
 सुखा नाम पुरी रम्या वरुणस्याथ धीमतः ॥ ८९ ॥
 दिश्युत्तरस्यां मेरोक्तु मानसस्यैव मूर्दनि ।
 तुल्या माहेन्द्रपुर्ण्या तु सोमस्यापि विभावरी ॥ ९० ॥
 सानसोत्तरपृष्ठे तु लोकपालायतुर्हिंशं ।
 स्थिता धर्मव्यवस्थायै लोकसंरचणाय च ॥ ९१ ॥
 लोकपालोपरिष्टान्तु सर्वतो दक्षिणायने ।
 काष्ठागतस्य सूर्यस्य गतिर्यां तां निवीधत ॥ ९२ ॥
 दक्षिणे प्रकमे सूर्यः ज्ञिसेषु रिव सर्पति ।
 ज्योतिषाचकमादाय सततं परिगच्छति ॥ ९३ ॥
 मध्यगच्छामरावत्यां यदा भवति भास्तरः ।
 वैवस्त्रते संयमने उदयस्त्रत उच्यते ॥ ९४ ॥
 सुखायामहं रात्रेऽस्य मध्यगः स्त्राद्रविंयदा ।
 सुखायामस्य वाहस्यामुत्तिः तु तु हृष्टते ॥ ९५ ॥
 विभावामहं रात्रेऽस्यान् माहेन्द्रगमस्तमेति च ।
 तदा दक्षिणपूर्ववामपरात्रोविधीयते ॥ ९६ ॥

दद्विषापरदेश्वाना पूर्वाङ्गः परिकीर्तते ।
 तेषामपररात्रं ये जना उत्तरापवे ॥ ८७ ॥
 देशा उत्तरपूर्वी ये पूर्वरात्रन्तु तान् प्रति ।
 एवमेवीतरेष्वको भवनेषु विराजते ॥ ८८ ॥
 सुखायामव बाहस्त्रां मध्याङ्गे चार्यमा यदा ।
 विभावर्था सोमपुर्वामुचिष्ठति विभावसुः ॥ ८९ ॥
 रात्रर्थं चामरावत्यामस्तमेति यमस्य च ।
 सोमपुर्वी विभायान्तु मध्याङ्गे स्वाहिवाकरः ॥ ९० ॥
 महेन्द्रस्यामरावत्यामुचिष्ठति यदा रविः ।
 अर्हरात्रं संयमने बाहुण्यामस्तमेति च ॥ ९१ ॥
 य श्रीप्रभमेति पर्यंति भास्त्ररोऽलात्तत्त्वक्षयत् ।
 भगवन् वै भगवाण्यानि कहचानि गगने रविः ॥ ९२ ॥
 एवचतुषु द्वौपेषु दद्विषान्तेन सर्पति ।
 उदयाम्भमनेनासादुचिष्ठति पुनः पुनः ॥ ९३ ॥
 पूर्वाङ्गे चापराङ्गे तु द्वौ देवालयौ तु सः ।
 तपत्येकन्तु मध्याङ्गे तेरेष तु सरक्षिभिः ॥ ९४ ॥
 उदितो वद्विमानाभिरामध्याङ्गं तपश् रविः ।
 अतः परं छसन्तीभिर्गोभिरस्तं स गच्छति ॥ ९५ ॥
 उदयाम्भमयाभ्यां हि अते पूर्वापरे दिशो ।
 यायत्पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठे तु पार्श्वयोः ॥ ९६ ॥
 यचोद्यन् हृष्टते सर्वस्त्रेषां स उदयः अृतः ।
 यच गणाशमायाति तेषामस्तः स उच्चते ॥ ९७ ॥
 सर्वेषामुत्तरे मेरकोक्तालोकस्तु दद्विषे ।

विदूरभावादकंस्य भूमेलंखात्पतस्य च ।
 ज्ञियन्ते रश्मयो यस्मात्तेन रात्रौ न हप्तते ॥ १०८ ॥
 अहनस्त्रभताराणां दर्शनं भास्त्ररस्य च ।
 उच्छ्रयस्य प्रमाणेन ज्ञेयमस्तमनोदयं ॥ १०९ ॥
 शुक्रकायोऽग्निरापय ऊर्जाच्छाया च मेदिनी ।
 विदूरभावादकंस्य उद्यतस्य विरश्मिता ।
 रक्ताभावो विरश्मित्वाद्रक्तत्वाचाप्यनुष्टुता ॥ ११० ॥
 सेख्यावस्थितः सूर्यो यज्ञ यज्ञ तु हप्तते ।
 ऊर्ज गतः सहस्रन्तु योजनानां स हप्तते ॥ १११ ॥
 प्रभा हि सौरी पादेन अस्त्राङ्गति भास्त्ररे ।
 अग्निमाविश्वते रात्रौ तस्माहूरात् प्रकाशते ॥ ११२ ॥
 उदितस्तु पुनः सूर्यः अस्तमान्नेयमाविश्वत् ।
 संयुक्तो वज्ञिना सूर्यस्रातः स तपते दिवा ॥ ११३ ॥
 प्राकाशच तथौष्णच सूर्यान्नेयो च तेजसो ।
 परस्परानुपवेशादाप्यादेते दिवानिशं ॥ ११४ ॥
 उत्तरे चैव भूम्यहौ तथा तस्मिंश दक्षिणे ।
 उत्तिहति तथा स्यै रात्रिराविश्वते त्वपः ।
 तस्मात्तात्त्वा भवत्यापो दिवारात्रिप्रवेशनात् ॥ ११५ ॥
 अस्तु याति पुनः स्यै दिनं वै प्रविशत्यपः ।
 तस्माच्छुक्रा भवत्यापो नक्षमङ्गः प्रवेशनात् ॥ ११६ ॥
 एतेन क्लसयोगेन भूम्यहौ दक्षिणोत्तरे ।
 उदयास्तमनेऽकंस्य (१) अहोरात्रं विश्वत्यपः ॥ ११७ ॥

१ उदयास्तमने नित्यमिति ५० ।

दिनं सूर्यपकाशास्यं तामसो रात्रिरुचते ।
 तथा इत्यवस्थिता रात्रिः सूर्यावेष्यमहः स्मृतं ॥ ११८ ॥
 एवं पुष्करमध्येन यदा सर्वति भास्तरः ।
 चिंशांश्कर्तु (१) मेदिन्या सुखत्तेनैव गच्छति ॥ ११९ ॥
 योजनाशान्सुखत्तेन्य इमां संख्यां निवीधत ।
 पूर्णं गतसहस्राशामेकचिंशत् सा स्मृता ॥ १२० ॥
 पञ्चाशत् तत्त्वानि सहस्राश्वधिकानि सु ।
 मौड़त्तिंकी गतिर्द्वया सूर्यस्य तु विधीयते ॥ १२१ ॥
 एतेन गतियोगेन यदा काष्ठान्तु दक्षिणां ।
 पर्यागच्छेत्तदादित्यो माघे काष्ठान्तमेव हि ॥ १२२ ॥
 सर्वते दक्षिणायान्तु काष्ठायां तत्रिवीधत ।
 नवकीदः प्रसंख्याता योजनैः परिमण्डलं ॥ १२३ ॥
 तथा गतसहस्रायि चत्वारिंशत् पञ्च च ।
 अहो रात्रात्पत्तक्षस्य गतिरेवा विधीयते ॥ १२४ ॥
 दक्षिणादिनिष्टोऽसौ विषुवस्यो यदा रविः ।
 चौरीदस्य समुद्रस्य उत्तरान्ता दिशबद्रन् ॥ १२५ ॥
 मण्डलं विषुवद्यायि योजनैस्त्रिवीधत ।
 तिसः कीद्यम्हु विस्त्रीणी विषुवद्यायि सा स्मृता ॥ १२६ ॥
 तथा गतसहस्राशामभौत्येकाधिका पुनः ।
 अवये चोक्तरां काष्ठाचित्प्रभानुर्यदा भवेत् ।
 ग्राकदीपस्य षष्ठस्य उत्तरान्ता दिशबद्रन् ॥ १२७ ॥
 उत्तरायाच्च काष्ठायां प्रभाणं मण्डलस्य च ।

(१) अंशोऽस्त्रिवीधिः कृ । विंशत्त्वाग्निविधिः च ।

योजनाग्रात्पुसंख्याता कोटिरेका तु सा हिनैः ॥ १२८ ॥
 अशीतिनिंयुतानीह योजनानां तदैव च ।
 अष्टपञ्चाशतचैव योजनान्वधिकानि तु ॥ १२९ ॥
 नागवीष्युक्तरावीषी अजवीषी च दक्षिणा ।
 मूलचैव तथाषाढे श्वाजवीष्युदयास्तयः ।
 अभिजित्पूर्वतः खातिनांगवीष्युगदयास्तयः ॥ १३० ॥
 काष्ठयोरन्तरं यच्च तद्वच्छे योजनैः पुनः ।
 एतच्छतसहस्राचामेकचिंशोत्तरं शतं ॥ १३१ ॥
 वर्याञ्जिंशाधिकाद्वान्ये चयस्तिंश्च योजनैः ।
 काष्ठयोरन्तरं श्वेतद् योजनाग्रात् प्रतिष्ठितं ॥ १३२ ॥
 काष्ठयोर्लोकयोषैव अन्तरे दक्षिणोत्तरे ।
 ते तु यस्तामि संख्याय योजनैस्त्रिविभोधत ॥ १३३ ॥
 एकैकमन्तरन्तस्या नियुतान्वेकसप्ततिः ।
 सहस्राण्यतिरिक्ताय ततोऽन्या पञ्चसप्ततिः ॥ १३४ ॥
 लिखयोः काष्ठयोषैव वाश्चाभ्यन्तरयोः चातं ।
 अभ्यन्तरन्तु पर्येति मण्डलान्युक्तरायणे ॥ १३५ ॥
 वाश्चतो दक्षिणे चैव सततन्तु यद्याकमं ।
 मण्डलानां गतं पूर्णमशीत्यधिकमुत्तरं ॥ १३६ ॥
 चरते दक्षिणे चापि तावदेव विभावसुः ।
 प्रमाणं मण्डलस्याय योजनाग्राचिबोधत ॥ १३७ ॥
 एकविंशद् योजनानां सहस्राणि समाप्ततः ।
 शते द्वे पुनरप्यन्ये योजनानां प्रकीर्तिते ॥ १३८ ॥
 एकविंशतिभिषैव योजनैरधिकैर्हि ते ।

एतत् प्रमाणमाच्यात् योजनैर्मण्डसं हि तत् ॥ १३८ ॥
 विष्णवभी मण्डसस्त्रैष तिर्यक् स तु विधीयते ।
 प्रत्यहश्चरते तानि सूर्यो वै मण्डलकम् ॥ १४० ॥
 कुलालचक्रपर्यन्तो यथा शौक्रं निवर्तते ।
 दक्षिणे प्रकामे सूर्यस्तथा शौक्रं निवर्तते ॥ १४१ ॥
 तस्मात् प्रकाणां भूमिष्ठ कालेनाल्येन गच्छति ।
 सूर्यो हादशभिः शौक्रं सुहङ्कर्त्तर्विष्णोन्तरे ॥ १४२ ॥
 चयोदशार्द्धस्त्राणामहानुचरते रविः ।
 सुहङ्कर्त्तरस्त्रावहश्चाणि नलमटादशैवरन् ॥ १४३ ॥
 कुलालचक्रमध्यस्तु यथा मन्दं प्रसर्पति ।
 तथोदग्यने सूर्यः सर्पते मन्दविक्रमः ॥ १४४ ॥
 तथोदशार्द्धसर्वेन क्षत्राणां चरते रविः ।
 तस्माद्दीर्घिण कालेन भूमिमत्या निगच्छति ॥ १४५ ॥
 अष्टादशसुहङ्कर्त्तरस्तु उत्तरायणपरिविमं ।
 अद्भवति तत्रापि चरते मन्दविक्रमः ॥ १४६ ॥
 चयोदशार्द्धसर्वेन क्षत्राणाम्चरते रविः ।
 सुहङ्कर्त्तरस्त्रावहश्चाणि नलमटादशैवरन् ॥ १४७ ॥
 ततो मन्दतरं ताभ्यासकं भवति वै यथा ।
 गृत्यण्ड इव मध्यस्त्रो भ्रुवो भवति वै तथा ॥ १४८ ॥
 चिंगन् सुहङ्कर्त्तरनिवाहुरहोरात्रं भ्रुवो भवन् ।
 उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भवते मण्डलानि सः ॥ १४९ ॥
 कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्त्वैव वर्तते ।
 भ्रुवस्त्राया हि विज्ञेयस्त्रैव परिवर्तते ॥ १५० ॥

उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भवती मण्डलानि तु ।
 दिवा नक्षत्रं सूर्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः ॥ १५१ ॥
 उत्तरे प्रक्रमे त्विन्दोर्दिवा मन्दा गतिः चृता ।
 तथैव च पुनर्नैकं शीघ्रा सूर्यस्य वै गतिः ॥ १५२ ॥
 दक्षिणे प्रक्रमे चैव दिवा शीघ्रं विधीयते ।
 गतिः सूर्यस्य नक्षत्रं वै मन्दा चापि तथा चृता ॥ १५३ ॥
 एवं गतिविशेषेच विभजन् रात्रगहानि तु ।
 तथा विचरते मासे समेन विषमेण च ॥ १५४ ॥
 लोकालोके स्थिता ये ते लोकपालाचदुहिंशं ।
 अगस्त्यवरते तिषामुपरिष्टाज्जवेन तु ।
 भजन्नसावहोरात्मेवङ्गतिविशेषैः (१) ॥ १५५ ॥
 दक्षिणे नागवीथायां लोकालोकस्य चोत्तरं ।
 लोकसन्तारको छेष वैश्वानरपथाहहिः ॥ १५६ ॥
 पृष्ठे यावत्प्रभा सौरी पुरस्तात् सम्प्रकाशते ।
 पार्श्वयोः पृष्ठस्तावल्लोकालोकस्य सर्वतः ॥ १५७ ॥
 योजनानां सहस्राणि दशोर्द्वन्तुच्छ्रितो गिरिः ।
 प्रकाशयाप्रकाशय सर्वतः परिमण्डलः ॥ १५८ ॥
 नक्षत्रचन्द्रसूर्याय यहास्तारागणैः सह ।
 अभ्यन्तरं प्रकाशने लोकालोकस्य वै गिरेः ॥ १५९ ॥
 एतावानेव लोकस्तु निरालोकस्वतः परं ।
 लोकालोक एकधा तु निरालोकस्वनेकधा ॥ १६० ॥

(१) गतिविशेष इति ५० ।

लोकालोकन्तु सम्बन्धे यस्मात् सूर्यः परियहं ।
 तस्मात्सम्बेति तामाहुरुषाव्युष्टयोऽदुन्तरं ।
 उपा रात्रिः स्मृता विप्रैव्युष्टिवा॑पि त्वहः स्मृतं ॥ १६१ ॥
 सूर्यः हि यस्मानानां सम्भाकाले हि रक्षसाः ।
 प्रजापतिभिर्योगेन शापस्तोषां दुराक्षरानां ।
 अक्षयत्वस्य देहस्य प्रापिता मरणं तथा ॥ १६२ ॥
 तिरः कीटास्तु विष्ण्याता मन्देहा नाम राजसाः ।
 प्राण्यन्ति सहस्राश्चसुदृश्यन्ति दिने दिने ।
 तापयन्तो दुराक्षरानः सूर्यमित्यन्ति च । दितुं ॥ १६३ ॥
 अथ सूर्यस्य तेषाच्च युडसासौत् सुदारणं ।
 ततो ग्रहाच्च देवाय व्रात्याणांचैव सत्तमाः ।
 सम्बेति समुपासन्तः चेपयन्ति महाजलं ॥ १६४ ॥
 अंकारवृक्षसंपुर्णं गायत्रा चाभिमन्तिं ।
 तेन दृश्यन्ति ते दैत्या वज्रभूतेन वारिणा ॥ १६५ ॥
 ततः पुनर्महातेजा महाव्युतिपराक्रमः ।
 योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वमुतिष्ठते गतं ॥ १६६ ॥
 ततः प्रयाति भगवान् व्रात्यागैः परिवारितः ।
 वालखिल्लै॒श सुनिभिः ऊतार्थैः समरीचिभिः ॥ १६७ ॥
 काष्ठा निमेया दश पञ्च चैव
 चिंगच्च काष्ठा गणयेत् कलान्तं ।
 चिंगत् कलाचैव भवेन्मुहूर्त-
 चैस्त्रिंशता राजाहनौ समेते ॥ १६८ ॥
 कासक्षी त्वहमीगैर्दिवसानां यस्माक्षमं ।

मन्या मुहूर्तमानन्तु ज्ञाये हुयो समा चृता ॥ १६८ ॥
 लेख्याप्रभृत्यथादित्ये चिमुहूर्तागते तु वै ।
 प्रातस्थानः चृतः कालो भागस्त्वङ्गः स पञ्चमः ॥ १६९ ॥
 तच्चात् प्रातस्थानात्कालात् चिमुहूर्तस्तु सङ्क्षिप्तः ।
 मध्याह्नश्चिमुहूर्तस्तु तच्चात् कालाच्च सङ्क्षिप्तात् ॥ १७० ॥
 तच्चात्यमध्यन्दिनात् कालादपराङ्ग इति चृतः ।
 चय एव मुहूर्तास्तु तच्चात् कालाच्च मध्यमात् (१) ॥ १७१ ॥
 अपराह्ने अतीपाते कालः सायाङ्ग उच्यते ।
 दशपञ्चसुहूर्ताहै सुहूर्तास्त्रय एव च ॥ १७२ ॥
 दशपञ्चसुहूर्तावै अहविष्युवति चृतं ।
 दशपञ्चसुहूर्ताहै रात्रिन्दिवमिति चृतं ॥ १७३ ॥
 वर्हते चक्षसते चैव अयने दक्षिणोत्तरे ।
 अहस्तु यसते रात्रिं रात्रिस्तुष्यसते त्वदः ॥ १७४ ॥
 ग्रहसन्तयोर्मध्ये विष्युवन्तदिभाव्यते ।
 अहोरात्रं कला चैव सप्त मोमः समचृते ॥ १७५ ॥
 तथा पञ्चदग्धात्रानि पञ्च दक्षिणीयते ।
 हौ पच्छी च भवेन्नासो हौ मासावन्तराहतुः ।
 कठतुचयमयनं स्याहृ यने वर्षभुच्यते ॥ १७६ ॥
 निमिषादिकृतः कालः काठाया दश पञ्च च ।
 कलायास्त्रिंशतः काठा मात्राश्चौतिहयात्मिका ॥ १७७ ॥
 शतस्त्रिकोनकास्त्रिंशत्याचात्रिंशत् अडुत्तरा ।
 दिवष्टिभाकृचयोविंशत्याचायाच्च चला भवेत् ॥ १७८ ॥

(१) पाठोऽप्य पुनराङ्ग एव पतिभानि ।

चत्वारिंशत् सहस्राणि शतान्वष्टौ च विद्युतिः ।
 सप्ततिष्ठापि तत्रैव नवतिं विहि निषये ॥ १०० ॥
 चत्वार्थ्येव शतान्याहुर्विद्युतौ वैधसंयुगे ।
 चरांशो शेष विज्ञेयो नात्मिका चाच कारणं ॥ १०१ ॥
 संवक्षरस्त्रयः पश्च चतुर्मानविकल्पिताः ।
 निषयः सर्वकालस्य युग इत्यभिधीयते ॥ १०२ ॥
 संवक्षरस्त्रयः प्रथमो द्वितीयः परिवक्तरः ।
 इदत्तरस्त्रयौ चतुर्व्यानुवक्तरः ।
 पश्चमो वक्त्रस्त्रयोर्यो कालस्त्रयः परिसंज्ञितः ॥ १०३ ॥
 विंशतिं (१) भवेत् पूर्णं पर्वणान्तु रविर्युगं ।
 एतान्वष्टादशक्षिंशदुदयो भास्त्ररस्य च ॥ १०४ ॥
 ऋतवक्षिंशतः सौरा अयनानि दशेव तु ।
 पञ्चत्रिंशत् शतान्प्रापि षट्टिर्मासाय भास्त्ररः ॥ १०५ ॥
 त्रिंशदेव त्वचोरात्रं स तु मासव भास्त्ररः ।
 एकषष्टिर्ष्वचोरात्रा दमुरेको विभाव्यते ॥ १०६ ॥
 अङ्गान्तु त्रयधिकाशीतिः शतान्प्रधिकं भवेत् ।
 भानन्तशित्रभानोस्त्रय विज्ञेयं भुवनस्य तु ॥ १०७ ॥
 सौरसौम्यन्तु विज्ञेयं नचत्रं सावनन्तश्च ।
 नामान्वेतानि चब्बारि यैः पुराणं विभाव्यते ॥ १०८ ॥
 खेतस्योक्तरतयैव शुद्धावावाम पर्वतः ।
 त्रीणि तस्य तु शुद्धाणि सूर्यन्तौष नभस्त्रात् ॥ १०९ ॥

तैशापि शूङ्गवान्नाम सर्वतचैव विश्रुतः (१) ।
 एकमार्गं च विम्लारो विष्कम्भायापि कोत्तिंतः ॥ १८० ॥
 तस्य चैव सर्वतः शूङ्ग मध्यमन्तविरसमयं ।
 दक्षिणं राजतचैव शूङ्गन्तु स्फटिकप्रभं ॥ १८१ ॥
 सर्वरक्षमयचैकं शूङ्गसुत्तरसुत्तमं ।
 एवं कूटेत्तिभिः शैलैः शूङ्गवानिति विश्रुतः ॥ १८२ ॥
 यत्तदिषुवतं शूङ्गन्तादर्कः प्रतिपद्यते ।
 शरहसन्तयोर्मध्ये मध्यमां गतिमास्थितः ।
 अहस्तु ल्यामधो राक्षिं करोति तिमिरापहः ॥ १८३ ॥
 हरिताश्च इया दिव्यास्ते नियुक्ता मन्त्रारथे ।
 अनुलिप्ता इवाभान्ति पश्चरक्षेऽभित्तिभिः ॥ १८४ ॥
 भेषान्ते च तुलान्ते च भास्त्रकरोदयतः शूताः ।
 मुहूर्तां दश पचैव अहोरात्रिच तावतो ॥ १८५ ॥
 कृत्तिकानां यदा सूर्यः प्रथमांशगतो भवेत् ।
 विगाखानां तदा ज्ञेयतुर्थांशि निशाकरः ॥ १८६ ॥
 विगाखायां यदा मूर्यचरतेऽग्नं लृतीयकं ।
 तदा चन्द्रं विजानोदयात् कणिकागिरमि खितं ॥ १८७ ॥
 विषुवन्तं तदा विद्यादेवमाहुर्महर्षयः ।
 सूर्येण विषुवं विद्यात्कानं सोमेन लक्षयेत् ॥ १८८ ॥
 समा रात्रिरहस्यैव यदा तदिषुवद्वेत् ।
 तदा दानानि देयानि पितॄभ्यो विषुवत्यपि ।
 आद्येभ्यो विशेषेण मुख्यमेतत्तु तु दैवतं ॥ १८९ ॥

(१) तैशापि शूङ्गैः च नगः शूङ्गवान्नाम विश्रुत इति य ।

कनरात् विमासो च कलाकाण्डामुहूर्तीकाः ।
 पीर्णमासी तथा ज्येष्ठा अमावास्या तथैव च ।
 सिनोवाली कुङ्घयैव राका चानुमतिष्ठाया ॥ २०१ ॥
 तपस्तपस्तो मधुमाध्यो च
 शकः शुचियायनमुत्तरं स्थान् ।
 नभो नभस्त्रीय इयुः सहीर्जः
 सहः सहस्राविति दशिणं स्थान् ॥ २०२ ॥
 संवत्सरामतो ज्येष्ठा पश्चाष्टाः ग्रहाणः सुताः (१) ।
 तस्मात् चहतबो ज्येष्ठा चहतबो चहतराः स्थानाः ॥ २०३ ॥
 तन्नादनुमुखा ज्येष्ठा अमावास्याय पर्यगः ।
 तस्मात् विषुवं ज्येष्ठं पितॄदेवहितं सदा ॥ २०४ ॥
 एवं ज्ञात्वा न मुहूर्तं दैवे पितॄं च मानवः ।
 तस्मात् चूर्तं प्रजानो वै विषुवकर्वगं सदा ॥ २०५ ॥
 आसोकाम्भः चूर्तो लोको लोकान्मो लोक उच्यते ।
 लोकपालाः स्थितायाच लोकालोकाय मध्यतः ॥ २०६ ॥
 चत्वारस्तो महाकामस्तिष्ठन्त्याभूतसंप्रवान् ।
 सुधामा चैव वैराजः कर्हमः गङ्गापस्तथा ।
 दिरश्यस्तोमा पञ्चन्तः केतुमान् जातनिशयः ॥ २०७ ॥
 निर्देष्टु निरभीमाना निष्ठात्वा निष्परिषहाः ।
 लोकपालाः स्थिता ह्यते लोकालोके चतुर्हिंशं ॥ २०८ ॥
 उत्तरं वदगस्त्वस्य अन्नवीच्याच दशिणं ।
 पितॄयानः स वै पन्था वैष्णानरपत्ताहितः ॥ २०९ ॥

(१) पश्चाष्टाः शुक्लः शुक्लादीप्ति च ।

तत्वासते प्रजावन्तो सुनयो शामिषोत्तिणः ।
 लोकस्य सन्तानकराः पितृयाने पथि स्थिताः ॥ २०६ ॥
 भूतारभृतं कर्म पायिषा चर्त्तिगुच्छे ।
 प्रारम्भते लोककामास्तेषां पत्न्याः सदचित्ताः ॥ २१० ॥
 अलितन्ते पुनर्दीर्घं स्नापयन्ति मुगे युगे ।
 सन्तत्या तपसा चैव मर्यादाभिः श्रुतेन च ॥ २११ ॥
 जायमानास्तु पूर्वं वै पश्चिमानां शृहेषु च ।
 पश्चिमाचैव जायन्ते पूर्वेषां निधनेष्वपि ।
 एवमावत्तमानास्ते तिष्ठत्यासूतसंप्रवात् ॥ २१२ ॥
 अष्टाग्नीतिसहस्राणि सुनोरां शृहमेधिनां ।
 सवितुदीर्घिणं मार्गं श्रिता शाशन्द्रतारकं ।
 क्रियावर्ती प्रसंख्येया ये श्लग्नानानि भेजिरे ॥ २१३ ॥
 लोकसंबन्धहरेष भूतारभृतेन च ।
 इष्टादेषप्रकल्प्या च मैवुनोपगमेन च ॥ २१४ ॥
 तथा कायक्तेनेह सेवनाहिष्यत्यस्य च ।
 एतैस्तैः कारणैः सिद्धाः श्लग्नानानि हि भेजिरे ।
 प्रजैविषणस्ते सुनयो द्वापरेषिह जडिरे ॥ २१५ ॥
 नागवौषुप्तरे यथ सप्तर्षिभ्यश्य दक्षिणं ।
 उत्तरः सवितुः पत्न्या देवयानस्तु म मृतः ॥ २१६ ॥
 यत ते वासिनः सिद्धा विमला वश्वाचारिणः ।
 सततन्ते शुगुणस्ते तत्त्वान् शत्युच्चितम् तैः ॥ २१७ ॥
 अष्टाग्नीतिसहस्राणि तेषामप्यूर्देतसां ।
 उदक्षपत्न्यानमर्यकः श्रिता शाभूतसंप्रवात् ॥ २१८ ॥

इत्येतेः कारणैः शुद्धैस्तु इमूतलं हि भेनिरे ।
 आभूतसंप्लवस्थानामसृतलं विभाष्यते ॥ २१६ ॥
 चैलोक्यस्थितिकालोऽयमपुनर्मीर्गगामिनः ।
 मथ्यहत्याक्षमेधाभ्यां पुश्यपापक्तोऽपरं ।
 आभूतसंप्लवान्ते तु चौयन्ते शुद्धरेतसः ॥ २२० ॥
 जहोत्तरस्यिभ्यस्तु ध्रुवो यचास्ति वै चृतं ।
 एतदिष्टुपदं दिव्यं द्रष्टोद्यं व्योग्यि भास्तरं ॥ २२१ ॥
 तत्र गत्वा न शोचन्ति तदिष्टोः परमं पदं ।
 धर्माध्रुवाद्याऽस्तिष्ठन्ति यत्र ते लोकसाधकाः ॥ २२२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्योतिःप्रचारी

नाम प्रचार्योऽध्यायः ।

अदैकपञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

ज्योतिः पचारः ।

सूत उवाच । स्वायम्भुवे निसर्गं तु व्याख्यातान्युच्चराणि तु ।
 भविष्याणि च सर्वाणि तेषां व्याख्यास्यनुकूलं ॥ १ ॥
 एतच्छुत्वा तु सुनयः पप्रचुलीमहर्षयां ।
 सूर्याचन्द्रमसोयारं यहाणाहैव सर्वशः ॥ २ ॥
 अहमय ज्ञानः । अभमन्ते कथमेतानि ज्योतीषिदिवि मण्डलं ।
 तिर्थ्यग्न्युहेन सर्वाणि तदैवासङ्करेण च ।
 कव भामयते तानि अभन्ति यदि वा अयः ॥ ३ ॥
 एतदेहितुमिच्छामस्त्री निगद सत्तम ।
 भूतसम्भोहनन्वेतच्छोतुमिच्छा प्रवर्तते ॥ ४ ॥
 सूत उवाच । भूतसम्भोहनं ह्येतदमुवतो मे निबोधत ।
 प्रत्यज्ञमपि हयम् यज्ञत् संमीहयते पजाः ॥ ५ ॥
 योऽसौ चतुर्दिशं पुच्छे गिरुमारे व्यवस्थितः ।
 उत्तानपादपुच्छोऽसौ मेधीभूतो भ्रुवो दिवि ॥ ६ ॥
 स हि अभमन् भामयते चन्द्रादित्यौ यहैः सह ।
 अभमन्तुगच्छन्ति नच्छब्दाणि च चक्रवत् ॥ ७ ॥
 भ्रुवस्य मनसा चासौ सर्पते भग्नाः स्त्रयः (१) ।

(१) ज्योतिषो मत इति १०, १०० च ।

सूर्योचन्द्रमसो तारा नश्चाणि यहैः सह ॥ ८ ॥
 वातानीकमयैवं भूम्बुवे बडानि तानि यै ।
 तेषां शोगष भेदाय कालचारम्हत्यैव च ॥ ९ ॥
 अस्तोदयो तथोत्पाता अयने इच्छित्तरे ।
 विषुवहु शुवर्णीष भूवास्त्वं प्रवर्तते ॥ १० ॥
 वसी चर्मी हिमं राशिः सम्या चैव दिनं तथा ।
 शुभाशुभं प्रजानाच्च भूवास्त्वं प्रवर्तते ॥ ११ ॥
 भूवेणाऽधिकात्तचैव सूर्योऽपाहृत्य तिष्ठति ।
 तदेष दीपकिरणः स कालाभिद्विवाकरः ॥ १२ ॥
 परिवर्त्तकमादिपा भाभिरासोकयन् दिग्ःः ।
 सूर्यः किरणजालेन वायुयुक्तेन सर्विगः ।
 जगती जलमादत्ते कृत्स्नस्य द्विजसत्तमाः (१) ॥ १३ ॥
 आदित्यपीतं सूर्योग्नेः सोमं संकरते जन्मते ।
 नाहौभिर्वायुयुक्ताभिलोकाधारं प्रवर्तते ॥ १४ ॥
 यत् सोमात् ऋबते सूर्यस्तद्येष्वयतिष्ठते ।
 मेघा वायुनिष्ठातेन विश्वजन्ति जलशुभ्रिः ॥ १५ ॥
 एवमुत्तिष्ठते चैव पतते च पुनर्ज्ञालं (२) ।
 नानापकारसुदक्षतदेव परिवर्तते ॥ १६ ॥
 सम्यारणार्थं भूतानां मायैषा विश्वनिर्धिता ।
 अनया मायया व्यासं चैलोक्यं सच्चराचरं ॥ १७ ॥
 विश्वेशी लोककुहैवः सहस्रांशुः प्रजापतिः ।
 धाता कृत्स्नस्य लोकस्य प्रभुविश्वादिवाकरः ॥ १८ ॥

(१) जलशुभ्रिः द्विकोणम् इति ३० ।

(२) पतते सामृतस्य इति २५ ।

सर्वलौकिकमन्त्रो वै यत्सीमाचम्भमः चूतं (१) ।
 सोमाधारं (२) जगत्कर्व मेतत्तथं प्रकौर्तिंतं ॥ १८ ॥
 सर्वादुक्षां निरुद्धते सोमाच्छ्रौतं प्रवर्त्तते ।
 गोतोष्याद्योर्यौ इवितौ युक्तो धारयतो जगत् ॥ २० ॥
 सोमाधारा नदी गङ्गा पवित्रा विमलोदका ।
 सोमपुवपुरोगाय महानद्यो दिजोत्तमाः ॥ २१ ॥
 सर्वभूतश्चरीरेषु आपो इनुगताय यः ।
 तेषु सन्दृशमानेषु जडामस्यावरेषु च ।
 धूमभूतास्तु ता आपो निष्क्रामन्तौह सर्वशः ॥ २२ ॥
 तेन चाभाणि जायन्ते स्थानमत्वाच्चसां चूतं ।
 आर्कन्तोजो हि भूतेभ्यो इदादते रक्षिभिर्जलं ॥ २३ ॥
 समुद्रादायुसंयोगादहन्त्यापो गमस्तापः ।
 यत्क्ष्वृतुतश्चात् काले परिषत्तो दिवाकरः ।
 यक्त्वयो द्वि मेषिभ्यः शक्ताः शक्तगमस्तिभिः ॥ २४ ॥
 अभ्यस्ताः प्रपत्न्यापो वायुना समुद्रीरिताः ।
 सर्वभूतहितार्थाय वायुभिष्य समन्ततः ॥ २५ ॥
 ततो वर्षति षष्ठासान् सर्वभूतविष्टव्ये ।
 वायुव्यं स्तनितच्छैव वै युतश्चानिसम्भवं ॥ २६ ॥
 मेहनाच मिहेषीतोर्मध्यत्वं व्यक्ष्यन्ति च ।
 न भग्नान्ति यत्क्ष्वापस्तदभ्यं कवयो विदुः ॥ २७ ॥
 मेषानां पुनरुत्त्वभिस्त्रिविधा योनिरुच्यते ।
 आम्नेया वस्त्राजायै व पञ्चजाय पृथमिधाः ।

चिधा घनाः समाख्याताकेषां वक्ष्यामि सम्भवं ॥ २८ ॥
 आम्लेयःखण्डजाः प्रोक्तास्तेषां तस्मात् प्रवर्त्तनं ।
 श्रीतदुर्दिनवाता ये खगुणास्ते व्यवस्थिताः ॥ २९ ॥
 महिषांश वराहाक्ष मत्तमातङ्गामिनः ।
 भूत्वा धरणिमध्येत्वं विचरन्ति रमन्ति च ॥ ३० ॥
 जीमूता नाम ते मेघा एतेभ्यो जीवसम्भवाः ।
 विद्युहुणविहीनाय जलधाराविलम्बिनः ॥ ३१ ॥
 मूका घना महाकाया प्रवाहस्य वशानुगाः ।
 क्रीयमाचाच वर्णन्ति क्रीयादीदपि वा पुनः ॥ ३२ ॥
 पर्वताग्नितम्बिषु वर्णन्ति च रमन्ति च ।
 वल्लाकागभेदाचेष्व वल्लाकागभेदादिणः ॥ ३३ ॥
 ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिश्चाससम्भवाः ।
 ते हि विद्युहुणीपेताः यतनयन्ति खनपियाः ॥ ३४ ॥
 तेषां शब्दप्रणादेन भूमिः स्वाक्षरहीडमा ।
 राज्ञी राज्ञाभिविक्तेव पुनर्यैविनमश्युते ।
 तेष्वियं प्रीतिमासक्ता भूतानां जीवितीक्ष्या ॥ ३५ ॥
 जीमूता नाम ते मेघा तेभ्यो जीवस्य सम्भवाः ।
 हितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाचिताः ॥ ३६ ॥
 एते योजनमाचाच साहृदायिकृतादपि ।
 हुष्टिसर्गस्त्राणा तेषां धारामाराः पक्षीर्जिताः ।
 पुरुषरावर्त्तका नाम ये मेघाः पर्वसम्भवाः ॥ ३७ ॥
 ग्रक्षेण पत्तान्तिक्ष्वाये पर्वतानां महीजसां ।
 कामगानां प्रहृष्टानां भूतानां ग्रिवमिक्तर्ता ॥ ३८ ॥

पुष्करा नाम ते मेघा हङ्गन्तम्हीयमवराः ।
 पुष्करावत्तकास्तेन काइचिनेह ग्रन्थिताः ॥ ३८ ॥
 नानारूपधरायैव महाघोरतराच ते ।
 कल्पः न्ताश्टेः स्त्रारः सम्बन्धिनेनियामकाः ॥ ४० ॥
 यथंन्येते युगान्तेषु लृतीयास्ते प्रकीर्तिताः ।
 अनेकरूपसस्तानाः पूरयन्ती महोत्तमः ।
 वायुं परं वहन्तः स्वरात्रिताः कल्पसाधकाः ॥ ४१ ॥
 यान्यसाङ्गकपालस्य प्राकृतस्याभव्यंदादा ।
 तस्मादृबन्धा समुत्पद्यतुर्वक्षः स्वयम्भूयः ।
 तान्येवाग्छकपालस्य सर्वे मेघाः प्रकीर्तिताः ॥ ४२ ॥
 तेषां चेष्टस्त पञ्जीन्यत्वारचैव दिग्गजाः ॥ ४३ ॥
 गजानां पञ्जीतानां च मेघानां भोगिभिः सह ।
 कुलमेकं पृथग्भूतं योनिरेका जलं च्छ्रुतं ॥ ४४ ॥
 पञ्जीन्यो दिग्गजायैव हेमन्ते श्रीतसम्भवाः ।
 तुषारकृष्णं वर्षन्ति सर्वसस्यविष्णुहये ॥ ४५ ॥
 श्रेष्ठः परिवहो नाम तेषां वायुरपाययः ।
 येऽसौ विभूतिं भगवान् गडामाकाशगीचर्ण ।
 दिव्यामतिजलां पुण्यां विद्यां स्तरंपथि खितां ॥ ४६ ॥
 तस्याविष्णव्यजन्त्योयं दिग्गजाः पृथुभिः करैः ।
 श्रीकरं संप्रसुच्छन्ति नौहार इति स च्छ्रुतः ॥ ४७ ॥
 दक्षिणे गिरियोऽसौ हेमकूट इति च्छ्रुतः ।
 उदग्गिहमवतः श्रैकादुभरस्य च दक्षिणे ।

पुण्ड्रं नाम समाख्यातं नगरं तत्र वै चूतं ॥ ४८ ॥
 तच्चिदिपतितं वर्णं यत्तु धारसकुडवं ।
 ततस्तदावहो वायुहिं मशेतात् समुद्रहन् ।
 आनयस्यामयोगेन सिंहमानो महागिरिं ॥ ४९ ॥
 हिमवत्समतिक्रम्य हृषिशिं ततः परं ।
 इहाभ्येति ततः परादपरात्मविहृदये ॥ ५० ॥
 मेवाकाम्यायनस्त्रैव सर्वमेतत् प्रकौर्चितं ।
 सर्वं एव तु छटीनां स्त्राणा समुपदिश्यते ॥ ५१ ॥
 भृवेणावेष्टितः सर्वस्त्रभ्यां हृषिः प्रवर्तते ।
 भृवेणावेष्टितो वायुहृषिं संहरते पुनः ॥ ५२ ॥
 यहां चिः सत्यं सूर्योन्तु कृत्ये न च वसगुणे ।
 वारस्यान्ते विग्रहकं चृत्येण परिवेष्टितं ॥ ५३ ॥
 यतः सर्वरथस्याय सत्त्विश्च निबोधत ।
 संस्थितेनैकचक्रेण पञ्चारेण चिनामिना ॥ ५४ ॥
 हिररथयेन भगवान् पर्वत्या तु महोजसा ।
 नष्टवर्णाभ्यकारेण घटप्रकारैकनेमिना ।
 चक्रेण भास्त्रता मूर्खः स्वन्दनेन प्रसर्पति ॥ ५५ ॥
 दग्धयोजनसाहस्रो विस्तारायामतः चूतः ।
 हिगुणोऽस्य रथोपस्थादीयादण्डप्रमाणतः ॥ ५६ ॥
 स तस्य वृद्धाया स्त्रष्टो रथो लाद्यवयेन तु ।
 असङ्कः काचनो दिव्यो युक्तः परमगैर्हयेः ॥ ५७ ॥
 छन्दोमिर्वाजिरूपे स्त्रयतः शुक्रस्त्रयतः स्त्रियः ।
 वक्षणस्यन्दनस्येह लक्षणैः सहशस्रं सः ।

तेनाऽसौ संपत्ति व्योम्बि भास्ता तु दिवाकरः ॥ ५८ ॥
 अद्येमानि तु सूर्यस्य प्रत्यक्षानि रथस्य तु ।
 संवक्तरस्यावयवैः कल्पितानि यथाकर्म ॥ ५९ ॥
 अहम् नाभिः सूर्यस्य एकचक्रः स वै स्मृतः ।
 आराः पञ्चत्त्वस्तस्य नेमिः वडूतयः स्मृताः ॥ ६० ॥
 रथनौडः स्मृती श्वस्त्रस्वयने कूवरावुभौ ।
 मुहूर्ता वस्तुरास्तस्य यस्या तस्य कलाः स्मृता ॥ ६१ ॥
 तस्य कालाः स्मृता घोणा ईशादग्निः चणास्ति वै ।
 निमिषाद्यानुकर्षोऽस्य ईशा चास्य लयाः स्मृताः ॥ ६२ ॥
 रात्रिवरुणो चक्रोऽस्य ऋजु जाह्नवसुच्छितः ।
 युगाच्चकोटी ते तस्य अर्थकामावृभौ स्मृती ॥ ६३ ॥
 समाग्रहकपाञ्चन्द्रांसि वहन्ते वामतो धुरी ।
 गायत्री चैव त्रिष्टुप्च अनुष्टुप्जगतीं तथा ॥ ६४ ॥
 पञ्चक्षिय हहतो चैव उच्चिक्षैव तु सप्तमं ।
 अच्च चक्रं निषडन्तु ध्रुवे त्वचः समर्पितः ॥ ६५ ॥
 सहचक्रो भ्रमत्यच्चः सहाच्चो भ्रमति ध्रुवः ।
 अच्चः सहैव चक्रेण भ्रमतेऽसौ ध्रुवेरितः ॥ ६६ ॥
 एवमर्थवशास्तस्य सत्रिवेशो रथस्य तु ।
 तथा संयोगभागिन संसिद्धो भास्तरो रथः ॥ ६७ ॥
 नेनाऽसौ तरचिद्वस्तुरसा मर्पते दिवि ।
 युगाच्चकोटिसम्बद्धो रथमो हो स्वन्दनस्य हि ॥ ६८ ॥
 ध्रुवैष भ्रमतो रथमो विचक्षयुगयोस्तु वै ।
 भ्रमतो भण्डलानि स्मृतिः खेचरस्य रथस्य तु ॥ ६९ ॥

युगाच्कोटी ते तस्य दक्षिणे स्थानस्य तु ।
 भ्रुवेष संघट्होते वै हितकम्भेतरक्षुब्धत् ॥ ७० ॥
 भ्रमन्तमनुगच्छे तां भ्रुवं रक्षी तु तावभौ ।
 युगाच्कोटी ते तस्य वातोमर्मी स्थानस्य तु ॥ ७१ ॥
 कौलासको यदा रक्षुभूमते सर्वतो दिग्म् ।
 ऋसतस्तस्य रक्षी तो मण्डलेषु सरायषे ॥ ७२ ॥
 वर्द्धेते वक्षिष्ये चैव भ्रमती मण्डलानि तु ।
 भ्रुवेष संघट्होती तु रक्षी वै नयतो रविं ॥ ७३ ॥
 आङ्गच्छेते यदा तो वै भ्रुवेष समधिष्ठितो ।
 तदा सोऽभ्यन्तरं सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ॥ ७४ ॥
 अश्वीतिमण्डलयतं काष्ठयोरुभयोरवन् ।
 भ्रुवेष सुच्चमानाभ्यो रज्जिभ्यो तु भरेव तु ॥ ७५ ॥
 तथैव वाङ्गातः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ।
 उद्देष्यवन् स विगेन मण्डलानि तु गच्छति ॥ ७६ ॥

इति श्रीमहामुराणि वायुप्रीते ज्योतिःप्रचारो नामे-
 कपच्चाश्वीऽध्यायः ।

अथ दिपञ्चाशोऽध्यायः ।

—————०००—————

स्मीतिःप्रचारः ।

सूत उवाच । स रक्षोऽधिकितो देवैरादित्यैकर्णिषभिमता ।
 गन्धर्वरस्तरोभिष यामणीमर्पदाच्छसेः ॥ १ ॥
 एते वसन्ति वै सूर्यं हो द्वौ मासौ क्रमेण तु ।
 धातार्थ्यमा पुलस्त्रय पुलहृष प्रजापतिः ॥ २ ॥
 उरगो वासुकिष्वैव सहोर्णिरथ तावुभौ ।
 तुम्बुर्मारिदश्वैव गन्धर्वै गायतां वरो ॥ ३ ॥
 अतुस्त्रयस्तरायैव तथा वै पुण्ड्रकस्तलौ ।
 यामणी रथकञ्च्छय तपोर्यैव तावुभौ ॥ ४ ॥
 रक्षो हेतिः प्रहेतिष यातुधानावुदाहृतौ ।
 मधुमाधवयोरेष गणो वसति भास्तरे ॥ ५ ॥
 वासन्तो यैभिकौ मासौ भिषय वरण्य ह ।
 फटिष्ठिविशिष्टय तत्त्वको रथ एव च ॥ ६ ॥
 मिनका सहजन्या च गन्धर्वै च हङ्गा हुङ्गः ।
 रथस्त्रय यामणी रथचित्रय तावुभौ ॥ ७ ॥
 पौरुषेयो खण्डैव यातुधानावुदाहृतौ ।
 एते वसन्ति वै सूर्यं मासौः शुचिशुकयोः ॥ ८ ॥
 ततः सूर्यं पुनर्स्त्रया निवसन्तोऽह देवताः ।

इन्द्रथैव विश्वांच अङ्गिरा शुगुरेव च ॥ ८ ॥
 एषापर्यं स्त्रावा सर्पः गङ्गापालव तावुभौ ।
 विश्वावसुश्रेष्ठो च प्रात्यैवाक्षण्य ह ॥ ९ ॥
 प्रस्त्राचेति च विश्वाता निश्चेति च ते उभे ।
 यातुधानमत्था सर्पौ व्याघ्रः ज्ञेतय तावुभौ ।
 नभोनमस्त्रयोरेष गणो वसति भास्त्ररे ॥ १० ॥
 शरद्वत्तौ पुनः शुभ्रा वसन्ति मुनिदेवताः ।
 पर्यन्तवाय पूषा च भरद्वाजः सगीतमः ॥ ११ ॥
 विश्वावसुश्रेष्ठ गङ्गवौमत्थैव सुरभिषयः ।
 विश्वाचो च धृताचो च उभे ते शुभलच्छणे ॥ १२ ॥
 नाग ऐरावतयैव विश्वतय धनञ्जयः ।
 सेनजित्त सुषेणव सेनानीर्यामणीय तौ ॥ १३ ॥
 आपो वातय तावेतो यातुधानावुभौ शृतो ।
 वसन्त्येते तु वै सूखे मासयोय इयोर्जयोः ॥ १४ ॥
 हेमन्तिको तु हो मासो वसन्ति तु दिवाकरे ।
 अंशो भगव इवेतो कश्यपय नहतुय ह ॥ १५ ॥
 भुजङ्गय महापद्मः सर्पः कर्कटकमत्था ।
 चित्रसेनय गङ्गवौ जाणीयैव तावुभौ ॥ १६ ॥
 उर्बर्गी विप्रचित्तिय तथैवः परसो शुभे ।
 तार्च्यारिष्टनेमिष्य सेनानीर्यामणीय तौ ॥ १७ ॥
 विश्वतस्त्रज्जय तावुयो यातुधानावुदाहतो ।
 महे चैव मडस्ये च वसन्त्येते दिवाकरे ॥ १८ ॥
 ततः गैगिरयोद्यापि मासयोनिवसन्ति वे ।

त्वष्टा विष्णुज्ञमदन्तिविष्णा मित्रस्त्रैव च ॥ २० ॥
 काङ्गवेषी तथा नारी कम्बलास्तराद्युभौ ।
 गन्धव्वो छत्राङ्गय सूर्यवर्षास्त्रैव च ॥ २१ ॥
 तिसोत्तमास्त्राचैव देवी इच्छा मनोहरा ।
 चक्रतजिक्षतजिक्षैव यामण्डो लोकविश्रुतो ॥ २२ ॥
 व्रह्मोपेतस्तथा दक्षो यज्ञोपेतश्च स्त्रृतः ।
 एते देवा वसन्त्यक्षे हो मासो तु कमिण तु ॥ २३ ॥
 स्यानाभिमानिनो श्रेते गच्छा दादय सप्तकाः ।
 सूर्यमाप्याययन्त्येते तेजसा तेज उत्तमं ॥ २४ ॥
 प्रथितैर्हीर्वचोभिन्न द्वावन्ति मुखयो रविं ।
 गन्धव्वास्त्रसैव गौतम्येहपासते ॥ २५ ॥
 यामणीयभूतास्तु कुञ्जते भीमसंयहं (१) ।
 सर्पो यहन्ति सूर्यश्च यातुधानानुयान्ति च (२) ।
 वालखिल्लाय नयन्त्यहं परिचार्योदयाद्रविं ॥ २६ ॥
 एतेषामेव देवानां यथावौर्ध्वं यथातपः ।
 यथायोगं यथासत्यं यथाधर्मं यथावलं ॥ २७ ॥
 यथा तपत्वसौ सूर्यस्तेषां सिद्धस्तु तेजसा ।
 द्रवेते वै वसन्तोह हो हो मासो दिवाकरे ॥ २८ ॥
 चक्रघयो देवगन्धव्वाः पश्चगास्त्रसाङ्गाः ।
 यामण्डो तथा यच्छा यातुधानाच्च भूयशः ॥ २९ ॥
 एते तपन्ति वर्षन्ति भान्ति वान्ति सूतन्ति च ।
 भूतानामशुभकुर्म्म व्यपोहन्तोह कीर्तिः ॥ ३० ॥

(१) तीर्त्तेष्टपत्वस्त्रिति च ।

(२) यातुधानास्त्रुदन्ति चेति च ।

मानवानां शुभं लोते हरन्ति दुरिताकर्मा ।
 दुरितं हि प्रचाराणां व्यपोहन्ति क्षचित् क्षचित् ॥ ३१ ॥
 विमानेऽवस्थिता दिव्ये कामगा वातरंहसः ।
 एते सहैव स्त्र्येण भवन्ति दिवसाकुण्डः ॥ ३२ ॥
 वर्णन्तय तपन्तय लादयन्तय वै प्रलाः ।
 गोपायन्ति तु भूतानि सर्वानीहामनुचयात् ॥ ३३ ॥
 स्वात्माभिमानिनामितत् स्वानं मन्त्रन्तरेषु वै ।
 अतीतानागतानां वै वर्त्तन्ते साम्रातन्तु ये ॥ ३४ ॥
 एवं वसन्ति वै स्त्र्यं समकाम्से चतुर्दिव्यं ।
 चतुर्दशसु सर्वेषु गणा मन्त्रन्तरेषु च ॥ ३५ ॥
 पीषे हिमे च वर्षासु मुखमानो
 घर्मं हिमञ्च वर्षञ्च दिनं निशाञ्च ।
 कालेन गच्छत्यतुवग्रात् परिहत्तरमिमि-
 देवान् पितृं च मनुजां य तप्यन् वै ॥ ३६ ॥
 प्रीषाति देवानस्तेन सूर्यः
 सोमं सुषुक्षेन विवर्दयित्वा ।
 शुक्रे तु पूर्णं दिवसकमिषा
 तं कृष्णपचे विवृधाः पिवन्ति ॥ ३७ ॥
 पौतन्तु सोमं हिकलावयिष्टं
 कृष्णाच्ये रस्मिभिस्त्रां चरन्तं ।
 सुधामृतं तत्त्वितरः पिवन्ति
 देवाश्च सोम्याश तथैव कर्म ॥ ३८ ॥
 सुर्वेषां गोभिस्तु समुदृताभि-

रहिः पुनर्जीव समुद्रताभिः ।
 हृष्टातिवृद्धाभिरथीषधौभि-
 मंत्याः कुधन्त्यवया नैर्जयन्ति ॥ ३८ ॥
 अस्तेन द्विस्त्वद्विमासं सुराणां (१)
 मासाहित्यसिः स्वधया पितृणां ।
 अद्वेन शश्वत् दधाति मर्त्यान्
 स्थैर्यः स्वयं तच विभर्ति गोभिः ॥ ४० ॥
 अयं हरिहरैरिभिस्तुरङ्गमै-
 रयन् चि चापो हरतीति रज्जमभिः ।
 विमर्गकाले विसृजन्त ताः पुनः
 विभर्ति शश्वत् सविता चराचरं ॥ ४१ ॥
 हरिहरिद्विर्क्षियते सुरङ्गमैः
 पितृत्यधापी हरिभिः सहस्रधा ।
 तः प्रमुखत्वयिता श्वसौ हरिः
 स मुक्तामानो हरिभिस्तुरङ्गमैः ॥ ४२ ॥
 इत्येष एकचकेण स्याद्दूर्णं रथेन तु ।
 भद्रैस्तेरत्तैरस्तैः सप्तेऽसौ दिवि चये ॥ ४३ ॥
 अहोरात्राद्येनाऽसौ एकचकेण तु भवन् ।
 सप्तहीपसमुद्रान्तं सप्तभिः सप्तभिर्हयैः ॥ ४४ ॥
 क्षन्दोभिरश्वरूपैस्त्वयं तथकन्ततः स्थितैः ।
 कामरूपैः सकल्यत्तैरमितैस्त्वयैः ॥ ४५ ॥
 हरितैरव्ययैः पिङ्गैरौज्वरेवं द्वावादिभिः ।

(१) एतत्याद चादर्थानुसारो मुदितः यान्तु न समीक्षीतः ।

अयोतिमण्डसमातं र्भमन्तरेन ते इयाः ॥ ४६ ॥
 वाह्नमध्यन्तरेव मण्डसं दिवसकमात् ।
 कल्पादी समयुक्तास्ते वहन्तवाभूतसंझवात् ।
 आहुता वाह्निक्येष्वे भवन्ते रात्रिहाणि तु ॥ ४७ ॥
 प्रवितैर्व्यभिरप्तैः स्तूयमानी महर्विभिः ।
 सेव्यते गीतनृत्यैव गन्धर्वरप्तीगच्छैः ।
 पतङ्गः पतगैरश्चैर्भूममाणी दिवस्तिः ॥ ४८ ॥
 वीथ्याच्याच्याच्य चरति नक्षत्राणि तत्वा गम्यो ।
 झासहृदी तथैवाच्य रक्षीनां सूर्यवत् आते ॥ ४९ ॥
 चिचक्कोभयपाश्चस्यो विज्ञेयः शगिनी रथः ।
 अपाङ्गभूमसमुत्पदो रथः साक्षः समारद्धिः ।
 शतारैव लिभिरक्कीर्युक्तः एकैर्हयोपम्भैः ॥ ५० ॥
 दद्यभिस्तु क्लेदिर्ज्यैरसप्तैर्भूमनोजवैः ।
 सक्षयुक्ते रथे तस्मिन् वहन्ते चायुगच्यात् ॥ ५१ ॥
 संरहड्हैते रथे तस्मिन् ज्येतष्ट्वाः च्यात् वै ।
 अग्नास्तभिकावर्णास्ते वहन्ते गङ्गवर्षसं ॥ ५२ ॥
 ययुव विमलादेव हृषो राजी वसो इयाः ।
 अक्षो वामस्तुरण्यव हंसो व्योमो स्त्रगस्तवा ॥ ५३ ॥
 इव्येते नामभिः सर्वे दद्य चन्द्रमसो इयाः ।
 एते चन्द्रमसन्देवं वहन्ति दिवसकमात् ॥ ५४ ॥
 देवैः परिहतः सौम्यः पितॄभिर्यैव गङ्गति ।
 सोमस्य इक्षपच्चादी भास्त्रे पुरतः क्षिते ।
 आपूर्यते पुरस्यात्मः सततं दिवसकमात् ॥ ५५ ॥

देवैः पौतं चये सोममाप्याययति नित्यदा ।
 पौतं पचदग्धाहन्तु रश्मिनैकेन भास्तरः ॥ ५६ ॥
 आपूरयन् सुषुभेन भागं भागमहङ्कमात् ।
 सुषुभाप्यायमानस्तु शङ्का वैष्णविं वै कलाः ॥ ५७ ॥
 तस्माद्वृसन्ति वै क्षणे शङ्क आप्याययन्ति च ।
 इत्येवं सूर्यवीर्येण चन्द्रस्याप्यायिता तनुः ॥ ५८ ॥
 पौर्णमास्यां स हश्चेत शङ्कः सम्युक्तमण्डलः ।
 एवमाप्यायितः सोमः शङ्कपञ्चे दिनकमात् ॥ ५९ ॥
 ततो हितीयापभृति वद्वलस्तु चतुर्दशी ।
 अपां सारमयस्त्वेन्द्रोरसमाचाकाश्य च ।
 पिवत्यन्तमयं देवा मधु सौम्यं सुधामयं ॥ ६० ॥
 सच्छृतच्छाईमासेन अस्तं सूर्यतेजसा ।
 भज्ञाद्यमस्तं सौम्यं पौर्णमास्यामुपासते ॥ ६१ ॥
 एकरात्रं सुरैः सर्वैः पितृभिष्य महर्षिभिः ।
 सोमस्य क्षण्यपदादो भास्तराभिसुख्य च ॥ ६२ ॥
 प्रक्षीयते पुरस्याक्षः पौयमानाः कलाः कमात् ।
 श्रीयन्ते तस्मात् क्षणे याः शङ्के लाप्याययन्ति ताः ॥ ६३ ॥
 एवं दिनकमातीते विवुधास्तु निशाकरं ।
 पौत्राऽर्द्धमासङ्कच्छन्ति अमावास्यां सुरोत्तमाः ।
 पितरशोपतिष्ठन्ति अमावास्यां निशाकरं ॥ ६४ ॥
 ततः पचदग्धे भागे किञ्चिद्विष्टे कलाक्षेषु ।
 अपराह्णे पितृगणे जंघन्तः पर्युपासते ॥ ६५ ॥
 पिवन्ति हिकलाकालं गिरा तस्य तु या कला-

निःखां तदमावास्याभिनिभ्यः स्वधामृतं ।
 तां स्वधां मासलृप्तै तु पीत्वा गच्छन्ति तेऽग्रतं ॥ ६६ ॥

सौम्या वर्हिषद्यैव अभिन्वास्तायैव च ।
 कव्यायैव (१) तु ये प्रोक्ताः पितरः सर्वं एव ते ॥ ६७ ॥

संवलराम्यु वै कव्याः (२) पश्चाद्वा ये हिजैः श्रृताः ।
 सौम्यास्तु ऋतवो ज्ञेया मासा वर्हिषदः श्रृताः ।
 अभिन्वास्तार्त्तव्यैव पितृसर्गी हि वै हिजाः ॥ ६८ ॥

पितृभिः पीयमानस्य पश्चदग्न्यां कला तु वै ।
 यावत् श्रीवते तस्य भागः पश्चदग्न्यु सः ॥ ६९ ॥

अमावस्यान्तदा तस्य अन्तमापूर्यते परं ।
 द्विद्वयो वै पश्चाद्वी पीडश्चां शशिनः श्रृती ॥ ७० ॥

एवं सूर्यनिमित्तेषां चयहिनिश्चाकरे ।
 तारापश्चायां वस्त्रानि शर्मानोष रथं पुनः ॥ ७१ ॥

तोवतेजोभयः शुभः सोमपुषस्य वै रथः ।
 युक्तो इयैः पिशङ्कैःस्तु अष्टाभिषीतरंहस्यैः (३) ॥ ७२ ॥

सवरुद्धाः सानुकर्षः सूती दिव्यो रथे महान् ।
 सोपामङ्गपताकम्, सध्यजो मेत्यस्त्रिभः (४) ॥ ७३ ॥

भार्गवस्य रथः श्रीमान् तेजसा सूर्यस्त्रिभः ।
 पूर्विवौसम्प्रवर्युतो नानावर्त्तेष्वीत्यमैः ॥ ७४ ॥

ज्ञेतः पिशङ्कः सारङ्गो नीलः पीती विशोहितः ।
 कृष्णच इरितयैव पूर्वतः पूर्णिरेव च ।

१ कालाचेवति च ।

२ काला इति च ।

३ अष्टाभिरतिरंहस्यैरिति इति ।

४ चेत्यस्त्रिभ इति च ।

दशभिस्तैर्महाभागैरक्षयैर्बातवेगितैः ॥ ७५ ॥
 अष्टाङ्गः काञ्चनः श्रीमान् सोमस्यापि रथोऽभवत् ।
 असङ्केलैःहितैरज्ञैः सर्वंगैरज्ञिसञ्चयैः ।
 सर्वतेऽसौ कुमारी वै जलजुवकानुचक्रगः ॥ ७६ ॥
 ततस्याह्निरसो विदान् देवाचार्यो हृष्टस्तिः ।
 शोणैरज्ञैः काञ्चनेन स्वन्दनेन प्रसर्पति ॥ ७७ ॥
 युक्तस्य वाजिभिर्द्वैरष्टाभिर्बातसञ्चितैः ।
 नचत्रेऽस्त्रियस्ति सधिगद्येन गच्छति ॥ ७८ ॥
 ततः शनैर्वरोऽप्यज्ञैः शब्दैर्योगिसञ्चयैः ।
 काञ्चायिसं समाकृत्यस्यन्दनं याति वै शनैः ॥ ७९ ॥
 स्वर्मानोस्ता तथेवाज्ञाः कृत्या शाष्टो मनोजवाः ।
 इवन्नमोमयन्तस्य सकाद्युक्ता वहन्तुगत ॥ ८० ॥
 आदित्याग्निःसूर्यो राहुः सोमं गच्छति पर्वत्सु ।
 आदित्यमेति सोमाच पुनः सोरेषु पर्वत्सु ॥ ८१ ॥
 अथ केतुरवस्थाग्ना षष्ठाष्टो वातरंहसः ।
 पक्षालधूमसकृत्याः शब्दला रासभावयाः ॥ ८२ ॥
 एते वाहा यज्ञाणां वै मया पोक्ताः (१) रथैः सह ।
 सर्वं भ्रुवनिवहास्ते प्रवहा वातरञ्जिभिः ॥ ८३ ॥
 एते वै अत्यमाणास्तु यथायोगं भ्रमन्ति वै ।
 वायव्याभिरहस्याभिः प्रवहा वातरञ्जिभिः ॥ ८४ ॥
 परिभ्रमन्ति तद्वहायन्दस्त्युचहा दिवि ।
 भ्रमन्तमनुगच्छन्ति भ्रुवन्ते ज्योतिषां गणाः ॥ ८५ ॥

यथा नषुदके नौसु सखिलेन सहोऽग्ने ।
 तथा देवास्तया छेते उग्नेव वातरश्चिभिः ।
 तच्चास्तव्यैव हुग्नेव ज्योति देवगणासु ते ॥ ८६ ॥
 यावत्यचैव तारासु तावन्तो वातरश्चयः ।
 सर्वा भ्रुवनिवदास्ता भ्रमन्तो भ्रामयन्ति तं ॥ ८७ ॥
 तैलपीडाकरं 'चक्र' भ्रमद्वामयते यथा ।
 तथा भ्रमन्ति ज्योतींवि वातवदानि सर्वयः ॥ ८८ ॥
 अक्षातचक्रवद्यान्ति वातचक्रेरितानि तु ।
 यच्चाज्ञयोतींवि वहते प्रवह्यस्तेन स शूतः ॥ ८९ ॥
 एवं भ्रुवनिवदोऽसौ सर्पते ज्योतिषां गणः ।
 सैष तारामयो चेयः गिरुमारो भ्रुवो दिवि ।
 यदक्षा कुरुते पापं हृषा तं निशि मुच्यते ॥ ९० ॥
 यावत्यचैव तारास्ताः गिरुमाराश्रिता दिवि ।
 तावन्त्यैव तु वर्षाणि जीवन्त्यभ्यधिकानि(१)तु ॥ ९१ ॥
 शाश्वतः गिरुमारोऽसौ विचेयः प्रविभागयः ।
 उत्तानपादसास्याय विचेयो चक्रसरो हनुः ॥ ९२ ॥
 यज्ञोऽधरस्त् विचेयो धर्मो भूर्हानमाश्रितः ।
 त्वदि नारायणः साध्यः अश्विनो पूर्व्यपादयोः ॥ ९३ ॥
 वरुणायायमा चैव पद्मिमे तस्य ग्रन्थिनि ।
 शिश्रः संवस्त्ररम्भस्य मित्रोऽपाने समाश्रितः ॥ ९४ ॥
 पुर्व्येऽस्मित्य महेन्द्रय मरीचिः कश्यपो भ्रुवः ।
 तारकाः गिरुमारव नास्तमेति चतुष्यं ॥ ९५ ॥

(१) मे जीवन्त्याश्रिकानीति च । जीवन्त्याश्रित तु पर्वदेवि च ।

न च त्रचन्द्रसूर्यो य यहास्तारागच्छः सहः ।
 उम्भुख्वाभिमुख्वाः सर्वे चक्रीभूताच्चिता दिवि ॥ ८६ ॥
 भ्रुवेणाधिष्ठिताः सर्वे भ्रुवमेव प्रदक्षिणं ।
 प्रयात्तीह वरं चेष्टमेष्टीभूतं भ्रुवन्दिवि ॥ ८७ ॥
 भ्रुवाच्चिनकश्चापानान्तु वरस्तासौ भ्रुवः चृतः ।
 एक एव मूर्मल्येष मेरुपर्वतमूर्हनि ॥ ८८ ॥
 ल्योतिषाच्चकमेतदि सदा कर्षत्यवाञ्छुखः ।
 मेरुमालोकयत्येष प्रयात्तीह प्रदक्षिणं ॥ ८९ ॥

इति चौमहापुराणे वायुप्रोक्ते भ्रुवचर्या नाम
 हिपच्छाशोऽध्यायः ।

अथ विपच्चाशोऽध्यायः ।

—००—

ज्योतिःसञ्जिवेणः।

आंशपायन उवाच । एतत् श्रुत्वा तु सुनयः पुनर्महे संशयान्वितः ।
 प्रपञ्चुद्भूतरं भूयक्षादा ते लोमहर्षयं ॥ १ ॥
 अहवयज्ञः । यदेतदुक्तम्भवता गृहाखेतानि विश्रुतं ।
 कथं देवगृहाणि स्युः कथं ज्योतीर्णपि वर्णय ॥ २ ॥
 एतस्य समाचक्ष ज्योतिषाच्चैव निशयं ।
 श्रुत्वा तु वचनं तेषां तदा स्रुतः समाहितः ॥ ३ ॥
 अस्मिन्बै महाप्राचीयदुक्तं आनन्दुहिभिः ।
 तद्वैष्टं सम्भवस्यामि सूर्याचिन्द्रमसोभवं ।
 यथा देवगृहाणीषु सूर्यांचक्रमसोर्णवं ॥ ४ ॥
 अतःपरं त्रिविधामेव च्छ्रुत्वा समुद्भवं ।
 दिव्यस्य भौतिकस्याम्नेरथाम्नेः पार्थिवस्य च ॥ ५ ॥
 व्युष्टायान्तु रजन्यां वै ज्योतीयक्षज्ञम्ननः ।
 अव्याकृतमिदन्त्वासीनैश्चेन तमसाहृतं ॥ ६ ॥
 चतुर्भूतावशिष्टेऽस्मिन् पार्थिवः सोऽस्मिन्हस्यते ।
 यथादौ तपते सूर्ये शुचिरम्निरु स रूपः ॥ ७ ॥
 वेद्याताम्यम् विज्ञेयम्नेषां वक्त्वे इष्य लक्षणं ।

वैश्युतो जाठरः सौरो श्चपात्रमीस्त्वयोऽग्नयः ।
 तच्चादपः पिवन् सूर्यो गोभिर्दीव्यलाङ्गो दिवि ॥ ८ ॥
 वैश्युतेन समाविष्टो वाच्चो नाह्निः प्रशास्यति ।
 मानवानास्त्र कुचिल्लो नाह्निः शास्यति पात्रकः ॥ ९ ॥
 अचिंचान् परमः सोऽग्निः प्रभवो जाठरः चूतः ।
 यथावं मण्डसौ शुक्लो निरुप्या संप्रकाशते ॥ १० ॥
 प्रभा हि सौरी पादेन श्चस्त्रं याति दिवाकरे ।
 अग्निमाविश्वे रात्रो तच्चाहरात् प्रकाशते ॥ ११ ॥
 उद्यमात्र सुनः सूर्यमौषाग्नेस्त्वादग्निस्त्रपत्यसो ॥ १२ ॥
 पादेन पार्थिवस्याम्बेद्यस्त्वादग्निस्त्रपत्यसो ॥ १३ ॥
 प्रकाशय तथोच्चात्र सौराम्बेद्ये तु तेजस्सौ ।
 परस्परानुप्रवेशादाप्यावेते दिवानिश्च ॥ १४ ॥
 उत्तरे चैव भूम्यहै तच्चादग्निं दक्षिणे ।
 उत्तिष्ठति पुनः सूर्यो रात्रिराविश्वे त्वयः ।
 तच्चात्माम्बा भवत्यापो दिवारात्रिपवेशनात् ॥ १५ ॥
 अस्त्रं याति पुनः सूर्यं अहूर्वै प्रविशत्ययः ।
 तच्चात्मकं पुनः शुक्ला आपो विश्वनिः (१)भास्त्ररे ॥ १६ ॥
 एतेन क्रमयोगेन भूम्यहै दक्षिणोत्तरे ।
 उद्याम्तामये नित्यमहोरात्रं विशत्ययः ॥ १७ ॥
 यथासौ तपते सूर्ये पिवत्यापो गमस्तुभिः ।
 पार्थिवो हि विमिश्वोऽसौ दिव्यः शुचिरिति चूतः ॥ १८ ॥
 सहस्रपादः सोऽग्निस्त्र दृशः कुम्भनिभः शुचिः ।

(१) प्राक्कीर्त्त्वं न वस्त्रोच्चेनः ।

आदने तन् रश्मीना॑ (१) सहस्रेण समन्वतः ॥ १८ ॥
 नादेशोदेव सामुद्रौ कौप्यादेव सधान्वनी॑ ।
 स्यादरा जडाभादेव यथ सूर्यो हिरण्यमयः ।
 तथ रश्मिमहस्तन्तु वर्षशीतोष्णानिस्त्रवं ॥ १९ ॥
 तासाच्चतुर्गता नाश्चो वर्षन्ति चित्रमूर्च्छयः ।
 यन्दनादेव वस्त्राच्च वहतना नूतनादाद्या ।
 असृता नामतः सर्वा॒ रश्मी॒ लक्ष्मी॒ जीवनाः ॥ २० ॥
 हिमवाहाद्य ताभ्योऽन्या॒ रश्मयस्त्रिगताः पुनः ।
 हृष्टा॒ मेधाद्य वाचाद्य झादिन्यो॒ हिमसज्जनाः ॥ २१ ॥
 अन्दाच्चा॒ नामतः सर्वा॒ पौत्राभास्तु रभस्त्रयः ।
 शुक्राच्च ककुभैव गावो॒ विश्वभृतस्त्रया ॥ २२ ॥
 शुक्राच्चा॒ नामतः सर्वा॒ स्त्रियता॒ वर्षसज्जनाः ।
 समं विभर्ति॒ ताभिस्तु॒ मनुष्यपितृदेवताः ॥ २३ ॥
 मनुष्यानौषधिनेह॒ स्वधया॒ च विद्वृन्नपि॒ ।
 असृतेन सुरान् सर्वांस्त्रिभिर्महर्यत्यसौ॒ ॥ २४ ॥
 यसन्ते॒ चैव श्रीमे॒ च सतै॒ सुतपते॒ चिभिः॒ ।
 वर्षांस्त्रियो॒ शशदि॒ च चतुर्भिः॒ सम्मकर्षति॒ ॥ २५ ॥
 हिमन्ते॒ शिशिरे॒ चैव हिमं स सृजते॒ चिभिः॒ ।
 शोषधीमु॒ वस्त्रयते॒ स्वधया॒ च पिद्वृन्नपि॒ ।
 सूर्यो॒ रश्मिमहस्तन्त्रयन्त्रिषु॒ नियच्छति॒ ॥ २६ ॥
 एवं॒ रश्मिमहस्तन्त्रं सौरं लोकार्थसाधकं॒ ।
 भिद्यते॒ वहतमासाद्य जलशीतोष्णानिस्त्रवं॒ ॥ २७ ॥

१. नादौनामिति य०, ३० च ।

इतेतन्मण्डलं शङ्कं भास्त्रं सूर्यसंज्ञितं ।
 नच्चचपहसोमाना प्रतिष्ठायोनिरेव च ।
 फहचवन्दयहाः सर्वे विज्ञेयाः सूर्यसंभवाः ॥ २८ ॥
 नच्चचाचिपतिः सोमो पहराजो दिवाकरः ।
 शिवाः पच्चयहा ज्ञेयाः ईश्वराः कामकपिषः ॥ २९ ॥
 पठाते चामिरादित्य औदकयन्दमाः चृतः ।
 शेषाणां प्रकृतिं सम्बग्वस्थीमाना निष्ठोधत ॥ ३० ॥
 सुरवेनापति: स्तन्दः पठातेऽङ्गारको पहः ।
 नारायणं बुधं प्राहुदेवं ज्ञानविदी विदुः (१) ॥ ३१ ॥
 रुद्रो वैवस्ततः साक्षात्कामी सोके प्रभुः स्वयं ।
 महायहो हिजश्चेष्टो मन्दगामी शनैरवः ॥ ३२ ॥
 देवासुरगुरु द्वी तु भाशुमलो महायहो ।
 प्रजापतिसुतावेतायुभो शक्तप्रहस्यतो ।
 देत्यो महेन्द्रय तयोराचिपत्ये विनिर्मितौ ॥ ३३ ॥
 आदित्यमूलमस्तिसं चिलोकं नात्र संशयः ।
 भवत्यस्य जगत् खट्टसं सदेवासुरमानुषं ॥ ३४ ॥
 रुद्रेन्द्रोपेन्द्रचन्द्राणां विमेन्द्राच्छिदिवोक्तसाँ ।
 द्युतिश्चुतिमतां ज्ञात्यायत्तेजः सावैलोकिकं ॥ ३५ ॥
 रुद्रांक्षा सर्वं लोकेशो भूतं परमदैवतं ।
 ततः संजायते सर्वं तत्र चैव प्रसौयते ॥ ३६ ॥
 भावाभावो हि लोकानामादित्याचिःस्तो पुरा ।
 जगज्ज्ञेयो यहो विप्रा दीमिमान् सुयहो रविः ॥ ३७ ॥

(१) ज्ञानविदी बुधा इति ४०, ३० च ।

यत्र गच्छन्ति निधनं जायन्ते च पुनः पुनः ।
 चणा मुहूर्तां दिवसा निश्चाः पश्चात् उत्तमः ।
 भासाः संवत्सराचैव चक्रतवोऽद्युगानि च ॥ ३८ ॥
 तदा दित्याहृते तेषां (१) कालसम्भूता न विद्यते ।
 कालाहृते न निश्ची न होता नाक्षिकानामः ॥ ३९ ॥
 चक्रसूनामविभागव पुष्टमूलफलं कुतः ।
 कुतः शस्त्राभिनिष्ठिनिर्मुखोषधिगणादि वा ॥ ४० ॥
 अभावो व्यवहाराचाँ देवानां दिवि चेह च ।
 जगत्प्रतापनमृते भास्तरं पारितस्तरं ॥ ४१ ॥
 स एव कालसामित्रं द्वादशात्मा प्रजापतिः ।
 तपत्वेष दिव्यचेहास्त्रेतीकां सचराचरं ॥ ४२ ॥
 स एव तेजसां राशिः समस्तः सार्वतोक्तिः ।
 उत्तमं मार्गमास्याय वायोर्भास्त्रिरिद्वच्छगत् ।
 पाञ्चमूर्धमध्यैव तापयत्वेष सर्वशः (२) ॥ ४३ ॥
 इवेरश्चिसहस्रं यत् प्राकृमया समुदाहृतं ।
 तेषां चेष्टाः पुनः सम इमयो यहूदीनयः ॥ ४४ ॥
 सुषुक्तो हरिकेशव विश्वकर्मा तथैव च ।
 विश्वश्वाः पुनश्चान्याः सम्प्रहस्तरतः परं ।
 अर्बांवसः (३) पुनश्चान्यो मया चाच प्रकौपितः ॥ ४५ ॥
 सुषुक्तः सूर्यरश्मिस्त्रृ चीणं शशिनमेधयन् ।
 तिर्थगूड्हप्रभावोऽसो सुषुक्तः परिकौर्त्ते ॥ ४६ ॥

१ येषां चिति ३० ।

२ लापयत्वेष मै जगदिति च ।

३ सर्वं चतुर्दिति च ।

हरिकेगः पुरस्त्रवाच्या कट्टचयोनिः प्रकीर्त्तिते ।
 दत्तिष्ठे विश्वकर्मा तु रश्मिर्वैष्यते शुद्धं ॥ ४७ ॥
 विश्वश्ववास्तु यः पश्यात् शुक्लयोनिः श्रूता शुद्धैः ।
 सम्पदहसुय यो रश्मिः सा योनिलोहितस्त्रा च ॥ ४८ ॥
 घण्टस्त्रव्यावसूरश्मिर्वैनिस्तु स वृहस्पतिः ।
 शनैवरं पुनर्यापि रश्मिराप्यायते स्वराट् ॥ ४९ ॥
 एवं सूर्यप्रभावेण यज्ञनचत्रतारकाः ।
 वर्षेन्ते विदिताः सर्वां दिशांस्तेऽपुनर्जगत् ।
 न च्छीयन्ते पुनरस्तानि तच्चावचत्रता श्रूता ॥ ५० ॥
 चेत्राश्वेतानि वै पूर्वमापतन्ति गमस्त्रिभिः ।
 तेषां चेत्राश्वयादत्ते सूर्यो नचत्रताङ्गतः ॥ ५१ ॥
 तीर्णानां सुकृतेनेह सुकृतान्ते यहाच्ययात् ।
 ताराणां तारका श्वेताः शुक्रत्वाश्वैव तारकाः ॥ ५२ ॥
 दिव्याणां पार्थिवानाश्व नैश्वानाश्वैव सर्वशः ।
 आदानाश्वित्यमादित्यस्तमसां तेजसां महान् ॥ ५३ ॥
 सुवति शून्दनार्थं च धातुरेष चिभाच्यते ।
 सवनात्तेजसोऽपाश्व तेनासो मविता मतः ॥ ५४ ॥
 तद्वर्थश्वन्द्र इत्येष श्वादने धातुरिष्यते ।
 शुक्रत्वे चाश्वत्वे च शौत्वे च विभाच्यते ॥ ५५ ॥
 मूर्योचन्द्रमसोदिंश्च मण्डने भास्त्रे खगे ।
 श्वलत्तेजोमये शुक्रे हृत्तकुम्भनिमे शुभे ॥ ५६ ॥
 शनसोयामकं तत्र मण्डलं शशिनः श्रूतं ।
 शनतेजोमयं शुक्रं मण्डलं भास्त्राच्य तु ॥ ५७ ॥

विशन्ति सर्वदेवास्तु स्थानार्थितानि सर्वंगः ।
 मन्वलरेषु सर्वेषु चहसूर्यचहाश्वयाः ॥ ५८ ॥
 तानि देवगृहांस्त्रैव तदास्थास्ते भवन्ति च ।
 सौरं मूर्यो विशस्थानं सौम्यं सौमस्त्रैव च ॥ ५९ ॥
 शौकं शुक्रो विशस्थानं योजशार्चिः प्रतापवान् ।
 हृष्टदृहस्यत्रैव शौहित्यैव शौहितः ।
 शानैर्यरं तथा स्थानं देवत्रैव शनैर्यरः ॥ ६० ॥
 आदित्यरब्लिसंयोगात् संपकाशालिकाः शृताः ।
 नवदोजनसाहस्रो विश्वासः सवितुः शृतः ॥ ६१ ॥
 विशुणस्त्रास्य विमतारो मण्डलस्त्र प्रमाणतः ।
 दिगुणः सूर्यविष्टारादृष्टि स्वस्त्रारः शशिनः शृतः ॥ ६२ ॥
 तुत्यस्त्रायीस्तु स्वर्मानुभूत्वाधस्त्रात् प्रसर्यति ।
 उद्दत्य प्रायिर्वक्त्रायां निर्मितो मण्डलाकृतिः ॥ ६३ ॥
 स्वर्मानीस्तु हृष्टत् स्थानविरचित्यतं यज्ञसौम्यं ।
 आदित्यात्तत्र निष्कृत्य सौमस्त्रैति पर्वंसु ॥ ६४ ॥
 आदित्यमेति सौमाच्च पुनः सौमस्त्र पर्वंसु ।
 स्वर्मासा तुदते यस्मात्ततः स्वर्मानुरूपते ॥ ६५ ॥
 चन्द्रस्त्र योजग्नो भागो भागेव विधीयते ।
 विश्वासान्मण्डलाचैव योजनायात् प्रमाणतः ॥ ६६ ॥
 भागंवात्यादहीनस्तु विज्ञेयो वै हृष्टस्यतिः ।
 हृष्टस्यतेः पादहीनौ कुजसौरादुभौ शृतौ ।
 विश्वासान्मण्डलाचैव पादहीनस्त्रयोर्जुधः ॥ ६७ ॥
 तारानक्षत्ररूपाणि वपुष्मतोह यानि वै ।

बुधेन समतुच्छानि विस्ताराभण्डलाद्य ॥ ६८ ॥
 प्रायश्चत्वद्योगानि विद्याहृष्टाणि तत्त्ववित् ।
 तारानक्षयकृपाणि शोभानि तु परंस्थरं ॥ ६९ ॥
 अतानि पूर्व चत्वारि चीढि हे चैव योजने ।
 पूर्वीपरनिक्षेपानि तारकामण्डलानि तु ।
 योजनान्यर्थमाचाणि तेभ्यो 'ङ्गस्त' न विद्यते ॥ ७० ॥
 उपरिष्ठात्वयस्तेषां चहा ये दूरस्पिंशः ।
 मौरोऽक्षिरात्र वक्ष्य (१) ज्ञेया मन्दविचारिणः ॥ ७१ ॥
 तेभ्योऽधस्तात्तु चत्वारः पुनरल्प्य महाचहाः ।
 सूर्यः सोमो बुधस्यैव भाग्यवस्त्रैव शीजग्नाः ॥ ७२ ॥
 यावच्छस्तारकाः क्षेत्रस्तावहृष्टाणि सर्वाणः ।
 वोद्योनां नियमाचैवस्त्रमाणीं व्यवस्थितः ॥ ७३ ॥
 गतिस्थास्यैव सूर्यस्य नौचीचत्वेऽयनकमात् ।
 उत्तरावणमार्गस्यो यदा पर्वेषु चन्द्रमाः ।
 बौद्धं बौधोऽथ स्वर्भानुः स्वर्भानोः स्वानमास्थितः ॥ ७४ ॥
 नचत्राणि च सर्वाणि नचत्राणि विगच्छुरात ।
 गद्याणेतानि सर्वाणि ल्पोतैर्णिषि सुक्तामनां ॥ ७५ ॥
 कल्पादी संप्रहृतानि निर्वितानि स्वयम्भूता ।
 स्थानान्येतानि तिष्ठन्ति यावदाभूतसंग्रहं ॥ ७६ ॥
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु देवतायतनानि वै ।
 अभिमानिनोऽप्यतिष्ठन्ति यावदाभूतसंग्रहं ॥ ७७ ॥
 अतीतैस्तु महातीता भाव्या भावैः सुरास्त्रैः ।

(१) मौरोऽक्षिरा चर्क्षणवेति च ।

वर्त्तन्ते वर्त्तमानैष स्थानानि स्वैः कुरैः सह ॥ ७८ ॥
 अस्मिन् मन्त्रलक्षणे चैव अहा वैमानिकाः आताः ।
 विषयानदितेः पुनः सूख्यौ वैवस्ततेऽन्तरे ॥ ७९ ॥
 लिखिमान् धर्मपुच्छु सोमदेवो वसुः आतः ।
 शुक्रो देवस्तु विज्ञेयो भाग्यवीर्युरराजकाः ॥ ८० ॥
 हुहते जाः आतो देवो देवाचार्यौऽहितःसुतः ।
 बुधो मनोहरचैव लिखिपुच्छु (१) सः आतः ॥ ८१ ॥
 अग्निविंकस्यात् संज्ञे युवास्त्रो लोहिताधिपः ।
 नस्त्रवक्ष्यत्वा मिन्दो द्वाचायस्तः आतास्तु ताः ॥ ८२ ॥
 स्वर्मानुः सिंहिकापुत्रो भूतसन्तापनोऽसुरः ।
 सोमर्जपहमूर्यं तु कोतिंतास्त्रभिमानिनः ॥ ८३ ॥
 स्यानान्तेतान्यथोक्तानि स्थानिन्यचैव देवताः ।
 शुक्रमग्निमयं स्थानं सहस्रांशोदिवस्तः ॥ ८४ ॥
 सहस्रांशोस्त्रिविषयः स्थानमन्यवं शुक्रभेव च ।
 अथ इत्यामं मनोऽस्य पञ्चरश्मेष्टहं आतः ॥ ८५ ॥
 शुक्रस्याप्यमयं स्थानं सह योक्तुश्चरश्मिवत् ।
 नवरश्मेष्टु यूनो हि सोहितस्थानमन्ययं ॥ ८६ ॥
 हरिद्वाप्यं हुहचापि हादशांशोर्हुहस्तेः ।
 अष्टरश्मेष्टहं प्रीक्तं काण्डं बुदस्य अन्ययं ॥ ८७ ॥
 स्वर्मानोक्तामसं स्थानं भूतसन्तापनासयं ।
 विज्ञेयास्तारकाः सर्वास्त्रभयास्त्रेकरश्मयः ॥ ८८ ॥
 आशयाः पुण्यकीर्तीनां सुशुक्राचैव वर्णतः ।

(१) लिखिपुच्छ्यति च ।

वनतोयः भिक्षा ज्ञेयाः कल्पादौ विद्विनिर्मिताः ॥ ८८ ॥
 उच्चत्वादृश्टते श्रीघ्रमभिव्यक्तेग्नभस्तुभिः ।
 तथा दक्षिणमार्गस्थी नीवीवीषीसमाचितः ॥ ८९ ॥
 भूमिलेखाङ्गतः सूर्यः पूर्णामावास्योऽप्तवा ।
 न हस्ताते वथाकालं श्रीघ्रतोऽप्तमुपैति च ॥ ९० ॥
 तस्मादुक्तरमार्गस्थी ह्यमावास्यां निशाकरः ।
 हश्चते दक्षिणे मार्गे नियमाद् हश्चते न च ॥ ९१ ॥
 ज्योतिषां गतियोगेन सूर्याचन्द्रमसायुभौ ।
 समानकालास्तमयो विषुवत्सु समोदयो ॥ ९२ ॥
 च भरासु च बीजोषु अन्तरास्तमयोदयो ।
 पोर्णामावास्योऽप्तयो ज्योतिष्यकां नियतिं नौ ॥ ९३ ॥
 दक्षिणायनमार्गस्थी यदा भवति रस्त्रिवान् ।
 तदा सर्वं गहने स सूर्योऽधस्तात् प्रसर्यति ॥ ९४ ॥
 विकौर्णं मण्डलं कल्पा तस्योर्ब्रह्मते गम्भी ।
 न च वरमण्डलं कल्पां सोमादूर्हं प्रसर्यति ॥ ९५ ॥
 न च वेभ्यो युधयोर्हं युधादूर्हं हृष्टम्पतिः ।
 तस्माच्छन्ते गतयोर्ब्रह्मस्यास्यमर्पिमण्डलां ।
 कल्पोगाच्चेव सप्तानां भ्रव च र्हं व्यवस्थितः ॥ ९६ ॥
 दिग्गुणेषु सहस्रेषु योजनानां गतेषु च ।
 तारायहान्तराणि स्युक्परिष्टाद्यथाकमं ॥ ९७ ॥
 ग्रहास चन्द्रसूर्यो तु दिवि दिव्येन तेजसा ।
 नित्यमृचेषु युज्यन्ति गच्छन्ति नियमकमात् ॥ ९८ ॥
 ग्रहनक्षत्रसूर्यास्तु नीचो च सहस्रवस्थिताः ।

समागमे च भेदे च पश्चन्ति युगपत् प्रजाः ॥ १०० ॥
 परम्परस्थिता हीते युज्यन्ते च परम्परं ।
 असहरेण विजेयस्तीषां योगस्तु वै बुधैः ॥ १०१ ॥
 इत्येष मत्रिविश्वो वः पृथिव्यां ज्योतिष्य च ।
 होपानामुदधीनाच्च पञ्चतामां तथैव च ॥ १०२ ॥
 वर्षाणांच नदीनाच्च येषु तेषु वसन्ति वै ।
 एते चैव यहाः पूर्वं न च तेषु समुत्थिताः ॥ १०३ ॥
 विवाहानदितेः पुत्रः सूर्यो वै चक्षु वेऽन्तरे ।
 विगाखासु समुत्पदो यहाणां प्रथमो यहः ॥ १०४ ॥
 त्विषिमान् धर्मपुत्रस्तु सीमो विक्षावसुखया ।
 श्रीतरस्मिः समुत्पदः कृत्तिकामु निशाकरः ॥ १०५ ॥
 योङ्गार्चिर्भूगोः एतवः शकः सूर्यादनन्तरं ।
 तारायहाणां प्रवरः (१) तिथ्यत्तेषु समुत्थितः (२) ॥ १०६ ॥
 यहयाद्विरसः पुत्रो हादगार्चिर्भूहस्मितिः ।
 फालगुनीषु समुत्पदः सञ्चासु च जगद्गुरुः ॥ १०७ ॥
 नवार्चिलोहिताङ्गस्तु प्रजापतिसुतो यहः ।
 आपाद्वार्चिह पूर्वासु समुत्पद इति चुतिः ॥ १०८ ॥
 रेवतीष्वे सप्तार्चिकाथा शौरगनैयरः ।
 रोहिनीषु समुत्पदो यही चन्द्रार्कमर्हनी ॥ १०९ ॥
 एते तारायहाष्वे बोक्षेष्वा भार्वादयः ।
 जन्मानचयोङ्गासु यान्ति वैगुण्यतां यतः ।
 स्युग्नते तेन दीपेष्व ततङ्गा यहभक्तिषु ॥ ११० ॥

१ परम इति च ।

२ पञ्चवेदे समुद्घव इति च ।

सर्वयहाणा॑ भेतेषामादिरादित्यं उच्चते ।
 ताराग्रहाणां शकस्तु केतुनाशैव धूमवान् ॥ १११ ॥
 ध्रुवः कालो ग्रहाशान्तु विभक्तानाश्चतुर्दिश्यं ।
 नक्षत्राणां अविडा स्थादयनानां तदोच्चरं ॥ ११२ ॥
 वर्षाणाश्चापि पश्चानामाद्यः संवस्त्रः अृतः ।
 अहतूणां ग्रिश्मिरच्छापि मासानां माघ एव च ॥ ११३ ॥
 पच्चाणां शुक्लपञ्चस्तु तिथीनां प्रतिपत्तया ।
 अहोरात्रविभागानामहस्यापि प्रकौर्तिंतं ॥ ११४ ॥
 मुहूर्तानां तथैवादिर्मुहूर्ते रुद्रदैवतः ।
 अत्योद्यापि दिभेषादिः कालः कालविद्वी मतः ॥ ११५ ॥
 अवनान्तं अविडादि मुग्नं स्वात् पश्चवार्धिकं ।
 भानोर्गतिविशेषेण चक्रवत् परिवर्त्तते ॥ ११६ ॥
 दिवाकरः अृतस्तस्यात् कालस्तु विहितेष्वरं ।
 चतुर्विधानां भूतानां प्रवर्त्तकनिवर्त्तकः ॥ ११७ ॥
 इत्येष ज्योतिषामेव सत्रिवेशोऽर्थंनिषयात् ।
 क्लीकसंव्यवहारार्थमीष्टरेष विनिर्भितः ॥ ११८ ॥
 उत्पत्तः अवयेनासौ (१) संचिसय ध्रुवे तथा ।
 सर्वतोऽन्तेषु विशीर्णो हृत्ताकार इतिस्थितिः ॥ ११९ ॥
 बुदिपूर्वश्चगवता कल्यादी संप्रकौर्तिः ।
 सात्रयः सोऽभिमानौ च सर्वस्य ज्योतिषाकाकः ।
 विष्वरूपः प्रधानस्य परिणामोऽयमङ्गुतः ॥ १२० ॥
 नैव अक्षं प्रसंख्यात् यात्तथेन केनचित् ।

१. पाढीयं न वसीयोऽनः ।

गतागतं मनुष्येषु ज्योतिषां मांसचक्षुषा ॥ १२१ ॥
 आगमादतुमानाच्च प्रत्यक्षादुपपत्तिः ।
 परीक्षा निपुणं भक्ष्या चक्रातव्यं विषयिता ॥ १२२ ॥
 चक्षुः ग्रास्त्रं जलं लेख्यं गच्छितं बुद्धिसत्तमाः ।
 पञ्चैते हेतवो ज्ञेयाः ज्योतिर्गच्छविचिन्तने ॥ १२३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रीक्षे ज्योतिःसन्धिवेशी नाम
 चिपक्षाशीश्वायः ।

अथ चतुःपञ्चाशीऽध्यायः ।

—000—

नौसकरणस्त्रवः ।

करपय जचुः । कम्भिन् देवे महापुण्यमितदाख्यानमुत्तमं ।
हृत्तं वज्रपुरोगाणां कम्भिन् काले महाद्युते ।
एतदाख्याहि नः सम्यग् यथा हृत्तं तपोधन ॥ १ ॥
सूत उथाच । यथा श्रुतं मया पूर्वं वासुना जगदायुना (१) ।
कथमामं हिजश्चैषाः सत्रे वर्षसहस्रके ॥ २ ॥
नौसता येन करणस्य देवदेवस्य शूलिनः ।
तदहं कीर्तयिष्यामि शृणुध्यं शंसितवताः ॥ ३ ॥
उत्तरे गैलराजस्य सरांसि सरितो झटः ।
पुण्योद्यानेषु तौर्बेषु देवतायतनेषु च ।
गिरिन्द्रिष्टेषु तुङ्गेषु गङ्गरोपवनेषु च ॥ ४ ॥
देवभक्ता महाकामो मुनवः शंसितवताः ।
स्तुवन्ति च महादेवं यत्र यत्र यथाविधि ॥ ५ ॥
ऋग्यजुःसामवैद्यत्र तृत्यगीतार्चनादिभिः ।
ओकारेण नमस्कारैरच्चयन्ति सदा यिवं ॥ ६ ॥
प्रहृते ज्योतिषां चक्रे मध्यव्याप्ते दिवाकरे ।
दैवता नियताकामानः सर्वे तिष्ठन्ति ताँ जायां ।

(१) पाठोऽप्य आदर्शस्थानो मुद्रितः परम् जगदायुषा इत्यर्थं पाठः समीक्षोनः ।

अथ नियमप्रवृत्ताच प्राणशेषव्यवस्थिताः ॥ ० ॥
 न महो नीलकण्ठाय इत्युच्चाच सदागतिः ।
 तच्छुत्वा भावितामानो कुनयः शंसितव्रताः ।
 वालखिल्येतिविश्वाताः पतञ्जस्त्वारिणः ॥ १ ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्धिरेतसां ।
 तस्मात् पृच्छन्ति वै वायुं वायुपर्णाम्बुभीजनाः ॥ २ ॥
 कृथय ऊनुः । नीलकण्ठेतियत् प्रोक्तं त्वया पवनसन्तम ।
 एतद्वग्रुद्धं पवित्राणां पुण्यं पुरुषकृतां वराः ॥ ३ ॥
 तद्वयं श्रीतुभिष्ठामस्त्वत् प्रसादात् प्रभञ्जन ।
 नीलता येन करुदस्य कारणेनाभिकापते ॥ ४ ॥
 श्रीतुभिष्ठामहे सम्यक्तव वक्त्राहिशेषतः ।
 यावद्वाचः प्रथमं न्ते सार्थास्त्राच त्वयेरिताः ॥ ५ ॥
 वर्णस्थानगते वायो वाम्बिधिः संप्रवर्तते ।
 ज्ञानं पूर्वमधोस्त्राहस्त्वतो वायो प्रवर्तते ॥ ६ ॥
 त्वयि निष्पन्दमाने तु शेषा वर्णप्रवृत्तयः ।
 यत वाचो निवर्तन्ते देहबन्धाच दुर्लभाः ॥ ७ ॥
 तत्रापि तेऽस्ति सद्वावः सर्वगस्त्र सदानित ।
 नान्यः सर्वगती देवस्त्वदतेऽस्ति समीरण ॥ ८ ॥
 एष वै जीवकोक्त्वे प्रत्यक्षः सर्वतोऽनित ।
 वित्त्वा वाचस्पतिं देवं मनोनायकमीम्बरं ॥ ९ ॥
 ब्रह्म हि तत् करुदेशस्य किंकर्ता रूपविक्रिया ।
 शुल्वा वाक्यन्ततस्त्वेषामृषीणां भावितामनां ।
 प्रत्युच्चाच महातेजा वायुर्लीकिनमस्तुतः ॥ १० ॥

वायुरुचाच । पुरा खतयुगे विश्रो वेदनिर्णयतत्परः ।

वसिष्ठो नाम धर्माक्षमा मानसो वै प्रजापतेः ॥ १८ ॥

पव्रच्छ कात्तिकेयं वै मयूरवरवाहनं ।

महिषासुरनाशीर्णा नयनाञ्जनतस्करं ॥ १९ ॥

महासेनं महाक्षमानं भेषस्तनितनिस्तमं ।

उमामनः प्रहर्षेण बालकं छश्चरुपिण्यं ॥ २० ॥

क्रोञ्जजीवितहर्त्तारं पार्वतीहृदि नन्दनं ।

वसिष्ठः पृच्छते भक्त्या कात्तिकेयं महावलं ॥ २१ ॥

वसिष्ठ उवाच । नमस्ते हरनन्दाय उमागम्भे नमोऽस्तु ते ।

नमस्ते अग्निगर्भाय गङ्गागम्भे नमोऽस्तु ते ॥ २२ ॥

नमस्ते शरणर्भाय नमस्ते क्षत्तिकाशुत ।

नमो इदं गनेत्राय यज्ञमुखाय तमोऽस्तु ते ॥ २३ ॥

नमस्ते शत्रिहस्ताय दिव्यघण्डापताकिने ।

एवं स्तुता महासेनं पप्रक्ष शिखियाहनं ॥ २४ ॥

यदेतद् हृशते वर्णे शुभं शुभाञ्जनप्रभं ।

तत्किमर्थं समुत्पत्तं कश्चु कुन्देन्दुसंप्रभे ॥ २५ ॥

एतदासाय भक्त्या दासाय ब्रूहि पृच्छते (१) ।

कायां मङ्गलसंयुक्तां पवित्रां पापनाशिनीं ।

मत्प्रियार्थं महाभाग वलुमर्हस्यशेषतः ॥ २६ ॥

शुत्वा वायं ततस्तस्य वसिष्ठस्य महामनः ।

प्रत्युवाच महातेजाः सुरारिवलस्तदनः ॥ २७ ॥

शृणुष्व वदतां चे ष विष्वमानं वचो मम ।

(१) न एव न परिवृक्षते इति च ।

उमोक्षङ्गनिविष्टेन मया पूर्वं यथा नुतं ॥ २८ ॥
 पार्वत्या सह संवादः सर्वस्य च महाक्वनः ।
 तद्वक्षीत्यिष्यामि त्वत्पियार्थं महासुने ॥ २९ ॥
 कैलासगिर्वरे रम्ये नानाधातुविचितिः ।
 नानाहुमलताकौर्ये चक्रवाकीपश्चोभिते ॥ ३० ॥
 घट्पदोदगौतवद्वुले धारासम्यातनादिते ।
 मत्तज्ञोच्चमयूराणां नादैरुद्धुष्टकन्दरे (१) ॥ ३१ ॥
 असुरोगणसङ्गोर्ये किञ्चरेष्योपश्चोभिते ।
 जीवज्ञोवकजातीनां वीरुद्धिरुपश्चोभिते ॥ ३२ ॥
 कोकिलारावमधुरे सिङ्चारणसेविते ।
 सौरभेदीनिनादाढेऽचवस्त्रनितनिस्त्रने ॥ ३३ ॥
 विनायकभयोदिम्ने कुञ्चरैर्युक्तकन्दरे ।
 वीणावादिवनिर्वेष्यः शोभेन्द्रियमनोरम्यः ॥ ३४ ॥
 दोलालभितसम्याते वनितासङ्गसेविते ।
 अजैर्लभितदोलानां चण्डानां निनदाकुले ॥ ३५ ॥
 मुखमर्दलवादिचर्बलिनां स्फोटितैस्त्रावा ।
 क्षीडारविचाराणां निर्वेष्यः पूर्णमन्दिरे (२) ॥ ३६ ॥
 हासैः सन्त्वासजननैविकरालमुखैस्त्रावा ।
 देहगन्धैविचिनैय प्रक्षीडितगणेष्वरैः ॥ ३७ ॥
 वज्रस्फटिकसोपानचिचपहिशिलातलैः ।
 व्याघ्रसिंहमुखैस्त्रावैर्गजवाजिमुखैस्त्रावा ॥ ३८ ॥
 विडासवदनैस्त्रोर्यैः क्षेष्ट्राकाकारमूर्त्तिंभिः ।

ज्ञस्त्रीदीर्घिः लग्नैः सूक्ष्मस्त्रीदरमहोदरैः ॥ ३८ ॥

ऋग्वेदस्त्रीव लस्त्रीष्टैस्त्रा लज्जैस्त्रायापरैः ।

गोकर्णरेककण्ठय महाकण्ठरकण्ठकः ॥ ४० ॥

वहुपादैर्महापादैरेकपादैरपादकैः ।

वहुगौर्यमहागौर्यरेकगौर्येऽगौर्यकैः ॥ ४१ ॥

वहुनेत्रैमहानेत्रैरेकनेत्रैरनेत्रकैः ।

एवंविधैर्महायोगिभूतैभूतयतिर्वतः ॥ ४२ ॥

विशुद्धमुक्तामणिरत्नभूषिते

शिलातले हेममये मनोरमे ।

सुखोपविष्टं भद्राङ्गाङ्गाशनं

प्रीवाच वाक्यं गिरिराजपुत्री ॥ ४३ ॥

देशुवाच । भगवन् भूतभव्येग गोदुषाद्वित शासन ।

तव करणे महादेव भ्राजतेऽस्वदस्त्रिभं ॥ ४४ ॥

नाल्युल्पणं नातिशुभ्रं नोलाङ्गनचयोपमं ।

किमिदन्दोप्यते देव करणे कामाङ्गाशन ॥ ४५ ॥

को हेतुः कारणं किञ्च करणे नोलत्वमीश्वर ।

एतत्स्वयं यथान्वायं बूहि कौतूहलं चिमे ॥ ४६ ॥

शुखा वाक्यं ततस्तस्याः पार्वत्याः पार्वतीप्रियः ।

कथां भज्ञलसंयुक्तां कथयामास गङ्गरः ॥ ४७ ॥

मध्यमानेऽस्ते पूर्वं चौरोदे सुरदानवैः ।

अये समुद्धितं तस्मिन् विष्णालानलग्रभं ॥ ४८ ॥

तं हृष्टा सुरसङ्गादैत्याथैव वरानने ।

विष्णवदनाः सर्वं गतास्ते व्रज्ञाणोऽन्तिकं ॥ ४९ ॥

हृषा सुरगणान् भौतान् ब्रह्मोवाच महाद्युतिः ।
 किमर्थं भी महाभागा भौता उद्दिग्नचेतसः ॥ ५३ ॥
 मयाष्टगुणमैश्वर्यं भवता सम्कलितं ।
 केन व्यावर्त्तैश्वर्या यूयं वै सुरसत्तमाः ॥ ५४ ॥
 चैलोक्यस्त्रिरा यूयं सर्वे वै विगतज्वराः ।
 प्रजासर्वे न सोऽस्तीह आज्ञा यो मे निवर्त्येत् ॥ ५५ ॥
 विमानगामिनः सर्वे सर्वे स्वरूपगामिनः ।
 अध्यात्मे चाधिभूते च अधिदेवे च निलाशः ।
 प्रजाः कर्मविपाकेन गता यूयं प्रवर्त्तितुं ॥ ५६ ॥
 तत् किमर्थं भयोहिग्ना मृगाः सिंहादिता इव ।
 किं दुःखं केन सत्तापः कुतो वा भयमागतं ।
 एतस्वर्वं यथान्यायं गौप्रमाण्यातु महीय ॥ ५७ ॥
 शुत्वा वाक्यं तत्सदस्य ब्रह्मणो वै महात्मनः ।
 जचुस्ते ज्ञायिभिः साहं सुरदैत्येन्द्रदानवाः ॥ ५८ ॥
 सुरासुरैभव्यमाने पादोधी च महाभिः ।
 भुजङ्गशङ्कसङ्कायं नीलजीमूतसविभं ।
 प्रादुर्भूतं विषं घोरं सम्बर्ताम्निसमप्रभं ॥ ५९ ॥
 कालमृत्युरिवोद्यूतं गुगान्तादित्यवर्चसं ।
 वैलोक्योऽसादि सुर्यार्थं प्रसुरन्तः (१) समस्ततः ॥ ५१ ॥
 विषेणोत्तिष्ठमानेन कालानलसमत्विषा ।
 निर्देश्वो रक्षगौराङ्गः उत्तक्षो जनार्दनः ॥ ५८ ॥
 हृषा तं रक्षगौराङ्गं उत्तक्षं जनार्दनं ।

(१) प्राठीर्यं न सलोकीनः ।

भीताः सर्वे वयं देवास्त्रामिव अरण्डताः ॥ ५८ ॥
 सुराणामसुराणाच्च श्रुत्वा वाक्यं पितामहः ।
 प्रलुब्धाच महातेजा लोकानां हितकाम्यवा ॥ ५९ ॥
 श्रुत्वा दैवताः सर्वे कृष्णवत् तपोधनाः ।
 यज्ञदेव समुत्पन्नं मन्त्रमाने महोदधी ॥ ६० ॥
 विष्णुं कालानक्षपस्थं कालकूटेतिविश्रुतं ।
 येन प्रोद्भूतमात्रेण जातकाशो जनार्दनः ॥ ६१ ॥
 तस्य विष्णुरहस्यापि सर्वे ते सुरमुक्तवाः ।
 न ग्रन्थश्चित् वै सोलुं विगमन्वेत् ग्रहरात् ॥ ६२ ॥
 इत्युक्ता पद्मगर्भीमः पश्योनिरयीनिजाः ।
 ततस्तोतुं समारब्धो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ६३ ॥
 नमस्तुभ्यं विरुपाच नमस्तेऽनेकाच्छ्रुते ।
 नमः पिनाकहस्ताय वच्चहस्ताय वै नमः ॥ ६४ ॥
 नमस्त्वैलोक्यनाशाय भूतानाम्यतये नमः ।
 नमः सुरारिसंहस्रं तापसाय तिच्छ्रुते (१) ॥ ६५ ॥
 अद्युक्ते चैव रुद्राय विष्णुवे चैव ते नमः ।
 साहमाय चैव योशाय भूतपामाय वै नमः ॥ ६६ ॥
 मन्त्राङ्गविनाशाय कालकालाय वै नमः ।
 रुद्राय च सुरेशाय देवदेवाय ते नमः (२) ॥ ६७ ॥
 कपदिने करालाय शङ्खराय कपालिने (३) ।
 पिरुपायैकरुपाय ग्रिवाय वरदाय च ॥ ६८ ॥

१ शोभसूर्यानिवासु इति ३० ।

२ देवाय वायुर्वृक्षे इति च ।

३ चराय चेति ३० ।

चिपुरम्भाय वन्दाय (१) मातृणाम्यतये नमः ।
 बुद्धाय चैव शुद्धाय सुक्षाय चेद्वाय च ॥ ३० ॥
 नमः कमलहस्ताय दिग्बासाय शिखिणे ।
 सौक्रवर्यविधात्रे च चन्द्राय (२) वहसाय च ॥ ३१ ॥
 अथायु चैव चीम्भाय विप्रायानेकच्छुषे ।
 रजसे चैव सत्त्वाय तमसेऽव्याप्तयोमये ॥ ३२ ॥
 नित्यायानित्यरूपाय नित्यानित्याय वै नमः ।
 व्यक्ताय चैवाव्यक्ताय व्यक्ताव्यक्ताय वै नमः ॥ ३३ ॥
 चिक्षाय चैवाचिक्षाय चिक्षाचिक्षाय वै नमः ।
 भक्तानामात्तिनाशाय नरनारायणाय च (३) ॥ ३४ ॥
 लमपियाय गर्बाय नन्दिचक्राङ्गिताय च (४) ।
 पश्चमासाद्विमासाय नमः संवत्सराय च ॥ ३५ ॥
 वहुरूपाय मुण्डाय दण्डिनेऽथ वरुणिने ।
 नमः कपालहस्ताय दिग्बासाय शिखिणे ॥ ३६ ॥
 अजिने रघुने चैव यमिने ब्रह्मचारिणे ।
 कर्म्मयजुःसामवेदाय पुरुषायेष्वराय च ।
 इत्येवमादिचरितैस्तुभ्यं देव नमोऽस्तु ते ॥ ३७ ॥
 श्रीमहादेव उवाच । एवं स्तुतस्तातो देवैः प्रणिपत्य वरानने (५) ॥ ३८ ॥
 ज्ञात्वा तु भक्तिं मम देवदेवो
 गङ्गाजलाङ्गावितकेशदेशः ।

(१) चिपुरम्भमन्त्रायेति ३० ।

(२) हस्तायेति ३१ ।

(३) निधनारायणाय चेति ३४ ।

(४) नन्दिनन्दपराय चेति ३५ ।

(५) अय खोकार्हं पतितं प्रतिभाति ।

स्तुतोऽतियोगातिशयादचिन्त्यो
न हि मृतो व्यक्तसुपैति चन्द्रः ॥ ७८ ॥

एवं भगवता पूर्वं ब्रह्मणा स्तोककर्णे ।
स्तुतोऽहं विविधैस्तोकैर्वेदवेदाङ्ग सम्भवैः ॥ ८० ॥

ततः प्रीतोऽङ्गाहन्तस्मै ब्रह्मणे सुमहाक्षने ।
ततोऽहं सुखमया वाचा पितामहमवासुवं ॥ ८१ ॥

भगवन् भूतभव्येय स्तोकनाथ जगत्पते ।
किं कार्यं ते मया ब्रह्मन् कर्त्तव्यं वद सुवत ॥ ८२ ॥

शुत्वा वाक्यं ततो ब्रह्मा प्रत्यवाचाम्बुजेत्यः ।
भूतभव्यभववाद शूयता कारणेश्वर ॥ ८३ ॥

सुरासुरैर्मर्यमाने पयोधावस्तुजेत्य ।
भगवन्नेवयहायं नौलजौमृतसविभं ॥ ८४ ॥

प्रादुभूंतं विषष्टोरं सम्बर्त्तान्निसमप्रभं ।
कालमत्युरिवोद्भूतं सुगान्तादित्यवर्षसं ॥ ८५ ॥

चैस्तोक्षोक्ता दि स्थियामं विष्फुरन्तं समन्तसः ।
अये समुत्थितं तस्मिन् विषष्टकानलप्रभम् ॥ ८६ ॥

तं हहा तु वयं सर्वे भौताः सम्भूतयेतसः ।
तत् पिष्टस्त महादेव स्तोकानां हितकाम्यया ।
भवानग्रास्य भौता वै भवाचैव वरः प्रभुः ॥ ८७ ॥

त्वाम्भतेऽन्यो महादेव विषं सोदुं न विद्यते ।
गात्रि कश्चित् पुमान् यत्तस्ते लोकेषु च गौयते ॥ ८८ ॥

एवं तस्य वचः शुत्वा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
बाढमिलिष तहाक्षं प्रतिशृङ्ख वरानने ॥ ८९ ॥

ततोऽहं पातुमारब्धो विषमस्तकस्त्रिभं ।
 पिवतो मे महाघोरं विषं सुरभयङ्करं ।
 कण्ठः समभयन्तुर्ण छाणो मे वर्वश्चिनि ॥ ८० ॥
 तं हङ्गोरपत्तपत्राभं कण्ठे सत्तमिवोरगं ।
 तचकं नागराजानं लेलिहानमिवस्थितं ॥ ८१ ॥
 अद्योवाच महातेजा महा लीकपितामहः ।
 शोभये त्वं महादेव कण्ठेनानेन सुवत ॥ ८२ ॥
 ततस्तास्य वचः श्रुत्वा मया गिरिवराक्षजे ।
 पश्चतां देवसङ्खानां देव्यानां वरानने ॥ ८३ ॥
 यच्चगच्छ्वभूतानां पिशाचोरगरचमां ।
 भृतं कण्ठे विषं घोरं नीलकण्ठस्त्रोऽज्ञाहं ॥ ८४ ॥
 तत् कालकूटं विषभुयतेजः ।
 कण्ठे मया पञ्चतराजपुत्रि ।
 निवेश्यमानं सुरदैत्यसङ्खो
 हङ्गा परं विच्छयमाजगाम ॥ ८५ ॥
 ततः सुरगच्छाः सञ्च बदेत्योरगराचसाः ।
 जनुः प्राच्छलयो भूत्वा मसमातङ्गामिनि ॥ ८६ ॥
 अहो बलं वीर्यपराक्रमस्ते
 अहो पुनर्दीगबलं तवैव ।
 अहो प्रभुत्वं तव देवदेव
 गङ्गाजलास्फालितसुककेश ॥ ८७ ॥
 त्वमेव विष्णुष्टुराननस्त्र
 त्वमेव मृत्युर्दस्त्रमेव ।

त्वमेव सूर्यो रजनीकरव
 त्वमेव भूमिः सत्त्विलं त्वमेव ॥ ८८ ॥
 त्वमेव यज्ञो नियमस्वमेव
 त्वमेव भूतं भविता त्वमेव ।
 त्वमेव चादिनिधनं त्वमेव
 स्तुलघ सूक्ष्मः (१) पुरुषस्वमेव ॥ ८९ ॥
 त्वमेव सूक्ष्मस्य परस्य सूक्ष्मः
 त्वमेव वक्ष्मः पवनस्वमेव ।
 त्वमेव सर्वस्य चराचरस्य
 लोकस्य कर्त्ता प्रकृतये च गोप्ता ॥ १०० ॥
 इतीदसुक्ष्मा वचनं सुरेन्द्राः
 प्रश्नह्य मैर्मन्त्रं प्रणिषट्य भूर्ज्ञा ।
 गता विमानैरनिश्चला वैगै-
 महामनो मेहमुपेत्य सर्वे ॥ १०१ ॥

इत्येतत्परमं गुह्यं पुरुषात् पुरुषमहत्तरम् (२) ।
 नौककण्ठेति यत्प्रेक्षं विच्छातं लोकविश्वतं (३) ॥ १०२ ॥
 क्षयं स्वयम्भुवा प्रोक्तां पुरुषां पापप्रणाशनीं ।
 यस्तु धारयते निवमिनां ब्रह्मोद्भवां कथां ।
 तस्याहं संप्रवच्चामि फलं वै विपुलं महत् ॥ १०३ ॥
 विषं तस्य वरारोहे स्थावरं जडामन्तवा ।
 गावं प्राप्य च सुखेभि चिप्रं तत्प्रतिहन्यते ॥ १०४ ॥

१. लोकस्य सूक्ष्म इति ड० ।

२. पुरुषात् सच्चदिति आ० ।

३. विश्वकोक्षेषु विष्वनभिमि उ० ।

गमयत्वाश्वभं विरुद्धुः स्वप्रस्थापकर्ति ।
 ज्ञोषु वहमतां याति सभायां पार्थिवस्य च ॥ १०५ ॥
 विवादे जयमाप्नोति सुष्ठु शूरत्वमेव च ।
 गच्छतः चेममध्यानं सुष्ठु च नित्यसम्पदः ॥ १०६ ॥
 शरीरभेदे वस्त्राभिः गतिं तस्य वरानने ।
 नीलकण्ठो हरितश्चमृगः शशाङ्काहितमूर्द्धजः ॥ १०७ ॥
 लक्ष्मिश्चित्तशूलपाणियं लघवानः पिनाकाधक् ।
 नन्दितुलबलः श्वीमान् नन्दितुल्यपराक्रमः ॥ १०८ ॥
 विचरत्यचिरात् सर्वान् सर्वलोकान्माज्या ।
 न हन्ते गतिस्तस्य अनिलस्य यथाऽन्वरे ।
 मम तुल्यबलो भूत्वा तिष्ठत्याभूतसंप्रवां ॥ १०९ ॥
 मम भक्तो वरारोहे ये च शृणुन्ति मानवाः ।
 तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि इह लोके परत्र च ॥ ११० ॥
 ब्राह्मणो वेदमाप्नोति चत्पिदो जयते महो ।
 वैश्यस्तु लभते लाभं शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ १११ ॥
 व्याधितो सुच्यते रोगाद्वक्षो सुच्येत वन्धनात् ।
 गुरुर्विषी लभते पुत्रं कन्या विन्दति सत्यतिं ।
 नष्टच लभते सर्वं इह लोके परत्र च ॥ ११२ ॥
 गवां गतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्कलं ।
 तत्कलं भवति शूत्वा विमोद्दिव्यामिमां कर्त्ता ॥ ११३ ॥
 पादं वा यदि वाप्यक्षेष्वोक्तं श्वेताकारंभेव वा ।
 यस्तु धारयते नित्यं रुद्रलोकं स गच्छति ॥ ११४ ॥
 कथामिमां पुण्यफलादियुक्तां

निवेद्य देव्याः शशिवद्भूर्इजः ।
 हृषस्य पुष्टेन सहोमया प्रभु-
 र्जगाम किञ्चित्प्रगुह्यां गुहप्रियः ॥ ११५ ॥
 क्रान्तं मया पापहरं महापदं
 निवेद्य तेभ्यः पदद्वौ प्रभञ्जनः ।
 अधीत्वं सर्वं त्वचित्तं सुलक्षणं
 जगाम आदित्यपदं दिजोन्तमः ॥ ११६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते नौलकखण्डस्त्रियो
 नाम चतुःपक्षाश्रोऽभ्यायः ।

अथ पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ।

—————०००@०००————

किञ्चीत्वस्तवः ।

कर्षयज्ञः । गुणकर्मप्रभावैव कोऽधिको वदतां वरः ।
श्रीतुमिच्छामहे सम्यगाधर्यं गुणविस्तरं ॥ १ ॥
सूत उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीमस्तिहासं पुरातनं ।
अहादेषस्य माहात्म्यं विभुत्वज्ज महात्मनः ॥ २ ॥
पूर्वं चैलोक्याविजये विष्णुना समुदाहृतं ।
वलिं बृहा महोजास्तु (१) लैलोक्याधिष्ठिः पुरा ॥ ३ ॥
प्रनष्टेषु च दैत्येषु प्रहृष्टे च अचौपतौ ।
अथाजग्मुः प्रभुन्दद्युं सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ४ ॥
यचाम्हे विष्णुरूपाका चौरोदस्य समीपतः ।
सिद्धत्रज्ञार्थयो यच्च गम्भीरसाङ्क्षणाः ॥ ५ ॥
नागा देवर्घयैव नद्यः सर्वे च पर्वताः ।
अभिगम्य महात्मानं स्तुतन्ति पुरुषं हरिं ॥ ६ ॥
त्वं धाता त्वं च कर्त्ताऽस्य त्वं लोकान् सजसि प्रभो ।
त्वत्प्रसादात् कर्माणं प्राप्तं चैलोक्यमन्वयं ।
असुराय जिताः सर्वे वलिं बृहृषे त्वया ॥ ७ ॥

(१) मचात्मा इति ३० ।

एवमुक्तः सुरैर्विष्णुः सिद्धैय परमपिभिः ।
 प्रत्युवाच ततो देवान् सर्वं स्थान् पुरुषो त्तमः ॥ ८ ॥
 अयूतामभिधास्यामि कारणं सुरसत्तमाः ।
 यः स्थाना सर्वभूतानां कालः कालकरः (१) प्रभुः ॥ ९ ॥
 येन हि ब्रह्मणा सार्वं स्थाना लोकाव भायथा ।
 तस्यैव च प्रसादेन आदी सिद्धत्वमागतं ॥ १० ॥
 पुरा तमसि चाव्यके (२) लैलोके याचिते भया ।
 उद्दरस्येषु भूतेषु लोकेऽहं शयितस्तदा ॥ ११ ॥
 सहस्रगीर्षो भूत्वा सहस्राच्च सहस्रपात् ।
 शश्चक्रगदापाति शयितो विमलेऽभसि ॥ १२ ॥
 एतस्मिन्नतरे दूरात् पश्यामि शमितप्रभं ।
 शतसूर्यप्रतोकार्णं ज्वलन्तं स्वेन तेजसा ॥ १३ ॥
 चतुर्वक्त्रं महायोगं पुरुषं काचनप्रभं ।
 कल्पाजिनधरं देवं कमल्लुविभूषितं ।
 निमिषान्तरमात्रेण प्राप्तोऽसौ पुरुषो त्तमः ॥ १४ ॥
 ततो मामवौद् ब्रह्मा सर्वलोकनमस्तुतः ।
 कस्य तु वा किञ्चेह तिष्ठते वह मे विभो ॥ १५ ॥
 अहं कल्पोऽस्मि लोकानां स्वयन्मूर्द्धिष्ठोसुखः ।
 एवमुक्तमतदा तेन ब्रह्मणाहमुवाच तं ॥ १६ ॥
 अहं कर्त्ता च लोकानां संहर्त्ता च पुनः पुनः ।
 एवं सम्भाषमाणाभ्यां परस्परजयैषिणां ।
 उत्तरां दिग्मास्याय ज्वाला हृष्टाप्यधिष्ठिता ॥ १७ ॥

ज्वालान्तस्यामालोक्य विश्विती च तदानयोः ।
 तेजसा चैव तेनात् सर्वं ल्योतिः कृतच्छलं ॥ १८ ॥
 वर्षमाने तदा वक्षावत्यन्तपरमाहुते ।
 अतिदुद्राव तां ज्वालां ब्रह्मा चाहस्य सत्त्वरः ॥ १९ ॥
 दिवं भूमिष्व विष्टभ्य तिष्ठत्वं (१) ज्वालमश्छलं ।
 तस्य ज्वालस्य मध्ये तु पश्याद्यो विपुलस्पर्भं ॥ २० ॥
 प्रादेश्यमात्रमव्यक्तं लिङ्गं परमदीपितं ।
 न च तत्काशनं मध्ये न शैलं न च राजतं ॥ २१ ॥
 अनिदेश्यमचिन्त्यज्ञ लक्ष्यालक्ष्यं पुनः पुनः ।
 महोजसं महाघोरं वर्षमानं भृगं तदा ।
 ज्वालामालायतं न्यस्तं सर्वं भूतभयङ्करं ॥ २२ ॥
 अस्य लिङ्गस्य योऽन्तं वै गच्छते मन्त्रकारणं ।
 वोरक्षपिण्यमत्यर्थं भिद्वत्तमिव रोदसी ॥ २३ ॥
 ततो मामवौद्ब्रह्मा अघो गच्छतविद्वितः ।
 अन्तमस्य विजानीमो लिङ्गस्य तु महालनः ॥ २४ ॥
 अहमूर्द्धं गमिष्यामि र्यावदन्तोऽस्य हृष्टते ।
 तदा तौ समयं कृत्वा गतावृह्मधय इ ॥ २५ ॥
 ततो वर्षसहस्रन्तु अहं पुनरधो गतः ।
 न च पश्यामि तस्यान्तं भौतयाहं न संशयः ॥ २६ ॥
 तथा ब्रह्मा च आन्तर न चान्तस्य पश्यति ।
 समागतो मया साहं तचैव च महाअसि ॥ २७ ॥
 ततो विश्वायमापद्रावुभौ (२) तस्य महालनः ।

१ पाढीयं न समोचीनः ।

२ विश्वायमापद्रावुभौ भौतादिति २१ ।

मायथा भोहितौ तेन नष्टसंज्ञो व्यवस्थितौ ॥ २८ ॥
 ततो धानगतन्त्रव ईश्वरं सर्वतोमुखः ।
 प्रभवं निधनचैव लोकानां प्रभुमव्ययं ॥ २९ ॥
 ब्रह्माज्ञलिपुष्टी भूत्वा तस्मै शर्वाय शूलिने ।
 महाभैरवनादाय भौमरूपाय दंडिणे ।
 अत्यक्ताय महान्ताय नमस्कारं प्रकुर्मिते ॥ ३० ॥

 नमोऽस्तु ते लोकसुरेण देव
 नमोऽस्तु ते भूतपते महान् ।
 नमोऽस्तु ते शाश्वत सिद्धयोने
 नमोऽस्तु ते सर्वजगतपतिष्ठ ॥ ३१ ॥
 परमिष्ठौ परं ब्रह्म अच्चरं परमं पदं ।
 शिष्टस्व वामदेवय कद्रः स्तन्दः शिवः प्रभुः ॥ ३२ ॥
 त्वं यज्ञस्वं वयष्ट्कारस्वमोक्षारः परं पदं ।
 स्वाहाकारो नमस्कारः संस्कारः सर्वकर्मणां ॥ ३३ ॥
 स्वधाकारय जाप्य च (१) व्रतानि नियमास्तथा ।
 वेदा लोकाय देवाय भगवानेव सर्वशः ॥ ३४ ॥
 आकाशस्य च शब्दस्वं भूतानां प्रभवाव्ययं ।
 भूमिगर्भ्यो इसत्यापां तेजोरूपं भहिश्वर ॥ ३५ ॥
 वायोः स्पर्शेण देवय वपुश्चन्द्रसमस्तथा ।
 बुधो ज्ञानस्तु देवेश प्रकृतौ वीजमेव च ॥ ३६ ॥
 त्वं कर्त्ता सर्वभूतानां कालो सृत्युर्भोजनकः ।
 त्वन्धारयसि लोकांस्त्रीस्वमेव सजसि प्रभो ॥ ३७ ॥

पूर्वेण वदनेन त्वमिन्द्रत्वं प्रकाशये ।
 दक्षिणेन च वक्षेण सीकान् संचियते प्रभो(१) ॥ ३८ ॥
 पश्यमेन तु वक्षेण वक्षत्वं करोयि वै ।
 उत्तरेण तु वक्षेण सोम्यत्वं व्यवस्थितं ॥ ३९ ॥
 राजसे (२) वहुधा देव सीकान्ना प्रभवाव्ययः ।
 आदित्या वसवी रुद्रा मवत्याश्चिनीसुतौ ॥ ४० ॥
 साध्या विद्याधरा नागाशारथाच तपीधनाः ।
 वालखिक्षा महाकानस्तपःसिद्धाच सुवताः ॥ ४१ ॥
 त्वतः प्रसूता देवेण ये चान्ये नियतवताः ।
 उमा सीता सिनीवाली कुङ्गर्गायत्रिरेव च ॥ ४२ ॥
 लक्ष्मीः कौसिंहैंसिमेधा लक्ष्मा चान्तर्वपुः रुधा ।
 तुष्टिः पुष्टिः क्लिष्ठा चैव वाचां देवो (३) सरस्वती ।
 त्वतः प्रसूता देवेण सम्यग रात्रिस्त्रैव च ॥ ४३ ॥

सूर्यायुतानामयुतप्रभा च
 नमोऽस्तु ते चन्द्रसहस्रगोचर ।
 नमोऽस्तु ते पर्वतकृपधारिणे
 नमोऽस्तु ते सर्वगुणाकराय ॥ ४४ ॥
 नमोऽस्तु ते पहिशरुपधारिणे
 नमोऽस्तु ते चर्मविभूतिधारिणे ।
 नमोऽस्तु ते कृद्रपिनाकपाण्ये
 नमोऽस्तु ते शायकचक्रधारिणे (४) ॥ ४५ ॥

(१) सीकान् सर्वान् पकाशय इति च । २ रमस इति च ०, ३०, ८० च ।
 ३ च । ४ देवौमि ठ० । ५ शायकचक्रपाण्य इति ठ० ।

नमोऽस्तु ते भक्षविभूषिताङ्ग
 नमोऽस्तु ते कामश्चरोरनाशन ।
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवासने
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवाहने ॥ ४६ ॥
 नमोऽस्तु ते देवहिरण्यरूप
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यनाभ ।
 नमोऽस्तु ते नेत्रसहस्रचित्र
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यरेतः ॥ ४७ ॥
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवर्ण
 नमोऽस्तु ते देवहिरण्यगर्भ ।
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यचौर
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यदायिने ॥ ४८ ॥
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यमालिने
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवाहिने ।
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवर्मने
 नमोऽस्तु ते भैरवनादनादिने ॥ ४९ ॥
 नमोऽस्तु ते भैरववेगवेग
 नमोऽस्तु ते शङ्खर नीलकाशण ।
 नमोऽस्तु ते दिव्यसहस्रवाहो
 नमोऽस्तु ते नर्तनवादनप्रिय ॥ ५० ॥
 एवं संसूत्यमानस्तु व्यक्तो भूत्वा महामतिः ।
 भाति देवो गहायोगी सूर्यकीठिसमग्रभः ॥ ५१ ॥
 अभिभाष्यस्तदा हष्टी महादेवो गहेश्वरः ।

यत्कोटिसहस्रेण यसमान इवापरं ॥ ५३ ॥
 एकयोवस्वे कल्पो नानाभूप्रथमभूषितः ।
 नानाचिच्चिचिच्चिक्षाः १ नानामाल्यानुसेपनः ॥ ५४ ॥
 पिनाकपालिर्भगवान् उषभासनशूलधृक् २ ।
 दण्डकाश्चाजिनघरः कपाली घोरकृपधृक् ॥ ५५ ॥
 व्यालयज्ञोपवीती च सुरानामभयहरः ।
 दुन्दुभिस्तननिष्ठीष्पर्जन्यनिनदीष्पमः ।
 मुक्तो हाससदा तेन नभः सर्वमपूरयत् ॥ ५६ ॥
 तेन शब्देन महता वर्णं भीता महाक्षनः ।
 तदोवाच महायोगी प्रीतोऽहं सुरसत्तमी ॥ ५७ ॥
 पश्चेताख महामायां भयं सर्वं प्रमुच्यतां ।
 शुर्वां प्रसूतो गावेषु मम पूर्वसनातनौ ॥ ५८ ॥
 अयं मे दक्षिणो वाहुवैज्ञा लोकपितामहः ।
 वामो वाहुय मे विष्णुर्नित्यं युद्धेषु तिष्ठति ।
 प्रीतोऽहं युवयोः सम्यग्वरं दग्धि यदेष्मितं ॥ ५९ ॥
 ततः प्रहृष्टमनसौ प्रणतो पादयोः पुनः ।
 ऊरुतुय महाक्षनौ पुनरेव तदानवौ ॥ ६० ॥
 यदि प्रोतिः ससुत्यता यदि देयो वरय नौ ।
 भक्तिर्भवतु नौ नित्यं त्वयि देव सुरेश्वर ॥ ६१ ॥
 भगवानुवाच । एवमस्तु महाभागी सूजतां विविधाः प्रजाः ।
 एवमुक्ता स भगवांस्तवैवान्तरधीयत ॥ ६२ ॥
 एवमेष मयोक्तो वः प्रभावस्तस्य योगिनः ।

१ नानारत्नविविधाः इति ६० । २ पद्मिनासनशूलधृतिः इति ६१ ।

तेन सर्वमिदं स्फटं हेतुमात्रा वयन्ति ह ॥ ६२ ॥
 एतद्वि कृपमज्ञातमव्यतं शिवसंज्ञितं ।
 अचिक्ष्य तदहश्च पश्चन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ६३ ॥
 तस्मै देवाधिपत्याय (१) नमस्कारं प्रयुक्तं ह ।
 येन सुक्षमचिक्ष्य च पश्चन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ६४ ॥
 महादेव नमस्तेऽप्त, महेश्वर नमोऽस्तुते ।
 सुरासुरवर श्रीष्ट मनोहंस नमोऽस्तुते ॥ ६५ ॥
 स्फुत उवाच । एतच्छुला गताः सर्वं सुराः स्वं स्वं निविशनं ।
 नमस्कारं प्रयुक्त्यानाः शङ्खराय महाक्षणे ॥ ६६ ॥
 इमं स्फुतं पठेद्यस्तु ईश्वरस्य महाक्षणः ।
 कामांश्च लभते सर्वान् पापेभ्यस्तु विमुच्यते ॥ ६७ ॥
 एतत्क्षब्दं सदा तेन विश्वृना प्रभविश्वृना ।
 महादेवप्रसादेन उक्तं चक्ष्य सनातनं ।
 एतद्वां सर्वमाख्यातं मया माहेश्वरं बत्तं ॥ ६८ ॥

इति शोमहापुराणे वायुग्रोते लिङ्गोद्घवस्तवो नाम
 पञ्चपञ्चशोध्यायः ।

अथ पट्पच्चाशोऽध्यायः ।

— ००० —

प्रिक्षकम् ।

गंशपायन उवाच । अत्त्वममावासा मासि मासि दिवं रूपः ।

ऐङ्गुष्ठरवाः सुत कर्ण वाइतर्पयत् पिण्डून् ॥ १ ॥

सुत उवाच । तस्य चाहं प्रवच्यामि प्रभावं गंशपायन ।

ऐङ्गुष्ठादित्यसंयोगं सोमस्य च महाक्लीनः ॥ २ ॥

अपांसारमयस्तिन्दोः पञ्चयोः शङ्खकण्ठयोः ।

ज्ञासहस्री पिण्डमतः पञ्चस्य च विनिर्णयः ॥ ३ ॥

सोमाचैवासृष्टप्राप्तिः पिण्डूषास्तर्पयं तथा ।

कव्याभेद्यात्सोमानां पिण्डूषाचैव दर्थं ॥ ४ ॥

यथा गुष्ठरवाचैङ्गुष्ठस्तर्पयामास ते पिण्डून् ।

एतत्कर्णं प्रवच्यामि पञ्चांशि च यदा क्लीनः ॥ ५ ॥

यदा तु चन्द्रसूर्यैँ तो नक्षत्रेष्व समागतो ।

अमावास्यालिवसत एकरात्रैकमण्डले ॥ ६ ॥

स गच्छति तदा इष्टुं दिवाकरनिश्चाकरो ।

अमावस्याममावासा मातामहपितामहो ।

अभिवाद्य तदा तत्र कालापेतः (१) प्रतीच्यते ॥ ७ ॥

१. कालापेतः इति च ।

प्रसीदमानात् सोमाच्च पितृर्थं तत्परिस्त्रयात् ।
 ऐलः पुरुरवा विहान् मासि मासि प्रयत्नतः (१) ।
 उपास्ते पितृमन्तं तं ससोमं स दिवास्तिः ॥ ८ ॥
 हिलवं कुहुमावन्तु ते उभे तु विचार्यं सः ।
 सिनोवालौप्रमाणेन सिनोवालौसुपासकः ॥ ९ ॥
 कुहुमाचां कलाचैव ज्ञात्वोपास्ते कुहुं पुनः ।
 स तदा भानुमत्येककालाविच्छी प्रपश्यति ॥ १० ॥
 सुधामृतं कुतः सोमात् प्रस्त्रवेकासद्वस्ये ।
 दशभिः पञ्चभिचैव सुधामृतपरिस्त्रयैः ॥ ११ ॥
 क्षत्यपचे तदा पीत्वा हुआमानं तथाइभिः ।
 क्षयः प्रचरता तेज सौम्येन मधुना च सः ॥ १२ ॥
 निष्ठौपणार्थं दत्तेन पितृष्ट विधिना लृपः ।
 सुधामृतेन राजेन्द्रसूर्यशामास वै पितृन् ।
 सौम्या वहिंयदः काव्या अग्निवाच्चास्तुयैव च ॥ १३ ॥
 ऋतुरग्निस्तु यः प्रोतः स तु संवक्तुरी भतः ।
 अग्निरे हृतवस्त्राह्वाहृतम्भ्यवात्त्वाय च ॥ १४ ॥
 आत्त्वा हृद्दमासाख्याः पितृरो हृष्टसूनवः ।
 ऋतुः पितामहा मासा ऋतुचैवाद्दसूनवः ॥ १५ ॥
 प्रवितामहास्तु वै देवाः पञ्चाश्वाः व्रज्ञाणः सुताः ।
 सौम्यास्तु सौम्यज्ञा ज्ञेयाः काव्याः ज्ञेया कवेः सुताः ॥ १६ ॥
 उपहृताः (२) अृता देवाः सोमज्ञाः सोमपास्त्रवा ।
 आच्यपास्तु अृताः काव्यास्तुप्र्यन्ति पितृजातयः ॥ १७ ॥

काव्या वहिंषद्यैव अग्निष्वात्ताय ते त्रिभा ।
 गृहस्था ये च यज्वाना ऋतुर्वहिंषदो ध्रुवं ॥ १८ ॥
 गृहस्थायापि यज्वाना अग्निष्वात्तास्त्रात्त्वात्त्वाः ।
 अष्टकापतयः काव्याः पञ्चाश्वास्त्रात्तिवीधत ॥ १९ ॥
 एषां संवाक्तरो लाग्निः सुर्यस्तु परिवक्तरः ।
 सोम इहकरः प्रोतो वायुयैवाग्नुवक्तरः ॥ २० ॥
 रुद्रस्तु वक्तरस्त्रीर्णा पञ्चाश्वा ये तुगावक्ताः ।
 लिङ्घायैवेऽपायैव दिवाक्तीत्यैव ते चृताः ॥ २१ ॥
 एते पितृस्त्र्यमावास्त्रा मासि मासि सुधां दिवि ।
 तांस्तेन तर्पयामास यावदासीत् पुरुरवाः ॥ २२ ॥
 यस्मात् प्रस्त्रवते सोमान् मासि मासि निवीधत ।
 तस्मात् सुधास्तं तच्च पितृणां सोमपायिनां ॥ २३ ॥
 एवं तदस्तं सोम्यं सुधा च मधु चैव ह ।
 क्षाणापचे यथा चेन्द्रोः कालाः पञ्चदश क्रमात् ॥ २४ ॥
 पितृस्त्र्यम्बूमधीदेवास्त्रयस्त्रियं तु क्रन्दजाः ।
 पीत्वा च मासं गच्छन्ति चतुर्हेत्यां सुधास्तं ॥ २५ ॥
 इत्येवं पीत्यमानस्तु दैत्यैश्च निशाकरः ।
 समागच्छदमावास्त्रा भागे पञ्चदशे स्थितः ॥ २६ ॥
 सुयुम्माप्यायितस्यैव अमावास्त्रा यथाक्रमं ।
 पितृन्ति दिक्कलं कालं पितृस्त्रे सुधास्तं ॥ २७ ॥
 ततः पीत्यस्ये सोमे सूर्योऽसावेकरस्त्रियना ।
 आप्याययत्सुयुम्मेन पितृणां सोमपायिनां ॥ २८ ॥
 निःगेषास्त्रा कलायान्तु सोममाप्याययत् पुनः ।

सुषुक्षाप्यायमानस्य भागं भागमहः क्रमात् ।
 कल्पाः शीघ्रन्ति ताः कल्पाः शुक्लाप्याययन्ति च ॥२८॥
 एवं सूर्यस्य वीर्यं चन्द्रस्याप्यायिता ततुः ।
 हश्चते पौर्णमासां वै शुक्लः सम्पूर्णमण्डलः ।
 संसिद्धिरेवं सोमस्य पञ्चयोः शुक्लकलायोः ॥ ३० ॥
 इत्येषः पितृमान् सोमः अूत इदवरः क्रमात् ।
 क्रान्तः पञ्चदशैः सार्ष्टं सुधासूतपरिक्षेवैः ॥ ३१ ॥
 अतः पर्वाणि वज्ञामि पर्वणां सम्बद्धाया ।
 यन्त्रिमन्ति यथा पर्वाणीच्छुक्लेष्वौर्भवन्त्युत ॥ ३२ ॥
 तथाऽमासपर्वाणि शुक्लकलानि वै विदुः ।
 पूर्णमावासास्योर्भद्रेश्चन्त्रिया सम्बद्धय वै (१) ।
 अहमामासानु पर्वाणि हतोयापभूतौनि तु ॥ ३३ ॥
 अग्नाधानक्रिया यज्ञात् क्रियते पर्वसन्धिषु ।
 कायाङ्गे पतिपञ्चैव स कालः पौर्णमासिकः ॥ ३४ ॥
 व्यतीपाते स्थिते सूर्ये लेखोर्दन्तु युगान्तरे ।
 युगान्तरोदिते चैव लेखोर्देहं शशिनः क्रमात् ॥ ३५ ॥
 पौर्णमासे व्यतीपाते यदीक्षेते परस्परम् ।
 यश्चिन् काले स सौमान्ते स व्यतीपात एव तु ॥ ३६ ॥
 कालं सूर्यस्य निर्हशं हृष्टा संख्या तु संपत्ति ।
 स चै पश्य क्रियाकालः कालाकायो विघौयते ॥ ३७ ॥
 पूर्णेन्द्रोः पूर्णपञ्चे तु रात्रिसन्धिषु पूर्णिमा ।
 यज्ञात्तामनुपश्चन्ति पितरी देवतैः सह ।

१. पौर्णमासामसायास्यां भिद्यो द्रुक्षयन्ति इति स्तू ।

तथा दनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्फुता ॥ ३८ ॥
 अत्यर्थं भ्राजते यथा त् पौर्णिमास्याविश्वाकरः ।
 रच्छनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः ॥ ३९ ॥
 अमा वसेतामृते तु यदा चन्द्रदिवाकरौ ।
 एकां पञ्चदशीं रात्रिममावास्या ततःस्फुता ॥ ४० ॥
 तत्त्वेऽपरस्य तैर्यकाः पौर्णिमास्यां निश्वाकरः ।
 यदीचते अतीपाते दिवा पूर्णे परस्यर्ह ।
 चन्द्रार्काविपराङ्गे तु पूर्णिमानी तु पूर्णिमा ॥ ४१ ॥
 विच्छिन्नां ताममावास्यां पश्यतव समागता ।
 अन्योन्यं चन्द्रसूख्यौं तो यदा तदर्थं उच्यते ॥ ४२ ॥
 हो हो लवावमावास्यां यः कालः पर्वसन्धिषु ।
 हातरं कुहमावन्तु एवं कालस्तु स स्फुतः ।
 नष्टचन्द्राप्यमावास्या मध्यसूख्येण सङ्घाता (१) ॥ ४३ ॥
 दिवसाङ्गेन रात्रयैः सूर्ये पात्र तु चन्द्रमाः ।
 सूर्येण सहसा सुक्ष्मिं गत्वा प्रातस्तनोक्त्वै (२) ।
 हो कालो सङ्गमस्यैव मध्याङ्गे निष्पतेद्रविः ॥ ४४ ॥
 प्रतिपञ्चक्षपच्चस्त्र चन्द्रमाः सूर्यमण्डलात् ।
 निर्मुच्यमानयोर्मध्ये तयोर्मण्डलयोस्तु वै ॥ ४५ ॥
 स तदा आहुतेः कालो दर्शस्य च वषट्क्रिया ।
 एतद्वत्सुखं ज्ञेयममावास्यास्य पर्वतः ॥ ४६ ॥
 दिवा पर्वतस्यमावास्यां चौकेन्द्रो बहुते तु वै ।

१. सधाक्षात् संप्रयत्नत इति च ॥

२. प्राडोऽप्य आदर्शउपलो मुदितः परमस्थिम् पाठे न पूर्वपाठमहनिरिति ।

तक्षादिवा श्वमावास्त्रां रुद्धतेऽसौ दिवाकरः ।
 रुद्धते वै दिवा श्वाद्मावास्त्रां दिविचयैः ॥ ४७ ॥
 कलानामपि वै तासां वदुमान्याजहावकैः ।
 तिथीनां नामधेयानि विहङ्गः संज्ञितानि वै ॥ ४८ ॥
 दर्शयेतामथान्योन्यं सूर्याचन्द्रमसाबुभौ ।
 निष्क्रामत्व्य तेनैव क्रमणः सूर्यमण्डलात् ॥ ४९ ॥
 हितवेन शाहोरात्रं भास्तरं स्मृश्वते शशी ।
 स तदा शाहृतेः कालो दर्शस्य च वषट्क्रिया ॥ ५० ॥
 कुरुते तोकिलेनोक्तो चः कालः परिचिक्षितः ।
 तत्कालसंज्ञिता वशाद्मावास्त्रा कुहुः शृता ॥ ५१ ॥
 सिनीवालोममाणेन शौचशीषो निशाकरः ।
 अमावास्त्रां विश्वत्वकं सिनीवालौ ततः शृता ॥ ५२ ॥
 पर्वतः पर्वकालाद् तुल्यो वै तु वषट्क्रिया ।
 चन्द्रसूर्यव्यतीपाते उभे ते पूर्णिमे शृते ॥ ५३ ॥
 प्रतिपत्पञ्चदश्यो च पर्वकालो दिमात्रकः ।
 कालः कुहुसिनीवाल्योः समुद्रो हितवः शृतः ॥ ५४ ॥
 अर्काद्विमण्डले सोमे पर्वकालः कलाचयः ।
 एवं स शुक्रपत्रो वै रजन्याः पर्वसम्बिषु ॥ ५५ ॥
 संपूर्णमण्डलः श्रीमान् चन्द्रमा उपरज्यते (१) ।
 यश्चादाप्यायते सोमः पञ्चदश्यान्तु पूर्णिमा ॥ ५६ ॥
 दशभिः पञ्चभिचैव कलाभिर्दिवसक्लमात् ।
 तस्मात्कला पञ्चदश्यो सोमे नाश्चि तु षोडशी ।

तस्मात्मोमस्य भवति पञ्चदशां महाच्छयः ॥ ५० ॥
 इत्येते पितरो देवाः सोमपाः सोमवर्जनाः ।
 आत्मवा कृतवो यस्मात्से देवा भावयन्ति च ॥ ५१ ॥
 अतः पितृन् प्रवक्ष्यामि मासत्राहमुजस्तु च ।
 तेषां गतिच्च सख्य गतिं चादशा चैव हि ॥ ५२ ॥
 न यतानाङ्गतिः यस्मा विज्ञातुं पुनरागतिः ।
 तपसापि प्रसिद्धेन किं पुनर्मांसचक्षुषा ॥ ५३ ॥
 आहदेवान् पितृनेतान् पितरो लौकिकाः सृताः ।
 देवाः सोम्याय जग्वान् सर्वे चैव श्लायोनिजाः ॥ ५४ ॥
 देवास्ते पितरः सर्वे देवास्तान् भावयन्त्युत ।
 मनुष्याः पितरचैव तेभ्योन्ये लौकिकाः सृताः ॥ ५५ ॥
 पिता पितामहचैव तथैव प्रपितामहः ।
 यज्ञानो चे तु सोमिन् सोमवन्तस्तुते सृताः ॥ ५६ ॥
 ये यज्ञानः सृतास्ते थां ते वै वर्हिषदः सृताः ।
 कर्मस्ते तेषु गुणास्ते त्रय्यज्ञादेहसभ्यात् ॥ ५७ ॥
 अग्निष्वात्ताः सृतास्ते थां होमिनो याज्ञयाजिनः ।
 ये वाप्यायमध्येष्यं प्रस्तानेषु व्यवस्थिताः ॥ ५८ ॥
 अन्ते च नैव सोदन्ति अहायुलेन कर्मणा ।
 ब्रह्मचर्येष्यं तपसा यज्ञेन प्रजया च वै ॥ ५९ ॥
 यज्ञया विद्यया चैव प्रदानेन च सप्तधा ।
 कर्मस्तेषु ये गुणा भवन्त्वादेहपातनात् ॥ ६० ॥
 देवैस्ते पितृभिः सार्वे सूक्ष्मकैः सोमपायकैः ।
 स्तर्गता दिवि मोदन्ते पितृमन्तमुपासते ॥ ६१ ॥

प्रजावतां प्रवंसैव घृता सिद्धा क्रियावतां ।
 तेषां निवापदन्ताच्च तत्कुलीनैष वास्तवैः ॥ ४८ ॥
 मासं चादमुजस्तु सिं लभन्ते सोमलौकिकाः ।
 एते मनुष्याः पितरो मासि चादमुजस्तु ते ॥ ४९ ॥
 तेभ्योऽपरे तु ये चान्ये सङ्खोणाः कर्मचोनिषु ।
 भृष्टाचाश्रमधर्म्यभ्यः स्वधास्वाहाविवर्जिताः ॥ ५० ॥
 भिर्बदेहा दुराक्षानः प्रतभूता यमचये ।
 स्वकर्माखेत्र शोचन्ति यातनास्यानमागताः ॥ ५१ ॥
 दीर्घायुषोऽतिशुक्षाश विवर्जीय (१) विवाससः ।
 चुत्पिपासापरीताच्च विद्रवन्ति इतस्ततः ॥ ५२ ॥
 सरिक्षरस्ताङ्गानि वापीयैव अस्तेष्वः ।
 पराक्षानि च लिङ्गान्ते कम्पमानास्तस्ततः ॥ ५३ ॥
 स्थानेषु पाच्यमानाश यातायातेषु तेषु चै ।
 शाल्यलौ वैतरण्याच्च कुम्भोपाकेषु तेषु च ॥ ५४ ॥
 करम्भवाल्कायाच्च असिपत्रवने तथा ।
 गिर्जासम्येषगे चैव पात्वमानाः स्वकर्मभिः ॥ ५५ ॥
 तच स्थानानि तेषां ते दुःखानामप्यनाक्षतः ।
 तेषां लोकान्तरस्यानां विविधैर्नामगोत्रतः ॥ ५६ ॥
 भूम्यापसव्यदभेषु दत्त्वा पिण्डचयन्तु वै ।
 पतितांस्तर्पयन्ते च प्रेतस्यानेष्वधिष्ठिताः ॥ ५७ ॥
 अप्राप्ता यातनास्यानं सृष्टा ये भुवि पञ्चधा ।
 पम्बादिस्यावरान्तेषु भूतानां तेषु कर्मसः ॥ ५८ ॥

१. ग्रन्थस्तावैति यतः ।

नानारूपासु जातोषु (१) तिर्थ्योनिषु जातिषु ।
 यदाहारा भवत्येते तासु तालिह योनिषु ।
 तच्चिंस्तच्चिंस्ताहारां आहदत्तोपतिष्ठति (२) ॥ ८० ॥
 काले न्यायागतं पात्रं विधिना प्रतिपादितं ।
 प्राप्तीत्यक्तं यथाहतं बन्धुर्याकृतिष्ठते ॥ ८१ ॥
 यथा गोषु प्रमणासु वक्तो विष्टिति मातरं ।
 तथा आदि तदिष्टानां मन्त्रः प्रापयते पिण्डून् ॥ ८२ ॥
 एवं स्त्रिविकलं आदि चाहदत्तन्तु मन्त्रतः ।
 सनत्कुमारः प्रोवाच पश्चान् दिव्येन चक्रुषा ।
 गतागतिज्ञः प्रेतानां पापाद्यादस्य चैव हि ॥ ८३ ॥
 बहूप्रीकायोपाचैव दिवाकोर्च्छाय ते चक्रताः ।
 स्वात्मापञ्चकूलहस्तेषां शुक्लः सप्त्वाय गर्वरा ॥ ८४ ॥
 इत्येते पितरो देवा देवाय पितरय वै ।
 अताच्च अनेके तु अन्योन्यपितरः चूताः ॥ ८५ ॥
 यते तु पितरो देवा मानुषाः पितरय ये ।
 प्रीतेषु तेषु प्रीयन्ते अहायुक्तेन कर्मणा ॥ ८६ ॥
 इत्येवं पितरः प्रोत्ताः पिण्डूणां सोमपाविनां ।
 एतत्पिण्डमतत्वं हि पुराणे निययो मन्त्रः ॥ ८७ ॥
 इत्यक्तिपिण्डसोमानां एकस्य च समागमः ।
 कृधामृतस्य चायासिः पिण्डूणाचैव तर्पत्वं ॥ ८८ ॥
 पूर्णमावास्ययोः कालः पिण्डूणां स्वानभिव च ।
 समामात्रकोर्चितस्तम्भमिव सर्वः सनातनः ॥ ८९ ॥

(१) द्वार्द्रकारामापाद आर्दः । (२) पाठोत्तरं न समीक्षीत्वं न प्रतिभासति ।

देवकृप्यन्तु सर्वस्य कथितचैकदेशिकां ।
 न शक्वं परिसंख्यातुं अहेऽन्यं भूतिमिच्छता ॥ ८० ॥
 सायम्भुवस्य हीत्वेष (१) सर्वः क्रान्तो मयाच वै ।
 विद्वरेणानुपूर्वा च भूयः किं वर्णयाम्यहं ॥ ८१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोत्ते पितॄवर्णनं जाम
 घट्पचाशोऽध्यायः ।

१. सायम्भुवेनारे पूर्वं दीति च०।

अथ सप्तपञ्चाशीऽध्यायः ।

—000—

यज्ञवर्णं ।

ज्ञप्य जातुः । चतुर्युग्मनि यान्वासन् पूर्वं स्नायन्तुवेऽन्तरे ।
 तेषां निसर्गं तस्य च ओतुमिच्छामि विस्तरात् ॥ १ ॥
 सूत उवाच । पूर्विक्षादिप्रसङ्गेन यज्ञवा प्रागुदाहतं ।
 तेषाच्चतुर्युगं छेतत् प्रवक्ष्यामि निबोधत् ॥ २ ॥
 संख्येह प्रसंख्याय विस्ताराचैव सर्वंशः ।
 युगम्भ युगमेदभ्युगम्भम्भयेवच ॥ ३ ॥
 युगम्भं शक्त्वैव युगम्भानमिव च ।
 घट्प्रकारयुगाख्यानां प्रवक्ष्यामौह तत्त्वतः ॥ ४ ॥
 स्त्रीकिंकेन प्रमाणेन विदुहोऽष्टस्तु मानुषः ।
 तिनाच्छेन प्रसंख्याय वक्ष्यामौह चतुर्युगं ॥ ५ ॥
 निमिषकालः काष्ठा च कलाचापि सुङ्गसंकाः ।
 निमिषकालतुल्यं हि विद्यापूर्वकरच यत् ॥ ६ ॥
 काष्ठा निमिषा दद्य पञ्च चैव
 चिंशक्त काष्ठा गणयेत् कालास्ताः ।
 चिंशत् कलाचैव भवेत्पूर्वसंकाः-
 स्तात् चिंशता रात्राहणी समेते ॥ ७ ॥
 अहोरात्रे विभजते सुर्यो मानुषदैविके ।

तत्राहः कर्मचेष्टायां राज्ञिः स्वप्राय कल्पते ॥ ८ ॥
 पित्रेर रात्राहणी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः ।
 क्षम्यपश्चस्वहस्तयां शक्तः स्वप्राय गर्वरी ॥ ९ ॥
 लिंगश्च मानुषा मासाः पित्रो मासव स चृतः ।
 ग्रहानि चौणि मासानां घटया चाष्टिकानि वै ।
 पित्रः संवत्सरो ह्येष मानुषेण विभाग्यते ॥ १० ॥
 मानुषेणैव मानेन वर्षाणां यच्छतं भवेत् ।
 पित्राणां द्वीणि वर्षाणि संख्यातानीह तानि वै ।
 अत्वारथाधिका मासाः पित्रे चैवेह कौत्तिंताः ॥ ११ ॥
 शौकिकेनैव मानेन अष्टो यो मानुषः चातः ।
 एतद्विष्वमहोरात्रं शास्त्रोऽस्मिन् निषयो मतः ॥ १२ ॥
 दिव्ये रात्राहणी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
 अहस्तचौदशयनं राज्ञिः स्याहच्छायनं ॥ १३ ॥
 ये ते रात्राहणी दिव्ये प्रसंख्याते तयोः पुनः ।
 लिंगश्च तानि वर्षाणि दिव्यो मासस्तु स चृतः ॥ १४ ॥
 मानुषश्च ग्रहं विहि दिव्यमासास्त्रयस्तु ते ।
 दश चैव तत्त्वाहानि दिव्यो ह्येष विधिः चृतः ॥ १५ ॥
 चौणि वर्षग्रहान्वेष घटिवर्षाणि यानि च ।
 दिव्यः संवत्सरो ह्येष मानुषेण प्रकौत्तिंतः ॥ १६ ॥
 चौणि वर्षमहस्त्राणि मानुषेण प्रमाणतः ।
 लिंगदद्यानि तु वर्षाणि मतः सप्तदिववत्सरः ॥ १७ ॥
 लव यानि सहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
 अन्यानि लवतिष्वैव कौद्धः संवत्सरः चृतः ॥ १८ ॥

पट्चिं शतु सहस्राणि वर्षीणा मानुषाणि तु ।
 वर्षीनान्तु शतं ज्ञेयं दिव्यो ज्ञेय विधिः शृतः ॥ १८ ॥
 चीर्खेव नियुतान्वेष वर्षीणा मानुषाणि च ।
 विष्टिथैव सहस्राणि संख्यातानि तु संख्यया ।
 दिव्यवर्षसहस्रन्तु प्राङ्गुः संख्याविदी जनाः ॥ १९ ॥
 इत्येवमृदिभिर्गतिं दिव्यया संख्यान्वितं ।
 दिव्येनैव प्रमाणेन युगसंख्याप्रकल्पनं ॥ २० ॥
 चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयो विदुः ।
 पूर्वं क्षतयुगं नाम तत्क्षेत्रा विधीयते ।
 द्वापरय कलिखेव युगान्वेतानि कल्पयेत् ॥ २१ ॥
 चत्वार्थाङ्गुः सहस्राणि वर्षीणान्तु क्षतं युगं ।
 तत्र तावच्छतौ सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥ २३ ॥
 इतरासु च सन्ध्याषु सन्ध्यांशेषु च वै त्रिषु ।
 एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ २४ ॥
 चेता चीर्खि सहस्राणि संख्यैव परिकीर्त्तते ।
 तस्माम्तु चिशतौ सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥ २५ ॥
 द्वापरं चे सहस्रे तु युगमाङ्गमौविषः ।
 तस्यापि हिशतौ सन्ध्या सन्ध्यांश्च सन्ध्यया समः ॥ २६ ॥
 कलिं वर्षेसहस्रन्तु युगमाङ्गमौविषः ।
 तस्याप्येकशतौ सन्ध्या सन्ध्यांश्च सन्ध्यया समः ॥ २७ ॥
 एषां चादशसाहस्रौ युगस्या परिकीर्त्तिः ।
 क्षतन्त्रेता द्वापरय कलिखेव चतुष्टयं ॥ २८ ॥
 अत्र संवर्तराः सृष्टा मानुषेण प्रमाणतः ।

क्षतस्य तावदक्षामि वर्षीयां तत्प्रमाणतः ॥ २६ ॥
 सहस्राणां गतान्यच चतुर्दश तु संख्या ।
 चत्वारिंशत् सहस्राणि कलिकालयुगम् तु ॥ २० ॥
 एवं संख्यातकालय कालेच्छिह विशेषतः ।
 एवं चतुर्युगः कालो विना सन्ध्यांशकैः अृतः ॥ ११ ॥
 चत्वारिंशत्क्रीणि चैव नियुतानि च संख्या ।
 विंशतिष्ठ सहस्राणि सन्ध्यांशयतुर्युगः ॥ १२ ॥
 एवं चतुर्युगास्या तु साधिका छेकसप्ततिः ।
 क्षतव्रेतादियुक्ता सा मनोरक्तरम्भते ॥ १३ ॥
 मन्वन्तरस्य संख्या तु वर्षीयेष निकोधतः ।
 चिंशत्कोषाद्यस्तु वर्षीयां मानुषेण प्रकीर्तिः ॥ १४ ॥
 सप्तष्टिसहस्रान्वानि नियुतान्यधिकानि तु ।
 विंशतिष्ठ सहस्राणि कालोऽयं साधिकां विना ॥ १५ ॥
 मन्वन्तरस्य संख्यैषा संख्याविद्विजैः अृता ।
 मन्वन्तरस्य कालोऽयं युगैः साहैः प्रकीर्तिः ॥ १६ ॥
 चतुःसहस्रयुक्तं वै प्रथमन्तत् कृतं युगं ।
 चेतावशिष्ठं वक्षामि दापरं कलिमेष च ॥ १७ ॥
 युगप्रसमवेताद्यौ द्विधा वक्तुं न शक्वते ।
 क्रमागतं यया छेतन्तुभ्यं प्रोक्तं युगदयं ।
 अधिवंशप्रसङ्गेन व्याकुलत्वात्तदैव च ॥ १८ ॥
 तत्र चेतायुगस्यादी मतुः सप्तर्थयते ।
 औतं आस्तं च धर्मस्य ब्रह्मणा च प्रचोदितं ॥ १९ ॥
 दाराम्बिहोवसंयोगमन्यजःसामसंज्ञितं ।

इत्यादिलक्षणं चौतं धर्मं सप्तर्थीऽमुवन् ॥ ४० ॥
 परम्परागतं धर्मं चात्मं चाचारलक्षणं ।
 वर्णाचमाचारयुतं मनुः स्वाध्युत्तोऽग्रवीत् ॥ ४१ ॥
 सत्येन ब्रह्माचर्येण शुतेन तपसा च वै ।
 तेषां शुतप्रतपसामार्थ्येण क्रमेण तु ॥ ४२ ॥
 सप्तर्थीषां मनोचैव आद्ये व्रेतायुगम्य तु ।
 अबुदिपूर्वकं तेषामक्रियापूर्वमेव च ॥ ४३ ॥
 अभिव्यक्तास्तु ते मन्त्रास्त्वारकाचैनिंदर्शनैः ।
 आदिकल्पे तु देवानां प्रादुर्भूतास्तु ते स्वयं ॥ ४४ ॥
 प्रथमी (१) त्वय सिद्धीनामप्यासाच्च प्रवर्तनं ।
 आसन् मन्त्रा व्यतोतेषु ये कल्पेषु सहस्रयः ।
 ते मन्त्रा वै पुनस्तेषां प्रतिभाससमुत्थिताः ॥ ४५ ॥
 कर्त्त्वो यजूषि समानि मन्त्रायाश्वर्वतानि च ।
 सप्तर्थिभिस्तु ते प्रोक्ताः स्मार्तं धर्मं मनुजंगो ॥ ४६ ॥
 चेतादौ संहिता वेदाः किवला धर्मशेषतः ।
 संरोधादायुषवैव व्यस्तो द्वापरेषु ते ॥ ४७ ॥
 कर्त्तव्यस्तपसा देवाः कल्पौ च द्वापरेषु वै ।
 अनादिनिष्ठना दिव्याः पूर्वं स्तुष्टाः स्वयम्भवा ॥ ४८ ॥
 सधर्माः सप्रजाः साङ्गा यथाधर्मं सुगे युगे ।
 विक्रीड़न्ते समानार्थी वेदवादा यथायुगं ॥ ४९ ॥
 आरथ्यज्ञाः चत्रस्य हविर्यज्ञा विश्वाम्यते ।
 परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु जपयज्ञा हिजोन्माः ॥ ५० ॥

तथा प्रसुदिता वर्णस्तेतायां धर्मपालिताः ।
 क्रियावन्तः प्रजावन्तः सम्भाः सुखिनस्तथा ॥ ५१ ॥
 ब्राह्मणाननुवत्तते चक्रियाः चक्रियान् विशः ।
 वैश्याननुवत्तिं नः शूद्राः परस्परमनुवत्ताः ॥ ५२ ॥
 शुभाः प्रहृत्यस्तेषां धर्मा वर्णात्मास्तथा ।
 सङ्कलितेन मनसा वाचोक्तेन स्वकर्मणा ।
 चेतायुगे लविकलः कर्मारम्भः प्रसिद्धति ॥ ५३ ॥
 आयुर्भैर्धा बलं रूपमारोग्यं धर्मगोक्तता ।
 सर्वसाधारणा छेते चेतायां वै भवन्त्युत ॥ ५४ ॥
 वर्णात्मव्यवस्थानं तेषां ब्रह्मा तथोऽकरोत् ।
 पुतः प्रजास्तु ता सोहात्मान् धर्मात्म ज्ञापात्मयन् ॥ ५५ ॥
 परस्परविरोधेन मनुन्ताः पुनरन्वयुः ।
 मनुः काम्यवो हहा यावात्यं प्रजापतिः ॥ ५६ ॥
 धात्वा तु गतरूपायाः पुमान् स उदपादयत् ।
 प्रियवतीत्तानपादो प्रथमन्तो महोपतो ॥ ५७ ॥
 ततः प्रभृति राजान् उत्पवा दग्धधारिणः ।
 प्रजानां रक्षानाचैव राजानस्त्वभवत्प्रपाः ॥ ५८ ॥
 प्रच्छलपापा ये जेतुमशक्या मनुजा भुवि ।
 धर्ममंसापनार्थाय तेषां ग्रास्ते तयो मया ॥ ५९ ॥
 वर्णानां प्रविभागाच लेतायां संपर्कीतिताः ।
 संहिताय ततो मन्दा ऋषिभिर्वृद्धयैस्तु ते ॥ ६० ॥
 यज्ञः प्रवर्तितयैव तदा ज्ञेन्तु देवतैः ।
 यामैः एक्षर्जयैषैव सर्वसच्चारसंवृतैः ॥ ६१ ॥

माऽपि विश्वभूजा चैव देवेन्द्रेण महोजसा ।
 स्त्रायमूर्वेन्तरे देवैर्यज्ञास्ते प्राक् प्रवत्तिंतः ॥ ६२ ॥
 मत्यं जपस्तपो दानं व्रेतायां धर्मं उच्चते ।
 किया धर्मय च्छसते सत्त्वधर्माः प्रवत्तते ॥ ६३ ॥
 प्रजायन्ते ततः शूरा आयुष्मन्तो महाबस्ता ।
 न्यग्रहणमहाभागा यज्ञानो ब्रह्मवादिनः ॥ ६४ ॥
 पद्मपत्रायताचाच पृथुरस्काः सुसंहिताः ।
 सिंहान्तका महासत्त्वाः (१) मत्तमातङ्गमामिनः ॥ ६५ ॥
 महाधनुर्दरायैव व्रेतायां चक्रवर्तिनः ।
 सर्वलक्षणसम्पदा न्ययोधपरिमण्डलाः ॥ ६६ ॥
 न्ययोधो तौ च्छृतौ बाहु न्ययोध उच्चते ।
 वामेनैवोच्छ्रयाद् यस्य सम जडेन्तु देहिनः ।
 समुच्छ्रयपरोणाहो ज्ञेयो न्ययोधमण्डलः (२) ॥ ६७ ॥
 चक्रं रथो मणिर्याया निधिरक्षा गजास्तथा ।
 शसातिशयरद्वानि सर्वेषाच्चक्रवर्तिनां ॥ ६८ ॥
 चक्रं रथो मणिः खड्गं धनुरद्रव्यं पश्चमं ।
 केतुनिंधिश्च मसेते प्राचहीनाः प्रकीर्तिंतः ॥ ६९ ॥
 भार्या पुरोहितयैव सेनानी रथक्षण यः ।
 मन्त्राग्नः कलभयेव प्राणिन् सम्प्रकौर्तिताः ॥ ७० ॥
 रद्वान्येतानि दिव्यानि संसिद्धानि महाबनां ।
 चतुर्दश विवेवानि सर्वेषां चक्रवर्तिनां ॥ ७१ ॥

१. सिंहान्तका इति अ० ।

२. न्ययोधाविवादिः न्ययोधपरिमण्डल इत्यनाम पाठः अ०, उ० पुस्तकद्वये नामिः ।

विष्णीरं शेन जायन्ते पृथिव्याच्चकवत्तिनः ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु अतौतानामतेषु वै ॥ ३२ ॥
 भूतभव्यानि यानोह वर्तमानानि यानि च ।
 त्रितायुगादिकेचत्र जायन्ते चकवत्तिनः ॥ ३३ ॥
 भद्राणीमानि तेषां वै भवन्तीह महोचितां ।
 अद्वृतानि च चत्वारि चतुर्वर्षाः सुखस्थनं ॥ ३४ ॥
 अन्योन्यस्याविरोधेन प्राप्यन्ते वै नृपैः समं ।
 अर्द्धो धर्मय कामय यशो विजय एव च ॥ ३५ ॥
 ऐश्वर्येणाणिमाच्येन प्रभुशक्तया तथैव च ।
 अन्येन तपसा चैव चतुर्विभवत्ति च ।
 बलेन तपसा चैव देवदानवसानुषान् ॥ ३६ ॥
 लक्षणेवापि जायन्ते शरोरस्यैरमानुषैः ।
 केशस्थिता ललाटेणां जिह्वा चास्यप्रमार्जनौ ।
 ताम्बप्रभोहदन्तोषाः चौवस्त्रायोर्विरोमशाः ॥ ३७ ॥
 आज्ञानुवाहवयैव जालहस्ता हृषाङ्गिताः ।
 व्ययोधपरिणाहाच्च सिंहस्तन्वाः सुमेहनाः ।
 गजेन्द्रगतययैव महाहनव एव च ॥ ३८ ॥
 पादयोथकमल्लो तु गङ्गपद्मो तु हस्तयोः ।
 पञ्चाशौतिसहस्राणि ते भवन्यजरा लृपाः ॥ ३९ ॥
 असङ्गा गतयस्तेषाच्चतस्रचकवत्तिनां ।
 अन्तरीचे समुद्रे च पाताले पर्वतेषु च ॥ ४० ॥
 इच्या दानं तपः सत्यं त्रितायां धर्मं उच्यते ।
 तदा प्रवर्तते धर्मो वर्णाच्चमविभागयः ॥ ४१ ॥

मर्यादास्यापनार्थं च दण्डनीतिः प्रवर्तते ।

हृष्टपुष्टः प्रजाः सर्वा ज्ञानीगाः पूर्णमानसाः ॥ ८२ ॥

एको वेदचतुष्पादस्तेतायुगविधौ स्मृतः ।

चौणि वर्षसहस्राणि तदा जीवन्ति मानवाः ॥ ८३ ॥

पुच्चपोदसमाकीर्णा मिथ्यन्ते च क्रमेण तु ।

एष चेतायुगे धर्मस्तेतासभ्यो निर्बोधत ॥ ८४ ॥

चेतायुगस्त्रभावस्तु सन्ध्यापादेन वर्तते ।

सन्ध्यायां वै स्त्रभावस्तु यग्यपादेन तिष्ठति ॥ ८५ ॥

शंश उवाच (१) । कर्त्त चेतायुगमुखे यज्ञस्यामोत्प्रवर्तनं ।

पूर्वं स्वायश्चुवे सर्वं यत्रावस्थाद्वैहि मे ॥ ८६ ॥

अन्तर्हितायां सन्ध्यायां सार्वं जातयुगेन वै ।

कलास्यायां प्रहृत्यायां प्राप्ते चेतायुगे तदा ।

वर्णाश्चमव्यवस्थानं कृतवस्त्रं वै पुनः ॥ ८७ ॥

सन्ध्यारात्रांश्च सन्धृत्य कर्त्तव्यः प्रवर्तितः ।

एतत् चुल्लाद्रवौसूतः च्युतां शंशपायन ॥ ८८ ॥

यथा वेतायुगमुखे यज्ञस्यासीत्प्रवर्तनं ।

ओषधौषु च जातासु प्रहृते हृष्टिसञ्जने ।

प्रतिष्ठितायां वार्त्तायां इहाश्चमपुरेषु च ॥ ८९ ॥

वर्णाश्चमव्यवस्थानं छल्वा मन्त्रांश्च संहितां ।

मन्त्रान् संयोजयित्वा इहासुचेषु कर्त्त्वं सु ॥ ९० ॥

तथा विश्वभृगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्तयत्तदा ।

दैवतैः सहितः सर्वैः सर्वसन्धारसन्धृतं ॥ ९१ ॥

१. शंशपायन उपास्ति कृ० । वैश्वस्यायन उपास्ति कृ० ।

अथाग्निष्ठे वितते समाजग्नुर्महर्षयः ।
 शजन्ते पशुभिर्मध्यैः हुल्वा (१) मध्ये समागताः ॥ ८२ ॥
 कन्धाव्यथेषु ऋत्वित्तु सतते यज्ञकर्मणि ।
 सम्प्रगीतेषु तेष्वे वमागमेष्वद्य सत्त्वरं ॥ ८३ ॥
 परिकान्तेषु लघुषु अध्ययुत्थभेषु च ।
 आसेष्वु च मेष्वेषु तथा पशुगणेषु चै ॥ ८४ ॥
 हविष्यम्बो हृष्टमाने देवानां देवहोत्रभिः ।
 आङ्गतेषु च देवेषु यज्ञभास्तु महाक्षसु ॥ ८५ ॥
 य हृष्टियाकां देवा यज्ञभाजस्तथा तु चै ।
 तान्यजन्ते तदा देवाः क्षत्यादिषु भवन्ति चै ॥ ८६ ॥
 अध्ययेषः प्रैषकाले अत्यधिता चै महर्षयः ।
 महर्षवस्तु तान् इदा दीनान् पशुगणान् स्थितान् ।
 पशुकुरिन्द्रं सम्भूय कोऽयं यज्ञविधिस्ताव ॥ ८७ ॥
 अधर्मो वलवानेषु हिंसाधर्मेष्या तत्र ।
 न इः पशुवधस्त्वेष तत्र यज्ञे सुरोत्तम ॥ ८८ ॥
 अधर्मो धर्माताय पारम्यः पशुभिस्त्वया ।
 नायं धर्मेज्ञाधर्मेऽयं न हि सा धर्मं उच्यते ॥ ८९ ॥
 आगमेन भवान् यज्ञं करोतु गद्विहेच्छसि ।
 विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मामव्ययहेतुना ।
 यज्ञवौजैः सुरवेष्ट थेषु हिंसा न वियते ॥ ९० ॥
 चिवर्षपरमं कालसुषितैरप्रसोहिभिः ।
 एष धर्मो महानिन्द्र स्त्रयम्भुविहितः पुरा ॥ ९१ ॥

एवं विश्वभुगिन्द्रस्त् मुनिभिस्त्वदश्चिंभिः ।
 जङ्गमेः स्थावरेर्वति कौथेष्टव्यमिहोचते ॥ १०२ ॥
 ते तु खित्रा विवादेन तत्त्वसुका महाव्यः ।
 सन्नाय वाक्यमिन्द्रेण प्रपञ्चुद्येष्वरं वसुं ॥ १०३ ॥
 कषय जनुः । महाप्राज्ञ कथं हृष्टस्त्वया यज्ञविधिनृप ।
 उत्तानपादे प्रदूषि संवयं क्षिभ्य नः प्रभो ॥ १०४ ॥
 श्रुत्वा वाक्यं तत्त्वेषामविचार्य बलावलं ।
 विद्यास्त्रमनुस्तुत्य यज्ञतत्त्वसुवाच ह ।
 यद्योपदिष्टैर्यद्व्यमितिहोवाच पार्थिवः ॥ १०५ ॥
 यष्टव्यं पश्चभिर्भैरव्य वीजैः फलैस्त्वया ।
 हिंसास्त्रभावो यज्ञस्य इति मे दर्शयत्यसौ ॥ १०६ ॥
 यथेह संहितामन्त्रा हिंसालिङ्गा महार्घिभिः ।
 दीर्घेण तपसा युक्तैर्दर्शनेस्तारकादिभिः ।
 तत्प्रामाण्यान्वया चोक्तं तस्माच्चा मनुमहेव ॥ १०७ ॥
 यदि प्रमाणं तान्वयं मन्त्रवाक्यानि वै द्विजाः ।
 सदा प्रावर्त्ततां यज्ञो आन्वया नोऽनुतं वचः ।
 एवं हृतोत्तरास्ते वै युक्ताम्बनस्तपोधनाः ॥ १०८ ॥
 अघय भवनं हृष्टा तमर्थं वास्तो भव ।
 मिथ्यावादौ लृपो यज्ञात् प्रविवेय रसात्में ॥ १०९ ॥
 दूत्युक्तमाचे हृपतिः प्रविवेय रसात्मलं ।
 जाह्नवारी वसुभूत्वा रसात्मलचरोऽभवत् ॥ ११० ॥
 वसुधात्मलवासौ तु तेन वाक्येन चोऽभवत् ।
 धर्मार्णां संशयकृत्ता राजा वसुरथागतः ॥ १११ ॥

तम्मात्र वाच्यमेकेन वज्रज्ञेनापि संशयः ।
 वहडारस्य धर्मस्य सून्माइसमुदागतिः ॥ ११२ ॥
 तम्मात्र निवादकु धर्माः शक्यम् केनचित् ।
 देवान्तपोनुपादाय मायम्भृतम् ते मनुः ॥ ११३ ॥
 तम्मात्र जिंमा धर्मस्य हारमतां महायिभिः ।
 ऋषिकोटिसङ्ख्यालि कर्मभिः स्वैर्दिवं ययुः ॥ ११४ ॥
 तम्मात्र दानं यज्ञं था प्रगंमन्ति महेयदः ।
 सूक्ष्मं सूक्ष्मं फलं शाकमदपात्रं तपोधनाः ।
 एवं दत्त्वा विभवतः अर्गलोके प्रतिहिताः ॥ ११५ ॥
 अद्वौहयाप्यलोभ्य दमो भूतदया तपाः ।
 ब्रह्मचर्ये तथा मत्यमनुकीयः तमा छनिः ।
 सनातनस्य धर्मस्य सूलमेतहरामदं (१) ॥ ११६ ॥
 धर्मामन्त्रात्मको यज्ञस्तपयानशनात्मकः ।
 यज्ञेन देवानाप्नोति वै दाच्यं तपसा पुनः ॥ ११७ ॥
 वाच्यस्य कर्मसन्त्यासादैराश्यात् प्रेचते लद्य ।
 ज्ञानात् प्राप्नोति वै कल्यं पञ्चेतां गतयः शृणाः ॥ ११८ ॥
 एवं विवादः समहात् यज्ञस्यामोत् पवर्णने ।
 ऋषोणां देवतानात्र पूर्वं स्वायम्भृविज्ञते ॥ ११९ ॥
 ततस्ते कर्पटी द्वादशद्वत् वर्क वर्णेन तु ।
 वसोर्वालयमनाहन्त्रं जम्मुम्ते वै यथागताः ॥ १२० ॥
 शतेषु देवसङ्गेषु देवा यज्ञमवाप्नुयः ।
 द्युम्ने हि तपःसिद्धा व्रह्मज्ञातमया नृपाः ॥ १२१ ॥

(१) नृसम्मते पश्च वृषा दूसि यतः ।

गियत्रीतानपादौ ध्रुवो मेधातिकिर्षसः ।
 सुमेधा विरजायेव ग्रहणाद्रज एव च ।
 प्राचीनवह्निः पर्जन्यो हविर्वानादयो लृपाः ॥ १२३ ॥
 एते चान्ये च वहवी लृपाः सिङ्गा दिवकुराः ।
 राजर्षयो महासत्त्वा चेषां कीर्तिः प्रतिष्ठिता ॥ १२४ ॥
 तच्चादिशिष्टते यज्ञात्पः सर्वसु कारणैः ।
 ब्रह्मणा तपसा स्थृतं जगदिग्भविदं पुरा ॥ १२५ ॥
 तच्चाद्वात्येति तद्यज्ञं तपोभूतमिदं स्थृतं ।
 यज्ञप्रवर्तनं ज्ञावमतः स्वायम्भुविज्ञतरे ।
 ततः प्रकृति यज्ञोऽयं युग्मैः सह व्यवर्तत (१) ॥ १२५॥

 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रीते यज्ञप्रवर्तनं नाम
 सप्तपञ्चाशीऽध्यायः ॥

१ युग्मैः सार्वे प्रवर्तत इति च ।

अथाष्टपञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००—

चतुर्युगाख्यानं ।

सूत उवाच । अत ऊँ प्रवचामि हापरस्य विधिं पुनः ।
 तत्र वेतायुगे चीषे द्वापरं प्रतिपद्यते ॥ १ ॥
 हापरादौ प्रजानान्तु सिद्धिक्लीतायुगे तु या ।
 परिहृते युगे तस्मिन् ततः सा संप्रणश्यति ॥ २ ॥
 ततः प्रवक्त्तते तासां प्रजानां द्वापरे पुनः ।
 शोभोऽधृतिर्बिण्युद तस्मानामविनिश्चयः ॥ ३ ॥
 सम्भेदैव वर्णानां कार्थाणाच्चाविनिश्चयः ।
 यज्ञोषधे पश्चाद्गडो मदो दध्मोऽवमाऽवलं ।
 एषां रजमहोयुक्ता प्रवृत्तिर्दीपरे स्मृता ॥ ४ ॥
 आद्ये कुते च धर्मोऽस्मि वेतायां नम्यपद्यते ।
 द्वापरे व्याकुलीभूत्वा प्रणश्यति कलो युगे ॥ ५ ॥
 वर्णानां विपरिष्ठंसः संकोच्यते तथाच्चमः ।
 हैवमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतौ स्मृतौ ॥ ६ ॥
 हेषान् श्रुते स्मृते चैव निययो नाधिगम्यते ।
 अनिययाधिगमनाहस्मिंतत्वं निश्चयते ।
 धर्मतत्त्वे तु भिजानां मतिभेदो भवेत्तुणां ॥ ७ ॥
 परस्यरविभिर्चैमौद्दीष्टीनां (१) विभ्रमेण च ।

अयं धर्मो ज्ञायं नेति निषयो नाभिगम्यते () ॥ ८ ॥
 कारणानां चैकल्यात् कारणसाप्यनिषयात् ।
 मतिभेदे च तेषां वै हृषीनां विमनो भवेत् ॥ ९ ॥
 ततो हृषितिभिस्त्रैस्त्रौः कातं शास्त्रकुलमित्वदं ।
 एको विद्यतुष्टादस्ते तास्त्रिष्ठ विधीयते ॥ १० ॥
 संरीधादासुष्टैव हृषते द्वापरेषु च ।
 विद्व्यासै बहुधा तु व्यस्ते द्वापरादिषु ॥ ११ ॥
 कहयिपुचैः पुनर्वैदा भिष्यते हृषिविभ्रमैः ।
 मन्त्रज्ञान्त्रिष्ठविन्यासैः शारवणविषयीयैः ॥ १२ ॥
 संहिता कहयज्ञुः मासां संहन्यन्ते चुतविभिः ।
 सामान्याद् वैकल्याचैव हृषिभिन्नैः कन्चित्कवित् ॥ १३ ॥
 द्वापरेषु प्रवर्त्तन्ते भित्रहन्ताश्चमा द्विजाः ।
 एकमात्र्यैवं पूर्वमासौहृष्टं पुनर्महातः ॥ १४ ॥
 सामान्यविषयीतार्थैः कातं शास्त्रकुलमित्वदं ।
 आश्वयैवस्य प्रस्तावैवं ज्ञाया व्याकुलं कातं ॥ १५ ॥
 तथैवाश्वयैक्षक्सासां विकल्पैताप्यसंक्षयैः ।
 व्याकुलं द्वापरे भित्रे क्रियते भित्रदर्शनैः ॥ १६ ॥
 तेषां भेदाः प्रभेदात् विकल्पैवाप्यसंक्षयाः (२) ।
 द्वापरे सम्प्रवर्तन्ते विनश्यन्ति पुनः कक्षी ॥ १८ ॥

१ नाभिगम्यत इति अ० ।

२ शंकदेशाद्य र्थया इति अ० ।

तेषां विषयं याचैव भवन्ति हापरे पुनः ।
 अहृष्टिर्मरणचैव तथैव व्याधुपद्रवाः ॥ १६ ॥
 वाङ्मनः कर्मजैर्दुःखैर्निर्वै दो जायते पुनः ।
 निर्बैदा जायते तेषां दुखमीचविचारणा ॥ २० ॥
 विचारणा च वै राग्यं वै राग्यादृदोषदर्शनं ।
 दोषाणां दर्शनालेव हापरे ज्ञानसम्भवः ॥ २१ ॥
 तिथाच (१) मानिनां पूर्वमादे स्वायभुवेऽन्तरे ।
 उत्पद्यन्ते हि ग्राहकाणां हापरे परिपन्थिनः ॥ २२ ॥
 आयुर्वेदविकल्पाच अडानां ज्योतिषम् च ।
 अर्थशास्त्रविकल्पय हेतुशास्त्रविकल्पनं ॥ २३ ॥
 अृतिशास्त्रप्रभेदाच प्रसानानि पृथक् पृथक् ।
 हापरेत्वभिवर्त्तन्ते मतिभेदास्तथा लग्नां ॥ २४ ॥
 मनसा कर्मणा वाचा क्लृप्तादात्मा प्रसिद्धति ।
 हापरे सर्वभूतानां कायकेश्च पुरस्तता ॥ २५ ॥
 लोभोऽहृतिर्विग्रहं तत्त्वानामविनिवायः ।
 विदशास्त्रप्रणयनं धर्माणां शङ्खरस्तथा ॥ २६ ॥
 हापरेषु प्रवर्तन्ते रोगो लोभो वधस्तथा ।
 वर्णात्रमपरिभ्वंसाः कामदेष्वौ तथैव च ॥ २७ ॥
 पूर्णं वर्धसहस्रे चे परमायुस्तथा लग्नां ।
 निःशेषे हापरे तस्मिन् तस्य सम्या तु पादतः ॥ २८ ॥
 प्रतिष्ठते गुणेत्रीनो धर्मोऽसो हापरस्य तु ।
 तथैव सन्ध्यापादेन अंगस्त्रस्यावतिष्ठते ॥ २९ ॥

इपरस्य च वर्णं या तिष्ठस्य तु निबीधत ।
 इपरस्यांश्शेषे तु प्रतिपत्तिः कलेरतः ॥ ३० ॥
 हिंसासूयाहृतं माया बधयैव तपस्तिनां ।
 एते समावास्तिथस्य साधयन्ति च वै प्रजाः । ३१ ॥
 एष धर्मः क्लतः कल्पो धर्मय परिहीयते ॥
 मनसा कर्मणा सुत्वा वासी सिद्धति वा न वा ॥ ३२ ॥
 कल्पो प्रमारको रोगः सततं ज्ञानयामि वै ।
 अनाभृतिभयं घोरं दर्यनस्य विपर्ययं ॥ ३३ ॥
 न प्रमाणं चृतेरस्ति तिथे सोकेऽयुगे युगे ।
 गर्भस्तो मिथते कथिदौवनस्यस्यापरः ।
 स्याविरे मध्यकोमारे मिथते वै कल्पो प्रजाः ॥ ३४ ॥
 अधार्मिकास्वनाचारा मोहकोपाल्पतेजसः (१) ।
 अहृतसुवय सततन्तिष्ठे जायन्ति वै प्रजाः ॥ ३५ ॥
 दुरिष्टेदुरघीतेष्व दुराचारेदुरागमैः ।
 विप्राणां कर्मदीप्तेष्वः प्रजानां जायते भयं ॥ ३६ ॥
 हिंसा माया तपेष्ठी च क्लोधोऽसूयाऽज्ञमाऽहृतं ।
 तिथे भवन्ति जन्मूर्जां रागो लोभय सर्वमः ॥ ३७ ॥
 संक्षोभो जायतेऽत्यर्थं कलिमासाद्य वै युगं ।
 नाधोयन्ते तदा वेदा न वजन्ते हिजातयः ।
 उक्षीदन्ति नरायैव चत्रियाः सविशः कमात् ॥ ३८ ॥
 ज्ञानाचामन्त्ययोने स्तु सम्बन्धा ब्राह्मणैः सह ।
 भवन्तीह कलो तस्मिन् शयनामनभोजनैः ॥ ३९ ॥

(१) अधार्मिककदाचारास्तोरहकोपाल्पतेजस इति च ।

राजानः शूद्रभूयिता (१) पाषण्डानां प्रवर्तकाः ।
 भूत्याहत्याः प्रजास्तत्र प्रजाः एवं प्रवर्तते ॥ ४० ॥
 आयुमेधा वलं रूपं कुलचैव प्रहोयते ।
 शूद्राय ब्राह्मणाचाराः शूद्राचाराय ब्राह्मणाः ॥ ४१ ॥
 राजघने स्थितायौरायौरघनताष्ठ पार्विवाः ।
 भूत्याय नष्टसुहृदी युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४२ ॥
 अश्वीलिङ्गोऽप्रतायापि क्लिंशो मदामिषप्रियाः ।
 मायामाचा भविष्यन्ति युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ ४३ ॥
 ऋषापदप्रबलत्वस्तु गवाचैवाप्युपचयः ।
 साधूनां विनिवृत्तिष्ठ विद्यात्सिग् कलो युगे ॥ ४४ ॥
 तदा शूक्ले महोदको दुर्लभो भोगिनान्तवा (२) ।
 चतुराचमश्चित्यात्मैः प्रविचलिष्यति ॥ ४५ ॥
 तदा शूल्यफला देवो भवेद्गुमिर्महीयसी ।
 शूद्रास्तापश्चित्यन्ति युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ ४६ ॥
 तदा शूक्राहिको धर्मो इपरे यथ मासिकः ।
 चेतायां वक्तरस्य एकाह्वादितिरिच्छते ॥ ४७ ॥
 अरचितारो हर्त्तारो वलिभागस्य पार्विवाः ।
 युगान्ते तु भविष्यन्ति स्वरक्षणप्रदायणाः ॥ ४८ ॥
 अच्छचियाय राजानो विगः शूद्रोपजीविनः ।
 शूद्राभियादिनः सर्वे युगान्ते दिजसत्तमाः ॥ ४९ ॥
 यतयत्त भविष्यन्ति वहवोऽच्छिन् कलो युगे ।
 चित्रवर्द्धी तदा देवो यदा स्यान् युगचयः ॥ ५० ॥

(१) भूदुभूयिता इति च० ।

(२) इनम् भूत्यामिति च०, उ० च ।

सर्वे वागिजकायापि भविष्यन्त्यधमे युगे ।
 भूविष्णुं कूटमानैव परस्तविक्रीततेजनैः ॥ ५१ ॥
 कुशोलचर्या पायन्ते वृथारूपैः समाप्तं ।
 पुरुषाख्यं बहुमूलोकं युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ५२ ॥
 बहुयाचनको लोको भविष्यति परस्तरं ।
 कव्यादनः कूरवाक्यो नार्जीयो नानस्यकः ॥ ५३ ॥
 न कर्ते प्रतिकर्ता च चीणो लोको भविष्यति ।
 अग्नां चैव पतिते तद्युगान्तस्य लक्षणं ॥ ५४ ॥
 नरशून्या वसुमती शून्या चैव भविष्यति ।
 मण्डलानि मवन्त्यन्ते देशेषु नगरेषु च ॥ ५५ ॥
 अल्पोदका चाल्यफला भविष्यति वसन्धरा ।
 गोसारश्चाप्यगोसारः प्रभविष्यन्त्यगामनाः ॥ ५६ ॥
 हर्त्तारः पररत्नानां परदाराधर्घकाः ।
 कामाक्षानो दुराक्षानो छाधग्नीकाहसप्रियाः ॥ ५७ ॥
 प्रनष्ठचेतनाः पुंसो मुक्तकेशःस्तु चूलिकाः (१) ।
 जनशोङ्गश्चवर्णाच्च प्रजायन्ते युगचये ॥ ५८ ॥
 शुक्रदन्ताः (२) जिताचाच मुण्डाः काषायवाससः ।
 शूद्रा धर्मच्छरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ५९ ॥
 ससा चौरा भविष्यन्ति तथा चौराभिमर्शनाः ।
 चौराचौरस्य हर्त्तारो इन्दुहर्त्तार एव च ॥ ६० ॥
 चानकर्मच्छुपरते लोके निष्क्रियताष्टते ।
 कौटमूषिकसपर्णच्च धर्मविष्यन्ति मानवान् ॥ ६१ ॥

सुभिर्चं चेममारीयं सामर्थ्यं दुर्लभं भवेत् ।
 कौशिकाः प्रतिवक्ष्यन्ति देशान् ज्ञान्यपौडितान् ॥ ६२ ॥
 दुःखेनाभिष्टुतानां च परमायुः यतं भवेत् ।
 हृष्णन्ते न च हृष्णन्ते वेदाः कलिगुर्गेऽचिलाः ॥ ६३ ॥
 उक्तोदिन्ति तथा यज्ञाः केवलाधर्मपौडिताः ।
 कथाविषय निर्गम्यास्तथा कापालिनय च ॥ ६४ ॥
 वेदविकायिषयान्ये तीर्थविकायिणोऽपरे ।
 वर्णाचमाणां ये चाच्ये पाषण्डाः परिपत्विनः ॥ ६५ ॥
 उत्पद्यन्ते तथा ते वै संप्राप्ते तु कलौ सुगे ।
 नाधीयन्ते तदा वेदाः शूद्रा धर्मार्थकीविदाः ॥ ६६ ॥
 यज्ञन्ते नाशमेष्वेन राजानः शूद्रबोगवः ।
 ग्नीवधं गोवधं क्षत्वा हत्वा चेव परस्परं ।
 उपहन्त्यस्तादाऽन्योन्यं साधयन्ति तथा प्रजाः ॥ ६७ ॥
 दुःखप्रचारतोऽत्यायुदं गोक्षादः सरोगता ।
 मोहो ग्लानिस्तथा सौख्यं तमोहत्तं कलौ शृतं ॥ ६८ ॥
 प्रजा तु भूगहत्यायामय वै सम्बवत्तंते ।
 तथादायुर्वत्तं रुपं कलिं प्राप्य प्रहोयते ।
 दुःखेनाभिष्टुतानां वै परमायुः यतं तृणां ॥ ६९ ॥
 हृष्णन्ते नाभिहृष्णन्ते वेदाः कलिगुर्गेऽचिलाः ।
 उक्तोदिन्ति तदा यज्ञाः केवला धर्मपौडिताः ॥ ७० ॥
 तदा खलपेन कालेन सिद्धिं यास्यन्ति मानवाः ।
 धन्या धर्मं चरित्यन्ति युगान्ते दिजसन्तमाः ॥ ७१ ॥
 श्रुतिशृृलुदितं घर्मं ये चरन्त्यनसूयकाः ।

चेतावा वार्षिको धर्मो हापरे मासिकः स्मृतः ।
 यथाशक्ति चरन् प्राज्ञस्तदङ्गा प्राप्नुयात् कलौ ॥ ७३ ॥
 एषा कलियुगेऽवस्था सम्बांशक्तु निषेध मे ।
 युगे युगे तु हीयस्ते त्रीज्ञोन् पादांशु सिद्धयः ॥ ७४ ॥
 युगस्तभावाख्यास्तु तिष्ठन्तीमास्तु पादयः ।
 सम्बास्तभावाख्यांशेषु पादयस्ते प्रतिष्ठिताः ॥ ७५ ॥
 एवं सम्बांशके काले सम्प्राप्ते तु युगान्तिके ।
 तेषां ग्रास्ता द्वासाधूनां दृश्यां निधनोरितः ॥ ७६ ॥
 गोलेण वै चन्द्रमसो नामा प्रभितिरुच्यते ।
 माधवस्तु तु सोऽशेषं पूर्वं स्वायम्भवेऽन्तरे ॥ ७७ ॥
 समाः स विश्रितिं पूर्णाः पर्यटन् वै वसन्तरां ।
 आचकर्षं स वै मेनां सवाजिरथकुञ्जरां ॥ ७८ ॥
 प्रणहोतायुधैविमैः शतशोऽथ सहस्रगः ।
 स तदा तैः परिष्टो रुद्धिच्छान् उन्मिति सहस्रगः ॥ ७९ ॥
 स चला सर्वंगस्तैव राज्ञस्तान् शूद्रयोनिजान् ।
 पाषण्डान् स ततः सर्वान्निःशेषान् कृतवान् प्रभुः ॥ ८० ॥
 नात्पर्यं धर्मिका ये च तान् सर्वान् उन्मिति सर्वंगः ।
 वर्णव्यत्यासजातांशु ये च तानुपजीविनः ॥ ८१ ॥
 उदीच्छान्नाध्यदेशांशु पार्वतीर्यास्त्रात्मैव च ।
 प्राच्यान् प्रतीक्षांशु तथा विम्ब्यरुद्धापरान्तिकान् ॥ ८२ ॥
 तथैव दात्तिणात्यांशु द्रविडान् सिंहस्तैः सह ।
 गाम्यारान् पारदीशैव पङ्गवान् यवनान् तथा ॥ ८३ ॥
 तुषारान् वर्चर्वायीनान् शूलिकान् दरदान् खसान् ।

स्तम्भाकानय केतांव किरातानाच्च जातयः ॥ ८३ ॥
 प्रहृत्तचक्षी बलवान् स्तेच्छानामन्तकहिभुः ।
 अधृष्टः सर्वभूतानां च चाराव वसुभ्यरां ॥ ८४ ॥
 माधवमा तु सोऽशीन देवस्य हि विजित्वान् ।
 पूर्वजन्मविज्ञैव प्रमितिर्नाम वीर्यवान् ॥ ८५ ॥
 गोत्रेण वै चन्द्रमसः पूर्वं कलियुगे प्रभुः ।
 दाविंशेऽभ्युदिते वर्षे प्रकाशे विंशतिं समाः ॥ ८६ ॥
 विनिघ्नं सर्वभूतानि मानवानि सहस्रसः ।
 कृत्वा वीर्यावशेषान्तु एथूर्धे रुद्रेण कर्मणा ।
 परस्परनिमित्तेन कोपेनाक्षिकेन तु ॥ ८७ ॥
 स साधयित्वा हृषकान् पायशस्तानधार्मिकान् ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये निष्ठां प्राप्तः सहानुगः ॥ ८८ ॥
 ततो व्यतीते तथिंस्तु अमाले सत्वसैनिके ।
 उत्साध्य पार्थिवान् सर्वान् स्तेच्छाविव सहस्रयः ॥ ८९ ॥
 तत्र सम्बोधके काले सम्माने तु युगाल्लिके ।
 क्षितास्त्वावशिष्टासु प्रजास्त्रिह क्षितिं क्षेचित् ॥ ९० ॥
 आग्नेयहास्ततस्ता वै स्तोकचेष्टास्तु हृष्टयः ।
 उपहिंसन्ति चान्योन्यं प्रपद्यन्ते परस्परं ॥ ९१ ॥
 अराजके युगवशात् संशये समुपस्थिते ।
 प्रजास्ता वै ततः सर्वाः परस्परभयादिताः ॥ ९२ ॥
 व्याकुञ्जाय परिश्रान्तास्यज्ञा दारान् युहाणि च ।
 स्तान् प्राप्तान् समवेचन्तो निष्ठां प्राप्ताः सुदुःखिताः ॥ ९३ ॥
 नष्टे चोते स्तूते धर्मे परस्परहतास्तदा ।

निर्मयीदा निराकरन्दा निष्ठेहा निरपव्रपाः ॥ ८४ ॥
 नष्टे वर्षे प्रतिहता चक्रकाः पच्छविशकाः ।
 हिता दारांशु युतांशु विषादव्याकुलेन्द्रियाः ॥ ८५ ॥
 अनावृष्टिहतायैव वार्तासुतसूज्य दुःखिताः ।
 प्रत्यन्तांस्तादिवेवन्ते हिता जनपदान् स्थान् ॥ ८६ ॥
 सरितः सागरान् कूपान् देवन्ते पर्वतांस्तादा ।
 मधुमासैर्मूलफलैर्वर्णन्त्यन्ति सदुःखिताः ॥ ८७ ॥
 चौरवस्त्राजिनधरा निष्ठिता निष्ठिरियहाः ।
 वर्णांश्चमपरिभृष्टाः सङ्करं चोरमास्तिताः ॥ ८८ ॥
 एता काषामनुपासा अत्यग्रेषांस्तथा प्रजाः ।
 जराव्याधिच्छुधाविष्टा दुःखाविवेदमागमन् ॥ ८९ ॥
 विचारणन्तु निर्वेदात् साम्यावस्था विचारणात् ।
 साम्यावस्थायु मम्बोधः सम्बोधादनीजीलता ॥ ९० ॥
 तासुपगमयुक्तासु कलिशिष्टासु वै स्वयं ।
 अहोरात्र तदा तासां युगन्तु परिवर्तते ॥ ९१ ॥
 चित्तसम्प्रोहनं लक्खा तासान्ते: सम्प्रभन्तु तत् ।
 भाविनीद्येष्य च बलान्तः लक्ष्मवत्तं ॥ ९२ ॥
 प्रहन्ते तु मुनस्त्रिंशततः लक्ष्मयुगे तु चै ।
 उत्पन्नाः कलिशिष्टासु कार्त्तयुग्यः प्रजास्तदा ॥ ९३ ॥
 तिष्ठन्ति चेह ये सिद्धाः सुहृष्टा विचरन्ति च ।
 सदा सपर्ववैव (१) तत्र ते च व्यवस्थिताः ॥ ९४ ॥

(१) सह सपर्ववैवेति इह, क० ८ ।

ब्रह्मचर्चितः गूदा वीजार्थं ये कृता इह ।
 कलिजैः सह ते सर्वे निर्विशेषाकादाभवन् ॥ १०५ ॥
 तेषां समर्थयो धर्मं कथयन्तीतरेषु च ।
 वर्णायमाचारयुक्तः औतः क्षातीं दिधा तु सः ॥ १०६ ॥
 ततस्तेषु क्रियावस्तु वर्त्तते वै प्रजाः कृते ।
 औतः क्षातीः कृतानान्तु धर्मः सप्तिंदिश्यितः ॥ १०७ ॥
 तासु धर्मव्यवस्थार्थं तिष्ठन्तीहायुगच्छयात् ।
 मन्त्रताराधिकारेषु तिष्ठन्ति सुनयस्तु वै ॥ १०८ ॥
 यथा दावप्रदर्शेषु द्रष्टेचिह्नं तपे कृतो ।
 नवानां प्रथमं हृष्टस्तेषां भूते तु सम्भवः ॥ १०९ ॥
 एवं युगाद्युगस्येषु सन्तानस्तु परम्परं ।
 वर्त्तते लाल्ववच्चेदादृ यावन्मन्त्रतारच्छयः ॥ ११० ॥
 सुखमायुर्वलं रूपं धर्माशीर्णं कामं एव च ।
 युगेचेतानि हीयन्ते(१) चौणि पादकमिणं तु ॥ १११ ॥
 सप्तसंघार्णेषु हीयन्ते युगानां धर्मसिहयः ।
 इत्येष प्रतिसन्धिवैः कौर्त्तिंतस्तु मया दिजाः ॥ ११२ ॥
 चतुर्युगानां सर्वेषामेतेनैव प्रमाधनं ।
 यथा चतुर्युगाद्वत्तिरासहस्रात् प्रवर्त्तते(२) ॥ ११३ ॥
 ब्रह्मचर्चमाद्वहः प्रोक्तं रात्रिय तावतो कृता ।
 अत्रार्जवं जडीभावो भूतानामायुगच्छयात् ॥ ११४ ॥
 एतदेव तु सर्वेषां युगानां लक्षणं कृतं ।

१ युगे युगे प्रदीपना इति ख० । २ आधुनिकाद्युपीकृतेति ख०, ड० च ।

एषा चतुर्थगात्रान्तु गणना शेषसप्ततिः ।
 क्रमेण परिहृता तु मनोरन्तरमुच्यते ॥ ११५ ॥
 चतुर्थे तदैकस्त्रिन् भवतीह यथाश्रुतं ।
 तथा चान्वेषु भवति पुनस्तदै यथाक्रमं ॥ ११६ ॥
 सर्वे सर्वे यथा भेदा उत्पद्यन्ते तदैव तु ।
 पश्चविंशत्यरिमिता न न्यूना नाधिकास्तथा ॥ ११७ ॥
 तथा कल्पयुग्मैः सार्वे भवन्ति समलक्षणाः ।
 मन्त्रमन्तरालां सर्वेषामेतदेव तु लक्षणं ॥ ११८ ॥
 तथा युगानां परिवर्त्तनानि
 चिरप्रहृतानि युगस्तभावात् ।
 तथा न सन्निहृति जीवसोकाः
 च्छोदयाभ्यां परिवर्त्तमानः ॥ ११९ ॥
 दूर्घ्यताङ्गच्छां प्रोक्तं युगानां वै समाप्ततः ।
 अतीतानागतानां वै सर्वमन्तरेविह ॥ १२० ॥
 अनागतेषु तदृच्च तर्कः कार्यो विजानता ।
 मन्त्रमन्तरेषु सर्वेषु अतीतानागतेविह ॥ १२१ ॥
 मन्त्रमन्तरेष्यन्तेकेन सर्वाण्येवान्तरणि वै ।
 आख्यातानि विजानीध्यं काले कल्पेन चैव हि ॥ १२२ ॥
 अस्याभिमानिनः सर्वे नामरूपैर्भवन्तुत ।
 देवा इष्टविधा ये च इह मन्त्रमन्तरेष्वराः ॥ १२३ ॥
 ऋषयो मनवयैव सर्वे तुत्याः प्रयोजनैः ।
 एवं वर्णात्माणान्तु प्रविभागो युगे युगे ॥ १२४ ॥
 युगस्तभावात् तथा विधत्ते वै सदा प्रभुः ।

वर्णोचमविभागय युगानि सुगसिद्धये ॥ १२५ ॥
 अनुष्ठानः समाख्यातः सुष्टिसर्वं विबोधत ।
 विष्ट्रेणानुपूर्व्या च स्थितिं वज्रे सुगेत्विह ॥ १२६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रीते चतुर्थुगारण्यानं
 नामाष्टपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथोनपष्टपध्यायः ।

—०:—

कर्तविक्षमाम् ।

सूत उवाच । युगेषु धार्तु जायन्ते प्रजास्ता वै निवोधत ।
आहुरी सर्वगीपचिपैशाची यज्ञरात्राचसी ।
यच्छिन् युगे च सम्भूतिस्तासां यावत्तु जीवितं ॥ १ ॥
पिशाचासुरगम्यवा यज्ञरात्रसपन्नगाः ।
युगमात्रन्तु जीवन्ति कर्ते सत्यमधिन ते ॥ २ ॥
मानुषाणां पश्चान्नाच्च पचिणां स्थावरैः सत्त ।
तेषामायुः परिकालं युगधर्मेषु सर्वं ॥ ३ ॥
अस्मितिस्तु कलो हृष्टा भूतानामायुषस्तु वै ।
परमायुः ग्रतन्वेतन्मानुषाणां कलो च्छ्रुतं ॥ ४ ॥
देवासुरप्रामाण्यात् सप्तसप्ताङ्गुलं छसत् ।
अङ्गुलाणां ग्रतं पूर्णमष्टपञ्चाश्चदुक्तरं ॥ ५ ॥
देवासुरप्रामाण्यन्तदुक्तायं कलिजैः स्यृतं ।
चत्वारशाष्ठीतिच कलिजैरङ्गुलैः च्छ्रुतं ॥ ६ ॥
स्वेनाङ्गुलप्रमाणेन जर्जमापादमस्ताकं ।
इत्येष मानुषीक्षेभो छसतीह युगान्तिके ॥ ७ ॥
सर्वेषु युगकाळेषु अतीतानागतेचिह्न ।
स्वेनाङ्गुलप्रमाणेन अष्टतातः च्छ्रुतो नरः ॥ ८ ॥

आपादतो मस्तकन्तु नवताळो भवेत् यः ।
 संहताजातुवाहम् सुहरैरपि पूज्यते ॥ ६ ॥
 गवाश्वहस्तिनाच्चैव महिषस्रावराजनां ।
 कमीणैते न योगेन झासदृष्टी युगे युगे ॥ १० ॥
 घट्समत्वाङ् लोक्येधः पश्चनां ककुदम् ये ।
 अङ्गुलाष्टयतं पूर्णसुत्येधः करिणां चृतः ॥ ११ ॥
 अङ्गुलानां सहस्रन्तु चत्वारिंशाङ् लं विना ।
 पचाशतं हयानाच्च उत्येधः शाखिनां चृतः ॥ १२ ॥
 मानुषस्य शरीरस्य सचिवेशस्तु याह्यः ।
 तत्त्वचणस्तु देवानां दृश्यते तत्त्वदर्थनात् (१) ॥ १३ ॥
 बुद्यातिशययुक्तच्च देवानां कायमुच्यते ।
 देवानतिशययुक्तच्चैव मानुषं कायमुच्यते ॥ १४ ॥
 इत्येति वै परिक्रान्ता भावा ये दिव्यमानुषाः ।
 पश्चनां पचिणाच्चैव स्वावराणां निवोधतः ॥ १५ ॥
 गायो छाजा महिषीऽश्वा हस्तिनः पचिणी नगाः ।
 उपयुक्ताः क्रियास्तेन यज्ञियास्तिव सर्वेषः ॥ १६ ॥
 देवस्यानेषु जायन्ते तद्रूपा एव ते पुनः ।
 यद्याशयोपभोगास्तु देवानां शुभमूर्त्यः ॥ १७ ॥
 तिषां रूपानुरूपैस्तौः प्रमाणैस्वाणुजाङ्गमैः ।
 मनोज्ञैस्तत्त्वमावज्ञैः सुखिनो ज्ञापयेदिरे ॥ १८ ॥
 अतः शिष्टान् प्रवच्यामि यतः साधुं स्त्रैव च ।

सदिति वद्धाणः गद्यद्वाहन्तो ये भवन्त्यत ।
 सायुज्यं वद्धाणोऽत्यन्तं तेन सन्तः प्रचक्षते ॥ १८ ॥
 दशाके ये विषये कारणे चाष्टलवये ।
 न कुर्वन्ति न वृत्त्यन्ति जितामानस्तु ते च्छ्रूताः ॥ १९ ॥
 सामान्येषु च धर्मेषु तथा वैशीषिकेषु च ।
 वद्धालक्षविश्वी युक्ता यमानास्त्राहिजातयः ॥ २० ॥
 वर्षाश्रमेषु युक्तस्य स्वर्गं गोमुख चारिणः ।
 चौत्र्यात्मस्य धर्मस्य आनाहर्मः स उच्यते ॥ २१ ॥
 विश्वायाः साधनाकाभुवेष्वाचारी गुरोर्हितः ।
 क्रियाणां साधनाकैव वद्धस्यः साधुक्ष्यते ॥ २२ ॥
 साधनात्पत्तोऽरण्ये साधुवेष्वानसः च्छ्रूतः ।
 यतमानो यतिः साधुः च्छ्रूतो योगस्य साधनात् ॥ २३ ॥
 एवमाश्रमधर्माणां साधनात् साधवः च्छ्रूताः ।
 वद्धस्तो वद्धाचारी च बानपत्तोऽथ भित्तुकः ॥ २४ ॥
 न च देवा न पितरौ सुनयो न च मानवाः ।
 अयम्यन्योऽस्य नेति हुवन्तोऽभित्तदर्थनाः ॥ २५ ॥
 धर्माधर्माविड प्रीतो गद्यावेतो क्रियाकौ ।
 कुशलाकुशलं कर्मा धर्माधर्माविति च्छ्रूतौ ॥ २६ ॥
 धारणा भृतिरित्यर्थातोर्धर्मः प्रकोप्तिः ।
 अपाराणेऽमहत्वे च धर्मं इति चोच्यते ॥ २७ ॥
 अत्रेषुप्रापका धर्मां आचार्येषुपदिश्यते ।
 हुवा श्लोलुपाचैव आत्मवन्तो श्लादस्थकाः ।
 सम्बिनौता नहजावस्तानाचार्यान् प्रचक्षते ॥ २८ ॥

स्वयमानरते यस्मादानारं स्वापयत्वपि ।
 आचिनोति च शास्त्रार्थान् यमैः सक्षियमैर्युतः ॥ ३० ॥
 पूर्वेभ्यो वेदविक्षेह चौतं सप्तर्षयोऽहुवन् ।
 चहन्ती यजूषि सामानि ब्रह्मणोऽङ्गानि च शुतिः ॥ ३१ ॥
 मन्वन्तरस्तातौतस्य अृत्वाचारं पुनर्जगो ।
 तप्तात्मातः अृतो धर्मी वर्णात्मविभागजः ॥ ३२ ॥
 स एष हिविधो धर्मः शिष्टाचार इहोचते ।
 शिष्टशब्दात् शिष्ट इति शिष्टाचारः प्रचक्षते ॥ ३३ ॥
 मन्वन्तरेषु ये शिष्टा इह तिष्ठन्ति धार्मिकाः ।
 मनुः सप्तर्षयैव क्लीकसन्तानकारणात् ।
 धर्मार्थं ये च शिष्टा वै वायातस्य प्रचक्षते ॥ ३४ ॥
 मन्वादयस्य ये शिष्टा ये भवा प्रागुदीरिताः ।
 तैः शिष्टवरितो धर्मः सम्यगेव गुणे गुणे ॥ ३५ ॥
 चयो वातां दण्डनीतिरिच्छा वर्णात्मास्तथा ।
 शिष्टेराचर्यते यस्मात्मनुना च पुनः पुनः ।
 पूर्वः पूर्वगतत्वात् शिष्टाचारः स शाश्वतः ॥ ३६ ॥
 दानं सत्यन्तपोऽल्लोभो विद्येजाप्रजनौ दया ।
 अष्टो तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणं ॥ ३७ ॥
 शिष्टा यस्मात्मरन्त्येनं मनुः सप्तर्षयस्य वै ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु शिष्टाचारस्तः अृतः ॥ ३८ ॥
 विज्ञेयः अवणात् चौतः अरणात् चात्म उच्चते ।
 इच्छाविदात्मकः चौतः चात्मी वर्णात्ममात्मकः ।
 प्रत्यज्ञानि च यस्मानि धर्मस्येह तु लक्षणं ॥ ३९ ॥

हङ्गा प्रभूतमर्थं यः पृष्ठो वै न निगृहति ।
 यथा भूतप्रवादसु इत्येतत्काल्यक्षणं ॥ ४० ॥
 ब्रह्मचर्यं जपो मौनं निशाहारत्वमेव च ।
 इत्येतत् तपसो मूलं सुधोरं तदुरासदं ॥ ४१ ॥
 पश्चनां द्रव्यहविषामृक्सामयलुब्धां तथा ।
 चात्मिजां दक्षिणामाच्च संयोगो योग उच्यते ॥ ४२ ॥
 आत्मवक्तव्यमूलेषु यो हितायाहिताय च ।
 समा प्रवर्त्तते हृषिः कत्त्वा ज्ञेया दया स्मृता ॥ ४३ ॥
 आकृष्टोऽभिहती वापि नाकोशीद्वा न हन्ति वा ।
 वाच्मनःकर्मभिः चान्तिक्षितिज्ञेया जमा स्मृताः ॥ ४४ ॥
 स्वामिनाऽरज्ञमायानामुत्सुकानां च मृतम् च ।
 परस्पानामनादानमले भ इह कोश्यते ॥ ४५ ॥
 मैवनस्यामाचारो ज्ञाचिन्तनमकल्पन ।
 निहृत्तिद्वाच्चर्यं तदक्षिद्रं दम उच्यते ॥ ४६ ॥
 आत्मार्थं वा परार्थं वा इन्द्रियाणीह यस्य वै ।
 न मिथ्या सम्ब्रवतंत्ते ग्रमस्यैतत् लक्षणं ॥ ४७ ॥
 दग्धामके यो विषये कारणे चाहलचणे ।
 न क्रुञ्जेत् प्रतिहतः स जितात्मा विभाव्यते ॥ ४८ ॥
 यद्यदिष्टतमं द्रव्यं न्यायेनोपागतज्ज्ञ यत् ।
 तत्तदुख्यते देयमित्येतद्वानलक्षणं ॥ ४९ ॥
 दानं विविधमित्येतत्कनिष्ठज्ञेषु मध्यमं ।
 तत्र नैःचैवसं ज्येष्ठं कनिष्ठं स्वार्थं सिद्यते ।
 कारण्यात्मर्थमूलेभ्यः सविभागम् वन्नुपु ॥ ५० ॥

श्रुतिष्युतिभ्यो विहितो धर्मो वर्णीश्चमालकः ।
 शिष्टाचाराविकृदय धर्मः सल्लाघुसङ्गतः ॥ ५१ ॥
 अपदेशो लग्निष्टेषु तथेष्टानभिनन्दनं ।
 प्रीतितापविषादेभ्यो विनिहृत्तिविरक्तता ॥ ५२ ॥
 सत्यासः कर्मणो न्यासः लक्षानामलकैः सह ।
 कुशलाकुशलानाश प्रहारं त्वाग उच्चते ॥ ५३ ॥
 अव्यक्ताद्योऽविशेषाद्य विकारोऽस्मिन्द्वचितने ।
 चितनाऽचितनान्यत्वविज्ञानं ज्ञानमुच्छते ॥ ५४ ॥
 प्रत्यज्ञानान्तु धर्मस्य इत्येतक्षत्त्वं च्छ्रूतं ।
 कष्टप्रिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैः पूर्वे स्वायम्भवेऽन्तरे ॥ ५५ ॥
 अत्र वो वर्त्तयिष्यामि विधिर्धर्मन्वत्तरस्य यः ।
 इत्येतरवर्णस्य चातुर्वर्णस्य चैव हि ।
 प्रतिमन्वत्तरस्यैव श्रुतिरस्या विधीयते ॥ ५६ ॥
 कहचो यजुंयि सामानि वद्यावतप्रतिदैवतं ।
 आभूतसंप्रवस्यापि यज्ञैः कं गतहृद्रियं ॥ ५७ ॥
 विधिर्हीतिं तथा स्तोत्रं पूर्ववलम्बन्वर्तते ।
 द्रव्यस्तोत्रं गुणस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं तथैव च ।
 चतुर्वर्णसामिजनिकं स्तोत्रमेतत्त्वतुर्धिंध ॥ ५८ ॥
 मन्वत्तरेषु सर्वेषु यदा देवा भवन्ति ये ।
 पूर्वत्त्वयति तेषां वै ग्रन्थस्तोत्रं चतुर्धिंध ।
 एवं मन्वगुणानाश समुपत्तियतुर्धिंधा ॥ ५९ ॥
 अद्वर्ण्यत्त्वयां साम्वां विदेखिह पृथक् पृथक् ।
 कष्टोचात्मयतामुच्छन्तयः परमदुष्करं ॥ ६० ॥

मन्त्राः प्रादुर्बभूवहि पूर्वमन्तरेष्यत् ।
 परितोषाद्याद् दुःखात्मुखाक्षीकाच पश्चधा ॥ ६१ ॥
 कट्टिलान्तपःकात्मेन दर्शनेन यद्यच्छया ।
 कट्टिलां यद्यपिलं हि तदक्षामोह लक्षणैः ॥ ६२ ॥
 अतीतानागतानाम् पश्चधा कट्टिलच्छते ।
 अतःस्वद्वीपाणां तस्मामि ज्ञार्थस्य च समुद्भवं ॥ ६३ ॥
 गुणसम्मेव सर्वमाने सर्वसम्भलये तदा ।
 अतिचारे तु (१) देवानामतिदेशे तयोर्यथा ॥ ६४ ॥
 अवृद्धिपूर्वकं तदै चेतनार्थं प्रवर्तते ।
 तेन ज्ञायृद्धिपूर्वे तचेतनेन ज्ञायृदितं ॥ ६५ ॥
 वर्तते च यथा तो तु यथा मत्स्योदके उभे ।
 चेतनायितिक्तस्यं प्रवर्तति गुणाकाना ॥ ६६ ॥
 करणात्वात्तथा कार्यं तदा तस्य प्रवर्तते ।
 विषये विषयित्वाच ज्ञायैऽविषयित्वात्तथेऽच ॥ ६७ ॥
 कालेन प्रापणौयेन भेदास्तु कारणामकाः ।
 संसिध्यन्ति तदा व्यक्ताः क्लेष्य महदादयः ॥ ६८ ॥
 महतयाप्यहम्मस्तमाहूतेन्द्रियाणि च ।
 भूतभेदास्तु भेदेभ्यो जडिरे ते परस्परं ।
 संसिद्धिकारणं कार्यं सद्य एव विवर्तते (२) ॥ ६९ ॥
 यथोहमुक्तुठबूर्जिमेककालं प्रवर्तते ।
 तथा विहृताः ज्ञिताः कालेनेकेन कर्मणा (३) ॥ ७० ॥

१. अविभावे विति क०, ठ० च । २. प्रवर्तत इति च० ।

३. कालेनेतेविति क०, ठ० च ।

यथास्यकारे खद्योतः सहसा सम्भृश्यते ।
 तथा विहृतो ज्ञायकात् खद्योत इव चोक्षनः (४) ॥७१॥
 स महान् गग्नीरस्तु यत्रैवाचे व्यवस्थितः ।
 तत्रैव संस्थितो विहृत् हारणालामुखे स्थितः ॥ ७२ ॥
 महांस्तु तमसः पारे वैकाञ्छणादृविभाव्यते ।
 तत्रैव संस्थितो विहृत्यामनोऽन्त इति श्रुतिः ॥ ७३ ॥
 तु दिविवर्जनमानस्य पादुर्भूता चतुर्बिंधा ।
 ज्ञानं वैराग्यमेष्वर्णे धर्मयो ति चतुष्टयं ॥ ७४ ॥
 सांस्कारिकान्यद्यैतानि सुप्रतीकानि तस्य वै ।
 महतः सग्नीरस्य वैवर्ज्यात् सिद्धिरुच्यते ॥ ७५ ॥
 अत शेते च यत्पुर्यां चेवज्ञानमथापि वा ।
 पुरोगत्वाच्च मुकुषः चेवज्ञानात् समुच्यते ॥ ७६ ॥
 चेवज्ञः चेवविज्ञानात् भगवान् मतिरुच्यते ।
 यमाद् वृद्धा तु शेते ऽ तमाद् चोधाम्बकः स वै ।
 संसिद्धेव परिगतं चक्राव्यक्तमचेतनं ॥ ७७ ॥
 एवं निष्ठितिः ज्ञेयज्ञा चेवज्ञेनाभिसंहिता ।
 चेवज्ञेन परिज्ञाती भोग्योऽयं विषयस्थितिः ॥ ७८ ॥
 क्षम्योत्येप गतो धातुः श्रुतौ सत्ये तपस्यत ।
 यत्प्रविनियते तत्त्वानवद्धणा स चहयि श्रुतः ॥ ७९ ॥
 निष्ठितिममकालन्तु वृद्धाऽचक्रमयिः खयम् ।
 परं ज्ञ चहयते यत्प्रात्यरमण्डित्यतः श्रुतः ॥ ८० ॥
 गत्यथीदृष्टिर्वान्मनिष्ठितिरादितः ।

यस्मादेष स्वयम्भूतस्तात्पात्रात्परिविता सुता ।
 ईश्वराः स्वयम्भूता मानसाः लक्षणः सुताः ॥ ८१ ॥
 यस्मात् हन्ते मानैर्महान् परिगतः पुरः ।
 यस्माऽहवन्ति ये धीरा महान्तं सर्वतो गुणैः ।
 तस्माऽप्यहर्षयः प्रोक्ता बुद्धेः परमदर्शिनः ॥ ८२ ॥
 ईश्वराणां शुभास्तेषां मानसान्तरसाय ते ।
 अहहारं तमचैव त्वज्ञा च कहविताङ्गताः ॥ ८३ ॥
 तस्मात् कहवयम्भौ वै भूतादौ तत्त्वदर्शनाः ।
 कहविपुत्रा कहवीकाम्त मैथुनाहर्भसम्भवाः ॥ ८४ ॥
 तस्माचाणि च मलाच्च कहवन्ते ते महोजमः ।
 सत्यर्थ्यस्ततस्ते वै परमाः सत्यदर्शनाः ॥ ८५ ॥
 कहवोषाच्च सुतास्ते तु विज्ञेया कहविपुत्रकाः ।
 कहवन्ति वै श्रुतं यस्मादिशीर्यायैव तत्त्वतः ।
 तस्मात् श्रुतर्थ्यस्तेषि श्रुतस्य परिदर्शनाः ॥ ८६ ॥
 अत्यज्ञात्मा महात्मा चाहहारात्मा तत्त्वैव च ।
 भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च तेषां तज्ज्ञानसुच्छते ।
 इत्येता कहविजातीस्तु नामभिः पञ्च वै शृणु ॥ ८७ ॥
 शृगुमरौचिरविथ अज्ञिराः पुलहः क्रतुः ।
 मनुदंचो वसिष्ठय पुलस्वर्वेति ते दद्य ।
 जन्माणो मानसा ज्ञेते उद्भूताः स्वयमोऽवराः ॥ ८८ ॥
 प्रवक्त्रते कहवेयस्माच्चाहांन्तरस्मात्पर्यहर्षयः ।
 ईश्वराणां सुतास्तेषे कहवयम्भात्प्रिवोधत ॥ ८९ ॥
 काव्यो वृहस्पतियैव कश्यपयोग्यनास्ताया ।

चतुर्थो वामदेवय अयोऽथैश्चिजस्तथा ॥ ८० ॥
 कर्दमो विश्ववाः शक्तिर्वालिखिल्लक्ष्मावा धराः (१) ।
 इत्येते चाहयवः प्रोक्ता आनन्दी चट्ठिताहृताः ॥ ८१ ॥
 चट्ठिपुचान् चट्ठपौकांस्तु गम्भैत्यजातिवोधत ।
 वक्षरो नश्चहृथैव भारदाजस्तथैव च ॥ ८२ ॥
 हहदुर्तेयः शरदांश्च अगस्त्यौ सिजस्तथा (२) ।
 चट्ठिदीर्घितमाथैव हहदुक्त्यः शरदतः ॥ ८३ ॥
 वाजन्त्रवाः सुविभय सुवाम्बेष्यपरायणः ।
 दधौचः शङ्खमांथैव राजा वैश्ववचस्तथा ।
 इत्येते चट्ठिकाः प्रोक्तास्तु सत्याहृषिताहृताः ॥ ८४ ॥
 ईश्वरा चट्ठिकावैव ये सत्ये वै सत्या चृताः ।
 एते मन्त्रलक्षणाः सर्वे लक्ष्मणस्याचिवोधत ॥ ८५ ॥
 भृगुः काव्यः प्रचेतास्तु दधौचो आव्यवानपि ।
 और्बेदिष्व जमदग्निष्व विदः सारस्तत्त्वाय ॥ ८६ ॥
 अद्विषेणः (३) आरुपव वीतहृष्यः (४) सुमिषसः ।
 वैव्यः पृथुदिवीदासः प्रस्तारो गृह्णमात्रभः ।
 एकोनविंशदित्येते चट्ठयो मन्त्रवादिनः ॥ ८७ ॥
 अङ्गिरा वैष्णवैव भारदाजोऽथ वाक्तिः ।
 तत्राऽन्तस्तु गाम्यः शेनो संहृतिरेव च (५) ॥ ८८ ॥
 एककुक्ताऽथ मान्याता अम्बरीषमृथैव च ।

(१) तथा धरा इति च । (२) आनन्दपौश्रिजस्तथैति च ।

(३) आद्विषेण इति च । (४) आरुपव इति च ।

(५) शेनो वैतहृष्व इति च । (५) संहृतिरेव चेति च । संहृतिरेव चेति च ।

आहार्योऽवाजमीठव चहमो वलिरेव च ॥ ११ ॥
 पुषदस्त्रो विकपय कापयैवाच मुहतः ।
 शुभनाशः पौरकुलः आसदस्युः सदस्युमान् ॥ १०० ॥
 उत्तर्यश्च भरहाजस्त्रावाजन्वया अपि ।
 आयाप्यव सुवित्तिव वामदेवस्त्रैव च ॥ १०१ ॥
 श्रीगजो हहुक्षय चहयिदीर्घतपास्त्रया ।
 काञ्चीवांव चयस्त्रिंशत् छृता अङ्गिरसी वरा ।
 एते मन्त्रकातः सर्वं काश्यपांसु निषोधत ॥ १०२ ॥
 काश्यपयैव वक्तारो विभमो रेभ्य एव च ।
 असितो देवतावैव षड्गते नष्टावादिनः ॥ १०३ ॥
 अचिरचिंसनवैव श्लामूवांवाथ निष्ठृः ।
 वल्मीको मुनिर्हीमास्त्रावा पूर्वोत्तिथिच यः ।
 इत्येते चाचयः प्रोक्ता मन्त्रकारा महर्ययः ॥ १०४ ॥
 वसिष्ठयैव शक्तिव तद्यैव च परागरः ।
 अतुर्ब इन्द्रप्रभतिः पञ्चमस्तु भरहस्तः ॥ १०५ ॥
 यहस्तु मैचावहणः कुण्डिनः सप्तमस्त्रावा ।
 सुद्युक्तवाष्टमयैव नवमोऽय हहस्तिः ।
 दशमस्तु भरहाजो मन्त्राज्ञानकारकाः ॥ १०६ ॥
 एते चैव हि कर्त्तारो विधर्यधंसकारिणः ।
 सत्त्वां नष्टापयैतहितिं सर्वं शशिनां ॥ १०७ ॥
 हेतुर्हितेः छृतो धातोर्यक्षिहन्त्युदितम्परैः ।
 अब वार्षपरिप्रासेहिनोतेर्गतिकर्मणः ॥ १०८ ॥
 तथा निर्वचनं द्रुयादाक्वार्थस्यावधारणे ।

निन्दान्तामाहुराचार्यो यदीषाचिन्त्यते वचः ॥ १०८ ॥
 प्रपूर्वाङ्कुं सते धर्तीति; पश्चामा गुणवत्तया ।
 इदन्तिवदभिन्देदभिन्दनिचित्यं संग्रहः ॥ ११० ॥
 इदमेव विधातव्यमिलयं विधिक्षते ।
 अन्यस्यान्यस्य चोक्त्वादृवृप्ताः परक्तिः स्मृता ॥ १११ ॥
 यो शत्यन्ततरोक्तव्य पुराकल्पः स उच्यते ।
 पुराविक्रान्तवाचित्वात् पुराकल्पस्य कल्पना ॥ ११२ ॥
 मन्त्राच्छाणकत्वैस्तु निगमैः शुद्धिस्तरैः ।
 अनियित्यं कातामाहुर्व्यवधारणकाल्पनां ॥ ११३ ॥
 यथा हौदन्तव्या तदै इदं वापि तदैव तत् ।
 इत्येष शुपदेशीऽयं दग्धमो ब्राह्मणस्या तु ॥ ११४ ॥
 इतेषतदृ ब्राह्मणस्यादौ विर्हितं लक्षणम्बुद्धैः ।
 तस्य तहसिकहिष्टा व्याख्याप्यनुपदं दिजैः ॥ ११५ ॥
 मन्त्राणां कल्पनस्त्रैव विधिहृष्टेषु कर्मसु ।
 मन्त्रो मन्त्रयते धर्तीत्रीच्छणो वक्ष्यणोऽवनात् ॥ ११६ ॥
 अस्पाचरमसन्दिग्धं सारवदिष्टतोमुखं ।
 अम्होभमनवद्यच्च सूचं सूविदो विदुः ॥ ११७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिलक्षणं
 नामोनषष्ठ्यायः ।

चतुर्थांश्चात्मौर्ध्वं वर्णनम् ।

— :o: —

महासाहस्रादिवदिष्टः ।

चहय जनुः । चहयस्ताहचः चुक्ता चूतमाहः चुदुक्तारः ।
 कथं वेदाः पुरा व्यसास्तात्री बूहि महामते ॥ १ ॥
 चूत उवाच । हापरे तु पराहते मनोः स्वायम्भुवोऽल्लरे ।
 नेत्रा मनुभवाचेदन्तहदिष्टे महामते ॥ २ ॥
 परिभृते गुणे तात स्वप्तवीर्या दिजातयः ।
 संहृता शुगदोषेण सर्वे चैव वयाकामं ॥ ३ ॥
 भवश्चामानं शुगवयादल्पगिष्टं हि हृष्टते ।
 दद्यसाहस्रभागेन आवश्यिष्टं ज्ञातादिदं ॥ ४ ॥
 वीर्यं तेजो वस्त्रं वाक्यं सर्वचैव प्रव्यज्ञति ।
 वेदवेदा हि कार्याः स्त्रीभूषेदविनाशनं ॥ ५ ॥
 विदे नाशमनुपासे यज्ञो नाशं गमिष्यति ।
 यज्ञे नष्टे देवनाशस्तः सर्वं प्रव्यज्ञति ॥ ६ ॥
 आशो वेदयत्प्रादः यतसाहस्रसंचितः ।
 सुनदंशयुग्मः ज्ञात्वा यज्ञो वै सर्वकामधुक् ॥ ७ ॥
 एवमुत्तमाथेत्युक्ता मनुस्तीकहिते रतः ।
 वेदमेकं चतुर्थादं चतुर्थी व्यभजत्प्रभुः ॥ ८ ॥
 नेत्राणी वचनात्तात्र लोकानां हितकाम्यया ।
 तदिदं यत्तमानेन युक्ताकं वेदकल्पनं ॥ ९ ॥

मन्त्रस्तरेण वचा मि व्यतीतानां प्रकल्पनं ।
 प्रत्यक्षेण परोक्षं वै तत्रिकाधत सत्तमाः ॥ १० ॥
 अस्मिन् युगे शातो व्यासः पाराशर्यः परम्परः ।
 हृषयन इतिष्यातो विश्वोरंगः प्रकोतिंतः ॥ ११ ॥
 ब्रह्मणा चोदितः सोऽस्मिन् विदं व्यस्तुं प्रचक्षमि ।
 अथ गिर्यान् स जयाह चतुर्शी विद्वारणात् ॥ १२ ॥
 जैमिनिष्ठ सुमन्तुष्ठ वै गम्यायनमेव च ।
 पैलन्तेषां चतुर्थन्तु पञ्चमं लोमहर्षणं ॥ १३ ॥
 कहन्वेदव्यावकं पैलज्ञयाह विधिवद्विजं ।
 यजुर्वेदपवत्तारं वै गम्यायनमेव च ॥ १४ ॥
 जैमिनिं सामवेदार्थश्चावकं सोऽन्वपयत ।
 तथैवायवेदस्य सुमन्तुष्ठिसत्तमं ॥ १५ ॥
 इतिहासपुराणस्य वक्तारं सम्यगेव हि ।
 मातृष्य प्रतिजयाह भगवानोक्त्वा प्रभुः ॥ १६ ॥
 एक आसोद्यजुर्वेदसाचतुर्द्वा व्यक्त्वपयत् ।
 चतुर्विमभूत्तच्छिंस्तेन यज्ञमकल्पयत् ॥ १७ ॥
 आधर्यवं यज्ञुर्भिस्तु क्षमिर्हीवं तथैव च ।
 उद्घातं सामभियक्ते ब्रह्मत्वाद्यथर्वभिः ।
 ब्रह्मत्वमकरोद्यज्ञे विदेनायवेन तु ॥ १८ ॥
 ततः स कहचमुहृत्य कहन्वेदं समकल्पयत् ।
 होठकं कल्पयते तेन यज्ञवाहं जगदितं ॥ १९ ॥
 सामभिः सामवेदज्ञ तेनोद्घातमरोचयत् ।
 राजस्वव्यवेदेन सर्वकर्माण्डकारवत् ॥ २० ॥

आख्यानैशाप्युपाख्यानैर्गायाभिः कुलकर्मभिः ।
 पुराणसहिताचके पुराणार्थविशारदः ॥ २१ ॥
 यच्छिष्टन्तु यजुर्वेदे तेन यज्ञमधायुजत् ।
 युज्ञानः स यजुर्वद इति शास्त्रविनिश्चयः ॥ २२ ॥
 पदानामुहूरतत्वाच यजूंषि विषमाणि वै ।
 स तेनोहृतवीर्यसु चट्ठिमिभवेदपारभैः ।
 प्रयुज्यते शास्त्रमेधस्त्रीन वा युज्यते तु सः ॥ २३ ॥
 चट्ठो चट्ठीत्वा पैलसु व्यभजत्तद्विधा पुनः ।
 द्विःक्लत्वा संयुगे चैव शिष्याभ्यामददत्प्रभुः ॥ २४ ॥
 इन्द्रप्रमत्तये चैकां द्वितीयां वाक्त्वाय च ।
 चतस्रः संहिताः क्लत्वा वाक्त्विद्विजसत्तमः ।
 शिष्यानभ्यापयामास शशूपाभिरतान् हितान् ॥ २५ ॥
 बोधन्तु प्रथमां शास्त्रां द्वितीयामस्त्रिमाठरं ।
 पाराशरं द्वितीयान्तु यज्ञवाक्त्वामधापराम् ॥ २६ ॥
 इन्द्रप्रमत्तिरेकान्तु संहितां द्विजसत्तमः ।
 अध्यापयत्प्रहाभाभांगं मार्कंगेयं यशस्विनं ॥ २७ ॥
 सत्यस्त्रवस्त्रमयन्तु पुत्रं स तु महायग्नाः ।
 सत्यस्त्रवाः सत्यहितं पुनरध्यापयद द्विजः ॥ २८ ॥
 सोऽपि सत्यतरं पुर्वं पुनरध्यापयदविभुः ।
 सत्यश्चियं महाख्यानं सत्यधर्मपदायणं ॥ २९ ॥
 अभवस्त्रस्य शिष्या वै त्रयस्तु सुमहोजसः ।
 सत्यश्चियस्तु विहासः शास्त्रयहणतत्पराः ॥ ३० ॥
 शाक्यः प्रथमस्त्रोपां तस्मादन्यो रथान्तरः ।

वायुकलिय भरदाज इतिशास्त्रापवर्तीकाः ॥ ३८ ॥
 देवमित्रस्तु ग्राकल्पो ज्ञानाहृष्टारगर्वितः ।
 जनकस्य स यज्ञे वै विनाशमगमहितः ॥ ३९ ॥
 ग्रांगपायन उवाच(१) । कथं विनाशमगमका मुनिज्ञानगर्वितः ।
 जनकस्याग्नमेष्ठेन कथं वादी बभूव त्त ॥ ३९ ॥
 किमर्यज्ञाभवदादः केन सार्जिमथापि वा ।
 सर्वमेतद्यथावृत्तमाच्च विदितन्तव ।
 कर्षयोगान्तु वचः शुल्वा तदुत्तरमथाववीत् ॥ ४० ॥
 सूतउवाच । जनकस्याग्नमेष्ठे तु महानासीक्षमागमः ।
 कर्षयोर्वान्तु सहस्राणि तत्राजमसुरनेक ग्रः ।
 राजघर्जनकास्थाव तं यज्ञं हि दिव्यवः ॥ ४१ ॥
 आगतान् ब्राह्मणान् डड्हा जिज्ञासास्याभवत्तः ।
 को न्वेष्टा ब्राह्मणः चेष्टः कथं मि निषयो भवेत् ।
 इति निशित्य भनसा बुद्धिं चक्रे जनाधिपः ॥ ४२ ॥
 गवा सहस्रमादाय सुवर्णमधिकं ततः ।
 यामान् रक्षानि दासांश (२) मुनीन् प्राह नराधिपः ।
 सर्वानहं प्रथमोऽस्मि शिरसा चेष्टभागिनः ॥ ४३ ॥
 यदेतदाहृतं विन्तं यो वः चेष्टतमो भवेत् ।
 तस्मै तदुपनीतं हि विद्याविन्तं दिजोत्तमाः ॥ ४४ ॥
 जनकस्य वचः शुल्वा मुनयम्हि शुरिज्ञमाः ।
 हृष्टा धनं गहासारं धनहृष्टा जिष्टववः ।

(१) वैश्याण्यन उवाचेति च ० ।

(२) याम्यान् दासोगकं चेतेति च ० ।

अवधारकुरन्वोऽन्य वेदज्ञानमदीर्घणाः ॥ ४८ ॥
 मनसा गतविज्ञानसो ममेवं धनमित्युत ।
 ममैवैतत्त्वविद्यान्वो लूहि किं वा विकल्पाते ।
 इत्येवं धनहीनेष वादांखकुरनेकशः ॥ ४९ ॥
 तथाऽन्यस्तात्र वै विद्वान् ब्रह्मवाहसुतः कविः ।
 याज्ञवल्क्यो महातेजास्त्रायस्त्री लक्ष्मिविज्ञमः ॥ ५० ॥
 लक्ष्मणोऽज्ञानं समुत्पदो वाक्यं प्रोत्वाच सुन्वरं ।
 शिष्यं ब्रह्मविदां श्रीष्ठो धनमेतदृष्ट्वाण्य भो ॥ ५१ ॥
 नयन्व च गृहं वक्ष ममैतत्त्वात संशयः ।
 सर्वविद्युत्वहं वक्ता नान्यः कवित्तु मत्समः ।
 यो वा न प्रीयते विष्णुः स मे छ्रयतु मात्तचिरं ॥ ५२ ॥
 ततो ब्रह्मार्थवः च्छ्रवः समुद्र इव संप्रवै ।
 तानुवाच ततः एवस्त्री याज्ञवल्क्यो हस्तचिव ॥ ५३ ॥
 क्लोधं माकाषुविदांसो भवत्तः सत्यवादिनः ।
 वदानहे यथायुक्तं जिज्ञासन्तः परस्परं ॥ ५४ ॥
 ततोऽभ्युपागमं स्तोर्वा यादा जग्मुरनेकशः ।
 सहस्रधा शुभेरवैः सूक्ष्मदर्थनसम्भवैः ॥ ५५ ॥
 लोके विदे तथाभ्यामे विद्वास्त्रानैरलक्ष्मनाः ।
 ग्रामोत्तमगुणेयुक्ता लृपोषपरिवर्जनाः (१) ।
 वादाः समभवंस्ताच धनहेतोमंहामनां ॥ ५६ ॥
 ऋषयस्त्रिकतः सर्वं याज्ञवल्क्यान्वैकतः ।

(१) एवमपविवर्जनं ता इति ५० ।

सर्वे ते मुनयस्तेन याज्ञवल्क्येन धीमता ।
 एकैकशस्तः पृष्ठा नैवोत्तरमयाहुवन् ॥ ४८ ॥
 तान्विजित्य मुनीन् सर्वान् ग्राहाराशिर्महाद्युतिः ।
 ग्राकल्यमिति होवाच वादकत्तीरमच्छमा ॥ ४९ ॥
 साकल्य वद लक्ष्यं किं ध्यायत्वतिष्ठसे ।
 पूर्णस्त्वं जलमनेन वाताधमाती यथा हतिः ॥ ५० ॥
 एवं स धर्षितस्तेन रोषात्ताम्बास्यलोचनः ।
 प्रोवाच याज्ञवल्क्यां तं पुरुषं मुनिसविद्वौ ॥ ५१ ॥
 त्वमस्माऽस्त्वग्रहस्त्वज्ञा तथैवेमान् द्विजोत्तमःन् ।
 विद्याधर्मं महासारं स्वयंशाङ्कं जिष्टत्वसि ॥ ५२ ॥
 ग्राकल्यनैवमुक्तः स्वाक्षाराज्ञवल्क्यः समवौत् ।
 ग्राहाभानां बलं विहिविद्यातत्त्वाद्वद्यन्नं ॥ ५३ ॥
 कामयाद्यनं सम्बद्धस्तेनार्थं कामयामहे ।
 कामप्रश्नधना विग्राः कामप्रश्नान्वदामहे ॥ ५४ ॥
 पण्डियोऽस्य राजेष्वस्तुत्याक्रोत्तं धनं मया ।
 एतच्छत्वा वचस्तस्य ग्राकल्यः क्रीधमूच्छितः ।
 याज्ञवल्क्यामयोवाच कामप्रश्नार्थमहतः ॥ ५५ ॥
 ब्रूहीदानीं यतोहिष्टान् कामप्रश्नान् यद्याद्यतः ।
 तातः समभवद्वादस्तयोर्ब्रह्मविदीर्घान् ॥ ५६ ॥
 सायं प्रद्रसहस्रन्तु साकल्यस्तम चूचुदत् ।
 याज्ञवल्क्योऽब्रवीत्सर्वान् जहपौर्णा शृणुतां तदा ॥ ५७ ॥
 ग्राकल्ये चापि निर्बादे याज्ञवल्क्यामवौत् ।
 प्रश्नमेवं ममापि त्वं वद ग्राकल्य आमिकं ।

ग्रापः पणोऽस्य वादस्य अहुवन् सूलुमात्रजेत् ॥ ५८ ॥
 अथ सबीहितं पश्च याज्ञवल्क्येन धीमता ।
 शाकल्लभस्तुमविज्ञाय सबी सूल्युमवप्तुयात् ॥ ५९ ॥
 एवं सूतः स शाकल्लः प्रश्नव्याख्यानपीडितः ।
 एवं वादस्य सुमहानासीक्षेषां धनार्थिभिः ।
 उद्धवीषां सुनिभिः साहै याज्ञवल्क्यस्य चैव हि ॥ ६० ॥
 संवैः पृष्ठास्तु समग्रान्वयतशीऽव सहस्राशः ।
 व्याख्याय वै मुने तेषां प्रश्नसारं महागतिः ॥ ६१ ॥
 याज्ञवल्क्यो धनं गृह्ण यशो विष्ण्याप्य चामनः ।
 जगाम वै गृह स्वस्यः गिर्थैः परिष्टुतो वशो ॥ ६२ ॥
 देवमित्यस्तु शाकल्लो महात्मा दिजसत्तमः ।
 चकार संहिताः पश्च दुहिमान् पदवित्तमः ॥ ६३ ॥
 तत्शिष्या अभवन् पश्च मुहलो गोक्षकमत्त्वा ।
 खालीयव तथा मल्लः गैगिरेयस्तु पश्चमः ॥ ६४ ॥
 प्रोवाच संहितास्तिस्तः शाकपूर्णरथीतरः (१) ।
 निरक्षण पुनर्थके चतुर्थे दिजसत्तमः ॥ ६५ ॥
 तस्य गिर्थास्तु चत्वारः केतवो दालकिस्तावा ।
 धर्मशर्मा देवशर्मा सच्च न्रतधरो दिजाः ॥ ६६ ॥
 शाकल्ले तु स्ते सबी वृद्धज्ञास्तु वभूविरे ।
 तदा चिन्तां परां प्राप्य गताम्हे वृद्धगोऽन्तिकं ॥ ६७ ॥
 तान् ज्ञात्वा चेत्प्राप्य गत्वा प्रेषितः पश्चने पुरे ।

(१) पादीप्य न समीक्षीयः ।

तत्र गच्छत यूयं व; सद्यः पापं प्रणश्वति ॥ ६८ ॥
 हादगार्कं नमस्कृत्य तथा चै वाङ्मेघरं ।
 एकादग तथा कृद्रान् वायुपुत्रं विशेषतः ।
 कुण्डे च तुष्टये स्त्रावा ब्रह्महत्यां तरिच्यथ ॥ ६९ ॥
 सर्वे श्रीघटतरा भूत्वा तत् पुरं समुपागताः ।
 स्त्रानं कृतं विधानेन देवानां दर्शनं कृतं ॥ ७० ॥
 उत्तरेश्वरं नमस्कृत्य वाङ्मानां प्रसादतः ।
 सर्वे पापविनिर्मुक्ताः गतास्तु शूर्यमण्डलं ॥ ७१ ॥
 तदा प्रभृति तत्त्वीर्थं जातं प्रातकनाशनं ।
 वायोः पुरं परिवद्ध वायुना निर्मितं पुरा ॥ ७२ ॥
 अस्त्रानागभस्मूतहतुमान् पवनामजः ।
 यदा जातो महादेवहतुमान् सत्यविक्रमः ।
 तदेवं निर्मितं तौर्धं वायुना व्रात्यवोनिना ॥ ७३ ॥
 जर्व्यां जातास्तु ये शूद्रः ब्राह्मणानां निवेदिताः ।
 द्रुत्यर्थं भृष्टवज्ञात्यं करस्तेषु कृतो महान् ॥ ७४ ॥
 अनेन विधिना जातं विप्राणां ग्रासनं महत् ।
 गोध्नो वापि कृतभ्नो वा सुरापौ शुरुतस्पगः ।
 वाङ्मादित्यं नमस्कृत्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुपीते महास्त्रानतौर्ध्वर्णं
 नाम षष्ठ्याध्यायः ।

अथैकषष्टप्रधायः ।

—०—

प्रजापतिवंशानुकोशीनं ।

वहवय जातुः । भारद्वाजो याज्ञवल्क्यो गात्रिकः साक्षिमाता ।
 धीमान् ग्रन्थवल्क्याकथ नैगमव हिंसोत्तमः ॥ १ ॥
 वाय्मलिख भरद्वाजमित्रसः प्रोवाच संहिताः ।
 रथीतरी निरुक्तव्य पुनर्थके चतुर्थकं ॥ २ ॥
 तथग्रन्थाभवन् गिरा महाल्मानो गुणान्विताः ।
 धीमात्रन्दायनीयस्य पत्रगारिश बुद्धिमान् ।
 लतीवधार्यवस्ते च तपसा संसितवताः ॥ ३ ॥
 वीतरागा महातेजा संहिताज्ञानपारगाः ।
 दृत्येते वहृचा प्रोक्ताः संहिता यैः प्रवत्तिताः ॥ ४ ॥
 वैगम्यायनगोचोऽसौ यजुर्वेदं व्यक्तव्ययत् ।
 यहृशीतिस्तु येनोक्ताः संहिता यजुर्वा शुभाः ॥ ५ ॥
 शिष्येभ्यः प्रददो ताच जगद्गुर्हते विधानतः ।
 एकम्तत्र परित्यक्तो याज्ञवल्क्यो महातयाः ।
 यहृशीतिव तस्यापि संहितानां विकल्पकाः ॥ ६ ॥
 सर्वेषामेव तेषां वै चित्वा भेदाः प्रकोत्तिताः ।
 त्रिधा भेदास्तु ते प्रोक्ता भेदेऽस्मिन्नवद्ये शुभे ॥ ७ ॥
 उद्दीप्ता मध्यदेशाच प्राच्याचैव पूर्थमिधाः ।
 श्वामायनिकदीप्तानां प्रधानः सम्बूद्ध च ॥ ८ ॥

मध्यदेशप्रतिष्ठानामाहणिः प्रथमः स्तुतः ।
 आलम्बिरादिः प्राच्यानान्वयोदश्चादयस्तु(१)ते ॥ ६ ॥
 इत्थेते चरकाः प्रीकाः संहितावादिनो हिजाः ।
 ऋषयस्तादच्च शुत्वा सूतं जिज्ञासवोऽनुवन् ॥ ७ ॥
 चरकाध्यर्थवः केन कारणं ब्रूहि-तत्त्वतः ।
 किञ्चोर्ध्वं कस्य हेतोय वाचकत्वज्ञ भेजिरे ।
 इत्युक्तः प्राह तेषां स चरकत्वमभूद्यथा ॥ ८ ॥
 सूत उवाच । कार्यमासौद्वौणाच्च किञ्चिद्ग्राह्यसत्तमाः ।
 सिरपृष्ठं समासाद्य तैषादा त्विति मन्त्रितं ॥ ९ ॥
 यो नोऽच सप्तरात्रेष नागच्छेहिजसत्तमाः ।
 स कुर्याद्ब्रह्मवध्यां वै समयो नः प्रकौर्तिं तः ॥ १० ॥
 ततस्ते सगच्छाः सर्वे वैशम्यायनवर्जिताः ।
 प्रयशुः सप्तरात्रेण वच सन्धिः ज्ञतोऽभवत् ॥ ११ ॥
 ग्राह्यणानान्तु वचनाद् ब्रह्मवध्याच्चकार सः ।
 शिखानव समानोय स वैशम्यायनोऽवोत् ॥ १२ ॥
 ब्रह्मवध्याच्चरध्वं वै मत्कृते हिजसत्तमाः ।
 सर्वे यद्यं समागम्य ब्रूत मे तदितं वचः ॥ १३ ॥
 यात्रवल्क्य उवाच । अहमेव चरित्यामि तिष्ठन्तु मुनयस्त्वमे ।
 बत्स्त्रोत्थापयिष्यामि तपसा स्वेन भावितः ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तुतः क्रुद्धो यात्रवल्क्यमयाब्रवीत् ।
 उवाच यत्त्वयाऽधीतं सर्वं प्रत्यर्थयस्त मे ॥ १५ ॥

(१) याकौऽसं न सभीचीनः ।

एवमुत्तः स रूपाणि यजूंषि प्रददो गुरीः ।
 रुधिरेण तथाज्ञानि छदित्वा ब्रह्मविषमः ॥ १६ ॥
 ततः स भ्यानमास्याय सूर्यमाराघयद् हिजाः ।
 सूर्यब्रह्म यदुक्तिर्बं(१) खड्कत्वा प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥
 ततो यानि गतान्यूर्द्धे यजूंषादित्यमण्डलं ।
 तानि तस्मै दद्हो तुष्टः सूर्यो वै ब्रह्मरीतये ।
 अग्नहृपाय मार्त्तिर्णु याज्ञवल्क्याय धीमते ॥ २१ ।
 यजूंषाद्वौद्योग्यन्ते यानि ब्राह्मणा येन केन च ।
 अग्नहृपाय दज्ञानि ततस्ते वाजिनोऽभवन् ॥ २२ ॥
 ब्रह्महत्या तु यैशौर्णी चरणाचरकाः समृद्धताः ।
 वैशम्यायनगिर्यास्ते चरकाः समुदाहृताः । २३ ॥
 इत्येते चरकाः प्रीक्ता वाजिनस्ताविक्षोधत ।
 याज्ञवल्क्याय गिर्यास्ते कर्णवैभेद्यगालिनः ॥ २४ ॥
 मध्यन्दिनय ग्राषियो विदिष्यंशाय उहलः ।
 ताम्बायण्य वाक्यय तथा गालवैचिरी ।
 आटवी च तथा पर्णी वौरणी सपरायणः ॥ २५ ॥
 इत्येते वाजिनः प्रीक्ता दग्ध पञ्च च संस्मृताः ।
 शतमिकाधिकं कृतस्त्रं यज्ञुषां वै विकल्पकाः ॥ २६ ॥
 पुत्रमध्यापयामास सुमन्तुमय जैमिनिः ।
 सुमन्तुमयापि सुत्वानं पुत्रमध्यापयत्प्रभुः ।
 सुकर्माणं सुतं सुत्वा पुत्रमध्यापयत्प्रभुः ॥ २७ ॥

स सहस्रमधीत्याद्य सुकर्माण्यव संहिताः ।
 प्रोवाचाद्य सहस्रस्य सुकर्मा सूर्यवर्चमः ॥ ३८ ॥
 अनध्यायेष्वधीयानांस्तान् जघान अतक्तुः ।
 प्रायोपवेशमकरोत्तोऽसो गिर्यकारशात् ॥ ३९ ॥
 कुरु हहा ततः शक्तो वरमस्मै ददौ पुनः ।
 भाविनो ते महावीर्योँ गिर्यावनस्वर्चसो ॥ ३० ॥
 अधीयानो महाप्राञ्छो सहस्रं संहितावभौ ।
 एती सुरो महाभागो मा क्रुद्य हिजसत्तम ॥ ३१ ॥
 इत्युक्ता वासवः श्रीमान् सुकर्माण्यं यशस्विनं ।
 शास्त्रकोषं हिजं हहा तचैवान्तरधीयत ॥ ३२ ॥
 तस्य गिर्यो भवेष्वीमान् पौष्टिको हिजसत्तमाः ।
 हिरण्यनाभः कौशिक्यो हितीयोऽभूचराधिपः ॥ ३३ ॥
 अभ्यापयन्तु पौष्टिको सहस्राद्बन्तु संहिताः ।
 तेनान्दोदीच्चसामान्याः गिर्याः पौष्टिकिनः शुभाः ॥ ३४ ॥
 शतानि पञ्च कौशिक्यः संहितानान्व वीर्यवान् ।
 गिर्या हिरण्यनाभस्य खृतास्तो प्राच्यसामगाः ॥ ३५ ॥
 लोकाच्चो कुरु मिष्यैव कुर्यातीतो लाङ्गलिम्पद्मा ।
 पौष्टिकिगिर्याचत्वारसोषां भेदादिक्षोधत ॥ ३६ ॥
 रागाधनीयः संहितांस्तु पुच-
 स्तान्दो भूलचारौ सुविदान् ।
 सकतिषुचः सहस्रात्यपुच
 एतान् भेदान्वित्त लोकालिङ्गम् ॥ ३७ ॥
 चयस्तु कुरुमे युवा औरसो रमयासरः ।

भागविसिथ सेजस्त्री त्रिविधाः कौथमाः चूताः ॥ ३८ ॥
 शौरिद्युः शृङ्गपत्रव इवेतो चरितवतो ।
 राणायनीयः सोमित्रिः सामवेदविशारदी ॥ ३९ ॥
 प्रोवाच संहितास्त्रिस्त्रः शृङ्गपुत्री महातपाः ।
 चैतः प्राचौनयोगव सुरालव हिजोभमाः ॥ ४० ॥
 प्रोवाच संहिताः पट् तु पाराशर्यस्त् कौथमः ।
 आसुरावणवेशास्त्री वेदहृष्टपरावणे ॥ ४१ ॥
 प्राचौनयोगपुत्रव बुद्धिमांव पतञ्जलिः ।
 कौथुमस्य तु भेदास्ते पाराशर्यस्य पट् चूताः ।
 लाङ्गलिः शालिहोचय पट् पट् प्रोवाच संहिताः ॥ ४२ ॥
 भालकिः कामहानिष जैमिनिलोमगायिनः ।
 कण्ठव कोहलवैव षड्गते लाङ्गलाः चूताः ।
 यते लाङ्गलिनः गिर्याः संहिता यैः प्रसाधिताः ॥ ४३ ॥
 ततो हिरण्यनाभस्य क्षतगिर्यो नृपामजः ।
 सोऽकारीच चतुर्विंशत्संहिताः दिपदौ वरः ।
 प्रोवाच चैव शिष्येभ्यो येभ्यस्तांव निर्बोधत ॥ ४४ ॥
 राङ्घव महावीर्यव पञ्चमो वाङ्मनस्तथा ।
 तालकः पाण्डकचैष कालिको राजिकस्तथा ।
 गौतमचाजवस्त्रव सोमराजापतस्तः ॥ ४५ ॥
 पृष्ठस्त्रः परिक्षणव उक्तुखलक एव च ।
 यवीवस्त्रवैशालो शृङ्गलौद्यव कौशिकः ॥ ४६ ॥
 सालिमस्त्ररिसत्यव काषीयः कानिकाव यः ।
 पराशरव धर्मामा इति काम्तास्तु सामग्राः ॥ ४७ ॥

सामगानाम् तु मन्त्रेषां श्रीष्टी हो तु प्रकीर्तिंतौ ।
 पौष्टिजिय लृतिथैव संहितानां विकल्पको ॥ ४८ ॥
 अथर्वाणं दिधा कृत्वा सुमन्तुरदद्दिजाः ।
 कवस्याय पुनः कृत्स्नं स च विद्याद्यथाकर्म ॥ ४९ ॥
 अथस्यस्तु दिधा कृत्वा पश्यायैकम्पुनद्दृहो ।
 हितीयं वेदस्यर्गीयं स चतुर्व्याकरीत् पुनः ॥ ५० ॥
 मोदो ब्रह्मब्रह्मत्वैव पिप्पलादस्तयैव च ।
 शौकायनिष्ठ भर्मज्ञायसुव्यस्तपुनः स्मृतः ।
 वेदस्यर्गस्य चत्वारः शिष्यास्तेऽहटव्रताः ॥ ५१ ॥
 पुनर्य त्रिविधं विदि पश्यानां भेदसुत्तमं ।
 जाजलिः कुमुदादित्य त्रृतीयः शौकाः स्मृतः ॥ ५२ ॥
 शौकास्तु दिधा कृत्वा दद्विकन्तु वस्त्रवे ।
 हितीयो संहितां धीमान् सैन्धवायनसंज्ञिते ॥ ५३ ॥
 सैन्धवो सुख्यकेगाय भित्रा साच दिधा पुनः ।
 नच्चकर्त्त्वो वैतानस्त्रृतीयः संहिताविधिः ।
 चतुर्व्याइगिरसः कर्त्त्वो ग्रान्तिकल्पच पञ्चमः ॥ ५४ ॥
 श्रीष्टस्वर्वद्वयो छ्रीते संहितानां विकल्पनाः ।
 घट्यः कृत्वा मयाप्युक्तं पुराणमृषिसुत्तमाः ॥ ५५ ॥
 आचेयः सुमतिर्धीमान् काश्यपो श्वाकृतवणः ।
 भारद्वाजोऽमित्रवर्चाय विशिष्टो मित्रयुय यः ।
 सावर्णिः सोमदत्तिस्तु सुशर्मा ग्रांथपायनः ॥ ५६ ॥
 एते शिष्या मम ब्रह्मन् पुराणेषु हठव्रताः ।
 त्रिभिर्द्विष्टः कृतास्तिस्तुः संहिताः पुनरेव हि ॥ ५७ ॥

काश्यपः संहिताकर्त्ता सावर्णिः ग्रांशपायनः ।
 सामिका च चतुर्थी स्वाक्षरा चैषा पूर्वसंहिता ॥ ५८ ॥
 सर्वास्त्राहि चतुर्थादाः सर्वाषेकार्थवाचिकाः ।
 पाठान्तरे पृथग्भूता वेदशास्त्रा यथा तथा ।
 चतुःसाहस्रिकाः सर्वाः ग्रांशपायनिकास्ति ॥ ५९ ॥
 लोमहर्षिका मूलास्त्रातः काश्यपिकाः पराः ।
 सावर्णिकास्त्रात्मेयास्त्रा यजुर्वाक्यार्थपञ्चिताः ॥ ६० ॥
 ग्रांशपायनिकरथान्या नोदनार्थविभूषिताः ।
 सहस्राणि कर्त्तामष्टौ षट्गतानि तथैव च ॥ ६१ ॥
 यताः पञ्चदशान्याय दशान्या दशभिस्तथा ।
 वालिहित्याः समप्रेष्णाः (१) सामार्णीः प्रकोतिंताः ॥ ६२ ॥
 अष्टौ सामसहस्राणि सामाणि च चतुर्दश ।
 आरण्यकं सहोमच एतज्ञायन्ति सामगाः ॥ ६३ ॥
 हादैव सहस्राणि छन्द आधर्यवं च्युतं ।
 यजुर्वाक्यानाच यथा (२) व्यासो व्यक्त्ययत् ॥ ६४ ॥
 सप्ताम्यारण्यकान्तदशात् समन्वकरणं तथा ।
 अतः परकृथानान्तु पूर्वा इति विशेषणं ॥ ६५ ॥
 याम्यारण्यं समन्वयं चहग्भाष्यायजुः च्युतं ।
 तथा हारिद्रबीयाणां खिलान्त्युपखिलानि च ।
 तथैव तैत्तिरीयाणां परकृद्रा इतिच्युतं ॥ ६६ ॥
 हे सहस्रे यतन्मूने वेदे वाजसनेयके ।
 ऋग्मणः परिसंख्यातो व्याक्यान्तु चतुर्गुणं ॥ ६७ ॥

१ सर्वेषा इति ष० । सर्वेषा इति ड० । २ ततोति ड० ।

अष्टो सहस्राणि गतानि चाष्टो
 अग्नीतिरन्त्यन्वधिकाय पादः ।
 एतत्प्रमाणं यजुषासूचाच
 सशुक्तियं साखिलयाज्ञवल्यं ॥ ६८ ॥
 तथा चरणविद्याणां प्रमाणं संहितां शृणु ।
 षट्साहस्रसूचासुकासूचः एह्यिंश्चतिः पुनः ।
 एतावद्धिकं तेषां यजुः कामं विवक्षति ॥ ६९ ॥
 एकादश सहस्राणि दश चान्या दशोत्तराः ।
 ऋचान्दश सहस्राणि अग्नीतिविगतानि च ॥ ७० ॥
 सहस्रमेकं मन्त्राणासूचासुकं प्रमाणतः ।
 एतावद्द्युग्यविस्तारमन्वचार्यस्तिं वदु ॥ ७१ ॥
 ऋचामर्थव्याख्यां पञ्च सहस्राणि विनिययः (१) ।
 सहस्रमन्वद्विज्ञेयसृष्टिभिर्विश्चितिं विना ॥ ७२ ॥
 एतद्विरसा प्रोत्त्वेषामारण्यकम्पुनः ।
 इति संख्या प्रसंख्याता याख्याभेदास्त्रयैव च ॥ ७३ ॥
 कर्त्तरैरघ्नैव याख्यानां भेदे हेतुमहाघ्नैव च ।
 सर्वमन्वलतरेष्वेवं याख्याभेदाः समाः सृताः ॥ ७४ ॥
 प्राजापत्या श्रुतिनित्या तहिकल्पास्त्रिवमि सृताः ।
 अनित्यभावदेवानां मन्त्रोत्पत्तिः पुनः पुनः ॥ ७५ ॥
 मन्वलताणां क्रियते सुराणां नामनिययः ।
 द्वापरेषु पुनर्भेदाः श्रुतानां परिकीर्तिताः ॥ ७६ ॥
 एवं विद्वलदान्वस्य भगवान्विमत्तमः ।

शिष्येभ्यश्च पुनर्दस्वा तपस्मासुं गतो वर्णे ।
 तस्मा शिष्यपशिष्यैस्तु शास्त्राभेदाद्विमि लताः ॥ ७७ ॥
 अहोनि वेदायत्वारी मीमांसा न्यायविमुक्तः ।
 धर्मशास्त्रं पुराणश्च विद्यास्त्रेताचतुर्दश ॥ ७८ ॥
 आयुर्वेदो धर्मवेदो गान्धर्ववेद ते वयः ।
 अर्थशास्त्रं चतुर्दश्तु विद्यास्त्रवादशैव तु ॥ ७९ ॥
 ज्ञेया ब्रह्मर्थयः पूर्वस्त्रेभ्यो देवर्थयः पुनः ।
 राजर्थयः पुनस्त्रेभ्य ऋषिप्रकातयस्त्रयः ।
 तेभ्य ऋषिप्रकातयो मुनिभिः संग्रहत्वते ॥ ८० ॥
 कल्पयेषु वशिष्ठेषु तस्मा भृखङ्गिरोऽविषु
 पञ्चस्तेषु जायन्ते गोत्रेषु ब्रह्मायादिनः ।
 यस्माहपन्ति ब्रह्मायन्तेन ब्रह्मर्थयः स्मृताः ॥ ८१ ॥
 धर्मस्याय पुलस्यय क्रतोव पुलहस्य च ।
 प्रत्यूषस्य प्रभासस्य कल्पयस्य तस्मा पुनः ॥ ८२ ॥
 देवर्थयः सुतास्तेषां नामतस्त्राविवोधत ।
 देवर्थी धर्मपुण्डो तु नरनारायणावुभौ ॥ ८३ ॥
 वालिखिलाः करोः पुत्राः कर्दमः पुलहस्य तु ।
 कुविरचैव पौलस्यः प्रत्यूषस्याचलः स्मृतः ॥ ८४ ॥
 यद्यतो नारदवैव कल्पयस्यात्मजावुभौ ।
 ऋषिन्ति देवान्यस्यात्मेतस्माद् देवर्थयः स्मृताः ॥ ८५ ॥
 मानवे वैष्णवे वंशी एङ्गवंशी च ये लृपाः ।
 ऐङ्गा एत्काननाभागा ज्ञेया राजर्थयस्तते ॥ ८६ ॥
 ऋषिन्ति रक्षनायस्यात्मजा राजर्थयस्ततः ।

ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृता ब्रह्मर्थयो मताः ॥ ८७ ॥
 देवलोकप्रतिष्ठाय ज्ञेया देवर्थयः शुभाः ।
 इन्द्रलोकप्रतिष्ठास्तु सर्वे राजर्थयो मताः ॥ ८८ ॥
 अभिजात्वा च तपसा मन्त्रव्याहरणमहाथा ।
 एवं ब्रह्मर्थयः प्रोक्ता दिव्या राजर्थयस्तु ये ॥ ८९ ॥
 देवर्थयस्तदाऽन्ये च तेषां वच्चामि लाक्षणं ।
 भूतभव्यभवत्तानं सत्याभिव्याहृतं तथा ॥ ९० ॥
 समुदास्तु स्वयं ये तु सम्बद्धा ये च वै स्वयं ।
 तपसेह प्रसिद्धा ये गर्भे यैव प्रनोदितं ॥ ९१ ॥
 मन्त्रव्याहारिणो ये च ऐश्वर्याक्षर्यगाच ये ।
 इत्येते क्षणिभिर्युक्ता देवदिव्यानुपास्तु ये ॥ ९२ ॥
 एतान् भावानधीयाना ये चैत क्षणयो मताः ।
 सप्तैते सप्तभिर्युक्ते गुणैः सप्तर्थयः सप्तताः ॥ ९३ ॥
 दीर्घायुषो मन्त्रकृत ईश्वरा दिव्यचक्षुषः ।
 यज्ञाः प्रत्यक्षधर्माणो गोत्रप्रवर्तकाय ये ॥ ९४ ॥
 षट्कर्माभिरता नित्यं ग्रालिनो यहमेविनः ।
 तुल्यर्थयहरन्ति या अहृष्टैः कर्महेतुभिः ॥ ९५ ॥
 अयाऽप्यैवं त्यन्ति य रसैर्यैव स्वयंकृतैः ।
 कुटुब्बिन कृदिमन्तो वाज्ञान्तरनिष्ठासिनः ॥ ९६ ॥
 खतादिषु युगाख्येषु सर्वेष्वेव पुनः पुनः ।
 यर्णाश्चमन्त्रव्यवस्थानं कियन्ते प्रथमन्तु वै ॥ ९७ ॥
 प्राप्ते जेतायुगमुखे पुनः सप्तर्थयस्तिवह ।
 प्रवर्त्यन्ति ये वर्णानाश्चर्मायैव सर्वगः ।

तेषामेवान्वये वौरा उत्पद्यते पुनः पुनः ॥ ८८ ॥
 जायमाने पिता पुत्रे पुत्रः पितरि चैव हि ।
 एवं समेत्यादिच्छेदादृष्ट्यामुगच्छयात् ।
 अष्टाशौतिसहस्राणि प्रोत्तानि शुद्धमेधिनां ॥ ८९ ॥
 अर्थमो दण्डिष्ठा ये तु पितृष्ठानं समाचिताः ।
 दाराग्निहीनिष्ठान्ते वै ये प्रजाहेतवः चातुराः ॥ १०० ॥
 शुद्धमेधिनां संख्येयाः इमयानान्याच्यन्ति ते ।
 अष्टाशौतिसहस्राणि निहिता उत्तरायणे ॥ १०१ ॥
 ये शूलन्ते दिव प्राप्ता कृष्णयो ल्लूढिरेतसः ।
 मन्त्रवाङ्मानकर्त्तरो जायन्ते ह युगच्छये ॥ १०२ ॥
 एवमावर्त्तमानास्ते दापरेषु पुनः पुनः ।
 कर्त्त्वानां भाग्यविद्यानां नानाशास्त्रकृतः चये ॥ १०३ ॥
 भविष्ये द्वापरे चैव द्वोणिष्ठपायनः पुनः ।
 विद्यासो लातीतेऽधिन् भविता सुमहातपाः ॥ १०४ ॥
 भविष्यन्ति भविष्येषु याक्षाप्रत्ययनानि तु ।
 तस्मै तद्व्रद्धाणा व्रद्धा तपसा प्राप्तमव्यवः ॥ १०५ ॥
 तपसा कर्म्म सम्पाद्यं कर्म्मिष्ठा हि ततो यशः ।
 यशसा प्राप्य सत्यं हि सत्येनासो हि चात्ययः ॥ १०६ ॥
 अव्ययादस्तत् शक्तमस्तात् सर्वमेव हि ।
 भ्रुवमेकाक्षरमिदं स्वामन्येव व्यवस्थितं ।
 हृष्ट्यादृहंहणाष्ठैव तद्व्रद्धात्मेत्यभिधीयते ॥ १०७ ॥
 प्रणवावस्थितं भूयो भूमूवः स्वरितिःस्तत् ।
 ऋग्यजुःसामावर्चक्षिणी व्रद्धाणे नमः ॥ १०८ ॥

जगतः प्रक्षयोत्पत्तौ यज्ञत्वारचसंज्ञितं ।
 महतः परमं गुरुं तथै सुवृद्ध्ये नमः ॥ १०८ ॥
 अगाधापरमत्वयं जगत्क्षीरनालयं ।
 सप्रकाशप्रहृतिभ्यां पुरुषार्थप्रयोजनं ॥ ११० ॥
 साङ्गारज्ञानवतां निष्ठा गतिः सङ्गदमालनः ।
 यज्ञदव्यक्तमसृतं प्रकृतिवृद्ध्य याप्ततः ॥ १११ ॥
 प्रधानमालयोनिष्ठ गुरुं सत्त्वस्त्र गृद्धते ।
 अविभागस्तथा शुक्रमत्वरं वहुवाचकं ।
 परमब्रह्मणे तथै नित्यमेव नमो नमः ॥ ११२ ॥
 कृते पुनःक्रिया नास्ति कृत एवाकृतक्रिया ।
 सङ्गदेव कृतं सर्वं यहै क्रीके कृताकृतं ॥ ११३ ॥
 श्रीतव्यं वै श्रुतं वापि तथैवासाधुसाधुता ।
 ज्ञातव्यस्थाप मन्त्रव्यं स्प्रष्टव्यं भौत्यमेव च ।
 द्रष्टव्यचाय श्रीतव्यं ज्ञातव्यं वापि किञ्चन ॥ ११४ ॥
 दग्धिंतं यदनेनैव ज्ञानं तहै सुरर्धिणां ।
 यहै दग्धिंतवानेव कम्तुदन्वेष्टुमहृति ।
 सर्वाणि सर्वान् सर्वात्र भगवानेव सोऽवौत् ॥ ११५ ॥
 यदा यक्षिक्यते येन तदा तत्त्वोऽभिमन्यते ।
 येनेवं क्रियते पूर्वं तदन्वेन विभावितं ॥ ११६ ॥
 यदा तु क्रियते किञ्चित्केनचिद्वाङ्मयं क्वचित् ।
 तेनैव तत्कृतं पूर्वं कर्त्तुं शां प्रतिभाति वै ॥ ११७ ॥
 विरक्तस्त्रातिरिक्तस्त्र ज्ञानाज्ञाने प्रियाप्रिये ।
 सर्वाधर्मार्थां भुखं दुःखं सहत्युया कृतमेव च ।

कर्मन्तिर्यग्वीभागस्त्रसैवाहटकारणं ॥ ११८ ॥
 स्वायश्चुद्वीऽथ क्षेत्रस्य व्रश्चाणः परमेष्ठिनः ।
 प्रत्येकविद्याभ्वति व्रेतास्त्रिह पुनः पुनः ॥ ११९ ॥
 व्यस्थते ज्ञेकविद्यन्तद व्रापरेषु पुनः पुनः ।
 महां चैतदुवाचादौ तस्मिन् वैवस्थतेऽन्तरे ॥ १२० ॥
 आवत्तमाना वृषयो युगाश्चासु पुनः पुनः ।
 कुर्वन्ति संहिता ज्ञेते जायमानाः परस्यरं ॥ १२१ ॥
 अष्टाशौतिसहस्राणि श्रुतर्थीणां स्मृतानि वै ।
 ता एव संहिता ज्ञेते आवत्तम्ने पुनः पुनः ॥ १२२ ॥
 श्रिता दचिणपत्नानं ये इमशानानि भेजिरे ।
 युगे युगे तु ताः शाखा व्यस्थन्ते तैः पुनः पुनः ॥ १२३ ॥
 हापरेष्विह सर्वेषु संहिताय श्रुतर्थीभिः ।
 तेषां गोवेष्विमाः शाखा भवन्तीह पुनः पुनः ।
 ताः शाखास्त्राच कर्त्तारो भवन्तीह युगचयात् ॥ १२४ ॥
 एवमेव तु विज्ञेव व्यतीतानागतेष्विह ।
 मन्त्रन्तरेषु सर्वेषु शाखाप्रणयनानि वै ॥ १२५ ॥
 अतीतेषु अतीतानि वर्त्तन्ते साम्यतेषु च ।
 भविष्याणि च यानि स्वर्वर्ष्यन्तेऽनागतेष्विह ॥ १२६ ॥
 पूर्वेण पदिमं ज्ञेयं वर्त्तमानेन चीभयं ।
 एतेन क्रमयोगेन मन्त्रन्तरविनिषयः ॥ १२७ ॥
 एव देवाश पितर वृषयो मनवय ये ।
 मन्त्रैः सहोऽहं कृच्छ्रन्ति आवत्तम्ने च तैः सह ॥ १२८ ॥
 जनलोकात्सुराः सर्वं पशुकल्पात्पुनः पुनः ।

पर्याप्तकाले (१) सम्भासे सम्भूता नैव नस्य तु (२) ॥१२६॥
 अवश्यम् । विनार्थेन सम्बन्धन्ते तदा तु ते ।
 ततस्ते दोषवज्राच पश्चात्ते रागपूर्वकं ॥१२०॥
 निवर्त्तते तदा हृतिस्तोषामा दोषदर्शनात् ।
 एवं देवयुगानीह दग्ध लत्वा निवर्त्तते ॥१२१॥
 जनलोकात्पोलोकं गच्छन्तीहा निवर्त्तनं ।
 एव देवयुगानीह अतीतानि महस्तः ॥
 निधनं ब्रह्मलोके वै गतानि मुनिभिस्तुह ॥१२२॥
 न शक्यमानुपूर्वण तेषां वक्तुं सविस्तरान् ।
 अनादित्वाच कालस्य असंख्यानाच सर्वशः ।
 मन्वन्तरास्तीतीतानि यानि कल्पैः पुरा सह ।
 पिण्डभिस्तुनिभिर्द्वैः साईं सपर्विभिर्वै ।
 कालेन प्रतिसृष्टानां युगानाच निवर्त्तनं ॥१२४॥
 एतेन क्रमयोगेन कल्पमन्वन्तराणि तु ।
 सप्रज्ञानि अतीतानि गतश्चोऽय सहस्तः ॥१२५॥
 मन्वन्तरान्ते संहारः संहारान्ते च सम्भावः ।
 देवतानामृषीणाच मनोः पिण्डगणस्य च ॥१२६॥
 न शक्यमानुपूर्वण वक्तुं वर्षशतैरपि ।
 विस्तरस्तु निसर्गस्य संहारस्य च सर्वशः ।
 मन्वन्तरस्य संख्या तु मानुषेण निर्बोधत ॥१२७॥
 देवतानामृषीणाच संख्यानार्थविश्वारदैः ।

१ पर्याप्तकाले इति ढ० ।

२ पाठोऽय आदर्शसंघर्षो भूदितः परन्तरं न समोचीतः ।

विंशत्कोट्यस्तु संपूर्णाः संख्याताः संख्या द्विजैः ॥१३८॥
 सप्तषष्ठिसूखान्यानि नियुतानि च संख्या ।
 विंशतिष्य सहस्राणि कालोऽयं सोऽधिकान् विना ॥१३९॥
 मन्वन्तरस्य संख्याया मातुषेष प्रकौर्तिता ।
 वक्षरेषैव दिव्येन प्रवक्षाम्यन्तरस्यानोः ॥ १४० ॥
 अष्टो शतसहस्राणि दिव्याया संख्या स्मृतं ।
 छिपद्वाशत्त्वान्यानि सहस्राण्यधिकानि तु ॥ १४१ ॥
 चतुर्हयगुणो ल्लेष काल आङ्गतसंझवः ।
 पूर्णं युगसहस्रं स्या सद्दहन्त्यागः स्मृतं ॥ १४२ ॥
 तत्र सर्वाणि भूतानि दत्खान्यादित्यरश्मिभिः ।
 नद्धाण्यमधतः कृत्वा सह देवधिदानवैः ।
 प्रविशन्ति शरत्रे छं देवदेवं महेश्वरं ॥ १४३ ॥
 स ऋषा सर्वभूतानि कल्पादिषु पुनः पुनः ।
 इत्येष स्थितिकालो वै मनोदेवधिभिः सह ॥ १४४ ॥
 सर्वमन्वन्तराणां वै प्रतिसम्बिन्दि निवोधत ।
 युगास्त्वा या समुद्दिटा प्रागेवाच्चिन् मया तव ॥ १४५ ॥
 कृतचेतादिसंयुक्तं चतुर्युगमिति स्मृतं ।
 तदेकसप्ततिगुणं परिहत्तन्तु साधिकं ।
 मनोरेकमधीकारं प्रोवाच भगवान् प्रभुः ॥ १४६ ॥
 एवं मन्वन्तराणान्तु सर्वेषामेव लक्षणं ।
 अतीतानागतानां वै वर्तमानेन कोर्त्तितं ॥ १४७ ॥
 इत्येष कीर्तिः सर्वो मनोः स्वायश्चुवस्य ह ।
 प्रतिसम्बिन्दु वक्ष्यामि तस्य वै चापरस्य तु ॥ १४८ ॥

मन्वन्तरं यथा पूर्वस्थिभिर्देवतैः सह ।
 अवश्यक्षमाविनायैन यथा तदै निवर्तते ॥ १४८ ॥
 चम्पिन् मन्वन्तरे पूर्वे लैलोक्यस्येभरास्तु ये ।
 सप्तर्षय देवास्ते पितरो मनवस्त्रया ।
 मन्वन्तरस्य काले तु सम्पूर्णे साधकामत्या ॥ १५० ॥
 चोणाधिकाराः संहृता बुद्धा पर्यायमात्मनः ।
 महलोकाव ते सर्वे उन्मुखा दधिरे गतिं ॥ १५१ ॥
 ततो मन्वन्तरे तच्चिन् प्रचीणा देवतास्तु ताः ।
 सम्पूर्णे स्थितिकाले तु तिष्ठन्त्येकं क्षतं युगं ॥ १५२ ॥
 उत्पद्यन्ते भविष्यात् यावन्मन्वन्तरेभ्यराः ।
 देवताः पितरद्यैव क्षमयो मनुदेव च ॥ १५३ ॥
 मन्वन्तरे तु सम्पूर्णे यद्यन्वद् वै कलो युगे ।
 सम्पदते क्षतं तेषु कलिगिष्टेषु वै तदा ॥ १५४ ॥
 यथा क्षतस्य सन्तानः कलिपूर्वः स्मृतो बुधैः ।
 तथा मन्वन्तरान्तेषु आदिमन्वन्तरस्य च ॥ १५५ ॥
 चोणे मन्वन्तरे पूर्वे प्रहृते चापरे पुनः ।
 मुखे क्षतयुगस्याव तेषां शिष्टास्तु ये तदा ॥ १५६ ॥
 सप्तर्षयो मनुद्यैव कालावेचास्तु ये स्थिताः ।
 मन्वन्तरं प्रतीक्षन्ते चौयन्ते तपसि स्थिताः ॥ १५७ ॥
 मन्वन्तरव्यवस्थार्थं सन्तत्यर्थं सर्वंगः ।
 पूर्ववत् सम्प्रवर्तन्ते प्रहृते हृषिसर्वने ॥ १५८ ॥
 हन्तेषु सम्प्रहृतेषु उत्पद्यास्त्रौषधोषु च ।
 प्रजासु च निकेतासु संस्थितासु कवित् कवित् ॥ १५९ ॥

वाच्चायान्तु प्रहृतायां सहस्रे कृषिभाविते ।
 निरानन्दे गते लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ १६० ॥
 अथामनगरे चैव वर्णाश्रमविवर्जिते ।
 पूर्वमन्वलरे शिष्टे ये भवत्तोह धार्मिकाः ।
 सप्तर्षयो मनुष्यैव सन्तानार्थं व्यवस्थिताः ॥ १६१ ॥
 प्रजार्थं तपतान्तेषां तपः परमदुष्करं ।
 सत्यद्यन्तोह सर्वधां निधनेचिह्नं सर्वगः ॥ १६२ ॥
 देवासुराः पितृगणा मुनयो मनवस्त्राया ।
 सर्पा भूताः पिण्डाचाच गम्भर्वा यज्ञरात्रसाः ॥ १६३ ॥
 ततस्तेषान्तु ये शिष्टाः शिष्टाचारान् प्रचक्षते ।
 सप्तर्षयो मनुष्यैव आदी मन्वलरम्य ह ।
 पारम्भन्ते च कर्माणि मनुष्या देवताः सुठ ॥ १६४ ॥
 मन्वलरादी प्रागेव चेताशुगमसुखे तुतः ।
 पूर्वे देवास्ततस्ते वै स्थिते धर्मे तु सर्वगः ॥ १६५ ॥
 ऋषीयां ब्रह्मचर्यग्ना गत्वाऽनुष्टुप्न्तु वै ततः ।
 पितृणां प्रजया चैव देवानामित्यया तथा ॥ १६६ ॥
 अते वर्यसहस्राणि धर्मैः वर्णाश्रमके स्थिताः ।
 जर्यैः वाच्चां दग्धनोति धर्मान् वर्णाश्रमास्त्राया ।
 स्थापयित्वाश्रमाद्यैव स्वर्गाय इधिरे मर्तीः ॥ १६७ ॥
 पूर्वे देवेषु तेष्वैव स्वर्गाय प्रसुखेषु च ।
 पूर्वे देवास्ततस्ते वै स्थिता धर्मैः ऋतस्त्रगः ॥ १६८ ॥
 मन्वलरे परावृत्ते स्थानान्त्यःसृज्य सर्वगः ।
 मन्त्रैः सहोद्रहस्यन्ति महर्षीकमनावयं ॥ १६९ ॥

विनिष्टविकारास्ते मानसीं सिद्धिमाल्लिताः ।
 अवेचमाणा वशिनंस्थिष्ठन्त्याभूतसंप्लवः ॥ १७० ॥
 ततस्तेषु व्यतीतेषु सर्वेष्वेतेषु सर्वदा ।
 शून्येषु देवस्थानेषु लैलोक्ये तेषु सर्वशः ।
 उपस्थिता इहैवान्ये देवा ये स्त्रीवासिनः ॥ १७१ ॥
 ततस्ते तपसा युक्ता स्थानान्यापूरयन्ति वै ।
 सत्येन वृद्धाचर्यण श्रुतेन च समन्विताः ॥ १७२ ॥
 सप्तर्षीणां मनोखैव देवानां पितृभिः सह ।
 निधनानीह पूर्वेषामादिना च भविष्यता ॥ १७३ ॥
 तेषामत्यन्तविच्छेद इह मन्वन्तरचयात् ।
 एवं पूर्वानुपूर्वेण स्थितिरेषाऽनवस्थिता ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु यावदाभूतसंप्लवः ॥ १७४ ॥
 एवं मन्वन्तराणान्तु प्रतिस्थानलक्षणं ।
 अतीतानागतानान्तु प्रोक्तं स्वायथ्युवेन तु ॥ १७५ ॥
 मन्वन्तरेष्वतीतेषु भविष्याणान्तु साधनं ।
 एव मत्यन्तविच्छेदं भवत्याभूतसंप्लवात् ॥ १७६ ॥
 मन्वन्तराणां परिवर्तनानि
 एकान्ततस्तानि महगतानि ।
 महर्जनकैव जनन्तपष
 एकान्तगानि स्म भवन्ति सत्ये ॥ १७७ ॥
 तद्विनां तत्र तु दर्शनेन
 नानात्वहृष्टेन च प्रत्ययेन ।
 सत्ये स्थितानीह तदा तु तानि

प्राप्ते विकारे प्रतिसर्गं काले ॥ १०८ ॥
 मन्वल्लराणां परिवर्त्तनानि
 सुशक्ति सत्यन्तु ततोऽपराजे ।
 ततोऽभियोगात्तद्विषमप्रमाणं
 विश्वन्ति नारायणमेव देवं ॥ १०९ ॥
 मन्वल्लराणां परिवर्त्तनेषु ।
 चिरप्रहृतेषु विधिस्त्रभावात् ।
 चर्चं रसं तिक्ष्णति जीवलोकः
 चवीदयाभ्यां परिवन्दमानः ॥ ११० ॥
 इत्युत्तराख्येवमृषिस्तुतानां
 धर्मात्मानां दिव्यहर्षां मनुनां ।
 वासुपणीतान्युपलभ्य हृष्णं
 दिव्योजसा व्याससमासयोगैः ॥ १११ ॥
 सर्वाणि राजर्थिसुरर्थिमन्ति
 ग्रहार्थिदेवोर्गवन्ति चेव ।
 सुरेशसपर्विष्ठप्रजेशै-
 सुलानि सम्यक् परिवर्त्तनानि ॥ ११२ ॥
 उद्धारवंशाभिजनयुतीनां
 प्रकाष्टमेधाभिसमेधितानां ।
 कौर्तिं युतिख्यातिभिरन्वितानां
 युष्मां हि विख्यापनमीक्षराणां ॥ ११३ ॥
 स्वर्गीयमेतत् परमं पवित्रं
 एतच्छीयमेतत् परं रहस्यं ।

जप्यं महत्पर्वसु चैतदयं
 दुःखप्रशान्तिः परमायुषेयं ॥ १८४ ॥
 प्रजेत्यदेवदिं मनुपधानां
 पुण्यप्रसूतिं प्रद्यतामजस्य ।
 ममापि विश्वापनसंयमाय
 सिद्धिं लुप्यत्वं सुमहेश्वरस्वं ॥ १८५ ॥
 इत्येतदन्तरं प्रीक्षां मनोः स्वायन्त्रुष्यता तु ।
 विश्वारेणात्पूर्वग्नं च भूयः किं वर्णयाम्यहं ॥ १८६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुपोक्ते प्रजापतिवंशानुकीर्तनं
 नामैकषल्पायाः ।

समाप्तम् प्रथमखण्डः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

वायुपुराणम् ।

अथोत्तरभागे

प्रथमोऽध्यायः ।

एविदीदात्मनं ।

ग्रांथपादन उवाच । कर्म मन्वन्तराणानु ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
दैवतानास्त्र सर्वर्षां ये च यस्यान्तरे मनोः ॥ १ ॥
स्वत उवाच । मन्वन्तराणां यानि सुरतीतानागतानि ह ।
समाप्तादिस्तरासैव लुक्तो वै निबोधत ॥ २ ॥
स्वायम्भुवा मनुः पूर्वे मनुः स्वारेचिवस्तथा ।
चौत्तमस्तामस्तैव तथा रैवतचाचुष्टौ ।
षड्ते मनवेऽतीता वक्ष्याम्यह्यावनागतान् ॥ ३ ॥
मावर्णाः पञ्चरौच्यस्त्र भौत्यो वैवस्ततस्तथा^(१) ।
वक्ष्याम्येतान् पुरस्तानु मनोर्वैवस्तस्य ह ॥ ४ ॥
मनवः पञ्च येऽतीता मानवासान् निबोधत ।
मन्वन्तरं मया चोके क्रान्तं स्वायम्भुवस्य ह ॥ ५ ॥

१ सावर्णां मन्वरौचाचेति ट० ।

अत ऊर्जे प्रवक्ष्यामि मनोः स्वारोचिष्य इ ।
 प्रजासंगं समाचेन द्वितीयस्य महाबलः ॥ ६ ॥
 आमन् वै तुषिता देवा मनुस्वारोचिषेऽन्तरे ।
 पारावतास्य विद्वाचेषा द्वावेव तु गणी सहतौ ॥ ७ ॥
 तुषिताथां समुत्पन्नाः कलोः पुचाः स्वरोचिषः ।
 पारावतास्य गिर्षास्य द्वादशौ तौ गणी सहतौ ।
 कन्द्रजास्य चतुर्विंश्टदेवास्ते वै तदा सहताः ॥ ८ ॥
 देवस्त्रोऽथ वामान्त्रो गोपा देवायतस्तथा^(१) ।
 अजस्य भगवान् देवो दुरोणस्य महाबलः ॥ ९ ॥
 आपद्यापि महाबालमहिकाशापि वीर्यवान् ।
 चिकिलान्^(२) निभूते यस्य अङ्गो यस्तैव पद्यते ।
 इत्येते कतुपुत्रास्तु तदामन् सोमपायिनः ॥ १० ॥
 प्रचेतास्यैव चो देवो विशेषदेवास्तथैव च ।
 अमङ्गो विश्रुते यस्य अजिञ्छासारिमर्हनः ॥ ११ ॥
 अजिञ्छानमहीयानौ विद्यावन्तौ तथैव च ।
 अजेष्वै च^(३) महाभागौ यवीयस्य महाबलः ॥ १२ ॥
 हेता यज्ञा च इत्येते पराक्रान्ताः^(४) परावताः ।
 इत्येता देवता ज्ञासनमनुस्वारोचिषेऽन्तरे ॥ १३ ॥
 सोमपास्तु तदा ज्ञेतास्यतुर्विंश्टिदेवताः ।
 तेषामिन्द्रसदा ज्ञासीदैध्य लोकविश्रुतः ॥ १४ ॥

१ देवायतस्तथैति क० । २ विवित्याग्निति उ० ।

३ ज्ञातास्यौ चेति ख० । ४ पद्मानाम् इति उ०, उ० च ।

ऊर्जा वचिष्ठपुचस्तु स्माः काष्ठप एव च ।
 भार्गवश्च तदा इतेणो चषमोऽक्षिरसकाया ॥२५॥
 पौष्ट्रस्यैव इत्ताचिराचेयो निष्कलस्याया ।
 पौष्ट्रहस्य च धावांस्तु एते सप्तर्थयः स्मृताः ॥२६॥
 देवः कविहतस्यैव स्त्रान्मो विभृतो रविः^(१) ।
 हृष्टुहो नवस्यैव स्त्रान्मैते^(२) नव स्त्राताः ॥२७॥
 मनोः स्त्रारोचिष्ठैते पुण्या वंशकराः स्त्राताः ।
 पुराणे परिकल्पाता दितीयस्त्रैतदन्तरं ॥२८॥
 सप्तर्थयो मनुर्देवाः पितरश्च चतुष्टयं ।
 मूलं मन्वन्तरस्यैते तेषाम्बैवान्तरे प्रजाः ॥२९॥
 क्षत्रीणां देवताः पुण्याः पितरो देवस्त्रूनवः ।
 चष्ठयो देवपुचाच्च इति आच्छविनिष्ठयः ॥३०॥
 मनोः च च विश्वस्यैव सप्तर्थिभ्यो दिजातयः ।
 एतन्यन्यकरं प्रोक्तं समाप्ताच्च तु विस्तरात् ॥३१॥
 स्त्रायस्त्रुवेन विस्तारो ज्ञेयः स्त्रारोचिष्ठ्य तु ।
 न ज्ञेयो विस्तरस्य वर्णं वर्णश्चतोरपि ।
 पुनरुक्तवङ्गलान्तु प्रजानां वै कुले कुले ॥३२॥
 हतीयस्य रथाय चैत्तमस्त्रान्तरे मनोः ।
 पञ्च चैव गणाः प्रोक्तास्त्रान् वक्ष्यामि निवेदित ॥३३॥
 सुधामानस्य देवाश्च ये चान्वे वशवर्जिनः ।

१ विभृतो रविरिति ढ० ।

२ सुभास्यैत इति ट० ।

प्रतहनाः शिवाः सत्या गणा दादश वै सूताः ॥२ ४॥
 सत्यो धृतिर्दमो दान्तः स्तमः क्षमो धृतिः शुचिः ।
 हंसोर्ज्ञास्त तथा चेष्टो वपुशांसैव दादश ।
 इत्येते नामभिः कान्ताः सुधामानस्तु दादश ॥२ ५॥
 सहस्रधारो विश्वात्मा अमितारो लृष्टस्तुः ।
 विश्वधा विश्वकर्मा च मनस्त्वां विश्वाश्वाः^(१) ॥२ ६॥
 ज्योतिर्खैव विभाव्यस्त कीर्तिवान् वंशकारिणः ।
 अन्यानाराधितो देवो वसुधिष्ठो विवस्तसुः^(२) ॥२ ७॥
 दिनकातुः सुधर्मा च धृतवर्मा अग्नस्तिनः^(३) ।
 केतुर्मार्खैव इत्येते कीर्तितास्तु प्रतहनाः ॥२ ८॥
 हंसस्तरोऽहिष्ठा चैव प्रतहनयश्वरौ ।
 सुदानो वसुदानस्त सुमञ्जसविषादुभै ॥२ ९॥
 अनुवाहयतिर्खैव सुविज्ञसुगदसाथा ।
 शिवा होते तु विजेया अशिया दादशापराः ॥२ १०॥
 सत्यानामपि नामानि निवेदत अथामतं ।
 दिक्पतिर्वाक्पतिर्खैव विश्वः ग्रन्थुस्त्रैव च ॥२ ११॥
 रुद्रहडीकोऽधिपत्यैव^(४) वर्णाधा सुज्ञसर्वज्ञः^(५) ।

१ विश्वाङ् यश इति छ० ।

२ वसुधिष्ठो विवस्तसुरिति छ० ।

३ यज्ञस्तिना इति छ०, टः च ।

४ अमृताकोऽधिपत्यैवेति ख० ।

५ याठोऽयं आदर्शसमतो मुक्तिः, परन्वयमादर्शदेवेष्य समीचीनो भवितुं नार्हतीति ।

बासवश सदाश्वश लेमानन्दौ तथैव च ॥३२॥
 सत्या ज्ञोते परिकामा यज्ञिया द्वादशापराः ।
 इयेता देवता ज्ञासक्तोऽसमस्यान्तरे मनोः ॥३३॥
 अवश परद्वयैव दिव्यो दिव्यौषधिर्वदः ।
 देवानुजस्याप्रतिमो महोत्पादौजिजस्या ॥३४॥
 विनीतश्च सुकेतुश्च सुमिषः सुवसः इुचिः ।
 औन्नमस्य मनोः पुचास्त्योदय महात्मनः ।
 एते क्षयप्रणेतारसूतीयस्त्रैतदन्तरम् ॥३५॥
 औन्नमे परिषङ्गातः सर्गः स्वारोचिषेण तु ।
 विस्तरेणानुपूर्या च तामवांस्त्राचित्रेभाधत ॥३६॥
 अतुर्ये नवं पर्याये तामसस्यान्तरे मनोः ।
 सत्याः स्वरूपाः सुधियो हरयस्तुरो गणाः ॥३७॥
 पुलस्थपुचस्य सुतास्तामसस्यान्तरे मनोः ।
 गणस्तु तेषां देवानामेकैकः पञ्चविंशकः ॥३८॥
 इन्द्रियाणां भृतं यद्द्वि सुनयः प्रतिजानते ।
 सत्यप्राणान्तु शीर्षस्यास्त्रमस्त्रैवाष्टमस्याद्या ।
 इन्द्रियाणि तदा देवा मनोस्तस्यान्तरे स्त्राताः ॥३९॥
 तेषाम्भ प्रभुदेवानां शिविरिद्वः प्रतापवान् ।
 सप्तर्षयोऽन्तरे चैव ताच्चित्रेभाधत सन्नमाः ॥४०॥
 काश्यो हर्षस्याद्या चैव काशयः वृथुरेव च ।
 आचेद्यस्याग्निरित्येव ज्योतिर्धामा च भाग्यवः ॥४१॥
 पैलहो वनपीठेष्व गोचे वामिष एव च ।

चैचक्षुषापि पौलस्य चक्रवर्षामेऽन्नरे ॥४५॥
 जनुघण्डक्षया ग्रान्तिर्नरः स्वातिर्भयक्षया ।
 प्रियम्भृत्यो चावक्षिष्ठ पृष्ठेऽदो दृढोद्यमः^(१) ।
 चक्रश चक्रवर्ष्य तामस्य मनोः सुताः ॥४६॥
 पञ्चमे त्वय पर्याये मनोद्यारिष्णवेऽन्नरे ।
 गणामु सुममाख्याता देवताना निवेदित ॥४७॥
 अस्ताभाभूतरजोविकुण्ठाः समुभेदमः ।
 चरिष्णोमु इदुभाः पुचा वसिष्ठस्य प्रजापतेः ।
 चतुर्दश च चत्वारो गणास्तेषान्तु भास्तराः ॥४८॥
 स्वचविप्रोऽग्निभास्य प्रयोगिहास्तस्यात् ।
 सुमन्तिर्वाविरावय वाचिनोदः स्वास्या ॥४९॥
 प्रविराशी च वादस्य प्राप्तशेति^(२) चतुर्दश ।
 अस्ताभाः सर्वा चेते देवाद्यारिष्णवेऽन्नरे ॥४३॥
 मतिश्च सुमतिश्चैव चक्रमत्यौ तश्चैव च ।
 आहृतिर्विहृतिश्चैव मदो विनय एव च ॥४४॥
 जेता जिष्णुः सहस्रैव चुतिमान् स्ववस्यात् ।
 इत्येतानीह नामानि आभूतरजसां विदुः ॥४५॥
 हृषभेन्ना जयो भीमः इच्छिर्दान्तो यथो दमः ।
 नाथो विद्वानजेयश्च कृशो गैरो भ्रुवक्षया ।
 कीर्तिस्तामु विकुण्ठा वै सुमेधामु निवेदित ॥४६॥

१ दण्डेष्टुदिति उ०, ट० च ।

२ अतन्तेतीति उ०, ट० च ।

मेर्धा मेर्धानिर्विवैव सत्यमेर्धामृतैव च ।
 पृथिव्यमेर्धाक्षयमेर्धाक्षय भूयोमेर्धाक्षयः प्रभुः ॥५.१॥
 दीप्तिमेर्धा यज्ञोमेर्धा स्त्रिमेर्धामृतैव च ।
 कर्ममेर्धाक्षयमेर्धाक्षय प्रतिमेर्धाक्षय चः स्तुतः ।
 मेर्धावाण् मेर्धहीना च कीर्तिमात्मु मुमेर्धसः ॥५.२॥
 विभुरिद्वक्षदा तेषामाचीदिक्षान्तपौरुषः ।
 पौरुषो वेदवाङ्गक्षय अजुर्नामा च काम्पयः ॥५.३॥
 हिरण्यरोमाङ्गिरसो वेदश्चैव भार्गवः ।
 ऊर्ज्ववाङ्गक्षय वासिष्ठः पर्जन्यः पौरुषस्तथा ।
 सत्यनेत्रस्तथाचेत्य च्छयेऽर्वतान्तरे ॥५.४॥
 महापुराणसम्भावः प्रत्यक्ष्यपरदा गुच्छः ।
 अस्त्रवन्मुर्निरामित्वः केतुमृग्गो इदवतः ।
 चरिष्यवस्थ पुच्छाक्षे पक्षमस्तैतदन्तरे ॥५.५॥
 स्वारोचिदोन्मस्तैव तामसो इवतस्तथा ।
 प्रियवत्ताम्यथा श्वेते चलारो मनवस्तथा ॥५.६॥
 घटे खस्त्रय पर्याये देवा ये चालुवेऽन्तरे ।
 आश्चाः प्रसूता भावाक्षय पृथुकाक्षय दिवौकसः ।
 महानुभावलेखाक्षय पक्ष देवगणाः स्तुताः ॥५.७॥
 दिवौकसः सर्व एष प्रोक्षते माहनामभिः ।
 अत्रः पुच्छस्य नप्तार आरण्डस्य प्रजापतेः ।
 गणाक्षय तेषाम्देवामामेकैको श्वस्त्रकः स्तुतः ॥५.८॥
 अन्नरीको वसुइयो श्वतिरियं प्रियवतः ।

श्रोता मना सुमना च आद्या श्वेते प्रकीर्णिताः ॥५८॥
 श्वेनभद्रस्थाया पश्चः पश्चनेत्रो महायज्ञाः ।
 सुमनाया सुवेतास्य रेवतः सुप्रचेतसः ।
 सुतिश्वैव महासलः प्रसूताः परिकीर्णिताः ॥५९॥
 विजयः सुजयश्वैव मनोद्यानौ तदैव च ।
 सुमतिः सुपरिश्वैव विज्ञाताऽर्थपतिश्च यः ।
 भाव्या श्वेते स्त्रीता देवा: पृथुकांसु निबोधत ॥६०॥
 अजिष्ठः ग्राक्षने देवो वानपृष्ठस्थैव च ।
 आहूरः सत्याघण्युस्य विष्णुस्य विजयस्थाया ।
 अजितश्च महाभागः पृथुकांसो दिवैकसः ॥६१॥
 सेषांस्थाया प्रवक्ष्यामि त्रुवतो मे निबोधत ।
 मनोजवः प्रधाससु प्रचेतासु महायज्ञाः ॥६२॥
 वातो भुवन्तिश्वैव अहृतश्वैव वीर्यवान् ।
 अवनो ट्रिस्पतिश्वैव लेखाः संपरिकीर्णिताः ॥६३॥
 मनोजवो महावीर्यस्तेषामिन्द्रस्तदाऽभवत् ।
 उद्गतो भार्गवश्वैव हविभावञ्जितःसुतः ॥६४॥
 सुधामा कामपश्वैव वामिष्ठो विरजस्थाया ।
 अतिमानसु^(१) पौलस्थाया शहिष्णुः पौलवस्थाया ।
 मधुराचेय इत्येते सप्त वै चातुषेऽन्तरे ॥६५॥
 ऊहः पूरुः ग्रात्युषस्तपस्त्री सत्यवाक् छतिः ।
 अग्निषुद्विराचय सुद्युषश्वेति ते नव ॥६६॥

१ अभिमानचेति ड०, ठ० च ।

अभिमनुश दग्धमो नादृवलेया मनोः सुताः ।
 चाचुषस्य सुता छोते षष्ठ्यैव तदन्तरम् ॥६३॥
 वैवस्ततेन सङ्ग्रातस्य सर्वा महात्मनः ।
 विस्तरेणानुपूर्वा च कथितं वै मया दिजाः ॥६४॥
 उपय ऊचुः । चाचुषस्य तु दायादः समूतः कम्पणान्वये ।
 तस्यान्वयाये षेष्ट्यन्वेतत्तो ब्रूहि यथात्मये ॥७०॥
 सूत उवाच । चाचुषस्य निर्मर्गन्तु समाप्ताच्छ्रातुमर्हय ।
 तस्यान्वयाये समूतः पृथुवैष्णवः प्रतापवान् ॥७१॥
 प्रजानां पतयश्चान्वे दत्तः प्राचेतसस्तथा ।
 उत्तानपादं जग्याह पुचमत्रिः प्रजापतिः ॥७२॥
 दत्तकस्य तु पुचोऽस्य राजा ल्लासीत् प्रजापतेः ।
 स्त्रायम्भुवेन मनुना दन्तोऽत्रेः कारणं प्रति ॥७३॥
 मन्त्रन्तरमयासाद्य भविष्यं चाचुषस्य ह ।
 षष्ठ्यन्तदनुवक्ष्यामि उपेहातेन वै दिजाः^(१) ॥७४॥
 उत्तानपादाचतुरा सूनूता वित्तभाविनी ।
 उत्पन्ना चाधिधर्मेण भ्रवस्य जननी इतुभा ।
 धर्मस्य पल्वां लक्ष्म्यां वै उत्पन्ना सा इतुचित्तिता ॥७५॥
 भ्रवस्य कीर्त्तिमन्तराज्ञ अथस्मन्तं वसुन्तथा ।
 उत्तानपादोऽजनयत् कन्ये दे च इतुचित्तिते ।
 मनस्त्रिनीं स्त्रराज्ञैव^(२) तथोः पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥७६॥

^१ सूत उवाचेत्यादिः उपेहातेन वै दिजा इवान्तः पाठो न पूर्वापरसङ्गतः ।
^२ मनस्त्रिनीं स्त्रराज्ञैवेति ख० ।

भ्रुवो वर्षमहस्ताणि दग्ध दिव्यानि वीर्यंवान् ।
 तपसेपे निराहारः प्रार्थयन् विपुलं यशः^(१) ॥७३॥
 चेतायुगे तु प्रथमे पौत्रः स्वायक्षुकस्य सः ।
 आत्मानं धारयन् योगात्^(२) प्रार्थयन् सुमहद्यशः ॥७४॥
 तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो ज्योतिषां स्वानसुन्नमं ।
 आभृतमंजस्वं हृदयमस्तोदयविवर्जितं ॥७५॥
 तस्यातिमात्रामृद्धिश्च महिमानं निरोक्ष्य ह ।
 दैत्यासुराणामाचार्यः स्नोकमषुश्वना जगौ ॥८०॥
 अहोऽस्मि तपस्या वीर्यमहो युतमहो ज्ञतं ।
 मित्राः सप्तर्षयः कला घदेनसुपरि भ्रुवं ।
 भ्रुवे दिवं समाप्तकमीश्वरः स दिवस्यतिः ॥८१॥
 भ्रुवात्पुष्टिश्च भवच्छ^(३) भृतिः सा सुषुवे गृह्णा ।
 स्त्रां कायामाह वै पुष्टिर्भव नारी तु तां विभुः ॥८२॥
 सत्याभिक्षाइते तस्य सद्यः स्त्री साऽभवत्तदा ।
 दिव्यसंहननाच्छाद्या दिव्याभरणभृतिता ॥८३॥
 क्षायाद्या पुष्टिराधनं पञ्च पुत्रानकल्पयान् ।
 प्राचीनगम्भै वृषकं^(४) वृक्षं वृक्लं धृतिः^(५) ॥८४॥

१ सुमहद्यश इति ठ० ।

२ आत्मानं गौरवस्त्रैवेति ठ० ।

३ भ्रुवात् पुष्टिश्च भान्वत्वेति ठ० ।

४ वृषभमिति ठ० ।

५ दृतिनिति ठ० ।

पङ्को प्राचीनगर्भस्य मुवर्णा सुमुवे नृपं ।
 नांचोदारधियं पुचमिन्द्रो यः पूर्वजस्यानि ॥८५॥
 संवत्सरसहस्रान्मो खडाहाहारमाहरत् ।
 एवं मन्त्रनारं युक्तमिन्द्रलं प्राप्तवान्विषुः ॥८६॥
 उदारधेः सुरं भद्राऽजग्नयसा दिवस्यां ।
 रिपुं रिपुच्छयं जग्ने^(१) वराही या दिवस्यात् ॥८७॥
 रिपोराधत् शुहती चाचुर्णं सर्वतेजसम् ।
 व्यजीजनत् पुष्करिष्णा वारुण्णा चाचुर्णो मनुम् ।
 प्रजापतेरात्मजायां अरण्णस्य महात्मनः ॥८८॥
 मनोरजायन्त् इश लदलायां ग्रुभाः सुनाः ।
 कन्यायां वै महाभाग वैराजस्य प्रजापतेः ॥८९॥
 ऊरुः पुरुः शतद्युन्मुखपक्षी सत्यवाक् कविः ।
 अग्निष्टुदतिरात्मस्य सुचुच्छेति ते नव ।
 अभिमन्युष्ट दग्धसो नदसायां मनोः सुनाः ॥९०॥
 ऊरोरजनयत् पुचान् यडाग्नेयी महाप्रभान् ।
 अङ्गः सुमनसं खातिं कतुमङ्गिरसं शिर्व ॥९१॥
 अङ्गान् सुनीथाऽपत्यं वै वेणसेकं व्यजायत ।
 अपचारेण वेणस्य प्रकोपः सुमहानभृत् ॥९२॥
 प्रजार्थस्तुष्यथस्तुस्य ममन्तुर्द्विष्णं करं ।
 वेणस्य पाणो मथिते सम्भूतव महान्तृपः ।
 वैष्णो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्तिः ॥९३॥

१. जनधातोरकर्म्मक्षेत्रात् सकर्म्मकप्रयोग आर्दः ।

स धन्वी कवची जातसोजसा प्रज्वलन्त्रिव ।
 पृथ्वेष्टः सर्वलोकान् ररत्वं चन्पूर्वजः ॥८.४॥
 राजसूयाभिधिकानामाद्यः स वंसुधाधिपः ।
 तस्य स्वावर्थमुत्पन्नौ निपुणै सूतमागद्धौ ॥८.५॥
 तेनेयं गौर्महाराज्ञा दुर्घास सखानि धीमता ।
 प्रजानां वृत्तिकामानां दैवैर्व्यंविगणैः सह ॥८.६॥
 पितृभिर्दानवैश्वैव गन्धर्वैरप्यरोगणैः ।
 सर्वैः पुण्यजनैश्वैव वीरहङ्गः पर्वतैस्तथा ॥८.७॥
 तेषु तेषु ह पाचेषु दुर्घामाना वसुन्धरा ।
 प्रादाद्येष्ठितं चीरं तेन लोकांस्त्रधारयत् ॥८.८॥
 अथय उत्तुः । विश्वरेण पृथ्वोर्जन्म कीर्त्यस्त्र महामते ।
 यथा महात्मना दुर्घा पूर्वं तेन वसुन्धरा ॥८.९॥
 यथा देवैश्व नारैश्व यथा ब्रह्मर्हिभिः सह^(१) ।
 यथा चैः सगन्धर्वैरप्यरोभिर्यथा पुरा ॥९.०॥
 तेषां पाचविशेषांश्च दोषधारं चीरमेव च ।
 तथा वसुविशेषांश्च तत्रः प्रबूहिः^(२) पृच्छतां ॥९.१॥
 यस्मिंश्च कारणे पाणिर्वेषस्य मरितः पुरा ।
 कुरुमहर्हिभिः पूर्वं तत् सर्वं कथयस्त्र नः ॥९.२॥
 सूत उवाच । वर्णयिष्यामि वै विग्राः पृथ्वोर्जन्मस्य सम्भवं ।
 एकाद्याः प्रथताच्चैव ग्रुष्यत्वं दिजोन्ममा ॥९.३॥

१ ब्रह्मर्हिभिष्व हेति ठ० ।

२ तत्कृतः ब्रूहीति ठ० ।

नाशुचेनं पि पापाय नाश्चिकायाहिताय च ।
 वर्णयेयमिमं पुण्यं नाश्रताय कथम् ॥१०४॥
 स्त्रगैये यज्ञस्त्रमाद्युष्यं पुण्यं वेदेष्व सचिनं ।
 रहस्यं चक्षिभिः प्रोक्तं इट्टुधाद्यो न सूचकः ॥१०५॥
 यस्मै आवदेन् मर्यादः पृथिवैष्णवास्या सम्भवं ।
 ब्राह्मणेभ्यो न मस्त्राय न स गोचरेत्ताकृतं ।
 गोप्ता धर्मस्य राजाऽसौ बभूवाचिसमः प्रभुः ॥१०६॥
 अचिवंशसुत्पन्नो छाङ्गो नाम प्रजापतिः ।
 यस्य पुत्रोऽभवदेष्व नाथ्यर्थं धार्मिकस्तथा ॥१०७॥
 जातो स्त्रुमुतायां वै सुनीथायां प्रजापतिः ।
 स मातामहदेवेष वेणः कालात्मजात्मजः ॥१०८॥
 स धर्मं पृष्ठतः कल्पा कामाङ्गोभे व्यवर्त्तत ।
 स्वापनं स्वापयामाव धर्मापेतं स पार्चिवः ॥१०९॥
 वेदश्चात्माण्यतिकम्य चाधर्म्मं निरतोऽभवत् ।
 गिःस्त्राद्यायवद्दकाराः प्रजास्त्रस्मिन् प्रशासति ।
 आसन् न च पुः सोमं ऊतं यज्ञेषु देवताः ॥११०॥
 न यष्ट्ये न हेतव्यमिति तस्म प्रजापतेः ।
 आसीत् प्रतिज्ञा कूरेयं विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥१११॥
 अहमिष्वस्य पूज्यस्य सर्वयज्ञे दिजातिभिः ।
 मयि यज्ञो विद्यात्य्यो मयि हेतव्यमित्यपि ॥११२॥
 तमनिकान्तमर्यादमाददानमसाम्प्रतं ।
 उत्तुर्महर्षयः सर्वे मरीचिप्रसुखाकृता ॥११३॥

वर्यं दीक्षा प्रवच्छामः संवत्सरश्चतान् वह्नि ।
 माऽधर्मे वेण कार्यस्त्वं नैष धर्मः सनातनः ।
 निधने च प्रसूतोऽसि प्रजापतिरसंशयः ॥१.१४॥
 पालयिष्ये प्रजाश्चेति तथा पर्वं प्रतिश्रुतं ।
 तांस्त्रया वादिनः सर्वान् ब्रह्मर्थेन ब्रह्मीतदा ॥१.१५॥
 स प्रहस्य हु दुर्बुद्धिरिदं वचनकोविदः ।
 स्त्रष्टा धर्मस्य कश्चान्यः शोतव्यं कस्य वै मया ॥१.१६॥
 वीर्यश्रुततपः सर्वैर्मया वा कः समो भुवि ।
 महावान्मनून् मां यूयं जानीत तच्चतः ॥१.१७॥
 प्रभवः सर्वलोकानां धर्माणास्त्र विशेषतः ।
 इच्छन् दहेयं पृथिवीं प्रावयेदं जलेन वा ।
 स्तुतेयं वा यत्तेयं वा नात्र कार्या विचारणा ॥१.१८॥
 यदा न ग्रन्थते साक्षान्मानाच्च स्त्रिमोऽस्मिः ।
 अनुनेतुं नृपो वेणस्ततः कुद्धा महर्षयः ॥१.१९॥
 निगद्यते तं महावाङ्म् विस्फुरन्तं यथाऽनन्तं ।
 ततोऽस्य वामहस्तं ते ममनुभूम्भकोपिताः ॥१.२०॥
 तस्मात् प्रमथ्यमानादै जडे पूर्वमभिश्रुतः ।
 ज्ञात्वा ऽतिमात्रं पुरुषः कृष्णश्चापि तथा दिजाः ॥१.२१॥
 स भीतः प्राञ्जलिश्चैव स्थितवान् व्याकुलेन्द्रियः ।
 तमात्मे विकलं दृष्टा निषीदेत्यनुवन् किञ्च ॥१.२२॥
 निषादवंशकर्नाऽसौ वभृवानन्तविक्रमः ।
 धीवरानस्त्रज्ञत्सोऽपि वेणकलायसम्भवान् ॥१.२३॥

ये चान्ये विनश्यनिलयास्तुत्युराः^(१) तुवरा: खसाः ।
 अधर्महचयद्यापि समूता वेणकलग्नयात् ॥१२४॥
 पुनर्भैर्वचसास्या पाणिं वेणस्य दक्षिणं ।
 अरणीमिव संरक्षान्ममन्युज्ञातमन्यवः ॥१२५॥
 प्रशुसास्यात् समुत्पदः करास्याक्षमतेजसः ।
 पृथोः करतजादापि यस्यात् जातः पृथुक्तः ।
 दीप्यमानः स्वपुषा साजादग्निरिवेष्वलन् ॥१२६॥
 आश्चमाजग्रं नाम धनुर्घट्या महारवं ।
 गरांच विभद्रजायं कवचस्य महाप्रभं ॥१२७॥
 तस्मिन् जातेऽयं भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वशः ।
 समुत्पन्ने महाराज्ञि वेणस्य चिदिवङ्गतः ॥१२८॥
 समुत्पन्ने राजर्षिः स मतपुचेष धीमता ।
 पुरुषव्याघः पुरुषो नरकाच्चायते ततः ॥१२९॥
 तं नद्यस्य समुद्रात्य रक्षान्यादाय सर्वज्ञः ।
 समागम्य तदा वैष्णवमन्यष्ठिष्ठवराधिपं ।
 महता राजराज्येन महाराजं महाशुतिं ॥१३०॥
 चोऽभिषिको महाराजा देवैरक्षिरसः सुतैः ।
 आदिराजो महाराजः पृथुर्वैष्णः प्रतापवान् ॥१३१॥
 पिचापरञ्जितास्तुत्या प्रजास्वेनानुरञ्जिताः ।
 ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥१३२॥
 आपस्तुत्यमिरे चास्य समुद्रमभियास्तः ।

१ दुम्हरा इति १० ।

पर्वताश्च विशीर्यन्ते खजभङ्गश्च नाभवत् ॥१ इ३॥
 अक्षयपत्रा एथिवा सिद्धान्त्यन्वानि चिन्मात्रा ।
 सर्वकामदुष्टा गावः पुटके पुटके मधु ॥१ इ४॥
 एतस्मिन्नेव काले च यज्ञे पैतामहे गुम्भे ।
 सूतः सुत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः ।
 तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राप्तोऽय मागधः ॥१ इ५॥
 ऐन्द्रेण हविषा चापि हविः पूर्वं दृहस्थतेः ।
 जुहोवेन्द्राय देवेन ततः सूतो व्यजायत ॥१ इ६॥
 प्रमादकाच सज्जने प्रायस्त्रिभूम्ह कर्मसु ।
 शिष्यहवेन यत् पुक्तं अभिभूतं गुरोर्हविः ।
 अधरोत्तरचारेण जज्ञे तदर्थवैकल्यं ॥१ इ७॥
 यत्र चत्रास्तमभवद् ब्राह्मणां हीनयोनितः ।
 सूतः पूर्वेण साधर्म्मतुत्त्वधर्मः प्रकीर्तिः ॥१ इ८॥
 मध्यमो द्वेष सूतस्य धर्मः चत्रोपजीवनं ।
 रथनागाय चरितं जघन्यज्ञं चिकित्सितं ॥१ इ९॥
 पृथ्येकवार्थं तौ तत्र समाझतौ सुरविंभिः ।
 तामूचुर्मुनयः सर्वं सूत्यतामेष पार्थिवः ।
 कमंतदशुरुपं वां पार्वं सोचस्य चाप्यवं ॥२ इ०॥
 तावूचतुसदा सर्वांस्तानृतीन् सूतमागधौ ।
 आवां देवानृथोद्यैव प्रीण्यावः स्वकर्मभिः ॥२ इ१॥
 न चास्य कर्म वै विद्वः न तथा लक्षणं यज्ञः ।
 सोचं देनास्य कुर्यावो राज्ञस्त्रिलिनो दिजाः ॥२ इ२॥

स्त्रियभिसौ नियुक्तौ तु भविष्यते स्त्रयतामिति ।
 दानधर्कर्त्तो निवं सत्यवान् स जितेन्द्रियः ।
 ज्ञानशीलो वदान्यस्तु संपादेष्वपराजितः ॥१.४.३॥
 यानि कर्माणि सत्यवान् पृथुआपि महाबलः ।
 तानि शीलेन बहुआनि स्त्रियः स्त्रतमागधैः ॥१.४.४॥
 सत्यवान्ने सुश्रीतः पृथुः प्रादात् प्रजेत्वरः ।
 अनूपदेवं सुताय मगधं मागधाय च ॥१.४.५॥
 तदा वै पृथिवीपालाः स्त्रतमागधैः ।
 आशीर्वादैः प्रवेष्यन्ते स्त्रतमागधवन्दिभिः ॥१.४.६॥
 तं हृष्टा परमप्रीताः^(१) प्रजा ऊर्चर्महर्षयः ।
 एष वा हृत्तिदो वैष्णो भवत्विति नराधिपः ॥१.४.७॥
 ततो वैष्णो महाभागं प्रजाः समभिदुद्गुः ।
 तत्रो हृत्तिं विभक्षेति महर्षवचनात्तदा ।
 चोऽभिद्रुतः प्रजाभिस्तु प्रजाहितचिकीर्षया ॥१.४.८॥
 धनुर्घट्टहीवा वाणीय वसुधामार्द्यद्वली ।
 अस्यार्द्यनभयचक्षा गौर्भूला प्राद्रवनमही ॥१.४.९॥
 ती वृथुर्धनुरादाय द्रवनीमन्वधावत ।
 सा लोकान् ब्रह्मलोकादीन् गत्वा वैष्णभयात्तदा ।
 ददर्श चायतो वैष्णं कार्मुकोद्यतधारिण ॥१.५.०॥
 ज्वलहिंविश्वेष्वैर्वाणैर्दीप्तेजसमच्छुतं ।

१ तं हृष्टा ब्रह्मनुयिष्ठमिति ख० ।

महावोगं महात्मानं दुर्दृष्टममरैरपि ॥१.५१॥
 अलभन्नी तदा चाणे वैष्णवेवाक्षयत ।
 कृताञ्जलिपुटा देवी पूज्या लोकैस्त्रिभिः सदा^(१) ॥१.५२॥
 उवाच वैष्णवं नाध्यं कूटीधे परिपक्षमि ।
 कथं धारयिता चासि प्रजा राजनाया विना ॥१.५३॥
 मयि लोकाः स्थिता राजन् मयेदन्धार्यते जगत् ।
 मदृते च विनश्येयुः प्रजाः पार्थिवसन्तम् ॥१.५४॥
 न मामर्हंसि वै हनुं श्रेयसेन्नं विकीर्षमि ।
 प्रजानां पृथिवीपाल इट्टु चेदं वचो मम ॥१.५५॥
 उपायतः समारक्षाः सर्वे सिद्धान्तुपक्षमाः ।
 हत्वापि मां न लक्ष्म्यं प्रजानां पालने नृप ॥१.५६॥
 अज्ञमृता भविष्यामि जहि कोर्यं महाद्युते ।
 अबधात्य स्त्रियः प्राङ्गस्त्रियमयोनिश्चतेष्वपि ।
 मन्त्रैव पृथिवीपाल धर्मे न लक्ष्मर्हंसि ॥१.५७॥
 एवं बड्डविधं बाक्यं श्रुत्वा राजा महामनाः ।
 क्रोधं निग्नश्च धर्मात्मा वसुधामिदमन्त्रीत् ॥१.५८॥
 एकस्तार्थाय चो हन्यादात्मानो वा परस्त वा ।
 एकं प्राणं बड्डन् वापि कामंस्त्रास्त्रियं पातकं ॥१.५९॥
 यस्मिंस्तु निहते भद्रे सभन्ते बहवः सुखं ।
 तस्मिन् इते शुभे नास्ति पातकस्त्रोपपातकं ॥१.६०॥

१. हया लोकैस्त्रिभिरुदेति ठ० ।

खेऽहं प्रजानिमित्तस्वां वधिकामि वसुन्धरे ।
 यदि मे वचनं जाष करिष्यति जगद्भृतं ॥१.६.१॥
 स्त्री निष्ठव्याच वाषेन सक्षात्सप्तरात्मुखीं ।
 आत्माने प्रथयिलेह धात्तिग्न्याम्बृं पूजाः^(१) ॥१.६.२॥
 या वै वचनमत्तस्य मम धर्मस्थानी वरे ।
 सक्षीवय प्रज्ञा नित्यं यक्षा यक्षि न संशयः ॥१.६.३॥
 मुहित्तस्य से गच्छ एतमेतं महद्वरं ।
 निष्ठव्ये लानु धर्मार्थे प्रयुक्तं घोरदर्शने ॥१.६.४॥
 प्रस्तुवाच ततो वैष्णवे एवमुक्ता सती मही ।
 एवमेतदहं राजन् विधास्यामि न संशयः ॥१.६.५॥
 वस्त्रम् मम तं यच्छ चरेयं येन वक्षला ।
 समाच्छ कुरु सर्वत्र मां वै धर्मस्थानी वर ।
 यथा विष्वद्वानस्त्र चीरं सर्वत्र भावये ॥१.६.६॥
 तत उत्तारयामास शिक्षात्ताकानि सर्वज्ञः ।
 भगुःकोश्या ततो वैष्णवेन शैला विवर्द्धिताः ॥१.६.७॥
 मन्त्रकरेष्वतीतेषु^(२) विषमासोदसुन्धरा ।
 स्त्रभावेनाभवंस्त्रयाः समानि विषमानि च ॥१.६.८॥
 न हि पूर्वनिष्ठर्गे वै विषमे दृश्यवीतेषु ।
 प्रविभागः पुराणां वा यामाणां वापि विष्टते ॥१.६.९॥

१. प्रजापात्तविवा खद्विति ख० ।

२. मन्त्रकरेषु सर्वविति ख० ।

न सक्तानि न गोरक्षा न क्षयिर्वशिक्षयः ।
 चाचुषस्यान्नरे पूर्वमेतदासीत् पूरा किल ।
 वैवस्ततेऽन्नरे तस्मिन्^(१) सर्वस्यैतस्य सक्तवः ॥१७०॥
 समाव॑ यत्र यत्तासीत् भूयस्तस्मिंसादेव हि ।
 तत्र तत्र प्रजास्ता वै निवसन्ति स्म सर्वदा ॥१७१॥
 आचारः फलसुखन् प्रजानामभवत्किल ।
 वैष्णवात् प्रस्तुति लोकेऽस्मिन् सर्वस्यैतस्य सक्तवः ॥१७२॥
 कृच्छ्रेण महता शोऽपि प्रनष्टास्त्रोषधीषु वै ।
 स कल्पयित्वा वस्तुन् चाचुषं मनुमीश्वरः ।
 पृथुदुर्दोष सक्तानि स्वतते पृथिवीं ततः ॥१७३॥
 सक्तानि तेज दुग्धानि वैष्णेन तु वसुभरां ।
 मनुच्च चाचुषं कृत्वा वस्त्रात्रे च भूमये ।
 तेनान्नेन तदा ता वै वर्त्तयन्ते प्रजाः सदा ॥१७४॥
 पृथिभिः सूखते वापि पूनदुर्गम्भा वसुभरा ।
 वस्तुः भौमस्त्रभूत् तेषां दोग्धा चापि दृहस्तिः ॥१७५॥
 पाचमासीन् व्यक्तदांसि गायत्रादीनि सर्वज्ञः ।
 चीरमासीन्नदा तेषां तपो ब्रह्म च शाश्वते ॥१७६॥
 पुनस्तुत्वा देवगणैः पुरन्दरपुरोगमैः ।
 सौवर्णीं पाचमादाय अस्तुतं दुदुके तदा ।
 ते नैव वर्त्तयन्ते च देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥१७७॥

१ वैवस्ततेऽन्नरे पूर्वमिति ख० ।

नागेषु स्तुयते दुर्घाविवं चीरं तदा मही ।
 तेषाम् वासुकिर्देशधा काद्रवेया महोजमः ॥१७८॥
 नागानी वै दिजश्चेष्ट सर्पाणाश्चैव सर्वशः ।
 तेनैव वर्णयन्तुया महाकाश्या महोत्त्वणाः ।
 तदाहारास्तदाचारास्तदीर्यास्तु तदाश्याः ॥१७९॥
 आमपात्रे पुनर्दुर्घालक्ष्मीनमिदं मही ।
 वस्तु वै अवरणं कृत्वा यच्चैः पुष्यजनैकाश्या ॥१८०॥
 दोघाच च जतुनाभम्तु पिता मणिवरस्य मः ।
 यत्तात्मजो महातेजा वशी स सुमहावलः ।
 तेन ते वर्णयन्तीति परमर्हिंश्चाच ह ॥१८१॥
 रात्र्यैषु पित्राचैष्य पुनर्दुर्घावसुन्धरा ।
 ब्रह्मोपेतस्तु देशधा वै तेषामासीत् कुवेरकः ॥१८२॥
 रक्तः सुमाली बलवान् चीरं रुधिरमेव च ।
 कपालपात्रे निर्दुर्घाअन्तर्दुर्घारात्रैः ।
 तेन चीरेण रक्तांसि वर्णयन्तीह सर्वशः ॥१८३॥
 पद्मपात्रे पुनर्दुर्घागम्बरप्तुरप्तुरगणैः ।
 वसुभ्युचरथङ्गृत्वा शुचीन् गम्भांस्त्वैव च ॥१८४॥
 तेषां विश्वावसुख्वासीद् देशधा पुत्रो मुनेः शुचिः ।
 गम्भर्वराजोऽतिवलो महात्मा सूर्यसन्निभः ॥१८५॥
 श्वेषेषु स्तुयते दुर्घापुनर्देवी वसुन्धरा ।
 तच्चाधधीर्मन्तिमती रक्तानि विविधानि च ॥१८६॥
 वस्तु शिमवासेषां महोदीशधा महागिरिः ।

पाचन् गैलमेवासीनैन शैलः प्रतिष्ठितः ॥१८७॥
 स्तुयते हृषीकेशः पुनर्दुर्गधा वसुभरा ।
 पक्षाश्चपाचमादाय दुर्गं चिह्नप्रोहणं ॥१८८॥
 कामधुक् पुच्छितः शैलः मूर्चा वत्सो यशस्विनी ।
 सर्वकामदुष्टा दोग्धी शृण्वी भृतभाविनी ॥१८९॥
 सैषा धाची विधाची च धारणी च वसुभरा ।
 दुर्गधा शितार्थं लोकानां पृथुना इति नः श्रुतं ।
 चराचरस्य लोकस्य प्रतिष्ठायोनिरेव च ॥१९०॥

इति_श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते शृण्वीदेहर्ण नाम
प्रथमोऽथायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

—००@००—

षष्ठुवंशानुकीर्तनं ।

सत उवाच । आमीदिवं समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता ।
 वसु धारयते अमादृ वसुधा तेन चोच्यते ॥१॥
 मधुकैटभयोः पूर्वे मेदसा संपरिश्रुता ।
 ततोऽभ्युपगमाद्राजः पृथ्वौर्णस्य धीमतः ॥२॥
 इयस्मासीत् समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता ।
 दुहित्वलमनुप्राप्ता पृथिवीत्युच्यते ततः ॥३॥
 प्रथिता प्रविभका च ग्राभिता च वसुन्धरा ।
 मस्याकरवती राजा पञ्चनाकरमालिनी ।
 चातुर्वर्णसमाकीर्णा रचिता तेन धीमता ॥४॥
 एवं प्रभावो राजामीडैषः स नृपसन्तमः ।
 नमस्यश्चैव पूज्यस्य भृतयामेष मर्वशः ॥५॥
 ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ।
 षष्ठुरेव नमस्कार्या ब्रह्मयोनिः सनातनः ॥६॥
 पार्थिवैश्च महाभागैः प्रार्थयद्विर्महदशः ।
 आदिराजा नमस्कार्यः पृथुवैषः प्रतापवान् ॥७॥
 योधैरपि च संयामे प्रार्थयानैर्जयं युधि ।
 आदिकर्ता नराणां वै नमस्यः पृथुरेव हि ॥८॥

यो हि योद्धा रणं याति कीर्त्यिला पृथुमृष्टं ।
 म घोरहृषे संयामे चेमी तरति कीर्त्यिमान् ॥६॥
 वैश्वरपि च राजर्षिवैश्वर्णुनिसमास्थितैः ।
 पृथुरेव नमस्कार्यै वृत्तिदाता महायज्ञः ॥७॥
 एते वत्सविशेषाच्च दोग्धारः चीरमेव च ।
 पात्राणिं च मयोक्तानि सर्वाणिव यथाकर्म ॥८॥
 ब्रह्मणा प्रथमं दुग्धा पुरा पृथ्वी महात्मना ।
 वायुदूता तदा वस्तुं वीजानि वसुधात्मे ॥९॥
 ततः स्वायम्भुवे पूर्वनदा मन्वन्तरे पुनः ।
 वस्तुं स्वायम्भुवं कला दुग्धा यीजेण वै मही ॥१०॥
 मनौ स्वारोचिष्ये दुग्धा मही चैत्रेण धीमता ।
 मनुं स्वारोचिष्ये कला वस्तुं मस्यानि वै पुरा^(१) ॥११॥
 उत्तमेऽनुन्तमेनापि दुग्धा देवभुजेन तु ।
 मनुदूतोन्नमं वस्तुं सर्वसस्यानि धीमता ॥१२॥
 पुनश्च पश्चमे^(२) पृथ्वी तामसस्यान्तरे मनोः ।
 दुग्धेयं तामसं वस्तुं कला तु बलवन्मुना ॥१३॥
 चारिष्णवस्य देवस्य संप्राप्ते चान्तरे मनोः ।
 दुग्धा मही पुराणेन वत्सवारिष्णवं प्रति ॥१४॥
 चानुषेऽपि च सम्प्राप्ते तदा मन्वन्तरे पुनः ।
 दुग्धा मही पुराणेन वस्तुं कला तु चानुषं ॥१५॥

^(१) स्नोकोऽयं कर्चित्पुस्तके नास्ति ।

^(२) तामसस्य चतुर्थमनुत्तात् पश्चमे इत्येयं पाठो न समीक्षिनः ।

चातुषस्त्रान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्तते पुनः ।
 वैलोमेयं मही दुग्धा यथा ते कीर्तिं मया ॥१८॥
 एतैदुग्धा पुरा पृथ्वी व्यतीतेष्वन्तरेषु वै ।
 देवादिभिर्यनुव्यैश्य तथा भूतादिभिर्य या ॥१९॥
 एवं सर्वेषु विज्ञेया श्वतीतानामतेष्विह ।
 देवा मन्त्रनारेष्वस्य पृथोम्हु इद्गुत प्रजाः ॥२०॥
 पृथोम्हु पुचो विकानौ जडातेऽन्तर्द्धिपालिनौ ।
 शिखपिण्डनी हविर्द्धानमन्तर्द्धानाद् यजायत ॥२१॥
 हविर्द्धानात् यडाग्रेयी धिषणाऽजनयत् सुतान् ।
 प्रचीनवर्त्तिं गुरुकं गयं कृष्णं ब्रजाजिनौ^(१) ॥२२॥
 प्राचीनवर्त्तिभंगवान् महानासीत् प्रजापतिः ।
 बलश्रुततपेवार्थीः पृथिव्यामेकराङ्गौ ।
 प्राचीनायाः कुशास्त्रस्य तस्मात् प्राचीनवर्त्तिभौ^(२) ॥२३॥
 समुद्रतनयायान्तु कृतदारः स वै प्रभुः ।
 महतस्तमसः पारे सर्वाण्यां प्रजापतेः ।
 सर्वाण्याधनं सासुद्गी दश प्राचीनवर्त्तिः ॥२४॥
 सर्वं प्रकेतसो नाम धनुर्वदस्य पारगाः ।
 अपृथगधर्ष्यचरणास्तेऽतप्यन्त महत्तपः ।
 दशवर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेश्याः ॥२५॥
 तपस्वरमु पृथिवीं प्रकेतःसु महोहहाः ।
 अरद्धमानामायप्रभूवाय प्रजातयः ॥२६॥

^१ प्रलाजिनाविति का०, छ० च । ^२ पाठोऽयं न समीचीनः ।

प्रत्याहते तदा तस्मिन् चातुषस्त्रान्तरे मनोः ।
 नाशकनमारुतो वातुं कृतं स्वमभवद्द्रुमैः ।
 दशवर्षसहस्राणि न शेषुयेषितुं प्रजाः ॥२८॥
 तदुपशुय तपसा सर्वे युक्ताः प्रचेतसः ।
 मुखेभ्यो वायुमग्निस्त्र सहजुञ्जातमन्यवः ॥२९॥
 उन्मुलानय तान् हृत्तान् कृत्वा वायुरप्नोयथत् ।
 तानग्निरदद्धधोर एवमासीद्द्रुमचयः ॥३०॥
 द्रुमचयमयो बुद्धा किञ्चिच्छेषेषु ग्राखिषु ।
 उपगम्यात्रवीदेतान् राजा शेषाः प्रचेतसः ॥३१॥
 हृद्धा प्रयोजनं सर्वे लोकसन्तानकारणात् ।
 केऽपन्त्यजत राजानः सर्वे प्राचीनवर्द्धिः ॥३२॥
 हृत्ताः किंत्यां जनिवन्ति ग्राम्येताभग्निमारुतौ ।
 रद्धभूता तु कन्येषं हृत्ताणां वर्त्तिणी ॥३३॥
 भविष्यं जानता क्षेत्रा मया गोभिर्विवर्द्धिता ।
 मारिषा नाम नामेषा हृत्तेरेव विनिर्विता ।
 भाव्या भवतु वै क्षेत्रा सोमगर्भविवर्द्धिता ॥३४॥
 युपाकं तेजसोऽर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसः ।
 अस्त्रामुत्पत्त्यते विदान् दशो नाम प्रजापतिः ॥३५॥
 स इमां दग्धभृथिष्ठां^(१) युग्मत्तेजामयेन वै ।
 अग्निनाग्निसमो भृयः प्रजाः संवर्द्धयिष्यसि ॥३६॥
 ततः शेषमस्य वचनाच्चाग्नेष्टजस्ते प्रचेतसः ।
 संहृत्य कोपं वृत्तेभ्यः पर्वो धर्मण भारिषां ॥३७॥

१ दुःखभृथिष्ठानिति ख० ।

मारिषायां ततसे वै मनसा गर्भमादधुः ।
 दशभ्यस्तु प्रतेताभ्यो मारिषायां प्रजापतिः ॥३॥
 दत्तो जग्ने महातेजाः सेमस्तांश्चेन वीर्यवान् ।
 अस्त्रजन्मानसानादौ^(१) प्रजा इत्तोऽय मैथुनात् ॥३६॥
 अचरात्मा चराचैव द्विपदोऽय चतुष्पदान् ।
 विष्णुव्य मनसा दत्तः पश्चादस्त्रज्ञत लियः ॥४०॥
 ददौ च दश धर्माय कम्पपाय चयोदश ।
 कामस्य नवने चुकाः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥४१॥
 एभ्यो दत्ता ततोऽन्या वै चतस्रोऽरिष्टुनेमिने ।
 दे चैव वाङ्पुच्याय दे चैवाङ्गिरसे तथा ।
 कन्यामेकां कृत्ताश्वाय तेभ्योऽपत्यं निवेदत ॥४२॥
 अन्तरं चालुषस्थाच मनोः षष्ठनु हीयते ।
 मनोैवस्त्रतस्यापि सप्तमस्य प्रजापते: ॥४३॥
 तासु देवाः खण्डा गावो नागा दिनिजदानवाः ।
 गन्धर्वाण्डरमस्यैव अज्ञिरेऽन्याच्च जातयः ॥४४॥
 ततः प्रभूति खाकेऽस्त्रिन् प्रजा मैथुनसम्भवाः ।
 सद्वल्पाहृष्टनात् स्पर्शात् पूर्वयां स्फुटिष्ठते ॥४५॥
 अष्टव्य ऊचुः । देवानां दानवानाच्च देवर्णिणाच्च ते शुभः ।
 सम्भवः कथितः पूर्वे दत्तस्य च महात्मनः ॥४६॥
 प्राणात् प्रजापतेर्जन्म दत्तस्य कथितं त्वया ।
 कथं प्राचेतसलभ्य पुनर्लभे महातपाः ॥४७॥
 एततः संशयं सूत व्याख्यानं लभिष्ठाहसि ।

१. अस्त्रजन्मसा चादाविति ठ० ।

स दौहित्रश्च सोमस्य कर्थं श्वशुरताङ्गनः ॥४८॥
 सूत उवाच । उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यं भृतेषु सत्तमाः ।
 च्छयथोऽत्र न मुद्द्यन्ति विद्यावल्लभ्य ये नराः ॥४९॥
 युगे युगे भवन्त्येते सर्वे दक्षादयो दिजाः ।
 पुनश्चैव निरुद्धन्ते विद्वांस्त्रच न मुद्यति ॥५०॥
 व्यैष्ठं कानिष्ठद्यमयेषां पूर्वं नासीत् दिजोत्तमाः ।
 तप एव गरीयोऽभृत् प्रभावश्चैव कारणं ॥५१॥
 इमां विस्तृष्टिं यो वेद चाचुषस्य चराचरं ।
 प्रजानामायुरुन्नीर्णः स्वर्गलोके महीयते ॥५२॥
 एष सर्गः समाख्यातसाकुषस्य समाप्तः ।
 इत्येते पद्मविसर्गा हि कान्ता मन्त्रनारात्मकाः ।
 स्वायम्भुवादाः संस्पाचाचुषान्ता यथाकर्म ॥५३॥
 एते सर्गाणां^(१) यथाप्रकां प्रोक्ता वै दिजसत्तमाः ।
 वैवस्ततनिसर्गेण तेषां ज्ञेयस्तु विस्तरः ॥५४॥
 अनन्ता नातिरिक्ताद्य सर्वे सर्गां विवस्ततः ।
 आरोग्यायुःप्रमाणेन धर्मतःकामतोऽर्थतः ।
 एतानेव गुणानेति यः पठत्यनस्त्रयकः ॥५५॥
 वैवस्ततस्य वक्ष्यामि साम्यतस्य महात्मनः ।
 समाप्ताद्व्याप्तः सर्गं ब्रुवतो मे निवेद्यत ॥५६॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पृथुवंशानुकीर्तनं
 नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

१. सर्वे इति क० ।

आथ तृतीयोऽध्यायः ।

वैवस्ततसर्गवर्णनं ।

सुत उवाच । बप्तमे लय पर्याये मनोर्विवस्ततस्य ए ।

मारीचास्कल्पादेवा जङ्गिरे परमर्थयः ॥१॥

आदित्या वसेवा रुद्रा साधा विश्वे महद्भूणः ।

भृगवोऽङ्गिरसश्चैव ल्लाणौ देवगणाः स्मृताः ॥२॥

आदित्या महतो रुद्रा विशेषाः कग्न्यपात्मजाः ।

साधाय वसेवा विश्वे धर्मपुच्छास्तयो गणाः ॥३॥

भृगोस्तु भार्गवो देवो ल्लाङ्गिरोऽङ्गिरसः सुतः ।

वैवस्ततेऽन्तरे ल्लाङ्गिन् नित्यं ते इन्द्रजाः सुराः ॥४॥

एष सर्गस्तु मारीचो विशेषः साम्प्रतः शुभः ।

तेजस्त्री साम्प्रतसोषामिन्द्रो नात्मा महावक्षः ॥५॥

अतीतानागता ये च वर्त्तने ये च साम्प्रतं ।

सर्वे मन्यवत्तरेन्द्रास्तु विशेषास्तुत्यवक्षणाः ॥६॥

भूतभव्यभवत्यायः सहस्राच्च पुरन्दरः ।

मध्यवन्नस्य ते सर्वे उटङ्गिणो वक्षपाणयः ।

सर्वैः कतुश्चतेनेष्टुं पृथक् व्रतगुणेन तु ॥७॥

चैलोक्ये यानि सत्त्वानि गतिमन्यवक्षानि च ।

अभिभूयावतिष्ठन्ते धर्मायैः कारणैरपि ॥८॥

तेजसा तपसा बुद्धा वलशुतपराकमैः ।
 भूतभव्यभवन्नाथा यथा ते प्रभविष्णवः ।
 एतस्यै प्रवक्ष्यामि त्रुतो मे निवाधत ॥८॥
 भूतं भव्यं भविष्यन्नत् सहतं लोकचयं दिजैः ।
 भूर्लोकोऽयं सहतो भूमिरन्तरीयं भुवं सहतं ।
 भव्यं सहतं दिवं च्छेतत् तेषां वक्ष्यामि साधनं ॥९०॥
 धायता पुत्रकामेन ब्रह्मणाये विभाषितं ।
 भूरिति व्याहृतं पूर्वं भूर्लोकोऽयमभूत्तदा ॥९१॥
 भूसत्तापां सहतो धातुक्षाथाऽप्यै लोकदर्शने ।
 भूतलाहृष्टगत्वाच भूर्लोकोऽयमभूत्तः ।
 अतोऽयं प्रथमो लोको भूतलाहृष्टिजैः सहतः ॥९२॥
 भूतेऽस्मिन् भवदित्युक्तं द्वितीयं ब्रह्मणा पुनः ।
 भवत्युत्पत्यमानेन कालशब्दोऽयमुच्यते ॥९३॥
 भवनान्तु भुवर्लोको निरुक्तज्ञैर्निरुच्यते ।
 अन्तरीयं सुवस्त्रासात् द्वितीयो लोक उच्यते ॥९४॥
 उत्पन्ने तु भुवर्लोके हतीयं ब्रह्मणा पुनः ।
 भवेति व्याहृतं यस्मात् भव्यो लोकस्तदाऽभवत् ॥९५॥
 अनागते भव्य इति ग्रन्थं एष विभावते ।
 तस्माद्वयो च्छमौ लोको नामतस्तु दिवं सहतं^(१) ॥९६॥
 स्त्रियुक्तं हतीयोऽन्यो भाव्यो लोकस्तदाऽभवत् ।
 भाव्य इत्येष धातुर्वै भाव्ये काले विभावते ॥९७॥

१. भवनात्तु सुवर्णोक्त इत्यादिः दिवं सत्तमिष्यन्तः पाठः क० पुस्तके नामि ।

भूरितीयं स्तुता भूमिरकारीलं भुवं स्तुतं ।
 दिवं स्तुतं तथा भावं चैलोक्यसौवं संयहः ॥१८॥
 चैलोक्ययुक्तैर्याहारैश्चिह्नो व्याहतयोऽभवन् ।
 नाथ इत्येष धातुर्वं धातुज्ञैः पात्रने स्तुतः ॥१९॥
 यस्माद्गूतस्य स्तोकस्य भव्यस्य भवतसादा ।
 स्तोकचयस्य नाथास्ते तस्मादिन्द्रा द्विजैः स्तुताः ॥२०॥
 प्रधानभूता देवेन्द्रा गुणभूतास्तादैव च ।
 मन्त्रन्तरेषु ये देवा यज्ञभाजेऽभवन्ति हि ॥२१॥
 यज्ञगन्धर्वरक्तांसि पिशाचोरगदानवाः ।
 महिमानः स्तुता छोते देवेन्द्राणांसु सर्वशः ॥२२॥
 देवेन्द्रा गुरुवा नाथा राजानः पितरो हि ते ।
 रक्तनीमाः प्रजाः सर्वा धर्मेष्व सुरोन्नमाः ॥२३॥
 इत्येतत्कल्पणं प्रोक्तं देवेन्द्राणां समाप्ततः ।
 सप्तर्थेन् सप्तवक्ष्यामि साम्प्रतं ये दिवि स्त्रिताः ॥२४॥
 गाधिजः कौशिको धीमान् विश्वामित्रो महातपाः ।
 भार्गवो जमदग्निः उरुपुचः प्रतापवान् ॥२५॥
 वृहस्पतिसुतशापि भारद्वाजो महातपाः ।
 औतयो गौतमो विद्वान् भरद्वावाम धार्मिकः ॥२६॥
 स्वायम्भुतोऽचिर्भगवान् ब्रह्मकोशस्तु पञ्चमः ।
 यष्टो वाशिष्ठपुचस्तु वसुमान् स्तोकविश्रुतः ॥२७॥
 वत्सारः काश्यपसैव सप्तैर्ते साधुसम्भाताः ।
 एते सप्तर्थयः सिद्धा वर्त्तन्ते साम्प्रतेऽन्तरे ॥२८॥

दक्षाकुस्तैव नाभागो धृष्टः व्यातिरेव च^(१) ।
 नरिव्यनश्च विख्यातो नाम उद्दिष्ट एव च ॥२८॥
 कहयश्च पृथग्रथ्य वसुमान् नवमः स्थितः ।
 मने वैवस्तुतस्यैते नव पुचाः प्रकीर्तिः ।
 कीर्तिः वै मधा च्छेते सप्तमस्तैतदन्तरं ॥३०॥
 इत्येष वै मधा पादो दितीयः कथितो हित्राः ।
 विस्तरेणानुपूर्वा च भूयः किं वर्णयास्यहं ॥३१॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्तुतसर्गवर्णनं नाम द्रष्टोयो-
 ऽव्यायः । समाप्तोऽव्यमनुष्ठापादः ।

१. व्यातिरेव चेति क०, रु०, ट० च ।

अथ चतुर्वेदध्यायः ।

प्रजापतिवंशानुकीर्तनं ।

अथ जातुः । शुला पादं द्वितीयस्तु कान्तं सूतेन धीमता ।
 अतस्मृतीयं प्रश्नह पादं वै ब्राह्मपादनः ॥१॥
 पादः काञ्चो द्वितीयोऽयमनुष्ठ्रेण अस्त्वया ।
 द्वतीयं विष्णरात्पादं सोपेषाद्वातं प्रकीर्तय ।
 एवमुक्तोऽब्रवीत्सूतः प्रश्नेनान्तरात्मना ॥२॥
 सूत उत्तात् । कीर्तयिष्ये द्वतीयस्तु सोपेषाद्वातं सविष्णुरं ।
 पादं समुदयादिप्रा गदतो मे निवेदित ॥३॥
 मनेर्विवस्ततस्मेभं साम्प्रतस्य महात्मनः ।
 विष्णरेणानुपूर्वा च निसर्गे इट्टणुत दिजाः ॥४॥
 चतुर्वेदकस्तत्या सद्गताः पूर्वमेव तु ।
 सह देवगणैश्चैव च्छिभिर्दानवैः सह ॥५॥
 पितृगन्धर्वयैश्च रक्षोभूतगणैस्तथा^(१) ।
 मानुषैः पद्मभिश्चैव पचिभिः स्थावरैः सह ॥६॥
 मन्त्रादिकं भविष्यान्तं आत्मानैर्वज्ञविष्णुरं ।
 वद्धे वैवस्ततं सर्वं नमस्तुत्य विष्णुते ॥७॥
 आये मन्त्रमरेऽतीताः सर्वाः प्रावर्तकाश्च ये ।

१ रक्षोभूतगणैरपीति ख०, छ० च ।

स्वायक्षुयेऽन्नरे पूर्वं सप्तासन् ये महर्षयः ।
 चातुषस्त्रान्नरे^१तीते प्राप्ते वैवस्त्रते पुणः ॥८॥
 दत्तस्य च स्वर्णीणां स्वभावीनां महाजसां ।
 शापान्नहेत्वरस्यात्कीत् प्रादुर्भावो महाकारां ॥९॥
 अथः सप्तर्षयसो च उत्पत्ताः सप्त मानसाः ।
 पुचले कल्पितासैव स्वयमेव स्वयक्षुवा ॥१०॥
 प्रजासन्नामहाद्विष्टैहत्पद्मद्विर्महात्मभिः ।
 पुणः प्रवर्त्तिः सर्गो यथापूर्वं यथाक्रमं ॥११॥
 तेषां प्रसूतिं वक्ष्यामि विशुद्धशानकर्षणां ।
 समाप्त्ययोग्याभ्यां यथावद्गुरुर्वदः ॥१२॥
 येवामन्यदस्यमूर्तिर्लोकोऽयं सचराचरः ।
 पुणः स पूरितः सर्गो यहनक्तमण्डितः ॥१३॥
 एतत् श्रुता वक्षस्य सुनीनां चंशयोऽभवत् ।
 ततस्य संशयाविष्टाः सूतं संशयनिश्चये ।
 साकृत्य परि प्रपञ्चसुनयः अंसितताः ॥१४॥
 स्वयय ऊचुः । कथं सप्तर्षयः पूर्वसुत्यन्नाः सप्त मानसाः ।
 पुचले कल्पितासैव तत्रो निगद सत्तम ।
 ततोऽन्नीमहातेजाः सूतः पौराणिकः इदुर्भ ॥१५॥
 कथं सप्तर्षयः मिद्धाः^(१) ये वै स्वायक्षुयेऽन्नरे ।
 मन्यन्नरं समाप्त्य युनैवस्त्रतं किञ्च ॥१६॥

^१ शुद्धा इति ४० ।

भवाभिश्चापासंविद्वा चाप्रापासे तदा तपः ।
 उपपश्चा जगे सोके सहदागमिष्ठ ते ॥१७॥
 ऊः सर्वं ततोऽन्योन्यं जनलोके महर्यः ।
 ऊरेव महाभागा वाह्ये वितते क्रतौ ॥१८॥
 सर्वं दयं प्रसूच्यामसाचुषकान्तरे जनोः ।
 पितामहाताजाः सर्वं ततः येदो भविष्यति ॥१९॥
 स्वायथ्युभेदान्तरे ब्रह्माः ब्रह्माण्यं ते भवेत् तु ।
 अज्ञिरे वै पुण्ये ह जनलोकादिवं गताः^(१) ॥२०॥
 देवस्य महतो यज्ञे^(२) वारुणीं विभतस्तनुं ।
 ब्रह्मणो जुहतः इकमद्वौ पूर्वं प्रजेष्यथा ।
 ऋषयो अज्ञिरे पूर्वं द्वितीयमिति नः चुतं ॥२१॥
 महारङ्गिरा भरीचिः पुस्तकः पुस्तहः क्रतुः ।
 अचिसैव वसिष्ठस्य आहौ ते ब्रह्मणः सुताः ॥२२॥
 तथास्य वितते यज्ञे देवाः सर्वे समागताः ।
 यज्ञाक्वानि च सर्वाणि वषट्कारस्य मूर्जिमान् ॥२३॥
 मूर्जिमन्ति च सामानि यज्ञौषि च सहस्रः ।
 चक्रेदयाभवत्तत्र पदकमविभृषितः ॥२४॥
 यजुर्वेदस्य दृक्षाल्य ईकारवदनोन्मलः ।
 स्थितो यज्ञार्थसंहक्षक्षमाल्लणमन्वयान् ॥२५॥

^(१) जनलोकादिशागता इति ख०, छ०, ट० च ।

^(२) देवस्य महतो यज्ञ इति ट० ।

मामवेदश्च लक्ष्माक्षः सर्वगेयपुरःसरः ।
 विश्वावस्थादिभिः साहै गन्धैँ रम्भूतोऽभवत् ॥२५॥
 ब्रह्मवेदस्तथा घोरैः कृत्याविधिभिरन्वितः ।
 प्रत्यक्षिन्नरसयोग्मीष्य द्विग्नीरज्ञिरोऽभवत्^(१) ॥२६॥
 स्वचणानि स्वरा स्वोभा निहक्षस्वरभक्षयः ।
 आश्वयस्तु वषट्कारो नियहप्रपद्मावपि ॥२७॥
 दीप्ता दीप्तिरिला देवी दिशः प्रदिशगीश्वराः^(२) ।
 देवकन्याद्य पञ्चत्य तथा मातर एव च ॥२८॥
 आशुः सर्वत एवैते देवस्तु यजतो सुखे ।
 मूर्च्छिमनः स्वरूपास्त्रा वक्ष्यस्तु वपुर्वर्षतः ॥२९॥
 स्वयम्भुवस्तु ता हृष्टा रेतः समपत्तुवि ।
 ब्रह्मर्थं भावभूतस्य विधानात् न संशयः ॥३०॥
 कृत्या जुहाव सुभ्यात्मा सुबेण परिष्टक्ष्य च ।
 आज्यवक्तुज्जवास्तुके भक्ष्यवच पितामहः ॥३१॥
 ततः स अनयामास भूतयामं प्रजापतिः ।
 तस्यार्चाकृतेजससात्य यज्ञे लोकेषु तैजसं ।
 तमसाभावव्याप्त्यत्वं तथा सत्त्वं तथा रजः^(३) ॥३२॥
 सगुणान्नेजसे नित्यं आकाशे तमसि स्थितं ।
 तमसस्तेजसत्वात् सर्वभूतानि जज्ञिरे ॥३३॥

^(१) दिशरीरस्यतोऽभवदिति ख० ।

^(२) पाठोऽप्यं न समोचीनः ।

^(३) तमसाभावमाप्त्यत्वमाप्त्यत्वं तथा रज इति ट०

यदा तस्मिन्द्वाराचम्भ काष्ठे पुचासु कर्मजा^(१) ।
 आजम्भाक्षासुपादाय स्त्रियुक्तं उत्तरांशं ह ॥३५॥
 इहुके ज्ञतेऽयं तस्मिन्द्वा प्रादुर्भूता महर्षयः ।
 अवसन्नो वपुषा युक्ताः सप्त वै प्रसवैर्गुण्यैः ॥३६॥
 ज्ञते चाहौ सहस्रुके ज्ञात्यादा निःसृतः कविः ।
 हिरण्यगर्भसं दृष्ट्वा ज्ञातां भिला विनिःसृते ।
 स्त्रियुभ्यमिति चेऽवाच वसानसात् स वै स्त्रियः ॥३७॥
 महादेवस्त्रियोऽमूर्तं दृष्ट्वा ज्ञात्याणमवीत् ।
 मन्मेष पुचकामस्य दीचितस्य लक्ष्यं प्रभो ।
 विज्ञेऽयं स्त्रियुर्द्देवा मम पुचो भवत्यर्थं ॥३८॥
 तथेति समनुद्घातो महादेवः स्त्रियमुत्ता ।
 पुचले कल्पयामास्य महादेवस्त्रिया स्त्रियु ।
 वाहृणा भृगवसानसात् तदपत्यज्ञ स प्रभुः ॥३९॥
 द्वितीयन्तु ततः इडुकमङ्गारेष्वपतत् प्रभुः ।
 अङ्गारेष्वङ्गिरोऽङ्गानि चंहितानि ततोऽङ्गिराः ॥४०॥
 सम्भूतिं तस्य तां दृष्ट्वा वक्षिर्ज्ञात्याणमवीत् ।
 रेतोधाम्भमेवाहं द्वितीयोऽयं ममास्त्रिति ॥४१॥
 एवमस्त्रिति चेऽप्युक्तो अङ्गाणा सदसत्यतिः ।
 तस्मादङ्गिरस्यापि आग्रेया इति नः श्रुते ॥४२॥
 यद्वक्तव्यमुखं पुनः इहुके व्रजाणा लोककारिणा^(२) ।

१ सगुणात्तेजस इत्यादिः कर्मजा इत्यन्तः पाठः क०, ट० पुस्तके नास्ति ।

२ लोकधारियेति ख० ।

ज्ञते समभवस्तुत यद्यन्नाण इति श्रुतिः ॥४३॥
 मरीचिः प्रथमस्तुत मरीचिभिः समुत्तितः ।
 कतौ तस्मिन् सुतो जग्ने यतस्तस्मात्सु वै कतुः ॥४४॥
 अर्ह लतीय इत्यर्थसामादिचिः स कोर्त्तते ।
 केशेषु निश्चिन्नैर्भूतः पुस्तस्त्वेन स सूतः ॥४५॥
 केशैर्लभैः^(१) समुद्भूतस्तस्मात्सु पुस्तहः सूतः ।
 वसुमध्यात् समुत्पत्तो वसुमान् वसुधात्रयः ॥४६॥
 वशिष्ठ इति तत्त्वाः प्रोच्यते नन्दावादिभिः ।
 इत्यते नन्दाणः पुणा भाग्याः यस्मात्पर्ययः ॥४७॥
 लोकस्त्र सन्तानकारासैरिमा वर्द्धिताः प्रजाः ।
 प्रजापतय इत्येवं पद्यन्ते नन्दाणः सूताः ॥४८॥
 अपरे पितरो नाम एतैरेव महर्षिभिः ।
 उत्पादिता चरितगणाः सप्त लोकेषु विश्रुताः ॥४९॥
 मार्गीचा भार्गवास्त्रैव तथैवाक्षिरभोगपरे ।
 पौलस्त्वाः पौलहास्त्रैव वाग्निशास्त्रैव विश्रुताः ।
 शाचेयाद्य गणाः प्रोक्ताः पितृणां लोकविश्रुताः ॥५०॥
 एते समामतस्तात् पुरैव तु गुणास्त्रयः ।
 अपूर्वाद्य^(२) प्रकाशाद्य ज्योतिश्चक्षु विश्रुताः ॥५१॥
 तेषां राजा यमो देवो यमैर्बिंहितकलाषाः ।

१ केशैर्लभैरिति छ०, ट० च ।

२ अमर्त्याचेति ट० ।

अपरे प्रजानां पतयसान् गद्युभ्यमतिरितः ॥५२॥
 कर्द्मः कम्पयः शेषो विकानः सुमुवासया ।
 बङ्गपुच्चः कुमारस्य विवस्तान् गद्युचित्तवाः ॥५३॥
 प्रचेतसोऽरिणेनिर्जलस्य प्रजापतिः ।
 इत्येवमादयोऽन्वेष्टपि वहवस्य प्रजेन्द्राः ॥५४॥
 कुशोचया वासुचित्ताः समूनाः परमर्थयः ।
 मनोजवाः सर्वगताः सार्वभौमास्य तेऽभवन् ॥५५॥
 आता भव्यपेष्ठियां बह्वर्चिंगणमवताः ।
 वैखानसा सुनिगणास्तपःशुतपरायणाः ॥५६॥
 ओतेऽभ्यसस्य चोत्पच्चावश्चिनौ रूपसचिनौ ।
 विदुर्जन्माचरजसो विमला नेत्रसम्भवाः ॥५७॥
 व्येष्टः प्रजानां पतयः ओतोभ्यसस्य अश्चिरे ।
 स्वययो रोमकूपेभ्यसस्य स्वेदमलोऽङ्गवाः ॥५८॥
 दाहणा हि इते मासा^(१) निर्यात्ताः पञ्चमव्ययः ।
 वस्तुरा ये लहोरात्राः पित्रं व्योतिष्ठ दाहणं ॥५९॥
 रौद्रं लोहितमित्याङ्गस्त्रितं कनकं स्फुरते ।
 तन्मीचमिति विज्ञेयं धुमस्य पञ्चवः स्फुरताः ॥६०॥
 चेऽर्चिंगसस्य ते रुद्रासाधादित्याः सहुङ्गवाः ।
 अङ्गारेभ्यः समुत्पन्ना व्योतिष्ठो दिव्यमानुषाः ॥६१॥

१. प्रजानां पतयः सर्वे तान् गद्युभ्यं समाहिता इति ख० ।

२. पाठोऽयमादर्शसम्भवो सुक्षिप्तः परमव्ययं न समीचीनः ।

आदिमानस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मसुद्धवः ।
 सर्वकामदमित्याङ्गस्तत्र कन्यामुदाहरन् ॥६.२॥
 ब्रह्मा सुरगुहस्तत्र चिद्गौः संप्रसीदति ।
 इमे वै अनयिष्यन्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेष्वराः ॥६.३॥
 सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चापि तपस्त्विनः ।
 तत्प्रभादादिमान् लोकान् धारयेयुरिमाः कियाः^(१) ॥६.४॥
 ददृं सर्वद्वयामास तत्र तेजो विवर्द्धनं ।
 देवेषु वेदविद्वासः^(२) सर्वे राजर्वयस्तथा ॥६.५॥
 वेदमन्तराः सर्वे प्रजापतिगुणोऽव्वाः ।
 अग्नेन ब्रह्म यत्यस्य तपस्य परमं भुवि ॥६.६॥
 सर्वे हि वयमेते च तत्त्वैव प्रसवः प्रभो ।
 ब्रह्म च ब्राह्मणादैव लोकादैव चराचराः ॥६.७॥
 मरीचिमादितः कला देवाश्च चरिभिः सह ।
 अपत्यानीह सच्चिन्द्य तेऽपत्यकामयामहे ॥६.८॥
 तस्मिन् यज्ञे महाभागा देवाश्च चरिभिः सह ।
 एतदंशमसुद्धताः स्वानकालाभिमानिनः ॥६.९॥
 न च तेनैव रूपेण स्वापयेयुरिमाः प्रजाः ।
 युगादिनिधनादैव स्वापयेयुरिमाः प्रजाः ॥७.०॥
 ततोऽवदीक्षेकगृहः परमित्यविचारधन् ।

^(१) प्रजा इति ख० ।

^(२) सर्वे च देवदेवेभिति क० ।

एवं देवा विनिश्चित्य मथा स्त्रा न संशयः ।
 भवतां वंशसमूलाः पुनरेते महर्षयः ॥७१॥
 तेषां स्त्रीः कीर्तयिष्ये वंशं पूर्वमहात्मनः ।
 विस्तारेणानुपूर्व्या च प्रथमस्य प्रजापतेः ॥७२॥
 भार्या स्त्रीरप्तिमे उत्तमेऽभिजने गुम्भे ।
 हिरण्यकशिष्योः कन्या दिव्या नाम परिकुला ।
 पुण्ड्रोच्चस्यापि पैतेलोमी दुष्टिता वरवर्णिनी ॥७३॥
 स्त्रीगोख्यजनयद्विद्या काव्यं वेदविदां वरं ।
 देवासुराणामाचार्यं गुकङ्गविसुतं यहं ॥७४॥
 स गुकद्योग्यनाः स्थातः स्त्रतः काव्योऽपि नामतः ।
 पितृणां मानसी कन्या सोमपानां यशस्विनी ।
 गुकस्य भार्याङ्गी^(१) नाम विजडे चतुरः सुतान् ॥७५॥
 ब्राह्मण तेजसा युक्तः स जातो ब्रह्मविज्ञमः ।
 तस्मामेव तु चलारः पुचाः गुकस्य जश्चिरे ॥७६॥
 त्वष्टा वक्ष्यते द्वावेतौ गण्डामकौ च तावुभौ ।
 ते तदादित्यसङ्काशा ब्रह्मकल्पाः प्रभावतः ॥७७॥
 रक्षनः पृथुरग्निश्च विदान्वय दृहङ्गिराः ।
 वक्ष्यते च सुता चाते ब्रह्माङ्गाः सुरद्याजकाः ॥७८॥
 दृज्ञाधर्मविनाशार्थं मनुमेत्याभ्ययोजयन् ।
 निरस्त्रामानं वै धर्मं दृष्टेन्द्रो मनुमन्त्रीत् ॥७९॥

१. पाठोऽयं आदर्शसम्मतो सुदितः ।

एतैरेव तु कामं त्वां प्रापयिष्यामि याजनं^(१) ।
 शुल्वेन्द्रस्य तु तदाकर्यं तस्मादेष्टादपाकमन् ॥८०॥
 तिरोभुतेषु तेष्विन्द्रो धर्मपत्रीष्व चित्तां ।
 यहेण मोचयिला तु ततः येऽनुसार तां ॥८१॥
 तत इन्द्रविनाशाय यतमानान्यतीक्ष्ण तान् ।
 तत्वागतान् पुनर्दृष्ट्वा दुष्टानिन्द्रः प्रहन्य तु ।
 सुखाप देवदेवस्य वेदां वै दक्षिणे ततः ॥८२॥
 तेषान्तु भक्तमाणानां तत्र आत्मावृक्तैः सह ।
 श्रीर्वाणि न्यपतंस्तानि खर्जुराणाऽभवन्तः ॥८३॥
 एवं वर्षचिष्ठः पुण्या इन्द्रेण निहिताः पुरा ।
 यजन्यान्देवयानी च शुक्लस्य दुहिताऽभवत् ॥८४॥
 चिङ्गिरा विश्वरूपस्तु तथुः पुण्याऽभवन्तः ।
 विश्वरूपानुजश्चापि विश्वकर्मा यमः स्तूतः ॥८५॥
 भगोक्तु भगवो देवा जग्निरे दादशात्मजाः ।
 देव्यानान् सुषुप्ते सर्वान् काव्यश्चैवात्मजान्^(२) प्रभुः ॥८६॥
 मुवनो भावनश्चैव अन्यश्चान्य यतस्तथा ।
 कतुः यवाश्च मूर्द्धा च व्यजयो व्यञ्जयस्व चः ।
 प्रसवशाप्यजश्चैव दादश्चाऽधिपतिः स्तूतः ॥८७॥
 इत्येते भगवो देवाः स्तूता दादश याज्ञिकाः ।
 पौलोम्यजनयत्पुंच ब्रह्माण्डं वसिनं विभुं ॥८८॥

१. याजयज्ञिति ख० ।

२. याव्यज्ञेवात्मजानिति छ०, ट० च ।

व्याधितः सोऽष्टुमे मायि गर्भकुरेण कर्मणा ।
 चक्रवर्णाच्छ्रवनासोऽयं चेतनस्तु प्रचेतसः ।
 प्राचेतसाच्छ्रवगतोधादध्वानं पुरुषादजः^(१) ॥८८॥
 जनयामास पुच्छौ द्वौ सुकृत्यायास्तु भार्गवः ।
 आत्मवान्^(२) दधीचम्भ^(३) तावुभौ साधुमस्तनो ॥८९॥
 सारस्वतः सरस्वत्यां दधीचाचोपपद्यते ।
 हृषी पद्मी^(४) महाभागा आत्मवानस्य नाड्यती ॥८१॥
 तस्य ऊर्ध्वांश्च विर्जिते ऊरु भिन्ना महायग्राः ।
 और्ब्द्यासीदृचीकम्भु दीप्ताग्निसदृशप्रभः ॥८२॥
 जमदग्निर्ष्वचीकस्य सत्यवत्यां व्यजायत ।
 भूगोल्य हचिपर्याये^(५) रौद्रवैष्णवोस्त्रया ॥८३॥
 जमनादैषावस्थाद्वैर्जमदग्निरजायत ।
 रेणुका जमदग्नेष्ठ भक्तुन्नपराक्रमं ।
 अस्त्राचत्रमयं रामं सुषुवेऽमिततेजमं ॥८४॥
 और्वस्यासीतपुचम्भतं जमदग्निपुरोगमं ।
 तेषां पुचमहस्याणि भार्गवाणां परस्परात् ॥८५॥
 चक्रवन्नरेषु वै वाह्ना वहवो भार्गवाः स्त्रियाः ।

१. झोकार्ज्ञनिर्द न समीक्षीय ।

२. आत्मानं वेति उ० ।

३. दधीचिक्षेति उ० ।

४. व्यजिपलीति उ० ।

५. व्यजिपर्याये इति उ० ।

वत्सो विश्वोऽश्रिष्टेणस्य^(१) पाण्डः पश्चः समौनकः ।
 गोचरे भूमा ज्ञेने पचा ज्ञेयासु भार्गवाः ॥८_६॥
 इट्टुताङ्गिरसो वंशमग्ने: पुचस्त्र धीमतः ।
 यस्यान्ववाये समूता भारद्वाजाः समौतमाः ।
 देवाशाङ्गिरसो मुख्यास्त्रिपुमनो महाजसः ॥८_७॥
 सुरुपा चैव मारीची कार्दमी च तथा स्त्रराद् ।
 पश्चा च मानवी कन्या तिस्रो भार्यास्त्रवर्णाः ।
 इत्येताङ्गिरसः पञ्चमासु वच्छामि सन्ततिं ॥८_८॥
 अथर्वणस्तु दायादास्तासु जाताः कुलोद्धाः ।
 उत्पन्ना महता चैव तपसा भावितात्मनां ॥८_९॥
 वृहस्पतिः सुरुपायां गौतमः सुषुवे स्त्रराद् ।
 अबन्धं वामदेवञ्च उत्थसुजिजन्तया ॥९_०॥
 धिष्णुः पुचस्तु पश्चायां संवर्त्तयैव मानसः ।
 विचित्तश्च तथाद्यस्तः भरद्वास्यायुतथजः ॥९_१॥
 अग्निजो दीर्घतमा वृहद्युत्थो वामदेवजः ।
 धिष्णोः पुचः सुधन्वानं कर्षभश्च सुधन्वनः ॥९_२॥
 रथकाराः सहता देवा चक्रयो ये परिश्रुताः ।
 वृहस्पतेर्भरद्वाजो विश्रुतः सुमहायशाः ॥९_३॥
 अङ्गिरसस्तु भंवर्त्तो देवानङ्गिरसः इट्टु ।
 वृहस्पतेर्यंवीर्यांसो देवा ज्ञाङ्गिरसः सहताः ॥९_४॥
 औरसाङ्गिरसः पुचाः सुरुपायां विजिते ।

१ पाठोऽयं वादर्हसमतो सुक्षितः ।

जैदार्यायुर्दनुर्दचो दर्भः प्राणस्तैव च ।
 हविष्ठांश्च हविष्णुश्च क्रतुः सत्यश्च ते दश ॥१०५॥
 अयस्त्वा उत्तम्यश्च वामदेवस्त्रयोचितः ।
 भारदाजाः शास्त्रिका गार्डकाम्बरधीतराः ॥१०६॥
 सुद्गला विष्णुद्वाश्च हरिता वायवस्त्राया ।
 तथा भावा भरदाजा आर्षभाः किञ्चास्त्राया ॥१०७॥
 एते श्लृष्टिरक्षः पक्षा विज्ञेया दश पञ्च च ।
 अस्यन्तरेषु वै वास्त्रा वहवेऽक्षिरमः सहताः ॥१०८॥
 मारीचं परिवक्ष्यामि वंशसुन्तमपूरुषम् ।
 यस्ताम्बवाये समूतं जगत् स्थावरजडम् ॥१०९॥
 मरीचिरापद्मकमे ताभिधायन् प्रजेष्ठाया^(१) ।
 पुचः सर्वगणोपेतः प्रजावान् सुरुचिर्दितिः ।
 संपूर्जते प्रग्रस्तार्थां मनसा भाविता प्रभुः ॥११०॥
 आहृताश्च ततः सर्वा आपः समवस्त् प्रभुः ।
 तासु प्रणिहितादानमेकः सोऽजनयत् प्रभुः ॥१११॥
 पुचमप्रतिमन्द्राम्बाऽरिष्टनेमिः प्रजापतिः ।
 पुचं मरीचं सुर्याभं वैधीवेशो^(२) व्यजीजनत् ॥११२॥
 प्रधायन् हि सतां वाचं पुचार्थीं सलिले स्थितः ।
 सप्तवर्षसहस्राणि ततः सोऽप्रतिमोऽभवत् ॥११३॥
 कम्पापः सवितुर्विद्वास्तेन सः^(३) ब्रह्मणः समः ।

^१ प्रजेष्ठवेति ख० ।

^२ पाठोऽयमसमीचीनः ।

^३ तेजसेति ख० ।

मन्त्रमत्तरेषु सर्वेषु ब्राह्मणाशेन जायते ॥११४॥
 कन्यानिभित्तमित्युक्ते दक्षेण कुपिताः प्रजाः ।
 अपिवत्स तदा कश्चं कश्चं मन्त्रमिहोच्यते ॥११५॥
 हात्येकसा हि^(१) विजेया ब्रह्मणः कश्च उच्यते ।
 कश्चं मन्त्रं स्मरते विप्रेः कश्चपानात् कश्चपः ॥११६॥
 करोति नाम यदाचो वाचं कूरमुदाहतं ।
 दक्षाभिग्राप्तः कुपितः कश्चपस्तेन सोऽभवत् ॥११७॥
 तस्माच्च कश्चपेनोक्तो ब्रह्मण परमेष्ठिना ।
 तस्माद्वचः कश्चपाच्य कन्यास्ताः प्रत्यपद्यते ।
 सर्वात्म ब्रह्मवादिन्यः सर्वास्ता लोकमातरः ॥११८॥
 इत्येतत्त्विर्वर्गन्तु पुण्यं यो वेद वाहणं ।
 आयुषान् पुण्यवान् इत्युद्भवः सुखमाप्नोत्यनुच्छम ।
 धारणात् अवणाचैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥११९॥
 अथात्रुवन् पुणः सर्वे सुनयो रोमहर्षणी ।
 विनिवृत्ते प्रजासर्गे यष्टे वै चातुर्थस्य ह ।
 निर्वर्गः सम्प्रवृत्तोऽयं मनोर्बेवस्तस्य ह ॥१२०॥
 सूत उवाच । प्रजाः सृजेति व्यादिषुः स्वर्य दक्षः स्वयम्भुवा ।
 समर्ज दक्षो भूतानि गतिमन्ति भ्रुवाणि च ।
 उपस्थितेऽन्तरे त्वस्मिन् मनोर्बेवस्तस्य ह ॥१२१॥
 ततः प्रवृत्तो दक्षसु प्रजाः स्वयम्भृत्यधाः ।
 अरायुजा अण्डजाच्य उद्दिज्जाः स्वेदजास्ताया ॥१२२॥

१. पाठोयमादर्थसम्बोधे मुहितः । यस्तद्यमसमीक्षीनः ।

दशवर्षमहस्ताणि तप्ता चारं महत्तयः ।
 सम्भावितो योगबलैरणिमादैर्विङ्गेषतः ॥१२३॥
 आत्मानं व्यभजत् शीमान् मनुष्योरगरात्मान् ।
 देवासुरसगन्धर्वान् दिव्यसंहस्रप्रजान् ।
 ईश्वरानात्मानसुकान् रूपद्विषतेजसा ॥१२४॥
 तथैवान्वानि सुदितो गतिमन्ति प्रूपाणि च ।
 मानसान्वेव भूतानि चिह्नसुर्विधाः प्रजाः ॥१२५॥
 ऋषीन् देवान् सगन्धर्वान् मनुष्योरगरात्मान् ।
 अचम्भूतपिशाचांश्च वयःपश्चृगांस्तथा ॥१२६॥
 चदास्य मनसा हृष्टा न व्यवर्द्धन ताः प्रजाः ।
 अपध्याता भगवता महादेवेन धीमता ॥१२७॥
 मैथुनेन च भावेन चिह्नसुर्विधाः प्रजाः ।
 असिक्षी^(१) चावहत्पङ्कीं वीरणस्य प्रजापतेः ॥१२८॥
 सुतां सुमहता द्युकां तपसा लोकधारिणीं ।
 यथा भूतमिदै सर्वे जगत् स्वावरजङ्गमं ॥१२९॥
 अचाप्युदाहरन्नीमौ क्षोकौ ग्राचेतसं प्रति ।
 दक्षस्थोऽहतो भार्यामसिक्षीं वीरणीं परां^(२) ॥१३०॥
 कूपानां नियुतं दक्षः सर्विणां साभिमानिनो ।
 नदीगिरिषु सर्वांस्ताः पृष्ठतोऽनुयथौ प्रभुः ॥१३१॥
 तं हृष्टा ऋषिभिः प्रोक्ते प्रतिष्ठास्ति वै प्रजाः ।

^(१) अस्त्रक्षीमिति ठ० ।

^(२) पुरेति ठ० ।

प्रथमाच द्वितीया तु दक्षस्येह प्रजापतेः ॥१.३२॥
 तथागच्छद् यथाकालं कृपार्णा नियुते तु सः ।
 असिङ्गों वैरिणों यत्र दक्षः प्राचेतसेऽवहत् ॥१.३३॥
 अथ पुच्छस्तुतं म वैरिण्याममितौजसा ।
 असिङ्गर्ण जनयामास दक्षः प्राचेतसः प्रभुः ॥१.३४॥
 तांस्तु दृष्टु महातेजाः स विवर्द्धयिष्युः प्रजाः ।
 देवर्थिः प्रियसंवादो नारदो ब्रह्मणः सुतः ।
 नाशाय वचनं तेषां ग्रापायैवात्मनेऽत्रवीत् ॥१.३५॥
 यः स वै प्राच्यते विप्रः कम्लपस्येति द्वचिमः ।
 दक्षशापभयाद्भीतो ब्रह्मर्थिस्तेन कर्मणा ॥१.३६॥
 यः कम्लपस्तस्याय परमेष्ठी व्यजायत ।
 मानसः कम्लपस्येह दक्षशापभयात् पुनः ॥१.३७॥
 तस्मात् स कम्लपस्याय द्वितीयं मानसेऽभवत् ।
 स हि पूर्वसमुत्पद्मो नारदः परमेष्ठिनः ॥१.३८॥
 येन दक्षस्य पुच्छस्ते हर्यश्चा इतिविश्रुताः ।
 निन्दार्थं नाशिताः सर्वे विनष्टाय न संशयः ॥१.३९॥
 तस्मोद्यतस्तदा दक्षः कुद्दो नाशाय वै प्रभुः ।
 ब्रह्मर्थोन् वै पुरुषत्य याचितः परमेष्ठिना ॥१.४०॥
 ततोऽभिषन्धितं चके दक्षस्तु परमेष्ठिना ।
 कम्लायां नारदो मत्तं तत्र पुच्छो भवतिति ॥१.४१॥
 ततो दक्षः सुतां प्रादात् प्रियां वै परमेष्ठिने ।
 तस्मात् स नारदो जले भूयः शान्तो भयादृषिः ॥१.४२॥

तदुपशुत्य विप्रासो जातका ॥१॥
 अपृच्छन् वदनां शेषं सुतं तत्त्वार्थदर्शिनं ॥१४३॥
 अवय ऊः । कथं विनाशिताः पुचा नारदेन महाकाशा ।
 प्रजापतिसुतासे वै प्रजाः प्राचेतसाक्षात्ताः ॥१४४॥
 स तथां वचनं युत्ता जिज्ञासामधर्वं गुम्भं^(१) ।
 प्रेवाच मधुरं वाक्यं तेषां सर्वगुणान्वितं ॥१४५॥
 दत्तपुचाश्च इर्याश्च विवर्णयिष्वः प्रजाः ।
 समागता महात्रीर्या नारदस्तानुवाच च ॥१४६॥
 यास्तिशा वत् यूर्यं वै न प्रजानीय भूतलं ।
 अन्तमूर्द्धमधर्वैव कथं स्वच्छय वै प्रजाः ॥१४७॥
 किं प्रसाणन् भेदिन्याः स्वहृव्यानि तयैव च ।
 अविज्ञायेह स्वहृव्यं अन्यथा किं नु स्वच्छय ।
 अत्यं वापि वर्ज्जर्वापि तत्र दोषस्तु दृश्वते ॥१४८॥
 ते हु तद्वचनं युत्ता प्रयाता सर्वतो दिशः ।
 वायुन् समनुप्राप्य^(२) गतास्ते वै पराभवं ॥१४९॥
 अस्तापि न निवर्त्तन्ते भ्रमन्ते वायुभिश्चिताः ।
 एवं वायुयत्यं प्राप्य भ्रमन्ते ते महर्षयः ॥१५०॥
 स्वेषु पुचेषु गणेषु दत्तः प्राचेतसः पुनः ।
 वैरिष्यानेव पुचाणी सहस्रमस्त्रजत् प्रभुः ॥१५१॥
 प्रजा विवर्णयिष्वः शब्दाश्चाः पुनस्तु ते ।

१ पुमरिति ख० ।

२ वायुन् नाप्तन् प्राप्येति ख०, छ०, ठ० च ।

पूर्वमुक्तं वचः नारदेन ह ॥१.५.३॥
 तच्छुला वचम् सर्वे कुमारासो महीजसः ।
 अन्योऽन्यमुक्तसो सर्वे सम्यगाह महान् धिः ।
 भाग्याणां पदवी चैव गन्तव्या नाच संशयः ॥१.५.४॥
 ज्ञात्वा प्रमाणं पृथग्यात् सुखं सत्क्षयामहे प्रजाः ।
 तेऽपि तेनैव मर्मणं प्रयाताः सर्वतो दिशम् ।
 अत्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥१.५.५॥
 ततः प्रभृति वै भाना भातुरन्वेष्ये रतः ।
 प्रयातो नश्यति तथा तत्र कार्यं विजानता ॥१.५.६॥
 नष्टेषु अवस्थाषेषु दक्षः कुद्धोऽभवदिस्मुः ।
 नारदं नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च ॥१.५.७॥
 तथा तेष्यपि नष्टेषु महात्मसु पुरा किञ्च ।
 षष्ठिकन्याऽस्तजहतो वैरिष्णामेव विशुताः ॥१.५.८॥
 तासदा प्रतिजयाह पर्वर्थं कश्यपः प्रभुः ।
 धर्मः सोमस्तु भगवांस्तथैवान्ये महर्थयः ॥१.५.९॥
 दर्मा विश्वहिं दक्षस्य कृत्कर्मा यो वेद तत्त्वतः ।
 आयुषान् कीर्त्तिमान् धन्यः प्रजातीय भवत्युत्^(१) ॥१.५.१०॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुयोक्ते प्रजापतिःशानुकीर्त्तनं नाम
 चतुर्थोऽथायः ।

१. अथाध्याये वक्ष्यु स्थानेषु पूर्वोपरसङ्कृतिराहितेनासमीचीनतेन च
शाठः प्रतिभावित ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

कामपीयप्रजापतिः ।

अथ जातुः । देवानां दानवानाश्च देवानाश्चैव सर्वाः ।

उत्पत्तिं विक्षेपेभ्ये त्रूहि वैवस्तुतेऽन्तरे ॥१॥

सूत उवाच । धर्मस्ता तावद् वल्लामि लिङ्गं तं निवेदत ।

अहम्बती वसुर्यामी सम्बा भानुर्भूतती ॥२॥

सहस्रा च मुहूर्दा च साधा विश्वा तथैव च ।

धर्मपत्थो दग्ध लेता दज्जः प्राणेतयो ददौ ॥३॥

साधा पुर्वास्तु धर्मस्ता साधान् द्वादश अज्ञिरे ।

साधा नाम महाभागाम्हन्दजा यज्ञभागिनः ।

देवेभ्यस्तान् पराम् देवान् देवशाः परिचिरे ॥४॥

ब्रह्मणो वै मुखात् सृष्टा जया देवाः प्रजेष्ठा ।

सर्वे मन्त्रज्ञरीरास्ते सृता मन्त्रन्तरेभ्यिः ॥५॥

दर्शय पौर्णमासय दृश्यत्य रथमर्त ।

चिन्तिश्चैव विचिन्तिश्च आकृतिः कूतिरेव च ॥६॥

विज्ञाता चैव विज्ञातो मनो यज्ञस्य ते सृताः ।

नामान्येतानि तेषां वै जयानां प्रशितानि च ॥७॥

ब्रह्मायापेन ते जाताः पुनः स्वायम्भुवे जिताः ।

स्वारोचिषे वै तुषिताः सत्याश्चैवोत्तमे पुनः ॥८॥

नामये हरयो नाम वैकुण्ठा रैवताऽन्तरे ।

साधाय चातुषे नामा कन्दजा जिग्ने सुराः ॥८॥
 धर्षपुचा महाभागाः साधा ये दादशामराः ।
 पूर्वं सा अनुसूयने चातुषस्त्रान्तरे मनोः ॥९०॥
 स्तारोचिषेऽन्तरेतीता देवा ये वै महाजसः ।
 तुषिता नाम तेऽन्योन्यमधूर्वं चातुषेऽन्तरे ॥९१॥
 किञ्चिच्छिष्टे तदा तस्मिन् देवा वै तुषिताऽनुवन् ।
 इतरेतरं महाभागान् वयं साधान् प्रविष्ट्वा वै ।
 मन्त्रन्तरे भविष्यामस्त्रान्तः अयो भविष्यति ॥९२॥
 एवमुक्ता तु ते सर्वे चातुषस्त्राऽन्तरे मनोः ।
 तस्माद्वादशसंभूतान् धर्षान् स्तावमुवात् पुनः ॥९३॥
 नरनारायणौ तत्र जडाते पुनरेव हि ।
 विष्णुदिक्षो यशासीत् तथा शब्दो हरिष्य तौ ।
 स्तारोचिषेऽन्तरे पूर्वमास्त्रान्तौ तुषितौ सुरौ ॥९४॥
 तुषितानान्तु साधने नामान्येतानि बद्धते ।
 मनोऽनुमन्ता प्राणश्च नरो यानश्च^(१) वीर्यवान् ॥९५॥
 चित्तिर्हयो नयस्त्रैव इच्छा नारायणस्त्रया ।
 प्रभवोऽय विभुद्वैव^(२) साधा दादश जिग्ने ॥९६॥
 स्तावमुवेऽन्तरे पूर्वं ततः स्तारोचिषे पुनः ।
 नामान्यामन् पुनस्त्रानि तुषितानां निवेदधत ॥९७॥
 प्राणोऽपानस्त्रयोदानः समानो व्यान एव च ।

^(१) नरोपानस्त्रेति ख०, ढ०, ठ०, ठ० च ।

^(२) प्रभवो विभवस्त्रैवेति ख० ।

चतुः श्रोतं तथा^(१) प्राणः सर्वो बुद्धिमंगस्था ॥१८॥
 प्राणापानासुदानस्य समानो व्यान एव च ।
 जामान्येतानि पूर्वज्ञु तुषितानीं सर्वानि च ॥१९॥
 वचोस्तु वसवः पुचाः वाथागामनुजाः सर्वाः ।
 धरो भ्रुवस्य चोमस्य आपस्यैवालखोऽनिष्टः ।
 प्रत्यूषस्य प्रभासस्य वसवेऽङ्गौ प्रकीर्तिराः ॥२०॥
 धरस्य पुचो इविषो उत्तरवद्यवहस्या ।
 भ्रुवपुचो भ्रवो नादा कालो खोकप्रकालनः ॥२१॥
 चोमस्य भगवान् वर्चा बुधस्य यहवोधनः ।
 राहिणां तौ समुत्पन्नौ चिपु लोकेषु विश्रुतौ ॥२२॥
 धारोर्मिकसिलाद्यैव चयस्यन्त्रमसः सुताः ।
 आपस्य पुचो वैतण्डः शमः ज्ञानास्त्रैव च ॥२३॥
 स्फूर्त्यः सनस्तुमारस्य जडे पादेन तेजसः ।
 अग्निपुचः कुमारस्तु भरसाम्बे व्यजायत ।
 तस्य ग्रास्तो विज्ञात्यस्य नैमन्येयस्य पृष्ठजाः ॥२४॥
 अनिष्टस्य शिवा भार्या तस्माः पुचो मनोजवः ।
 अविज्ञातगतिर्द्यैव द्वौ पुचावनिष्टस्य च ॥२५॥
 प्रत्यूषस्य विदुः पुच ऋषिनांवा तु देवसः ।
 द्वौ पुचौ देवस्यापि ज्ञानवन्नौ मनीषिणौ ॥२६॥
 द्वृष्टस्तेषु भगिनी वरस्ती ग्रन्थाचारिणी ।

योगसिद्धा जगत्कल्पममका विचरत्युत ॥२७॥
 प्रभासस्य तु या भार्या वसुनामष्टमस्य ह ।
 विश्वकर्मा सुतस्त्रस्या जातः शिल्पिप्रजापतिः ॥२८॥
 म कर्त्ता सर्वशिल्पानां चिदशानाच्च वर्द्धकिः ।
 भूषणानाच्च सर्वेषां कर्त्ता कारविता च सः ॥२९॥
 सर्वेषाच्च विमानानि दैवतानां करोति सः ।
 मानुषाद्यैपजीवन्ति यस्य शिल्पानि शिल्पिनः ॥३०॥
 विश्वेदेवास्तु विश्वाया जग्निरे इश्वरे विश्वताः ।
 कतुर्देवः अवः सत्यः कालः कामो धुनिष्ठाया^(१) ॥३१॥
 कुरुवान् प्रभवाचैव रोचमानस्य ते इश ।
 धर्मपुचाः सहता क्षेत्रे विश्वार्थां जग्निरे इतुभाः ॥३२॥
 महत्वत्यां महत्वन्तो भानवो भानुजाः सहताः ।
 सुहर्त्तास्य सुहर्त्तायां घोषं कम्बा व्याजायत ॥३३॥
 सद्गुणायान्तु संजडो विदान् सद्गुणप एव च ।
 नागवीच्यन्तु^(२) जाम्याच्च पद्मचयसमाच्रिताः^(३) ॥३४॥
 पृथिवीविषयं सर्वमहत्वत्यां व्याजायत ।
 एष र्गः समाख्यातो विदान् धर्मस्य शाश्वतः ॥३५॥
 सुहर्त्ताचैव तिष्यस्य पतिभिः सह सुवताः ।
 नामतः संप्रवच्छामि त्रुवतो मे विवेधत ॥३६॥

१. मधुसूखेति ख० ।

२. नव वीच्यस्ति ख०, छ०, ठ०, ठ० च ।

३. पद्मचयसमाच्रिता इति छ० ।

अहोरात्रविभागश्च नक्षत्राणि समावतः ।
 मुहूर्नाः सर्वनक्षत्रा अहोरात्रविदक्षया ॥३७॥
 अहोरात्रकलामान् षट्कालीयधिका स्तता ।
 रवेर्गतिविशेषेण सर्वं पु अतुमिष्टतः ॥३८॥
 ततो वेदविदयैता तिथिमिष्टन्ति पर्वम् ।
 अविशेषेषु कालेषु योज्यः स पितृदानतः ॥३९॥
 रौद्रः शार्वस्तथा मैत्रः पिण्डवासव एव च ।
 आपोऽय वैश्वदेवत्य ब्राह्मो मध्याह्नसंचितः ॥४०॥
 प्राजापत्यस्तथा ऐन्द्रः^(१) तथेन्द्रो निर्वैतिस्तथा ।
 वारुणश्च तथार्द्धेष्व भागाशापि दिनाश्रिताः ॥४१॥
 एते दिनमुहूर्नाश दिवाकरविनिर्मिताः ।
 ग्रहुकाशाविशेषेण वेदितव्याः प्रमाणतः ॥४२॥
 अजास्तथाहिर्ब्रह्म पूषा चिय अमदेवताः ।
 आग्नेयस्यापि विज्ञेयः प्राजापत्यस्तथैव च ॥४३॥
 ब्रह्मसौम्यस्तथादित्यो वार्षस्याऽय वैष्णवः ।
 शावित्रोऽय तथा लाङ्गो वायवश्चेति मंगलः ॥४४॥
 एकरात्रिमुहूर्नाः स्युः क्रमोक्ता दश पञ्च च ।
 इन्द्रोर्गत्युदया ज्येया नास्तिकाः पादिकाक्षया ।
 कालावस्थास्त्रिमास्त्रेते मुहूर्नां देवताः स्तताः ॥४५॥
 सर्वयहाणां चीष्णेव स्थानानि विचितानि च ।
 दचिष्णोत्तरमध्यानि तानि विद्याद् यथाकमः ॥४६॥

१ तथोपेन्द्र इति ४० ।

स्वानं जारद्वं मध्ये तथैरावतसुन्नरं ।
 वैश्वानरं इच्छितो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥४३॥
 अश्विनी कृपिका याम्या नागवीयिरिति सूता ।
 पुष्ट्योऽप्नोषापुनर्वसु वीर्यिररावती मता ।
 तिस्रसु वीथयो द्वेता उत्तरे मार्गं उच्यते ॥४४॥
 पूर्वान्तरे फालगुण्यौ च मघा चै वार्यमी सूता ।
 हस्तचित्रे तथा स्वाती गोवीथीत्यभिशब्दिता ॥४५॥
 ज्योष्ट्रा विश्वाखानुराधा वीथी जारद्वी सूता ।
 एतास्तु वीथयस्तिस्तो मध्यमे मार्गं उच्यते ॥४६॥
 मूलज्ञापाडे द्वे चापि अजवीयभिशब्दिता ।
 अवणस्तु धनिष्ठा च गार्मि शतभियकथा ॥४७॥
 वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्तिता ।
 सूता वीथस्तु तिस्रसा मार्गं वै इच्छिण्युधैः ॥४८॥
 सप्तविंशत्तु या: कन्या दत्तः सोमाय ता ददौ ।
 सर्वा नक्षत्रनामस्ता ज्योतिषे चैव कीर्तिताः ।
 तासामपत्यान्यभवन् दीप्तान्यमिततेजसा ॥४९॥
 यास्तु शेषासादा कन्याः प्रतिजयाह कम्हपः ।
 चतुर्दश महाभागाः सर्वास्ता लोकमातरः ॥५०॥
 आदितिर्दितिर्दिनुः काला अरिष्टा सुरसा तथा^(१) ।
 सुरभिर्विनता चैव तासा कोधवशा दूरा^(२) ।

^(१) आदितिर्दितिर्दिनुर्दावा अरिष्टा नायुषक्षेत्रे इ०, ट० अ ।

^(२) सुरभिर्विनता नासा सुनिः कोधवशा इरेति इ०, कोधवशा इरेति इ० ।

कद्रुमुनिय धर्मज्ञः प्रजास्तामां निवेदित ॥५.५॥
 चारिष्णवेऽन्नरेऽन्तीते ये दादश पुरोगमाः ।
 वैकुण्ठा नाम ते साध्या बभूवुशाङ्कुषेऽन्तरे ॥५.६॥
 उपस्थितेऽन्तरे ल्लभिन् पुनर्वृत्स्तस्य ह ।
 आराधिता छादित्या ते समेत्याङ्गः परस्परं ॥५.७॥
 एतामेव महाभागामदितिं संप्रविष्ट्वा ।
 वैवस्ततेऽन्तरे ल्लभिन् योगादहून चेतसः ॥५.८॥
 मच्छामः पुचलामस्यास्तनः श्रेयो भविष्यति ।
 अदित्याम् प्रस्तानामादित्यान्व भविष्यति ॥५.९॥
 एवमुक्ता तु ते मर्वे चाकुषस्याऽन्तरे मनेः ।
 जडिरे दादशादित्या मारीचात् कम्पयात्पुनः ॥६.०॥
 शतकतुश्च विष्णुश्च जडिते पुनरेव हि ।
 वैवस्ततेऽन्तरे ल्लभिन् नरनारायणौ सुरौ ॥६.१॥
 तेषामपि हि देवानां निधनोत्पत्तिरुच्यते ।
 यथा सुर्यस्य लोकेऽस्मिन् उदयास्तमयावुभौ ।
 प्रजापतेश्च विष्णोश्च भवस्य^(१) च महात्मनः ॥६.२॥
 श्रेष्ठानुश्रविके दस्ताच्छक्ताः शब्दादिलक्षणे ।
 अष्टात्माकेऽलिमाद्ये च तस्माते जडिरे सुराः ॥६.३॥
 इत्येष विषये रागः समूत्याः कारणं सूरतं ।
 ब्रह्माग्नापेन समूत्ता जयाः स्वायम्भुवे जिनाः ॥६.४॥
 स्वारोचिष्वे वै तुष्टिताः सत्यासौवेत्तमे पुनः ।

१ इत्येति ख० ।

तामये हरयो देवा जाताशारिष्यते तु वै ।
 वैकुण्ठादाचुषे साधा आदित्याः साम्यते पुनः ॥६५॥
 धातार्यमा च मित्रस्य वहणेऽग्नो भगस्तथा ।
 हक्षो विवस्तान् पूषा च पर्जन्यो दशमः सूतः ॥६६॥
 ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्योऽजघन्यजः ।
 हृत्येते दादशादित्याः कम्पपस्य सूताः सूताः ॥६७॥
 सुरभी कम्पपाद्गुद्रानेकादश विजित्ते ।
 महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥६८॥
 अद्वारकं तथा सर्वं निर्वृति बद्धत्पतिं ।
 अजैकपादस्त्रिभूमूर्त्तिं त्वरं तथा ॥६९॥
 भुवनस्तेवरं भृत्यु कपालस्त्रैव^(१) विश्रुतं ।
 देवानेकादशैतास्तु रुद्रांस्त्रिभुवनेश्वरान् ।
 तपसा तेन महता सुरभी तानजीजनत् ॥७०॥
 ततो दुष्टिरावन्ये सुरभी दे व्यायत ।
 रोहिणी चैव रुद्राभा गाम्यारी च^(२) यशस्तिनी ॥७१॥
 रोहिणां जित्ते कन्याश्वतश्चो सोकविश्रुताः ।
 सुरूपा हंसकीला च^(३) भद्रा कामदुधा तथा ।
 सुषुप्ते कामदुधा तु सुरूपा तनयद्यर्थ ॥७२॥
 हंसकीला नृपमृषीन्^(४) भद्राद्यास्तु व्यायत ।

^(१) कापालस्त्रैवेति ख० ।

^(२) गाम्यारी चेति छ० ।

^(३) हंसकीली चेति क० ।

^(४) पाठोऽयं न समीचीनः ।

विशुतास्तु महाभागा गन्धर्वा वाजिनः सुनाः ॥३३॥
 उच्चैःश्वासदा जाताः खेत्रास्ते भग्नोजवाः ।
 शेताः ग्रोनाः पिण्डास्तु वारङ्गा इरितार्जुनाः ।
 इद्रा देवोपवास्त्रास्ते गन्धर्वयोनयो इथाः ॥३४॥
 भृत्यो जस्ते सुरभ्यास्तु शीमान् चक्राभसुप्रभः ।
 स्तम्भी कलुद्धी चुतिमान्वताक्षयसम्भवः ।
 सुरभ्यनुभवते दत्तो छंडो माहेश्वरस्तु वः ॥३५॥
 इत्येते कथ्यपस्ता इद्रादित्याः प्रकीर्तिनाः ।
 धर्मपुच्छः सहताः साधा विश्वे च वसवस्थाः ॥३६॥
 अशिष्टनेमिपद्मीनामपत्यानीह षोडश ।
 बज्जपुच्छ विदुषद्यतस्तो विशुतः सहताः ।
 प्रत्यञ्जिनसजाः श्रेष्ठा चक्रादिंस्तताः सहताः ॥३७॥
 क्षत्राश्वस्तु तु देवर्घर्देवप्रहरणाः सहताः ।
 एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव हि ॥३८॥
 सर्वे देवगणा विप्राक्षयस्तिंश्चनु इन्द्रजाः ।
 एतेषामपि देवानां निरोधोत्पत्तिंश्चते ॥३९॥
 यथा सूर्यस्य लोकेऽस्मिन् उदयास्तमयावुभौ ।
 एते देवनिकाश्वास्ते सम्भवन्ति युगे युगे ॥४०॥
 अष्टय ऊरुः । साधास्तु वसवो विश्वे इद्रादित्याश्वस्थैव च ।
 अभिजात्या प्रभावैश्च कर्मभिश्वैव विशुताः ॥४१॥
 प्रजापतेश्च विष्णोश्च भवस्तु च महात्मनः ।
 अन्तरं ज्ञातुमिष्ठानो यस्तु वस्त्राद् विश्विते ॥४२॥

यस्य यस्मात् प्रभवति यस्य यस्मिन् प्रतिष्ठितः ।
 ज्ञायान्यो मध्यमद्वैव कनीयान् यस्य तेषु वै ॥८३॥
 प्रधानभूतेा यस्तेषां गुणभूतस्य तेषु यः ।
 कर्मभिश्चाभिजात्या च प्रभावेण च यो महान् ।
 एतत् प्रत्युष्टि नः सर्वं त्वं हि वेत्य यथायर्थं ॥८४॥
 सूत उत्तराच । अत्र वा वर्णयिष्येहमन्तरन्तेषु यत् सूतं ।
 यद्ब्रह्मविष्णुरुद्राणां इत्युच्चं मे विवक्तः ॥८५॥
 राजसी तामसी चैव सात्त्विकी चैव ताः सूताः ।
 तन्यः स्वयम्भूतः प्रोक्ताः काले काले भवन्ति याः ॥८६॥
 एतासामन्तरं वकु नैव शक्य दिजोन्माः ।
 गुणवृद्धिनिवन्धलाद्विधानुशब्दवन्धतः ॥८७॥
 प्रवृत्तिज्ञ निवृत्तिज्ञ गुणवृद्धिभिः दिजाः ।
 यथाशक्तया प्रवच्छामि तनूनां तच्चिवोधत ॥८८॥
 एका तु कुरुते तामां राजसी सर्वतः प्रजाः ।
 एका चैवार्णवस्त्रा तु सानुगृहाति सात्त्विकी ।
 एका सात्त्विपते काले तामसी यस्ते प्रजाः ॥८९॥
 रजसा तु समुद्रिको ब्रह्मा सम्भवते यदा ।
 पुरुषाख्या तदा तस्य सात्त्विकी विनिवर्तते ॥८०॥
 यदा भवति कालात्मा उद्रेकात्मसूत सः ।
 ब्रह्माख्या सा तदा तस्य राजसी विनिवर्तते ॥८१॥
 सच्चोद्रेकात्म पुरुषो यदा भवति स प्रभुः ।
 कालाख्या सा तदा तस्य पुनर्न भवतीति वै ॥८२॥

कमानस्य निवर्तने रूपं नाम च कर्म च ।
 चैलोक्ये वर्त्मानस्य सर्वानुग्रहनियहैः ॥८.३॥
 यदा भवति ब्रह्मा च तदा चान्तरमुच्यते ।
 यदा च पुरुषो ब्रह्मा न चैव पुरुषस्तु सः ॥८.४॥
 मणिर्विभजते वर्णान् विचिचान् स्फटिके यथा ।
 वैमल्लादाश्रयवशान्तदर्णः स्वान्तदञ्जनः ॥८.५॥
 तदा गुणवशान्तस्य स्वयम्भोरनुरञ्जनं ।
 एकत्रे च पृथक्के च प्रोक्तमेतत्त्रिदर्णनं ॥८.६॥
 एको भूत्वा यथा मेघः पृथक्कोनावतिष्ठते ।
 रूपतो वर्णतस्यैव तथा गुणवशान्तु सः ॥८.७॥
 भवत्येको दिधा चैव चिधा मूर्त्तिविनाशनात् ।
 एको ब्रह्मान्तराचैव पुरुषस्येति ते चयः ॥८.८॥
 एकस्थैताः सहस्रास्त्रिसहस्रनवस्तु स्वयम्भुवः ।
 आह्मी च पौरुषी चैव अन्तकारी च ते चयः ॥८.९॥
 तत्र या राजसी तस्य तनुः सा वै प्रजाकरी ।
 या तामसी तु कालाख्या प्रजाचयकरी तु सा ।
 सान्त्विकी पौरुषी या तु सानुग्रहकरी सहता ॥९.०॥
 राजस्त्रा ब्रह्मणोऽगेन भरीचिः कश्चपोऽभवत् ।
 तामसी चान्तराख्या तु तदशेनाभवद्वः ॥९.१॥
 सान्त्विकी पौरुषी या सा तस्याः शोषिष्युरुच्यते ।
 चैलोक्ये ताः सहस्रास्त्रिसहस्रनवस्तु स्वयम्भुवः ॥९.२॥
 नानाप्रयोजनार्थां हि कालोऽवस्थां करोति यः ।

ब्रह्मानेन प्रजाः सृष्टा विष्णुलेनानुस्तद्य च ।
 वैष्ण शानुगृहीतास्ता रौश्चानुशमते पुनः ॥१०.३॥
 एकः स्वयम्भुवः कालस्त्रिभिर्गतीन् वै करोति सः ।
 सुजते चानुस्तद्याति प्रजाः संहरते तथा ॥१०.४॥
 इत्येताः कथितास्त्रिस्तनवस्तु स्वयम्भुवः ।
 प्रजापत्या च रौद्रो च वैष्णवी चैव ताः स्तताः ॥१०.५॥
 एका तनुः स्तता वेदे धर्मशास्त्रे पुरातने ।
 साक्षात्योगपरे चौरैः पृथक्कैकलदर्शिभिः ।
 अभिजातप्रभावज्ञैर्चैविभिस्तत्तदर्शिभिः ॥१०.६॥
 एकत्रे च पृथक्कै च तासु भिजाः प्रजाम्बिह ।
 इदं परमिदं नेति त्रुवतो भिक्षदर्शनाः ॥१०.७॥
 ब्रह्माणं कारणं केचित् केचित् प्राङ्गः प्रजापतिं ।
 केचिच्चिह्नं परत्वेन प्राङ्गविष्णुं तथाऽपरे ।
 अविज्ञानेन संसक्ताः सका रत्यादिचेतसा ॥१०.८॥
 तत्त्वं कालस्तु देशस्तु कार्याणावेत्य तत्त्वतः ।
 कारणस्तु स्तता ज्ञोता नानार्थैविह देवताः ॥१०.९॥
 एकं निन्दति यस्तेषां सर्वानेव स निन्दति ।
 एकं प्रशंसमानस्तु सर्वानेव प्रशंसति ।
 एकं यो वेत्ति पुरुषं तमाङ्गब्रह्मावादिनं ॥११०॥
 अदेयम्भु सदा कार्या देवतासु विजानता ।
 न इष्यमीश्वरं शातुमैत्र्येण व्यवस्थितं ॥१११॥
 एकात्मा स चिधा भूत्वा समोहयति यः प्रजाः ।

एतेषाच्च चयाणान् विश्ववन्नरं जनाः ॥११२॥
 जिज्ञासन्नः परौक्तनः सका रूपाविचेतसः ।
 हृदं परमिदं नेति वदन्ति भिक्षदर्शिनः ॥११३॥
 यातुधानान् विश्वन्येताः पिण्डाचांसैव तात्परान् ।
 एकलेन पृथक्केन स्थायम्भूर्वितिष्ठते ॥११४॥
 गुणमात्रात्मिकाभिमु तनुभिर्माहयन् प्रजाः ।
 तेष्वेकं यजते यस्तु स तदा यजते चर्यं ॥११५॥
 तस्मादेवाच्छब्दो छेते नैरन्तर्यं व्यवस्थिताः ।
 तस्मात् पृथक्कामेकलमस्त्रा सङ्घागतागतं ।
 एकलं वा बहुलं वा तेषु को आतुमर्हति ॥११६॥
 यस्मात् सङ्घानुग्रहीते यस्ते चैव ते प्रजाः ।
 गुणात्मकलात्मैकाच्च तस्मादेकः स उच्यते ॥११७॥
 हृदं व्रज्ञाणमिन्द्रियं लोकपालान् कर्त्तीन् दनून् ।
 देवं तस्मेकं बड्धधा प्राङ्गन्नारायणं दिजाः ॥११८॥
 प्राजापत्या तनुर्या च तनुर्या चैव वैष्णवी ।
 मन्त्रन्तरे च कल्पे च आवर्तने पुनः पुनः ॥११९॥
 तेजसा यशसा चुद्धा श्रुतेन च वलेन च ।
 आद्यन्ते तस्माद्यैव तानपीच निवेदित ॥१२०॥
 राजसा ब्राह्मणोऽस्त्रेन मरीचिः कश्चपोऽभवत् ।
 तामसास्तु चांशेन कालात्मा हृद उच्यते ।
 सात्त्विक्या पुरुषांशेन यज्ञे विष्णुरभृत्तदा ॥१२१॥
 चिषु काणेषु तस्मैता ग्रहणस्तुन्वेऽप्यजाः ।

कालो भृत्वा पुनश्चासौ रुद्रः संहरते प्रजाः ॥१२२॥
 सम्प्राप्ते चैव कल्पान्ते सप्तरशिर्दिवाकरः ।
 भृत्वा सम्बन्धकादित्यो लोकांस्तीन् स तदादहन् ॥१२३॥
 विष्णुः प्रजानुग्रहाति नामरूपविपर्यये ।
 तस्मान्नामवस्थाथां तच्चदुत्पत्तिकारणं ॥१२४॥
 सन्तोषिका तु या प्रोक्ता ब्रह्मणः पौरुषी तनुः ।
 तस्मांशेन विजिते म इह स्वाध्यमुवेऽन्तरे ।
 आकृत्यां मनसो देव उत्पन्नः प्रथमे विमुः ॥१२५॥
 ततः पुनः म वै देवो प्राप्ते स्वारोचिषेऽन्तरे ।
 तुषिताथां समुत्पन्ने । इतीतस्तुषितैः सह ॥१२६॥
 औन्तसे चान्तरे चैव तुषितस्तु विदुः म वै ।
 वशवर्जिभृत्यन्नो वशवर्जी हरिः पुनः ॥१२७॥
 सत्याद्यामभवत्सत्यः सत्यैः सह सुरोन्तरैः ।
 तामसस्यान्तरे चापि सम्प्राप्ते पुनरेव हि ।
 भाव्याद्यां हरिभिः साहृदै हरिरेव वभृत इ ॥१२८॥
 चारिष्णावेऽन्तरे चापि हरिर्देवः पुनस्तु मः ।
 वैकुण्ठाद्यामसौ जज्ञे श्वाभूतरजसैः सह ।
 वैकुण्ठः म पुनर्देवः सम्प्राप्ते चाचुषेऽन्तरे ॥१२९॥
 धर्मा नारायणः साध्यः साध्यैः सह सुरैरभृत् ।
 म तु नारायणः साध्यः प्राप्ते वैवस्तोऽन्तरे ॥१३०॥
 मारीचात् कश्यपादिष्ठुरदित्यां सम्भूत च ।
 चिचिः कर्मैरिमान् लोकान् जित्वा विष्णुरुहकर्म ॥१३१॥

प्रत्यपादयदिक्षाय देवेभ्यस्त्रैव स प्रभुः ।
 इत्येताङ्गनवस्त्रस्य यतीताः सप्त सप्तसु ।
 मन्त्रमत्तरेक्षतीतेषु याभिः संरचिनाः प्रजाः ॥१.३.२॥
 तस्मादिष्टमिदं सर्वे वामनेनेह जायता ।
 तस्मात्सु वै स्मरते विष्णुर्विशेषातेः प्रवेशनात् ॥१.३.३॥
 इत्येते ग्रहणस्त्रैव वामनस्त्र महाकामः ।
 एकलस्त्रैष्ट्यात्मा विजिष्टलस्त्रै कीर्तिं ॥१.३.४॥
 देवतानामिर्हाशेन जायने याम्भु देवताः ।
 तासांनामोजसा बुद्धा युतेन च बलेन च ।
 जायने तस्माद्यैव ता वै तेषामनुश्रात् ॥१.३.५॥
 यद्यदिभूतिमत्तम्भं श्रीमद्भूर्जितमेव वा ।
 तन्नदेवावगच्छध्यं विष्णोमेजेऽग्रसम्भवं ॥१.३.६॥
 स एवं जायतेऽग्नेन केचिदिष्टन्ति मानवाः ।
 ततोऽपरे द्रुवन्तीममन्योन्याऽग्नेन जायते ॥१.३.७॥
 एवं विवदमानास्ते दृष्ट्वा ताम्भे द्रुवन्ति इ ।
 यस्मात्त्र विद्यते भेदो मनस्त्रेतम्भय इ ।
 तस्मादनुश्रात्कोपां चेच्छास्ते भवन्त्युत ॥१.३.८॥
 एकम्भु प्रभुज्ञतया वै बज्जधा भवतीश्वरः ।
 भूत्वा यस्मात्त्र बज्जधा भवत्येकः पुनर्मुखः ॥१.३.९॥
 तस्मामुमनस्या भेदाज्ञायने तेजम्भय इ ।
 मन्त्रमत्तरेषु सर्वेषु प्रजाः स्यावरज्ञामाः ।
 सर्वादौ सहादुत्पत्त्वाच्छिष्टन्तीह प्रसंशया ॥१.४.०॥

प्राप्ने प्राप्ने तु कल्पान्ते रुद्रः संहरति प्रजाः ।
 आयन्ते मोहयन्तोऽन्यानीश्वरा योगमायया ॥१.४१॥
 ऐश्वर्येण चरन्तसो मोहयन्ति^(१) शूनीश्वराः ।
 तस्माद्विषयप्रचारेषु युक्ताद्युक्तं न विद्यते ॥१.४२॥
 भूतापवादिनो दुष्टा मध्यस्था भूतभाविनः^(२) ।
 भूतापवादिनः शकास्त्वयो वेदाः प्रवादिनां ॥१.४३॥
 दृढपूर्वश्रुतत्वाच्च प्रवादाच्चैव लौकिकात् ।
 चतुर्भिः कारणैरेभिर्यथातन्त्रं न विन्दति ॥१.४४॥
 पूर्वमर्थान्तरे न्यक्षाः^(३) कास्तान्तरगता अपि ।
 तेनान्यात् सन्तमयर्थं देवता प्रतिपद्यते ॥१.४५॥
 दर्शनां द्रव्यभूतो यो गुणभूतस्तु तेषु यः ।
 कर्मणां मनसां कर्त्ता अभिजात्या च यो महान् ।
 अनुज्ञौः कारणैरेतैश्चतुर्भिः परिकीर्त्यते ॥१.४६॥
 अशक्तहृष्टो जानाति देवताः प्रविभागजः ।
 इमौ चोदाहरन्यत्र लोकौ योगेश्वरं प्रति ॥१.४७॥
 आत्मनः प्रतिरूपाणि परेषाच्च सहस्रजः ।
 कुर्याद्योगवस्त्रम्प्राप्य तैश्च सर्वैः सहाचरेत् ॥१.४८॥
 प्राप्नुयादिष्यांश्चैव तथैवोदयतपस्त्रन् ।
 संहरेच पुनः सर्वान् स्तुर्यतेजो गुणानिव ॥१.४९॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कल्पपीयप्रजामर्गा नाम पञ्चमोऽथायः ।

^१ मादयन्तीति छ० ।

^२ भूतिभाविन इति स० ।

^३ पूर्वमन्वन्तरे न्यक्षा इति छ० ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

—◆—
कालपीयप्रजासर्गः ।

अथव ऊरुः । एतच्छुला वचसात्त नैमिषेयात्तपस्तिनः ।
 पप्रच्छुर्चार्थयः श्रेष्ठं वचनस्त यथाकर्म ॥१॥
 सप्तस्तिह कर्त्त देवा जाता मन्त्रन्तरेष्विह ।
 इत्रविष्णुप्रधानात्तो आदित्यात्तु महोजसः ।
 एतत् प्रब्रूहि नः सर्वे विस्तराद्वैमहर्षण ॥२॥
 एवमुक्तसादा सुतो विनयी ब्रह्मवादिभिः ।
 उवाच वदतां श्रेष्ठो यथा षष्ठो महर्विभिः ॥३॥
 स्त उवाच । ब्रह्मणो वै मुखात् सृष्टा यथा देवाः प्रजेष्या ।
 सर्वे मन्त्रशरीरात्तो स्तता मन्त्रन्तरेष्विह ॥४॥
 दर्शन्य पौर्णमासद्य सृष्टय रथन्तरं ।
 आकृतः प्रथमस्तीर्थां तत्तत्त्वाकृतिरेव च ॥५॥
 विज्ञात्यैव सुविज्ञिता आकृतिः कृतिरेव च
 अधीष्ठत ततो शेषः अधीतिश्चैव तत्त्वतः ।
 विज्ञातिश्चैव विज्ञातो मामवो ये च दादत्त ॥६॥
 शेषो दादत्तपुच्य यथाव्देन^(१) समाजयेत् ।
 तं बृह्मा चात्मवीद्वृह्मा जया देवानसूयत ॥७॥
 दात्राग्निहोत्रसंयोगे मिथ्यामारभतेति च ।
 एवमुक्ता तु तं बृह्मा तत्त्वैवान्तरधीयत ॥८॥

१. पञ्चाव्देनेति ख० ।

ततस्ते नाभ्यनन्दन तदाकरं परमेष्ठिनः ।
 सत्यस्येह तु कर्मणि वाङ्मनः कर्मजानि तु ॥८॥
 य एवाप्यवतिष्ठन्ते दोषं दृष्टा तु कर्मसु ।
 चक्ष्यातिशययुक्तन् ते दृष्टा कर्मणां फलं ॥९॥
 जुगुष्टनः प्रसूतिश्च निष्ठान्द्रा निर्ममाभवन् ।
 अजस्तं काङ्गमालास्ते विरका दोषदर्शिनः ॥१०॥
 अर्थे धर्मस्तु कामश्च हिता ते वै व्यवस्थिताः ।
 पौरुषं आनमास्याय तेजः संचिष्य चास्थिताः ॥११॥
 तेषां तमभिप्रायं ज्ञात्वा चुकोप ह ।
 तानब्रवीत्तदा ब्रह्मा निरसाहान् सुरानय ॥१२॥
 प्रजार्थमिह यूयं वै प्रजास्त्राऽस्मि नान्यथा ।
 प्रसूत्यध्वं अव्यच्छेत्युक्तवानस्मि यत् पुरा ॥१३॥
 अस्माद्वाक्यमनादृत्य मम वैराग्यमास्थिताः ।
 जुगुष्टमालाः स्तं जन्म सन्ततिं नाभिनन्दय ॥१४॥
 कर्मणास्तु कृतो न्यासो ज्ञास्त्रतत्त्वाभिकाङ्क्षा ।
 तस्माद्युपमनादृत्य सप्तकालस्तु यास्यथ ॥१५॥
 ते शस्त्रा ब्रह्मणा देवा जयास्तु वै प्रसादयन् ॥१६॥
 चमासाकं महादेव यदज्ञानात् कृतं विभो ॥१७॥
 प्रणिपत्य सानुनयं ब्रह्मा तात्रवृत्तं पुनः ।
 लोके मयाननुज्ञातः कः स्वातन्त्र्यमिहर्वस्मि ॥१८॥

१ दृष्टेति ख० ।

२ एकवाचनान्तपाठो न समोचीनः ।

मया परिगतं सर्वं कथमच्छन्दो मम ।
 प्रतिपत्त्यभित्ति भूतानि इत्युभं वा च दि वाऽप्युभं ॥१८॥
 लोके यदस्ति किञ्चिद्दै सलासन्नवस्थितं ।
 मुख्यात्मना मया आत्म के माँ लोकेऽतिसन्ध्येत् ॥१९॥
 भूतानामाकिंतं यत्त यत्प्रयोगं विधारितं ।
 तथा विचारितं यत्त तत्प्रयोगं विदितं मम ॥२०॥
 मया स्थितमिदं सर्वं जगत्स्वावरजड्डमं ।
 आशामयेन तत्प्रेन कर्त्त्वे च्छेन्नुभिहेत्प्रहो ॥२१॥
 यस्मात्ताहं विवृत्तो वै सर्वार्थभिह नान्यथा ।
 इत्त कर्माण्डानारभ्य को मे च्छन्दादिमोच्यते ॥२२॥
 परिभाष्य ततो देवान् जयान् वै नष्टेत्प्रमः ।
 अब्रवीत्सु पुनस्तान् वै भूतान् दण्डे प्रजापतिः ॥२३॥
 यस्मान्माभिसन्धाय यत्प्राप्तो चापारस्त्वेष यः कृतः पुरा ।
 यस्मात्प्र विफलोऽयत्तो चापारस्त्वेष यः कृतः ।
 भविताऽतः सुखोदर्को देवा भावेषु जायतां ॥२४॥
 आत्माछन्देन वा जन्म भविष्यति सुरोन्माः ।
 मन्यन्तरेषु संमूढाः षट्सु सर्वं गमिष्यत ॥२५॥
 वैवस्तान्मेषु सुरास्तथा खायन्मुवादिषु ।
 तान् शाला ब्रह्मणा तत्र स्तोको गीतः पुरातनः ॥२६॥
 चयोः विद्या ब्रह्मचर्यं प्रसूतिं आद्यमेव च ।
 यद्यसैव तु दानस्त एषामेव तु कुर्वतां ।
 स हि स्म विरजा भूता वस्तेऽन्यप्रसंजया ॥२७॥

स एवं लोकं दृष्टा तु जया देवानथान्नवीत् ।
 वैवस्ततेऽन्तरेऽनीते मतसमीपमिहेष्यथ ॥२८॥
 ततो यूथं मथा साहूं सिद्धिं प्राप्स्यथ शाश्वतीं ।
 एवमुक्ता तु तान् ब्रह्मा तच्चैवान्तरधीयत ॥२९॥
 ततो देवाङ्गिरोभृते ईश्वरे ज्ञानुग्रोभयं ।
 प्रपद्मा अणिमादैष्य युक्ता योगबलान्विताः ॥३०॥
 ततस्तोषान्तु यास्त्वं साऽभवन् द्वादश इदाः ।
 जया दृति समाख्याताः जाताच्चोदधिसन्धिभाः ॥३१॥
 ततः स्वायम्भुवे तस्मिन् सर्वे ने जज्ञिरे सुराः ।
 अजितायां हचे: पुचा अजिता द्वेदशात्मकाः ॥३२॥
 विधिष्य मुग्नयस्यैव सेमो नन्दोऽव्ययस्तथा ।
 प्राणोऽपानः सुधामा च करुणकिव्यवस्थिताः ।
 दृत्येते मानसाः सर्वे अजिता द्वादश सूताः ॥३३॥
 ते च यज्ञे सुरैः साहूं यज्ञभाजस्तदा सरताः ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं ततः स्वारोचिष्ये पुनः ।
 तुषितायां समुत्पन्नाः पुनः पुचाः स्वरोचिष्यः ॥३४॥
 तुषिता नाम ते ज्ञानम् प्राणाख्या यज्ञिकाः सुराः ।
 पुनस्ते तुषिता देवा उत्तमे लन्तरे स्वयं ॥३५॥
 उत्तमस्य तु ते पुचाः सत्यायां जज्ञिरे इभाः ।
 ततः सत्याः स्वता देवा उत्तमे चान्तरे तदा ॥३६॥
 अभजन् यज्ञभाजस्ते इतीये द्वापरान्तरे ।
 ते तु सत्याः पुनर्देवाः सम्प्राप्ते तामसेऽन्तरे ॥३७॥

हर्या ये तमसः पुचा जश्निरे द्वादशैव तु ।
 हरयो नाम ते देवा चक्रभाजक्षात्तमवन् ॥३८॥
 ततस्ते हरयो देवाः प्राप्ते चरिष्णोऽन्नरे ।
 वैकुण्ठाद्यां ततस्ते वै चरिष्णोऽन्नरे सुराः ।
 वैकुण्ठाद्यां नाम ते देवाः पञ्चमस्थान्तरे मनोः ॥४०॥
 ततस्ते वै पुनर्देवा वैकुण्ठाः प्राप्य चातुषं ।
 चात्याद्यां द्वादश सुला जश्निरे धर्मसूनवः ॥४१॥
 ततस्ते वै पुनः चात्याः संक्षीणे चातुषेऽन्नरे ।
 उपस्थिते मनोः सर्गं पुनर्वैवस्ततस्य ह ॥४२॥
 आद्ये चेतायुगमुखे प्राप्ते वैवस्ततस्य तु ।
 अंशेन चात्यास्तेऽदित्यां मारीचात् कम्यपात् पुनः ॥४३॥
 अज्ञिरे द्वादशादित्या वर्त्तमानेऽन्नरे पुनः ।
 यदा त्वेते समुत्पदाद्यात्तुषस्ताऽन्नरे मनोः ॥४४॥
 ततः स्वायम्भुवे चात्या जश्निरे द्वादशामराः ।
 एवमाद्या जयास्ते वै ग्रापात्ममभवंसादा ॥४५॥
 य इमां सप्तसप्तभूतिं देवानां देवशासनात् ।
 पठेणः अदूया युक्तः प्रत्यवायं न गच्छति ॥४६॥
 दत्येते भूतयः सप्त जयानां सप्तसप्तणाः ।
 परिकाला भवा चात्य किम्भूयः श्रीतुमिष्ठ ॥४७॥
 अवय जायुः । दैत्यानां दानवानाम् गम्यवैरगरजसां ।
 सर्वभूतपिशाचानां पश्चृहनां पचिवीहधां ।
 उत्पन्नि निधनस्त्रैव विश्वरात् कथयस्ते नः ॥४८॥

एवमुक्तदा सृत उवाच चविसत्तमान् ।
 दितेः पुच्छद्यं जडो कम्पपादिति नः स्मृतः ॥४८॥
 कम्पपस्थात्मजौ तौ वै सर्वभ्यः पूर्वजौ सृतौ ।
 स्त्रयेहन्यतिराचस्य कम्पपस्थात्ममेधिके ॥५०॥
 हिरण्यकशिपुर्नाम प्रथमं चत्विंगासनं ।
 दिव्या गर्भाद्विनिःसृत्य तत्त्वासीनोचसंसदि ।
 हिरण्यकशिपुस्थात् कर्मणा तेन सः स्मृतः ॥५१॥
 चत्वय जातुः । हिरण्यकशिपेनाम जन्म चैव महात्मानः ।
 प्रभावश्चैव दैत्यस्य विस्तराद्ब्रह्मि नः प्रभो ॥५२॥
 सृत उवाच । कम्पपस्थात्ममेधोभूत् पुण्यो वै पुष्करे पुरा ।
 चविभिर्द्वताभिष्य गन्धव्यरूपशोभितः ॥५३॥
 उत्तराणेनैव विधिना आख्यानादै यथाविधिः ।
 आसनान्युपकृतानि काञ्चनानि तु पञ्च वै ॥५४॥
 कुशपूतानि चीण्डव कृचकज्ञकमेव च^(१) ।
 मुख्यार्थिजस्य चलारसोषान्तान्युपकल्पयेत् ॥५५॥
 प्रातुभूमं तत्त्वासनं यत्तु हेतुरर्थं प्रकल्पितं ।
 हिरण्यमयं तथा दिव्यं दिव्यास्त्ररणसंसृतं ॥५६॥
 अन्तर्वन्नो दितिश्चैव पद्मोत्तं समुपागता ।
 दश वर्षसहस्राणि गर्भस्था अवर्तत ॥५७॥
 स तु गर्भाद्विनिःसृत्य मातृर्व उदरात्तदा ।
 उपकृतासनं यत्तु हेतुरर्थं हिरण्यमयं ।

^(१) पाठोऽयं न समीचीनः ।

निषसाद् सगर्भाऽत्र तवामीनः शशंस च ॥५८॥
 आख्यानपञ्चमान् वेदान्^(१) महर्षिः काश्मयो यथा ।
 तं दृष्ट्वा मुनयस्तस्य नामाकुर्वन्तु तदिधं ॥५९॥
 हिरण्यकश्चिपुरुषस्मात् कर्षणा तेन विश्रुतः ।
 हिरण्यात्मानुजस्तस्य सिंहिका तस्य चानुजा ।
 राहेणः सा अनन्ति देवी विप्रचित्तेः परियहात् ॥६०॥
 हिरण्यकश्चिपुर्दत्यस्त्वार परमं तपः ।
 शते वर्षसहस्राणां निराचारो त्राधःशिरः ॥६१॥
 तं ब्रह्मा कन्दयामास दैत्यं तुष्टो वरेण तु ।
 सर्वामरन्ते विप्रेभ्यः सर्वभूतेभ्य एव च ।
 योगादेवाच्चिनिर्जित्य सर्वदेवलमास्थितः ॥६२॥
 दानवाशासुराद्यैव देवाः समा भवन्तु चै ।
 मास्तेर्थनमहेश्वर्यमेष मे दीयतां वरः ॥६३॥
 एवमुकोऽथ ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यद्यपितं ।
 दत्त्वा तस्मै वरान् दिव्यान् तत्रैवान्तरधीयत ।
 हिरण्यकश्चिपुर्दत्यः श्वेतर्गतिः पुरातनैः ॥६४॥
 राजा हिरण्यकश्चिपुर्दयौ यामाशां निषेवते ।
 तस्मास्तस्या दिशो देवा नमस्कुर्महर्षिभिः ॥६५॥
 एवं प्रभावा दैत्योन्द्रः^(२) हिरण्यकश्चिपुर्दिजाः ।

१ आख्यानं पञ्चमान् वेदानिति ख०, ग० च ।

२ दत्यस्तिति छ० ।

तस्यामीवरमिंहः स विष्णुर्हन्तुः पुरा किल ।
 नखैस्तु तेन निर्भिन्नस्तः इुद्धा नखाः सृताः ॥६६॥
 हिरण्याचसुताः पश्च विकान्ताः सुमहावलाः ।
 उत्कुरु शकुनिश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥६७॥
 महानाभश्च विकान्तो भूतसन्नापनस्तथा ।
 हिरण्याचसुता होते देवैरपि दुग्रासदाः ॥६८॥
 तेषां पुचाश्च पौचाश्च बाढेयः^(१) सगणः सृतः ।
 शतन्नानि सहस्राणि निहताम्हारकामये ॥६९॥
 हिरण्यकशिपोः पुचाश्चल्वारस्तु महावलाः ।
 प्रह्लादः पूर्वजसेषामनुह्लादस्तथैव च ।
 संह्लादश्च इदश्चैव इदपुचान्तिवोधत ॥७०॥
 ह्लादो निसुन्दर्श तथा इदपुचौ वभवतुः ।
 सुन्दोपमुन्दौ विकान्तो निसुन्दतनयावुभौ ॥७१॥
 बद्धाद्वस्तु महावीर्यो मूकस्तु इददायिनः^(२) ।
 मारोचः सुन्दपुचस्तु ताडकासुपपद्यते ॥७२॥
 ताडका निहता साऽथ राघवेण बलीयमा ।
 मूको विनिहतशापि किराते सव्यसाचिना ॥७३॥
 उत्पन्ना महता चैव तपमा भाविताः स्थं ।
 निस्त्रै कोव्यस्तु तेषां वै मणिवर्जनिवासिनां ।

^(१) बालेय इति ख० ।

^(२) मूकस्त्रहस्तावसायिन इति ग० ।

अवध्या देवतानां वै निहासः सव्यसाचिना ॥७४॥
 अनुज्ञादसुतो वायुः शिनीवासी तथैव च ।
 तेषान्तु गतसाहस्रो गणो हास्याहलः स्मृतः ॥७५॥
 विरोचनस्तु प्राह्णादिः पञ्च तस्यात्मजाः स्मृताः ।
 गवेही कालनेमिस्य जम्भो वाय्कल एव च^(१) ।
 शम्भुस्तु अनुजस्तोर्ण स्मृताः प्राह्णादिसुनवः ॥७६॥
 वयाप्रधानं वक्ष्यामि तेषां पुचान् दुरासदान् ।
 इन्द्रस्त्रैव निरुभास्य विष्कक्षेनो महीजसः ॥७७॥
 गवेष्ठिनः सुता च्छ्रेते जम्भस्य शतदुन्दुभिः ।
 तथा दशश्च खण्डश्च^(२) चयस्तु जम्भसुनवः ॥७८॥
 विरोधस्य भनुच्छैव रुक्षायुः^(३) कुशलीमुखः ।
 वाय्कलस्य सुता च्छ्रेते कालनेमिसुतान् इट्टु ॥७९॥
 ब्रह्मजित् लक्ष्मजित्यैव देवान्तकनराजानकौ ।
 कालनेमिसुता च्छ्रेते शम्भोस्तु इट्टुन् प्रजाः ॥८०॥
 धनुको लक्ष्मिलोमा च नावलश्च सगोमुखः ।
 गवाच्छैव गोमांश्च जम्भोः पुचाः प्रकीर्चिताः ॥८१॥
 विरोचनस्य पुचस्तु बलिरेकः प्रतापवान् ।
 बलेः पुचशतं जज्ञे राजानः सर्वं एव ते ॥८२॥

१. जम्भः प्राय्कल श्व चेति ग० ।

२. सुगड्स्त्रैति ग० ।

३. रुक्षायुरिति ग० ।

तेषां प्रधानाख्यतारो विकान्तः सुमहावलः ।
 महसुषाङ्गज्ञेष्टसु वाणो द्रविणसम्मतः ।
 कुम्भनाभो गद्भाचः कुशिरित्येत्तमादद्यः ॥८३॥
 इकुनीं पूतना चैव कन्ये दे हु वलेः सुने ।
 वलेः पुच्छाश्च पौच्छाश्च ग्रन्थोऽथ महसुषः ॥८४॥
 बलिर्यो नामविख्यातो गणो विकान्तपौरुषः ।
 वाणस्य चन्द्रमनसो लौचित्यसुपपद्यते ॥८५॥
 दितिर्विषष्टपुच्छा वै तोषयामास कम्पय ।
 स कम्पयः प्रसन्नात्मा सम्यग्नाराधितस्तथा ।
 वरेण कृन्दयामास का च वले वरन्ततः ॥८६॥
 स तु तस्मै वरं प्रादात् प्रार्थिं भगवान् प्रभुः ।
 किमिक्षि मयि शुभे मारीचसामभाषत ॥८७॥
 मारीचं कम्पयं तुष्टं भर्त्तारं प्राज्ञलिङ्गाथा ।
 हतपुच्छास्मि भगवन् आदित्यैस्तव सुनुभिः ॥८८॥
 शकहन्तारमिच्छेयं पुञ्च दीर्घतपोऽन्वितं ।
 अहं तपश्चरिष्यामि गर्भमाधातुमर्हसि ॥८९॥
 तस्यास्तद्वनं श्रुत्वा मारीचः कम्पयस्तथा ।
 प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखिनां ॥९०॥
 एवं भवतु भद्रने इत्तिर्भव तपोधने^(१) ।
 अनयिष्यति सत्पुञ्च शकहन्तारमादवे ॥९१॥

१. तपोनिधे इति स० ।

पूर्णं वर्षभृतं तावत् इच्छिर्यदि भविष्यति ।
 पुनः चिलोकप्रयत्नमयं लं जगत्प्रियम् ॥८१॥
 एवमुक्ता महातेजास्तथा समवस्त् प्रभुः ।
 तामाक्षिङ्ग चिभुवनं जगाम भगवान्मृषिः ॥८२॥
 गते भर्तृरि या देवी दिति: परमर्हिता ।
 कुञ्जलं वणमासाद्य तपस्तोपे सुदारणं ॥८३॥
 तपस्तास्यानुं कुर्वन्त्यां परिचर्वास्त्वकार च ।
 सहस्राच्च: सुरश्चेष्टः परद्या गुणमन्यदा ॥८४॥
 अग्निं समिन्कुञ्जं काढं फलं मूलं तदैव च ।
 न्यवेदयत् सहस्राच्चो यचान्यदपि किञ्चन ॥८५॥
 गाचमंवाहमेष्वै अमापनयनेत्याथा ।
 शकः सर्वेषु लोकेषु दितिं परिचर्वार च ।
 एवमाराधिता शकमुवाचाय दितिस्तथा ॥८६॥
 दितिहवाच ॥ प्रीता तेऽहं सुरश्चेष्ट इश्वर्याजि पुनः ।
 अवस्थानि भद्रन्ते भातरं इत्यस्ये ततः ॥८७॥
 जगत्सिंहां समाधास्ये लब्ध्वाऽं तादूशं सुतं ।
 वैलोक्यविजयं पुनः प्राप्त्यामि सह तेन वै ॥८८॥
 हवमुक्ता दिति: शकमध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।
 निद्रयापहता देवी जान्वेः कला शिरसदा ॥९०॥
 दृष्ट्वा तामगुच्छं शकः पादयोर्गतमूर्जां ।
 तस्यासादन्तरं लब्ध्वा जहाय च मुमोद च ॥९१॥
 तस्याः शरीरं विहृतं विवेशाय पुरन्दरः ।

प्रविश्व चामितं दृष्ट्वा गर्भमिन्दो महैजसं ।
 अभिनव्य प्रधानन् कुलिशेन महायशः ॥१०२॥
 भिद्यमानस्तदा गर्भी वज्रेण भतपर्वणा ।
 हरोद सखरं भीमं वेपमानः पुनः पुनः ।
 मारोदीरिति तं गर्भं शकः पुनरभाषत ॥१०३॥
 तं गर्भं सप्तधाभूतं लोकैकं सप्तधा पुनः ।
 कुलिशेन विभेदेन्द्रियतो दितिरबुध्यत ॥१०४॥
 न हन्तयो न हन्तय इत्योवं दितिरब्रवीत् ।
 निष्पातोदरादृवज्ञी मातुर्वचनगौरवात् ।
 प्राच्छलिंवज्ञसहितो दिनिं शकोऽभ्यभाषत ॥१०५॥
 आङुचिर्देवि सुप्तासि पादयोर्गतमूर्हजा ।
 तदनारमहं लक्ष्या शकहनारमाहवे ।
 भिन्नवान् गर्भसेतन्ते^(१) बद्धधा चन्नमर्हसि ॥१०६॥
 तस्मिस्तु विकले गर्भं दिनिः परमदुःखिता ।
 सहस्राचं ततो वायं मातुर्वचनमवौत् ॥१०७॥
 ममापराधाङ्गर्भाऽयं यदि ते विफलीकृतः ।
 नापराधोऽस्ति देवेश च्छिष्पुत्र महावल ॥१०८॥
 श्वर्वावधे न दोषोऽस्ति तेन त्वां न शपामि भो ।
 प्रियन् कर्तुमिच्छामि श्रेयो गर्भस्य ने कुह ॥१०९॥
 भवन्तु भम पुत्राणां सप्त स्यानानि वै दिवि ।

१. भिन्नवानस्मि भीतस्ते इति ख०, ढ० च ।

वातस्कन्धानिमान् सप्त चरनु मम पुचकाः ।
 महतस्येति विख्याता गणाके सप्त सप्तकाः ॥११०॥
 पृथिव्यां प्रथमस्कन्धो द्वितीयस्यैव भास्करे ।
 चोमे लतीयो विशेषस्यतुर्थो ज्वानिर्वां गणे ॥१११॥
 यहेषु पञ्चमस्यैव वष्टः सप्तर्षिमण्डले ।
 भूवे तु सप्तमस्यैव वातस्कन्धः परन्तु सः ॥११२॥
 तान्येति विचरन्त्यद्य काले काले ममात्माजाः ।
 वातस्कन्धानिमान् भूत्वा चरनु मम पुचकाः ॥११३॥
 पृथिव्यां प्रथमस्कन्धो अमेघेभ्यो य आवहः ।
 चरनु मम पुचास्ते प्रथमद्यरताङ्गणः ॥११४॥
 द्वितीयस्यापि भेष्येभ्य आसुर्यात् प्रवहन्तु यः ।
 वातस्कन्धं द्वितीयन्तु द्वितीयस्यरताङ्गणः ॥११५॥
 सुर्याङ्गन्तु ततः चोमादूर्धेहो यस्तु वै सूर्यः ।
 वातस्कन्धन्तु तं प्राङ्गसूतीयस्यरताङ्गणः ॥११६॥
 चोमादूर्ध्वं तथर्चम्यस्यतुर्थः सुवहस्तु यः ।
 चतुर्था मम पुचाणां गणस्तु चरतां विभेऽ ॥११७॥
 यत्तेभ्यश्च तथैवोर्धमायहादिवहस्तु यः ।
 पञ्चमं पञ्चमः सौम्यः स्कन्धस्तु चरताङ्गणः ॥११८॥
 उर्ध्वं यहादूषिभ्यस्तु यष्टो यो वै पराहतः ।
 चरनु मम पुचास्तु तत्र षष्ठे गणे तु ये ॥११९॥
 सप्तर्षयस्यायैवोर्धमाध्रुवात् सप्तमस्तु यः ।
 वातस्कन्धः परिवहस्ताच तिष्ठन्तु ते सुताः ॥१२०॥

एतत् सर्वे चरन्वेते काले काले ममात्माजाः ।
 तत्र तेन च नाथा वै भवन्तु महतस्त्विमे ॥१२१॥
 तत्सेषान्तु नामानि मातापुत्रैः प्रचक्तुः ।
 तत्काते कर्मभिष्ठैव महतो वै पृथक् पृथक् ॥१२२॥
 सत्त्वज्ञोतिस्त्रायादित्यः सत्यज्ञोतिस्त्रायाऽपरः ।
 तिर्थग्न्योतिश्च सञ्चोतिर्ज्ञोतिस्त्रायानपरस्त्राया ॥१२३॥
 प्रथमस्तु गणः प्रोक्तो दितीयं मे निबोधत ।
 स्वतजिसत्यजिष्ठैव सुवेणः सेनजित्तथा ॥१२४॥
 सत्यमित्वेभिमित्वश्च हरिमित्वस्त्रायाऽपरः ।
 गण एष द्वितीयस्तु लक्षीयं मे निबोधत ॥१२५॥
 कृतः सत्यो × × × ×^(१) छुबेधर्ता विधारयः ।
 ध्वानत्यैव धुनिष्ठैव लुयो भीमस्त्वैव च ।
 अभियुः सात्त्विष्ठैवमाङ्गयस्य गणः स्त्रतः ॥१२६॥
 ईदृक् चैव तथान्यादृक् यादृक् च प्रतिकृत्यान-
 कृत्या समितिष्ठैव संरक्षय तथा गणः ॥१२७॥
 ईदृक् च पुरुषैव अन्यादृचाच्च चेतसः ।
 समितासमितदृचाच्च प्रतिदृचाच्च वै गुणाः ॥१२८॥
 एते ल्लोकोनपञ्चाशनाहतो^(२) नामतः स्त्रताः ।

१ अचाच्चरचतुरुद्यमादर्शपुत्रकेषु परिवं ।

२ “एते ल्लोकोनपञ्चाशत्” इत्यादिलिखनखरसेन शतत्पूर्वमेकोनपञ्चाशनामप्राप्तिरावग्नकी परन्तु आदर्शपुत्रके तत्समुदायस्याप्राप्तलात् पूर्वे किंपयस्त्रोकाः परिवाः प्रविभान्ति ।

प्रसंख्याताकथा ताभ्यां दिव्या चेन्द्रेण चैव हि ॥१२८॥
 मुला तेषाम् नामानि दितिरिक्षसुवाच इ ।
 वातस्कन्धं चरन्वेते भग्नं पुचाश्य पुचक ।
 विचरन्तु च भद्रन्ते देवैः सह भग्नात्मजाः ॥१२९॥
 तस्माद्वादशं मुला सहस्राच्च एवं देवताः ।
 उवाच प्राञ्छलिर्भूत्वा मातुर्भवतु तत्तथा ॥१३०॥
 सर्वमेतत्प्रथोक्तने भविष्यति न संज्ञयः ।
 देवभूता भग्नात्मानः कुमारा देवसमाताः ।
 देवैः सह भविष्यन्ति यज्ञभाजस्त्रायात्मजाः ॥१३१॥
 तस्मात्ते भग्नते देवाः सर्वे चेन्द्रानुजामराः ।
 विश्वेयाश्वामराः सर्वे दितिपुचाक्षपस्त्रिः ॥१३२॥
 एवन्नौ निश्चयं झाला मातापुर्वौ तयोर्धनौ ।
 अग्मतुर्खिदिवं इष्टौ शक्रोपि चिदिवं गतः ॥१३३॥
 भग्नतां हि इुभं जन्म गृह्णुयाश्यः पठेत वा ।
 नावृष्टिभव्यमाप्नोति वद्वायुश्च भवेत्ततः ॥१३४॥

 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कम्हपीयप्रजासर्गो नाम
 यहोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

कष्टपीयप्रजासर्गः ।

सूत उवाच । अत ऊर्जे प्रवद्धामि दनुपचाचिवेधत ।

अभवन् दनुपचालु वंशे खाता महासुराः ॥१॥

विप्रचिन्तिप्रधानास्ते शतं तीव्रपराक्रमाः ।

सर्वे सञ्चराद्यैव सूतप्रतपसक्षाथा ॥२॥

सत्यसन्धाः पराक्रान्ताः कूरा मायाचिनश्च ते ।

महायक्षा अयज्ञानो छत्रद्वाण्याद्य दानवाः ।

कीर्त्यमानान्मया सर्वान् प्राधान्येन निवेदत ॥३॥

हिमूर्हा^(१) शकुवर्णस्य तथा शकुनिरामयः ॥

शकुकर्णा महाविश्वः^(२) गवेष्ठिर्दुन्दुभिक्षाथा ॥४॥

अजामुखोऽथ भगवान् जिलो वामनसक्षाथा ।

मरीचिरत्कर्णैव^(३) महागर्भोऽङ्गिरावृतः^(४) ॥५॥

विचोभ्यश्च^(५) सुकेतुश्च सुवीर्यः सुद्गदक्षाथा ।

१ चिमूर्डति ख०, ग० च ।

२ महाविष्णु इति ख० ।

३ मरीचिरवन्धकस्यैति ख० ।

४ महाक्षा अङ्गिरावृत इति ख० ।

५ अङ्गेतुरिति ख० ।

इन्द्रजितिशज्जैव तथा सुरविमर्हनः ॥६॥
 एकचक चुवाङ्गव तारकव महावतः ।
 वैश्वानरः पुलोमा च प्रवीणोऽय महागिरः ॥७॥
 स्खर्मानुरुद्धर्षपर्वा च सुष्टुकव महासुरः ।
 धूतराङ्गव दर्ढंपु चक्र इन्द्रव तापिनः ॥८॥
 सूक्ष्मैव निष्ठद्वय जर्णवाभो महागिरः ।
 असिलोमा सुकेशव सदव वस्त्रो दग ॥९॥
 तथा गगनमूर्हा च कुम्भानाभः^(१) महेश्वरः ।
 प्रभोदाहव कुपयो हयशीवस्त्र वीर्यवान् ॥१०॥
 असुरव विरुपाचः सुपयोऽय महासुरः ।
 अजो चिरप्रयैव शतमायुश्च शम्वरः^(२) ॥११॥
 शरभः इक्षभैव सुख्याचन्द्रमसाकुम्भा ।
 असुराणां सुरावेतौ सुराणां साम्यताविमौ ॥१२॥
 इति पुचा दनोवंशाः प्रधानाः परिकीर्तिताः ।
 तेषामपरिस्तुद्युयं पुचपौचाद्यनक्तकं ॥१३॥
 इत्येते त्वसुराः प्रोक्ता दैतेया दानवाद्य चे ।
 स्खर्मानुस्तु स्त्रतो दैत्यो छनुभानुर्दनोः सुतः ।
 इसे तु वंशानुगता दनोः पुचास्तु चे स्त्रताः ॥१४॥
 एकाच चक्रभोऽरिष्टः प्रबन्धनरकावपि ।
 इन्द्रवाधनकेशी च सेरः शम्वोऽय धेनुकः ॥१५॥

^(१) कुम्भानाद् इति ख० ।

^(२) सुखम् इति ख० ।

गवेहिष्य गवाचश्च ताच्छेतुश्च वीर्यवान् ।
 एते मनुष्यधर्मास्तु दनोः पुचा मया सूक्ताः ॥१६॥
 दैत्यदानवसंहर्षे जाता भीमपराक्रमाः ।
 मिहिकायामयोत्पदा विप्रचिन्तिसुतालिङ्गे ॥१७॥
 सैहिकेया इति ख्याताद्यतुर्दग्म महासुराः ।
 अतगाच्छु^(१) यस्त्वाद्यामः शाम्वस्त्वैव च ॥१८॥
 अनुलोमः शुचिश्चैव वातापिष्ठ चितांशुकः ।
 हर कल्पः कालनाभो भीमद्य नरकसाथा ॥१९॥
 राज्ञर्ज्ञेष्टु तेषां वै चक्रसूर्यप्रमद्दनः ।
 दृश्येते चिंहिकापुचा देवैरपि दुरासदाः ॥२०॥
 दाहणाभिजग्नाः कूरा चर्वे ब्रह्मदिष्य ते ।
 दग्नान्यानि सहस्राणि सैहिकेयो गणः सूक्तः ॥२१॥
 निहतो यामदग्नेन भास्त्रवेण बलीयसा ।
 स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोचोऽथ श्वसी तथा ॥२२॥
 उपदानवीयमस्त्रापि श्रिंष्टा वार्यपर्वणी ।
 पुलोमा कालिका सैव^(२) वैश्वानरसुते उभे ॥२३॥
 प्रभाद्या नज्ज्ञः पुचो जयन्तश्च श्वसीसुतः ।
 पुरु जडोऽथ श्रिंष्टा दुष्ट्रान्तसुपदानवी ॥२४॥
 वैश्वानरसुते श्वेते पुलोमा कालिका उभे ।
 उभे द्विष्टि तु ते कन्ये मारीचन्द्र परिष्टहे ॥२५॥

१. श्वसाच्छ्वसेति ड० ।

२. कालिका चैवेति ग० ।

ताभ्यां पुच्छसहस्राणि वदिर्दानवपुक्षवाः ।
 चतुर्दश तथान्यानि हिरण्यपुरवासिनां ॥२६॥
 पौलोमाः कालकेयास्त्र दानवाः सुमहावस्त्राः ।
 अवध्या दानवानां ते गिहताः सव्यसाचिना ॥२७॥
 मथस्य जाता ये पुचाः सर्वे वीरपराक्रमाः ।
 मथावी दुन्दुभिर्द्वय लघुस्य महिषस्राणा ॥२८॥
 वालिको वज्रकर्णस्त्र कन्या मन्दोदरी नथा ।
 दैत्यानां दानवानास्त्र सर्ग एष प्रकीर्तिः ॥२९॥
 दनायुधायाः^(१) पुच्छ सूर्ताः पञ्च महावस्त्राः ।
 अरुहर्वलिङ्गको च विरक्षय विषक्षाया ॥३०॥
 अहरोक्षनयः कुरो धुम्भुर्नाम महासुरः ।
 निहतः कुबसामेन उत्तमवचनात् किल ॥३१॥
 बले पुचौ महावीर्यां तेजसाऽप्रतिमावुभौ ।
 कुभिक्षकवर्याः^(२) च स कर्णः पूर्वजन्मनि ॥३२॥
 विरक्षापि पुचौ द्वौ कालकस्त्र वरस्य तौ ।
 विषस्य लभवन् पुचास्त्रवाहः कुरकर्णणः ।
 आहूहा यज्ञाहा चैव ब्रह्माहा पद्मुहा तथा ॥३३॥
 काला दनायुधापुचाः लघुस्यापि निवेदत ।
 जग्निरे शुभनाशोराहृच्छेन्द्रेण युध्यतः ॥३४॥

१. अलम्बुधाया इति ख०, ग० च ।

२. कुटिक्षकवर्यां चेति ग० ।

भर्जारो मगसा खाताः राचसाः सुमहावसाः ।
 ग्रान्तनानि सहस्राणि महेन्द्रानुचराः सूताः ॥३५॥
 सर्वे ब्रह्मविदः सौम्या धार्मिकाः सुखमूर्तयः^(१) ।
 प्रजास्त्रन्नर्गताः सर्वे निवसन्ति सुधार्मिकाः ॥३६॥
 दैत्यानां दानवाङ्ग सर्ग एष प्रकीर्तिः ।
 प्रब्राह्मजनयत् पुत्रान् यज्ञे वै गायत्रेनान्मान् ॥३७॥
 सत्त्वनः सत्त्वात्मकस्यैव कलापस्यैव वीर्यवान् ।
 कृतवीर्या ब्रह्मचारी सुपाण्डुस्यैव सप्तमः ॥३८॥
 पनस्यैव तरण्यस्य^(२) सुचक्रो दशमस्तया ।
 इत्येते देवगन्धर्वाः विज्ञेयाः परिकीर्तिः ॥३९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीयप्रजासर्गी नाम
 सप्तसोऽथायः ।

१. सुखमूर्तय इति ख०, ग० च ।

२. समस्यैव वन्द्यस्तेति ग० ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

काशयप्रजासर्गः ।

सूत उवाच । गन्धर्वाप्सरसः पुण्ड्रा मौनेयाः^(१) परिकीर्तिः ।
 चित्तेनोऽयसेनश्च कर्णाद्युरनघस्तथा^(२) ॥१॥
 इतराङ्गः पुलोमा च सूर्यवर्चास्तथैव च ।
 युगपन्तृपत्कालिर्दितिश्च चरथस्तथा ॥२॥
 चयोदशो भृगिशिरः पर्जन्यश्च चतुर्दशः ।
 कलि: पञ्चदशश्चैव नारदश्चैव षोडशः ।
 दृत्येते देवगन्धर्वां मौनेयाः परिकीर्तिः ॥३॥
 चतुर्लिंशशत्रौयस्थासेषामप्सरसः शुभाः ।
 अन्नरा दारवत्या च प्रियमुख्या सुरोच्चमा ॥४॥
 मित्रकेशी^(३) तथा शाची पर्णिनी वायस्मुषा ।
 मारोची पुचिका चैव विद्युदर्णी तिलोच्चमा ॥५॥
 अट्रिका लकणा चैव देवी रक्षा मनोरमा ।
 सुवरा च सुवाङ्गश्च पूर्णिता सुप्रतिष्ठिता ॥६॥
 पुष्टरीका सुगन्धा च सुदन्ता सुरसा तथा ।

१ शैलेया इति ख०, ग० च ।

२ कर्णामो धनश्चय इति ग० ।

३ मित्रकेशीति ख० ।

हेमसारा सुती चैव सुहन्ना कमला च या ॥७॥
 सुभुजा इंसपादा च लौकिकोऽप्यरसस्तथा ।
 गन्धर्वास्पुरसो छोता मौनेयाः परिकीर्तिः ॥८॥
 गन्धर्वाणां दुष्टिरो मया याः परिकीर्तिः ।
 तासां नामानि सर्वासां कीर्त्यमानानि भे इदु ॥९॥
 सुयशा प्रथमा तासां गान्धर्वी तदनन्तरं ।
 विश्वावती चाहमुखी^(३) सुमुखी च वरानना ॥१०॥
 तच्चेभे सुयशापुत्रा महाबलपराकमाः ।
 प्रचेतसः सुता यज्ञासोषां नामानि भे इदु ॥११॥
 कम्बलो इरिकेश्वर कपिष्ठः काश्चनक्षाथा ।
 भेषमाली तु यज्ञाणां गण एव उदाहृतः ॥१२॥
 सुयशाया दुहितरश्चतसोऽप्यरसः स्फुताः ।
 तासां नामानि वै सम्बक् नुवतो भे निवेदित ॥१३॥
 लोहेयी लभवउज्ज्वेष्ठा भरता तदनन्तरं ।
 कृशाङ्गी च विशाला च रुपेणाप्रतिमा तथा ॥१४॥
 ताभ्योऽपरे यज्ञगणाश्चत्वारः परिकीर्तिः ।
 उत्पादिता विश्वालेन विकान्तेन महाव्याना ॥१५॥
 लोहेयो भरतेयस्य कृशाङ्गेयस्य विश्रुतः ।
 विश्वालेयस्य यज्ञाणां पुराणे प्रथिता गणाः ॥१६॥
 इत्येतेरसुरैर्घर्वैर्महाबलपराकमैः ।
 लोकैर्यक्षणैर्व्याप्ता लोका लोकविदां वराः ॥१७॥

^(३) अश्वमुखीति ख० ।

गन्धर्वाशाश वालेया विकान्तेन महात्मना ।
 उत्पादिता महावीर्या महागन्धर्वनाथकाः ॥१८॥
 विकान्तोदार्यस्वक्षा महाबलपराक्रमाः ।
 तेषां नामानि वल्लभानि अथावदनुपूर्वशः ॥१९॥
 चिचाङ्गदो महावीर्यस्त्रिवर्णो^(१) तथैव च ।
 चिचकेतुर्भवाभागः चोमदत्तोऽथ वीर्यवान् ।
 तिष्ठो दुष्टिरस्त्रैव तासां नामानि वक्ष्यते ॥२०॥
 प्रथमा लग्निका नाम कमला तदनन्तरं ।
 तथा वसुमती नाम रूपेणाप्रतिमौजसः ॥२१॥
 ताभ्यः परे कुमारेण गणा उत्पादितास्त्रिवर्णे ।
 चयो गन्धर्वसुख्यानां विकान्ता युद्धदुर्मदाः ॥२२॥
 आद्येया काम्बलेश्याश तथा वसुमतीसुताः ।
 तैर्गणैर्विविधैर्यास्त्रमिदं लोकचराचरं ॥२३॥
 विद्यावन्नस्य तेषैव विकान्तेन महात्मना ।
 उत्पादिता महाभागा रूपविद्याधनेश्वराः ॥२४॥
 तेषासुदीर्घवीर्याणां गन्धर्वाणां महात्मनां ।
 नामानि कीर्त्यमानानि इट्टुञ्चं ते विवक्ततः ॥२५॥
 हिरण्यरोमा कपिलः सुलोमा मागधस्त्रया ।
 चन्द्रकेतुश्च वै गाङ्गो गोदस्त्रैव महाबलः ॥२६॥
 महाविद्यावदातानां विकान्तानान्तपस्त्रिमां ।

१. चिचकम्भेति ख० ।

इत्येवमादिर्हि गणो दे चान्ये च सुलोचने ॥२७॥
 शिवा च सुमनाच्चैव ताभ्यामपि महात्मना ।
 उत्पादिना विश्वसा विद्याचरणगोचराः ॥२८॥
 श्रेवेद्याच्चैव विकाळास्तथा शीमनेषो गणाः ।
 एतैर्याप्तमिदं लोकं विद्याधरगणेत्तिभिः ॥२९॥
 एभ्योऽनेकानि जातानि अम्बरान्तरचारिणां ।
 लोके गणशतान्येव विद्याधरविचेष्टितात् ॥३०॥
 अश्वसुखाच्च तेनैव विकाळेन महात्मना ।
 उत्पादिता श्चाचमुखाः किञ्चरांस्तान्निवेद्यतः ॥३१॥
 समुद्रः सेनः काञ्जिन्दो महानेत्रो महावक्षः ।
 सुवर्णघोषः सुयोवो महाघोषश्च वीर्यवान् ॥३२॥
 इत्येवमादिर्हि गणः किञ्चराणां महात्मनां ।
 हयानगानां विद्विर्विक्षीणः परिकीर्त्यते ॥३३॥
 तथाममुत्तियतेनैव विकाळेन महात्मना ।
 उत्पादिता नरमुखाः किञ्चराः शांशपाथनाः ॥३४॥
 हरिषेणः सुषेणश्च वारिषेणश्च वीर्यवान् ।
 रुद्रदन्तेन्द्रदन्तौ च चन्द्रद्रुममहाद्रुमौ ॥३५॥
 विन्दुश्च विन्दुमारश्च चन्द्रवंशाच्च किञ्चराः ।
 इत्येते किञ्चराः शेषा लोके ख्याताः सुशोभनाः ॥३६॥
 नृत्यगोतप्रगत्यभानामेतेषां द्विजसत्तमाः ।
 लोके गणशतान्येव किञ्चराणां महात्मनां ॥३७॥
 अत्रा यत्रोपज्ञानाच्च लोकेया रूपज्ञात्सिनी ।

दुहिता सुरविन्देति प्रकाशा चिह्नसमता ॥३८॥
 उपायाकेतनस्तात्त्विं^(१) स्थित्यमुत्पादितो गणः ।
 करासकेन भृतानां तेषां नामानि भै इष्ट्वा ॥३९॥
 भृता भृतगर्ज्ञाया आदेशकल्पेशकाः ।
 इत्येवमादिहि गणो भूमिगोचरकः स्वतः ॥४०॥
 विज्ञेय इह लोकेऽस्मिन् भृतानां भृतनाथकः ।
 ये उत्तमाण्डा भवत्येषामम्बरान्तरचारिणां ।
 हृत्यायमाचमाकाङ्गं ते चरन्ति न संज्ञयः ॥४१॥
 तत्त्वेभे देवगन्धर्वाः प्रायेण कथिता मथा ।
 हेवोपस्थाननिरता विज्ञेयास्ते यज्ञस्थिनः ॥४२॥
 नारायणं सुरगुरुं विरजं पुष्करेषणं ।
 चिरण्डगर्भस्त्रं तथा चतुर्वृक्षं स्थित्यमुवं ॥४३॥
 गद्धरस्त्रं महादेवमीशानस्त्रं जगत्प्रभुं ।
 इन्द्रपूर्वांक्षयादित्यान् रुद्रांश्च वसुभिः यह ॥४४॥
 उपतस्युः सगन्धर्वाः नृत्यगीतविशारदाः ।
 चिदज्ञाः सर्वलोकस्या निषुणा गीतवादिनः ॥४५॥
 हेषां ज्वेषां कनिष्ठोऽन्यो मध्यमौ च चक्षा ऊज्जः ।
 चतुर्चेष्टा धिष्णस्त्रैव ततो वासिहचिक्षया ॥४६॥
 षष्ठस्त्रु तुम्बुरुस्तेषां ततो विश्वावसुः स्मृतः ।
 इमाद्याप्तरसेषा दिव्या विहिताः पुष्कलकणाः ॥४७॥
 सुषुवेऽहौ महाभागा वरिष्ठा देवपूजिताः ।

१. पाठोऽयमादप्तसम्मतो मुदितः । परन्तरं न समीचीनः ।

अनवद्यामनवशामन्तता मदनप्रियां ।
 अरुपां सुभगं भासीमरिष्टाऽहौव्यजायत ॥४८॥
 मनोत्तरती सुकेशा च तुम्हरोम्ह सुते उभे ।
 पञ्चचूडास्त्रिमा दिव्या दैविकोऽस्त्ररसो दश ॥४९॥
 मेनका सहजन्दा च पर्णिनी पुञ्जिकम्बला ।
 घृतम्बला घृताची च विश्वाची पूर्वचीत्यपि ।
 प्रस्त्रोचेत्यभिविष्यातानुस्त्रोचली तथैव च ॥५०॥
 अनादिनिधनस्तात्य जडे नारायणस्य या ।
 उरोः सर्वानवद्याङ्गी उर्वशेकादशी सरता ॥५१॥
 मेनस्य मेनका कन्या लक्ष्मणो इष्टचेतयः ।
 सर्वाश्च लक्ष्मावादिन्द्रो महायोगाश्च ताः सूताः ॥५२॥
 गणा अप्सरसाङ्गाताः पुण्याम्हे वै चतुर्दश ।
 आङ्गताः शोभयनश्च गणा द्येते चतुर्दश ॥५३॥
 अक्ष्मणो मानसाः कन्याः शोभयनयो मनोः सूताः ।
 वेगवन्द्यस्त्रिष्टाया ऊर्जायाद्याग्निचम्बवाः ॥५४॥
 आशुभूत्यश्च सूर्यस्य रघुजाताः सुभास्त्रराः ।
 वारिजा लक्ष्मृतोत्पन्ना अस्त्रता नामतः सूताः ॥५५॥
 वायुपृथिव्या सुदा नाम भूमिजाता भवाम्हु वै ।
 विश्वतश्च हृतो नाम स्त्रियोः कन्याश्च भैरवाः ॥५६॥
 शोभयनयः कामगुणा गणाः प्रोक्ता चतुर्दश ।
 चेन्द्रोपैष्ठैः सुरगणैः रूपातिष्ठयनिर्मिताः ॥५७॥
 इमरुपाम् भासी नारी लिलोच्चमा ।

नद्विणवाग्निकुच्छाच देवनारी प्रभावती ।
 रूपर्यौवनसम्पदा उत्पदा लोकविशुना ॥५८॥
 वेदीतस्मसुत्पदा उतुवैश्वस्त्र धीमतः ।
 नान्ना येदवती नाम सुरनारी महाप्रभा ॥५९॥
 तथा यमस्त्र दुष्टिता रूपर्यौवनशालिनी ।
 वरहेमविभा हेमा देवनारी सुखोचना ॥६०॥
 इत्येते बज्राहस्त्र भास्त्ररा ज्ञाप्तरोगणाः ।
 देवतानामृषीणास्त्र पञ्चस्त्र मातरस्त्र ह ॥६१॥
 सुगन्धाशून्यवर्णास्त्र सर्वाशास्त्ररमः समाः ।
 सम्प्रयोगे तु कामेन महान्नि मदिरां विना ।
 तामामायाद्यते स्थानादानन्दस्त्र विवर्द्धते ॥६२॥
 विनतायास्त्रु पुत्रौ दावरुणो गृहडित्य ह ।
 षट्चिंश्चन् स्त्रायाद्य यवीयस्त्रु ताः सहताः ॥६३॥
 गायत्र्यादीनि षष्ठ्यन्दामि घौपर्ण्यास्त्र पच्चिणः ।
 इत्येवाहानि सर्वाणि दिकुं सविहितानि च ॥६४॥
 कण्ठुर्मासहस्रं वै चराचरमजीजनत् ।
 अनेकशिरसां तेषां खेचराणां महात्मानां ।
 बज्रम्^१ नामधेयानां प्रायशस्तु निवेदित ॥६५॥
 तेषां प्रधाननामास्त्र शेषवासुकितचकाः ।
 मकणीरस्य जप्तम्^२ अज्ञनो वामनस्त्रया^३ ॥६६॥

^१ कणीरस्यैव जप्तमस्त्रेति ख० ।

^२ मुञ्जनो वामनस्त्रयैति ख० । मुञ्जनो वामनस्त्रयैति ग०।

ऐरावतमहापद्मौ कमलाश्वतरातुभौ ।
 ऐलपत्रस्य शत्रुन्द्रां^(१) कर्काटकधनच्छयौ ॥६३॥
 महाकर्णो महानीसो धृतराष्ट्रबलाहकौ ।
 कुमारः पुष्पदन्तस्य सुमुखो दुर्मुखस्याया ॥६४॥
 शिलीमुखः^(२) दधिमुखः कालीयः शालिपिण्डकः ।
 विन्दुपादः^(३) पुण्डरीकेऽनागदापूरणस्याया ॥६५॥
 कपिलश्वाम्बरीषदा धृतपादस्य कच्छपः ।
 प्रह्लादः पद्मचित्रस्य गन्धर्वोऽय नमस्त्रिकः^(४) ॥६६॥
 नज्जुषः खररोमा च मणिरित्येवमादयः ।
 काट्रवेद्या मद्या ख्याताः ख्याशायांस्तु निवेदत ॥६७॥
 ख्याशा विजश्च पुत्रौ द्वौ विश्रुतौ पुरुषादकौ ।
 ज्वेष्ठं पञ्चिमसङ्घाद्यां पूर्वस्थां मनुजास्याया ॥६८॥
 विलोहितं विकर्णस्य पूर्वै साऽजनयत्सुतं ।
 चतुर्भुजं चतुर्व्यादं दिमूर्हीनं हिधागतिं ॥६९॥
 सर्वाङ्गकेशं म्यूलाङ्गं तुङ्गनामं महोदरं ।
 म्यूलशीर्णं महाकर्णं मुच्चाकेशं मनोरथं ॥७०॥
 हस्त्योष्ठं दीर्घजङ्घाञ्च अश्वदंडं महाहनुं ।
 रक्तजिङ्गं जटावस्य म्यूलासां दीर्घनामिकं ॥७१॥

१ एलापत्रस्य श्वेष्येति ख०, ढ० च ।

२ शुलीमुख इति ख० ।

३ विन्दुपाद इति ढ० ।

४ श्वनस्त्रिन इति ख०, ग० च ।

गुरुकं शितिकर्णस्त् महानन्दं महामुखं ।
 एवमिधं स्वशा पुर्वं विजहो साऽनिभीषणं ॥३६॥
 तस्मानुजं दितीयन्तु स्वशा चैव अजायत ।
 चिशीर्षस्त् चिपादस्त् चिह्नसो कृष्णलोचनं ॥३७॥
 जट्ठकेशं हरितमध्ये शिलासंहननं दृढं ।
 ह्रस्वकायं सुवाङ्गस्त् महाकायं महाबलं ॥३८॥
 आकर्णदारितास्यस्त् सम्भूतं सूखनासिकं ।
 स्फूलोष्टमष्टदण्डस्त् दिविङ्कं शकुकर्णकं ॥३९॥
 पिङ्गलोष्टदृग्ननयनं जटिलं पिङ्गलं तथा^(१) ।
 महाकणे महेश्वरकं कटिहीनं क्षेत्रोदरं ।
 नखिनं लोहितयीवं सा कनिष्ठं प्रसूयते ॥४०॥
 सद्यः प्रसूतमातृं तु विद्धौ च प्रमाणतः ।
 उपभोगममर्थाभ्यां शरीराभ्यामुपस्थितौ ।
 सद्योजातविष्टद्वाहौ मातरं पर्यभूष्यतां ॥४१॥
 व्यायांस्त्वयोस्तु यः कूरो मातरं सोऽभ्यकर्षत ।
 अब्रवीन् मातरायाद्वि भवार्थं चुधयाद्वितः ॥४२॥
 न्यषेधयत् पुनर्ज्ञेन व्यायांसन्तु कनिष्ठकः ।
 अब्रवीत् सोऽसक्तं वै रक्षेमां मातरं स्वशां ।
 वाङ्गभ्यां परिष्टद्वैनं मातरस्तां व्यमोचयत् ॥४३॥
 एतस्मिन्नेव काले तु प्रादुर्भूतस्योः पिता ।
 तैं दृष्ट्वा विक्षतावारौ वसनां हीत्यभाषत ॥४४॥

१. जटिलोष्टस्त् पिङ्गलमिति ख० ।

तै तु तं पितरं दृष्ट्वा बलवन्तौ ल्वान्वितौ ।
 मातुरेव पुनश्चाके प्रलयेतां स्वमायथा ॥८.५॥
 अथोऽन्नवीदृषिर्भार्यामात्राभ्यासुक्रवर्यमि ।
 पूर्वमाचक्ष्य तचेन तर्थैवाभ्यां व्यतिक्रमे ॥८.६॥
 मातुलं भजते पुत्रः पितृन् भजति कन्यका ।
 यथाशीला भवेनाता तथाशीलो भवेत्सुतः ॥८.७॥
 यदर्णा तु भवेद्धूमिस्तदर्णं भस्ति सुवं ।
 मातृणां शीलदोषेण तथा शीलगुणैः पुनः ।
 विभिन्नास्तु प्रजाः सर्वास्तथा ख्यातिवशेन च ॥८.८॥
 बलशीलादिभिस्तासामदिनिर्धर्मतप्तरा ।
 धर्मशीलादिभिश्चैव प्रबोधबलशीलिनी ॥८.९॥
 गौतमशीला तथाऽग्निया मायाशीला दग्धः सृता ।
 विनता तु पुर्वहृष्टौ वैहायसमगतिप्रिया ॥८.१०॥
 तपोमथेन शीलेन सुरभिः समन्वृता ।
 कोधशीला तथा कद्रुः कोधेनासुखशीलका ॥८.११॥
 दनायुषायाः शीलं है वैराजुगद्भक्तेण ।
 वज्र देवि महाभागे कोधशीला मतामि मे ॥८.१२॥
 इद्येनानि शीलानि स्वभावालोकनावृणां ।
 कर्मतो यन्नतो बुद्धा रूपतो बलतस्तथा ।
 क्षमातश्चैव भिन्नानि भावितार्थवलेन च ॥८.१३॥
 रजःसत्त्वसोऽन्तर्विश्वरूपाः स्वभावतः ।
 मातुलन्वन्नुयातासे पुत्रका गुणवृत्तिभिः ॥८.१४॥

इत्येवसुक्ता भगवान् खण्डमप्तिमां तदा ।
 पुच्चावाङ्ग्य साक्षा वै चके सोममभीतयः ॥८.५॥
 ताभ्यास्तु यत् कृतं तस्मास्तदाचष्ट तदा खण्डा ।
 मात्रा यथा समाख्यातं कर्म ताभ्यां पृथक् पृथक् ।
 तेन धात्वर्थयोगेन तत्पदश्च चकार ह ॥८.६॥
 यत् इत्येव धातुर्वै खादने कृषणे च मः ।
 यस्यात्युक्तवान् यस्मात् तस्माद्यतो भवत्ययं ॥८.७॥
 रत्न इत्येव धातुर्यः पालने स विभाष्यते ।
 उक्तवांशैव यस्मात् तु रत्ने मातरं खण्डां ।
 नाशाऽयं राजसस्तस्मात् भविष्यति तवात्मजः ॥८.८॥
 स तदा तदिधान् दृष्ट्वा विचितः परिष्टृग्य च ॥८.९॥
 तयोः प्रादिशदाचारं प्रजापतिरस्तुग्वसे ॥८.१॥
 पिता तौ चुधितौ दृष्ट्वा वरक्षेमं तयोददी ।
 चुवयोर्हस्तमस्तर्णी नक्षमेव तु चर्वजः ॥९.००॥
 नक्षाहारविहारी च दिवा सुप्रोपभोगिनौ ॥९.०१॥
 नक्षमैव बलीयांभौ दिवा सुप्रावृभौ युवां ॥९.०२॥
 मातरं रत्नतस्मैव धर्मशैवानुशिष्यतां ।
 इत्युक्ता कम्पणः पुर्वा तज्ज्वान्तरधीयत ॥९.०३॥
 गते पितरि तौ वीरो निष्पर्णादेव दाहणौ ।

५ पाठोऽयं न समीचीनः ।

६ परिष्टृग्य चेति ख.१.०० ~

७ सुप्रोपभोगिनाविति स ।

विपर्ययेण वर्जन्ते किञ्चलौ प्राणिहिंसकौ ॥१०३॥
 महावलौ महामनौ महाकाचौ दुरामदौ ।
 मायाविनौ च दृश्या तावन्लङ्घानगतावुभौ ॥१०४॥
 तौ कामरुपिणौ धेरौ विकलाज्ञौ स्वभावतः ।
 रुपानुरुपैराहारैः प्रभवेतासुभावपि ॥१०५॥
 देवासुरानुषीश्वैर गम्भीरन् किञ्चरानपि ।
 पिशाचांश्च मनुष्यांश्च पञ्चगान् पचिणः पश्चुन् ॥१०६॥
 भज्यार्थमपि लिङ्घन्ते सर्वतस्ते निशाचरौ ।
 इन्द्रेण तु वरौ चैव धृतौ दत्वा सुवधताँ ॥१०७॥
 अचक्षु न कदाचिद्दृष्टि निशाचे क्षोककथिरं ।
 आहारं स परीप्तन् वै शब्देनानुचचार ह ॥१०८॥
 आसाद् पिशाचौ द्वौ जनुचलडौ च तावुभौ ।
 पिङ्गाचाकूद्धरेमाणौ वृत्ताचौ तु सुदाहणौ ॥१०९॥
 अस्त्रांसवसाहारै पुरुषादौ महावलौ ।
 कन्याभ्यां सहितौ तौ तु ताभ्यां प्रियचिकीर्थया^(१) ॥११०॥
 हे कन्ये कामरुपिणौ तदाचारे च ते शुभे ।
 आहारार्थमटन्तौ तौ कन्याभ्यां सहितावुभौ ॥१११॥
 तेऽपश्चन् रात्रं तत्र कामरुपं महावलं ।
 वृक्षमाणौ ततोऽन्योन्यं परस्परं ॥११२॥
 रक्षमाणौ ततोऽन्योन्यं परस्परं जघृतः ।

१. भाईचिकीर्थयात क०, ड० च ।

पितरावृचतुः कन्ये युवामानयत द्रुतं ॥११३॥
 जीवयाहं विश्वस्त्रैनं विस्फुरनं पदे पदे ।
 ततः समभिस्थौनं कन्ये जगहतुसादा ।
 गृहीत्वा हस्योस्ताभ्यामानीते पितृसंसदि ॥११४॥
 नाभ्यां करे गृहीतं तं पिशाचमय रात्रयं ।
 पृथ्वीतां केऽसि कस्तु त्वं स च सर्वमभाषत ॥११५॥
 तस्य कर्णाभिविज्ञाते ज्ञात्वा तौ रात्रर्पयेत्^(१) ।
 अजञ्ज खण्डं तस्यै प्रत्यपादयतां सुते ।
 तौ तुष्टौ कर्णेणा तस्य कन्ये द्वे ददतुः सुते ॥११६॥
 पिशाचेन विवाहेन सदत्या बुद्धवाहनः^(२) ।
 अजः खण्डश्च ताभ्यां तौ तदाश्रावयतां धनं ॥११७॥
 दद्यं ब्रह्मधना नाम सम कन्या द्विलोमिका ।
 ब्रह्मसत्त्वधनाहारा इति खण्डोभ्यभाषत ॥११८॥
 दद्यं जनुधना नाम कन्या सर्वाङ्गसुन्दरी^(३) ।
 जन्तवोऽस्या धनाहारा स्तावश्रावयतां धनं ॥११९॥
 सर्वाङ्गकेशी नाथा च कन्या जनुधना तथा ।
 अकर्णान्ताप्यरेत्मा च कन्या ब्रह्मधना तु या ॥१२०॥
 ब्रह्मधनं^(४) प्रसूता सा धनानाचैव कन्यका ।

१ रात्रसानुभाविति ख० ग० च ।

२ सुदुरासदाविति ख० ।

३ सर्वाङ्गजर्जिता इति छ० ।

४ ब्रह्मधानमिति छ० ।

एवं पिण्डाचकन्ये ते मिथुने दे प्रसूत्यता ।
 तथोः प्रजाविसर्गद्वा नुवतो मे निवेदत ॥१२१॥
 हेह्य-प्रहेष्टरुद्यश्च पौरुषेयो बधसाथा ।
 विस्फूर्जिश्चैव^(१) वातस्य आपो व्याघ्रस्यैव च ॥१२२॥
 सर्वश्च रात्रमा छेते यातुधानात्मजा दश ।
 सुर्यस्यानुचरा छेते सह तेन भ्रमन्ति च ॥१२३॥
 हेह्यपुच्छाथा लकुर्लङ्कोर्दार्दावेव चात्मजौ ।
 मात्यवांश्च सुमाली च प्रहेष्टनयान् गृणु ।
 प्रहेष्टनयः श्रीमान् पुलोमा नामविश्रुतः ॥१२४॥
 बधपुचो निकुञ्जश्च कूरो वै ब्रह्मरात्रमः ।
 वातपुचो विरागस्तु आपपुचस्तु जमुकः ॥१२५॥
 व्याघ्रपुचो निरानन्दो जनूनां^(२) विज्ञकारकः ।
 इत्येते वै परिकालाः कूराः सर्वे तु रात्रमाः ॥१२६॥
 कीर्त्तिना यातुधानास्तु ब्रह्मधानान् निवेदत^(३) ।
 यज्ञः पिता धुनिः लेसो ब्रह्मा पापोऽथ यशाहा ॥१२७॥
 स्खाकोटकः कल्पिः सर्वो ब्रह्मधानात्मजा दश ।
 स्खसारो ब्रह्मरात्रस्यस्तोषास्तेमाः सुदारणाः ॥१२८॥
 रक्तकर्णा महाजिङ्गाऽत्यथा चैवोपहारिणी ।
 एतासामन्ये जाताः पृथिव्यां ब्रह्मरात्रमाः ॥१२९॥

१ विस्फूर्जिश्चैवेति ग० ।

२ मारी वै इति ख० । सर्वो वै इति उ० ।

३ ब्रह्मगात्रिनि निवेदत इति ख०, ग० च ।

स्त्रेष्वातकतर्हयेते प्रायश्चतु रुतास्तथाः ।
 इत्येते रात्रिः कान्ताः^(१) वचस्यापि निवाधत ॥१३०॥
 चक्षेऽप्सरसं यजः पञ्चस्यूलां कतुस्यर्ली ।
 तां लिप्युचिन्मानस्य नन्दनं स चचार ह ॥१३१॥
 वैभ्राजं सुरभिष्ठैव तथा दैत्रथस्य यत् ।
 दृष्टवान् नन्दने तस्मिन्पासरोभिः सदासर्ती ॥१३२॥
 नेपायं विन्दते तत्र तस्या साभाय चिन्तयन् ।
 दूषितः स्वेन रूपेण कर्मणा तेन दूषितः ॥१३३॥
 मसोदिजन्मे भूतानि भयावृत्तस्य सर्वशः ।
 तत्कथं नाम चार्वदीं प्राप्नुयामहमङ्गनां ॥१३४॥
 दृष्टोपायं ततः सोऽय ग्रीवकारी व्यवर्त्तत ।
 क्लवा रूपं बज्जमतं^(२) ग्रन्थवृत्तस्य तु गुद्धकः ।
 ततः सोऽप्सरसां मध्ये तां जगाह कतुस्यर्ली ॥१३५॥
 बुद्धा च सुहचिन्मान सा भावेनैवाभ्यवर्त्तत ।
 संहृतः स तथा सादृङ् दृश्यमानोऽप्सरोगणैः ॥१३६॥
 तत्र स मिद्धकरणः सद्यो जातः सुतोऽस्य वै ।
 परिणाहेऽच्छैर्युकः सद्यो वृत्तो ज्वलन् शिथा ॥१३७॥
 राजाहमिति नाभिहिं^(३)पितरं सोऽभ्यभाषत ।
 तवाच जाते न भीतिः पिता तं प्रत्युवाच ह ॥१३८॥

१. प्रोक्तां इति ख० ।

२. बज्जवचे इति उ० ।

३. नारदोग्यामिति ख० ।

मात्रागुह्यो रूपेण पितुर्विर्येण जायते ।
 जाते स तस्मिन् हृषेण स्त्रूपं प्रत्यपद्यत ॥१४८॥
 स्त्रभावं प्रतिपद्यन्ते लुहनो यज्ञरात्रसाः ।
 चिदमाणाः प्रसुप्ताद्य कुद्धा भीताः प्रहर्षिताः ॥१४९॥
 ततोऽवृत्तीदप्सरस सायमानः स गुह्यकः ।
 अचं मे गच्छ गुह्योऽसि सपुत्रा वरवर्जिती ॥१४१॥
 इत्युक्ता सहस्रा तस्म दृष्ट्वा स्त्रं रूपमास्त्रितं ।
 विभान्ताः प्रादृवन् भीताः कोधमानाऽप्सरोगणाः ॥१४२॥
 गच्छन्तीरक्षमगच्छाप्ता पुच्छां सान्त्वयन् गिरा ।
 गम्भैर्वाप्सरसां भव्ये तौ नीवा स न्यवर्तत ॥१४३॥
 तास्म दृष्ट्वा समुत्पत्तिं यज्ञसाप्सरसां गणाः ।
 यज्ञाणां त्वं जनिचीति प्रोत्तुक्षां वै क्रतुख्यलीं ॥१४४॥
 जगाम सह पुत्रेण ततो यज्ञः स्त्रमात्ययं ।
 न्ययोधरोहिणं नाम गुह्यका यज्ञ शेरते ।
 तस्मान्निवासो यज्ञाणां न्ययोधः सर्वतः प्रियः ॥१४५॥
 यज्ञो रजतनाभस्तु गुह्यकानां पितामहः ।
 अनुद्गादस्य दैत्यस्य भद्रामतिवरीं सुतां ।
 उपयेमे स भद्रायां यस्मां मणिवरो वशी ॥१४६॥
 जहो सा मणिभद्रज्ञ शक्तुस्यापराकमं ।
 तथोः पल्लौ भगिन्यौ तु^(१) क्रतुस्यात्मजे^(२) गुह्ये ॥१४७॥

^(१) पाठोऽयं न पूर्वापरस्ताकृतः ।

^(२) क्रतुस्यात्मजाः सुते इति ग० ।

नाथा पुण्यजनी चैव तथा देवजनी च या ।
 विजज्ञे मणिभद्रान् पुचान् पुण्डजनी गुभान् ॥१.४८॥
 मिहायै स्तुर्यतेजस्य सुमन्तं नन्दनं तथा ।
 कन्यकां^(१) याधिकस्त्रैव^(२) मणिदनं वसुं तथा ॥१.४९॥
 सर्वानुभूतं^(३) शङ्खाच्च पिङ्गाचं भीरुमेव च ।
 तथा मन्द्रशोभिच्च पद्मं चन्द्रप्रभं तथा ॥५०॥
 मध्यपूर्णं सुभद्रस्य प्रद्योतस्य महाजसं^(४) ।
 द्युतिमनकेतुमन्तौ च मित्रं मौलिसुदर्शनौ ॥१.५१॥
 चत्वारो विश्वितस्त्रैव पुचाः पुण्डजनाः गुभाः ।
 जग्जिरे मणिभद्रस्य ते सर्वे पुण्यलक्षणाः ।
 तेषां पुचाश्च पौचाश्च यज्ञः पुण्यजनाः गुभाः ॥१.५२॥
 विजज्ञे देवजननी पुचान् मणिवरात्मजान् ।
 पूर्णभद्रं हेमरथं^(५) मणिमन्दिवर्हनौ ॥१.५३॥
 कुमुद्मुर्दं पिङ्गाचार्भं स्थूलकण्ठं महाजयं ।
 चेतस्य विपुलस्त्रैव पुण्यवन्तं भयावहं ॥१.५४॥
 पद्मवर्णं सुनेत्रस्य यत्कं वालं वकं तथा ।
 कुमुदं चेमकस्त्रैव वर्हमानं तथा दमं ॥१.५५॥
 पद्मनाभं वराङ्गाच्च सुवीरं विजयं कृतिं ।

१. वाल्यकमिति ख० ।

२. पार्थिकस्त्रैवेति ख० । पश्चिकस्त्रैवेति छ० ।

३. सर्वार्थनुतमिति ख०, ग० च ।

४. महारसमिति ख० ।

५. हेमवन्तमिति छ० ।

पूर्णमासं हिरण्याचं सुरहपञ्चैकमादयः ॥१.५.६॥
 पुचा मणिवरस्तीते यदा वै गुणाकाः सृताः ।
 सुरहपाश्य विरुपाश्य स्त्रियनः प्रियदर्शनाः ।
 तेषां पुचाश्य पौचाश्य ग्रन्थोऽथ सहस्रशः ॥१.५.७॥
 खड्डाद्यास्त्रपरे पुचा राजसाः कामरूपिणः ।
 तेषां यथा प्रधानान् वै वर्णमानान्विवोधत ॥१.५.८॥
 लालाविः^(१) कुर्यनो भीमः^(२) सुमाली मधुरेव च ।
 विस्फूर्जितो विचुज्जिङ्गो मातङ्गो धूचितस्तथा ॥१.५.९॥
 चक्राक्कः सुकरो तुष्टः कपिलोमः प्रहसकः^(३) ।
 कीडः परद्गुणाभृत चक्राचश्य^(४) निश्चाचरः ॥१.५.१०॥
 चिशिराः अतदंद्रस्य तुष्टकेशस्य राजसः ।
 यच्छाकम्यनश्चैव दुर्मुखस्य शिलीमुखः ॥१.६.१॥
 दृत्येते राजसवरा विक्रान्ता गणरूपिणः ।
 सर्वलोकचरास्ते तु चिदग्रानां समक्रमाः ॥१.६.२॥
 सप्त चान्या दुहितरस्ताः गृणुञ्ज्वं यथाक्रमं ।
 तामाञ्च यः प्रजासर्गो येन चोत्पादिता गणः ॥१.६.३॥
 आलम्बा उत्कचा कृष्णा निर्वृता कपिला शिवा ।
 केशेनी च^(५) महाभागा भगिन्यः सप्त याः सृताः ॥१.६.४॥

१. लालविदिति ख० ।

२. कुर्वतो भीम इति ख० ।

३. प्रभाकर इति ख० ।

४. चक्राचश्चेति च० ।

५. चेशिनी चेति ख०, ग० च ।

ताभ्यो लोकाभिवादश्च इन्नारेण शुद्धदुर्मदाः ।
 उदीर्णा राजसमग्रणा इसे उत्पादिताः प्रभाः ॥१६५॥
 आलम्बेयो गणः कूर्त्त उच्चक्षेयो गणस्तथा ।
 तथा कार्य्ययज्ञेयेया राजसा चुन्नमा गणाः ॥१६६॥
 तथैव नैर्चेतो नाम च्यम्कानुचरेण ह ।
 उत्पादितः प्रजासर्गं गणेश्वरचरेण तु ॥१६७॥
 उत्पादिता बलवता उदीर्णा यज्ञराजसा ।
 विकान्ता ग्रीष्मसम्यन्ना नैर्चेता देवराजसा ।
 येषामधिपतिर्युक्तो नाथा स्थातो विरूपकः ॥१६८॥
 तेषां गणशतानेका उद्गुतानां महात्मानां ।
 प्रायेणानुचरन्त्येते शङ्करं जगतः प्रभुं ॥१६९॥
 दैत्यराजेन कुम्हेन महाकाशा महात्माना ।
 उत्पादिता महावीर्या महाबलपराक्रमाः ॥१७०॥
 कपिलेया महावीर्या उदीर्णा दैत्यराजसा ।
 कम्पनेन च यत्तेषु केशिन्यास्ते परे जनाः ॥१७१॥
 उत्पादिता महावाता उदीर्णा यज्ञराजसा ।
 केशिनीद्रुहितुश्वैव नीलाश्याः चुदमानसाः ॥१७२॥
 आलम्बेयेन जनिता नैकाः सुरस्फेन हि ।
 नैला इति समाख्याता दुर्जया घोरविक्रमाः ॥१७३॥
 चरन्ति एथिवों लकड़ों तत्र ते देवलौकिकाः ।
 बज्जलाश्वैव सर्वस्य तेषां वकु न ग्रन्थते ॥१७४॥
 तस्यास्त्वपि च नीलाश्या विक्रमा नाम राजसी ।

दुहिता स्वभावविकचा मन्दमत्तपराकमा ॥१७५॥
 तस्या अपि विरुपेण नैर्भृतेनेह च प्रजाः ।
 उत्पादिताः सुरा घोराः गृणु तास्वनुपूर्वशः ॥१७६॥
 हंडाकराल्लिङ्कता महाकण्ठा महोदराः ।
 हारका भीषकास्त्रैव तथैव कामकाः परे ॥१७७॥
 वैनकाश्च पिण्डाचाश्च वाहकाः प्राणकाः परे ।
 भूमिराजसका छेते मन्दाः पुरुषविकमाः ॥१७८॥
 चरन्थदृष्टपूर्वाश्च नानाकारा द्वानेकशः ।
 उत्ताष्टुष्टुष्टुष्टुल्लाये ते च वै खेचराः सरताः ॥१७९॥
 स्वर्वमात्रेण शाकाश्च स्वस्याः स्वर्वं चरन्ति वै ।
 एतैर्याप्तमिमं लोकं ग्रातशोऽथ सहस्रशः ॥१८०॥
 भूमिराजसकैः सर्वैरनेकैः चुद्रराजमैः ।
 नानाप्रकारैराकान्ता नानादेशाः समस्ततः ॥१८१॥
 समासाभिहतास्त्रैव छट्टा राजसमातरः ।
 अष्टौ विभागा छोषां हि विश्याता अनुपूर्वशः ॥१८२॥
 भद्रका निकराः केचिद्विनिष्पत्तिहेतुकाः ।
 सहस्रशतसङ्क्षयाता मर्त्यलोकविचारिणः ॥१८३॥
 पूर्वना मात्रसामान्यास्त्रया भूतभयङ्करा ।
 बालानां मानुषे लोके यहा वैमानहेतुकाः ॥१८४॥
 स्वर्वदृष्टहादयस्त्रैव आपकास्त्रासकादयः ।
 कौमारास्ते तु विज्ञेया बालानां यहवृत्तयः ॥१८५॥

स्कन्दयहविशेषाणां^{१)} मायिकानां तथैत्र च ।
 पूतनानामभूतानां ये च लोकविनायकाः ॥१८६॥
 महसुश्वतमङ्गानां मर्यलोकविचारिणां ।
 एवं गणगतान्यैत्र चरन्ति पृथिवीमिमां ॥१८७॥
 यत्ताः पुण्यतमा नाम तथा ये केऽपि गुच्छकाः ।
 यत्ता देवजनास्यैव तथा पुण्यजनास्य ये ॥१८८॥
 गुच्छकानाश्च मर्यद्यामगस्त्वा ये च रात्माः ।
 पौखस्त्वा रात्माः ये च विश्वमित्राश्च ये सहताः ॥१८९॥
 यत्ताणां रात्मानाश्च पौखस्त्वागस्त्वयस्य ये ।
 तेषां राजा महाराजः कुवेरो च्यालकाधिपः ॥१९०॥
 यत्ता दृष्ट्वा पितॄन्तोऽहं नृणां मांसमसूम्बुद्धाणां ।
 रत्नांस्त्रानुप्रवेशेन पित्राचाः परिषीडनैः ॥१९१॥
 मर्वलच्छणमध्यन्नाः समक्षेत्राश्च दैवतैः ।
 भास्त्ररा बलवन्ताश्च ईश्वराः कामरूपिणः ॥१९२॥
 अनाभिभक्ता विकान्ताः मर्यलोकनमसूताः ।
 दुच्चास्यैजस्तिनो भेष्या वरदा यज्ञियाश्च ये ॥१९३॥
 देवानां तुल्यधर्माणां च्छसुराः मर्यशः सहताः ।
 चिभिः पादैस्तु मर्यवा देवैर्हीनाः प्रभावतः ॥१९४॥
 मर्यर्वभ्यस्तिभिः पादैर्हीना वै सर्वगुच्छकाः ।
 प्रभावतुल्या यत्ताणां विशेषाः मर्यरात्माः ।
 एश्वर्यहीना यत्तेभ्यः पित्राचास्त्रिगुणं पुनः ॥१९५॥

१) स्कन्देन च विशाखान मिति ग० ।

एवं धनेन स्वपेण आयुषा च बलेन च ।
 धर्मेण्यर्थेण बुद्धा च तपःश्रुतपराक्रमैः ॥१८६॥
 देवासुरेभ्यो हीयन्ते चैन् पादान् वै परस्परं ।
 मन्त्रवाच्याः पिशाचान्नाद्यतस्तो देवयोनयः ॥१८७॥
 सूत उवाच । अतः प्रह्लाद भद्रे वः प्रजाः कोधवजात्मकाः ।
 कोधार्यां कन्यका जग्ने दादश छात्मसम्भवाः ।
 ता भार्याः पुलहस्तासन्नामतसा निबोधत ॥१८८॥
 सूत्री च सूत्रमन्दा च हरिभद्रा दरावती ।
 भृता च कपिशा दंडा निशा तिर्या तथैव च ।
 चेता चैव स्वरा चैव सुरसा चेति विनुताः ॥१८९॥
 सूत्रास्तु हरिणाः पुचा सूत्रासान्याः शशास्त्राय ।
 न्यद्वः गरभा ये च रुद्रः पृथताद्य ये ॥२००॥
 सूत्राजा सूत्रमन्दाद्या गवद्याश्वापरे तथा ।
 महिषोद्वराहाद्य सूत्रगणौरसुखास्त्वा ॥१॥ २०१॥
 हरेस्तु हरयः पुचा गोलाङ्गूलतरक्षवः ।
 वानराः किञ्चराद्यैव व्याघ्राः किञ्चुहयास्त्वा ।
 दूत्येवमादयोऽन्योऽपि दूरावत्या निबोधत ॥२०२॥
 सूर्यस्त्राण्डकपाले द्वे समानीय तु भौवनः ।
 हस्ताभ्यां परिमट्टाद्य रथन्तरमगायत ॥२०३॥
 सात्रा प्रसूत्यमानेन सद्य एव गजोऽभवत् ।

१ सूत्रगणौरस्त्राक्षेति इति ।

स प्रायच्छदिरावत्ये पुचार्ये^(१) स तु भौवनः ॥२०४॥
 द्वरावत्याः सुतो यमात् तसादैरावतः सुतः ।
 देवराजोपवाच्चालात् प्रथमः स मतङ्गराट् ।
 इतुभाभाभश्चतुर्दशः श्रीमानैरावतो गजः ॥२०५॥
 अप्सुजस्यैकमूलस्य सुवर्णाभस्य हस्तिनः ।
 षड्दन्तस्य हि भद्रस्य औपवाच्चश्च वै वलः ॥२०६॥
 तस्य पुचोऽच्चनश्चैव सुप्रतीकोऽथ वामनः ।
 पद्मश्चैव चतुर्दशभद्रहस्तिनौ चाभसुलस्या ॥२०७॥
 दिग्गजांसांश्च चलारः श्रीताऽजनयताशुगान् ।
 भद्रं मग्नश्च मन्दश्च सदीर्णं चतुरः सुतान् ॥२०८॥
 सदीर्णाऽप्यज्ञनो यस्तु उपवाच्चो यस्य तु ।
 भद्रो यः सुप्रतीकस्तु हस्तिः स च्छपाष्ठतेः ॥२०९॥
 पद्मो मन्दस्तु यो गौरो दिपो श्लौलविलस्य^(२) सः ।
 स्वरः श्लामस्तु यो चक्षी उपवाच्चः स पावकैः ॥२१०॥
 पद्मोऽतरस्तु यः पद्मः^(३) गजो वै वरणो गणः ।
 उपखेपनमेवश्च तस्माद्गौ जश्चिरे सुताः ॥२११॥
 उदयभावेनोपेता जायन्ते तस्य चाच्ये ।
 श्रेतवालवस्थाः पिङ्गा वर्षवनो मतङ्गजाः ।
 मतङ्गजान् प्रवक्ष्यामि नागानन्यानपि कमात् ॥२१२॥

^(१) पुचायेति ख०, ग० च ।

^(२) श्लौलविलस्तुतिः श० ।

^(३) पद्मोऽतरः पद्मवाच्चेति श० ।

कपिलः पुण्डरीकसु
 सुमनाभो रथान्तरः ।
 जातौ नास्त्रा सुतौ ताभ्यां सुपतिष्ठप्रमह्नौ ॥२१३॥
 शूलाः शूलाः शिरोदान्ताः शुद्धबालनखाक्षया ।
 वलिनः शक्तिनश्चैव रुपतास्त्राकुलिका गजाः ॥२१४॥
 पुष्पदन्तो वृहसप्तमा षड्दन्तो दन्तपुष्पवान् ।
 नाम्बवर्णी च तत्पुत्रः सहचारिविषाणितः^(१) ॥२१५॥
 अन्वये चास्त्र जायन्ते लभोष्टाशारुदर्शिनः ।
 श्वामाः सुदर्शनाशङ्कडा नानापीडायताननाः ॥२१६॥
 वामदेवेऽन्नग्रामः सास्त्रो जडोऽथ वामनः ।
 भार्या चैवाङ्गुहा तस्य नीचवक्षणौ सुतौ ॥२१७॥
 चण्डाश्वाहशिरोयीवा वृद्धोरस्कास्तरस्तिनः ।
 नरैर्घट्टाः कुले तेषां जायन्ते विळता गजाः ॥२१८॥
 सुप्रतीकस्तु रुपेण नाम्बस्त्र मदृशो गजः ।
 तस्य प्रहारी सम्याती षट्युच्चिन्निसुतास्त्रयः ॥२१९॥
 पश्चेवा दीर्घतान्त्रोष्टा सुविभक्तशिरोदराः ।
 जायन्ते रुद्रुमध्युता वंशे तस्य मनङ्गजाः ॥२२०॥
 अच्छ्रादद्वन्नना सास्त्रो विजडो चाच्छ्रानावती ।
 एवं माता तथोद्यापि प्रथिगायुरजः सुतौ ॥२२१॥
 महाविभक्तशिरसः विग्रहजीमूतसन्निभाः ।

^(१) सहचारिविषादक इति ग० । सहचारिविषाणिन इति ख०,
द० च ।

सुदर्शनाः सुवर्णाणः पद्माभाः परिमण्डलाः ।
 शूनाः पीतायतसुखा गजाक्षुस्त्रान्वयेभवन् ॥२ २ २॥
 जडे चन्द्रमसः साखः पिङ्गला कुमुदचुतिः ।
 पिङ्गलाखायाः सुहौ तस्मा महापद्मोर्ममालिनौ ॥२ २ ३॥
 समायवरदांचण्डान् प्रवृद्धवस्तिनोदरान् ।
 हस्तियुद्धे प्रियाकामान् विद्व तस्म कुलोद्धवान् ॥२ २ ४॥
 एतान् देवासुरे युद्धे जयार्थं जगडः सुराः ।
 कृतार्थं विस्तृष्टासौः पूर्वोक्ताः प्रथयुर्दिशः ॥२ २ ५॥
 एतेषामन्वये जातान् विनीतस्त्रिविदशा ददुः ।
 अङ्गाय लोमपादाय सुचकाराय वै दिपान् ॥२ २ ६॥
 दिरदो दिरदाभ्यात्त्र हस्ताद्घस्तो करात् करी ।
 वरणादारणो दन्ती दन्ताभ्यो गर्जनाङ्गजः ॥२ २ ७॥
 कुञ्चरः कुञ्चचारिलाक्षागो नगविरोधतः ।
 मनङ्गादिति मानङ्गो द्विषो द्वाभ्यामपि सूतः ।
 सामजः सामजातलादिति निर्वचनक्रमः ॥२ २ ८॥
 एषां जिङ्गापराद्विजितिवाक्ये^(१) त्वयिशापतं ।
 बलस्थानवतो या तु^(२) या चैषाङ्गुष्ठसुष्कता ।
 उभयं दलिनामेतत् स्वयम्भूसुरग्रापतं ॥२ २ ९॥
 देवदानवगन्धवाः पिशाचोरणरात्रसाः ।
 कन्यासु जाता दिङ्गागैर्नामस्त्रास्तो गजाः ॥२ २ १०॥

१ पाटोऽयं ज्ञादर्शसम्मतो सुनितः । परमवयं न समीचीनः ।

२ अयमपादर्जदेविशासमीचीन इव सुनितः ।

समूतिश्च प्रभुतिश्च नामनिर्वचनन्तरा ।
 एतद्वजानां विज्ञेयं येषां राजा विभावसः ॥२ इ३॥
 कौशिकाद्याः समुद्रान् गङ्गायास्तदनन्तरं ।
 अच्छगस्यैकमूलस्य प्राच्याद्वागवनन्तु तत् ॥२ इ४॥
 उत्तरा तस्य विन्द्यस्य गङ्गाया दक्षिणस्य यत् ।
 गङ्गोद्देशात्कर्षयेभ्यः सुप्रतीकस्य तदन्तः ॥२ इ५॥
 अपरेणोत्कलाचैव च्याचेदिभ्यश्च पञ्चमं ।
 एकभूतात्मतस्मैतदामनस्य वनं सप्तं ॥२ इ६॥
 अपरेण तु लौहित्यमासिन्धेः पश्चिमेन तु ।
 अमस्यैतदनं प्रोक्तमनुपर्वतमेव तत् ॥२ इ७॥
 भूतिर्विजडो भूतांश्च रुद्रस्यानुचरान् प्रभो ।
 स्थूलान् कुर्वांश्च दीर्घांश्च वामनान् इस्त्वकान् समान् ॥२ इ८॥
 लम्बकर्णान् प्रलम्बोष्टान् लम्बजिङ्गास्त्रोदरान् ।
 एकरूपान् दिरूपांश्च लम्बस्त्रिकृष्णलघिणिकान् ॥२ इ९॥
 मरोवरमसुद्रादिनदीपुलिनवासिनः ।
 कृष्णान् गौरांश्च नीलांश्च श्रीतांश्च लोहितारुणान् ॥२ इ८॥
 वभून् वै शवस्त्रान् धूत्रान् कद्रून् रामभद्रारुणान् ।
 मुच्चकेशान् इष्टीकेशान् मर्याद्योपवीतिनः ॥२ इ९॥
 विस्तृष्टात्मान् विरूपात्मान् कृष्णानेकलोचनान् ।
 वज्रशीर्षान् विशीर्षांश्च एकशीर्षांश्च शीर्षकान् ॥२ इ०॥
 चण्डांश्च विकटांश्चैव विगेमान् रोमशांस्त्राया ।
 अम्बांश्च जटिलांश्चैव कुञ्जान् ऐषकवामनान् ॥२ इ१॥

मरोवरमसुद्रादिनदीपुलिनसेविनः ।
 एककण्ठान् महाकण्ठान् श्रद्धकर्णान्तकर्णिकान् ॥२ ४ २॥
 दंषिणो नखिनद्यैव निर्दन्तांश्च द्विजिक्कान् ।
 एकहस्तान् द्विहस्तांश्च चिह्नस्तांश्चायहस्तकान् ॥२ ४ ३॥
 एकपादान् द्विपादांश्च चिपादान् बडपादकान् ।
 महायोगान् महासन्नान् सुतपकान् महावक्तान् ॥२ ४ ४॥
 सर्वचगानप्रतिष्ठान्^(१) ब्रह्मज्ञान् कामरूपिणः ।
 घोरान् कूर्मांश्च भेष्यांश्च शिवान् पुण्ड्रान् सवादिनः^(२) ॥२ ४ ५॥
 कुशहस्तान् महाजिक्कान् महाकर्णान्महाननान् ।
 हस्तादांश्च सुखादांश्च शिरोऽदांश्च कपालिनः ॥२ ४ ६॥
 धन्विनो सुद्धरधरानप्रस्तुत्तुधरांस्तथा ।
 दीप्तास्थान् दीप्तनेत्रांश्च चित्रमात्रानुलेपनान् ॥२ ४ ७॥
 अन्नादान् पिण्डिनादांश्च बडरूपान् सुरूपकान् ।
 राचिसन्ध्याचरान् घोरान् कचिक्काम्यान् दिवाचरान् ।
 नक्तज्ञानान् सुदुःप्रेत्यान् घोरास्तान् वै निशाचरान् ॥२ ४ ८॥
 परत्वे च भयं दैवं सर्वं ते गतमानसाः ।
 नैषां भार्याऽस्मि पुचो वा सर्वं ते लूङ्गरेतसः ॥२ ४ ९॥
 शतमानि सहस्राणि भृतानामात्मयोगिनां ।
 एते सर्वे महात्मानेन भृत्याः पुचाः प्रकीर्तिताः ॥२ ५ ०॥
 कपिशा चैव कुम्भाण्डी कुम्भाण्डान् जिज्ञारे पुनः ।

१. सर्वचगानप्रतिमानिति ख० ।

२. पुण्ड्रान् सवादिन इति ख० ।

मिथुनानि पिशाचानां वर्णेन कपिशेन च ।
 कपिश्वात् पिशाचासो सर्वे च पिश्विताशनाः^(१) ॥२ ५३॥
 युग्मानि घोडशान्यानि वर्तमानास्तदन्वयाः ।
 नामतस्तान् प्रवच्छामि पुरुषादांस्तदन्वयान्^(२) ॥२ ५४॥
 क्षगलः क्षगली चैव^(३) वको वकमुखी तथा ।
 घोडशानां गणा चैव सूची सूचीमुखस्तथा ॥२ ५५॥
 कुम्भाच्च कुम्भी च वज्रदंपश्च दुन्दुभिः ।
 उपचारोपचारश्च उलूखल उलूखली ॥२ ५६॥
 अनर्कश्च अनर्कां च कुखण्डश्च कुखण्डिका ।
 पाणिपाचः पाणिपाची पांडुः पांडुमनी तथा ॥२ ५७॥
 नितुण्डश्च नितुण्डी च निपुणा निपुणस्तथा ।
 क्लादोच्छेषणा चैव^(४) प्रस्तुन्दः स्तुन्दिका तथा ।
 घोडशानां पिशाचानां गणाः प्रोक्तासु घोडश ॥२ ५८॥
 अजासुखा वकमुखाः पूरिणः स्तुन्दिनस्तथा ।
 विपादाङ्गारिकाच्चैव कुम्भाचाचाः प्रकुन्दकाः ॥२ ५९॥
 उपचारोलूखलिका द्वनर्काश्च कुखण्डिकाः ।
 पाणिपाचाच्च नैतुण्डाः ऊर्णाङ्गा निपुणास्तथा ॥२ ६०॥
 सूचीमुखोच्छेषणादाः कुञ्जान्वेतानि घोडश ।

१ पिश्वितासहस्रदाशना इति ख० ।

२ ग्रन्थुष्वं घरणीसुरा इति ग० ।

३ गच्छेण मग्धली चैवेति छ० ।

४ पाठेऽप्य न समोचीनः ।

इत्येता च्छभिजातान्तु कुप्पाण्डानां प्रकीर्तिः ॥२५८॥
 पिशाचासे तु विज्ञेयाः सुकल्पा इति जग्निरे ।
 वीभत्सं विज्ञताचारं पुचपौचमनम्भकं ।
 आतस्तेषां पिशाचानां लक्षणम् निबोधत ॥२६०॥
 मर्वाङ्गुकेशा हृत्ताख्या दंष्ट्रिणो नम्भिनस्तथा ।
 निर्यङ्गाः पुरुषादाश्य पिशाचासे च्छधौमुखाः ॥२६१॥
 अकेशका च्छरोमाणस्वग्वसाश्यमर्वाससः ।
 कुप्पाण्डिकाः पिशाचासे निलभज्ञाः सदामिषाः ॥२६२॥
 वक्राङ्गुहस्तपादाश्य वक्रजीवागतास्तथा ।
 ज्ञेया वक्रपिशाचासे वक्रगाः कामरूपिणः ॥२६३॥
 लम्बोदराङ्गुण्डनाशा हृस्तकायज्ञिरेभुजाः ।
 नितुन्दकाः पिशाचासे निलज्ञाः प्रियञ्चिताः ॥२६४॥
 वामनाकृतयैव वाचालाः प्रुतगामिनः ।
 पिशाचानर्कमर्कासे हृत्तवामादनप्रियाः ॥२६५॥
 ऊर्ध्ववाहूर्ध्वरोमाण ऊर्द्ध्वहृत्तास्तथालयाः ।
 सुच्छन्ति पांशुरुद्धेभ्यः पिशाचाः पांशवश ते ॥२६६॥
 धमनीमतकाः^(१) शुष्काः शुश्रुतासीरवाससः ।
 उपवीराः पिशाचाश्य महाजिङ्गा लेखिताना हृत्तखलाः^(२) ।
 हस्तुष्टस्तुलश्चिरसो विरता बहुपिण्डिकाः ॥२६७॥

१ धमनीमतका इति का० ।

२ हृत्तखला इति तु० ।

पिशाचाः कुम्हापाचास्ते अदृष्टान्नानि भुजते ।
 सूक्ष्मास्ते रोमशः पिङ्गा दृष्टादृष्टाद्वरन्ति वै ॥२३८॥
 अयुक्ताश्च विश्वनीह निपुणास्ते पिशाचकाः ।
 आकर्णदारितास्थाश्च लम्बभूम्युलनाशिकाः ॥२३९॥
 द्वस्तपादाकान्तगणा द्वस्तकाः चितिदृष्टयः ।
 बालादास्ते पिशाचा वै सुतिकाम्यहेविनः ॥२४०॥
 पृष्ठतः पाणिपादाश्च द्वस्तका वातरहस्यः ।
 पिशितादाः पिशाचास्ते संयामे रुधिराश्चिनः ॥२४१॥
 नग्नका द्वानिकेतास्य लम्बकेशाश्च पिण्डकाः ।
 पिशाचाः स्फन्दिनस्ते वै अन्या उच्छ्रवनाश्चिनः ।
 वोडग जातयस्तोर्वा पिशाचामां प्रकीर्तिताः ॥२४२॥
 एवं विधान् पिशाचांस्तु दीगान् दृष्टानुकम्पया ।
 तेभ्यो ब्रह्मा वरं प्रादात्कारुण्यादन्पतेतसः ।
 अन्नर्हानं प्रजास्तेषां कामकृपत्वमेव च ॥२४३॥
 उभयोः सन्ध्ययोश्वारं स्थानान्याजीवमेव च ।
 महाणि यानि भग्नानि शून्यान्वल्पजनानि च ॥२४४॥
 विभक्तानि च यानि सुरनाशारोषितानि च ।
 असंस्पृष्टोपलिप्तानि^(१) संस्कारैर्वर्जितानि च ॥२४५॥
 राजमार्गापरथाश्च निष्कुण्ठाश्चत्वराणि च ।
 दाराण्युष्टालकाञ्चैव निर्ममान् संकमांस्तया ॥२४६॥

^(१) असंस्पृष्टोपलिप्तानि ख० ।

पथो नदोऽय तीर्थानि चैत्यवृक्षान् महापथान् ।
 पिशाचा विनिविष्टा वै स्थानेष्टेषु सर्वशः ॥२ ३८॥
 अधार्मिका जनास्ते वै आजीवा विहिताः सुरैः ।
 वर्णात्रमाः सद्गुरिकाः काहश्चित्पित्रानास्तथा ॥२ ३९॥
 अस्तुतोपमसत्त्वानां चौरविश्वासष्टातिनां ।
 एतैरन्यैष वज्रभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः ।
 आरभन्ते किया यास्तु पिशाचास्त्रच देवताः ॥२ ४०॥
 मधुमांसैदैर्देवधा तिलचूर्णसुरासैः ।
 धूपैर्हारिद्रकशरैसौलभद्रगुडौदनैः ॥२ ४१॥
 कृष्णानि चैव वासांसि धूयाः सुमनसस्तथा ।
 एवं युक्ताः सुबलयसेषां वै पर्वसन्धिषु ।
 पिशाचानामनुज्ञाय नद्वा सोऽधिपतिर्ददौ ॥२ ४२॥
 सर्वभूतपिशाचानां गिरिङ्गं शूलपाणिनं ।
 दृष्ट्वा लज्जनयत् पुचान् व्याघ्रान् मिर्चाश्च भासिनी^(१) ॥२ ४३॥
 द्विपिनश्च सुतास्तथा व्यालेयाश्चामिषाणिनः ।
 अस्त्रयस्त्रापि कार्वल्लेन प्रजासमै निवेदधत ।
 तस्या दुहितरः पञ्च तासाचामानि भे शृणु ॥२ ४४॥
 मीना माता तथा वृक्षा परिवृक्षा तर्थैव च ।
 अनुवृक्षा तु विज्ञेया तासां वै शृणुत प्रजाः ॥२ ४५॥
 सद्गुरुदन्ता मकरा, पाठीनास्त्रामरोहिताः ।

दृत्येवमादिर्हि गणो मैनो विस्तीर्ण उच्यते ॥२८६॥
 याद्वाज्ञतुर्बिधा ज्ञेया तथानुज्ञेष्टका अपि ।
 निष्कांश शिशुमारांश माता व्यजनयत् प्रजाः ॥२८७॥
 दृत्ता कूर्मविकाराणि नैकानि जलचारिणां ।
 तथा शङ्खविकाराणि जनयामास नैकशः ॥२८८॥
 मण्डूकानां विकाराणि अनुदृत्ता व्यजायत ।
 ऐषेयानां विकाराणि शम्बूकानां तथैव च ॥२८९॥
 तथा शङ्खविकाराणि वराटकहतानि च ।
 तथा शङ्खविकाराणि^(१) परिदृत्ता व्यजायत ॥२९०॥
 कालकृटविकाराणि जलौकविहितानि च ।
 इत्येष हि वृषेवंशः पञ्चशाखाः प्रकीर्तिनाः ॥२९१॥
 तिर्थक इतुकमाद्याऽर्जुवङ्गलं वंशविसरं ।
 संखेदजविकाराणि यथा येभ्यो भवन्ति च ॥२९२॥
 स्त्रियिपिकहरीरेभ्यो जायन्युत्पादका दिजाः ।
 मनुष्याः स्त्रेदमलजाः^(२) उशना नाम जनतवः ।
 नानापिपीलिकगणाः कीटका बद्धपादकाः ॥२९३॥
 शङ्खनीपलविकाराणि कीलकाचारकाणि च ।
 इत्येवमादिवज्ञलाः स्त्रेदजाः पार्थिवा गणाः ॥२९४॥
 तथा धर्मादितप्राभस्त्रङ्गो दृष्टिभ्य एव च ।

१ “तथा शङ्खविकाराणि” इत्येवं पाठः स्थानदेये ख्यतत्वादेकचासङ्कृतः ।

२ स्त्रेजलजा इति श० ।

नैका मृगशरीरेभ्यो जायने जन्मवस्त्रिमे ॥२८५॥
 मीनकाः पित्रिका दंशाक्षया तिन्निरपुचिकाः ।
 नीलचिचिकाशु जायने छाक्षका वज्रविसराः ॥२८६॥
 जलजाः स्वेदजायैव जायने जन्मवस्त्रिमे ।
 काषतो यक्षकाः कीटनसदा वज्रपादकाः ॥२८७॥
 मिंहला रोमलायैव पिच्छलाः परिकीर्तिताः ।
 इत्येवमादिर्हि गणो जलजः स्वेदजः सूतः ॥२८८॥
 सर्पिर्भ्यो मासमुडानां जायने कर्मशक्तया ।
 जस्तु विल्वास्वपूर्णेभ्यः फलेभ्यस्यैव जन्मवः ॥२८९॥
 सुहृदेभ्यः पनसेभ्यस्य तष्ठुलेभ्यस्यैव च ।
 तथा कोटरश्टुक्षेभ्यो निहितेभ्यो भवन्ति हि ॥३००॥
 अन्येभ्योऽपि च जायने न हि तेभ्यस्यिरं सदा ।
 जन्मवस्तुरगादिभ्यो विषादिभ्यस्यैव च ॥३०१॥
 वहन्यहानि निचित्ते कम्बवन्ति च गोमये ।
 जायने क्रमयो विप्रा काषेभ्यस्य चुणादयः ॥३०२॥
 क्रमा द्रुमाणां जायने विविधा नौसमलिकाः ।
 तथा शुक्कविकारेभ्यः पुचिकाः प्रभवन्ति च ॥३०३॥
 कालिका शतिकेभ्यश्च^(१) सर्पा जायन्ति सर्वशः ।
 संस्वेदजाशु जायने दृशिकाः शुक्कगोमयान् ॥३०४॥
 गोभ्यो हि महिषेभ्यस्य जायने जन्मवः प्रभो ।

१. पाठोऽयं न समीचीनः ।

मस्त्रादयश्च विविधा अण्डकुचौ विशेषतः ॥३०५॥
 चित्रीरिकाश्च जायन्ते तथा गोजाकुलानि च ।
 तथान्यानि च सूक्ष्माणि जलौकादीनि जातयः ॥३०६॥
 मणिकाणां विकाराणि जायन्ते जातयोऽपरे ।
 प्रायेण तु वमन्त्यस्मिन् उच्चिष्ठोदककर्द्दमे ॥३०७॥
 मणिकाणां विकाराणि भमराणां तथैव च ।
 हणेभ्यैव जायन्ते पुचिकापुत्रं × × ^(१) सकाः ॥३०८॥
 मणिच्छेदास्त्राणा व्यालाः पोतजाः परिकीर्तिताः ।
 शतवेरिविकाराणि किरीषेभ्यो भवन्ति इ ॥३०९॥
 एवमादिरसंख्यातो गणः संखेदजो मया ।
 समाप्ताभिहितो ल्लेष प्राक्षर्मवशजः समृतः ॥३१०॥
 तथाऽन्ये नैर्चहताः सत्त्वास्ते सृता उपसर्गजाः ।
 पूतास्तु योनिजाः केचित्केचिदौत्पत्तिकाः सृताः ॥३११॥
 प्रायेण देवाः सर्वे वै विज्ञेया ल्लुपपत्तिजाः ।
 केचित्तु योनिजा देवाः केचिदेवानिमित्ततः ॥३१२॥
 द्रुलालाघश्च कोलश्च शिवा कन्या तथैव च ।
 अपर्यं सरमायाम्नु गणा वै सरमादयः ॥३१३॥
 श्वामश्च शवलश्चैव अर्जुनो हरितस्तथा ।
 कृष्णो धूमारुणश्चैव द्रुलालाघश्च कद्रुकाः ॥३१४॥
 सुरसाऽय विज्ञे तु शतमेकं शिरो मते ।

१ अवाचारदयं सब्देवादर्शपुस्तकेषु पतितं ।

सर्पाणान्तचको राजा नागानाश्चापि वासुकिः ।
 तमोवद्गत्वा दृश्येष गणः कोधवज्ञात्वाकः ॥३१५॥
 पुच्छस्थात्मजात्मगंक्षाश्चायाश्च विजिते ।
 वहन्यास्त्रभिविख्यातास्त्रायाद्याश्च विजिते ॥३१६॥
 म्लेनी भासी तथा कौञ्ची धूतराङ्गी ग्रुकी तथा ।
 अहणस्य भार्या म्लेनी तु वीर्यवन्तौ महावलौ ।
 सम्यातिश्च जटाद्युष्म प्रसूता पत्निमन्तमौ ॥३१७॥
 सम्यातिरजनत् युचं कन्नामेकान्तर्यैव च ।
 जटाद्युष्म ये पुचाः काकमटभ्राश्चकर्णिनः ॥३१८॥
 भार्या ग्रहत्वत्यापि भासी कौञ्ची तथा ग्रुकी ।
 धूतराङ्गी च भद्रा च तास्तपत्यानि वद्यते ॥३१९॥
 ग्रुकी ग्रहत्वातः पुचान् सुमुखे यद् परिक्रुतान् ।
 चित्तिरं समुखस्त्रैव बलं पृष्ठं महावलं ॥३२०॥
 चित्तक्षेत्रं समुखं सरूपं सुरसं बलं ।
 एषां पुचाश्च पौचाश्च ग्रहत्वानां महावलानां ॥३२१॥
 चतुर्दश सहस्राणि कूराणां पद्मगाणिनां ।
 पुचपौचविसर्गाच्च तेषां वै वंशविस्तरः ॥३२२॥
 व्याप्तानि यानि देशानि तानि वक्ष्ये यथाक्रमं ।
 शास्त्रलिदोपमणिकालं देवकूटश्च पर्वतं ॥३२३॥
 मणिमनाश्च^(१) शैलेन्द्रं सहस्रशिखरं तथा ।

१ मणिमनाश्चेति उ० ।

पर्णमालं सुकेशस्त्र गतगृह्णं तथाऽचलं ॥ ३ २ ४ ॥
 कौरजं पद्मशिखं हेमकूटस्त्रं पर्वतं ।
 प्रचण्डवायुप्रभैर्दीपितैः पद्मरागिभिः ॥ ३ २ ५ ॥
 शैलजात्मानि व्याप्तानि गारुडैसैर्महात्मभिः ।
 भासीपुष्टाः स्तना भासा उलूकाः काककुकुटाः^(१) ॥ ३ २ ६ ॥
 मयूराः कल्पविहास्त्रं कपोता लावतिनिराः ।
 कौञ्जी वाघैणिमाल् ग्रहनी कुरुरान् सारसान् वकान् ॥ ३ २ ७ ॥
 इत्येवमाद्योन्येऽपि कव्यादा ये च पचिलः ।
 धूतराष्ट्री च हंसांश्च कलहंसांश्च भासिनी ॥ ३ २ ८ ॥
 चक्रवाकांश्च विद्यान् चर्वाञ्चैवादकान् दिजान् ।
 एतानेत्र विजडोऽथ पुचपौचमनन्तरां ॥ ३ २ ९ ॥
 गरुडस्थात्मजाः प्रोक्ता इरायाः इट्टणुत प्रजाः ।
 इरा प्रजज्ञे कन्या वै तिस्तुः कमललोचनाः ॥ ३ २ ० ॥
 वनस्पतीनां वृक्षाणां वीरधार्घैव मातरः ।
 लता चैवाय वज्री च वीरधा चेति तामु वै ॥ ३ २ १ ॥
 लता वनस्पतीन् जज्ञे द्युपुष्पान् पुलिनस्थितान् ।
 युक्तान् पुष्पफलैर्द्वान् लता वै सम्प्रस्तुयते ॥ ३ २ २ ॥
 अथ वज्री तु गुरुमांश्च त्वक्मारासृणजातयः ।
 वीरधा तदपत्यानि वंशशात्रं समाप्तते ॥ ३ २ ३ ॥
 एते कथपदायादा व्याख्यानाः स्वाणुज़ुमाः ।

१. उलूकांश्चैव कुकुटा इति ख० ।

तेषां पुचास्य पौचाश्य वैरिदं पूरितं जगत् ॥३ ४॥
 इति सर्वैकदेशस्य कीर्तिरात्रवद्यवो मत्या ।
 मारीचोऽयं प्रजासर्गः समावेन प्रकीर्तिः ।
 न अक्षे व्याख्यते वकुमपि वर्णश्चतैर्दिक्षाः ॥३ ५॥
 अदितिर्धर्मशीला तु वलशीला दितिः स्तता ।
 तपशीला तु सुरभिर्मात्याशीला दनुः स्तता ॥३ ६॥
 कूरशीला तथा कदुः कौञ्चयथ मृतिशालिनी ।
 दरा यहणशीला तु इगायुर्भवले इता ॥३ ७॥
 वाहशीला तु विनता तासा वै पाशशालिनी ।
 स्त्रभावा लोकमातृणां शीलान्येतानि सर्वशः ॥३ ८॥
 धर्मतः शीलतो बुद्धा चमया वलस्तपतः ।
 रजसत्त्वमोहन्ता धार्मिकाधार्मिकादु वै ॥३ ९॥
 माहतुख्यास्त्राभिजाताः कश्यपस्त्रात्मजाः प्रजाः ।
 देवतास्तुरगन्धवा यज्ञरात्रयपञ्चगाः ।
 पित्राचाः पश्चव्यैव सृगाः पतञ्जलीरुधः ॥३ १०॥
 यस्माद्यात्मायणीयेने जड्जिरे मानुषीयित्^(१) ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु तस्माच्छ्रेष्ठात्मु मानुषाः ॥३ ११॥
 धर्मार्थकाममेत्ताणां मानुषाः साधकात्मु वै ।
 ततोऽधःश्रीतस्तो वै उत्पद्यन्ते सुरासुराः ॥३ १२॥
 जायन्ते कार्यकिञ्च्चार्थं मानुषेषु पुनः पुनः ।

१. महिषीयिते ख० ।

दृत्येव वंशप्रभवः प्रसङ्गातस्तपस्तिनां ॥३४३॥
 सुराणामसुराणाऽन्नं गन्धर्वाप्सरसां तथा ।
 यज्ञरक्षःपिशाचानां सुपर्णोरगपत्तिणां ॥३४४॥
 व्यालानां शिखिनाऽच्छैव^(१) ओषधीनाऽन्नं सर्वशः ।
 कमिकीटपतञ्जानां चुद्राणां जलजात्य चे ।
 पशुहनां ब्राह्मणानाऽन्नं श्रीमतां पुण्यस्तत्त्वाणां ॥३४५॥
 आयुक्षेव धन्यश्च श्रीमान् हितसुखावहः ।
 श्रीतथ्यच्छैव सततं याज्ञाऽच्छैवानुसूचयता ॥३४६॥

इमम् वैशं नियमेन यः पठेत्
 महात्मनां ब्राह्मणैवासंसदि ।
 अपत्यजाभं चि स्तम्भेत् सुपुष्कलं
 श्रियं धनं प्रेत्य च शोभनां गतिं ॥३४७॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कल्पपीयप्रजापाणीं
 नामाण्डित्यायः ।

१ व्यालानाऽच्छैव सर्वेषामिति ख० ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

कृष्णं श्रान्तिर्जन्मन् ।

सूत उवाच । एवं प्रजासु सृष्टासु कल्पेन महात्मा ।

प्रतिष्ठितासु सर्वासु स्वावरासु चरासु च ॥१॥

अभिविच्चाधिपत्येषु तेषां सुखाः प्रजापतिः ।

ततः कर्मण राज्ञानि वादेषु प्रयचक्रमे ॥२॥

दिजातीनां वीरधात्र नवचाणां गदैः मद् ।

यज्ञानां तपसाद्वै शोर्म राज्येऽन्यसेचयत् ॥३॥

दृष्ट्यस्तिन्दु विशेषां ददावद्विरसां पतिं ।

भृगुणामधिपक्षैव काव्यं राज्येऽन्यसेचयत् ॥४॥

आदित्यानां पुनर्विष्णुं वस्त्रामय पावकं ।

प्रजापतीनां दत्तम भृतामय वासवं ॥५॥

दैत्यानामय राजानं प्रज्ञादं दितिनन्दनं ।

नारायणम् साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजं ॥६॥

विप्रचिन्तिष्ठ राजानं दानवानामयादिग्रह ।

अपान्तु वरुणं राज्ये राज्ञां वैश्वरणं पतिं ।

यत्ताणां राजसानाम् पार्थिवानां धनस्य च ॥७॥

घैवस्ततं पितृणाम् यमं राज्येऽन्यसेचयत् ।

सर्वभूतपिजातानां गिरिङ्गं गृह्णपाणिनं ॥८॥

शैलानां इमवन्तस्त्रं नदीनामयं सागरं ।
 गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चिचरथं तदा ॥८॥
 उच्चैः अवसमश्वानां राजानस्त्राभ्यसेचयत् ।
 मृगाणामयं शार्दूलं गोदृष्टस्त्रं चतुर्पदां ॥९०॥
 पञ्चिणामयं सर्वेषां गहणं पततां वरं ।
 गन्धानां मातुलज्जैव भृतानामशरीरिणां ॥९१॥
 शब्दाकाशवलानास्त्रं वायुं वलवतां वरं ।
 सर्वेषां दंडिणां शेषं नागानामयं वासुकिं ॥९२॥
 सरीसूपाणां सर्पाणां नागानास्त्रैव तत्कर्त् ।
 सागराणां नदीनास्त्रं भेदानां वर्षितस्त्रं च^(१) ।
 आदित्यानामन्यतमं पर्जन्यमभिविकवान् ॥९३॥
 सर्वाभ्यरोगणानास्त्रं कामदेवं तस्यैव च^(२) ।
 चक्रतूनामयं मासानामान्त्रवानां तस्यैव च ॥९४॥
 पचाणास्त्रं विपचाणां मुङ्गर्त्तानास्त्रं पर्वणां ।
 कलाकाष्ठाप्रमाणानां गतेरयनयोक्ताथा ।
 गणितस्त्राय ओगस्त्रं चक्रे संवत्सरं प्रभुं ॥९५॥
 प्रजापतिर्वै रजसः पर्वस्त्रान्दिशि विकृतं ।
 पुत्रं नाथा सुधामानं राजानं सोऽभ्यसेचयत् ॥९६॥
 पश्चिमस्त्रान्दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतं ।
 केतुमनां महाक्षानं राजानं सोऽभ्यसेचयत् ॥९७॥

१ पाण्डित्यं न समीचीनः ।

२ तथा प्रभुमिति ख० ।

मनुष्याणामधिपतिं चके दैव सुतं मनुं ।
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तदीपा सपत्नना ।
 यथाप्रदेवमत्यापि धर्मेण परिपालते ॥१८॥
 स्वादमूर्वेऽन्तरे पूर्वे ब्रह्मणा तेऽभिवेचिताः ।
 नृपा चेतेऽभिविच्यन्ते मनवो ये भवन्ति वै ॥१९॥
 मन्यन्तरेष्वतीतेषु गता श्वेतेषु पार्थिवाः ।
 एवमन्येऽभिविच्यन्ते प्राप्ते मन्यन्तरे पुनः ।
 अतीतानागताः सर्वे स्फुता मन्यन्तरेष्वराः ॥२०॥
 राजसुयेऽभिविक्ष्य पृथुरेभिन्नरोक्तमैः ।
 वेदहृषेन विधिना कृतो राजा प्रलापवान् ॥२१॥
 एतानुत्याद्य पुचांसु प्रजासन्नानकारणात् ।
 पुनरेव महाभागः प्रजानां पतिरीश्वरः ॥२२॥
 कम्लपो गोचकाभस्तु चतार परमन्तपः ।
 पुचैः गोचकरौ महां भवेताभित्याऽचिन्तयत् ॥२३॥
 तस्य प्रधायमानस्य कम्लपस्य महात्म्यनः ।
 ब्रह्मणोऽस्त्रौ सुतौ पश्चात् प्रादुर्भूतौ महौजस्त्रौ ॥२४॥
 वसारस्यासितस्त्रैव तावुभौ ब्रह्मवादिनौ ।
 वसाराभिप्रबो जडे रैभ्यस्य स महायथाः ॥२५॥
 रैभ्यस्य रैभ्या विज्ञेया निप्रवस्य निवेदित ।
 अवनस्य सुकन्यायां सुनेधाः समपद्यत ॥२६॥
 निप्रवस्य तु या पक्षी माता वै कुण्डपात्यनां ।
 असितस्त्रैकपर्णायां ब्रह्मास्त्रैः समपद्यत ॥२७॥

ग्राण्डिक्षानां वचः श्रुत्वा देवलः सुमहायशा ।
 निभ्रवाः ग्राण्डिक्षा रैभ्याक्षयः पश्चान् कक्षयाः ॥२८॥
 वरप्रभृतयो देवा देवलस्य प्रजास्त्विमाः ।
 चतुर्थुगे लतिकान्ते भनोर्द्धेकादशे प्रजाः ।
 अथावग्निष्टे तस्मिंस्तु द्वापरे सम्प्रवर्तते ॥२९॥
 मानसस्य चरित्यन्तस्त्वय पुचो इमः किलः ।
 मानसस्य दायादस्तृणविन्दुरिति श्रुतः^(१) ॥३०॥
 चेनाशुगमुखे राजा लतीये सम्भूत इ ।
 तस्य कन्या लिङ्गिविला रूपेणाप्रतिमा भवेत् ।
 पुरुषस्याय च राजर्घिणां कन्यां प्रत्यपादयत् ॥३१॥
 चरितिलिङ्गिविलायान्तु विश्रवाः समपद्यत ।
 तस्य पव्यस्तस्य औरुस्यकुलवर्णनाः ॥३२॥
 हृहस्यतेर्हत्कीर्तिर्द्वाचार्यस्य कीर्तिः ।
 कन्यान्तस्योपयमे च नाका वै देववर्णिनी ॥३३॥
 पुष्पोत्कटाञ्च वाकाञ्च सुते माल्यवतः स्थितौ ।
 कैकसी^(२) मालिनः कन्या तामान्तु इष्टणुत प्रजाः^(३) ॥३४॥
 चेष्टं वैश्रवणन्तस्य सुषुवे देववर्णिनी ।
 दिव्येन विधिना युक्तमार्चणैव श्रुतेन च ।

१ स्मृत इति ख०, ग० च ।

२ कैकसिमिति इ० । कैकयीमिति क० ।

३ कन्यान्तस्योपयमे स इत्यादिः इष्टणुत प्रजा इत्यन्तः पाठः न पूर्वापर-
स्त्रातः ।

राजसेन च कृपेण आसुरेण बलेन च ॥३५॥
 चिपादं सुमहाकायं स्थूलजीर्णं महातनुं ।
 अष्टदं हं चरितमश्रुं शङ्कुकर्णं विलोहितं ॥३६॥
 हृस्खवाङ्गं प्रवाह्यत्पि इनं सुविभीषणं ।
 वैवर्जानमन्यत्रं समुद्रं ज्ञानमन्यदा ॥३७॥
 एवंविधं सुतं दृष्ट्वा विश्वरूपधरं तथा ।
 पिता दृष्ट्वात्रवीत् तत्र कुवेरोऽयमिति स्त्रयं ॥३८॥
 कुक्षायां कितिशब्दोऽयं ज्ञानीरं वेरसुच्यते ।
 कुवेरः कुञ्जरीरत्नाक्षान्धा तेन च सोऽदिक्षितः ॥३९॥
 यम्मादिश्वसोऽप्यत्यं सादृश्यादिश्वा इव ।
 तस्मादेतत्त्वाणा नाम नामा लोके भविष्यति ॥४०॥
 उद्धारां कुवेरोऽजनयदिश्रुतं नलकृपरं ।
 रावणं कुक्षकर्णं च कन्यां सूर्यनखान्तया ।
 विभीषणं चतुर्थांस्तान् कैक्य्यजनयत् सुनान् ॥४१॥
 शङ्कुकर्णं दशयीवः पिङ्गलो रक्षमूर्द्धजः ।
 चतुर्थ्यादिश्वतिभुजो महाकायो महावलः ॥४२॥
 जात्याच्छननिभो दंष्टी लोहितयीव एव च ।
 राजसेनो जययुक्तः^(१) कृपेण च बलेन च ॥४३॥
 मत्यवुद्धिर्दृढतनूराज्ञमैरेव^(२) रावणः ।
 निमग्नादाहणः कूरो रावणाद्रावणमु मः ॥४४॥

१. राजसेनोऽप्त्वसायुक्त इति छ०।

२. सत्यवुद्धिः अतर्यच्चराज्ञसेरेवेति छ०।

हिरण्यकश्चिपुर्खासीत् स राजा पूर्वजन्मनि^(१) ।
 चतुर्थुगानि राजाच^(२) चयोदश स राजमः ॥४५॥
 ताः पञ्चकोच्चो वर्षाणामाख्याताः सङ्घाया द्विजैः ।
 नियुतान्वेकष्य इश्वरं सङ्घाविद्विरुद्धाहता ॥४६॥
 यस्यितमहस्ताणि वर्षाणान्तु स रावणः ।
 देवतानां चतुर्थिणा चोरं कला प्रजागरं ॥४७॥
 चेतायुगे चतुर्विंशे रावणस्तपसः ज्यात् ।
 रामं दाशरथ्यं प्राप्य मगणः चयमीचिवान् ॥४८॥
 महेदयः^(३) प्रहस्तय भवापांशुखरस्याः^(४) ।
 पुष्पोल्कटायाः पुचासे कन्या कुम्भीनसी तथा ॥४९॥
 चिशिरा दूषणस्यैव विशुच्छिक्ष्य राजमः ।
 कन्या ल्लभस्तिका चैव^(५) वाकायाः प्रसवाः स्तनाः ॥५०॥
 इत्येते क्रूरकर्मणः पौलस्या राजमा दश ।
 दारुणाभिजनाः सर्वे देवैरपि दुरामदाः ॥५१॥
 सर्वे लभवरास्यैव पुचपौचसमन्विताः ।
 यवाणास्यैव सर्वेषां पौलस्या से च राजमाः ॥५२॥
 आगस्त्यवैशामित्राणां क्रूराणां नक्षत्रलम्बां ।

१ पूर्वजन्मर्मसीति ख ।

२ राजेन्द्रेति ख ।

३ महेदय इति ड ।

४ महाबणिवरः प्राज्ञो महाप्रांशुपुरस्तथेति ख ।

५ कन्या ल्लभस्तिका चैवेति ख ।

वेदाश्ययनशीलाना तपोत्रतनियेविर्णा ॥५.३॥
 तेषामैङ्गिलो राजा पैलस्यः सव्यपिङ्गलः ।
 इतरे वै यज्ञमुखास्तेन रक्षागणास्तथः ॥५.४॥
 यातुधाना ब्रह्मधाना वार्तांश्चैव दिवाचराः ।
 निश्चाचरगणास्तेषां चलारः कविभिः सूताः ॥५.५॥
 पैलस्या नैर्चताद्यैव आगस्त्याः कौशिकास्तथा ।
 इत्येताः मप्त तेषां वै जातयो रात्माः सूताः ॥५.६॥
 तेषां रूपं प्रवद्यामि स्वभावेन व्यवस्थितं ।
 हृत्ताचाः पिङ्गलाश्चैव महाकाया महोदराः ॥५.७॥
 अष्टुदंडाः शुकुर्काणाः ऊर्हरेमाण एव च ।
 आकर्णदारितास्या॒श्च मुच्छधूमोर्हमूर्हजाः ॥५.८॥
 स्यूलशीर्षाः पिताभास्य^(१) हृस्वकाश्च प्रवाङ्गकाः^(२) ।
 नाम्नास्या लम्बजिङ्गोऽठा लम्बभूम्युलनामिकाः ॥५.९॥
 नीलाङ्गा लोहितयोवा गम्भीराच्चा विभीषणाः ।
 महाघोरस्त्रराश्चैव विकटा बहूपिण्डिकाः ॥६.०॥
 स्यूलाश्च तुङ्गनामास्य शिलासंहनना दृटाः ।
 दाहणाभिजनाः कूराः प्रायशः क्रिष्टकमिणः ॥६.१॥
 सकुण्डलाङ्गोदापीऽडा सुकुटोणीषधारिणः ।
 विचित्रवस्त्राभरणाश्चिचस्तग्नुलेपनाः^(३) ॥६.२॥

१ स्यूलकरणा इति ख० ।

२ उम्बशालाः प्रवाहव इति ठ० ।

३ चित्रगम्भानुलेपना इति ख० ।

अत्रादाः पिशितादाय पुरुषादाय ते सूताः ।
 इत्येतद्रूपमाध्यम्य॑) रात्रमानां बुधैः स्मृतं ।
 न समस्तवलं बुद्धं यतो मायाकृतं हि तत् ॥६.३॥
 पुलहस्य सृगाः पुचाः सर्वे व्यालाश्च दण्डिणः ।
 भूताः पिशाचाः सर्पाश्च भृमरा इलिनस्तथा ॥६.४॥
 वानराः किञ्चराक्षैव यमकिञ्चुरुषास्तथा॒) ।
 येऽन्ये चैव परिकान्ता मायाकोधवशानुगाः ॥६.५॥
 अनपत्यः क्रतुस्त्रिमिन् स्मृतो वैवस्त्रेऽन्तरे ।
 न तस्य पुचः पौत्रो वा तेजः सङ्क्षिप्य वा स्थितः ॥६.६॥
 अचेवेंश्च प्रवक्ष्यामि हनीयस्या प्रजापतेः ।
 तस्य पल्वश्च सुन्दर्यो दशेवासन्पतिवताः ॥६.७॥
 भद्राश्च घृताच्चां वै दशाप्युरमि सूनवः ।
 भद्रा शूदा च भद्रा च शलदा मलदा तथा ॥६.८॥
 वैला खला च सप्तैता या च गोचरपक्षा सूता ।
 तथा मानरसा चैव रक्षकृटा च ता दश ॥६.९॥
 आचेवेंश्चकृत्तासां भर्ता नाम्ना प्रभाकरः ।
 भद्राचां जनयामाम चोमं पुचं यज्ञस्त्रिमिन् ॥७.०॥
 स्वभानुना हते सुर्यो पतमानो दिवो मही ।
 तसोऽभिभूते लोकेऽस्त्रिमिन् प्रभा येन प्रवर्जिता ॥७.१॥
 स्वस्त्रि तेऽस्त्रिमिति चोक्तः स पतञ्जिह दिवाकरः ।

१ इत्येतद्रूपसारूप्यमिति ख० ।

२ मया किञ्चुरुषास्तथैति क० । मयराः किञ्चुरुषास्तथैति छ० ।

ब्रह्मर्थवचनात्स्य न पपात दिवो महीं ॥७२॥
 अचिक्रेहानि गोचाणि चक्रकार महातपाः ।
 जग्नेष्वचिदनश्वैव सुरैर्यस्य प्रवर्जितः ॥७३॥
 म तास्तजनयत् पुचानात्मतुल्याननामकान् ।
 दश तास्तेव महता तपसा भावितप्रभाः ॥७४॥
 स्त्रस्याचेया इति खाता चक्रयो वेदपारगाः ।
 तेषां विख्यातयशमौ ब्रह्महौ सुमहौजसौ ॥७५॥
 इत्ताचेयस्तस्य ज्ञेषो दुर्बासास्तस्य चानुजः ।
 अवीचसी सुता तस्मामवला ब्रह्मवादिनी ।
 अचाप्युदाहरन्तीम् श्रोकं पौराणिकाः पुरा ॥७६॥
 अत्रः पुचं महात्मानं शान्तात्मानमकल्पय ।
 इत्ताचेयं तनु विष्णोः पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥७७॥
 तस्य गोचान्यदे जाताच्यत्वारः प्रथिता भुवि ।
 शामाश्य सुद्गुलाश्वैव बलारकगविहिराः ।
 एते नृणानु चत्वारः स्मृताः पक्षा महौजसां ॥७८॥
 कश्यपाचारदश्वैव पर्वतोऽहन्ती तथा ।
 जग्निरे च लक्ष्मत्यास्त्राच्चिवोधत सत्तमाः ॥७९॥
 नारदस्तु वसिष्ठाचारहन्तीं प्रत्यपादयत् ।
 ऊर्हरेता महातेजा वृक्षापात्तु नारदः ॥८०॥
 पुरा देवासुरे तस्मिन् संयामे तारकामये ।
 अनाहृष्या हते लोके व्यये शके सुरैः सह ।
 वसिष्ठस्यपसा धीमान् धारयामास वै प्रजाः ॥८१॥

अत्रैषधं मूलफलमोषधीश्च प्रवर्जन् ।
 तासेन जीवयामास कारणादोषधेन तु ॥८१॥
 अहम्भव्यां वसिष्ठस्तु शक्तिसुत्पादयद्^(१) दिजाः ।
 सागरच्छनयन्^(२) शक्तेरदृश्यन्ती पराशरं ॥८२॥
 काली पराशराण्डो कृष्णदैपायनं प्रभुं ।
 हैपायनादरण्डा वै शुक्रो जडो गुणान्वितः ॥८३॥
 उत्पद्यन्ते च पीवर्णां धडिमे शुक्रसूनवः ।
 भूरिश्वाः प्रभुः शम्भुः कृष्णो गौरश्च पञ्चमः ॥८४॥
 कन्या कीर्तिमती चैव योगमाता दृढब्रता ।
 जननी ब्रह्मदत्तस्य पत्नी सात्त्वगुहस्य च^(३) ॥८५॥
 शेताः कृष्णाश्च गौराश्च ग्रामा धूमाः समूलिकाः^(४) ।
 उपापाः^(५) दारकाश्चैव नीलाश्चैव पराशराः ।
 पराशराणामष्टौ ते पत्नाः प्रोक्ता महात्मानां ॥८६॥
 अत ऊर्ध्वं निवेद्यविनिक्षेपतिमसम्भवं ।
 वसिष्ठस्य कपिच्छल्यां घृताच्यां समपद्यत ।
 कुञ्जतियः^(६) समाख्यात दून्तप्रतिम उच्यते ॥८७॥
 पृथ्योः सुतायाः समूतः पुत्रस्त्वाभवदसुः ।

१. प्रयोगोऽयमार्थः ।

२. वायमप्यार्थप्रयोगः ।

३. सात्त्वगुहस्य चेति उ० । सादगुहस्य चेति ख० ।

४. समूलिका इति ख०, ग० च ।

५. उपापादा इति क०, उ० च ।

६. कुञ्जतिय इति क० ।

उपमन्युः सुतस्त्रस्य यस्येमे उपमन्यवः ॥८८॥
 मित्रावरणयोर्द्युव कुण्डलेनो ये परिश्रुताः ।
 एकार्ष्यास्त्राद्यैवान्ये वसिष्ठा नाम विश्रुताः ।
 एते पचास वसिष्ठानां स्मृता एकादशीव तु ॥८९॥
 इत्येते ब्रह्मणः पुचास मानसा द्वाष विश्रुताः ।
 भातरः सुमहाभागा येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ॥८१॥
 चीन् स्लोकान् धारयन्नीमान् देवर्घिर्गुणसङ्कल्पान् ।
 तेषां पुचाश्च पैताचाश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 येव्याप्ता पृथिवी सर्वा सुर्यस्येव गमस्तिभिः ॥८२॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते चृष्णवंशानुकीर्तनं नाम
 नवमोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

आङ्गप्रक्रियारम्भः ।

एतत् शुला वचसस्य सूतस्य विदिताद्यामः ।
 उत्तरं परिप्रस्तुः सूतपुत्रं दिजातयः ॥१॥
 आङ्गपायन उवाच । कथं द्वितीयसुत्पत्ना भवानी प्राक्षती तु या ।
 आसीद्वाचायणो पूर्वसुमा कथमजायते ॥२॥
 मेनायां पितृकन्यायां कन्यामास शैलराट् ।
 के चेते पितृरस्यैव येषां मेना तु मानसी ॥३॥
 मैनाकस्यैव दौहित्रो दोहित्री च तथा शुभा ।
 एकपर्णा तथा चैव तथा या चैकपाटला ॥४॥
 गङ्गा चैव सरित्येषा सर्वामां पूर्वजा तथा ।
 पूर्वसेव मयोद्दिष्टं गृहणुष्वं मम सर्वजाः ॥५॥
 अनेके पितृरस्यैव वर्जने क च वा पुनः ।
 शोतुमिच्छामि भद्रन्ते श्राद्धस्य च परं विधिं ॥६॥
 पुत्राद्व ते सूताः केषां कथस्य पितृस्तु ते ।
 पितृः कथसुत्पत्नाः कस्य पुत्राः किमाद्वकाः ॥७॥
 स्वर्गं तु पितृरोत्येषे ये देवानामपि देवताः ।
 एवं वै शोतुमिच्छामि पितृषां सर्वभुजम् ।
 यथावद्वत्तमस्त्राभिः श्राद्धं प्रीत्याति वै पितृग् ॥८॥

अदर्थे ते न दृश्यन्ते तत्र किं कारणं सूतं ।
 स्वर्गे हि के तु वर्तमाने पितरो नरके तु के ॥८॥
 अभिसम्भाय पितरं पितुष्व पितरन्ताया ।
 पितुः पितामहस्तैर्च चितु पिष्ठेषु नामतः ॥९०॥
 कानि आद्वानि देयानि कथं गच्छन्ति वै पितॄन् ।
 कथम् शकास्ते दातुं नरकस्याः फलं पुनः ॥९१॥
 के चेह पितरो नाम कान् यजामो वयं पुनः ।
 देवा अपि पितॄन् स्वर्गे यजन्तीति हि नः शुतं ॥९२॥
 एतदिच्छामि वै श्रातुं विश्वरेण बङ्गशुत ।
 स्वष्टाभिधानमर्थैर्वै तद्वान् वक्तुमर्हति ॥९३॥
 स्वघीणान्तु वचः श्रुत्वा सुतस्तत्त्वार्थदर्शिवान् ।
 आचच्वे यथाप्रश्नं स्वघीणां मानमं ततः ॥९४॥
 सुत उवाच । अत्र वा वर्णयिषामि यथाप्रश्नं यथाश्रुतम् ।
 मन्वन्तरेषु जायन्ते पितरो देवसुनवः ॥९५॥
 अतीतानागते ज्येष्ठाः कनिष्ठाः क्रमशस्तु ते ।
 देवैः साहृषु पुरातीताः पितरो चेऽन्तरेषु वै ।
 वर्तमाने भास्यते ये तु तान्वै वल्लामि निश्चयात् ॥९६॥
 आद्वास्तैषां मनुष्याणां आद्वमेव प्रवर्तते ।
 देवानस्तज्ज्ञ ब्रह्मा नायकन्त्रिति वै पुनः ।^(१)
 तस्मृत्युं तदात्मानमसृजते फलार्थिगः ॥९७॥
 ते शत्रा ब्रह्मणा मूढा नष्टमज्ञा भविष्यत ।

१. दिवा चाक्षजत ब्रह्मा रात्रौ संहरते पुनरिक्षि ग ।

न स्म किञ्चिद्जानन्ति ततो लोको ज्ञानस्थान ॥१८॥
 ते भूयः प्रणताः सर्वं याचन्ति स्म पितामहं ।
 अनुयहाय लोकानां पुनस्तानब्रवीत् प्रभुः ॥१९॥
 प्रायश्चित्तं चरम्बद्ये वै व्यभिचारो हि यः उतः ।
 पुचान् स्वान् परिषुच्छब्दं ततो ज्ञानमवास्थय ॥२०॥
 ततस्ते स्वान् सुतांश्चैव प्रायश्चित्तजिघृत्वः ।
 अपृच्छन् मन्यतात्प्रानो पितरो विधिवच मिथो मिथः ॥२१॥
 तेभ्यस्ते नियतात्प्रानः पुचाः शंसुरनेकघा ।
 प्रायश्चित्तानि धर्मज्ञा वाङ्मनःकर्मजानि तु ॥२२॥
 ते पुचानब्रुवन् ग्रीता स्वर्वसंज्ञा दिवौकसः ।
 यूयं वै पितरोऽस्माकं ये वर्यं प्रतिषेधिताः ।
 धर्मज्ञानव्य कामय को वरो वः प्रदीयतां ॥२३॥
 पुनस्तानब्रवीद्गृहा यूयं वै सत्यवादिनः ।
 तस्माद्युक्तं युग्माभिस्तानया न तदन्यथा ॥२४॥
 उक्तस्ते पितरोऽस्माकमिति वै तनयाः स्वकाः ।
 पितरस्ते भविष्यन्ति तेभ्योऽयं दीयतां वरः ॥२५॥
 तेनैव वचसा पुचाः त्रस्त्रिः परमेष्ठिनः ।
 पुचाः पितृनामवाजम्भुः पुचर्वं पितरः पुनः ॥२६॥
 तस्मात्ते पितरः पुचाः पितृन्ते तेषु तत् स्तरं ।
 एवं सत्या पितृन् पुचान् पुचाश्च पितरस्था ।
 व्याजहार पुनर्वैद्या पितृनामविद्युद्येण^(१) ॥२७॥

१. पितृनामविद्युद्य इति ख० ।

यो ज्ञनिष्ठा पित॒रं आहे कियाक्का स्थिरिष्वति ।
 रात्रमा दानवासैव फलं प्राप्यन्ति तस्य तत् ॥२८॥
 आहैराप्यायितासैव पितरः सोममध्ययम् ।
 आप्यायमाना युग्माभिर्वद्यिष्यन्ति नित्यशः ॥२९॥
 आहैराप्यायितः सोमो लोकानाप्यायिष्यन्ति ।
 कृत्वं सप्तवृत्तवनं जड्हामाजड्हमैर्दृतं ॥३०॥
 आहौनि पुष्टिकामाश्च ये करिष्यन्ति मानवाः ।
 तेभ्यः पुष्टि प्रजासैव दास्यन्ति पितरः सदा ॥३१॥
 आहे येभ्यः प्रदास्यन्ति चौर्द्धिडाकामगोचतः ।
 सर्वत्र वर्जनमानाश्च पितरः प्रपितामहै ।
 तेषामाप्यायिष्यन्ति आहुदानेन वै प्रजाः ॥३२॥
 एवमाज्ञा कृता पूर्वं ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 तेनेतत् सर्वथा मिद्दुं दानमध्ययनन्तपः ॥३३॥
 ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वो न संब्रयः ।
 इत्येते पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ।
 अन्योन्यं पितरो ज्ञाने देवाश्च पितरश्च च ॥३४॥
 एतद् ब्रह्मवचः श्रुत्वा सुतस्य विहितात्मनः ।
 पप्रकुरुन्तयो भूयः सुतं तस्माद्युक्तरं ॥३५॥
 स्वयं ऊचः । कियन्तो वै पितृगणाः ॥३६॥ कस्मिन्काले च ते गणाः ।
 वर्णने देवप्रवरा देवानां सोमवर्दुनाः ॥३६॥
 सुन उवाच । एतदेवाऽहं प्रवत्यामि पितृसर्गमनुन्तम् ।
 शंखः पप्रच्छ यत् पूर्वे पितरं वै हृषस्यति ॥३७॥

१. मुनिगणा इति क० ।

हृष्टस्तिसुपासीनं सर्वज्ञानार्थकोविदं ।
 पुचः शयुरिमं प्रश्नं प्रपञ्च विनियाच्छितः ॥३८॥
 क एते पितरो नाम कियन्नः के च नामतः ।
 समुद्भूताः कथं त्वं पिहत्वं समुपागताः ॥३९॥
 कस्माच्च पितरं पूर्वं यज्ञे युज्यन्ति नित्याशः ।
 कियाच्य मर्वा वर्त्तन्ते आद्वपूर्वा महाक्षमानां ॥४०॥
 कस्मै आद्वानि देवानि किञ्च दन्तं महाफलं ।
 केषु वायच्चयं आद्वं तीर्थेषु च नदीषु च ॥४१॥
 केषु वै सर्वमाङ्गोति आद्वं कृत्वा दिवेऽन्तमः ।
 कक्ष कालो भवेच्छाद्वे विधिः कशानुवर्त्तते ॥४२॥
 एतदिष्कामि भगवन् विस्तरेण यथात्मयं ।
 आख्यातुमानुपूर्व्येण यत्र चोदाहतं मया ॥४३॥
 हृष्टस्तिरिदं सम्यगेवं पृष्ठो मज्जामतिः ।
 आज्ञाताद्वपूर्व्येण प्रश्नं प्रश्नविदां वरः ॥४४॥
 हृष्टस्तिरुचाच । कथयिष्यामि ते तात यद्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 विनयेन यथान्याद्य गम्भीरं प्रश्नमुन्नतं ॥४५॥
 द्यौरन्तरीत्वं पृथिवी नक्षत्रालि दिशस्तथा ।
 सूर्याचक्रभूमौ चैव तथाहोरात्मसेव च ॥४६॥
 न बभूतुमादा तात तमोभूतमिदं जगत् ।
 ब्रह्मोक्ते दुर्घरं तत्र चत्तारं परमं तपः ॥४७॥
 शंखुस्तमन्तरीद्धयः पितरं नद्युवित्तमं ।
 सर्वदेव व्रतस्त्रातं सर्वज्ञानविदां वरं ॥४८॥

कीदृशं सर्वभूतेष्वस्तुपस्तोपे प्रजापतिः ।
 एवमुक्तो वृहत्तेजा वृहस्तिहवाच तं ॥४८॥
 सर्ववां तपसां युकिस्तुपेयोगमनुज्ञम् ।
 आर्यसादा तद्वगवास्तेन लोकानवास्तुजत् ॥५०॥
 भूतभव्यानि ज्ञानानि लोकान् वेदांश्च कृत्यगः ।
 योगमाविष्ट तत्कृष्टं ब्रह्मणा योगचतुष्पा ॥५१॥
 लोकाः साम्नानिका नाम यत्र तिष्ठन्ति भास्त्रराः ।
 ते वैराजा इतिष्याता देवानां दिवि देवताः ॥५२॥
 योगेन तपसा दुक्ः पूर्वसेव तदा प्रभुः ।
 देवानस्तु ब्रह्मा योगं दुक्ता समानतनम् ॥५३॥
 आदिदेवा इति स्थाता महासत्त्वा महोजसः ।
 सर्वकामप्रदाः पूज्या देवदानवमानवैः ॥५४॥
 तेषां सप्त समाख्याता गणाण्यलोकयुजिताः ।
 अमूर्त्यस्तथस्तेषां चत्वारस्तु समूर्त्यः ॥५५॥
 उपरिष्ठात् चयस्तेषां वर्तन्ते भावमूर्त्यः ।
 तेषामधक्षादर्तन्ते चत्वारः चुक्षामूर्त्यः ॥५६॥
 ततो देवास्तो भूमिरेषा लोकपरम्परा ।
 लोके वर्तन्ति ते लोक्यन्तेभ्यः पर्जन्यसम्भवः ।
 वृष्टिर्भवति तैर्यशा लोकानां सम्भवः पुनः ॥५७॥
 आप्याययन्ति ते यस्मात् सोमज्ञानवृत्त्य योगतः ।
 ऊचुसान्वै पितृन् तस्माक्षोकानां लोकसत्त्वमाः ॥५८॥
 मनोजवाः स्तुधाभक्ताः सर्वकामपरिष्ठदाः ।

सोभमेऽहभयापेता निश्चिताः शोकवर्जिताः ॥५८॥
 एते योगं परित्यज्य प्राप्ता सोकान् मुदर्जनान् ।
 दिव्याः पुण्ड्रा महात्मानो विपाप्तानो भवन्त्युत ॥६०॥
 ततो युगमहस्ताने जायन्ते लक्ष्मीवादिनः ।
 प्रतिलभ्य पुनर्दीर्घं सोकं गच्छ क्यमुर्नीयः ॥६१॥
 वक्ताव्यक्तं परित्यज्य महायोगवलेन वा ।
 नश्चन्युक्तोव गगने चीणविद्युत्प्रभेव च ॥६२॥
 उत्सूज्य देहजातानि महायोगवलेन च ।
 निरास्थोपास्यतां यान्ति सरितः सागरे यथा ॥६३॥
 क्षियथा गुरुपूजाभिर्य च कुर्वन्ति नित्यथाः ।
 ताभिराप्याययन्त्येति पितरो योगवर्द्धनाः ॥६४॥
 आहो प्रीताः पुनः सोमं पितरो योगमात्मिताः ।
 आप्याययन्ति योगेन वैक्लोक्यं येन जीवति ॥६५॥
 तस्माच्छाद्यानि देयानि योगिभ्यो यज्ञतः सदा ।
 पितृणां हि बलं योगो योगात् सोमः प्रवर्तते ॥६६॥
 सहस्रशस्तु विप्रान्वै भोजयेद्यावदागतान् ।
 एकस्तु योगविन् प्रीतः सर्वानर्हति तच्छृणु ॥६७॥
 कन्तिनानां सहस्रेण स्वातकानां गतेन च ।
 योगाचार्येण यद्युक्तं चायते महतो भयात् ॥६८॥
 सहस्रानां सहस्रेण वानप्रस्थाशतेन च ।
 लद्याचारिसहस्रेण योगी लक्ष्मीका विशिष्यते ॥६९॥
 नास्तिको वा विकर्मा वा सद्गीर्जस्त्रकरोऽपि वा ।

नान्यत्र कारणं दार्श योगेत्वाह प्रजापतिः ७०॥
 पितरस्तथा तुष्टनि सुठुणेनेव कर्षकाः ।
 पुचो वाय्यथ वा पौचो खानिन् भोजयिष्यति ॥७१॥
 अलामे खानिमिलूणां भोजयेद् ब्रह्माचारिणैः ।
 तदलामे एुदाशीनं मृहस्तमपि भोजयेत् ॥७२॥
 अस्तिष्ठेदेकपादेन वायुभूतः शतं समाः ।
 खानयोगी परस्तासादिति ब्रह्मानुशासनं ॥७३॥
 मिद्वा हि विप्रहृषेण चरन्ति पृथिवीमिमां ।
 तस्मादितिथिमायानामभिगच्छेत् कृताच्चत्तिः ॥७४॥
 पूजयेचार्घ्यपात्रेण वेशना भोजनेन च ।
 उच्चर्त्त्वं सागरपर्यन्तां देवा योगेत्वगः सदा ।
 नानारूपैश्चरन्त्यते प्रजा धर्मेण पालयन् ॥७५॥
 तस्मादद्याच वै दानं विप्रायातिथ्ये नरः ।
 प्रदानानि प्रवक्ष्यामि फलच्छेषां तथैव च ॥७६॥
 अश्वमेधसहस्रेण राजसुत्यजतेन च ।
 पुण्डरीकमहस्तेण योगिष्वावसदो वरं ॥७७॥
 आद्य एष गणः प्रेक्षः पितृणाममितौजमाम् ।
 भावयन्मप्तकालान् वै म्यित एष गणसदा ॥७८॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वान् पितृणान् पुनः ।
 सन्ततिं मस्तिनिष्ठैव भावनात्म यथाकर्म ॥७९॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आद्वप्रक्रियारम्भो
 नाम दशमोऽध्यायः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

आद्रकल्पः ।

सुत उराच । मह मेधावतां श्रेष्ठाः सर्वे पितृगणाः सुताः ।
 चत्वारी मूर्निमन्त्रय चयसोषाममूर्नयः ।
 तेषां लोकविभर्गन्तु कीर्तयिष्ये निवेदाधत ॥१॥
 या वै दुहितरसेषां दौदिचाश्वैव ये सुताः ।
 धर्ममूर्निधराक्षेषां ये चयः परमा गणाः ॥२॥
 नामानि लोकसंगम्भ तेषां वज्रे समाप्तः ।
 लोका विरजसा नास्ता यत्र तिष्ठन्ति भास्त्रराः ॥३॥
 अमूर्नयः पितृगणाः पुच्छास्ते वै प्रजापतेः ।
 विरजस्य दिजाः श्रेष्ठा वैराजा इति विश्रुताः ।
 एष वै प्रथमः कल्प्य वैराजानां प्रकीर्तिः ॥४॥
 तेषान्तु मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः ।
 पद्मी हिमवतः शुभ्रा यस्तां मैनाक उच्यते ॥५॥
 जातः सर्वोषधिधरः सर्वरक्षाकरगत्प्रवान् ।
 पर्वतः प्रवरः पुण्डः कौञ्चस्त्रात्मजोऽभवत्^(१) ॥६॥
 तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट् ।
 अपर्णामेकपर्णास्त्र लतीयामेकपाटलां ॥७॥

१. तस्यानुजोऽभवदिति इ० ।

आश्रिते दे ल्लपणं तु अनिकेता तयोऽचरत् ।
 न्योधसेकपणीं तु पाटलामेकपाटला ।
 शतं वर्षसहस्राणि दुर्बरं देवदानवैः ॥८॥
 आहारमेकपणीं एकपणीं समाचरत् ।
 पाटलेनैव चैकेन विद्यादेकपाटला ॥९॥
 पूर्णं पूर्णं सहस्रे दे आहारं वै प्रचकतुः ।
 एका तत्र निराहारा तौ माता प्रत्यभाषत ॥१०॥
 निषेधयन्ती ल्लुमेति माता ल्लेहेन दुःखिता ।
 सा तथोक्ततया देवी माता दुर्घरचारिणी ॥११॥
 उमेति सा महाभागा चिषु लोकेषु विश्रुता ।
 तथेति बास्त्रा तेनासौ निक्का कर्मणा इडुभा ॥१२॥
 एतनु चिकुमारीकं जगत् स्वास्थ्यति शाश्वतं ।
 एतामान्तपसा दृप्रं यावङ्गमिर्द्दिरिष्यति ॥१३॥
 तपःशरीरास्त्राः सर्वास्त्रिक्षो योगबलान्विताः ।
 देव्यस्त्राः सुमहाभागाः सर्वाश्च स्त्रिरथैवनाः ॥१४॥
 सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वाश्चैवाद्दूरेत्सः ।
 उमा तासां वरिष्ठा च श्रेष्ठा च वरवर्जिनी ॥१५॥
 महायोगबलोपेता महादेवसुपम्यिता ।
 दन्तकाखोशनास्त्रस्त्राः पुच्छो वै भृगुनन्दनः ॥१६॥
 अस्तिस्त्रैकपणीं तु पद्मी साध्की इृढवता ।
 इत्ता हिमवता तस्मै योगाचार्याय धीमते ।
 देवलं सुषुवे सा तु ब्रह्मिष्ठं मानसं सुतं ॥१७॥

या चैतार्था कुमारीणा हतीया लेकपाटला ।
 पुर्वं शतशिलाकस्य जैगीषकसुपम्भिता ॥१.८॥
 तस्यापि शहूलिखितौ सहतौ पुचावयोनिजौ ।
 इत्येता वै महाभागाः कन्या हिमवतः शुभाः ॥१.९॥
 कुद्राणी सा तु प्रवरा स्वगुणैरतिरिच्छते ।
 अन्योन्यप्रीतिरनयोरुमाशङ्करयोर्यथा ॥२.०॥
 शेषं संशक्तयोर्ज्ञात्वा इक्षितः किल दृचहा ।
 ताभ्यां मैथुनसकाभ्यामपत्योरुद्धर्मीकृणा ।
 तयोः सकाशभिन्नेण प्रेषितो च्यवाहनः ॥२.१॥
 अनयोः रतिविभूत्वं लमाचर झलाशन^(१) ।
 सर्वेच गत एव लं न दोषो विद्यते तदा ॥२.२॥
 इत्येवसुके तु तथा बङ्गिना च तथा कृतं ।
 उमादेहं समुत्सृज्य शुक्रं भूमौ विसर्जितं ॥२.३॥
 ततो रुषिनया देव्या शप्तोऽग्निः शांशपायन ।
 इदं चोकवती वक्त्रे रोषगङ्गदया गिरा ॥२.४॥
 वस्त्रान्मध्यविहस्तार्थां रतिविभूतं झलाशन ।
 कृतवानस्यकर्त्तव्यं तस्मात् लमसि दुर्मते ॥२.५॥
 अदेव^(२) विभूतं गर्भं रौद्रं शुक्रं सहाप्रभं ।
 गर्भं लं धारयस्त्वमेषां ते दण्डधारणा ॥२.६॥
 स शापरोषाद्गुद्राणा अन्तर्गर्भा झलाशनः ।

१ वह अन्तु झलाशनेति श० ।

२ यदेवमिति श० । तदेवमिति क० ।

वह्नि वर्षगणान् गर्भे धारयामास वै दिजाः ॥२७॥
 स गङ्गासुपगम्याह शूद्रतां सरिदुन्तसे ।
 सुमहान् परिखेदा ने गर्भधारणकारणात् ॥२८॥
 मद्द्वितार्थमिमं गर्भमतो धारय निवगे ।
 मत्प्रसादाच खेदो वै मन्दस्त्रव भविष्यति ॥२९॥
 तथेत्युक्ता तदा सा तु सम्प्रदृष्टा महानदी ।
 तं गर्भे धारयामास दद्यमाणेन चेनसा^(१) ॥३०॥
 सापि कुच्छिष्य महता खिदमाना महानदी ।
 काले प्रकट्य सुमहद्वगर्भधारणतत्परा ॥३१॥
 तथा परिगतं गर्भे कुचो इमवतः इतुभे ।
 इतुभे शशब्दं नाम चिचं पुण्यितपादपर्य ।
 तत्र तं व्यस्तजड्बर्भे दीयमानमिवानक्षं ॥३२॥
 कद्राग्निगङ्गातनव्यस्ताच जातोऽहणप्रभः ।
 आदित्यश्वतसङ्काशो महातेजाः प्रतापवान् ॥३३॥
 तस्मिन् जाते महाभागे कुमारे जाङ्गवीसुते ।
 विमानयानेराकाशं पतञ्चिभिरिवादृतं ॥३४॥
 देवदुन्दुभयो नेदुराकाशे मधुरस्त्रराः ।
 सुसुचुः पुण्यवर्षज्ञ खचराः सिद्धचारणाः ॥३५॥
 जगुर्गन्धर्वसुखाय सर्वशस्त्रत तत्र ह ।
 यत्का विद्याधराः सिद्धाः किञ्चराद्यैव सर्वज्ञाः ॥३६॥

१. तेजसेति उ, ३० अ०

महानागमहस्ताणि प्रवराच्च पतचिणः ।
 उपतस्तुर्महाभागमाग्रेय॑) शङ्करात्मजः ।
 प्रभावेष तदा तेन^(२) दैत्यदानवराजसाः ॥३७॥
 सहमप्तविभार्याभिरादावेवाग्निसम्भवः ।
 श्रभिषेकप्रयाताभिर्दृष्टो वर्ज्य लक्ष्मनो ॥३८॥
 ताभिः स वाल्मीकिनिमो रौद्रः परिष्ठृतः प्रभुः ।
 चित्तमानाभिरत्यर्थं स्वकाभिरिव माहभिः ॥३९॥
 सुगपल्लवदेवीर्च दिव्यकुर्जाक्षबीमुतः ।
 षण्मुखो व्यसूजत् श्रीमांसासां प्रीत्या महाचुतिः ॥४०॥
 ओमान् कमलपत्राक्षक्षणादित्यसचिभः ।
 येन जातेन लोकानामाचेपसोजसा खतः ॥४१॥
 तेन जातेन महता देवानामसहिष्णवः ।
 स्तन्दिता दानवगणास्तस्मात् स्तन्दः प्रतापवान् ॥४२॥
 कृत्तिकाभिन्दु यस्मात् स वर्द्धितः स पुरातनः ।
 काञ्जिकेय इति ख्यातस्तस्मादसुरसुदनः ॥४३॥
 जृग्नातस्तस्य दैत्यारेज्वलामालाकुलात्तदा ।
 सुखाह्निर्गता तस्य स्वज्ञकिरपराजिता ॥४४॥
 क्रोडार्थसैव स्तन्दस्य विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 गरुडादिति रुष्टौ हि पत्निष्ठौ हि प्रभद्रकौ ॥४५॥

१ उपतस्तुर्महाभागममेयमिति क० ।

२ प्रभावमहता तेनेति क० ।

मयूरः कुकुटचैव पताका चैव वायुना ।
 यस्य दन्ता सरखत्या महावीणा महास्वना ।
 अजः स्वयम्भुवा दन्तो भेषो दन्तश्च जम्भुना ॥४६॥
 मायाविहरणे^(१) विप्रा गिरो क्रौञ्चे निपातिते ।
 तारके चासुरवरे समुदीर्णं निपातिते ॥४७॥
 सेन्द्रोपेन्द्रैर्महाभागैर्देवैरग्निसुतः प्रभुः ।
 सेनापत्येन दैत्यारिरभिधिकः प्रतापवान् ॥४८॥
 देवसेनापतिस्त्वेवं पद्यते नरनायकः ।
 देवारिस्कन्दनः स्कन्दः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ॥४९॥
 प्रमथैर्विधैर्देवैसाया भृतगणैरपि ।
 माहभिर्विधिधाभिष्य विनायकगणैसाया ॥५०॥
 सा लप्पद्विमानानि पतन्ती सा दिवश्चुता ।
 चसरेणुप्रमाणानि तेष्वपद्मच्छ्रुतान् पितृन् ॥५१॥
 सुसृच्चानपरित्यकानग्नीनग्निविवाहितान् ।
 चायध्मित्युवाचाय पतन्ती तानवाक्गिराः ॥५२॥
 तैरुका सा तु मामेषीरित्युकाधिष्ठिताभवत् ।
 ततः प्राप्नादयत् सा वै पितृहृष्टान् दीनया गिरा ॥५३॥
 ऊचुम्भे पितरः कन्यां भृष्टैश्चर्यां व्यनिकमान् ।
 भृष्टैश्चर्यां स्वदेवेण तपसि त्वं गुचिस्ति ॥५४॥
 यैः कियन्ते च कर्माणि शरीरैरिह दैवतैः ।

१ महाविहरणे इति ५० ।

तैरेव तत्कर्मफलं प्राप्नुवन्नीह देवताः ॥५५॥
 सद्यः फलन्ति कर्माणि देवते प्रेत्य मानुषे ।
 तस्माद्भावसौपत्यं^(१) तं प्रेत्य प्राप्त्यसे फलं ॥५६॥
 इत्युक्तया वै पितरः पुनर्जो तु प्रसादिताः ।
 ध्यात्वा प्रसादं सक्षकुसम्प्राप्ते लनुकम्पया ॥५७॥
 अवश्यक्षमाविनं दृष्ट्वा चर्यमूच्छतः सुराः ।
 शेषमपाः पितरः कन्या राज्ञैव लभ्यमावस्तः ॥५८॥
 उत्पत्त्वस्य पृथिव्यान् मानुषले महात्मनः ।
 कन्या भूत्वा लिमान् लोकान् पुनः प्राप्त्यसि स्खानिति ॥५९॥
 अष्टाविंश्च भवित्वा तं दापरे महायोनिजा ।
 अखैव राज्ञो दुहिता अद्रिकायां लभ्यमावस्तः ॥६०॥
 पराग्ररस्य दायादं चर्येस्त्वं जनयिष्यसि ।
 स वेदभेदं विप्रविष्णवतुर्धा वै करिष्यति ॥६१॥
 महाभिष्ठस्य^(२) पुनै दौ शननोः कीर्त्तिवद्दौनो ।
 विचित्रवीर्ये धर्मज्ञं त्वमेवात्पादयिष्यसि ॥६२॥
 चिचाङ्गदञ्ज राजानं तेजावलगुणान्वितं ।
 एतानुत्पाद्य पुनं स्तं पुनर्लोकानवाप्त्यसि ॥६३॥
 अतिक्रमात् पितरणां तं प्राप्त्यसे जन्म कुशितं ।
 तस्मैव राज्ञस्त्वं कन्या अद्रिकायां भविष्यसि ॥६४॥
 कन्या भूत्वा तत्त्वं लभिमान् लोकानवाप्त्यसि ।

१. पाण्डित्यमादर्शसम्मतो मुक्तिः । परन्तर्य न समीक्षनः ।

२. महानिष्ठस्येति कौ । महार्थस्येति कौ ।

एवमुका तु दाशेयी जाता सत्यवती तु मा ॥६५॥
 अद्विकाचां सुता मत्स्या सुता जाता ल्लामावसेः ।
 अद्विकाभव्यमसमूता गङ्गाधामनुसङ्गमे ॥६६॥
 तस्य राज्ञो हि मा कन्या राज्ञो वीर्यं सदैव चिः ।
 विरजा नाम ते लोका दिवि रोचन्ति ते गणाः ॥६७॥
 अग्निव्याजाः सहतासाच पितरो भास्त्ररप्रभाः ।
 तान् दानवगणा यत्ता रत्नोगम्बर्वकिन्नराः ।
 भृतसर्पपिण्डाचाच्च भावयन्ति फलार्थिनः ॥६८॥
 एते पुत्राः समाख्याताः पुलहस्य प्रजापतेः ।
 चय एते गणाः प्रिया धर्ममूर्च्छिधराः इुभाः ॥६९॥
 एतेषां मानसी कन्या पीवरी नाम विशुता ।
 योगिनी योगपद्मी च योगमाता तथैव च ॥७०॥
 भविता द्वापरं प्राय आष्टाविंशत्तु दैवतं ।
 पराश्रवकुलोऽनुतः इुको नाम महातपाः ॥७१॥
 श्रीमान्योगी महायोगी योगस्त्रस्माद्विज्ञानमः ।
 व्यासादरण्यां समूतो विश्वम् इव पावकः ॥७२॥
 स तस्यां पितृकन्यायां योगाचार्यान् परिश्रुतान् ।
 कृष्णं गौरं प्रभुं शशुं तथा भृतिश्रुतं ववौ ॥७३॥
 कन्यां कीर्तिसतीश्चैव योगिनीं योगमातरं ।
 ब्रह्मदन्तस्य जननी महिषी लण्ठस्य तु ॥७४॥
 एतानुत्याद्य धर्मात्मा पुत्रान् योगमवाय च ।
 महायोगतपास्त्रैव अपरावर्तिनीं गतिं ॥७५॥

आदित्यकिरणोपेतं त्रिपुरनभावमास्तिः ।
 सर्वव्यापी विनिर्मुक्तो भविष्यति महासुनिः ॥७६॥
 अमूर्जिमन्तः पितरो धर्ममूर्जिधरास्तु ये ।
 चय एते गणासेषां चलारोड्ये निवेदत ॥७७॥
 यान् वज्यामि द्विजश्रेष्ठा मूर्जिमन्तो महाप्रभाः ।
 उत्पन्नास्ते स्वधायास्तु कन्या शश्येः कवेः सुताः ॥७८॥
 पितरो देवलोकेषु ज्योतिर्भासिषु भास्तराः ।
 सर्वकामसम्बद्धेषु द्विजासान् भाववन्धुत ॥७९॥
 एतेषां मानसी कन्या गीर्नाम दिवि विश्रुता ।
 दत्तसेना कुमारेण इतुकस्य महिषी प्रिया ॥८०॥
 एकचिंग्रथ विख्याता स्त्रौनां कीर्तिवर्द्धनाः ।
 मरीचिंगर्भास्ते लोकाः समावृत्य दिवि स्थिताः ॥८१॥
 एते शङ्किरसः पुत्राः साध्वीः सह विश्वर्द्धनाः ।
 उपहृताः स्त्रास्ते तु पितरो भास्तरा दिवि ।
 तान् चन्द्रियगणान् दृष्ट्वा भाववन्ति फलार्थिनः ॥८२॥
 एतेषां मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता ।
 पत्नी सा विश्वमहतः सुषा वै विश्वशर्मिणः^(१) ॥८३॥
 राजर्जननी देवी खट्टाङ्गस्य महात्मनः ।
 यस्य यज्ञे पुरा गीता गायथा गीतेभैर्हर्षिभिः ॥८४॥
 अश्वेर्जन्म तथा दृष्ट्वा ग्राण्डित्यस्य महात्मनः ।

१. विश्वकर्मेणः इति ८० । विश्वशर्मिण्यामिति क० ।

यजमानं दिल्लीयं वे पश्चन्ति सुषमाहिताः ।
 सत्यप्रतं महात्मानं ते स्वर्गजयिनोऽमराः ॥८५॥
 आज्यपा नाम पितरः कर्दमस्य प्रजापतेः ।
 समुत्पन्नस्य पुच्छात्पञ्चास्त्रस्य वै पुनः ॥८६॥
 लोकेष्वेतेषु वर्णने कामगेषु विहङ्गमाः ।
 एतान् वैश्यगणाः आद्वे भावयन्ति फलार्थिनः ॥८७॥
 एतेषां मानसी कन्या विरजा नाम विशुता ।
 यथातेर्जननी साधी पदी सा नज्जपस्य तु ॥८८॥
 सुकाला नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः ।
 हिरण्यगर्भस्य सुताः शूद्रासान् भावयन्त्युत ॥८९॥
 मानसा नाम ते लोका वहन्ते थव ते दिवि ।
 एतेषां मानसी कन्या नर्मदा सरितां वरा ॥९०॥
 सा भावयति भूतानि दक्षिणापथगामिनी ।
 अननी चमद्योर्हि पुरुषासपरिवहः ॥९१॥
 एतेषामभ्युपगमान्कातुर्मन्त्ररेत्परः ।
 मन्त्ररात्रौ आद्वानि प्रवर्नयति सर्वज्ञः ॥९२॥
 पितृणामानुपूर्वेण सर्वेषां दिजसत्तमाः ।
 तस्मादिह स्वधर्मेण आद्वं देयन्तु श्रद्धया ॥९३॥
 सर्वेषां राजतैः पात्रैरपि वा रजताच्चितैः ।
 दत्तं स्वधां पुरोधाय तथा प्रीणाति वै पितृन् ॥९४॥
 चोभस्यायायनं क्लवा ल्लग्नैर्वस्तस्य च ।
 उदगायनस्याद्वौ च अश्वमेधस्यदाप्त्यात् ॥९५॥

पितृन् प्रीणाति वै भक्त्या पितरः प्रीणयन्ति तं ।
 पितरः पुष्टिकामस्य प्रजाकामस्य वा पुनः ।
 पुष्टिं प्रजास्य स्वर्गस्य प्रथम्यन्ति न संशयः ॥८६॥
 देवकार्यादपि मदा पितृकार्ये विशिष्यते ।
 देवताभ्यः पितृणां हि पूर्वमाप्याथं सहतम् ॥८७॥
 न हि योगमतिः सद्वका पितृणामपि हप्तयः ।
 तपसा हि प्रसिद्धेन दृश्यन्ते मांसचकुधा ॥८८॥
 इत्येते पितरस्यैव लोका दुहितरस्य वै ।
 दौहित्रा यजमानाद्य प्रोक्ता चे भावयन्ति तान् ॥८९॥
 चलारेण मूर्जिमन्त्राद्य चयसोवाममूर्जयः ।
 तेभ्यः आद्वानि सत्त्वत्य देवाः कुर्वन्ति यज्ञतः ॥९० ०॥
 भक्ताः प्राञ्छलयः सर्वे सेन्द्रासुङ्गतमानसाः ।
 विश्वे च सिकतास्यैव शृङ्गिभाः शट्क्रिणस्तथा ॥९० १॥
 कृष्णाः श्वेतास्त्वजास्यैव विधिवत्पूजयन्तु ।
 प्रजास्ता वातरज्ञना दिवाकीर्त्यास्त्वयैव च ॥९० २॥
 लेखाद्य मरुतस्यैव नद्वाद्याद्य दिवौकमः ।
 श्रुचिभूम्बिन्निराद्याद्य स्त्रयः सर्वे एव च ॥९० ३॥
 यक्षा नागाः सूर्याद्य किलरा रात्रैः मह ।
 पितृंस्त्वपूजयन् सर्वे नित्यमेव फलार्थिनः ॥९० ४॥
 एवमेते महाव्याप्ताः आद्वे सत्त्वत्य पूजिताः ।
 सर्वान् कामान् प्रथम्यन्ति गतशोऽय महश्चः ॥९० ५॥
 विला वैलोक्यमसारं जरास्तुभव्य तथा ।

मोक्षं योगमयैश्वर्ये प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥१०६॥
 मेऽपायमयैश्वर्ये स्तुतदेहाश्च देवताः ।
 कृत्वा वैराग्यमानक्यं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥१०७॥
 ऐश्वर्ये विहितं योगमयैश्वर्ये विज्ञमुक्तम् ।
 योगैश्वर्याद्वृते मोक्षः कथञ्चिन्नोपपद्यते ॥१०८॥
 अपदक्षेव गमनं गमने पक्षिणो व्यथा ।
 वरिष्ठः सर्वधर्माणां भोक्ता धर्मः सनातनः ॥१०९॥
 विमानानां सहस्राणि युक्तान्पारस्पराङ्गोः ।
 सर्वकामप्रसिद्धानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥११०॥
 प्रज्ञा पुष्टिः स्तुतिर्मधा राज्यमारोग्यमेव च ।
 पितृणां हि प्रसादेन प्राप्ते सुमहाक्षया ॥१११॥
 सुकावैदूर्यवासीभि वाजिनामायुतानि च ।
 केऽटिश्वापि रक्षानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥११२॥
 हंसवर्हिण्युक्तानि मुक्तावैदूर्यवन्ति च ।
 किञ्चिणीजालनद्वानि मदा पुष्पफलानि च ।
 प्रीत्या नित्यं प्रयच्छन्ति मनुष्याणां पितामहाः ॥११३॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आद्वकाल्यो नामै-
 कादशोऽध्यायः ।

अथ दादेशोऽध्यायः ।

—•—•—•—

आद्वक्षणः ।

दृहस्तिरवाच । सौवर्णे राजतं तार्थं पितृणां पात्रमुच्यते ।

रजतं रजतानं वा पितृणां पात्रमुच्यते ॥१॥

रजतस्य कथा चापि दर्शनं दानमेव च ।

अगम्भमवर्य स्वर्णे पितृणां दानमुच्यते ।

पितृनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारथन्युत ॥२॥

राजते हि स्वधा दुर्घापा चाचेऽस्मिन् पितृभिः पुरा ।

स्वधादायार्थिभिस्तात तस्मिन् दत्ते तदत्यर्थं ॥३॥

कृष्णजिनस्य मात्रिक्षणं दर्शनं दानमेव वा^(१) ।

रक्षेऽप्नै ब्रह्मावर्त्तस्य पितृंस्तदितारथेत्^(२) ॥४॥

काञ्चनं राजतं तार्थं^(३) दैत्यिचं कुतपश्चिलाः ।

वस्त्रज्ञं पावनीयानि चिदण्डो योगमेव च ॥५॥

आदूकर्मण्डयं शेषो विधिर्बाहुः सनातनः ।

आयुः कीर्त्तिः प्रजायेव प्रज्ञामन्ततिवर्द्धनः ॥६॥

दिशि दक्षिणपूर्वस्यां विदिक्म्यानं विशेषतः^(४) ।

सर्वतो रत्निमात्रनु चतुरस्त्रं सुमंहितं ॥७॥

^(१) दानमेव चेति च ॥

^(२) पितृंस्तु सुवि भावयेदिति ख ॥

^(३) पात्रमिति क ॥

^(४) विदिक्म्यानानि वेश्येदिति उ ॥, च ॥ च ॥

वन्ध्यामि विधिवत् स्थानं पितृणामनुशासनात् ।
 धन्यमारोग्यमायुषं बलवर्णविवर्द्धनं ॥४॥
 तत्र गर्भास्थयः कार्यास्थयो दण्डाद्य खादिराः ।
 रक्षिमाचास्तु ते कार्या रजतेन विभूषिताः ।
 ते वितस्थायताः कार्याः सर्वतस्तुरकुलाः ॥५॥
 प्रागदक्षिणमुखान् भूमौ स्थितानसुविरांस्थया ।
 अद्भिः पवित्रपूताभिः प्रावयेत्सततं इुचिः ॥६॥
 पदमा ज्ञाजगच्छेन शोधनं वाम्बिरेव तु ।
 तर्पणात् सततं ल्लोकं लप्तिर्भवति शाश्वती ॥७॥
 इह चामूर्च च श्रीमान् सर्वकर्मसमन्वितः ।
 एव चिक्षणस्त्रातो योऽचेतेन पितृन् सदा ।
 मन्त्रेण विधिवत् सम्यग्यस्त्रेधफलं लभेत् ॥८॥
 तत्स्यापयेदमावास्याकृत्त्वं भूतुरकुले ।
 चिःसप्तसंज्ञासे यज्ञास्त्वैलोक्यम्भार्यते तु वै ॥९॥
 तस्य पुष्टिरथैश्वर्यमायुः सन्तिरेव च ।
 विचिचा भजते लक्ष्मीर्माचञ्च लभते कमात् ॥१०॥
 पापापहं पावनीयमश्वसेधफलं तथा ।
 अश्वसेधफलं ल्लोतत् द्विजैः सत्त्वात्य पूजितं ।
 मन्त्रं वन्ध्याम्बहं तस्मादस्तं ब्रह्मनिर्मितं ॥११॥
 दैवतेभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।
 नमः स्तुधार्यै स्ताहार्यै नित्यसेव भवन्त्युत ॥१२॥
 आद्यावसाने आहूस्य चिरावर्त्तं जपेत्सदा ।

पिण्डनिर्वयणे चैव जपेदेतत् समाहितः ।
 पितरः चिप्रमायान्ति रात्रसाः प्रद्रवन्ति च ॥१३॥
 पितृंस्तत्त्वपु लोकेषु मन्त्रोदयन्तारथयुतः ।
 पञ्चमानः सदा आहु नियतं ब्रह्मावादिभिः ॥१४॥
 राज्यकामो जपेदेन सदा मन्त्रमतन्त्रितः ।
 बौद्धशैचार्थमन्त्रज्ञ शीरायुर्बलवर्द्धनं ॥१५॥
 प्रीयमे पितरो येन जपेन नियमेन च ।
 सप्तार्चिंष प्रवत्त्यामि सर्वकामप्रदं ग्रुभं ॥१६॥
 अमूर्तानां समूर्तानां पितृणान्दीप्तेजसां ।
 नमस्तामि सदा तेभ्यो धानिष्ठो योगचक्रया ॥१७॥
 हन्त्रादीनां जनयितारो भृगुमारीचयोक्ताया ।
 सप्तर्णिणां पितृणां तान् नमस्तामि कामदान् ॥१८॥
 मन्त्रादीनां सुरेशानां सूर्याचन्द्रमसोक्ताया ।
 तान् नमस्ताय सर्वान् वै पितृन् कुशलदायकान् ॥१९॥
 नक्षत्राणां रादीनां पितृनय पितामहान् ।
 द्यावाष्टयिष्योद्य तथा नमस्तामि कृताच्छिः ॥२०॥
 देवर्णिणाच्छनयितृंस्य मर्वलोकनमल्लतान् ।
 अभयस्य सदा दातृत्यमस्तेऽहं कृताच्छिः ॥२१॥
 प्रजापतेः कग्नपाय सोमाय वहणाय च ।
 योगयोगेष्वरेभ्यस्य नमस्तामि कृताच्छिः ॥२२॥
 पितृणेभ्यः सप्तभ्यो नमो लोकेषु सप्तसु ।
 स्वर्यमुवे नमस्तैव ब्रह्मणे योगचक्रये ॥२३॥

एतदुकं सप्तर्थिं व्रह्मिं गणपूजितं ।
 पवित्रं परमं^(१) होतत् श्रीमद्रक्षेविनाशनं ॥२८॥
 अनेन विधिना शुक्रः स्त्रीन् वरान् सभते नरः ।
 अन्नमाद्यः सुतांश्चैव ददते पितरो भुवि ॥२९॥
 भक्तया परमया शुक्रः अदधानो जितेन्द्रियः ।
 सप्तर्थिं जपेद्यस्तु नित्यमेव समाहितः ।
 सप्तदीपसमुद्राद्यां पृथिव्यामेकरात्मवेत् ॥३०॥
 यत्किञ्चित् पच्यते गेहे भृष्टं वा भोज्यमेव च ।
 अनिवेद्य न भोक्तव्यं तस्मिन्नायतने मदा ॥३१॥
 कमशः कीर्त्यिथामि वलिपाचाण्डनः परं ।
 येषु यस्ते फलं प्रोक्तं तमो निगदतः गृहणु ॥३२॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आद्वकल्पो नाम
 द्वादशोऽध्यायः ।

अथ चयोदशोऽध्यायः ।

शास्त्रकाच्छः ।

सृष्टिस्तिहवाच । पालांश्च ब्रह्मवर्चस्यामश्यत्ये राज्यभावना ।

सर्वभूताधिपत्यस्त्^(१) मुचे नित्यमुदाहरतं ॥१॥

पुष्टिकामस्त् न्ययोधं गुद्धिं प्रश्नां धृतिं स्मृतिं ।

रचोप्लस्त् यशस्यास्त् काश्यार्थं पाचमुच्यते ॥२॥

सौभाग्यमुच्चमं लोके मधुके समुदाहरतं ।

फल्गुपाचे च कुर्वाणः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥३॥

परा चुतिरथो कर्तुः प्राकाश्यस्त् विजेषतः ।

विल्वे लक्ष्मीस्त्रया मेधा नित्यमायुष्यमेव च ॥४॥

चेत्रारामतडांगेषु सर्वसस्त्रेषु चैव हि ।

वर्षदजस्तु पर्जन्यो वेणुपातेषु कुर्वतः ॥५॥

एतेष्वेऽ सुपातेषु ये चेत्रायथां ददुः ।

सकृदण्डत्र यज्ञानां सर्वषां फलमुच्यते ॥६॥

पितृभ्यो यमु मात्त्वानि सुगम्भीनि च सर्वज्ञः ।

सदा दद्याच्छ्रिया युक्तः स विभाति दिवाकरः ॥७॥

गुग्मुलादीस्त्रया धूपान् पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।

संयुक्तान् मधुमर्पिभ्यां चोऽयसेधफलं समेत् ॥८॥

धूपं गन्धगुणोपेतं कान्तं पितृपरायां ।

१. सर्वभूताधिपत्यस्ति का० ।

समते स्त्रीष्वपत्न्यानि इह चासुच चोभयोः ।
 दद्यादेव पितृभ्यन् नित्यमेव ज्ञानंद्रितः ॥८॥
 दीपं पितृभ्यः प्रथतः सदा यस्तु प्रथम्भनि ।
 स लोके प्रतिमं चज्ञः सदा च समते इत्यभ्य ॥९०॥
 तेजसा यशसा चैव काम्या चैव वलेन च ।
 भुवि प्रकाशो भवति भाजते च चिविष्टपे ।
 अस्त्रोभिः परिष्ठो विमानाये च मोदते ॥९१॥
 गन्धान् पुष्पानि धूपांस्त्र दद्यादाज्ञाज्ञतीस्य वै ।
 फलमूलानमस्कारैः पितृणां प्रथतः इत्युचिः ।
 पूर्वे लुता द्विजान् पद्मान् एजयेदद्वयम्भदा ॥९२॥
 आद्वुकाले तु सततं बायुभूताः पितामहाः ।
 आविशन्ति द्विजान् दृष्ट्या तस्मादेनद्वन्नीभिः ते ॥९३॥
 वस्त्रैरन्वैः प्रदानैस्तैर्भव्यपैस्तैस्तैव च ।
 गोभिरवैस्त्वाया यामैः पूजयित्वा द्विजोन्मान् ॥९४॥
 भवन्ति पितरः प्रीता पूजितेषु द्विजातिषु ।
 तस्मादद्वेन विधिवन् पूजयेद्विजमत्तमान् ॥९५॥
 स्थोन्नराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुलेखनं द्विजः ।
 प्रोक्षणस्त्र तथा कुर्यात् आद्वुकर्षणतन्द्रितः ॥९६॥
 दर्भान् पिण्डांस्त्वाया भव्यान् पुष्पाणि विविधानि च ।
 गन्धानमलकारमेकैकं निर्वपेद्वुधः ॥९७॥
 पोषयित्वा जनं सम्यग् वैश्वः स्वादुत्तरो द्विजः ।
 अभ्यङ्गदर्भपिञ्चालैस्त्रिभिः कुर्याद्यथाविषि ॥९८॥

आपसब्यं पितृभ्यश्च दद्यादत्ममुत्तमं^(१) ।
 तमुच्चार्याय सर्वेषां वस्त्रायै सूत्रमेव च^(२) ॥१८॥
 खण्डनं पेत्रषणचैव^(३) तद्यैवाक्षेखनं तथा ।
 मकुदेव हि देवानां पितृणां चिभिरुच्यते ॥२०॥
 एकं पवित्रं हस्तेन पितृहृत् सर्वान् मकुत् मकुन् ।
 चिलमन्त्रेण पिण्डेभ्यो दत्ता दर्शनजं हितं ॥२१॥
 सदा सर्पिस्त्रिलैर्युक्तांखीन् पिण्डान्निर्वपेहुवि ।
 जानुं कला तथा सब्यं भूमौ पितृपरायणः ॥२२॥
 पितृहृत् पितामहाचैव तद्यैव प्रपितामहान् ।
 आङ्ग्रय च पितृहृत् प्राच्छान् पितृतोर्येन यक्षतः ।
 पिण्डान् परिज्ञिपेत् सम्यगप्रसव्यमतन्द्रितः ॥२३॥
 अचेनाङ्ग्रिश्च पुण्यैश्च भक्ष्यैश्चैव पृथग्विधैः ।
 पृथक् मातामहान् च नु केचिदिच्छर्जनि मानवाः ॥२४॥
 चीन् पिण्डानानुपूर्वेण साङ्गुष्ठान् पुष्टिवर्धनान् ।
 जान्वन्तराभ्यां यज्ञेन पिण्डान् दद्याद् यथाकमं ॥२५॥
 सक्षेत्रान्तराभ्यां पाणिभ्यां धर्मं मन्त्रे च पर्वयः ।
 नभो वः पितरः सूत्रैः सदा चौत्रमतन्द्रितः ॥२६॥
 दक्षिणस्थान्तु पाणिभ्यां प्रथमं पिण्डमुत्सृजेत् ।
 नभो वः पितरः सौम्याः पठन्नित्यमतन्द्रितः ॥२७॥

१ दद्यादङ्गनमुत्तममिति उ० ।

२ स्त्रीकार्यं न समीचोन्ते ।

३ शोपयचैवेति ख० ।

सबोनराम्भा पाणिभ्या धर्मे सर्वमतन्द्रितः ।
 उलूखलास्य लेखायामुदपाचारं चेवनं ॥२८॥
 दीमसुचं नवं दशात् शोणं कार्पासिकं तथा ।
 पचोणे पिलसूचका कौशेयं परिवर्जयेत् ॥२९॥
 वर्जयेन्नहशी यज्ञे यदयहतवस्तजा ।
 न प्रीणन्ति तथैतानि दातुराप्यायतो भवेत् ॥३०॥
 श्रेष्ठमाङ्गस्त्रिककुदमस्त्रं नित्यमेव च ।
 कृष्णेभव्य तिलेभव्य यज्ञैऽन परिचितं ॥३१॥
 चन्दनागुहणी चामे तमालोग्नीरपद्मकं ।
 धूपस्त्रं गुगुलश्चेष्ट तुहस्त्रं धूपमेव च ॥३२॥
 इुक्ताः सुमनसः श्रेष्ठास्था पद्मोत्पलानि च ।
 गन्धवन्युपपन्नानि यानि चान्यानि कृष्णशः ॥३३॥
 जवासुमनसो भण्डीरुपकामकुरण्डकाः ।
 पुष्पाणि वर्जनीयानि आङ्गुकर्मणि नित्यशः ॥३४॥
 यानि गन्धादपेतानि उपगन्धीनि यानि च ।
 वर्जनीयानि पुष्पाणि भृतिमन्विष्टता तदा ॥३५॥
 द्विजातयस्तथाच्छ्रुता नियताः स्तुहदञ्जुखाः ।
 पूजयेद्यजमानस्तु विधिवद्विलामुखः ॥३६॥
 तेषामभिमुखो दद्याद्भान् पिण्डांश्च यज्ञतः ।
 अनेन विधिना साक्षादर्चयेत् स्तान् पितामहान् ॥३७॥
 हरिता वै सपिञ्चल्लाः पुष्पचिंगधाः समाहिताः ।
 रक्षिमात्रप्रदानेन पिलतीर्थं संस्थिताः ॥३८॥

उपमूले तथा नीत्या: प्रक्षणाद्यकुलोद्यमाः^(१) ।
 तथा शामाकनीवारा दुर्वारा: समुदाहताः ॥३८॥
 पूर्वकीर्तिनवान् श्रेष्ठो वभृवाय प्रजापतिः ।
 तस्म वासा निपतिना भृमौ चाकाशमार्गतः ॥४०॥
 तस्मान् भेष्याः समाकाशाः आद्वकर्मणि पूजिताः ।
 पिण्डनिर्वपणन्तेषु कर्त्तव्यं भृतिमिच्छन्ता ॥४१॥
 प्रजापुष्टिर्थुतिः कीर्तिः प्रजाकाल्तिसमचिता ।
 भवन्ति हृचिरा नित्यं विपासानोऽघवर्जिताः ॥४२॥
 सकृदेवासारेद्दर्भान् पिण्डायं दक्षिणामुखः ।
 प्राग्दक्षिणायनियतो विधिश्चाप्यनुवच्यति ॥४३॥
 न दीनो वापि वा कुहो न चैवान्यमना नरः ।
 एकाग्रमाधाय मनः आहू कुर्यात् सदा बुधः ॥४४॥
 निहन्ति सर्वे यद्भेष्यवद्भवे-
 हृताच्च सर्वे सुरदानवा मया ।
 इत्यांसि यत्ताच्च पिण्डाचमहा
 इत्याच्च मया यातुधानाच्च सर्वे ॥४५॥
 एवं पित्रे दृष्टमन्तं च यस्य
 तस्मासुरा वर्जयन्तीह सर्वे ।
 यस्मिन् देशे पश्यते एष मन्त्र-
 र्णं वै देशं रात्रमा वर्जयन्ति ॥४६॥
 अनेन विधिना गिर्वां आहू कुर्याद् दिजः सदा ।

 १ पाठोऽयं न समीक्षानः ।

मनसा काञ्जितं यदात् तत्तद्देहुः पितामहाः ॥४७॥
 पितरो दुष्टमनसो रजांसि विमनांसि च ।
 भवन्त्येव हते आद्वे नित्यमेव प्रथमतः ॥४८॥
 शूद्राः आद्वे चौरचाष्टु^(१) बल्वजास्त्रतस्तया ।
 वारणाद्व लवासैव लब्वर्द्धाद्व नित्यगः ।
 एवमादीन्यथान्यानि हृषणानि परिवर्जयेत् ॥४९॥
 अच्छनाभ्यञ्जनागम्भामानुप्रस्थयन्^(२) तथा ।
 काश्चिः पुनर्भवेत् कार्यं सर्वमेव फलं भवेत् ॥५०॥
 काशाः पुनर्भवा ये च वर्द्धण उपवर्द्धणाः ।
 अथ ते पितरो देवा देवाद्व पितरः पुनः ॥५१॥
 पुष्पगम्भादिधूपानामेष मन्त्र उदाहृतः ।
 आहृत्य दक्षिणायान्तु चोमार्चं विप्रथमतः ॥५२॥
 चोमाय वै पिलमते स्तुधा अङ्गिरसे नमः ।
 अस्तुर्मयं स्त्रीकिं वापि जुञ्जयात् कर्मसिद्धूये ॥५३॥
 अन्तराधाय समिधं तथा चोमो विधीयते ।
 समाहितेन मनसा प्रथमाग्निः प्रथमतः ॥५४॥
 अग्नये कथ्याद्वाहाय स्तुधा अङ्गिरसे नमः ।
 यमाय चैवाङ्गिरसे स्तुधा नम इति त्रुवन् ॥५५॥
 इत्येते वै हेममन्त्रा मन्त्राणामनुपूर्वज्ञः ।
 दक्षिणातेऽग्नये नित्यं चोमायान्तरतस्तया ॥५६॥
 एतयोरन्तरं नित्यं जुञ्जयादै विवस्तते ।

१ पाठोद्यमादर्जसम्भते मुदितः । परन्तर्य न समीचीनः ।

२ अथमपि पाठो न समीचीनः ।

उपचारं स्वधाकारं तथैवाक्षेपनस्त्रयत् ॥५.७॥
 हेमजप्ते नमस्कारः प्रोक्षणस्त्रविशेषतः ।
 अच्छागाभ्यश्चने चैव पिण्डसंवपनं तथा ॥५.८॥
 अश्वमेधफलेनैव^(१) तत् सहतं मन्त्रपूर्वकं ।
 कियाः सर्वा यथोद्दिष्टाः प्रथलेन समाचरेत् ॥५.९॥
 बङ्गहयवसेवाद्या सुमिह्रे विशेषतः ।
 विधूमे लेलिच्छाने च हेतव्यं कर्मसिद्धये ॥६.०॥
 अप्रबुद्धे सधूमे च जुह्याद्या झताश्चने ।
 यजमानो भवेदन्धः सोऽपुत्र इति नः श्रुतं ॥६.१॥
 अत्येष्वनो वा रुक्षो वा विस्फुलिङ्गस्य सर्वज्ञः ।
 ज्वालाधूमोपसेव्यस्य च तु वज्रिन् मिह्रये ॥६.२॥
 दुर्गन्धस्यैव नीलश्च कृष्णस्यैव विशेषतः ।
 भूमिं विगाहते यत्र तत्र विद्यात् पराभवं ॥६.३॥
 अर्चिष्ठान् पिण्डतश्चिखः^(२) सार्पिःकाश्चनमम्भवः ।
 विग्रहः प्रदक्षिणस्यैव वज्रिः स्यात् कार्यमिह्रये ॥६.४॥
 नरनारीगणेभ्यस्य पूजां प्राप्नोति शास्त्री ।
 अत्याः पूजिनास्त्रे भवन्ति पितरोऽत्यथाः ॥६.५॥
 स्यात्पुदुम्बरपात्राणि फलानि मनिधस्त्रया ।
 आह्वे चातिपवित्राणि मेष्ठानीति विशेषतः ॥६.६॥
 पवित्रं वा द्विजश्च शुद्धये जन्मकर्मसु ।

१. अश्वमेधफलस्त्रेवेति शु० ।

२. मणिहतश्चिख इति क० ।

पाचेतु कलमुदिष्टं यन्मया आदूकर्षणि ॥६७॥
 तदेव कल्पं विज्ञेयं समितु च यथाकर्म ।
 कृत्वा समाहितं चिन्तमग्रये वै करोम्यहं ॥६८॥
 अनुज्ञातः कुरुव्वेति तथैव द्विजसत्तमैः ।
 पश्चीमादाय पुच्छास्य कुञ्जयादूक्यवाहनं ॥६९॥
 समानश्चन्ययोधप्लक्ष्यत्यविकल्पताः ।
 उदुम्बरास्तथा विलचन्दना यज्ञियास्य ते ॥७०॥
 सरलो देवदारस्य शालस्य खदिरस्तथा ।
 समिदर्थं प्रशस्ताः स्वरेते वृत्ता विशेषतः ॥७१॥
 याम्याः कण्ठकिनश्चैव यज्ञिया येन केन च ।
 पूजिताः समिदर्थं तु पितृणां वचनं तथा ॥७२॥
 समिद्धिः कलासेयाभिज्ञुञ्जयादो ज्ञताशनं ॥
 कलं यत् कर्मणस्तथा तन्मे निगदतः गृण ॥७३॥
 आथसं सर्वकामीयमस्मेधफलं च तत् ।
 स्त्रेषातको नक्तमात्रः कपित्यः शालसिस्तथा ॥७४॥
 नीपो विभीतकश्चैव वहीभिश्च तथैव च ।
 शकुनानां निवासस्य वर्जयेत् महीहवान् ।
 अयज्ञीयाः सरला ये च हृतांश्चैव तु वर्जयेत् ॥७५॥
 स्त्रेष्टेति चैव मन्त्रान्ते पितृणां वचनं तथा ।
 स्त्राहेति चैव देवानां यज्ञकर्मण्डाहतं ॥७६॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आदूकस्यो नाम
 चयोदयोऽथायः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

स्थानकस्थः ।

सृत उवाच । देवाश्य पितरस्यैव तेभ्योऽन्ये पितरस्याया ।

आर्यर्णविधिर्लोकं प्रत्युवाच वृहस्पतिः ॥१॥

पूजयेच पितृन् पूर्वं देवांस्यापि विशेषतः ।

देवेभ्योऽपि पितृन् पूर्वमर्चयन्तीह यन्नतः ॥२॥

दत्तस्य दुचिता स्याता लोके विशेषति नामतः ।

विधिना सा तु धर्मज्ञ दत्ता धर्माद्य धर्मतः ।

तस्याः पुचा महात्मानो विशेषेदेवा इति श्रुतिः ॥३॥

प्रख्यातास्त्रिषु लोकेषु मर्वलोकनमस्तुताः ।

समसाम्भो महात्मानस्यैरुक्तं महत्तपः ॥४॥

शिमवच्छिखरे रम्ये देवगन्धर्वसेविते ।

सर्वाप्तरोभित्वरितं देवगन्धर्वसेवितं ॥५॥

इउद्घोन मनसा प्रीताः पितरस्यानयाद्रुवन् ।

वरं वृणीध्वं प्रीताः स्म कं कामं करवामहे ॥६॥

एवसुके तु पितृभिक्षदा चैलोक्यभावनः ।

प्रजानामधिषेषा ब्रह्मा विद्यानितीदमत्रवीत् ॥७॥

ब्रह्मा उवाच । महातेजा महादेवस्तपसा तैस्तु तापितः ।

तपसा तेन सुप्रीतः कं कामं विदधामि वः ॥८॥

एवसुकास्तदा विश्वे ब्रह्मणा लोककर्त्त्वा ।

ऊरुसे सहितः सर्वे ब्रह्माणां लोकभाविनं ॥८॥
 आहुं इसाकं भवेदंशो श्वेष नः काञ्जितो वरः ।
 प्रत्युवाच ततो ब्रह्मा तार्थै चिदिवपूजितान् ॥९०॥
 भविष्यत्वो वसेवेति काञ्जितो वा वरसु यः ।
 पितृभिस्तु तथेत्युक्ता एवमेतत्त्र संज्ञयः ॥९१॥
 महासामाभिस्तु वा भाव्य चतुर्किञ्चित् क्रियते लिङ् ।
 अस्ताकं कल्पिते आहुं युग्मानयासनं ह वै ॥९२॥
 भविष्यति मनुष्यैषु सत्यमेतद् ब्रह्मीमि ते ।
 मात्त्वैर्गम्यैस्तथात्वेन युग्मानयेऽर्चिष्यति ॥९३॥
 प्रदाता चेति युग्मानमस्ताकं दास्तते ततः ।
 विमर्जनमथास्ताकं पूर्वे पश्यान् देवताः ॥९४॥
 रचणद्वैव आहुस्य आतिथश्च विधिदद्यं ।
 भृतानां देवतानास्त्र पितृणां आहुकर्मणि ।
 एवं विधिकृतः सम्यक् सर्वमेतद् भविष्यति ॥९५॥
 एवं^(१) दत्ता वरं तेषां ब्रह्मा पितृगणैः सह ।
 भृतानुयहक्षेवः सञ्चाचार यथासुखं ॥९६॥
 वेदे पञ्च महायज्ञा नराणां समुदाहताः ।
 एतान् पञ्च महायज्ञान्विपेत्युततं नरः ॥९७॥
 यत्र यास्यन्ति दातारः संस्थानं वै निवेदित ।
 निर्भयं निरहङ्कारं निःशोकं निर्बोयक्तम् ।
 ब्रह्मस्यानमवाप्नोति सर्वकामपुरकृतं ॥९८॥

१. रत्नमिति छ० ।

शूद्रेषापि प्रकर्त्तव्याः पञ्चते मनवर्जिनाः ।
 अतोऽन्यथा तु यो भुक्ते य चक्षुं नित्यमश्रुते ॥१८॥
 चक्षुं भुक्ते पापात्मा यः पचेदात्मकारणात् ।
 तस्मात्त्रिवर्त्तयेत् पञ्च महायज्ञान् सदा बुधः ॥१९॥
 निवेद्य केचिदिच्छन्ति जीवत्यपि प्रयत्नतः ।
 उदकपूर्वे बलिं कुर्यादुदकुष्ठं तयैव च ॥२०॥
 बलिं सुविदितं कुर्यादुचादुचतरं लिपेत् ।
 परश्टङ्गवाँ पूर्वे बलिं सुचां समुन्लिपेत्^(१) ॥२१॥
 न निवेद्यो भवेत् पिण्डः पितॄणां यमु जीवति ।
 दृष्टेनात्मेन भव्यैष भोजयेत् यथाविधि ।
 विधानं वेदविहिनमेतदश्चामि यदतः ॥२२॥
 देवदेवा महात्मानेऽस्तेतपि पितरो ज्ञुत ।
 इच्छन्ति किञ्चिदाचार्याः पञ्चात् पिण्डनिवेदनं ॥२३॥
 एतन्त्वैव विप्राणां सर्वमेव हि^(२) नित्यशः ।
 तदिधर्मार्थकुशलानित्युवाच श्रुहस्यतिः ॥२४॥
 पूर्वे निवेदयेत्पिण्डं पञ्चादिप्राणे भोजयेत् ।
 योगात्मानो महात्मानः पितरो योगसम्भवाः ।
 शेषममात्याययन्तेते पितरो योगमात्यिताः ॥२५॥
 तस्मादश्चकुचिः पिण्डान् योगिभ्यस्तप्यरायणः ।
 पितॄणां हि भवेदेतस्मात्तदिव इतं चक्षिः ॥२६॥

१ तथा लिपेदिति ख० ।

२ पर्वमेवदीति क० । ऊर्द्धमेवदीति ख० ।

ब्राह्मणानां सहस्रेभ्यो योगी चायामने यदि ।
 यजमानस्तु भोक्तुं च नौरिवाच्यमि तारयेत् ॥२८॥
 असतां प्रयहो यत्र सतास्त्रैव विमानना ।
 दण्डो देवहतसात्र सद्यः पतति दारुणः ॥२९॥
 हित्वागमं सधर्माणं वालिङ्गं यत्र भोजयेत् ।
 आदिकर्म समुक्तुच्य दाता तत्र विनम्भति ॥३०॥
 पिण्डसम्मौ सदा दशाङ्गोगार्थी तु प्रयत्नतः ।
 प्रजार्थी पतये^(१) दद्यान्मध्यमं तत्र पूर्वकं ॥३१॥
 उतमां द्युतिमन्विच्छन्गोपु नित्यं प्रयच्छति ।
 प्रजां पूजां यज्ञः कीर्त्तिं गोपु नित्यं प्रयच्छति ॥३२॥
 प्रार्थयन्दीर्घमायुष्य^(२) वायसेभ्यः प्रयच्छति ।
 सौकुमार्यमथान्विच्छन्गुकुकुटेभ्यः प्रयच्छति ॥३३॥
 एवमेतत्सुदिष्टं पिण्डनिर्वपणात् फलं ।
 आकाशं शमयेद्वापि स्थितौ सुदचिणामुखः ।
 पितृणां स्थानमाकाशं दचिणा चैव दिग्भवेत् ॥३४॥
 एकं विप्राः पुनः प्राज्ञः पिण्डोद्भूरणमयतः ।
 अनुज्ञाते तु तैर्विवेवान्मुदियतामिति ॥३५॥
 पुष्पाणां फलानां भल्याणामन्वतस्तथा ।
 अयमुद्युत्य सर्वेषां जुह्याज्ञानवेदमि ॥३६॥
 भद्र्यमन्वं तथा पेयमनुजमफलानि च ।

१ पद्मये इति छ०, च० च । परन्तर्यं पाठो न सम्भवः ।
 २ वोर्यमायुषेवि ख० ।

इत्वा चाह्रा ततः पिष्ठान्निर्वपेद्विष्णामुखः ॥३७॥
 विग्नधैर्भूष्योऽसुगम्धैश्च तर्पयेत् रमैसाथा ।
 एकायः पर्युपाखीतं प्रथतः प्राञ्छलिस्थितः ।
 ततपरः अहधानद्य कामानाप्नेाति मानवः ॥३८॥
 अनुद्दलं छतश्चलं दाचिष्ठं बलकातश्च यत् ।
 ततो वज्राच्च दानश्च प्रथच्छन्ति पितामहाः ॥३९॥
 अतः परं विधिं सौम्यं भुक्तवत्सु दिजातिषु ।
 आनुपूर्वेण विधिना ततो निगदतः गृणु ॥४०॥
 प्रोच्य भूमिमथोद्भूत्य पूर्वं पितृपरायणः ।
 ततोऽत्र विकिरं कुर्यात् विधिदृष्टेन कर्मणा ॥४१॥
 स्वधां वाच्य ततो विप्रा विधिवद्विरिद्विष्णान् ।
 अन्नशेषमनुज्ञाय सत्कृत्य द्विजमन्तमान् ।
 प्राञ्छलिः प्रथतसौव अनुगम्य विशर्जयेत् ॥४२॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते शास्त्रकल्पो नाम
 चतुर्दशोऽथायः ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

—•—•—•—

आद्रकल्पः ।

हृहस्यनिरुद्वाच । महादभ्यर्चिताः प्रीता भवन्ति पितरोऽव्ययाः ।
 योगात्मानो महात्मानो विपात्मानो भवेत्तमः ॥१॥
 प्रेत्य च स्वर्गलाभाय^(१) कामेश्वर्यं सुविस्तरं ।
 येषां ज्ञायनुहन्ति भोक्तप्राप्तिकमेण तु ॥२॥
 तानि वच्छाम्यहं सौम्याः सर्वामि सरितस्तथा ।
 तीर्थानि चैव पुण्यानि देशान् इलान् तथाश्रमान् ॥३॥
 पुण्यो यस्तिषु लोकेषु भरकण्डकपर्वतः ।
 पर्वतः प्रवरः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ॥४॥
 यत्र वर्षसहस्राणि प्रसुतान्वर्दुदानि च ।
 तपः सुदुर्दरन्तेषु भगवान्प्रिराः पुरा ॥५॥
 यत्र स्त्रियोर्गतिर्नास्ति तथैवासुररक्षर्णा ।
 न भयस्त्रैव वालवार्यावद् भूमिर्धरिष्यति ॥६॥
 तेजसा यशसा चैव भाजते स नगोक्तमः ।
 इष्टज्ञमात्मवतो नित्यं वक्षिः संवर्तको यथा ॥७॥
 सृदवश्य सुगन्धाश्य हेमाभाः प्रियदर्शनाः ।
 आन्ताः कुञ्जा इति ख्याताः पिवन्^(२) दक्षिणमंदाः ॥८॥

१ स्वर्गलोकायेति ख ० ।

२ पाठोऽयं न समीचीनः ।

दृष्टवान् स्वर्गसेषापानं भगवानङ्गिरः पुरा ।
 अग्निहोत्रे महातेजाः प्रस्तुरार्थकुशोत्तमान् ॥६॥
 तेषु दर्भपुष्पाः पिण्डान् मरकण्ठकपर्वते ।
 दशात्मकृदपि प्राज्ञसास्य वक्ष्यामि यत् फलं ॥७॥
 तद्वत्यवयं आहूं पितृणां प्रीतिवर्द्धनं ।
 अन्नर्हानश्च गच्छन्ति चेत्मासाद्य तत् सदा ॥८॥
 तत्र ज्यालारम्भः पुण्यो दृश्यते इद्यापि सर्वशः ।
 सश्वल्लानाश्च भूतानां विश्वलक्षकरणी नदी ॥९॥
 प्राग्दक्षिणा तु सावर्णी वापी सा पर्वतोत्तमे ।
 कलिङ्गदेशपार्श्वाद्दुष्पितृणां प्रीतिवर्द्धनं ॥१०॥
 मिहूचेत्वद्युष्मिष्ठेष्ठा यदुक्तं परमं भुवि ।
 मध्यातो देवदैत्यानां गोकर्मण्युग्मां जग्नी ॥११॥
 धन्यास्ते पुरुषा लोके ये प्राणामरकण्ठकं ।
 पितृन्मनपर्यिव्यन्ति आहूं पितृपरायणाः ॥१२॥
 अन्तेन तपमा मिहूं गमिष्यन्ति न संशयः ।
 महेन्द्रपर्वते रम्ये पुण्ये शक्निषेवितं ।
 तचारुद्य भवेत् प्रीतिः आहूं द्वै भूतकलं ॥१३॥
 विलाधःशिखरे शुक्रा दिव्यं चतुः प्रवर्णते ।
 अदृश्यद्वै भूतानां देववधरते मही ॥१४॥
 मप्तगोदावरे ऐव गोकर्णं च तपोवने ।

(१) सर्वेषां कण्ठकस्याने कद्दटेति पाठः ढ० च० पुस्तकद्वये वर्तते ।

अग्रमेधकसं तत्र यात्वा च सभते नरः ॥१८॥
 धूतपापस्यासं प्राप्य पूतः स्त्रात्वा भवेन्नरः ।
 रुद्रस्त्रित तपस्येष्वेवो महेश्वरः ॥२०॥
 गोकर्णे वर्षितं विप्रैर्नास्त्रिकानां निर्दर्शने ।
 अग्राह्णणस्य माविची पठतः सम्प्रणश्यति ॥२१॥
 देवर्थिभवने गृह्णेत् मिहुचारणमेविते ।
 आहुष्ट तनु नियमान्ततो यान्ति चित्रिष्ठं ॥२२॥
 दिव्यैश्वन्दनवृत्तया पादपैष्टपश्चोभितं ।
 आपः स्वादनसम्युक्ता वहन्ति सतनं यतः ॥२३॥
 नदी प्रवर्तते ताभ्यस्ताम्बपर्णति जामतः ।
 योपेव समवाख्येदा इत्यिणं याति सागरं ॥२४॥
 नद्यासाम्यान्तु या आपो मूर्छमाना महेदधौ ।
 शङ्खा भवन्ति मुकाय जायन्ते शङ्खासुकिकाः ॥२५॥
 उदकानयनं कुला शङ्खामौकिकमयुतं ।
 आधिभिर्याधिभिर्यैव मुका यान्त्यमरावती ॥२६॥
 चन्दनेभ्यः प्रयुक्तानां शङ्खानां मौकिकस्य च ।
 पापकर्त्तृष्टयि पितृहृस्तार्यन्ति यथाश्रुति ॥२७॥
 चन्द्रतीर्थं कुमार्यान्तु कावेयां प्रभवेऽत्यये ।
 श्रीपर्वतस्य तीर्थेषु वैकृते च तथा गिरौ ॥२८॥
 एकस्या यत्र दृग्गते द्रुक्ता श्लोकिरपर्वते ।
 पालाशाः खादिगा विलाप्ताश्वाश्वत्यविकहताः ॥२९॥
 एतद्वि मण्डलं मिहुं यज्ञीयं दिजसत्तमाः ।

अस्मिन् मुक्ता जनोऽङ्गानि चिप्रं यात्यमरावतीं ॥३०॥
 कर्माणि स्वप्रयुक्तानि सिद्धन्ति प्रभवात्यये ।
 दुःप्रसक्तानि पितृषु प्रयुक्तानि भवन्त्युत ॥३१॥
 पितृणां दुहिता पुण्डा नर्मदा सरितां वरा ।
 तत्र आङ्गानि दत्तानि अल्याणि भवन्त्युत ॥३२॥
 माठरस्य^(१) वने पुण्डे सिद्धुचारणेविते ।
 अन्नहुनं न गच्छन्ति सकासास्मिन् महागिरौ ॥३३॥
 विन्द्ये चैव गिरौ पुण्डे धर्माधर्मनिर्दर्शनं ।
 पापधारां न पश्यन्ति धाराम्पश्यन्ति साधवः ॥३४॥
 तस्यां न दृश्यते पापं केषाच्चित् पापकर्मणां ।
 स्पष्टा भवति सा धारा प्रायशः गुभकर्मणां ॥३५॥
 केषाच्चायां मतङ्गस्य वापी पापनिसृदनी ।
 स्नातास्तस्यां दिवं यान्ति कामचारविहङ्गमाः ॥३६॥
 कुमारकेषाच्चातीर्थं पर्वते पालपञ्चरे ।
 पाण्डुकूले समुद्रान्ते पष्ठारकवने तथा ॥३७॥
 विमले च विपाये च^(२) सत्कृत्य प्रभवेऽभये ।
 शीव्रते गुप्तकूटे च जन्मूमार्गं च नित्यशः ॥३८॥
 अस्मिनस्य गुरोः पुण्डे योगाचार्यस्य धीमतः ।
 तत्रापि श्राद्धमानन्तमसितायाज्ञ नित्यशः ॥३९॥
 पुष्करेष्वत्यं श्राद्धं तपश्चैव महाफलं ।

१ याचकस्येति ख० ।

२ विपाके चेति ख० ।

महोदधी प्रभावे च तस्मादेवं विनिर्दिष्टेत् ॥४०॥
 देविकायां दृष्टो नाम कृपः सिद्धुनिषेवितः ।
 समुत्पत्तिं तस्माप्यो गवां वृद्धेन नित्यशः ॥४१॥
 योगेश्वरैः सदा जुष्टः सर्वपापवहिष्कृतैः ।
 दद्याच्छ्राद्धनु यस्तस्मिंस्तस्य वक्ष्यामि यत् फलं ॥४२॥
 अवयं सर्वकामीयं^(१) आदृं प्रीणाति वै पितृन् ।
 जातवेदः शिला तत्र साचादग्नेः समानमी ॥४३॥
 अस्त्विभिं प्रविश्टेत् तत्र नाकपृष्ठे च मोदते ।
 अग्निः गान्नः पुनर्जातस्मास्मिन् दत्तं तदचयं ॥४४॥
 दद्याच्छ्रमेधिके तीर्थे तीर्थे पद्माच्छ्रमेधिके ।
 अथोद्दिष्टं फलं तेषां क्रतुनां नाचसंशयः ॥४५॥
 स्त्रातं हयश्चिरो नाम तीर्थे सद्योवरप्रदं ।
 आदृं तत्र तदाचयं दला स्वर्गं च मोदते ॥४६॥
 आदृं कुम्भे विसुद्धन्ति ज्ञेयं पापनिषूदनं ।
 आदृं तत्राचयं प्रोक्तं अपहोमतपांसि च^(२) ॥४७॥
 अजतुङ्गे शुभ्ये^(३) तार्चे तर्येत्यस्ततं पितृन् ।
 शृणते पर्वसु च्छाया यत्र नित्यं दिवौकर्णा ।
 पृथिव्यामत्ययं दत्तं निहजा यत्र पाण्डवाः ॥४८॥
 योगेश्वरैः सदा जुष्टं सर्वपापवहिष्कृतैः ।
 दद्याच्छ्राद्धनु यस्तस्मिन् तस्य वक्ष्यामि यत् फलं ॥४९॥

१ अयं वै सर्वकामेऽपुर्निति ख० ।

२ अपहोमतपांसि चेति ग० ।

३ अत्र त्रुक्षे शुचाविति ख० ।

अचिन्तासेन वै साक्षात्त्वन्ति पितरः सदा ।
 अस्मिन् लोके वशी यः स्यात्^(१) प्रेत्य स्वर्गे स मोदते ॥५०॥
 प्रायशः प्रबरः पुण्डः शिवो नाम हृदस्याथा ।
 तत्र व्याप्तमः पुण्डं दिव्यं ब्रह्ममरसाथा ॥५१॥
 उच्चन्तः^(२) पर्वतः पुण्डो अस्मिन् योगेश्वरात्मये ।
 तचैव चात्रमः पुण्डो वभिहस्य महात्मनः ॥५२॥
 अस्यज्ञुः सामग्रिमः कापोतः पुष्पसाङ्कथः^(३) ।
 आख्यातो^(४) पञ्चमो वेदो छट्ठा ओतेषु ब्रह्मणा ॥५३॥
 गलैतान् सुच्यते पापात् द्विजो वज्जिः सनातनः ।
 आदूसानन्दमेतेषु जय^(५) इमतपांसि च ॥५४॥
 पुण्डरीके महातीर्थे पुण्डरीकममं फलं ।
 ब्रह्मतीर्थे महातीर्थे अश्रमेधफलं लभेत् ॥५५॥
 मिन्दुसागरसम्भवे तथा पञ्चनदेववर्य ।
 कीरकात्मा^(६) ततः पुण्डो मण्डवायाच्च पर्वते ॥५६॥
 देवं सप्तरदे^(७) आदूं मानसे च विशेषतः ।
 मदाकृटे च वन्दे च^(८) मिरौ चिककुदे तथा ॥५७॥

- १ च स्यात् इति उ० तस्मात् इति ख० वृ पुस्तके शतकोक्तो नास्ति ।
 २ अचन्तः इति ग० ।
 ३ पुष्पपाङ्कथ इति ग० ।
 ४ आख्यानेति वा अचित् ।
 ५ जयहोमेति ग० ।
 ६ कीरकात्मास्तः इति वृ० । कीरकात्मेति च० ।
 ७ सप्तरदे इति ग० ।
 ८ देवगिरौ इति ग० तथा च० ।

सन्ध्यायास्त्र महावेदां दृश्यते महदहुतं ।
 अमहूधानाक्षाभ्येति माभ्येति च धृतव्रतान् ॥५७॥
 आतवेदः शिला तच साक्षादग्नेः सनातनी ।
 आहूनि चाग्निकार्यस्त्र तच कुर्यात् सदाचयं ॥५८॥
 संक्षिप्तैकमेकेन साक्षात् प्रति नित्यग्नः ।
 तस्मिन् देव्य सदा आहूं पितृणामव्यार्थिना ॥५९॥
 कृतात्मा वाक्तात्मा वा च विज्ञायते नरः ।
 स्वर्गमार्गप्रदं नाम तीर्थं सहोवरप्रदं ।
 वैराण्युत्सूज्य तस्मिंस्तु दिवं सप्तर्षयो गताः ॥६०॥
 अश्वापि तानि दृश्यन्ते वैराण्येव गतानि तु ।
 खाला स्वर्गमवाप्नोति तस्मिन् तीर्थात्ममे नरः ॥६१॥
 खातमायतनं तच नन्दिस्त्रूनिषेवितं ।
 नन्दीश्वरस्य या मूर्जिरुचारैर्न दृश्यते ॥६२॥
 दृश्यन्ते काष्ठगा शूपाः सच्चिद्ये भास्करोदये ।
 छाला प्रदक्षिणन्ते तु गच्छन्त्यन्तर्हिता दिवः^(१) ॥६३॥
 सर्वतद्युक्तुहत्येचं सुतीर्थस्त्र विशेषतः ।
 पुण्यं सनत्कुमारस्य योगेशस्य महात्मनः ।
 कीर्त्यते च तिलान् दत्वा पितृणां वै सदाचयं ॥६४॥
 ओजसे चाचयं आहूं धर्मराजनिषेद्यने^(२) ।
 आहूं दत्तममात्रस्त्रा विधिना च यथाकर्म ॥६५॥

^(१) दृश्यन्ते काष्ठगाप्त्य सच्चिद्ये भास्करोदये । छाला प्रदक्षिणं ताक्षु गच्छन्त्यन्तर्हितादिवभिति ग ।

^(२) धर्मराजनिषेद्यो हृति ख ।

पुनः समिहितानां वै कुरुतेचे विशेषतः ।
 अर्जयेदा पितॄंसाच सत्पुत्रस्वनृणोभवेत् ॥६६॥
 विनश्नने सरस्वत्यां गुच्छप्रक्षबणे तथा ।
 व्यासतीर्थे सरस्वत्यां^(१) ब्रह्मचित्रे^(२) विशेषतः ॥६७॥
 देयमौद्गारपठनैः आद्वमवयमिच्छता ।
 सर्वतस्मैव गड्डार्थां मैनाके च नगोन्नमे ॥६८॥
 यमुनाप्रभवे चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 अशुष्णाश्वातिशीताश्च आपसाच निर्दर्शनं ॥६९॥
 यमस्य भगिनी पुण्या मार्त्तण्डुहिता तथा ।
 तत्राक्षं तदा आद्वं पितॄभिः पूर्वकीचित्तं ॥७०॥
 ब्रह्मानुग्रहे खाला सद्या भवति ब्राह्मणः ।
 तस्मिन् हि आद्वमानन्दं जपते भवतपांमि च ॥७१॥
 स्थाणुभूतस्यसाच वसिष्ठो वै महातपाः ।
 अद्यापि यत्र दृश्यन्ते यत्र धर्माधर्मप्रदर्शिनी ।
 तुला तु दृश्यते यत्र धर्माधर्मप्रदर्शिनी ।
 यथा वै तुलितं विप्रेक्षीर्थानां फलमुन्नमे ॥७३॥
 पितॄणां दुहिता योगा गन्धकालीति विचुता ।
 चतुर्था ब्रह्मणश्चांशः पराग्रकुलोद्घाः ॥७४॥
 यस्य त्वेकं चतुर्द्वा तु वेदं धीमान् महासुनिः ।
 महायोगं महात्मानं यो व्यासं जनस्थिति ॥७५॥
 अस्त्रोदकं नाम सरो यजाहोदा समुच्छिता ।

^१ एतत् याठः प्रायसो वर्तते क्वचिदस्पष्टः परन्तु कुत्रापि न समीचीमः ।
^२ चिङ्गचो च उ० । आद्वपञ्चे ग० ।

मत्स्ययोनौ पुनर्जाता नियोगाद्वारणेन तु ॥७६॥
 तस्या यचात्ममः पुण्यः पुण्याद्विनियेवितः ।
 सहाइतन्तु वै आद्वमत्यं समुदाइतं ।
 तस्या योगसमाधाने दत्तं सुगपदुद्धवेत् ॥७७॥
 कुवेरतुङ्गे व्यामोषे^(१) व्यासतीर्थे तच्चैव च ।
 पुण्यः स लाल्पणो दशाच्छाद्वमानन्यमत्यं ॥७८॥
 मिहौस्तु सेविता नित्यं दृश्यते नाशतात्मभिः ।
 अनिवर्त्तनन्तु नन्दायां वेदां प्रागुप्तरे दिग्गि ॥७९॥
 मिहौस्तेवं तु वै जुष्टं यत् प्राप्य न निवर्त्तते ।
 महालये पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ॥८०॥
 देव्यालये तपस्याप्ता एकपादेन दैत्यरः ।
 गीहारक्ष युगन्दिव्यमुमातुंगे स्थितं जलं ॥८१॥
 उमातुङ्गे भूगोक्तुङ्गे नद्वातुङ्गे महालये ।
 काद्रवत्याः^(२) च ज्ञाणित्यां गुहायां वामगच्छ च ॥८२॥
 गला चैतानि पूतः स्त्राच्छाद्वमत्यमेव च ।
 जपेऽ हेम सत्या ध्यानं यत्किञ्चिन् सुकृतं भवेत् ॥८३॥
 नद्वाचर्ये यजन्ते वै गुरुभक्ताः शतं समाः ।
 एवमादोनि सद्य साँ स्त्राला प्राप्नोति सत् फलं ॥८४॥
 कुमारधारा तच्चैव दृष्टा पापप्रणाशनी ।
 यानासनं^(३) च तच्चैव सद्यः स्त्राचत् प्रदृशते ॥८५॥

^(१) व्यामोषे इति ख० ।

^(२) काद्रवत्यामिति पद्मसु पुण्यकेषु पाठः ।

^(३) यानासनमिति ज० ।

शेषकीर्तिपुराभ्यासे कामानाप्नोति पुष्टक्षान् ।
 अदृश्यः सर्वभूतानां देववचरते महीं ॥८६॥
 काश्चपस्य महानीर्थं कालसर्पिरिति श्रुतं ॥
 तत्र आद्वानि देवानि नित्यमत्यमिच्छता ॥८७॥
 अत्यर्थं तु भवेच्छार्ह ग्राम्यामसमन्तः ।
 हृष्टा न हृष्टते तत्र प्रत्यक्षमक्तात्मना ॥८८॥
 प्रत्यादेशो लक्षणानां लिष्टाणां निवेशनं ।
 तत्र चैव हृदे पुण्ये दिव्यो वै नागराद्यतः ॥८९॥
 पिण्डं गृहाति हि सतां न गृहात्यसतां हि यः ।
 अतिप्रदीप्तिर्भुजगेभासुमन्त्रं न शक्यते ॥९०॥
 प्रत्यक्षं हृष्टते धर्मस्तीर्थयोरनयोर्दयोः ।
 देवदारवने चापि चारथेषां निदर्शनं ॥९१॥
 विधूतानि तु पापानि हृष्टने सुलताक्षमा ।
 भागीरथां प्रथामे च नित्यमत्यमुच्यते ॥९२॥
 कालस्त्रे दग्धाण्डां जैमिषे कुरुजाङ्गुले ।
 वाराणस्यां नगर्यान्तु देवं आदृन्तु यन्नतः ॥९३॥
 तस्यां योगेश्वरो नित्यं तत्स्यां इत्तमवयं ।
 इत्वा चैतेषु पूतः स्थाच्छाद्वामानत्यमेव च ॥९४॥
 तपेहामस्तथा ध्यानं यत् किञ्चित्सुक्तं भवेत् ।
 क्षौहित्ये उत्तरस्यां वै स्त्रीवेदां तथैव च ॥९५॥
 सकृदेव समुद्रान्ते हृष्टते पुण्यकर्मभिः ।
 गदाद्यां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्या ॥९६॥

गथाया॒ मध्यकूटे॑ च आहुं॑ दन्तं॑ महाफलं॑ ।
 हिमस्थ॑ पतते॑ तत्र॑ समन्नात्॑ पञ्चयोजनं॑ ॥८७॥
 भरतस्याश्रमे॑ पुण्येऽरण्यं॑ पुण्यतमं॑ स्तुतं॑ ।
 मतकृष्णा॑ पदं॑ तत्र॑ दृश्यते॑ मासचतुर्था॑ ॥८८॥
 ख्यापितं॑ धर्मसर्वस्तं॑ लोकस्यास्य॑ निर्दर्शनं॑ ।
 एवं॑ पञ्चवनं॑^(१) पुण्यं॑ पुण्यकर्त्तिर्निषेवितं॑ ।
 यस्मिन्॑ पाण्डुविश्वालेति॑ तीर्थं॑ सदो॑ निर्दर्शनं॑ ॥८९॥
 तुलामानैक्षण्या॑ चापैः॑ ज्ञात्वैश्च॑ विविधैक्षण्या॑ ।
 उन्मत्तजन्ति॑ तथा॑ लग्ने॑ ये॑ वै॑ पापकृतो॑ जनाः॑^(२) ॥९००॥
 लतीयायां॑ तथा॑ पादे॑ निःखरे॑ पावमण्डले॑ ।
 महाहृदै॑ वै॑ कौशिकी॑ दन्तं॑ आहुं॑ महाफलं॑ ॥९०१॥
 सुण्डपृष्ठे॑^(३) पदं॑ न्यस्तं॑ महादेवेन॑ धीमता॑ ।
 बहून्॑ देवयुगांक्षस्त्रा॑ तपस्तीव्रं॑ सुदुश्वरं॑ ॥९०२॥
 अल्पेनायत्र॑ कालेन॑ नरो॑ धर्मपरायणः॑ ।
 पाण्डानमुक्तृजत्याग्नु॑ जीर्णलचमित्रोरगः॑ ॥९०३॥
 सिद्धानां॑ प्रीतिजननैः॑ पापानाश्च॑ भयहरैः॑ ।
 लेलिहानैर्महाभोगै॑ रचितन्तु॑ दिवानिशं॑ ॥९०४॥
 नाशा॑ कनकनन्दीति॑ तीर्थं॑ लोकविश्वुतं॑ ।
 उदीचां॑ मुण्डपृष्ठस्या॑ देवर्घिगणेवितं॑ ।

१ पञ्चवनमिति क० ख० छ० ।

२ पापकर्त्तिर्निषया॑ इति ग० ।

३ कुण्डपृष्ठे॑ इति ख० ।

तत्र स्वात्मा दिवं यान्ति कामचारा विहङ्गमाः ॥१०५॥
 दन्तं चापि तथा आद्वमचयं समुदाहतं ।
 चक्रेत्तिभिसदा स्वात्मा निजिष्ठोति नरोत्तमः ॥१०६॥
 तीरे तु सरसस्त्रं देवस्थायतनं महत् ।
 आरुद्ध तत्त्वपञ्चात्र मिहो याति दिवं ततः ॥१०७॥
 उत्तरं^(१) मानमं गत्वा मिहिं प्राप्नोत्यनुत्तमां ।
 तत्र गत्वा पुरश्चेष्ट दृश्यते महदहृतं ॥१०८॥
 तस्मिन्निर्वर्त्तये चक्राद्दू यथाशक्ति यथावलम् ।
 कामान् स लभते दिव्यान् भोक्त्वापायस्तु नित्यगः ॥१०९॥
 मानसे सरसि श्रेष्ठे दृश्यते महदहृतं ।
 दिवस्युता महाभागा त्यन्तरिक्षे विराजते ॥११०॥
 गङ्गा चिपयगा देवी योमपादाच्छ्रुता भुवि^(२) ।
 आकाशे दृश्यते तत्र तोरणं सूर्यमन्तिमं ॥१११॥
 जाम्बूनदमयं दिव्यं स्वर्गदारमिवायतं ।
 यतः प्रवर्त्तते भूयः पूर्वसागरमन्तिमं ॥११२॥
 पावनी सर्वभूतानां धर्मज्ञानां विशेषतः ।
 चक्रभागा च मिन्दुयु उभौ मानससन्निभौ ।
 सागरं पश्यिमं याति दिव्यसिन्धुर्नदीवरः ॥११३॥
 पर्वतो हिमवान्नाम नानाधातुविभृषितः ।
 योजनानां सहस्राणि आयतेऽशीतिरुच्यते ॥११४॥

१ उत्तममिति ज० ।

२ योमपदा चृताभवदिति ग० ।

सिद्धुचारणसहीर्णः सिद्धुचारणसेवितः ।
 तत्र पुरुषरिणी रम्या सुखुमा नाम विशुता ॥१०८॥
 दशवर्षसहस्राणि तत्र जातस्तु जीवति ।
 आदृं भवति चाननदं तस्यां दत्तं महोदयं ।
 तारथेच यदा आदृं दशपूर्वान् दशापरान् ॥११०॥
 सर्वे पुण्यं हिमवतो गङ्गा पुण्या च सर्वतः ।
 समुद्रगाः समुद्राश्च सर्वे पुण्याः समन्ततः ॥१११॥
 एवमादिषु सर्वेषु आदृं निर्वर्त्तयेदुधः ।
 पूर्तो भवति ज्ञात्वा नु^(१) दत्त्वा दत्त्वा तथैव च^(२) ॥११२॥
 श्रीलक्ष्मानुपु उज्जेषु कन्दरेषु गुहासु च ।
 उपङ्करनितम्बेषु तथा प्रश्वरेषु च^(३) ॥११३॥
 पुलिनेष्वापगानाञ्च^(४) तथैव प्रभवे युगे ।
 महोदधौ गवां गोष्ठे सङ्गमेषु वनेषु च ॥११४॥
 असंस्कृष्टोपलिप्तासु इद्यासु सुरभीषु च ।
 गोमयेनोपलिप्तेषु विविकेषु गतेषु च ॥११५॥
 कुर्याच्छ्राहूमथैतेषु नित्यमेव यथाविधि ।
 प्रदक्षिणं दिशं गत्वा सर्वकामचिकीर्षवः ॥११६॥
 एवमेतेषु सर्वेषु आदृं कुर्यादतनितः ।

१ श्रीतो भवति दत्त्वा च इति ग० ।

२ दत्त्वा ज्ञात्वा सर्थैव च इति ख० ।

३ नित्यमेव यथा विधि इति ग० ।

४ पुलिने चापगानामिति क० ।

एवमेव तु मेधावी ब्राह्मीं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥११३॥
 वैवर्णीं विचिते स्खाने धर्मवर्णाश्च मे तथा ।
 कोपस्थानस्य मन्त्यागात् प्राप्यते पित्रपूजनं^(१) ॥११४॥
 तीर्थान्वयनुसरन् धीरः अद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 कृतपापस्य इद्युमेत किं पुनः इदुभकर्मणत् ॥११५॥
 तिर्थगयोनिं न गच्छेच कुदेशे न च जायते ।
 स्खण्डो भवति वै विप्रो मोक्षोपायस्य विन्दति ॥११६॥
 अश्रद्धधानाः पापानो नास्तिकाः स्थितसंशयाः ।
 हेतुद्रष्टा च^(२) पञ्चते न तीर्थफलमश्रुते ॥११७॥
 मुहूर्तीर्थं परा सिद्धिस्तीर्थानां परमं पदं ।
 भावं तीर्थपरं तस्माद्ब्रह्मतीर्थं सनातनं ॥११८॥
 उपवासात्परं धानमिन्द्रियाणां निवर्त्तनं ।
 उपवासनिवद्वा चित्र^(३) प्राणेरिह^(४) पुनः पुनः ॥११९॥
 प्राणापानो ममौ क्लवा विश्वासीन्द्रियाणि च ।
 बुद्धिं मनसि संयम्य सर्वेषाम् निवर्त्तनं ॥१२०॥
 प्रत्याहारं पुनर्बिद्धि मोक्षोपायमसंशयं ।
 इन्द्रियाणां मनोधारं बुद्धादीनां प्रवर्त्तनं^(५) ॥१२१॥
 अनाहारात् त्वयं यान्ति विश्वादनश्चनं तपः ।

१. बज्ज्वु पुरुषोक्ते कोपस्थानाच संत्यागादिति पाठो दृश्यते परन्तु न युक्तः ।

२. हेतुहरुखस्तेति पाठः सर्वच । अर्थं पाठो न सकृतः ।

३. उपमाननिवन्दा चीति क० ज० ।

४. प्राणायामैरिति पाठोयुक्तः ।

५. निवर्त्तनमिति पाठो बज्ज्वु पुरुषोक्ते वर्तते । नावं सुसङ्कृतः ।

निश्चाद्बुद्धिमनसे रम्या बुद्धिस्तु जायते॥१२६॥
 क्षीणेषु सर्वपापेषु क्षीणेष्वेवेन्द्रियेषु च ।
 परिनिर्वाति गुद्धाक्षा यथा वक्तिर्निरन्धनः॥१२७॥
 कारणेभ्यो गुणेभ्यो च व्यक्ताव्यक्तस्य कृतज्ञशः ।
 विद्योजयति लेचकं तेभ्यो योगेन योगविन्॥१२८॥
 तत्त्वं नाक्षि गतिश्चानं व्यक्ताव्यक्तं न संशयः ।
 आसनः^(३) सदसन्नैव नैव किञ्चित् स्थित इति ॥१२९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आद्वकत्ये तीर्थयाचा नाम
 पञ्चदशोऽध्यायः ।

३. नासनेति लिपिः सर्वच । सा सम्बन्धेन न प्रतिभाति ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

षोडशकल्पः ।

वृत्तस्तिर्हवाच । अतः परं प्रवच्यामि दानानि च फलानि च ।
 श्राद्धुकस्त्राणि भेद्यानि वर्जनीयानि यानि च ॥१॥
 हिमप्रपतने कुर्यादाहरेदा हिमन्तः ।
 अग्निहोत्रमतः पुण्यं परमं हि ततः स्फृतं ॥२॥
 नकन्तु वर्जयेच्छाद्वं राहोरन्यत्र दर्शनात् ।
 सर्वस्त्रेनापि कर्त्तव्यं चिप्रं वै राजदर्शने ॥३॥
 उपरागे न कुर्याद्यः पङ्के गौरिव सीदनि ।
 कुर्याणकूद्धरेत् पापान् मग्नान्तोरिव सागरे ॥४॥
 विशदेवज्ञ सौम्यस्त्र बज्जमांभपरं हविः ।
 विषाणं वर्जयेत् खाद्यगमसुयानाशनाय वै ॥५॥
 लक्ष्मा वै वार्यमाणस्तु^(१) देवेशेन महात्मना ।
 पिवन् शशीपतेः सोमं पृथियामपतपुरा^(२) ॥६॥
 श्वामाकाम्तु तथोत्यक्षाः पितृर्थमपि पूजिताः ।
 विप्रपुस्तस्य नामाभ्यामसकाभ्यां तथैव च ॥७॥
 चेष्टाणः श्रीतला हृद्या मधुरास्त्र तथेततः ।

१. वार्यमाणेनेति लिखनं सर्वत्र तद्रुपां ।

२. -मभवत् पुरा इति ख० ग० ।

आमाकैरिचुभिष्वैव पितॄणा सार्वकामिकं ।
 कुर्यादायथं यस्तु च श्रीर्घ चिद्विमाप्रयात् ॥८॥
 आमाका हस्तिनामा च पटोलं दृश्टीफलं ।
 अगस्त्यस्य शिखा तीव्रा कषायाः सर्वं एव च ॥९॥
 एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ।
 नागरस्याच वै देवं दीर्घमूलकमेव च ॥१०॥
 वंशीकरीराः सुरसाः सर्जकं भृसृष्टाति च ।
 वर्जनीयानि वद्यामि आदूकर्मणि नित्यशः ॥११॥
 सशुनं गृज्ञनश्वैव पलाणुः पिण्डमूलकं ।
 करम्भाद्यानि चान्यानि हीनानि रसगन्धतः ॥१२॥
 आदूकर्मणि वर्ज्यानि कारणस्याच वद्यते ।
 पुरा देवासुरे युद्धे निर्जितस्य बलेः सुरैः ॥१३॥
 ब्रह्मेभ्यो विष्फुरलो वै पतिता रक्तविन्दवः ।
 तत एतानि वर्ज्यानि आदूकर्मणि नित्यशः ॥१४॥
 अथ वेदाकनिर्यासान् लतणान्यूथरणानि च ।
 आदूकर्मणि वर्ज्यानि यात्र नार्या रजसखाः ॥१५॥
 दुर्गन्धं फेनिलश्वैव तथा वै पल्लोदकं ।
 न समेद्यच गौसृष्टिं^(१) नकं यद्यैव गृज्ञते ॥१६॥
 आविकं मार्गमौप्रक्ष सर्वसेकग्रफल्ल चत् ।
 मादियज्ञामरश्वैव पद्यो वर्ज्ये विज्ञानता ॥१७॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि वर्ज्यान् देशान् प्रयत्नतः ।

१ न भवेद्यच गोष्ठप्रिस्ति कौ ।

न द्रष्टव्यम् यैः आदूं गौचाश्चैचश्च कल्पशः ॥१८॥
 वन्यमूलफलाहारैः आदूं कुर्यान्तु अदूया ।
 राइमिष्टमवाप्नेऽनि स्वर्गं मोत्वं यशस्करं ॥१९॥
 अनिष्टशब्दस्फीणं जनुव्याप्तमयापि वा ।
 पूतिगच्छां तथा भूमिं आदूकर्मणि वर्जयेत् ॥२०॥
 नद्यः सागरपर्यन्ना दारं दक्षिणपूर्वतः ।
 चिशकुं वर्जयेदेशं सर्वे द्वादशयोजनं ॥२१॥
 उच्चरेण महानदा दक्षिणेन च कैकटान्^(१) ।
 देशस्त्रैश्चाद्यो नाम वर्जितः आदूकर्मणि ॥२२॥
 कारद्वरा^(२) कलिहास्य मिथोहन्तरमेव च ।
 प्रनष्टाशमध्याद्य वर्ज्या देशः प्रयत्नतः ॥२३॥
 नग्नादयो न पश्येयुः आदूमेव व्यवस्थितः ।
 गच्छन्ति तैसौर्दृष्टानि न पितृन् न पितामहान् ॥२४॥
 शंखुहवाच । नागादीन् भगवन् सम्युक्तमाद्य परिपृच्छतः ।
 कथय दिजसुख्याय विस्तारेण यथातयं ॥२५॥
 एवमुको महातेजा दृच्छ्यतिहवाच तं ।
 सर्वेषामेव भूतानां चयीमंवरणं सृष्टं ॥२६॥
 परित्यजति यो मोहाते वै नग्ना दिजोत्तमा^(३) ।
 प्रलीयते नरो यः स्वान्निशालम्बश्च योदृष्टः ॥२७॥

१ क-नामकापुस्तकव्यतिरिक्तोऽप्य सर्वेषादर्थपूर्णकोषु वैकटः इति पाठोऽस्मि ।

२ कारद्वरा इति क० ख० ।

३ नग्नादयो जगा इति य, ज पुक्तकव्यतिरिक्त सर्वेषु आदर्थपूर्णकोषु पाठः ।

शृणु यत्तु परित्यज्य सोचमन्यत्र मार्गति ।
 हृषोवेदसम्^(१) स्तुतिन् यो वै सम्यद्ग्नं पश्यति ॥२८॥
 ब्राह्मणा चतिया वैश्या शृणुतांश्चैव सर्वज्ञः ।
 पुरा देवासुरे युद्धे निर्जितैरसुरैस्तदा ॥२९॥
 पाषण्डवैक्ततस्ताने^(२) नैवा सृष्टिः स्वयंभुवा ।
 द्विआङ्गुकस्य निर्यन्त्याः शाक्या^(३) पुष्टिकलंशकाः^(४) ॥३०॥
 ये धर्मे नानुवर्त्तते ते वै नग्नादयोजनाः ।
 हृथाजटी हृथासुद्री हृथानग्नस्य यो द्विजः ॥३१॥
 हृथाहृती हृथाजापी ते वै नग्नादयोजनाः ।
 कुलभ्यमा निघादाश्च तथा पुष्टिविनाशकाः^(५) ॥३२॥
 कृतकर्माचितास्तेते कृपथाः परिकीर्तिताः ।
 एभिर्निर्वृत्तं दृष्टं वा आहुं गच्छन्ति मानवाः ॥३३॥
 नक्षत्रस्य कृतघ्रस्य नास्तिका गुरुतत्पराः ।
 दख्यवश्य नृशेषाद्य दर्शनैनैव वर्जिताः ॥३४॥
 ये चान्ये पापकर्माणः सर्वोऽस्तान् परिवर्जयेत् ।
 देवदेवर्धिनिन्दायां रतांश्चैव विशेषतः ॥३५॥
 असुरान् यातुधानांश्च वृष्टमेभिर्मैजन्त्युत^(६) ।

१. वैदेव वृष्टसम इति पाठः समुचितः ।

२. पाषण्डवै कृतस्ताने ख्याते ग्रन्थे ।

३. यज्ञि आङ्गुकगिर्यन्त्या इति वज्ञवादपूर्ण्यु पाठोऽस्ति ।

४. सर्वंचैव प्रकृता इति पाठोऽस्ति ।

५. शीवन्ति कर्यद्वाः इति रुद्रः ।

६. मानवा इति कर्त्तव्यदमूलनोर्यां ।

नाश्चं लतयुगं प्रोक्त्वेता तु तचिदं सहनं ॥३६॥
 विश्वं दापरमित्याऽऽः शूद्रं कलियुगं सहनं ।
 पितर जातुः । वेदाः कृत्युगे पूज्ञाख्येतायान्तु मुराम्भाया ॥३७॥
 युद्धानि द्वापरे नित्यं पाषण्डाश्च कर्त्त्वायुगे ।
 अपमानार्थविच्छ्य कुकुटा यामशूकरः ॥३८॥
 श्वा चैव दर्शनादेव हनि आद्वन् न संशयः ।
 शावस्तकसंस्कृष्टो दीर्घरोगिभिरेव च ॥३९॥
 मलिनैः पतितैश्चेव न इष्टव्यं कथञ्चन ।
 अच्चं पश्येयुरेते तै नैतत्यादृहत्यकव्ययोः ॥४०॥
 तत्संस्पृष्टं प्रधानार्थं संखारयापदेभवेत् ।
 इविषां संहितानान्तु पूर्वमेव विवर्जितं ।
 गृहसंदुक्ताभिरद्विष्य प्रोक्त्वाऽन्त विधीयते ॥४१॥
 मिह्दार्थकैः कृष्णतिकौः कार्ये वायवकीरणः^(१) ।
 गुहसर्वाश्चिवस्तुतां दशनं वापि^(२) यत्ततः ॥४२॥
 आमनारुद्धमानेषु पादोपहतमेव च ।
 अभेष्ठेज्जुमैदृष्टे गुरुकं पर्युषितञ्च यत् ॥४३॥
 अश्विनं परिदृष्टञ्च तथेतायावलेचितं ।
 ग्रकराकेशपादाणैः कीटैर्यचाणुपद्गुतं ॥४४॥
 पिण्डाकमयितच्चैव तथा तिलयवादिषु ।
 मिह्दाकताश्च येभच्छ्राः प्रत्यचल्लवणाकृताः ॥४५॥

(१) अवकीर्णमितिवक्त्वे अवकीर्णमित्यादै ।

(२) दर्शनस्त्राप्तिक० ।

